

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Περιφερειακή Διεύθυνση
Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Αν. Μακεδονίας-Θράκης

Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης

Κομοτηνή 2015

**Όψεις
της Ιστορίας και του Πολιτισμού
της Θράκης.**

Επιστημονική Επιτροπή:

Μανόλης Σέργης

Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης

Ελεονώρα Ναζίδου

Γιάννης Μπακιρτζής

Andrew Farrington

Φιλολογική Επεξεργασία Κειμένων:

Μάρκος Χριστοδουλόπουλος

Κατερίνα Σχοινά

Επιτροπή Επιμέλειας Έκδοσης:

Παναγιώτης Κεραμάρης

Γεώργιος Τζάστας

Ερρίκος Αυγητίδης

Λογγίνος Ηλιόπουλος

Κομοτηνή 2015

Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης.

ISBN : 978-618-82338-1-2

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών
Σπουδών Π. Τσαλδάρη 1
69100-Κομοτηνή
Τηλ. 2531039462

Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας Θράκης
Τέρμα
Σισμάνογλου
69100-Κομοτηνή
Τηλ. 2531083510

Περιεχόμενα

Πρόλογος του Κοσμήτορα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών σπουδών Καθ. Κωνσταντίνου Χατζόπουλου	9
Πρόλογος του Περιφερειακού Διευθυντή Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας – Θράκης κ. Παναγιώτη Κεραμάρη.	11
Εισαγωγή	13
1^η ενότητα: Ιστορία	
Πτυχές της αθλητικής ιστορίας της αρχαίας Θράκης: οι αθλητικοί αγώνες. <i>Ευάγγελος Αλμπανίδης</i>	21
Η Θράκη στα Γεωγραφικά του Στράβωνα. <i>Ιωάννα Παπαδοπούλου</i>	47
Η βυζαντινή Μοσυνόπολη. Από τη Μαξιμιανούπολη στη Μεσήνη (4 ^{ος} -14 ^{ος} αι.). <i>Κωνσταντίνα Ευκλείδου</i>	61
Η περιοχή της Μοσυνούπολης ως φέουδο των λατίνων κυριάρχων, την επαύριον της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης. <i>Παναγιώτα Τζιβάρια</i>	95
Η Θράκη από την Οθωμανική κατάκτηση ως τη Συνθήκη της Λωζάνης (1352- 1923). <i>Κωνσταντίνος Χατζόπουλος</i>	109
Σύντομη Ιστορία της Βόρειας Θράκης. <i>Ελένη Μπολιάκη</i>	139
Ο απόηχος της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία στον Αθηναϊκό τύπο. <i>Βάγια Σερέτη</i>	171
Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878) <i>Νικόλαος Τσουρής</i>	207
2^η ενότητα: Λογοτεχνία-Φιλολογία	
Ο ποταμός Στρυμόνας στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία. <i>Χαρίλαος Μιχαλόπουλος</i>	227
« ‘ἔστι μέντοι καὶ πόλις ἐν Θράκῃ Μαρώνεια, ἣν φασιν εἶναι τὴν ὑφ’ Ὀμήρου Ἰσμαρον καλουμένην». <i>Η Ἰσμαρος και η Μαρώνεια: Λογοτεχνικές αναφορές σε κείμενα της αρχαιότητας.</i> <i>Γεώργιος Τσομής</i>	265
3^η ενότητα: Λαογραφία, Εθνογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία	
Μορφές του λαϊκού πολιτισμού στη Θράκη (19 ^{ος} και 20 ^{ός} αι.). <i>Μανώλης Βαρβούνης</i>	279
Ἔθιμα του Πάσχα από τη Θράκη <i>Μανώλης Σέρρης</i>	305

Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχνη της ορεινής Ξάνθης. Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου. <i>Βασίλης Δαλκαβούκης και Σελαατίν Σουλεϋμάν</i>	335
Πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης. Μια απόπειρα εθνογραφικής προσέγγισης. <i>Βασίλης Δαλκαβούκης</i>	349
Το Τζαμί και η κατοικία ως χώροι ανάδειξης της έμφυλης ταυτότητας των κατοίκων ενός πομάκιου χωριού. <i>Παρθενόπη Κελτσίδου</i>	363
4^η ενότητα: Δημογραφία	
Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού. <i>Κωνσταντίνος Ζαφείρης</i>	391
5^η ενότητα: Δόμηση-Μνημεία	
Τοπικά δομικά συστήματα στη Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής <i>Μηνάς Παπαδόπουλος</i>	421
Ιερές μονές της Παναγίας Καλαμούς και Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας. Δείγματα της πολιτιστικής ταυτότητας της Θράκης. <i>Κωνσταντίνα Λαντίτσου.</i>	441

Πρόλογος του Κοσμήτορα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Καθ. Κωνσταντίνου Κ. Χατζόπουλου

Πριν από δύο περίπου χρόνια ο τότε Διευθυντής της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης κ. Σάββας Μελισσόπουλος είχε την ιδέα της εκπόνησης ενός προγράμματος για την τοπική ιστορία της Θράκης, προκειμένου αφενός να συγκεντρωθεί το απαραίτητο υλικό και, αφετέρου, να διαμορφωθεί το κατάλληλο πλαίσιο για την αξιοποίησή του από τους εκπαιδευτικούς των σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Περιφέρειας, οι οποίοι αναλαμβάνουν τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας. Για την υλοποίηση του προγράμματος ο κ. Μελισσόπουλος πήρε την πρωτοβουλία και ζήτησε τη συνδρομή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. και ιδιαίτερα των Τμημάτων Ιστορίας και Εθνολογίας και Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών. Οι Καθηγητές και Λέκτορες της Σχολής ανταποκρίθηκαν άμεσα στην πρόταση και ανέλαβαν την επιστημονική ευθύνη του προγράμματος. Ακολούθησαν μια σειρά από συνεδριάσεις, στις οποίες, αφού συζητήθηκαν διεξοδικά όλα τα θέματα που αφορούσαν στον τρόπο της προετοιμασίας του προγράμματος, συγκροτήθηκαν δύο επιτροπές, μία επιστημονική και μία παιδαγωγική, που ανέλαβαν την υλοποίηση του.

Παρά τα προβλήματα που προέκυψαν λόγω της δύσκολης φύσης και των απαιτήσεων του εγχειρήματος, η «επιστημονική επιτροπή» ξεκίνησε την προσπάθεια υλοποίησης του προγράμματος με τη συγκέντρωση μελετών που αφορούν στην ιστορία της Θράκης. Κρίνοντας μάλιστα με καθαρά επιστημονικά κριτήρια, αντιμετώπισε την Θράκη ως γεωγραφικό και όχι ως πολιτικό όρο, με αποτέλεσμα να μεγαλώσουν οι απαιτήσεις και ο όγκος της δουλειάς. Καρπός της προσπάθειας αυτής είναι ο παρών τόμος, ο οποίος περιλαμβάνει – προς το παρόν - 18 συνολικά άρθρα που συνέγραψαν πανεπιστημιακοί και εκπαιδευτικοί. Βέβαια, σε πρώτη φάση ο τόμος θα τεθεί στη διάθεση των εκπαιδευτικών και κάθε ενδιαφερόμενου σε ηλεκτρονική μορφή. Θα ήταν ευχής έργο όμως, αν στο προσεχές μέλλον βρεθούν χορηγοί που θα καταστήσουν δυνατή την έκδοσή του και σε έντυπη μορφή.

Επειδή είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω από κοντά την πολύμηνη προσπάθεια της «επιστημονικής επιτροπής» για τη συγκέντρωση του υλικού, την αξιολόγηση των εργασιών και την προετοιμασία του τόμου στην τελική του μορφή, θέλω να ευχαριστήσω τα μέλη της επιτροπής για την πολύ σοβαρή δουλειά που έκαναν τελείως αφιλοκερδώς. Ο δημόσιος έπαινος αξίζει στον κ. Εμμανουήλ Σέργη και στον κ. Ιωάννη Μπακιρτζή, Αναπληρωτή Καθηγητή και Λέκτορα αντίστοιχα του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, στην κα Ελεονώρα Ναξίδου και στον κ. Andrew Farrington, Επίκουρους Καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, και στον κ. Κωνσταντίνο Ζαφείρη, Λέκτορα επίσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον νέο Διευθυντή της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης κ. Παναγιώτη Κεραμάρη, επειδή όχι μόνον υιοθέτησε την ιδέα του προκατόχου του, αλλά στήριξε με κάθε δυνατό τρόπο

την προσπάθεια για την προετοιμασία και την έκδοση του τόμου.

Κομοτηνή, 1 Δεκεμβρίου 2015

Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος
Καθηγητής
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Πρόλογος του Περιφερειακού Διευθυντή Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Παναγιώτη Κεραμάρη

Η Τοπική Ιστορία διαχρονικά αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα των προγραμμάτων σπουδών του Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συστήματος. Ιστορικά διδασκόταν στις πρώτες και μεσαίες τάξεις της Δημοτικής Εκπαίδευσης, στα σύγχρονα όμως προγράμματα σπουδών περιλαμβάνεται και στις Βιωματικές Δράσεις της τρίτης τάξης του Γυμνασίου καθώς και στην θεματολογία των Ερευνητικών Εργασιών των δύο πρώτων τάξεων του Λυκείου.

Η Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης αναγνωρίζοντας την σπουδαιότητα της Τοπικής Ιστορίας στην διατήρηση και αναβίωση του τοπικού πολιτισμού και της ιστορικής κληρονομιάς, προχώρησε πριν δύο περίπου χρόνια στην εκπόνηση συντονισμένης δράσης με σκοπό την παραγωγή επιστημονικού και εκπαιδευτικού υλικού για την στήριξη της Τοπικής Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση της περιοχής ευθύνης της. Στην επιστημονική στήριξη και τεκμηρίωση αυτής της προσπάθειας συνδράμει η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, την οποία εκ προοιμίου ευχαριστώ για την συνεργασία της, όπως επίσης και τον Κοσμήτορα της Σχολής Καθηγητή Κωνσταντίνο Κ. Χατζόπουλο για την ένθερμη στήριξη αυτού του έργου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να συμπληρώσει με επιστημονικά άρθρα και μελέτες το καταγεγραμμένο ιστορικό υλικό της περιοχής. Η επιστημονική ορθότητα και η πιστοποιημένη μεθοδολογία, που ακολουθήθηκαν στην συγγραφή αυτού του τόμου, όπως και η καταξίωση της Σχολής στην Ακαδημαϊκή Κοινότητα, κατοχυρώνουν στο καλύτερο επίπεδο με την επιστημονική αξία του έργου. Το επόμενο βήμα στο σχεδιασμό μας, σε συνεργασία και πάλι με το Δ.Π.Θ., είναι η δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού και η έκδοση σχολικού εγχειριδίου Τοπικής Ιστορίας, κατάλληλα προσαρμοσμένου στην αντίστοιχη εκπαιδευτική βαθμίδα που θα απευθύνεται.

Κλείνοντας, θέλω να ευχαριστήσω για τη συνεργασία τους, τον Κοσμήτορα και τους Καθηγητές του Τμήματος Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ., τους συναδέλφους φιλόλογους, τους συνεργάτες μου και τον προκάτοχο μου στην Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης, καθώς επίσης και όλους τους ερευνητές – ιστορικούς, που με τα άρθρα τους συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση αυτού του τόμου, ο οποίος είναι το πρώτο βήμα αυτής της προσπάθειας.

Κομοτηνή, 10 Δεκεμβρίου 2015

Παναγιώτης Κεραμάρης

Περιφερειακός Διευθυντής
Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και η Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας-Θράκης έχουν αναπτύξει από καιρό μια εποικοδομητική συνεργασία, με σκοπό τη συγκέντρωση υλικού και την ανάπτυξη παιδαγωγικών μεθόδων για τη διδασκαλία του μαθήματος της Τοπικής Ιστορίας στα σχολεία της Α/μιας και Β/μιας Εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας συγκροτήθηκαν κατ' αρχάς μια Οργανωτική και εν συνεχεία μια Επιστημονική Επιτροπή, αρμοδιότητα της οποίας ήταν η δημιουργία ηλεκτρονικού τόμου με θέμα την Τοπική Ιστορία της Θράκης. Για το σκοπό αυτό απεστάλη σε όλα τα μέλη ΔΕΠ του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, στην εκπαιδευτική κοινότητα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και σε άλλους φορείς πρόσκληση για την υποβολή επιστημονικών εργασιών. Υποβλήθηκε μεγάλος αριθμός εργασιών από τις οποίες τελικά επελέγησαν προς δημοσίευση 18, που καλύπτουν σημαντικό εύρος της τοπικής Ιστορίας.

Ο εν λόγω Τόμος βέβαια δεν αποτελεί διδακτικό εγχειρίδιο. Περιλαμβάνει τις εργασίες επιστημόνων από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, καθώς η προσέγγιση της Ιστορίας γίνεται με έναν ολιστικό τρόπο, που διαφέρει σημαντικά από τους τυπικούς ορισμούς της επιστήμης αυτής. Διακρίνονται ως εκ τούτου σε πέντε επιμέρους ενότητες:

Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει εργασίες ιστορικού χαρακτήρα. Με βάση τις πηγές καταγράφονται σημαντικές όψεις της τοπικής ιστορίας, μέσα από αρχαία κείμενα, επιγραφές, κ.λπ.

Στη δεύτερη ενότητα («Λογοτεχνία - Φιλολογία») μελετώνται οι λογοτεχνικές και φιλολογικές αναφορές συγγραφέων της αρχαιότητας για τη Θράκη.

Η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει άρθρα από την οπτική γωνία της Λαογραφίας, της Εθνογραφίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, με σκοπό να σκιαγραφήσει μερικές ερευνητικές διαδρομές για τον πληθυσμό της Θράκης και να καταγράψει στοιχεία από τον λαϊκό πολιτισμό της περιοχής.

Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται μια δημογραφική προσέγγιση του πληθυσμού της Θράκης κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν τα δραματικά γεγονότα της εποχής προκάλεσαν τεράστιες αλλαγές στην πληθυσμιακή της σύνθεση.

Στην τελευταία ενότητα με τίτλο «Δόμηση – Μνημεία» περιλαμβάνονται δύο εργασίες: η πρώτη αφορά στη δομική τέχνη ως κύριο συστατικό της τεχνολογικής συνιστώσας της πολιτισμικής κληρονομιάς της Θράκης και η δεύτερη σε δύο σημαντικότερα μοναστήρια της περιοχής της Ξάνθης.

Είναι προφανές ότι με τον τόμο αυτόν δεν επιχειρείται η πλήρης καταγραφή της ιστορίας της περιοχής. Αυτό ήταν άλλωστε αδύνατον, λόγω του τεράστιου πλούτου των ιστορικών και ανθρωπολογικών δεδομένων. Αντιθέτως, μέσω αυτών των εργασιών ευελπιστούμε ότι θα συμβάλουμε στην ενημέρωση των εκπαιδευτικών ή όσων ασχολούνται με τη Θράκη, όσον αφορά μερικούς σημαντικούς τομείς της επιστήμης, τόσο στο γνωστικό όσο και στο ερευνητικό πεδίο.

Στο επόμενο στάδιο της συνεργασίας των δύο φορέων, αρμόδιοι (ειδικοί) επί των παιδαγωγικών και της διδακτικής συνάδελφοι θα αναλάβουν να μυήσουν τους αποδέκτες

αυτού του Τόμου (και άλλων σχετικών κειμένων φυσικά) στα μυστικά της επιστήμης τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο ελπίζουμε ότι ο Τόμος θα καταστεί γονιμοποιητικός παράγοντας για περαιτέρω έρευνα και τελικά θα συμβάλει στη σύνδεση του Πανεπιστημίου μας με την τοπική κοινωνία.

Οι ενότητες του Τόμου

1. Ιστορία

Ο Ευάγγελος Αλμπανίδης στην εργασία του *«Πτυχές της αθλητικής ιστορίας της αρχαίας Θράκης: οι αθλητικοί αγώνες»* αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα όψη της ιστορίας της Θράκης που σχετίζεται με τον αθλητισμό στην αρχαιότητα. Η μελέτη του βασίζεται σε επιγραφικό υλικό, σε νομίσματα και ιστορικές πηγές (Ηρόδοτο, Θουκυδίδης, Ξενοφώντα). Ως σημαντικότερα παραδείγματα αθλητικών αγώνων στην κλασική και ελληνιστική Θράκη παρατίθενται τα «Ηράκλεια» της Θάσου, τα «Βοσπόρια» του Βυζαντίου, τα «Διοσκούρια» της Μεσημβρίας, αλλά και τα «Έρμια» της μακρινής Οδησσού. Στη συνέχεια, μελετώνται οι αθλητικοί αγώνες της ρωμαϊκής-αυτοκρατορικής εποχής που λάμβαναν χώρα στη Φιλιππούπολη, την Πέρινθο, την Αγχίαλο, στα Κοίλα, το Βυζάντιο και σε άλλες πόλεις.

Η Ιωάννα Παπαδοπούλου (*«Η Θράκη στα Γεωγραφικά του Στράβωνα»*) επιχειρεί την ανασύσταση της εικόνας και αναδεικνύει τη σημασία της αρχαίας Θράκης, βασισμένη στις μαρτυρίες του Στράβωνα για τις «φυλές», τα ήθη και τη γλώσσα των ανθρώπων που κατοικούσαν στην περιοχή.

Η Κωνσταντίνα Ευκλείδου μελετά τη βυζαντινή Μοσυνόπολη, από το τον 4^ο έως τον 14^ο μ.Χ. αιώνα, στην εργασία της με τίτλο *«Η βυζαντινή Μοσυνόπολη. Από τη Μαξιμιανούπολη στη Μεσήνη (4^{ος}-14^{ος} αι.)»*. Κατά τη συγγραφέα (σ. στο εξής), η Μοσυνόπολη ταυτίζεται με τη Μαξιμιανούπολη που βρισκόταν στους πρόποδες του Παπίκιου όρους, 7 χιλιόμετρα δυτικά της Κομοτηνής. Στο πρώτο τμήμα της εργασίας, η σ. σκιαγραφεί την ιστορία της πόλης μέχρι τον 9^ο αιώνα μ.Χ. αι., όταν η Μαξιμιούπολη μετονομάστηκε σε Μοσυνόπολη. Στη συνέχεια, παρατίθεται η ιστορία της πόλης έως τον 14^ο αιώνα, οπότε καταστράφηκε, υπέπεσε σε μαρασμό και τελικά ερημώθηκε, αφού οι κάτοικοί της μετακινήθηκαν προς τα γειτονικά «Κουμουτζηνά», τη σημερινή Κομοτηνή. Η σ. υποστηρίζει την άποψη ότι η «μητέρα- πόλη» της Κομοτηνής ήταν η Μοσυνούπολη, η οποία ήταν γνωστή το 14^ο αιώνα ως «Μεσήνη», όπως αναφέρεται σε σχετικές πηγές.

Η Παναγιώτα Τζιβάρα στη δική της συμβολή με θέμα *«Η περιοχή της Μοσυνούπολης ως φέουδο των λατίνων κυριάρχων, την επαύριον της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης»* εστιάζει στην περίοδο της λατινοκρατίας στη Θράκη, μετά δηλαδή την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ' σταυροφορίας. Με βάση βυζαντινές και δυτικές ιστοριογραφικές πηγές, εξετάζεται η Μοσυνούπολη και η ευρύτερη περιοχή της καθώς και η σύνδεσή τους με τη φεουδαρχική οργάνωση των λατίνων κυριάρχων. Η ιδιαίτερη σημασία και η σπουδαιότητα της πόλεως αναδεικνύονται με τη γλαφυρή διήγηση της συγγραφέως ως εξής: *«η πόλη της Μοσυνούπολης συνδέεται πολλαπλά με κρίσιμα γεγονότα που συνέβησαν την επαύριον της*

πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Στη Μοσνούπολη ξεκίνησε η νέμεσις για τους άφρονες και προδότες βυζαντινούς αυτοκράτορες. Στην ίδια πόλη αναδόθηκαν οι προσωπικές αντιπάθειες και καχυποψίες ανάμεσα στους δύο αρχηγούς της σταυροφορίας και σημαντικούς αξιωματούχους, στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τον μαρκήσιο του Μομφερράτου Βονιφάτιο, βασιλιά αργότερα της Θεσσαλονίκης. Η Μοσνούπολη δόθηκε ως φέουδο στον Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο και ορίστηκε ως τόπος σύνορο για το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Τέλος, στην ίδια πόλη τελείωσε τον βίο του ο κύριος και βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, ο Βονιφάτιος».

Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος στη συμβολή του με τίτλο «*Η Θράκη από την Οθωμανική κατάκτηση ως τη Συνθήκη της Λωζάνης (1352-1923)*» παρουσιάζει τους σημαντικότερους σταθμούς της Τοπικής Ιστορίας της Θράκης. Στο πρώτο μέρος της εργασίας του ασχολείται με την κατάκτηση (1352-1453) και την πρώτη εγκατάσταση των Οθωμανών στη Θράκη. Στο δεύτερο μέρος μελετά την περίοδο της «ειρηνικής συνύπαρξης», όπως την ονομάζει (δεύτερο μισό 15^{ου} ως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα), όταν «..πληθυσμοί που ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή, παρά τις διαφορές της θρησκείας και της γλώσσας, έζησαν ειρηνικά και μοιράστηκαν την ίδια τύχη». Στο τρίτο μέρος αναφέρεται στην περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης και των εθνικών ανταγωνισμών μετά την επανάσταση του 1821. Στο τέταρτο μέρος αναλύει τις ιστορικές συνθήκες που οδήγησαν στην τριχοτόμηση της Θράκης.

Η Ελένη Μπολιάκη, στην εργασία της με τίτλο «*Σύντομη Ιστορία της Βόρειας Θράκης*», κάνει μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Θράκης, από τον 7^ο π.Χ. αιώνα κ.ε, και στη συνέχεια επικεντρώνεται ειδικότερα σε αυτήν της Βόρειας Θράκης κατά τον 19^ο – αρχές 20^{ου} αιώνα. Ασχολείται ιδιαιτέρως με την ιστορία της Απολλωνίας-Σωζόπολης (μιας από τις αρχαιότερες ελληνικές αποικίες στα παράλια του Εύξεινου Πόντου), της Αγαθούπολης (στις βορειοδυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας) και του Κωστίου, του τόπου προέλευσης των αναστενάρηδων.

Η Βάγια Σερέτη στη δική της συμβολή με τίτλο «*Ο απόηχος της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία στον Αθηναϊκό τύπο*» μελετά τα γεγονότα του σχετικού πραξικοπήματος, την αντίδραση των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας και αυτήν της «κοινής γνώμης» των Αθηνών. Η μελέτη της εστιάζεται στην περίοδο Σεπτέμβριος 1885 - Ιούνιος 1886 και βασίζεται στην ανάλυση των δημοσιευμάτων εφημερίδων και επιθεωρήσεων της εποχής.

Ο Νικόλαος Τσουρής στη συμβολή του αναφέρεται στο ζήτημα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης στη Θράκη κατά την περίοδο 1830-1878. Εστιάζει στις ιδεολογικές, πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε το εκπαιδευτικό εγχείρημα, στους φορείς που είχαν την ευθύνη για τη διαχείρισή του, καθώς και στην δομή, την οργάνωση, τις μεθόδους διδασκαλίας και το πρόγραμμα σπουδών.

2. Λογοτεχνία-Φιλολογία

Ο Χαρίλαος Μιχαλόπουλος («*Ο ποταμός Στρυμόνας στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία*») ασχολείται με τον ποταμό Στρυμόνα, ο οποίος κατά την αρχαιότητα, ως φυσικό όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης, είχε κομβική σημασία στις

γεωπολιτικές εξελίξεις. Στη συμβολή του σκιαγραφείται η λογοτεχνική παρουσία του Στρυμόνα, σχολιάζονται αναφορές σε αυτόν σε διάφορα κείμενα της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας. Ξεκινώντας από τη *Θεογονία* του Ησιόδου, ως τον Θουκυδίδη, τον Αριστοτέλη, τον Στράβωνα και μια πληθώρα άλλων συγγραφέων εξετάζονται η γενεαλογία του ποταμού, τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά του και διάφορες άλλες πτυχές της αναπαράστασής του στον κόσμο της αρχαιότητας.

Ο Γεώργιος Τσομής, στην εργασία του με θέμα «*“ἔστι μέντοι καὶ πόλις ἐν Θράκιη Μαρώνεια, ἣν φασιν εἶναι τὴν ὑφ’ Ὀμήρου Ἴσμαρον καλουμένην.” Η Ἴσματος και η Μαρώνεια: Λογοτεχνικές αναφορές σε κείμενα της Αρχαιότητας*», ασχολείται με δύο από τα πλέον γνωστά τοπωνύμια της νότιας Ροδόπης, την Ἴσματο και την Μαρώνεια, διατυπώνοντας τον προβληματισμό εάν πρόκειται για μία ή δύο διαφορετικές θρακικές πόλεις. Βασισμένος σε κείμενα της αρχαιότητας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι *«τόσο η Ἴσματος όσο και η Μαρώνεια, είτε πρόκειται για δύο διαφορετικές πόλεις είτε για μία, λειτουργούσαν συνεκδοχικά στην αρχαία λογοτεχνία για την ευρύτερη περιοχή της Θράκης που εκτεινόταν από τον Δούναβη μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα»*.

3. Λαογραφία, Εθνογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία

Ο Μανόλης Βαρβούνης (*«Μορφές του λαϊκού πολιτισμού στη Θράκη (19^{ος} και 20^{ός} αι.)»*) εξετάζει από την οπτική της Λαογραφίας τις μορφές του λαϊκού πολιτισμού της μείζονος Θράκης, ακολουθώντας την κατάταξη της λαογραφικής ύλης στους τομείς του υλικού, κοινωνικού και πνευματικού βίου. Στην Εισαγωγή της εργασίας του ο σ. πραγματεύεται τον όρο «Θρακική Λαογραφία», στο πρώτο Μέρος της ασχολείται με τις ιστορικές, οικονομικές, πληθυσμιακές και κοινωνικές συνιστώσες της Θράκης. Στο δεύτερο μέρος μελετά διάφορα ζητήματα υλικού βίου και πολιτισμού, εστιάζοντας στον χώρο της κατοικίας, στη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και στην επίδραση του εκσυγχρονισμού του αγροτοκτηνοτροφικού τομέα στον λαϊκό πολιτισμό. Στο τρίτο μέρος (*«Κοινωνική Ζωή, σχέσεις και συγκρότηση»*) εξετάζονται ο θεσμός της οικογένειας, ο παραδοσιακός κοινωνικός θεσμός της αλληλοβοήθειας στο αγροτοκτηνοτροφικό και αστικό περιβάλλον, η μετανάστευση, η εξέλιξη των κοινωνικών δομών και η λειτουργία του κοινοτικού συστήματος, καθώς και οι επιδράσεις τους στον παραδοσιακό πολιτισμό. Στο επόμενο κεφάλαιο μελετάται διεξοδικά ο εθιμικός βίος και η θρησκευτική λαογραφία της Θράκης, ξεκινώντας από τα έθιμα που αφορούν τον τοκετό, τον γάμο και τον θάνατο. Στη συνέχεια, μελετάται ο θρακικός λαϊκός πολιτισμός από την οπτική της Θρησκευτικής Λαογραφίας καθώς φαίνεται ότι *«...διακρίνεται για τις πανάρχαιες μορφές δρωμένων που διατήρησε στο χρόνο, και τα οποία, υπό το χριστιανικό επικάλυμμα, συνήθως ανάγονται σε λατρευτικές μορφές της αρχαιότητας, με ρίζες στις αρχέγονες θρησκείες του θρακικού χώρου»*. Ταυτόχρονα, τονίζεται ότι *«η συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών οδήγησε σε έναν ιδιότυπο θρησκευτικό συγκρητισμό, ώστε να βλέπουμε τέτοιες τελετουργίες να υπάρχουν σε διαφορετικά λατρευτικά και θρησκευτικά συστήματα, ενώνοντας στην πράξη τους λαούς δια των θρησκειών τους»* Τέλος, μελετώνται η λαϊκή χειροτεχνία και τέχνη, ο έντεχνος λαϊκός λόγος και μερικά νεωτερικά και σύγχρονα λαογραφικά χαρακτηριστικά.

Ο Μανόλης Σέργγης μελετά τα «*Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη*» στην «ιστορική» Θράκη. Ο σ. εντάσσει εν πρώτοις τον «κύκλο των ημερών του Πάσχα» στις λεγόμενες «διαβατήριες περιόδους» του ετήσιου κύκλου του χρόνου και στις τελετουργίες και στα θεατρικά δρώμενα που ελάμβαναν χώρα στον «παραδοσιακό» πολιτισμό από την αρχή του *Δωδεκαημέρου* μέχρι το καλοκαίρι. Τα βασικά επιμέρους θέματα που αναλύονται είναι το δίπολο «Θάνατος-Ανάσταση», η θαυμαστή περίπτωση του «θρακικού» Λαζάρου (σχετίζεται με πανάρχαια ευετηρικά έθιμα, με τον έρωτα, την καρποφορία της γης), κάποιες γονιμικού χαρακτήρα εκδηλώσεις του Πάσχα (π.χ. το μαγικό κτύπημα με τα βάγια, η χρήση των αυγών, οι αιώρες, το σβήσιμο των φώτων και το εκ νέου άναμμά τους, η θαυμαστή επιβίωση του μύθου του αρχαίου Οιδίποδα στον Ιούδα τον Ισκαριώτη, κ.ά.). Εν συνεχεία αναλύονται η κοινωνική διάσταση του Πάσχα, η ενυπάρχουσα στις εκδηλώσεις του εκκοσμίκευση (αφού στα δρώμενα των ημερών συνυπήρχαν και συλλειτουργούσαν η ευσέβεια, η υποβολή του θείου δράματος, αλλά και η επιβολή των παραστασιακών δρωμένων, η αναπόφευκτη κοσμική χαρά) και - τέλος - συνδέεται η Ανάσταση του Κυρίου με την ελληνική ιστορική μνήμη.

Οι Βασίλης Δαλκαβούκης και Σελαατίν Σουλεϊμάν στην εργασία τους «*Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχνη της ορεινής Ξάνθης. Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου*» προσεγγίζουν εθνογραφικά τις κρήνες της Πάχνης, ενός χωριού της ορεινής Ξάνθης. Η προσέγγισή τους εδράζεται στην έννοια των «μνημονικών τόπων», οι οποίοι - κατά τον P. Nora - προσδιορίζονται ως κατασκευές που εξυπηρετούν τις ανάγκες για υπόμνηση σε μια εποχή αποδεσμευμένη είτε από τις αφηγήσεις της νεωτερικότητας είτε από τον προ-νεωτερικό λόγο της «παραδοσιακής» κοινωνίας. Οι μνημονικοί τόποι είναι δηλαδή «*κιβωτοί επιλεκτικής μνήμης*» και «*...λειτουργούν ακριβώς επειδή χάνονται τα «μνημονικά περιβάλλοντα» (milieux de mémoire), κοινωνίες δηλαδή στις οποίες η μνήμη είναι διαρκώς παρούσα και καθορίζει τις συμπεριφορές, χωρίς να χρειάζεται να επισημαίνεται*». Στα αποτελέσματα της έρευνάς τους αναδεικνύονται μερικά κύρια χαρακτηριστικά της τοπικής μικρο-κοινωνίας της Πάχνης, όπως η τριγλωσσία των κατοίκων και η συνύπαρξη προ-νεωτερικών, νεωτερικών και μετα-νεωτερικών πρακτικών. Επιχειρείται επιπλέον ένας αναστοχασμός των εθνογραφικών μεθόδων, αφενός στο πλαίσιο της «Ανθρωπολογίας Οίκου» και αφετέρου ως διδακτικών εργαλείων.

Ο Βασίλης Δαλκαβούκης στη συμβολή του «*Πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης. Μια απόπειρα εθνογραφικής προσέγγισης*» αντιμετωπίζει τον πολιτισμό όχι «*...ως κάτι για το οποίο ομιλούμε, αλλά μια θέση από την οποία ομιλούμε*» και εν τέλει ως «*... αυτό με το οποίο βλέπουμε, σπάνια όμως αυτό που βλέπουμε*», υιοθετώντας της άποψη της Kirsten Hastrup. Μελετά τις συλλογικές πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης: το ξανθιώτικο καρναβάλι, τις γιορτές της Παλιάς Πόλης και τις λαϊκές γιορτές των Πομάκων. Η προσέγγισή του επεκτείνεται σε θεωρητικά ζητήματα, όπως στα μεθοδολογικά προβλήματα και τις προϋποθέσεις της εθνογραφικής έρευνας όταν μελετώνται τόσο ευρέα «εθνογραφικά αντικείμενα».

Το θέμα της εργασίας της Παρθενόπης Κελτσίδου είναι το «*Τζαμί και η κατοικία ως χώροι ανάδειξης της έμφυλης ταυτότητας των κατοίκων ενός πομάκιου χωριού*». Σε ένα χωριό του Νομού Ξάνθης, στο οποίο έχουν διατηρηθεί τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του, μελετώνται από την οπτική της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας η δόμηση και η

λειτουργικότητα του τζαμιού και της κατοικίας, φιλοδοξώντας να περιγραφούν τα κτήρια, να αναδειχθούν οι συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων στην έμφυλη διαχείριση του χώρου και να αποδειχτεί η σύνδεσή του με την οικιακή μονάδα.

4. Δημογραφία

Ο Κωνσταντίνος Ζαφείρης στην εργασία του με τίτλο *«Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού»* συμβάλλει από την οπτική γωνία της επιστήμης της Δημογραφίας στη μελέτη της πρόσφατης ιστορίας της Θράκης. Στο άρθρο αναλύονται μερικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της περιοχής, όπως καταγράφηκαν στην απογραφή του 1928, με ιδιαίτερη έμφαση στον προσφυγικό πληθυσμό και στη διασπορά του (στις πόλεις και την ύπαιθρο της Θράκης). Τα αποτελέσματα της μελέτης υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας μεγάλης ποικιλομορφίας στον χώρο, η οποία σχετίζεται τόσο με την ετερογενή γεωγραφική προέλευση όσων απογράφηκαν στην ελληνική Θράκη, όσο και με την παρουσία συμπαγών ομάδων με διακριτά χαρακτηριστικά, όπως της μουσουλμανικής μειονότητας και των πληθυσμών των Αρμενίων, των Εβραίων κλπ. Ανάλογη ποικιλομορφία εντοπίζεται και στη δομή του πληθυσμού, αφορά δηλαδή τη σύνθεσή του κατά φύλο και ηλικία.

5. Δόμηση - Μνημεία

Ο Μηνάς Παπαδόπουλος στην εργασία του *«Τοπικά δομικά συστήματα στη Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής»* μελετά τη διαχρονική εξέλιξη της δομικής τέχνης στη Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Β.Α. Μεσογείου. Με βάση το διασωζόμενο ιστορικό κτηριακό απόθεμα στις περιοχές αυτές, αναδεικνύει την εξαιρετικά σημαντική τεχνολογική συνιστώσα της πολιτισμικής μας κληρονομιάς και την ανάγκη για διατήρηση, ολοκληρωμένη προστασία και ανάδειξή της. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει τη δυνατότητα συμβολής των ιστορικών δομικών συστημάτων στην εξέλιξη της δομικής τέχνης, μέσω της ενδελεχούς μελέτη τους με την *«αξιοποίησή τους ως πηγών γνώσης, αλλά και ‘ νέων’ ιδεών, υπό το πρίσμα όλων των σύγχρονων επιστημονικών αντιλήψεων και μέσων»*.

Η Κωνσταντίνα Λαντίτσου μελετά τις *«Ιερές μονές της Παναγίας Καλαμούς και Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας»* ως *«δείγματα της πολιτιστικής ταυτότητας της Θράκης»*. Η εργασία της στοχεύει στην παρουσίαση των εφαρμοσμένων μελετών και εργασιών αποκατάστασης των ιστορικών κτηρίων των δύο μονών. Ξεκινώντας από μια σύντομη περιγραφή της περιοχής της Ξάνθης και των μοναστηριών της, η συγγραφέας, αφού συζητά τη μεθοδολογία αποκατάστασης και επανάχρησης ιστορικών κτηρίων, προβαίνει σε μια ενδελεχή περιγραφή των μονών τόσο από την ιστορική όσο και από τη δομική τους διάσταση και περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο αποκαταστάθηκαν και δόθηκαν προς χρήση.

Αντί επιλόγου

Κλείνοντας, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, ως είθισται, ότι οι απόψεις που διατυπώνονται από τους συγγραφείς δεν εκφράζουν απαραίτητα τις απόψεις της Σχολής Κλασικών Επιστημών και της Περιφερειακής Διεύθυνσης Α/μιας και Β/μιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας Θράκης. Επίσης, ευχαριστούμε τους κριτές (όσων εργασιών τέθηκαν προς κρίσιν κατόπιν προσκλήσεως της Επιστημονικής Επιτροπής) για τις υποδείξεις τους προς τους συγγραφείς καθώς και την αντικειμενική τους κρίση. Επίσης ευχαριστούμε ιδιαίτερα την κ. Κατερίνα Σχοινά και τον κ. Μάρκο Χριστοδουλόπουλο, οι οποίοι επιφορτίστηκαν με το εξαιρετικά δύσκολο έργο της φιλολογικής επιμέλειας των κειμένων. Τέλος, θα ήταν σοβαρή παράλειψη εάν δεν απευθύναμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας στον Προϊστάμενο Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κ. Γεώργιο Τζάστα για την αμέριστη συμπαράστασή του και την πολύτιμη βοήθειά του στην έκδοση αυτού του τόμου.

Η Επιστημονική Επιτροπή

Μανόλης Γ. Σέργης
Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης
Ελεονώρα Ναξίδου
Γιάννης Μπακιρτζής
Andrew Farrington

Πτυχές της αθλητικής ιστορίας της αρχαίας Θράκης: οι αθλητικοί αγώνες Ευάγγελος Αλμπανίδης

Καθηγητής Ιστορίας Φυσικής
Αγωγής και Αθλητισμού στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Αντικείμενο της εργασίας αυτής ήταν η μελέτη του επιγραφικού και νομισματικού υλικού της περιοχής σχετικά με τους αθλητικούς αγώνες που τελούνταν στην αρχαία Θράκη. Από την ανάλυση και επεξεργασία των πηγών διαπιστώθηκε ότι κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο αθλητικοί αγώνες τελούνταν στις ελληνικές αποικιακές πόλεις προς τιμήν θεών του ελληνικού δωδεκάθεου καθώς και ημιθέων. Σημαντικότερα παραδείγματα: τα Ηράκλεια της Θάσου, τα Βοσπόρια του Βυζαντίου και τα Ερμαία της Οδησσού. Οι αθλητικοί αγώνες της ρωμαϊκής – αυτοκρατορικής εποχής είναι σαφώς περισσότεροι και με διαφορετικό περιεχόμενο αφού κατά την περίοδο αυτή διοργανώνονταν εκτός των άλλων, αγώνες προς τιμήν θεοτήτων και θρακών θεών αλλά και αγώνες προς τιμήν των ρωμαίων αυτοκρατόρων. Οι αθλητικοί αυτοί αγώνες χρησιμοποιήθηκαν από τις τοπικές αρχές και τα κοινά για να κολακέψουν ρωμαίους αυτοκράτορες και να πετύχουν προς όφελος της πόλης τους περισσότερα προνόμια. Σημαντικότεροι αγώνες των ρωμαϊκών χρόνων ήταν τα Πύθια Φιλιππούπολης και Περίνθου, τα Σεβαστά του Βυζαντίου, τα Δαρζάλεια της Οδησσού και τα Νύμφια της Αγχιάλου.

Λέξεις κλειδιά: Αρχαία Θράκη, Αθλητισμός, Αθλητικοί αγώνες

1. Εισαγωγή

Είναι αλήθεια ότι οι αρχαίοι Έλληνες λάτρεψαν τη σωματική προσπάθεια και τον ανταγωνισμό όσο κανείς άλλος λαός. Όπου κι αν πήγαν οι Έλληνες, στις αποικίες ή στα απομακρυσμένα ελληνιστικά βασίλεια, πήραν μαζί τους την αγάπη τους για αγωγή και παιδεία. Έκτισαν γυμνάσια και ίδρυσαν αγώνες για να αθλούνται και να τονίζουν την ιδιαιτερότητά τους. Στον ελληνόφωνο κόσμο της αρχαιότητας δεν μπορούσε να υπάρξει πόλη χωρίς το δικό της χώρο άσκησης το γυμνάσιο, ούτε οικισμός χωρίς τη δική του παλαιστρα. Κάθε πόλη που σεβόταν τον εαυτό της διοργάνωνε αγώνες και αθλοθετούσε τα έπαθλα. Συνέβαινε κάτι ανάλογο και στην αρχαία Θράκη;

Σκοπός της μελέτης αυτής ήταν η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων που αφορούν στην αρχή και στην εξέλιξη των αθλητικών αγώνων στη Θράκη από την κλασική εποχή μέχρι και την αυτοκρατορική περίοδο. Η διερεύνηση των αθλητικών αγώνων θα μας επιτρέψει να καταγράψουμε την αθλητική ιστορία του τόπου, ενώ θα μας βοηθήσει στην καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων της περιοχής με τα μεγάλα κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου.

Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν φιλολογικές μαρτυρίες, νομίσματα και κυρίως επιγραφές.

Ο χώρος που φέρει το όνομα Θράκη από τους αρχαιότερους ακόμη χρόνους δεν είχε σαφή και καθορισμένα όρια. Στην έρευνά μας η Θράκη εξετάζεται με τα

ευρύτερά της εθνολογικά και γεωγραφικά όρια τα οποία είναι ο Στρυμόνας προς δυσμάς, ο Δούναβης προς βορράν, το Θρακικό πέλαγος προς νότο και ο Εύξεινος Πόντος και η Προποντίδα προς ανατολάς.¹

2. Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους προχριστιανικούς αιώνες

Είναι γεγονός ότι, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. και την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου, οι Έλληνες άποικοι της Θράκης διοργάνωναν τακτικές τελετές στη μνήμη νεκρών ηρώων.² Έτσι στα Αβδηρα, στην Αμφίπολη, αλλά και στη θρακική Χερσονήσο τιμώνταν σε τακτικές τελετές οι ιδρυτές της αποικίας, δηλ. οι οικιστές. Αναλυτικότερα, οι Αβδηρίτες τιμούσαν ως ήρωες της πόλης τους τον μυθικό οικιστή Αβδηρο και τον Κλαζομένιο οικιστή Τειμησία³. Προς τιμήν του Αβδήρου οργανώνονταν κάθε χρόνο αγώνες, από το αγωνιστικό όμως πρόγραμμα απουσίαζαν εντελώς τα ιππικά αγωνίσματα⁴ που προφανώς υπαινίσσονταν το δραματικό τέλος του μυθικού οικιστή.⁵ Ίσως να μην είναι τυχαία η απεικόνιση δισκοβόλου αθλητή σε στατήρες των Αβδήρων της περιόδου 411/410-386/385 π.Χ., που σαφώς αποτελεί ισχυρή ένδειξη ύπαρξης αγώνων⁶.

Οι Αμφιπολίτες τιμούσαν ως οικιστή της πόλης τον Λακεδαιμόνιο Βρασίδα. Ο Θουκυδίδης⁷ μας πληροφορεί πως οι Αμφιπολίτες τίμησαν τον νεκρό σαν ήρωα και οικιστή της πόλης τους με ετήσιους αγώνες και θυσίες. Οι κάτοικοι επίσης της θρακικής χερσονήσου τελούσαν αγώνες γυμνικούς και ιππικούς προς τιμήν του οικιστή της Μιλτιάδου του Κυψέλου⁸.

Ανάλογους επικήδειους αγώνες οργάνωναν και οι ντόπιοι Θράκες για να τιμήσουν νεκρούς βασιλιάδες, ηγεμόνες ή ήρωες. Σύμφωνα με μαρτυρία του Ηροδότου⁹, οι Θράκες προς τιμήν των νεκρών συγκροτούσαν διάφορους αγώνες στους οποίους τα μεγαλύτερα βραβεία τα έθεταν για τους νικητές στη μονομαχία. Παρόμοια μαρτυρία επιτάφιων αγώνων, με διαφορετικό όμως περιεχόμενο, μας παραδίδει και ο Ξενοφών¹⁰. Οι Οδρύσες Θράκες έθαπταν τους νεκρούς τους και, αφού έπιναν κρασί,

1. Σχετικά με τα όρια της Θράκης βλ. Oberhumer 1936, 394-396. Lenk - Betz 1936, 414 - 472.

Αδαμαντίου 1928, 374-380. Στεργιόπουλος 1973, 7-33. Σαμσάρης 1980, 22-26.

2. Leveque 1982, 9.

3. Ηροδ. I, 168.

4. Φίλοστρ. Εικόνες II, 25. Ως σημαντική μαρτυρία για ύπαρξη γυμνικών αγώνων στα Αβδηρα, θα μπορούσε να εκλάβει κανείς ένα νόμισμα του 411/10 - 386 π.Χ. με δισκοβόλο αθλητή. May 1966, 208, αρ. 269 & 191-192, 192 σημ. 1.

5. Λαζαρίδης 1973, 30.

6. Klose-Stumpf 1996, no. 77.

7. Θουκ. V, 11.

8. Ηροδ. VII, 38

9. Ηροδ. V, 8.

10. Ξενοφ. Ελληνικά III, 2, 5.

διοργανώνωναν ιππικούς αγώνες. Εξαιρετο δείγμα ταφικών αγώνων των Θρακών αποτελούν οι τοιχογραφίες του θρακικού τάφου του Καζανλούκ. Οι αμφικλινείς τοίχοι του διαδρόμου καλύπτονται καθ'όλο το μήκος τους από σκηνές της επικήδειας τελετής με έφιππους Θράκες, ενώ η θολωτή στέγη καλύπτεται από αγώνες αρμάτων¹¹. Επικήδειοι αρματοδρομικοί αγώνες παριστάνονται επίσης και σε μεσόμοφαλη φιάλη από τύμβο της Bashona (περιοχή Douvanli). Η ασημένια και επιχρυσωμένη αυτή φιάλη του δεύτερου μισού του 5ου π.Χ. αι. είναι διακοσμημένη με παράσταση αρματοδρομιών (τεσσάρων αρμάτων και ισαρίθμων ηνιόχων και αναβατών)¹².

Στη Θράκη επίσης της ελληνοιστικής εποχής, όπως μαρτυρεί το επιγραφικό υλικό της, τελούνταν στις παλιές ελληνικές αποικιακές πόλεις, εκτός των άλλων, και αγώνες προς τιμήν Θεών και ημιθέων, όπως τα *Ηράκλεια* της Θάσου (προς τιμήν του Ηρακλή)¹³, τα *Βοσπόρια* του Βυζαντίου (προς τιμήν του Ερμή και του Ηρακλή)¹⁴, τα *Ερμαία* της Οδησσού¹⁵ και τα *Διοσκούρια* της Μεσημβρίας¹⁶.

Σχετικά με την αυτοκρατορική περίοδο (31 π.Χ. – 330 μ.Χ.), είναι αλήθεια ότι ένα πλήθος νέων αγώνων έκανε την εμφάνισή του και ένας ακόμη μεγαλύτερος αριθμός αντιγράφων των πανελλήνιων ιερών αγώνων ιδρύθηκε στις οικονομικά εύρωστες πόλεις του ελληνόφωνου κόσμου. Στα πλαίσια μιας σχετικής πολιτικής αυτονομίας των ελληνικών πόλεων οι αυτοκράτορες έδειξαν ανεκτικοί έναντι των ελληνικών θεσμών και συνέβαλαν σε μια αξιοσημείωτη ίδρυση και ενίσχυση των αγώνων¹⁷.

3. Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους

Φιλιππούπολη

Τη ρωμαϊκή περίοδο, κατά την διάρκεια πανηγύρεων και αγώνων, συνηθιζόταν, να κόπτονται αναμνηστικά νομίσματα. Τα νομίσματα που έχουν σχέση με το θέμα μας κόπηκαν την περίοδο του Καρακάλλα και του Ηλιογάβαλου. Ένα πλήθος νομισμάτων αυτής της περιόδου, στην οπίσθιά τους όψη, μνημονεύουν τους αθλητικούς αγώνες της Φιλιππούπολης και είναι φιλοτεχνημένα με διάφορες αγωνιστικές παραστάσεις

11. Ιατρού 1984, 83-86. Ο τάφος του Kazanlak δεν αποτελεί καμιά "θρακική" ιδιορρυθμία. Κάποιος ζωγράφος πλανόδιος, ίσως από την Προποντίδα, (Μπακαλάκη 1985-1986, 26) ή από την Μαρόνεια (Η Ognepova-Marinova 1977, 177-178, προτείνει ως ζωγράφο των τοιχογραφιών τον Μαρωνεΐτη Αθηνίωνα.) ζωγράφισε με την τεχνοτροπία των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων τον φίλιπο πλούσιο Θράκα νεκρό με τη γυναίκα του, τις θεραπεινίδες του σ' ένα συμπόσιο, σε μια στιγμή μεταθανάτιας ευτυχίας, "νεκροδείπνου" και επικήδειων τελετών. (Μπακαλάκης 1985-1986, 26; Πάντος 1982, 330-333).

12. Hoddinott 1975, 65, Pl.37. Venedikov-Th. Gerasimov 1973, fig. 171. Μπακαλάκη 1985-1986, 12.

13. THASSOS I, 141.

14. CIG, 2034

15. IGB I, 44 & 45.

16. IGB I₂, 308 sept.

17. Albanidis 2007, 177-198.

και αγωνιστικές επιγραφές¹⁸. Τα νομίσματα αυτά στην πλειονότητά τους είναι μενταγιόν (μετάλλια).

Αρχικά στη Φιλιππούπολη τελούνταν τα *Πύθια*. Δεν είναι απολύτως βέβαιο πότε οργανώθηκαν για πρώτη φορά οι αγώνες αυτοί. Σίγουρο όμως είναι ότι τα *Πύθια* ως αυτόνομοι αγώνες τελούνταν ήδη την περίοδο του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ)¹⁹.

Το 214 μ.Χ με την ευκαιρία της επίσκεψης του Καρακάλλα στη Θράκη διοργανώθηκαν τα *Αλεξάνδρια Πύθια ή Αλεξάνδρια*. Όπως μας πληροφορεί ο Ηρωδιανός²⁰, ο Καρακάλλας, διασχίζοντας τη Θράκη καθ' οδόν προς τη Μακεδονία, ανασύστησε τη λατρεία του Μ. Αλεξάνδρου. Διέταξε λοιπόν να στηθούν αγάλματα ή να φιλοτεχνηθούν ζωφόρες, οι οποίες να παρουσιάζουν τον μεγάλο Μακεδόνα βασιλιά, αλλά και να διοργανωθούν αγώνες προς τιμήν του²¹.

Την περίοδο λοιπόν εκείνη τελέστηκαν αγώνες στη Φιλιππούπολη με την επωνυμία *Αλεξάνδρια Πύθια ή Αλεξάνδρια*. Πιθανότατα όμως το κοινόν των Θρακών να οργάνωσε τα *Αλεξάνδρια* για να κολακέψει τον Καρακάλλα, ο οποίος πίστευε ότι ήταν ο συνεχιστής του έργου του Μ. Αλεξάνδρου²². Βέβαια δεν ιδρύθηκαν καινούργιοι αγώνες αλλά στα ήδη υπάρχοντα *Πύθια* προστέθηκε η πομπώδης και κολακευτική για τον ματαιόδοξο Καρακάλλα επωνυμία *Αλεξάνδρια*.

Στα αναμνηστικά μετάλλια που κόπηκαν με την επωνυμία *Αλεξάνδρια* αναγράφονταν συνήθως *Πύθια* με μικρότερα γράμματα και πολλές φορές στο περιθώριο του νομίσματος. Έτσι φαίνεται ότι τα *Πύθια* πέρασαν σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τα *Αλεξάνδρια*²³. Τα μετάλλια κόπτονταν με έξοδα και φροντίδα του κοινού των Θρακών²⁴. Κύριο έργο του κοινού, εκτός των άλλων, φαίνεται ότι ήταν η λατρεία των αυτοκρατόρων. Διοργανωτής των αγώνων ήταν λοιπόν το κοινόν των Θρακών και όχι αποκλειστικά η πόλη της Φιλιππούπολης. Τούτο φαίνεται και από τις αγωνιστικές επιγραφές των μεταλλίων.

Το 218 μ.Χ, τέσσερα μόλις χρόνια μετά τους αγώνες *Αλεξάνδρια*, στην Φιλιππούπολη οργανώθηκαν καινούργιοι αγώνες με την επωνυμία *Κενδρείσια* ή

18. Mouschmov 1924, 258-269. Gerasimov 1958, 279-302. Tsontchev 1947, 37-40.

19. Gerasimov 1958, 291. Ο Th. Gerasimov στηρίζεται σε επιγραφή (ΑΕΜ VIII (1885) 219-220) της Περίνθου η οποία προέρχεται από τους χρόνους του Σεπτ. Σεβήρου και μνημονεύει τα Πύθια της Φιλιππούπολης.

20. Ηρωδιανός, Hist. Rom. IV, 8, 1. 2.

21. Mouschmov 1924, 190.

22. Ο Καρακάλλας θέλοντας να αντιγράψει τον Μ. Αλέξανδρο, δημιούργησε ένα αντίγραφο της μακεδονικής φάλλαγος αποτελούμενο από 16.000 άνδρες και προσέδωσε στον εαυτό του τον τίτλο Magnus. Gerasimov 1958, 291.

23. Gerasimov 1958, 291.

24. Τα κοινά ήταν ενώσεις πόλεων και αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της διοικητικής οργάνωσης του ελληνικού κόσμου κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Τα κοινά βοηθούσαν εκτός των άλλων και στην προώθηση της αυτοκρατορικής λατρείας. Για το κοινόν των Θρακών βλέπε Burrell 2003, 236-246.

Κενδρείσια Πύθια προς τιμήν του Κενδρισέως ή Κενδρισηνού Απόλλωνος²⁵. Οι αγώνες αυτοί οργανώθηκαν μετά την ανακήρυξη της Φιλιππούπολης ως νεωκόρου²⁶ από τον Ηλιογάβαλο, μια τιμή η οποία σήμαινε ότι η πόλη αποκτούσε το δικαίωμα να κτίσει ναό των αυτοκρατόρων για άσκηση της αυτοκρατορικής λατρείας²⁷.

Όπως φαίνεται από τις απεικονίσεις των νομισμάτων, ο ναός του Κενδρισηνού Απόλλωνος ήταν ο ναός της νεωκορίας (προσωπολατρείας) του αυτοκράτορα Ηλιογάβαλου και στο εσωτερικό του πρέπει να υπήρχε και άγαλμά του²⁸. Μετά το θάνατο του Ηλιογάβαλου σταμάτησε η κοπή νομισμάτων με αγωνιστικά θέματα. Επιγραφικές όμως μαρτυρίες βεβαιώνουν ότι οι αγώνες συνεχίζονταν μέχρι το 253-257 μ.Χ. όπου υπάρχει η αναφορά στις νίκες που κέρδισε ο Βαλέριος Εκλεκτός από τη Σινώπη σε διαγωνισμό κηρύκων τόσο στα *Κενδρείσια* όσο και στα *Πύθια* που εμφανίζονται ως ξεχωριστοί αγώνες²⁹.

Αρκετές αγωνιστικές παραστάσεις κοσμούν όχι μόνο τα μετάλλια αλλά και μερικά νομίσματα της Φιλιππούπολης. Σε νόμισμα της εποχής Κομμόδου (176-192 μ.Χ.) είναι φιλοτεχνημένος ο Ερμής ως αθλητής δισκοβόλος³⁰.

Στα νομίσματα και μετάλλια της εποχής του Καρακάλλα, όπως ήταν φυσικό, στην πρόσθια όψη κυριαρχεί η μορφή του αυτοκράτορα ως θριαμβευτή. Στην οπίσθια όμως όψη αρκετών νομισμάτων υπάρχουν διάφορες αγωνιστικές παραστάσεις, όπως κλήρωση αθλητών³¹ και αθλητής να κρατά δίσκο και μήλο ως έπαθλο στο άλλο χέρι³². (Εικ. 1, 2).

25. Κατά τον Αποστολίδη 1959, 11-15, θεωρείται ότι Κενδρεισός ήταν το αρχαιότερο όνομα της Φιλιππούπολης και Κενδρεισείς ήταν οι ιθαγενείς Θράκες που κατοικούσαν αρχικά την περιοχή. Ετσι προήλθε και η προσωνυμία του Απόλλωνα Κενδρεισεύς ή Κενδρισηνός. Ο Szubert 1991, 372, ταυτίζει τον Κενδρισό με τον Θράκα Ηρσα. .

26. Η παραχώρηση του τίτλου αυτού στη Φιλ/λη μνημονεύεται σε μια σειρά από μενταγιόν. Gerasimov 1958, 298-301.

27. Burrell 2003, 254-246.

28. Gerasimov 1958, 298-301. Στο άρθρο του Majewski 1977, 204, fig. 13, παρουσιάζεται σχεδιάγραμμα του ναού του Κενδρισηνού Απόλλωνος όπου συνυπήρχαν τα αγάλματα των σύνων θεών Ηλιογάβαλου και Κενδρισηνού Απόλλωνος. Στο ίδιο άρθρο (σελ. 204, fig. 12) συμπεριλαμβάνεται μετάλλιο όπου παριστάνονται ο Απόλλων Κενδρισός και ο Ηλιογάβαλος να κρατούν στα χέρια τους τον κοινό ναό της λατρείας τους.

29. Moretti 1953, 90. Leschhorn 1998, 413.

30. Mouschmov 1924, 234. Στο άρθρο του Gerasimov 1958, 289-290 υπάρχει και σχηματική απεικόνιση του νομίσματος.

31. Mouschmov 1924, 259, 371. Gerasimov 1958, 300 αρ. 1. Tsontchev 1947, Pl. L, αρ. 4. Ο Λουκιανός (Λουκιαν. *Ερμότημος*, 39.) μας περιγράφει πώς γινόταν η κλήρωση των αθλητών σε ζευγάρια κατά τον 2ο αι. μ.Χ.

32. Gerasimov 1958, 295. Tsontchev 1947, 38. Mouschmov 1924, 259, 370.

Εικόνα 1: Νόμισμα της Φιλιππούπολης με δισκοφόρο αθλητή και την επιγραφή «ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΙ ΠΥΘΙΑ».

Εικόνα 2: Νόμισμα Φιλιππούπολης με σκηνή κλήρωσης ζευγαριών για συμμετοχή σε πάλη, πυγμή ή παγκράτιο.

Εικόνα 3: Νόμισμα Φιλιππούπολης με έπαθλα σε αγωνιστική τράπεζα.

Εικόνα 4: Νόμισμα Φιλιππούπολης με έπαθλα σε αγωνιστική τράπεζα και την επιγραφή «ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΙ»

Οι παραστάσεις των νομισμάτων μας πληροφορούν επίσης και για τα έπαθλα των αγώνων. (Εικ. 3 & 4) Νόμισμα της εποχής Καρακάλλα³³ είναι διακοσμημένο με τράπεζα αγωνιστική πάνω στην οποία υπάρχει κορώνα (στέμμα) με στολίδια και κλαδιά φοίνικα, ενώ κάτω απ' αυτήν είναι τοποθετημένος ένας αμφορέας και πέντε σφαίρες (μήλα). Τα αντικείμενα αυτά και επί πλέον στεφάνι από δάφνη³⁴,

³³. CBMThrace, 166, αρ. 37, 38.

³⁴. Gerasimov 1958, 296. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σχετικά με τις σφαίρες που απεικονίζονται στο νόμισμα, ο Gerasimov 1958, 294 υποστηρίζει ότι πρόκειται για κλήρους ενώ ο Robert, Hellenica V (1948) 93 εξέφρασε την άποψη ότι είναι μήλα τα οποία δίδονταν ως βραβεία στους νικητές των Πυθίων. Ανάλογα νομίσματα της ίδιας περιόδου, φέρουν παρόμοια διακόσμηση απεικονίζοντας τα

αποτελούσαν τα έπαθλα των αγώνων. Παρεμφερή ήταν και τα έπαθλα των αγώνων στα Πύθια των Δελφών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους³⁵.

Στα νομίσματα και στα μετάλλια της Φιλίππης είναι πολύ συχνές και οι απεικονίσεις αθλητών σε διάφορα αθλήματα. Έτσι, συναντούμε πυγμάχους με πυγμαχικά γάντια (caestus)³⁶, αθλητή με ακόντιο³⁷ (Εικ. 5), δισκοβόλο αθλητή³⁸, παλαιστές σε λαβή ακροχειρισμού³⁹ (Εικ. 6), πυγμάχους να σκιαμαχούν⁴⁰, αλλά και αθλητές με δάφνινο στεφάνι και κλαδί φοίνικα⁴¹. Έτσι, μας είναι γνωστό εν μέρει και το περιεχόμενο του αγωνιστικού προγράμματος.

Εικόνα 5: Νόμισμα Φιλιππούπολης με σκηνή ακοντισμού.

Εικόνα 6: Λεπτομέρεια από νόμισμα Φιλιππούπολης και σκηνή πάλης.

Οι αθλητικοί αγώνες της Φιλιππούπολης μνημονεύονται τόσο σε επιγραφές της Φιλιππούπολης όσο και σε επιγραφές που προέρχονται από άλλες πόλεις. Με βάση λοιπόν τις επιγραφικές μαρτυρίες που έχουν έλθει στο φως στην Πέρινθο⁴² και τη Σινώπη⁴³, γίνεται ολοφάνερο ότι στους αγώνες της Φιλιππούπολης μετείχαν αθλητές από διάφορα μέρη της βαλκανικής χερσονήσου και της Μ. Ασίας.

έπαθλα των αγώνων. Gerasimov 1958, 297, αρ. 2-6. Η άποψη του L. Robert, φαίνεται να είναι πιο κοντά στην αλήθεια.

³⁵. Gardiner 1910, 214, fig. 27.

³⁶. Mouschmov 1924, 262, 392. Tsontchev 1947, Pl. LI, αρ. 2, 3.

³⁷. Mouschmov 1924, 424, 518. Gerasimov 1958, 297 αρ. 6, 301 αρ. 2. Klose-Stumpf 1996, no. 87.

³⁸. Gerasimov 1958, 295, αρ. 1.

³⁹. Mouschmov 1924, 481. Tsontchev 1947, Pl. L, αρ. 7. Klose-Stumpf 1996, no. 91.

⁴⁰. Tsontchev 1947, 39. Pl. LI, αρ. 2 & αρ. 3.

⁴¹. Mouschmov 1924, 262 κ.ε, 391, 424, 480, 517. Gerasimov 1958, 297, αρ. 5, 6. Tsontchev 1947, Pl. LII, αρ. 1-5.

⁴². AEM VIII (1885) 219-220 = Seure 1898, 597.

⁴³. CIG II2, 3169=Tsontchev 1947, 35, αρ. 1

Απο επιγραφές πληροφορούμεθα επίσης ότι το αγωνιστικό πρόγραμμα περιελάμβανε τόσο το πένταθλο⁴⁴ όσο και το παγκράτιο αγενείων⁴⁵. Αξιοσημείωτος είναι ο χαρακτηρισμός των *Πυθίων Κενδρεισίων* αγώνων, σε μία επτάστιχο αναθηματική επιγραφή⁴⁶, ως ιερών και εισελαστικών⁴⁷, γεγονός που δείχνει την αίγλη που επεδίωκαν να προσδώσουν στους αγώνες οι διοργανωτές. Από τους ελληνιστικούς χρόνους ακόμη, η τιμή της εισέλασης αποδιδόταν και στους νικητές των περίχωρων αγώνων και μάλιστα των αντίγραφων των τεσσάρων πανελλήνιων αγώνων⁴⁸.

Εικόνα 7: Το στάδιο Φιλιππούπολης

Οι αγώνες της Φιλιππούπολης τελούνταν στο στάδιο της πόλης, το οποίο κτίστηκε κατά το δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁹ ή στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁰, διέθετε κρυπτή στοά για την είσοδο των αθλητών, ημικυκλική σφενδόνη, μαρμάρινες κερκίδες για 30.000 θεατές και μεγαλόπρητη είσοδο, πρωτόγνωρη για την εποχή της⁵¹. (Εικ. 7)

Πέρινθος

Η εποχή ακμής της Πέρινθου συμπίπτει με την αυτοκρατορία του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.). Ο Ρωμαίος αυτός αυτοκράτορας αύξησε αισθητά τα προνόμια της Πέρινθου. Το 193-196 μ.Χ. υποδούλωσε το Βυζάντιο και το παρεχώρησε στην Πέρινθο. Εδωσε μάλιστα το δικαίωμα στην Πέρινθο να κόβει νομίσματα αφαιρώντας

44. Η εισαγωγή της πυγμής στα αγωνίσματα του πεντάθλου αντί του ακοντίου θεωρείται εσφαλμένη. Gardiner 1910, 360. Λαθεμένη είναι λοιπόν και η άποψη του Gerasimov 1958, 295 ο οποίος υποθέτει ότι το πένταθλο των Πυθίων της Φιλιππούπολης, όπως και γενικότερα το πένταθλο, θα πρέπει μεταξύ των αγωνισμάτων να περιελάμβανε το αγώνισμα του παγκρατίου αντί του άλματος.

45. IGB III1, 892.

46. IGB III1, 890. Αποστολίδης 1936, αρ. 155.

47. Για τους εισελαστικούς αγώνες και την εισελαστική είσοδο βλ. Μουρατίδης 1990, 155.

48. Pleket 1975, 49-90.

49. Gerasimov 1958, 289.

50. Tsontchev 1947, 41.

51. Αποστολίδης 1959, 93

το ίδιο δικαίωμα από το Βυζάντιο⁵². Την εποχή επίσης εκείνη από τη ρωμαϊκή σύγκλητο της απονεμήθηκε ο τίτλος "νεωκόρος"⁵³. Αργότερα (218 μ.Χ.) ο Ηλιογάβαλος δώρησε και πάλι στην πόλη τον τίτλο της νεωκόρου. (" Δίς Νεωκόρος")⁵⁴.

Από τα νομίσματα που έχουν έλθει στο φως προκύπτει ότι, από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου μέχρι και την εποχή του Ηλιογάβαλου, ανελλιπώς μαρτυρούνται τα Πύθια. Σαφώς προκύπτει ότι αυτοί ήταν οι σπουδαιότεροι και οι βασικότεροι αγώνες της πόλης, οι οποίοι στα νομίσματα εμφανίζονται και ως αυτόνομοι αγώνες⁵⁵. Επιγραφικά στοιχεία μας βεβαιώνουν ότι στην πόλη τελούνταν ως αυτόνομοι αγώνες τουλάχιστον από τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. τα *Άκτια*. Τούτο μαρτυρεί και επιγραφή των αρχών του 2ου αι. μ.Χ.⁵⁶, η οποία μνημονεύει τα *Άκτια εν Περίνθω*. Επί εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου τα Πύθια φαίνεται ότι ενώθηκαν με τα *Άκτια* αποτελώντας ενιαίους αγώνες. (Εικ. 8). Βέβαια τα Πύθια εμφανίζονται στα νομίσματα φέροντας και το προσωνύμιο *Ηράκλεια* κατά την ίδια περίοδο⁵⁷. Μας είναι γνωστό ότι στην πόλη λατρευόταν και ο Ηρακλής ως προσωποποίηση του ήλιου και ως θεός της υγείας και ρώμης και προστάτης της άθλησης⁵⁸. Προς τιμήν του διοργανώνονταν ετήσιοι γυμνικοί αγώνες, τα *Ηράκλεια*⁵⁹ ή *Ηράκλεια Πύθια*⁶⁰.

Εικόνα 8: Νόμισμα Περίνθου και την επιγραφή «ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΑΚΤΙΑ ΠΥΘΙΑ».

Εικόνα 9: Νόμισμα της Περίνθου με την επιγραφή «ΑΚΤΙΑ ΠΥΘΙΑ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ ΝΕΩΚΟΡΩΝ»

⁵². Αριστάρχης 1863, 260- 262.

⁵³. Burrell 2003, 236-243. Kalapothakes 1893, 40.

⁵⁴. Kalapothakes 1893, 40. Ο Ηλιογάβαλος δώρησε στην Πέρινθο τον τίτλο " Δίς Νεωκόρος" πιθανότατα μετά την επίσκεψή του το 218 μ.Χ. στην πόλη. Τον τίτλο αυτό διατήρησε τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Γαλιηνού το 268 μ.Χ. Αριστάρχης 1863, 261.

⁵⁵. Mouschmov 1912, 255, αρ. 4508.

⁵⁶. Moretti 1953, αρ. 75.

⁵⁷. Mouschmov 1912, 254.

⁵⁸. Τούτο φαίνεται και σε επιτύμβια επιγραφή του 2ου ή 1ου π.χ αι. AEM VIII (1885) 220, 50.

⁵⁹. Kalapothakes 1893, 41. Αριστάρχης 1871, 4.

⁶⁰. Σε νομίσματα της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου είναι χαραγμένη η επιγραφή : "Ηράκλεια Πύθια Περινθίων Νεωκόρων ". Mouschmov 1912, 254.

Εκτός από τα *Ακτια Πύθια*, στην Πέρινθο διοργανώθηκαν κατά καιρούς διάφοροι ευκαιριακοί αγώνες, οι οποίοι σαφώς δεν είχαν μόνιμο χαρακτήρα. Επί εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου τελέστηκαν αγώνες προς τιμήν του τα *Σεβήρια πρώτα* ή *Σεβήρεια Θεία*⁶¹, καθώς επίσης και τα *Επιδήμια Β' Σεβήρου* σε ανάμνηση της δεύτερης επίσκεψης του αυτοκράτορα στην Πέρινθο⁶².

Το νομισματικό υλικό μνημονεύει επίσης και αθλητικούς αγώνες με την επωνυμία *Φιλαδέλφεια*, προς τιμήν των αδελφών Καρακάλλα και Γέτα (Εικ. 9). Μετά την αδελφοκτονία του Γέτα (212 μ.Χ.) δεν επανελήφθησαν τέτοιου είδους αγώνες⁶³.

Από τις αγωνιστικές παραστάσεις των νομισμάτων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές οι οποίες έχουν σχέση με τα έπαθλα των αγώνων. Νομίσματα των χρόνων του Σεπτιμίου Σεβήρου, των Καρακάλλα και Γέτα,⁶⁴ αλλά και του Ηλιογάβαλου⁶⁵ είναι διακοσμημένα με αγωνιστική τράπεζα πάνω στην οποία είναι τοποθετημένες δύο αγωνιστικές κορώνες (στέμματα) λόγω των διπλών αγώνων, ενώ κάτω από την τράπεζα υπάρχουν ένας αμφορέας και πέντε σφαίρες, προφανώς μήλα. Ενδιαφέρον επίσης έχουν και παραστάσεις όπως αθλητής αυτοστεφανούμενος⁶⁶, αθλητής να τραβά κλήρο από κάλπη⁶⁷ ή να κρατά στεφάνι και κλαδί φοίνικα⁶⁸. (Εικ. 10).

Εικόνα 10: Νόμισμα της Πέρινθου με αθλητή που φέρει τα έπαθλά του.

Αξίζει επίσης να αναφέρουμε νομίσματα⁶⁹ τα οποία φέρουν χαραγμένους, στην οπίσθια όψη, δύο ναούς (πιθανότατα το νεωκόρικο ναό του αυτοκράτορα και τον ναό του Απόλλωνα), υδρίες με κλαδιά φοίνικα και την επιγραφή "*Περινθίων Νεωκόρων Ακτια Πύθια*". (Εικ. 8). Αξιοσημείωτη είναι και η διακόσμηση

61. Mouschmov 1912, 254.

62. Head 1898, 341-342.

63. Αριστάρχης 1863,261.

64. CBMThrace, 151-155, αρ. 31, 32, 46, 51, 52.

65. Συλλογή Μουσείου Tekir-Dag [=Αρ. ευρετηρίου 182]

66. CBMThrace, 154, αρ. 45.

67. Klose-Stumpf 1996, no. 59.

68. CBMThrace, 159-160, αρ. 68, 71. Αριστάρχης 863,262.

69. CBMThrace, 153, αρ. 42, 43.

νομίσματος⁷⁰ της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου με την επιγραφή "*Επιδήμια Β' Σεβήρου Περινθίων Νεωκόρων*". Στο νόμισμα απεικονίζεται πλοιάριο με κωπηλάτες, όπως και ο νεωκόρικος ναός του αυτοκράτορα. Το νόμισμα τούτο συνδέει άμεσα την Πέρινθο με τη θάλασσα ως έδρα του ναυτικού στόλου και μας οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανότατα στην πόλη διοργανώνονταν αγώνες άμιλλας πλοίων, όπως πιθανότατα συνέβαινε και στα Άκτια της Νικοπόλεως.⁷¹

Επιγραφικές μαρτυρίες φανερώνουν ότι στους αγώνες μετείχαν και αθλητές εκτός Περίνθου, όπως την Έφεσο⁷² και την Άβυδο⁷³, όπου σε επιγραφή της Αβύδου γίνεται αναφορά και στα Ασκληπίεια της Περίνθου.

Ο αγώνες τελούνταν στο στάδιο της πόλης που διέθετε κερκίδες σε δύο επίπεδα και σφενδόνη και κατά πάσα πιθανότητα κτίστηκε το δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁴

Βυζάντιο

Τον 1ο μ.Χ. αιώνα το Βυζάντιο ενσωματώθηκε στη Ρωμαϊκή Διοίκηση Θράκης. Πρωτεύουσα της ανατολικής περιφέρειας, που ονομαζόταν επαρχία Ευρώπης, έγινε η Πέρινθος, ενώ το Βυζάντιο υποχρεώθηκε σε παρακμή⁷⁵. Η πόλη καταστράφηκε από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και αναστηλώθηκε με την παρέμβαση του Αντωνίνου Καρακάλλα⁷⁶.

Οι Βυζαντινοί, προφανώς για να ευχαριστήσουν τον Καρακάλλα για την ανασύσταση της πόλης τους, ίδρυσαν αγώνες προς τιμήν του με την επωνυμία Αντωνίνια Σεβαστά. Οι αγώνες αυτοί σταδιακά καθιερώθηκαν είτε ως *Αντωνίνια Σεβαστά* είτε ως *Σεβαστά* και τελούνταν μέχρι την εποχή των Βαλεριανού - Γαλλιηνού. Τις πληροφορίες σχετικά με τους αγώνες αυτούς αντλούμε σχεδόν στο σύνολό τους από τα νομίσματα και ειδικότερα από την εξαιρετική μελέτη των νομισμάτων του Βυζαντίου της Ε. Schönert-Geiss⁷⁷. Σύμφωνα με τα νομίσματα, τα *Αντωνίνια Σεβαστά* τελέστηκαν το 211/212 μ.Χ.⁷⁸ και 215/216 μ.Χ.⁷⁹ επί εποχής Καρακάλλα, το 219/220 μ.Χ. επί Ηλιογάβαλου⁸⁰ αλλά και 227/228 μ.Χ. επί

⁷⁰. CBMThrace, 152, αρ. 33.

⁷¹. Σαρκάκης 1965, 152, σημ. 6. Gardner 1881, 316-317.

⁷². Moretti 1953, αρ. 75.

⁷³. T-TEA 1 (1961) 179-180.

⁷⁴. Asgari 1988, 137.

⁷⁵. Κορομηλά 1991, 65.

⁷⁶. Kalapothakes 1893, 32. Αριστάρχης 1885, 6-7

⁷⁷. Schönert-Geiss 1972.

⁷⁸. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1535, 1536. CBMThrace, 102, αρ. 76.

⁷⁹. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1564. CBMThrace, 102, αρ. 78. Οι αγώνες αυτοί πιθανότατα συνδέονται με την επίσκεψη του Καρακάλλα του 214 μ.Χ. στην Θράκη και πιθανότατα και στο Βυζάντιο. Schönert 1972, 39.

⁸⁰. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1658-1663.

Αλέξανδρου Σεβήρου⁸¹ Επί εποχής Αλεξάνδρου Σεβήρου⁸² οι αγώνες έχασαν το προσωνύμιο *Αντωνίνια* και έτσι απέμειναν να τελούνται μόνο τα *Σεβαστά*⁸³, τα οποία εξακολούθησαν να διοργανώνονται επί Μαξιμίνου⁸⁴, το 239/240 μ.Χ. ή 243/244 μ.Χ. επί Γορδιανού⁸⁵, το 252/253 μ.Χ. επί Βολουσιανού⁸⁶ και το 256/257 μ.Χ. επί Βαλεριανού - Γαλλιηνού⁸⁷. Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι αγώνες τελούνταν συνεχώς για 45 χρόνια. Μπορούν να εκληφθούν ως περιοδικοί αγώνες αφού, όπως φαίνεται, τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια. Η περιοδική τέλεση των αγώνων διακόπτεται μόνο το 223/224 μ.Χ. και το 247/248 μ.Χ. για άγνωστους μέχρι σήμερα λόγους.

Εικόνα 11: Νόμισμα του Βυζαντίου με έπαθλα σε αγωνιστική τράπεζα και την επιγραφή «ANTONINIA BYZANTIΩΝ ΣΕΒΑΣΤΑ».

Ανάμεσα στις αγωνιστικές παραστάσεις των νομισμάτων ξεχωρίζουν: αγωνιστική υδρία με κλαδιά φοίνικα⁸⁸ καθώς και παραστάσεις με αθλητή⁸⁹, τρεις γυμνούς αθλητές⁹⁰ ή δύο αθλητές οι οποίοι κρατούν κλαδιά φοίνικα στα χέρια, ενώ ανάμεσά τους στέκεται γυμνός παιδοτρίβης⁹¹. Επιπλέον παραστάσεις με αγωνιστική κορώνα⁹², αγωνιστική τράπεζα πάνω στην οποία είναι τοποθετημένη κορώνα και

81. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1722, 1723, 1726 - 1734. CBMThrace, 105, αρ. 98.)

82. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1742 -1743, 1746 - 1755.

83. Leschhorn 1998, 409.

84. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1795.

85. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1802-1803.

86. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1850.

87. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1815, 1816.

88. CBMThrace, 102/105, αρ. 75, 76, 98.

89. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1552

90. Schönert-Geiss 1972, αρ. 1564, 1755.

91. CBMThrace, 105, αρ. 78.

92. Schönert-Geiss 1972, αρ.1538, 1539, 1662, 1663, 1732-1734, 1746-1748, 1815-1816, 1850.

δύο πουγγιά, ως έπαθλα των αγώνων⁹³ και ένδειξη των μεγάλων χρηματικών επάθλων.(Εικ. 11).

Σε επιγραφή της εποχής του Γορδιανού αναφέρονται επίσης τα *Αλεξάνδρια Σεβαστά*.⁹⁴

Αγχιάλος

Η αρχαία Αγχιάλος έκοψε νομίσματα μόνο επί ρωμαιοκρατίας και ειδικότερα από την εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς (137-161 μ.Χ.) μέχρι την εποχή του Γορδιανού (238 -244 μ.Χ.)⁹⁵ Ανάμεσα στις επιγραφές των νομισμάτων της αρχαίας Αγχιάλου ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν αυτές που αναφέρονται στα *Σεβήρια Νύμφια*. Οι τοπικοί αυτοί αγώνες τελούνταν αφ'ενός μεν προς τιμήν των Νυμφών αφ' ετέρου δε προς τιμήν του Ρωμαίου αυτοκράτορα Σεπτιμίου Σεβήρου. Οι Νύμφες λατρεύονταν στην Αγχιάλο ως προστάτιδες, πιθανότατα, των διάσημων θερμών ιαματικών πηγών της (aquaе calidae)⁹⁶. Οι αθλητικοί αγώνες όμως της πόλης απέκτησαν και την προσωνομία *Σεβήρια* προς τιμήν του Σεπτιμίου Σεβήρου, ο οποίος, όπως και ο Μ. Τραϊανός, έδωσε ιδιαίτερη προσοχή και προστάτευσε την αρχαία Αγχιάλο⁹⁷. Μετά τους Σεβήρους εξαφανίζεται η επωνυμία *Σεβήρια* και στα νομίσματα απεικονίζεται μόνο μία αγωνιστική κορώνα. Τα Νύμφια συνέχισαν να τελούνται και τούτο επιβεβαιώνεται από τις κοπές των νομισμάτων του Μαξιμίνου του Θρακός (235-238 μ.Χ.) που φέρουν αγωνιστική παράσταση και την επιγραφή *Νύμφια*⁹⁸.

Εκτός από τους προαναφερόμενους αγώνες, από τον Β. Head⁹⁹ υποστηρίζεται η άποψη ότι "*επί τινων αυτοκρατορικών νομισμάτων της Αγχιάλου μνημονεύονται αγώνες Σεβήρια Νύμφια και Σεουήρια Νέμια*." Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι αν όντως πρόκειται για *Νέμια* ή απλά για *Νύμφια* τα οποία συναντούμε και ως *Νέμια*¹⁰⁰. Πιθανότατα λαθεμένα τα *Νέμια* εκλήφθησαν ως *Νέμια*.

⁹³. Schönert -Geiss 1972, αρ. 1547-1551, 1624, 1658-1661, 1722-1723, 1726-1731, 1749-1754, 1795, 1802-1803, 1829.

⁹⁴. CIG 591.

⁹⁵. Μαυρομάτης 1975, 179.

⁹⁶. Αβραμέα 1973, 203. Hunger 1974, 275-276. Οι Νύμφες αυτές προστάτευαν τις πηγές, τα ποτάμια, τα νερά γενικότερα στα οποία προσέδιδαν ιαματικές ιδιότητες. Οι Νύμφες λατρεύονταν και από τους Θράκες ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Εβρου, όπου προς τιμήν τους είχαν ιδρυθεί ιερά, τα Νυμφαία. Αποστολίδης 1934, 55. Αξίζει να σημειώσουμε το άρθρο της Μιτροπούλου 1982, 83-99, όπου παρουσιάζονται τα ανάγλυφα που έχουν σχέση με τις Νύμφες και βρέθηκαν στη Θράκη.

⁹⁷. Οι λόγοι μάς είναι άγνωστοι, πιθανότατα όμως η αρχαία Αγχιάλος να ήταν με το μέρος του Τραϊανού κατά τους Δακικούς του πολέμους το 101 μ.Χ. και με το μέρος του Σεπτιμίου Σεβήρου κατά την διεξαγωγή του πολέμου εναντίον του Πεσκενίου Νίγηρος και την πολιορκία του Βυζαντίου κατά τα έτη 193-196 μ.Χ. Μαυρομάτης, 1975, 188.

⁹⁸. Leschhorn 1998, 409.

⁹⁹. Head 1898, 348.

¹⁰⁰. Mouschmov 1912, 2856.

Στα νομίσματα της Αγχιάλου¹⁰¹ συναντούμε αξιόλογες αγωνιστικές παραστάσεις όπως:

- τράπεζα αγωνιστική με αγωνιστική κορώνα και δύο κλαδιά φοίνικα¹⁰².
- τράπεζα αγωνιστική με δύο αγωνιστικές κορώνες ¹⁰³ που μαρτυρούν την ύπαρξη των διπλών αγώνων (*Σεβήρεια – Νύμφια*).
- τράπεζα με αγωνιστικές υδρίες και κλαδί φοίνικα στην καθεμιά¹⁰⁴.
- δισκοφόρος αθλητής αυτοστεφανούμενος (Εικ. 12) ή αθλητής που κρατά στεφάνι και κλαδί φοίνικα¹⁰⁵.

Εικόνα 12: Νόμισμα Αγχιάλου με δισκοφόρο αθλητή και τα έπαθλα της νίκης του.

Από τις αγωνιστικές επιγραφές και παραστάσεις των νομισμάτων της Αγχιάλου συμπεραίνουμε ότι τα *Σεβήρεια Νύμφια* τελούνταν τόσο την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211μ.Χ.) όσο και κατά την εποχή του Καρακάλλα (198-217μ.Χ.), Γέτα (198-209 μ.Χ. πιθανόν δε και κατά την εποχή του Γορδιανού ΙΙΙ (238-244μ.Χ.)¹⁰⁶ όπου στα νομίσματα απουσιάζουν μεν οι αγωνιστικές επιγραφές απεικονίζεται όμως άνδρας αυτοστεφανούμενος¹⁰⁷..

Οδησός

Εισαγωγικά έχει αναφερθεί ότι στην Οδησό τελούνταν, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες του 2ου και 1ου αι. π.Χ., ετησίως τα *Ερμαία* προς τιμήν του Ερμή και του

101. Οι παραστάσεις των νομισμάτων της Αγχιάλου κατατάσσονται σε τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες δηλ. παραστάσεις θεών και θεοτήτων, παραστάσεις αυτοκρατόρων, αγωνιστικές σκηνές αλλά και απόψεις της πόλης. Münzer 1912, 216.

102. CMDMThrace-I, αρ. 435.

103. CMDMThrace-I, αρ. 439.

104. CBMThrace, 83-84, αρ. 10, 13. BA- Evelpidis, 898.

105. CMDMThrace-I, αρ. 442, 443.

106. Münzer 1912, 216.

107. Leschhorn 1998, 409.

Ηρακλή, προστατών του γυμνασίου.¹⁰⁸ Ανάμεσα στους θεούς που λατρεύονταν στην Οδησσό ήταν και η θρακική θεότητα Δαρζάλας¹⁰⁹ ο οποίος σε επιγραφές και νομίσματα προσαγορεύεται "Θεός Μεγάλος"¹¹⁰.

Το δεύτερο μισό του 2ου π.Χ. αι. εκδόθηκαν ασημένια τετράδραχμα ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας με την επιγραφή "θεού μεγάλου Οδησσιτών".

Κατά την περιοδεία του Γορδιανού του ΙΙΙ το έτος 242 μ.Χ. ο αυτοκράτορας επισκέφθηκε την Οδησσό και της απένειμε τον τίτλο της "νεωκόρου" παράλληλα με το δικαίωμα να εισαγάγει τη λατρεία του αυτοκράτορα εντός των τειχών της. Αυτή η λατρεία εισήχθη στο ναό του Μεγάλου θεού και προς τιμήν του εξαιρετικού αυτού γεγονότος η πόλη οργάνωσε αγώνες οι οποίοι ονομάστηκαν *Δαρζάλεια*. Τους αγώνες της πόλης πρέπει να τίμησε με την παρουσία του ο νεαρός αυτοκράτορας Μάρκος Αντώνιος Γορδιανός ΙΙΙ. Κατά πάσα πιθανότητα όμως τα Δαρζάλεια αποτελούσαν συνέχεια της παράδοσης των αγώνων του 2ου αι. π.Χ., με την ευκαιρία των οποίων είχε κοπεί το ασημένιο τετράδραχμο¹¹¹ που προαναφέραμε.

Για τα *Δαρζάλεια* επί εποχής Γορδιανού ΙΙΙ κόπηκαν τρεις διαφορετικοί τύποι νομισμάτων. Ο πρώτος τύπος νομισμάτων είναι διακοσμημένος με αγωνιστική κορώνα με δύο κλαδιά φοίνικα και την επιγραφή *Δαρζάλεια* στο μέσον. Στον δεύτερο τύπο είναι χαραγμένα τα έπαθλα των αγώνων τοποθετημένα πάνω σε αγωνιστική τράπεζα. Αυτά ήταν αγωνιστική κορώνα με κλαδιά φοινικιάς και πουγγί με χρήματα, ενώ κάτω από το τραπέζι υπάρχει αμφορέας¹¹². Ο τρίτος τύπος νομίσματος παρουσιάζει τον ναό και το άγαλμα του θεού προστάτη των αγώνων Δαρζάλα¹¹³.

Τα *Δαρζάλεια* πιθανότατα, σύμφωνα με τις απόψεις των G. Mihailov & M. Mirtschew, υπονοούνται και σε επιγραφή της Οδησσού όπου μνημονεύονται μεγάλοι πενταετήρικοι αγώνες¹¹⁴.

Κοίλα

Τα Κοίλα έτυχαν ισοπολιτείας (municipium) επί εποχής Αδριανού¹¹⁵.(117-138 μ.Χ.) Προφανώς για τον λόγο αυτό διοργάνωναν αγώνες προς τιμήν του αυτοκράτορος

108 . IGB I, 44 & 45.

109. Ο Δαρζάλας ήταν θρακική θεότητα η οποία λατρεύονταν στην ανατολική ιδίως Μοισία. Κουρτίδης 1932, 373. Ο Αποστολίδης 1934, 57, θεωρεί ότι είναι εκτεταμένος τύπος του Δάρζος-Δάρσος και τον ταυτίζει με τον Ασκληπιό. Αντίθετα ο Szubert 1991, 372, θεωρεί ότι πρόκειται για ελληνική θεότητα, η οποία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ιδιαίτερα ταυτίστηκε-αφομοιώθηκε (φαινόμενο θρησκευτικού συγκρητισμού) με τον θράκα ήρωα. Από τον Gerasimov 1951, 65-72 παρατηρείται ένας συγκρητισμός (= συγχώνευση) της λατρείας του Δαρζάλα με την Αιγυπτιακή θεότητα Σάραπι.

110. IGB I, 47bis, 48. Gerasimov 1960, 59, 1 - 2.

111. Szubert 1991, 364.

112. Mouschmov 1912, 94, αρ. 1675, Tab IV, 24.

113. Beshkov 1985, 41-42.

114. IGB I, 63bis = Mirtschew 1968, 146-151 αρ. 2.

115. Picard- Reinach 1912, 286. Αβραμέα 1973, 202. Ferrary – Scheid 1973, 157.

Αδριανού με την επωνυμία *Αδριάνεια*, όπως φαίνεται από μια επιγραφή της Αβύδου¹¹⁶ όπου μνημονεύονται οι νίκες ενός αθλητού της πάλης και του παγκρατίου. Στην ίδια επιγραφή μνημονεύονται και τα *Σμίνθεια*, αγώνες προς τιμήν του Σμινθέως Απόλλωνος¹¹⁷. Στα Κοίλα όμως, αθλητικοί αγώνες σύμφωνα με επιγραφή τελούνταν και πριν την εποχή του Αδριανού, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την επωνυμία τους¹¹⁸. Πιθανότατα πρόκειται για τα *Σμίνθεια*, τα οποία συνέχισαν να τελούνται και την εποχή του Αδριανού.

Παυταλία

Η Παυταλία, φυλετικό κέντρο των Θρακών, παλαιά έδρα της "στρατηγίας" Διενθηλητικής, βρισκόταν στη δυτική κοιλάδα του άνω Στρυμόνα¹¹⁹. Αχρονολόγητη επιγραφή¹²⁰ που βρέθηκε στην Παυταλία μνημονεύει αγώνες προς τιμήν του Δία και της Ηρας.

Στην Παυταλία η λατρεία του Δία και της Ηρας είχε πάρα πολύ μεγάλη διάδοση. Εκεί βρισκόταν άλλωστε και το ιερό του Ζβελσθούρου Διός¹²¹, και σε επιγραφές μνημονεύονται διάφοροι λατρευτές του Δία και της Ηρας¹²².

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά σε ιππικούς αγώνες. Τούτο πιθανότατα συνδέεται με την έντονη παρουσία του ντόπιου θρακικού πληθυσμού στην περιοχή, και την ιδιαίτερη αγάπη που έδειχναν αυτοί από των αρχαιοτάτων χρόνων στην ιππασία. Για τους αγώνες αυτούς δεν υπάρχει καμιά άλλη αναφορά. Πιθανότατα πρόκειται για αγώνες ευκαιριακούς και όχι μόνιμους.

Τόμοι

Οι Τόμοι, επιδιώκοντας την εύνοια του αυτοκράτορα Αδριανού, συνέστησαν αγώνες προς τιμήν του ευνοούμενου του Αντινόου¹²³. Ο Αντίνοος, από τη Βιθυνία, ανακηρύχθηκε θεός και ήρωας και από ενα πλήθος άλλων πόλεων στις ανατολικές επαρχίες, όπως η Καλχηδών, Τίος, Νικομήδεια, Βιθύνιο και το κοινό της Βιθυνίας¹²⁴.

116. T-TEA, 179-180.

117. Σμίνθιος =ο μυοκτόνος, επίθετο του Απόλλωνος. Lidell-Scott, Λεξικόν, τ. 4, 92.

118. Detschew 1957, 250. Leschhorn 1998, 414. IGR I, 822.

119. Αβραμέα 1973, 203.

120. IGB IV, 2074.

121. Αποστολίδης 1934, 42, 47. Αβραμέα 1973, 206.

122. IGB IV, 2070, 2072-2074, 2103.

123. Ο νέος της Βιθυνίας Αντίνοος, που είχε εμπνεύσει ακοίμητο πάθος στον αυτοκράτορα Αδριανό, αποθεώθηκε μετά τον πνιγμό του στο Νείλο. Σχετικά βλ. Millingen 1871, 106, αρ. Δ'.

124. Frankle 1973, 236. Στην Αίγυπτο, όπου και πνίγηκε ο Αντίνοος, ιδρύθηκε πόλη από τον αυτοκράτορα Αδριανό προς τιμήν του με το όνομα Αντινούπολη. Τατάκη 1973, 342.

Η ύπαρξη αγώνων στους Τόμους πιστοποιείται και από νόμισμα το οποίο είναι διακοσμημένο με αγωνόδικο τραπέζι, πάνω στο οποίο υπάρχει αγωνιστική κορώνα¹²⁵.

Φίλιπποι

Σε επιγραφή των Φιλίππων¹²⁶ συναντούμε τον Κόιντο Φλάβιο Ερμαδίωνα αγωνοθέτη των *Μεγάλων Ασκληπιείων*, τα οποία οργανώνονταν από τους θρησκευτές του Σεράπιδος¹²⁷, πράγμα που δείχνει και την ταύτιση Σεράπιδος και Ασκληπιού¹²⁸.

Τα *Ασκληπιεία* των Φιλίππων πιθανότατα ήταν ετήσιοι και όχι πεντετήρικοι αγώνες όπως τα *Ασκληπιεία* της Επιδαύρου.

Σερδική

Στη βάση ενός αγάλματος από τη Σερδική επί εποχής Αντωνίου Πίου ή Μάρκου Αυρηλίου υπάρχει η αναφορά στα *Πύθια* της πρώτης τετραετηρίδος και η παρουσίαση των ονομάτων των πέντε αγωνοθετών¹²⁹. Ο Mihailov και Leschhorn¹³⁰ θεωρούν ότι η επιγραφή αναφέρεται σε *Πύθια* της Σερδικής. Ο Gerasimov¹³¹ και Αποστολίδης¹³² υποστηρίζουν βέβαια ότι πρόκειται για τα *Πύθια* της Φιλιππούπολης.

Συμπεράσματα

Από την επεξεργασία του επιγραφικού και νομισματικού υλικού της Θράκης προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

1. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο ελληνικός αυτός θεσμός των αθλητικών αγώνων μεταλαμπαδεύτηκε και ρίζωσε στη θρακική γη εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά από τα μεγάλα κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου. Ο θρακικός ελληνισμός χωρίς αμφιβολία μεσ' από τις αθλητικές αυτές γιορτές προέβαλλε την εθνική του ταυτότητα και τον ελληνικό του πολιτισμό.

125. Gerasimov 1958, 294. Δυστυχώς ο Th. Gerasimov περιγράφει μόνο το νόμισμα χωρίς να αναφέρει το όνομα των αγώνων και τον χρόνο κοπής. Το νόμισμα παρουσιάζεται σε φωτογραφία και από τον Mouschmon 1912, Tab. IX 19. αλλά είναι δυσανάγνωστη η αγωνιστική επιγραφή.

126. Lemerle 1935, 140 κ.ε., αρ. 40-41.

127. Κανατσούλης 1955, 164, αρ. 1433.

128. Lemerle 1935, 146. Λαζαρίδης 1973, 25.

129. IGB IV, 1910 & 1917.

130. Leschhorn 1998, 413.

131. Gerasimov 1958, 289-304.

132. Αποστολίδης 1936, 193.

2. Κατά τους προχριστιανικούς αιώνες συναντούμε αγώνες προς τιμήν οικιστών αλλά και αγώνες προς τιμήν θεών και θεοτήτων, του Ερμή, του Ηρακλή, της Αρτέμιδος και των Διοσκούρων. Οι αγώνες αυτοί στενά συνδεδεμένοι με θεούς, θα πρέπει να τελούνταν στα πλαίσια λατρευτικών εκδηλώσεων και πρέπει να είχαν περιοδικό χαρακτήρα.
3. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους συναντούμε τρεις διαφορετικές κατηγορίες αγώνων:
 - Αγώνες προς τιμήν θεών του ελληνικού δωδεκάθεου. Ο συχνότερα τιμώμενος θεός ήταν ο Απόλλων και προς τιμήν του οργανώνονταν τα Πύθια σε τρεις πόλεις τη Φιλιππούπολη, την Πέρινθο και τη Σερδική.
 - Αγώνες προς τιμήν θεοτήτων και θρακών θεών. Θεότητες στις οποίες αφιερώνονταν αγώνες επίσης ήταν οι Νύμφες, ο Ασκληπιός, η θρακική θεότητα Δαρζάλας και ο Κενδρισός. Οι ρωμαϊκοί χρόνοι ήταν η εποχή της θρησκευτικής αναγέννησης της Θράκης, όπου παρατηρείται μια εξαιρετική άνθηση της λατρείας των θρακών θεών και ελληνοποίηση αρκετών θρακικών θεοτήτων.¹³³
 - Αγώνες προς τιμήν Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Τιμηθέντες αυτοκράτορες με αγώνες ήταν ο Σεπτ. Σεβήρος, ο Καρακάλλας και ο Ηλιογάβαλος.
4. Οι θρακικές πόλεις κυρίως διοργάνωναν αγώνες προς τιμήν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στις περισσότερες των περιπτώσεων προσέθεταν σε ήδη υπάρχοντες αγώνες το όνομα του τιμώμενου αυτοκράτορα ή επωνυμίες αρεστές στον αυτοκράτορα (Αλεξάνδρεια). Ασφαλώς οι αγώνες αυτοί ήταν ευκαιριακοί και είχαν περιορισμένη διάρκεια ζωής.

Η ίδρυση των συγκεκριμένων αγώνων ήταν αποτέλεσμα τόσο της πολιτικής των Ρωμαίων αυτοκρατόρων όσο και των επιδιώξεων των αρχών των πόλεων. Έτσι οι αυτοκράτορες έδιναν το προνόμιο της ίδρυσης αγώνων ταυτόχρονα με το δικαίωμα της νεωκορίας σε μια πόλη ως ανταμοιβή για την πίστη της και την υποστήριξή της σε πολέμους ή εμφύλιες συρράξεις. Επιπρόσθετα άλλες πόλεις επιδιώκοντας την εύνοια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, οικονομικά και πολιτικά προνόμια αλλά και κύρος, οργανώναν αγώνες προς τιμήν τους.
5. Σε σχέση με προγενέστερες εποχές διαπιστώνεται μια αύξηση του αριθμού των αγώνων. Η αύξηση αυτή των αγώνων ήταν αποτέλεσμα της αυτοκρατορικής πολιτικής. Η πολιτική της διάδοσης και υποστήριξης των ελληνικών αγώνων συνδέθηκε άμεσα με την εδραίωση της αυτοκρατορικής λατρείας και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Επιπλέον, οι αυτοκράτορες ακολουθώντας πιστά την πολιτική του άρτου και των θεαμάτων στις ανατολικές επαρχίες επέτρεψαν την οργάνωση αγώνων με σκοπό να καθησυχάσουν το λαό και να κερδίσουν τη συμπάθειά του αλλά και να καταστήσουν σαφή την αυτοκρατορική εξουσία.

¹³³. Αποστολίδης 1934, 44.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους προχριστιανικούς αιώνες και την αυτοκρατορική εποχή

Π Ο Λ Η	Αγώνες Προχριστιανικής εποχής	Αγώνες ----- Προς τιμήν θεών του Ελληνικού Δωδεκάθεου	Αυτοκρατορικής ----- Προς τιμήν θεοτήτων & Θρακών θεών	Εποχής ----- Προς τιμήν Ρωμαίων Αυτοκρατόρων
Βυζάντιο	Βοσπόρια			Αντωνίνια Αλεξάνδρεια
Θάσος	Ηράκλεια			
Μεσημβρία	Διοσκούρια			
Οδησσός	Ερμαία	Ήλια	Δαρζάλεια	Αλεξάνδρεια
Φιλ/λη		Πύθια	Κενδρείσια	Αλεξάνδρεια- Πύθια Κενδρείσια- Πύθια
Πέρινθος		Ακτια-Πύθια	Ηράκλεια Ασκληπιεία	Σεβήρεια Πρώτα Επιδήμια Β΄ Φιλαδέλφεια Ηράκλεια-Πύθια
Αγχίαλος			Νύμφια	Σεβήρεια Νύμφια
Πανταλία		Ηραία		
Κοίλα		Σμίνθεια		Αδριάνεια Β΄
Τόμοι				Αντινόεια
Αμφίπολη	Φωσφόρια(?)			-----
Φίλιπποι			Ασκληπιεία	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα, Α. «Θράκη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ', 202-207.
- Αδαμαντίου, Α. 1928. «Γεωγραφικά περιπέτειες του ονόματος Θράκη», *Θρακικά* 1, 374-380.
- Albanidis, E., Giatsis, S. 2007. "Athletic games in Thrace during the Imperial era", *Nikephoros: Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum*, 20, 177-198.
- Alföldy, G. 1973. «Η μεταμόρφωση του ρωμαϊκού κράτους», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ', 584-614.
- Αλμπανίδης, Ε. 2004. *Ιστορία της άθλησης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Θεσσαλονίκη.
- Αποστολίδης, Κ. Μ. 1942. «Η ρωμαϊκή επαρχία Θράκη και η μητρόπολις αυτής Φιλιππούπολις», *Θρακικά* 17, 241-275.
- Αποστολίδης, Κ. Μ. 1935. «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει», *Θρακικά* 6, 137-176.
- Αποστολίδης, Κ. Μ. 1936. «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει», *Θρακικά* 7, 177-200
- Αποστολίδης, Κ. Μ. 1934. «Περί της θρησκείας των Θρακών», *Θρακικά* 5, 41-59.
- Αποστολίδης, Κ. Μ. 1959. *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία*, Αθήνα.
- Αριστάρχης, Σ. 1871. «Περί τινων ανέκδοτων επιγραφών της Περίνθου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Α', 260-262.
- Αριστάρχης, Σ. 1885. «Ανέκδοται επιγραφαί Βυζαντίου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, παράρτ. τ. ΙΣτ', 4-36
- Asgari, N. 1988. *Perinthos, 1986 Calismalari*. Istanbul.
- Beshkov, A. 1985. *The Olympic idea and art*, Sofia.
- Bowersock, W. 1973. «Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ.', 112-137.
- Burrell, B. 2003. *Neokoroi. Greek Cities and Roman Emperors*. Cincinnati.

- Carrie, J. M./ Ferrary, L./ Scheid, J. 1973. «Χερσόνησος του Αίμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ., 137- 157.
- Casson, St. 1926. *Macedonia, Thrace and Illyria_ Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Phillip son Amyntas*, Oxford.
- Detschew, D. 1957. *Die thrakischen Sprachreste*, Wien.
- Δήμιτσα, Μ. 1896. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, Αθήναι.
- Finley M./ Pleket, H. W. 1976. *The Olympic Games: The first thousand years*, New York.
- Frankle, P. R.1973. «Βιθυνία και Πόντος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ', 234-240.
- Gardiner, N. 1910. *Greek Athletic Sports and Festivals*, London.
- Gardner P. 1881. "Boat Races at Athens", *Journal of Hellenic Studies* 2, 316-317.
- Gerasimov Th.,1951. "La statue cultuelle du grand Dieu Darzalas a Odessos", *Bulletin de la Societe Archeologique a Varna*, VIII, 65-72.
- Gerasimov, Th. 1958. " Les Alexandria Pythia et Kendreisia a Philippopolis", In *Studia in honorem Acad. D. Deceva*, Sofia.
- Gerasimov, Th. 1960. "Beitrag zur munzkunde von Odessos", *Bulletin de la Societe Archeologique a Varna*, XI, 59-69.
- Hoddinott R. 1975. *Bulgaria in antiquity, An Archaeological Introduction*, London.
- Γιαννάκη, Θ. 1978 *Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή*, Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. 1980. *Η Φυσική Αγωγή και ο Αθλητισμός (Διαχρονικά)*, Αθήνα .
- Head, B. 1898. *Ιστορία των νομισμάτων*, Αθήναι..
- Hunger, H. 1974. *Lexikon der Griechischen und romischen Mythologie*. Muenchen.
- Jones, A.H.M. 1940. *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford.

- Ιατρού Τ. 1984. Ο θρακικός τάφος του Καζανλούκ, *Αρχαιολογία* 36, 83-86.
- Kalapothakes, D. 1893. *De Thracia Provincia Romana*, Lipsiae.
- Κανατσούλης, Δ. 1955. *Μακεδονική Προσωπογραφία*, Θεσσαλονίκη.
- Κανατσούλης, Δ. 1974. *Η Θράκη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.
- Καψής, Α. 1962. *Ο Ελληνισμός της Θράκης στους ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα.
- Κορομηλά, Μ. 1991. *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα*, Αθήνα.
- Κουρτίδης, Κ. 1932. *Ιστορία της Θράκης μέχρι 46 μ.Χ.*, Αθήνα.
- Klose, D. Stumpf G. 1996. *Sport Spiele Sieg: Münzen und Gemmen der Antike*, München.
- Krausse, J. 1841. *Die Gymnastik und Agonistik der Hellenen*, Leipzig
- Lemerle, P. 1935. «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 59, 140 κ.ε., .
- Λαζαρίδης, Δ. 1973. *Φίλιπποι. Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα.
- Λαζαρίδης, Δ. 1972. *Αμφίπολις και Αργίλος*, Αθήνα.
- Λαζαρίδης, Δ. 1973. *Άβδηρα και Δίκαια*, Αθήνα.
- Lenk B./ Betz, A. 1936. "Thrake", *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, VIA1, 414 - 472.
- Leschhorn, W. 1998. "Griechische Agone in Makedonien und Thrakien. Ihre Verbreitung und politisch-religiose Bedeutung in der Roemischen Kaiserzeit", In U. Peter (Eds.) *Stephanos nomismatikos, Fs Solith Schonert-Geiss zum 65 Geburtstag*, Berlin.
- Leveque, P. 1982. "Ελληνικοί αγώνες, ρωμαϊκά αθλήματα και αθλήματα της Κεντρικής Αμερικής", *Αρχαιολογία* 4, 1982, 8-15.
- Majewski, K. 1977. "Le sanctuaire Thrace et Greco - Romain d'Apollon Kendrisos a Philipopolis en Mesie Inferieure", *Thracia* IV, 204, fig. 13.

- Matingly, H. 1967. *Roman coins*, London.
- May, J. 1966. *The coinage of Abdera, (540-345 B.C)*, London.
- Μαυρομάτης, Θ. 1975. «Τα νομίσματα της αρχαίας Αγχιάλου», *Αρχαίον Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού*, 38, 177-188.
- Miller, J. 1897. "Byzantion", *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, III₁, 1127-1149.
- Millingen, J. 1871. «Περὶ τινῶν ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως Τόμειων», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Δ΄*, 106-107.
- Mirtschew, M. 1968. "Inscriptions", *Bulletin Musee National Varna IV (IXI)*, 146-170.
- Mitropoulou, E. 1982. "Charites-Nymphs", *Pulpudeva* 5, 83-99
- Moretti, L. 1953, *Iscrizioni Agonistiche Greche*, Rom 1953.
- Μουρατίδης, Ι. 1990. *Ιστορία Φυσικής Αγωγής, (Με στοιχεία Φιλοσοφίας)*, Θεσσαλονίκη
- Mouschmov, N.A. 1924. *Les monnaies antiques de Philipopolis*, Annuaire de la Bibliotheque National a Plovdiv, Plovdiv.
- Mouschmov, N. A. 1912. *Antiques de la presquile Balkanique*, Sofia.
- Münzer, F. Strack, M. L. 1912. *Die Antiken Münzen von Thrakien*, Berlin.
- Μπακαλάκη, Γ. 1985-1986. «Η Πανύμνητος», *Θρακική Επετηρίδα* 6, 10-30 .
- Oberhumer, E. 1936. "Thrake (Grenzen)", *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, VIA₁, 394-396.
- Oberhumer, E. 1937. "Perinthos", *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, XIX₁, 802-813.
- Ognenova-Marinova L. 1977. "Essai de mettre en rapport Athenion de Marone avec la peinture en Thrace vers la fin du IV siecle avant notre ere", *Thracia IV*, 177-178.
- Πάντος, Π. 1982. «Ἕλληνες καὶ Θράκες», *Θρακική Επετηρίδα* 3, 330-333.

- Παυλίνης, Ε. 1927. *Ιστορία της Γυμναστικής*, Αθήνα.
- Picard, Ch./ Reinach, A. J. 1912. "Voyage dans la Chersonese et aux îles de la mer de Thrace", *Bulletin de Correspondance Hellenique* 36, 275-351.
- Pleket, H. W. 1975. "Games, Prizes, Athletes and Ideology", *Stadion* 11, 49-90.
- Robert, L. 1940-1960. *Hellenica Recueil d' epigraphie, de numismatique et d' antiquites Grecques*, Paris , vol. I-XIII .
- Robert, L. 1929. "Inscriptions Agonistiques de Philippopolis", *Revue de Philologie, de Literature et d' Histoire Anciennes*, 3, 152-155.
- Robinson, R. 1955. *Sources for the history of Greek Athletics*, Ohio.
- Σαμοθράκης, Α. 1963. *Λεξικό ιστορικό και γεωγραφικό της Θράκης*, Αθήνα.
- Σαμσάρης, Δ. 1976. *Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη.
- Σαμσάρης, Δ. 1980. *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσ/νίκη 1980, 22-26.
- Σαδικάκης, Θ. 1965. «Άκτια τα εν Νικοπόλει», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 15, 145-162.
- Schönert-Geiss, E. 1972. *Die Münzprägung von Byzantion, I. Die autonome Zeit*, Amsterdam.
- Seure, G. 1898. "Le theatre de Perinthe- Heraklee", *Bulletin de Correspondance Hellenique* 22, 593-598.
- Stein, A. 1920. *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo.
- Στεργιόπουλος, Κ. 1973. «Οι αρχαίοι συγγραφείς και τα όρια της Θράκης», *Αρχείον Θράκης* 36, 7-33 (ανάτυπο 174).
- Szubert, W. 1991. «Επισημάνσεις σχετικά με την επιρροή που άσκησαν οι Θρακικές λατρείες στις ελληνικές πόλεις του δυτικού Ευξείνου Πόντου κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας», (μετάφρ. Α. Παυλοπούλου), *Θρακική Επετηρίδα* 8, 370-380.
- Tasliklioglu, Z., 1961/1971. *Trakya da epigrafya arastirmalari*, I-II, Istanbul.
- Τατάκη, Α. 1973. «Αίγυπτος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ', 319-355..

Tsontchev, D. 1947. *Contributions a l'histoire du stade antique de Philippopolis*, Sofia.

Venedikov I. - Gerasimov, Th. 1973. *Thrakische Kunst*, Wien-Munchen.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AEM	<i>Archaologisch -Epigraphisch Mitteilungen aus Osterreich</i> , Wien.
CBMThrace	Gardner, P./Head, B. 1877. <i>A catalogue of the Greek coins in the British Museum (The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace e.t.c.)</i> , London.
CMDMThrace-I	Sylloge Numorum Graecorum. 1982. <i>The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Thrace I, INC</i> .
CIG	Corpus Inscriptiones Graecarum.
IG	Inscriptiones Graecae, Berolini
IGB	Mihailov, G. 1956-1966. <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I- IV</i> , Serdicae.
IGR	Cagnat, R.1911. <i>Inscriptiones Graecae ad res Romanaeas pertinentes</i> , Paris.
Thasos I-II	Pouilloux, J. 1954. <i>Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, I. De la fondation de la cite a 196 avant J.-C.</i> , Paris.
T-TEA	Tasliklioglu, Z. 1961/1971. <i>Trakya'da epigrafya arastirmalari, I-II</i> , Istanbul.

Αλμπανίδης, Ε. (2015). Πτυχές της αθλητικής ιστορίας της αρχαίας Θράκης: οι αθλητικοί αγώνες. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 21-45.

Ευάγγελος Αλμπανίδης, Ph.D.

Καθηγητής.

Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού,
Σχολή Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Δ. Τριαρίδη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: valbanid@phyed.duth.gr

Η Θράκη, οι Θράκες στα Γεωγραφικά του Στράβωνα

Ιωάννα Ν. Παπαδοπούλου

Επίκουρος Καθηγήτρια

Κλασικής Φιλολογίας στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Στο 7^ο βιβλίο των Γεωγραφικών του Στράβωνα, ενός πολύπλευρου περιηγητή της ρωμαϊκής αρχαιότητας, διασώζονται πληροφορίες σχετικά με την αρχαία Θράκη, τα όρια της, τις φυλές που την κατοικούσαν, τα ήθη και τα έθιμα τους, όλα υπό το πρίσμα της σταθερής προσπάθειας του συγγραφέα να αποδείξει την ορθότητα των ομηρικών περιγραφών και παράλληλα να δώσει τα στοιχεία που συνθέτουν τη φυσιογνωμία, γεωφυσική και ανθρωπολογική, των κατοίκων της περιοχής. Ως ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Θρακών αναδύεται η απλή διαίτα τους, η πολυγαμία τους και μια ιδιαίτερη σχέση τους με τη θρησκεία, ενώ τονίζεται ο νομαδικός και δίκαιος βίος τους.

Λέξεις κλειδιά: Στράβωνας, Θράκη, Θράκες, Ροδόπη, Όμηρος, Μυσοί.

1. Εισαγωγή: Ο Στράβων και τα Γεωγραφικά

Ο Στράβων¹ από την Αμάσεια του Πόντου (63 π.Χ.-24 μ.Χ.), ο σημαντικότερος Ρωμαίος γεωγράφος και ένας από τους σπουδαιότερους ιστορικούς και γεωγράφους της αρχαιότητας, ήταν μια πολύπλευρη προσωπικότητα, ένας βαρβαρικής καταγωγής Έλληνας της Ασίας που έζησε στη Ρώμη, διέμεινε επί μακρόν στην Αλεξάνδρεια και στο εκεί Μουσείον, τη βιβλιοθήκη, μελέτησε και συνέλεξε το πλουσιότατο υλικό του για τη συγγραφή του έργου. Ήταν ένας στωικός φιλόσοφος που εργάστηκε ως *cicerone* στην περιοχή της Κορίνθου², ένας ταξιδιώτης αλλά και περιηγητής «γραφείου»³ που ασκούσε πολλαπλό έλεγχο των πηγών του και ενίοτε κριτική σε αυτές, ένας θαυμαστής του Ομήρου ως αυθεντίας για τα τοπωνύμια και τις ορθές γεωγραφικές περιγραφές στα έπη, κυρίως για την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου (Ελλάδας και Μικράς Ασίας)⁴.

¹ Σχετικά με την καταγωγή, το όνομα και την οικογένεια του Στράβωνα βλ. τα σημαντικά για την έρευνα άρθρα της Rothemann (1999), 691-704 και της Clarke (1997), 92-110.

² Η Κόρινθος είναι μάλλον η μόνη ελληνική πόλη που επισκέφτηκε, άποψη που υποστηρίζεται από πολλούς μελετητές, βλ. Radt (2006).

³ Ο ίδιος βέβαια ισχυρίζεται ότι ταξίδεψε πολύ βλ. Στρ. 2.5.11, αλλά στην ουσία χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο και, σε ορισμένες περιγραφές, όπως π.χ. του ελλαδικού χώρου, σχεδόν αποκλειστικά, παλαιότερες αρχαιοελληνικές μελέτες που υπήρχαν στο Μουσείον, βλ. υποσημ. 1 και τη σχετική επισήμανση του αρχαιολόγου Blegan (1963), 298-9, που δεν συμπεριλαμβάνεται σε διεθνείς βιβλιογραφίες. Σχετικά με τις ιστορικές, γεωγραφικές και λοιπές πηγές που χρησιμοποίησε ο Στράβωνας για το έργο του βλ. το άρθρο της Roseman (2005), 27-41 και τη «μελέτη περίπτωσης» (case-study) του Litinas (2005), 108-117, σχετικά με την ιστορία μιας (Θρακιώτισσας, πρβλ. και Ηρ. 2.134.4-2.135.23) εταίρας με το όνομα *Ροδόπις* ή *Δωρίχα* (Στρ. 17.1.33) σε προγενέστερα του Στράβωνα κείμενα και την πρόσληψή της στα Γεωγραφικά.

⁴ Η παλαιότερη έρευνα σχετικά με τα (ελάχιστα σωζόμενα) βιογραφικά στοιχεία του Στράβωνα από τον Ridgeway (1888), 84, είναι διαθέσιμη διαδικτυακά από τον Thayer (2012). Συνοπτικά και επαρκή στοιχεία για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα με παραπομπές σε ενδοκειμενικές μαρτυρίες που απαντούν στα Γεωγραφικά, παρέχει και ο Nagy στη διαδικτυακή *Perseus Encyclopedia*, ε.λ. *Strabo*. Για μια πιο αναλυτική προσέγγιση του βίου του, τους προγόνους του, τις σπουδές του κ.α. βλ. τη μονογραφία της Dueck (2000), 1-29 και για τη ζωή και το έργο του βλ. κυρίως την εισαγωγή στη

Το πιο ενδιαφέρον στο σωζόμενο έργο του Στράβωνα είναι ο τρόπος σύνθεσης του έργου του⁵: μια τάση για χαρτογραφικής υφής ακρίβεια και γεωγραφική ακριβολογία σε συνδυασμό με ιστορικές αναδρομές, περιγραφή της χλωρίδας και της πανίδας, του γεωφυσικού πλούτου και των ηθών και των εθίμων και της διαίτας, αρκετές φορές δοσμένα με χιουμοριστική διάθεση, όπως π.χ. όταν αναφέρεται στη βραδύτητα ως προς την αποπληρωμή δανείων και τη γενικευμένη απραξία που διακρίνει τους κατοίκους της Κύμης Αιολίδας (στη Μικρά Ασία)⁶ ή διασώζει την παροιμία-λοιδορία της *Κόρκυρας* (Κέρκυρας): «*Την παλαιά εποχή η Κέρκυρα ήταν ευτυχής και είχε μεγάλη ναυτική δύναμη, αλλά καταστράφηκε από κάποιους πολέμους και τυράννους και, όταν ύστερα ελευθερώθηκε από τους Ρωμαίους, δεν επαινέθηκε, αλλά, ως αντικείμενο λοιδορίας, πήρε την παροιμία: «Ελευθέρα Κόρκυρα, χέζ' όπου θέλεις»*»⁷.

Ένας λοιπόν αναπάντεχος ως προς το υλικό που εκθέτει γεωγράφος, με ύφος πυκνό, ενίοτε βαρετό, για κάποιους χωρίς καμία λογοτεχνική αρετή, αλλά από την άλλη ένας συγγραφέας κοσμοπολίτης, πολυπολιτισμικός, βαθιά Έλληνας, γνήσιος Ρωμαίος, ερευνητής και, εκτός από λάτρης του Ομήρου, ανθολόγος αρχαίων κειμένων που αφορούν γεωγραφικές περιγραφές ή πληροφορίες (για πολλές από τα οποία αποτελεί τη μόνη πηγή) και συνεπής στην αρχή του: να περιγράψει την κατοικημένη οικουμένη⁸.

2. Περίγραμμα και μορφή των *Γεωγραφικών*

Ο Στράβων, σε ένα εκτενέστατο έργο 17 βιβλίων με τίτλο *Γεωγραφικά Υπομνήματα*⁹, καλύπτει όλη την «οικουμένη» και περιγράφει, βασισμένος πολύ λιγότερο ή σχεδόν καθόλου σε αυτοψία και σχεδόν εξολοκλήρου σχολιάζοντας έργα παλαιότερων ιστορικών και γεωγράφων (π.χ. του Ερατοσθένη¹⁰), πεζογράφων και ποιητών (μ.α.

νεότερη μετάφραση των *Γεωγραφικών* στα Αγγλικά από τον Roller (2014), 1-34. Πλήρη και ενημερωμένη μέχρι το 2015 βιβλιογραφία για το έργο του Στράβωνα παρέχεται διαδικτυακά από την Pothecary, βλ. ιδ. (2015)· η συγκεκριμένη ιστοσελίδα (www.strabo.ca) με τίτλο *Strabo the Geographer* δημιουργήθηκε το 2005 και περιέχει, μεταξύ άλλου πλούσιου υλικού όπως π.χ. πληροφορίες για το «επίμαχο ζήτημα» ‘When was the *Geography* written’, βιβλιογραφία για τα *Γεωγραφικά*, διαιρεμένη προ και μετά του 1995, και αρκετές βιβλιοκριτικές.

⁵ Για μια εκτενή ανάλυση των «αρχών» που ακολούθησε ο Στράβωνας κατά τη συγγραφή των *Γεωγραφικών* του βλ. Pothecary (2005), 5-26, πρβλ. Dueck (1999), 467-78.

⁶ Στρ. 13.3.6.

⁷ Στρ. 7 fr. 8 (Meineke).

⁸ Ο ίδιος παραθέτει στην εισαγωγή του έργου τους λόγους συγγραφής και τον σκοπό των *Γεωγραφικών* στο πρώτο βιβλίο (Στρ. 1.1.1-1.4.9). Ως προς τη μεθοδολογία του Στράβωνα και τον τρόπο προσέγγισης του ελλαδικού χώρου βλ. Pretzler (2005), 144-60, η οποία προχωρά σε σύγκριση ανάμεσα στον τρόπο προσέγγισης της γεωγραφίας από τον Στράβωνα και τον Πausανία· ως προστεθεί ότι ο Wilamowitz (1937), 373 προέκρινε τον Στράβωνα ως καλύτερο γεωγράφο, παρόλο που δεν είχε δει τις περιοχές που περιγράφει, βλ. σχετικά και Habicht (2010), 253 και αυτ. υποσημ. 630 και 631.

⁹ Το πολύτομο αυτό έργο του Στράβωνα είναι πιο γνωστό απλά ως *Γεωγραφικά* και συνιστούσε συμπλήρωμα των *Ιστορικών Υπομνημάτων* του (από το οποίο σώθηκαν που μόνο αποσπάσματα), καθώς ο ίδιος θέτει ως σκοπό των *Γεωγραφικών* του τη χρησιμότητά τους ως μέσον γνώσης και διοίκησης του κόσμου βλ. και πρβλ. Στρ. 1.1.16 και 2.5.13.

¹⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι μια από τις νεότερες εκδόσεις των αποσπασμάτων του Ερατοσθένη βασίζεται στα παραθέματα που χρησιμοποιεί ο Στράβωνας, βλ. Roller (2010) και τη βιβλιοκρισία από την

και του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη), έναν -κατά το μάλλον ή το ήττον- *περίπλου* του τότε «κόσμου», έχοντας ως αρχή, όπως δηλώνει στην εισαγωγή στο 1^ο βιβλίο του, ότι ο Όμηρος υπήρξε ο πρώτος γεωγράφος και τα μέρη που αναφέρονται στα έπη υπήρξαν και υπάρχουν¹¹.

Πηγή πληροφοριών του συναποτελούν οι αρχαίοι -και χαμένοι για εμάς- περίπλοι που καταγράφουν λεπτομερώς τη θέση και τις ιδιομορφίες των ακτών, τους όρμους, τις νήσους, τους λιμένες και τις μεταξύ τους αποστάσεις (π.χ γίνονται αναφορές στα *Γεωγραφούμενα* του Αρτεμίδωρου του Εφέσιου - 1^{ος} αι. μ.Χ.)¹², οι *εκφράσεις* (περιγραφή συγκεκριμένων τόπων και τοπίων) και οι αναφορές στα φυσικά φαινόμενα και σε εθνογραφικές ιδιομορφίες (πηγή ο ιστορικός, αστρονόμος, γεωγράφος και στωικός φιλόσοφος Ποσειδώνιος από την Απάμεια -135-50 π.Χ.)¹³.

Σε μια επιγραμματική παράθεση του περιεχομένου των *Γεωγραφικών* καταφαίνεται η πορεία της «περιήγησης» που ακολουθεί, καθώς η περιγραφή του Στράβωνα κινείται πάντα από δυσμάς προς ανατολάς και από τις παραθαλάσσιες περιοχές προς τις ηπειρωτικές¹⁴.

Μετά από την εισαγωγή στο έργο του και την κατάθεση του θεωρητικού υπόβαθρου της δικής του γεωγραφίας (στα βιβλία 1 και 2)¹⁵, ο Στράβωνας προχωρά στην περιγραφή της Ισπανίας και της Γαλατίας (Βιβλία 3 και 4, συμπεριλαμβανομένων της Βρετανίας και των Άλπεων) και φτάνει στην Ιταλία (βιβλία 5 και 6, με πορεία από βορρά προς νότον, κλείνοντας με τη Σικελία).

Rothesary (2010): για το γεγονός ότι στα *Γεωγραφικά* τα αποσπάσματα από τον Ερατοσθένη είναι τα περισσότερα σε σύγκριση με κάθε άλλο συγγραφέα που κάνει μνεία ο Στράβωνας βλ. αυτ., σ. 3 υποσημ. 2.

¹¹ Για την «ομηροκεντρική» γεωγραφία του Στράβωνα, βλ. Kahles (1972) και Kim (2007), 363-88. Σχετικά με τα ομηρικά έπη ως γεωγραφικές πηγές πρβλ. για πιο σύγχρονες θεωρίες στον Jacob (2000), 33-64.

¹² Στον Αρτεμίδωρο τον Εφέσιο απαντούν συνολικά 58 αναφορές στα *Γεωγραφικά*, από αυτές οι περισσότερες εντοπίζονται στο 3^ο (3.1.4, 3.1.5, 3.4.3 -δύο αναφορές στην ίδια παράγραφο-, 3.4.7, 3.4.15, 3.5.1, 3.5.5, 3.5.7) και στο 14^ο βιβλίο (14.1.22, 14.1.25, 14.1.26, 14.2.15, 14.2.29 -δύο αναφορές στην ίδια παράγραφο-, 14.4.3, 14.5.3, 14.5.15, 14.5.16, 14.5.22). Για την πρόσληψη του Αρτεμίδωρου από τον Στράβωνα βλ. Engels (2012) και ειδικά για τον Αρτεμίδωρο ως κύρια πηγή του Στράβωνα στην περιγραφή της Λυκίας βλ. Thornton (2000), 403-59· για το σωζόμενο τάπυρο του Αρτεμίδωρου του Εφέσιου και τη σχετική συζήτηση για την πατρότητά του βλ. κυρίως τις εκδόσεις του Canfora (2008) και ιδ. (2009) (πρβλ. τις μονογραφίες του ιδ. (2007), κυρίως σσ. 93-126, και (2008α)), την έκδοση των Gallazzi, Kramer, Settis (2008), τα άρθρα των Bravo (2009), 43-63, και Janko (2009), 403-10.

¹³ Ο Στράβωνας χρησιμοποιεί τον Ποσειδώνιο συνολικά 124 φορές στα *Γεωγραφικά* του και ουσιαστικά το όνομά του αναφέρεται τουλάχιστον μία φορά σε κάθε βιβλίο εκτός του 15^{ου}. Για τον Ποσειδώνιο στον Στράβωνα βλ. τον Floratos (1972) και στην Clarke (1999, κυρίως σσ. 139-11), και για τα σωζόμενα αποσπάσματα του Ποσειδωνίου βλ. την έκδοση των Kidd –Edelstein (1972), τα σχόλια του Kidd (1988) και τη μετάφραση των αποσπασμάτων, ιδ. (1999).

¹⁴ Για μία πιο κριτική προσέγγιση των *Γεωγραφικών* και για το ζήτημα της εθνογραφίας στον Στράβωνα βλ. Jacob (2000), 267-301 και κυρίως αυτ., 290-301.

¹⁵ Στα δυο πρώτα βιβλία η γεωγραφία εντάσσεται στη φιλοσοφία, αναφέρονται οι παλαιότεροι γεωγράφοι (Όμηρος, Ερατοσθένης και η «μαθηματική γεωγραφία» με εκπρόσωπο τον Ποσειδώνιο) και παράλληλα η μορφή και το μέγεθος της γης, ενώ επιχειρείται από τον Στράβωνα, εν συντομία, η σύνθεση γνώσεων της εποχής στη μαθηματική και φυσική γεωγραφία και τη χαρτογραφία. Σημαντική σε αυτά τα βιβλία είναι η κριτική σε παλαιότερους γεωγράφους για τους οποίους ο Στράβων συνιστά τη μοναδική πηγή: Πυθέας, Ευήμερος, Ίππαρχος, εκτός των Ερατοσθένη και Ποσειδωνίου.

Εν συνεχεία η περιγραφή στρέφεται πρώτα προς τη βορειοανατολική και την κεντρική Ευρώπη (βιβλίο 7), όπου συμπεριλαμβάνονται η Μακεδονία και η Θράκη, αλλά τα σχετικά χωρία των *Γεωγραφικών* διασώζονται αποσπασματικά και σε επιτομή. Τα επόμενα μέρη που «ταξιδεύει» είναι τα ελληνικά εδάφη (Βιβλία 8-10: Μακεδονία και Ελλάδα, Αθήνα, Βοιωτία, Θεσσαλία, Αιτωλία, Κρήτη, μικρότερα νησιά).

Ακολουθεί η Ασία (βιβλία 11-12, συμπεριλαμβανομένων των περιοχών του Καυκάσου, της Αρμενίας, της Καππαδοκίας, της Γαλατίας, της Βιθυνίας, της Λυκίας, της Παμφυλίας, της Κιλικίας), στην οποία εντάσσει και τα μέρη της Προποντίδας, αλλά και τη Λέσβο (βιβλίο 13), και, εκτός από την Ιωνία και την Καρία, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (τη Σάμο, τη Χίο και τη Ρόδο) κλείνοντας αυτόν τον κύκλο της ανατολικής Μεσογείου με την περιγραφή της Κύπρου (βιβλίο 14).

Τα επόμενα βιβλία των *Γεωγραφικών* (15-16) είναι αφιερωμένα στην Ινδία και την Παρθία, την Ασσυρία, τη Βαβυλωνία, τη Μεσοποταμία, τη Συρία, τη Φοινίκη, την Παλαιστίνη και την Αραβία και το έργο του ολοκληρώνεται με τις περιοχές της Αιγύπτου και της βορείου Αφρικής (βιβλίο 17: η Αίγυπτος ως μέρος της Ασίας, Αιθιοπία, Βόρειος Λιβύη)¹⁶.

Σε αυτή την εκτενή περιγραφή του που χαρακτηρίζεται από την ακρίβεια χάρτη, π.χ. δίνει αποστάσεις σε στάδια και κάνει σχετικούς υπολογισμούς, καθώς ξεκινά από τη δυτική και βόρειο Ευρώπη, Ιβηρική, Κελτική, Βρετανία, Άλπεις, Ιταλία και Σικελία και της περιοχής «έξω», δηλαδή δεξιά του Δούναβη, τον Ρήνο έως τον Τάναϊν, στρέφεται στην Ευρώπη εντός του Δούναβη και με κατεύθυνση προς νότον εστιάζει στα Βαλκάνια, τη Μακεδονία, τη Θράκη και τέλος στην Πελοπόννησο.

Πραγματικό περιεχόμενο της περιήγησής του συνιστά η καταγραφή της μορφής, του πλούτου και της ιστορίας του κατοικημένου κόσμου με θαλάσσια προοπτική, «μεσογαιοκεντρική»¹⁷, καθώς η Μεσόγειος συνιστούσε και το επίκεντρο της αυτοκρατορίας¹⁸.

Η περιγραφή κάθε χώρας είναι κατ' αρχάς και κατά δεδηλωμένη αρχήν η χαρτογραφική τοποθέτηση (θέση στην οικουμένη, μορφή περιγράμματος, όρια και διαστάσεις¹⁹) και η γεωφυσική περιγραφή της (ορεινοί όγκοι και ποταμοί, ποιότητα εδάφους και υπεδάφους, δυνατότητες επικοινωνίας, δηλαδή περιγραφή του πλαισίου οικιστικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας). Ως μοχλός αυτής της περιήγησης λειτουργούν θαλάσσιοι και οδικοί άξονες, ενώ στο εσωτερικό περιορίζεται συχνά στην απαρίθμηση γειτονικών λαών. Η περιήγησή του διακόπτεται συχνά πυκνά από παρεκβάσεις, ιστορικής ή/και λαογραφικής υφής, με κεντρικό πυρήνα πάντα την ταύτιση των ομηρικών τοποθεσιών.

¹⁶ Το περιεχόμενο των 17 βιβλίων από τη μετάφραση του Jones (1986) με ορισμένες αλλαγές και προσθήκες. Για πιο αναλυτική και ακριβή παρουσίαση της δομής του έργου βλ. Roller (2014), xi-xv.

¹⁷ Βλ. Clarke (1999), 195 κ.ε., πρβλ., ιδ. (1997), 92-110.

¹⁸ Βλ. Dueck (2000), 85 κ.ε.

¹⁹ Όλα αυτά δόθηκαν από τον συγγραφέα εν συντομία ήδη στην εισαγωγή στη γεωγραφία του βλ. Στρ. 1.1. κ.ε.

Ουσιαστικά το έργο, αυτή η γεωγραφική αναπαράσταση του αρχαίου κόσμου, συνιστά μια ανασύνθεση ποικίλων δεδομένων από γραπτές πηγές, δηλ. ποιητικές και ιστορικές, οδικές και θαλάσσιες διαδρομές (πάντα με κατεύθυνση προς ανατολάς της αυτοκρατορίας), αυτοψία από ταξίδια²⁰ και μελέτες του συγγραφέα.

3. Η Θράκη και οι κάτοικοί της στα Γεωγραφικά

α) Η μαρτυρία του Πλάτωνα και του Στράβωνα για τα ήθη και τα έθιμα

Ως προς τα όρια της περιοχής Θράκης σε σχέση με τον ελλαδικό χώρο, όπως αυτός ήταν αντιληπτός κατά την ελληνορρωμαϊκή εποχή, είναι διαφωτιστική η παρατήρηση του αρχαιολόγου Στάιχαουερ: «*Η αρχαία Ελλάδα είναι μια ιστορική έννοια στην οποία δεν αντιστοιχεί ένας ακριβώς ορισμένος γεωγραφικός χώρος. Είναι γεγονός ότι ποτέ στην αρχαιότητα ... τα όρια του ελληνισμού ή της εξάπλωσης του ελληνικού έθνους δεν ταυτίστηκαν με τα «φυσικά» σύνορα κάποιου συγκεκριμένου ελληνικού κράτους. Αυτό οφείλεται στην πολιτική διάσπαση των Ελλήνων σε αναρίθμητες πόλεις και έθνη και στη διασπορά τους σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Είναι, εν τούτοις, χαρακτηριστικό, ότι ενώ το γεωγραφικό πλαίσιο του ελληνισμού είχε φτάσει να αγκαλιάζει ένα μεγάλο μέρος των ακτών της Μεσογείου, η γεωγραφική έννοια της Ελλάδος παρέμεινε περιορισμένη στο χώρο της αρχικής (προϊστορικής) εγκατάστασης των Ελλήνων (Στρ. 7.5.1.) και τη Μακεδονία (Στρ. 7. fr. 9)*»²¹.

Αυτή η τεκμηρίωση των ορίων του γεωγραφικού πλαισίου της «Ελλάδας» δεν είναι τυχαίο ότι στηρίζεται στις παρατηρήσεις του «περιηγητή»²² Στράβωνα, ο οποίος όμως στα Γεωγραφικά φαίνεται να προσθέτει νέα γνωρίσματα στην πλατωνική εικόνα για τους Θράκες με επιχειρήματα από τον Όμηρο.

Ας υπενθυμιστεί ότι ο Πλάτων αναφέρει: «*Περισσότερο μάλιστα οι Καρχηδόνιοι και οι Κέλτες και οι Ίβηρες και οι Θράκες, έθνη που είναι όλα αγαπούν τον πόλεμο, όπως και εσείς (ενν. οι Σπαρτιάτες). Γιατί εσείς, όπως είπες, απέχετε από αυτό (ενν. το κρασί) εξολοκλήρου, ενώ οι Σκύθες και οι Θράκες, άντρες και γυναίκες, όλοι μαζί, πίνουν και αφήνουν το κρασί να χυθεί στα ρούχα τους, νομίζοντας ότι έχουν καταφέρει κάποιο καλό και έξυπνο κατόρθωμα. Και βέβαια οι Πέρσες χαίρονται ιδιαίτερος και με τις άλλες πολυτέλειες που εσείς απορρίπτετε, αν και αυτοί το πράττουν πιο κόσμια σε σχέση με τους άλλους*»²³. και σε άλλο σημείο προσθέτει: «*Μήπως σαν τους Θράκες*

²⁰ Σχετικά με τα ταξίδια που πραγματοποίησε ο ίδιος ο συγγραφέας σε τόπους που περιγράφει βλ. Dueck (2000), 15-30.

²¹ Στάιχαουερ (2009), 155.

²² Ο χαρακτηρισμός περιηγητής τίθεται σκόπιμα εντός εισαγωγικών, καθώς ο Στράβων δεν επισκέφθηκε ιδιαίτερα τα ελληνικά εδάφη πλην της Κορίνθου, βλ. ανωτέρω, υποσημ. 2 και 3.

²³ Πλ. Νομ. 1. 637d 7-637e 5 ... (Αθ.)... *καὶ ἔτι Καρχηδόνιοι καὶ Κελτοὶ καὶ Ἰβήρες καὶ Θράκες, πολεμικὰ σύμπαντα ὄντα ταῦτα γένη, ἢ καθάπερ ὑμεῖς: ὑμεῖς μὲν γάρ, ὅσπερ λέγεις, τὸ παράπαν ἀπέχεσθε, Σκύθαι δὲ καὶ Θράκες ἀκράτω παντάπασι χρώμενοι, γυναῖκες τε καὶ αὐτοί, καὶ κατὰ τῶν ἱματίων καταχέομενοι καλὸν καὶ εὐδαιμον ἐπιτήδευμα ἐπιτηδεύειν νενομίκασι. Πέρσαι δὲ σφόδρα μὲν χρῶνται καὶ ταῖς ἄλλαις τρυφαῖς ἅς ὑμεῖς ἀποβάλλετε, ἐν τάξει δὲ μᾶλλον τούτων.*

και πολλές άλλες φυλές, που χρησιμοποιούν τις γυναίκες τους σαν γεωργούς και γελαδάρηδες και τσοπάνους και τις βάζουν να τους υπηρετούν όπως οι δούλοι;²⁴

Ο Στράβων λοιπόν στο πρώτο χωρίο της «οριοθέτησης» της Ελλάδας (7.5.1)²⁵ τονίζει: «Η υπόλοιπη Ευρώπη είναι εκείνη που βρίσκεται εντός του Ιστρού και της θάλασσας που διαγράφει έναν κύκλο· αρχίζει (ενν. η Ευρώπη) από τον Αδριατικό κόλπο έως το Ιερό, την εκβολή του Ιστρού· εδώ βρίσκεται και η Ελλάδα και τα έθνη (λαοί) των Μακεδόνων και των Ηπειρωτών και τα πάνω από αυτούς έως τον Ιστρο και προς τη θάλασσα στα δυο της μέρη εκατέρωθεν, την Αδριατική και την Ποντική· στην Αδριατική βρίσκονται οι Ιλλύριοι, ενώ στην άλλη πλευρά, έως την Προποντίδα και τον Ελλήσποντο, οι Θράκες, αν και είναι ανακατεμένοι με αυτούς οι Σκύθες και οι Κέλτες».²⁶

Μερικές γραμμές παραπάνω, σε μια ακόμη αναφορά στους Θράκες,²⁷ ο Στράβων είχε υπογραμμίσει ότι: «Οι σημερινοί Έλληνες θεωρούν τους Γέτες Θράκες. Αυτοί κατοικούσαν τις δύο όχθες του Ιστρού και αυτοί και οι Μυσοί, που είναι Θράκες και αυτοί και τώρα τους λένε Μοισούς. Από αυτούς ξεκίνησαν και οι Μυσοί που κατοικούν σήμερα ανάμεσα στους Λυδούς και στους Φρύγες και στους Τρώες. Και αυτοί οι Φρύγες είναι οι Βρίγες, ένα θρακικό έθνος, όπως και οι Μύγδονες και οι Βέβρυκες και οι Μαιδοβιθνοί και οι Βιθνοί και οι Θυνοί και, όπως νομίζω, και οι Μαριανδυνοί. Αυτοί τώρα έχουν όλοι εξαφανιστεί από την Ευρώπη· μόνον οι Μυσοί παρέμειναν. Και ο Ποσειδώνιος, πιστεύω, ότι έχει δίκιο, όταν υποθέτει ότι ο Όμηρος αναφέρεται στους Μυσούς της Ευρώπης (εννοώ αυτούς στη Θράκη), όταν λέει: «Εστρεψε αυτός(ενν. ο Δίας) τα φωτεινά του μάτια μακριά προς τη χώρα βλέποντας των καβαλάρηδων Θρακών και των Μυσών που πολεμούν χέρι με χέρι»²⁸..

Πρόκειται για την πρώτη εκτενή αναφορά του Στράβωνα σε θρακικά έθνη/λαούς με την τυπική στο έργο του τεκμηρίωση-επιβεβαίωση μέσω των ομηρικών επών.

²⁴ Πλ. Νομ. 7. 805d 8-805e 2...(Αθ.)...πότερον ἦν Θραῖκες ταῖς γυναῖξιν χρῶνται καὶ πολλὰ ἕτερα γένη, γεωργεῖν τε καὶ ποιμαίνειν καὶ διακονεῖν μηδὲν διαφέροντος τῶν δούλων;

²⁵ Λοιπὴ δ' ἐστὶ τῆς Εὐρώπης ἢ ἐντὸς Ἰστροῦ καὶ τῆς κύκλῳ θαλάττης, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Αἰθιοπικοῦ, μέχρι τοῦ ἱεροῦ στόματος τοῦ Ἰστροῦ, ἐν ἧ ἔστιν ἢ τε Ἑλλάς καὶ τὰ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ἡπειρωτῶν ἔθνη καὶ τὰ ὑπὲρ τούτων πρὸς τὸν Ἰστρον καθήκοντα καὶ πρὸς τὴν ἐφ' ἐκάτερα θάλατταν, τὴν τε Αἰθιοπικὴν καὶ τὴν Ποντικὴν, πρὸς μὲν τὴν Αἰθιοπικὴν τὰ Ἰλλυρικὰ, πρὸς δὲ τὴν ἑτέραν μέχρι Προποντίδος καὶ Ἑλλήσποντου τὰ Θρακικὰ καὶ εἴ τινα τούτοις ἀναμεικτὰ Σκυθικὰ ἢ Κελτικὰ.

²⁶ Μετάφραση Π. Θεοδωρίδη, με αλλαγές και διορθώσεις.

²⁷ Στρ. 7.3.2 και 11· το κεφάλαιο αναφέρεται στη γη των Γετών ως μια άγνωστη και για αυτό τον λόγο και «μαγική», κατά κάποιους σχολιαστές, και ο Στράβων γράφει για «παραμύθια» του Πυθέα του Μασσαλιώτη (θαλασσοπόρος και γεωγράφος του 4^{ου} π.Χ. αι.) και παραθέτει στίχους του Σοφοκλή (από μη σωζόμενη τραγωδία) σχετικά με τους Υπερβορείους. Οἱ τοίνυν Ἕλληνες τοὺς (τε) Γέτας Θρακικὰς ὑπελάμβανον· οἰκοῦν δ' ἐφ' ἐκάτερα τοῦ Ἰστροῦ καὶ οὗτοι καὶ οἱ Μυσοί, Θρακικὰς ὄντες καὶ αὐτοί, καὶ οὗς νῦν Μοισοὺς καλοῦσιν· ἀφ' ὧν ὠρμήθησαν καὶ οἱ νῦν μεταξὺ Λυδῶν καὶ Φρυγῶν καὶ Τρώων οἰκοῦντες Μυσοί. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσί, Θρακικόν τι ἔθνος, καθάπερ καὶ Μυγδόνες καὶ Βέβρυκες καὶ Μαιδοβιθνοὶ καὶ Βιθνοὶ καὶ Θυνοί, δοκῶ δὲ καὶ τοὺς Μαριανδυνούς. Οὗτοι μὲν οὖν τελῶς ἐκλείοιπασιν πάντες τὴν Εὐρώπην, οἱ δὲ Μυσοὶ συνέμειναν. Καὶ Ὅμηρον [δ'] ὀρθῶς εἰκάζειν μοι δοκεῖ Ποσειδώνιος (δὲ) τοὺς ἐν τῇ Εὐρώπῃ Μυσοὺς κατονομάζειν (λέγω δὲ τοὺς ἐν τῇ Θρακίῃ), ὅταν φῆι· αὐτὸς δὲ πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινῶ, νόσφιν ἐφ' ἵπποπόλων Θρηκῶν καθορόμενος αἶαν Μυσῶν τ' ἀγγεμάχων.

²⁸ Ομ. Ιλ. Ν 3-5.

Μάλιστα στο ίδιο χωρίο επισημαίνει ότι και τους «ίππημολγούς», τους «γαλακτοφάγους», και τους «άβιους», δηλαδή τους «άμάξοικους» Σκύθες και Σαρμάτες, τους συσχετίζει (ενν. ο Όμηρος) με τους Μυσούς. Και αυτά τα έθνη σήμερα ζουν ανακατεμένα με τους Θράκες.²⁹

Στο δεύτερο χωρίο που χρησιμοποιεί ο Στρίβων (Στρ. 7. fr. 9) διασώθηκε η μαρτυρία ότι ο Στράβων ανέφερε ότι απομένει (ενν. στην περιγραφή του) από την Ευρώπη η Μακεδονία, τα γειτονικά μέρη της Θράκης έως το Βυζάντιο, η Ελλάδα και τα γειτονικά νησιά. Και η Μακεδονία βεβαίως είναι Ελλάδα.³⁰

Ιδιαίτερα οι Μυσοί περιγράφονται ως μια φυλή με περίεργο διαιτολόγιο και πολιτισμικά έθιμα (Στρ. 7.3.3). Ο Ποσειδώνιος αναφέρει για τους Μυσούς ότι από ευσέβεια δεν τρώνε τίποτα έμψυχο, επομένως ούτε τα κοπάδια τους. Τρώνε μέλι, γάλα και τυρί και ζούνε ήσυχά και γι' αυτό τους καλούν και θεοσεβείς και «καπνοβάτας».

Το επίθετο καπνοβάτας και η ερμηνεία του προκάλεσε αμηχανία στους εκδότες και σχολιαστές των Γεωγραφικών, με τον Αδ. Κοραή να θεωρεί και τα δύο επίθετα ύποπτα και να προτείνει τη διόρθωσή του δεύτερου σε καπάτας, δηλαδή καθαρούς. Άλλοι κριτικοί³¹ προτείνουν τη γραφή καπνοπάτας, καπροβάτας, καπανοβάτας ή σεμνοβάτας, σεμνοβιώτας, απνοβιώτας. Αν ευσταθεί η γραφή καπνοβάτας, τότε κατά το πρότυπο των αριστοφανικών σύνθετων επιθέτων σε -βάτης³², δηλώνει αυτόν που καπνοβατεί, δηλαδή ή σχετίζεται με τον καπνό από τις θυσίες ή με το έθιμο παραγωγής παραισθησιογόνου καπνού, με το ρίξιμο σπόρων κάνναβης πάνω σε καυτές πέτρες που περιγράφεται από τον Ηρόδοτο³³.

Η σύνδεση των κατοίκων της περιοχής με τελετουργίες και η βαθιά θρησκευτικότητα τους έχει ήδη καταχωρηθεί στα Γεωγραφικά ως χαρακτηριστικό τους, μένει να εξεταστεί η στάση τους προς τις γυναίκες, κατά τον πλατωνικό διάλογο.

β) Οι Θράκες και οι γυναίκες

Ο Στράβων αμέσως μετά (Στρ. 7.3.3.) εστιάζει την προσοχή των αναγνωστών του σε μια ιδιαιτερότητα των Θρακών: Υπάρχουν μερικοί Θράκες που ζουν χωρίς γυναίκα και τους καλούν «κτίστες» και, χάρη στην τιμή με την οποία ζουν, έχουν αφιερωθεί στους θεούς και ζουν ελεύθεροι χωρίς κανένα φόβο. Ο Ποιητής (=ο Όμηρος) μιλά γενικά για όλους αυτούς μαζί (δηλ. τα θρακικά έθνη) ως «υπερήφανους ίππημολγούς, γλακτοφάγους και άβιους³⁴, ανθρώπους δικαιοτάτους». Μάλιστα τους χαρακτηρίζει άβιους, γιατί ζουν χωρίς γυναίκες, επειδή θεωρεί τη ζωή του χήρου κάπως ημιτελή. Έτσι θεωρεί και τον οίκο του Πρωτεσίλαου ημιτελή, επειδή ήταν χήρος. Ειδικά το

²⁹ Στρ. 7.3.2. Καί τὸ ἐπιφερόμενον δ' αὐτοῦ τούτου μαρτύριον, ὅτι τοὺς ἰππημολγούς καὶ γλακτοφάγους καὶ άβιους συνήψεν αὐτοῖς, οἵπερ εἰσὶν οἱ άμάξοικοι Σκύθαι καὶ Σαρμάται. Καὶ γάρ νῦν ἀναμείκται ταῦτα τὰ έθνη τοῖς Θραιζὶ ...

³⁰ Λοιπὴ δ' ἐστὶ τῆς Εὐρώπης ἢ τε Μακεδονία καὶ τῆς Θράκης τὰ συνεχῆ ταύτη μέχρι Βυζαντίου καὶ ἡ Ἑλλάς καὶ οἱ προσεχεῖς νῆσοι· ἐστὶ μὲν οὖν Ἑλλάς καὶ ἡ Μακεδονία.

³¹ Βλ. Radt (2007), a.l.

³² Πρβλ. Αριστοφ. Νεφ. 225, 1503, ο Σωκράτης εμφανίζεται και χαρακτηρίζεται ως αεροβάτης.

³³ Πηγή γι' αυτό το έθιμο ο Ηρόδοτος 1. 202 και 4. 75.

³⁴ Ο Στράβων επαναλαμβάνει τους ίδιους ομηρικούς στίχους, βλ. ανωτέρω, υποσημ. 29.

θρακικό φύλο των Μυσών το ονομάζει «ἀγχεμάχο», επειδή οι Μυσοί ήταν απρόσβλητοι, όπως όλοι οι ικανοί πολεμιστές³⁵.

Αυτό το ομηρικό επίθετο ἄβιοι ερμηνεύεται (Στρ. 7.3.4) σε συνδυασμό με την επεξήγηση του συγκεκριμένου χωρίου και του βίου των θρακικών φύλων από τον Ποσειδώνιο και με τεκμηρίωση μέσω στίχων από την αρχαία κωμωδία: «Όσο για τον όρο ἄβιοι, θα μπορούσε κάποιος να δεχθεί ότι δεν εννοεί τους χήρους αλλά εκείνους που δεν έχουν σπίτι ή αυτούς που ζούνε σε άμαξες... Αν μάλιστα δεχθούμε ότι τα αδικήματα γεννιούνται από τα συμβόλαια και τις χρηματικές συναλλαγές, είναι εύλογο να αποκαλούνται δικαιοτάτοι αυτοί που ζουν φτωχικά και με ελάχιστα πράγματα. Δεν δίνει καμία ιδιαίτερη έμφαση (ενν. ο Όμηρος) στο να ζει κάποιος χήρος από γυναίκα και κυρίως στους Θράκες και στους Γέτες. Κοίτα και εκείνα που γράφει ο Μένανδρος γι' αυτούς, όχι από τη φαντασία του, όπως συνηθίζεται (ενν. στην κωμωδία), αλλά προφανώς από ιστορικές πηγές: «Όλοι οι Θράκες και μάλιστα εμείς οι Γέτες χωρίς καμία εξαίρεση (και εγώ εύχομαι να κρατάω από τη γενιά τους) δεν είμαστε καθόλου εγκρατείς». Και αφού περιγράφει σύντομα τις ασωτίες του με τις γυναίκες, θέτει τα παραδείγματα: «δεν υπάρχει ούτε ένας από εμάς που να μην παίρνει δέκα ή έντεκα γυναίκες και μερικοί δώδεκα και παραπάνω. Και αν κάποιος τύχει να πάρει μόνο τέσσερις ή πέντε, τον θεωρούν εκεί (στη Θράκη) σκέτη καταστροφή, ανύπαντρο, άθλιο, άνυμφο». Αυτά (επισημαίνει ο Στράβων) αναφέρουν και άλλοι. Δεν είναι λοιπόν λογικό (συνεχίζει) να θεωρείται ότι κάποιος έχει άθλια ζωή, αν δεν έχει πολλές γυναίκες και ταυτόχρονα να εκτιμάται και να θεωρείται αξιοσέβαστος αυτός που ζει χωρίς γυναίκα. Και είναι τελείως αντίθετο στη κοινή αντίληψη το να θεωρούνται θεοσεβείς και «καπνοβάται» αυτοί που ζουν χωρίς γυναίκες. Όλοι συμφωνούν ότι οι γυναίκες είναι πρώτες στις δεισιδαιμονίες».³⁶

Πιο αποκαλυπτικό για τη Θράκη στη συγχρονική του Στράβωνα εποχή είναι το κεφ. 7.3.7.: «Μόλις μίλησα για τους Θράκες, και παραθέτει για τρίτη φορά τον ομηρικό στίχο για ίππημολγούς, γλακτοφάγους και ἄβιους, δικαιοτάτους ανθρώπους σε σύγκριση όσων καταγράφει με τον Ερατοσθένη και τον Απολλόδωρο: αφού και

³⁵ Στρ. 7.3.3. εἶναι δέ τινες τῶν Θραικῶν, οἱ χωρίς γυναικὸς ζῶσιν, οὓς κτίστας καλεῖσθαι, ἀνιερωσθαί τε διὰ τιμὴν καὶ μετὰ ἀδείας ζῆν· τοῦτους δὴ συλλήβδην ἅπαντας τὸν ποιητὴν εἶπειν ἀγαθοὺς ἰππημολγοὺς γλακτοφάγους ἄβιους τε, δικαιοτάτους ἀνθρώπους. Ἄβιος δὲ προσαγορεύειν μάλιστα, ὅτι χωρίς γυναικῶν, ἠγούμενον ἡμιτελῆ τινα βίον τὸν χήρον, καθάπερ καὶ τὸν οἶκον ἡμιτελῆ τὸν Πρωτεσιλάου διότι χήρος· ἀγχεμάχους δὲ τοὺς Μυσοὺς, ὅτι ἀπόρθητοι, καθὰ οἱ ἀγαθοὶ πολεμισταί·

³⁶ Στρ. 7.3.4. Τοὺς ἄβιους δὲ τοὺς χήρους οὐ μᾶλλον ἢ τοὺς ἀνεστίους καὶ τοὺς ἀμαξοίκους δέξαιτ' ἂν τις· μάλιστα γὰρ περὶ τὰ συμβόλαια καὶ τὴν τῶν χρημάτων κτήσιν συνισταμένων τῶν ἀδικημάτων, τοὺς οὕτως ἀπ' ὀλίγων εὐτελῶς ζῶντας δικαιοτάτους εὐλογον κληθῆναι... Τὸ δὲ χήρους γυναικῶν οἰκεῖν οὐδεμίαν τοιαύτην ἔμφασιν ὑπογράφει, καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς Θραιζί, καὶ τούτων τοῖς Γέταις. Ὅρα δ' ἂ λέγει Μένανδρος περὶ αὐτῶν, οὐ πλάσας, ὡς εἰκός, ἀλλ' ἐξ ἱστορίας λαβόν· Πάντες μὲν οἱ Θραικες, μάλιστα δ' οἱ Γέται ἡμεῖς ἀπάντων (καὶ γὰρ αὐτὸς εὐχομαι ἐκεῖθεν εἶναι τὸ γένος) οὐ σφόδρ' ἐγκρατεῖς ἐσμέν, καὶ ὑποβάς μικρὸν τῆς περὶ τὰς γυναῖκας ἀκρασίας τίθησι τὰ παραδείγματα· Γαμεῖ γὰρ ἡμῶν οὐδὲ εἰς, εἰ μὴ δέκ' ἢ ἔνδεκα γυναῖκας δώδεκά τ' ἢ πλείους τινάς· Ἄν τέτταρας δ' ἢ πέντε γε γαμηκῶς τύχη καταστροφῆς τις, ἀνυμένιος, ἄθλιος ἄνυμφος οὗτος ἐπικαλεῖτ' ἐν τοῖς ἐκεῖ. Ταῦτα γὰρ ὁμολογεῖται μὲν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων. Οὐκ εἰκός δὲ τοὺς αὐτοὺς ἅμα μὲν ἄθλιον νομίζειν βίον τὸν μὴ μετὰ πολλῶν γυναικῶν, ἅμα δὲ σπουδαῖον καὶ δίκαιον τὸν τῶν γυναικῶν χήρον. Τὸ δὲ διὰ καὶ θεοσεβεῖς νομίζειν καὶ καπνοβάτας τοὺς ἐρήμους γυναικῶν σφόδρα ἐναντιοῦται ταῖς κοιναῖς ὑπολήψεσιν. Ἄπαντες γὰρ τῆς δεισιδαιμονίας ἀρχηγοὺς οἴονται τὰς γυναῖκας

σήμερα λέγονται (ενν. οι Θράκες) άμάζοικοι και νομάδες, ζουν από τα κοπάδια τους και από γάλα και τυρί και μάλιστα φοραδίσιο. Δεν ξέρουν ούτε από αποθήκευση τροφών ούτε από εμπόριο, εκτός από την ανταλλαγή ενός φορτίου με άλλο φορτίο».

Οι Θράκες λοιπόν, συνένωση πολλών φυλών και εθίμων, είναι νομάδες, λιτοδίαιτοι και δίκαιοι, άπειροι από το εμπόριο, αλλά πολυγαμικοί, κάτι που εμμέσως ερμηνεύει τον ρόλο των συζύγων και ως δούλων με πολλαπλές αρμοδιότητες (κυρίως σε σχέση με τα κοπάδια) κατά τον Πλάτωνα. Η μοναδική διαφοροποίηση του γεωγράφου από τον φιλόσοφο αφορά στην άκρατη οινοποσία, η οποία όμως ενδέχεται να συνδέεται με τις τελετουργίες της περιοχής και τη «μέθη» των καπνοβατών.

γ) Λοιπές πληροφορίες για τη Θράκη

Μια ακόμη θρακική φυλή, που αναφέρει ο Στράβων (7.3.8), είναι οι Τριβαλλοί, εναντίον των οποίων εκστράτευσε ο Αλέξανδρος (335 π.Χ.). Σχετικά με αυτή τη φυλή παρατηρεί (Στρ. 7.3.13) ότι οι Τριβαλλοί ουσιαστικά εξαφανίστηκαν από τους Ρωμαίους, επειδή ασκούσαν την πειρατεία και τους ανάγκασαν να γίνουν γεωργοί, αλλά, *καθώς η χώρα είναι τραχιά και φτωχή και ακατάλληλη για καλλιέργεια, τελικά αφανίστηκαν.*

Στη μακρά εποίκιση και στους πολέμους που έλαβαν χώρα στην περιοχή της Θράκης, ο ιστορικός αναφέρεται στο μακρύ παρελθόν (Στρ. 7.5.11), όταν οι Αυταριάτες (Ιλλυρικό φύλο) *κατέστρεψαν τους Τριβαλλούς από την περιοχή που έχουν οι Αγγιάνες³⁷ μέχρι τον Ίστρο, μια χώρα που είχε έκταση δεκαπέντε ημερών δρόμο και κυβέρνησαν και τους υπόλοιπους Θράκες και τους Ιλλυρίους.*

Η μοναδική ιστορική μαρτυρία παρατίθεται στο κεφ. 7.3.10: *«Ακόμη και στα χρόνια μας ο Αίλιος Κάτος³⁸ μετέφερε από την παραλία του Ίστρου στη Θράκη πενήντα χιλιάδες αιχμαλώτους Γέτες, που είναι λαός ομόγλωστος με τους Θράκες».*

Τέλος, στη λεπτομερή περιγραφή της περιοχής, του παρελθόντος, μυθικού, επικού, σύγχρονου δεν απουσιάζουν και οι αναφορές σε τοποθεσίες με ερμηνεία τοπωνυμίων και έμμεσες πηγές για τη θρακική γλώσσα (Στρ. 7.6.1): *«Μετά είναι η Μεσημβρία (στα παράλια του Ίστρου, κάτω από τον Αίμο) αποικία των Μεγαρέων. Λεγόταν προηγουμένως Μενεβρία, δηλαδή η πόλη του Μένα, ονομαζόμενη από τον κτίστη της Μένα και τη λέξη βρία «τῆςδὲ πόλεως βρίας καλουμένης θρακιστί», και (Στρ. 7 fr. 40): «επειδή ο τρόπος που παιανίζουν οι Θράκες λέγεται από τους Έλληνες τιτανισμός, κατά μίμηση της φωνής που βγάζουν στους παιάνες τους, οι Τιτάνες ονομάστηκαν Πελαγόνες».*

Ως προς την ονομασία της Θράκης η παρατήρηση του Στράβωνα είναι ότι η θρακική χώρα λέγεται Σάμος εξαιτίας του υψομέτρου της, αφού «σάμοι» λέγονται τα ύψη (Στρ. 7 fr 50).

³⁷ Πρβλ. Στρ. 7 fr. 36.13.

³⁸ Ο Αίλιος Κάτος ήταν ύπατος τον 4 μ.Χ. και κυβερνήτης της Μακεδονίας.

4. Η σημερινή Ροδόπη και η γύρω περιοχή

Στο πανόραμα των θρακικών φύλων, όταν πια ο Στράβων αναφέρεται στον Νέστο ως όριο Μακεδονίας-Θράκης που ορίστηκε από τους Μακεδόνες βασιλείς, στο προσκήνιο έρχεται η Ροδόπη³⁹ και η ευρύτερη περιοχή (Στρ. 7 fr. 36) *«πάνω από την Αμφίπολη ζούνε οι Βισάλτες έως την πόλη Ηράκλεια, σε εύφορη κοιλάδα, που τη διαρρέει ο Στρυμόνας. Αυτός ξεκινάει από τους Αγριάνες της Ροδόπης... προχωρώντας βόρεια από την Ηράκλεια προς τα στενά απ' όπου βγαίνει ο Στρυμόνας, με το ποτάμι δεξιά, αριστερά είναι η Παιονία, η χώρα της Δοβήρου, η Ροδόπη και ο Αίμος».*

Σχετικά με τα υπόλοιπα μέρη ο γεωγράφος(Στρ. 7. fr 43=44 M) περιγράφει ότι *«Μετά τα στενά της Θάσου βρίσκονται τα Άβδηρα και οι μύθοι που συνδέονται με τα Άβδηρα. Τα κατοίκησαν Βίστονες Θράκες Βιστονικής που εξουσίαζε ο Διομήδης... Μετά η πόλη Δίκαια που βρίσκεται σε κόλπο και έχει λιμάνι. Από πάνω όλων αυτών βρίσκεται η Βιστονίδα λίμνη, με περίμετρο περίπου διακόσια στάδια. Λένε ότι εδώ σε όλη την περιοχή υπήρχε κοίλη πεδιάδα και πιο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο Ηρακλής κρατώντας τα άλογα, όταν είχε έρθει για τα άλογα του Διομήδη, δεν μπορούσε να περάσει, οπότε άνοιξε πέρασμα στη θάλασσα για να γεμίσει την πεδιάδα και έτσι νίκησε τους αντιπάλους του. Δείχνουν και το ανάκτορο του Διομήδη που το λένε από το γεγονός και την οχυρότητά του Καρτερά κώμη. Μετά τη λίμνη, που βρίσκεται στο μέσον της περιοχής, είναι οι πόλεις των Κικόνων, Ξάνθεια, Μαρώνεια και Ίσμαρος. Σήμερα ονομάζεται Ισμάρια κοντά στη Μαρώνεια. Κοντά εκβάλλει ρέμα από την Ισμαρίδα λίμνη, που καλείται Οδύσειο. Εδώ βρίσκονται και οι λεγόμενες Κεφαλές Θασίων»⁴⁰. Στο εσωτερικό κατοικούν οι Σαπαίοι και σε άλλο σημείου του χαμένου αυτού μέρους του 7^{ου} βιβλίου ανέφερε (Στρ. fr. 44 (=45 M) ότι *«τα Τόπειρα βρίσκονται προς τα Άβδηρα και τη Μαρώνεια».**

5. Συνολική Θεώρηση

Για τα όρια της Θράκης ο Στράβων (7 fr. 14 και 57=58 M) υποστηρίζει ότι είναι ορθά τα ομηρικά όρια, δηλαδή δηλώνει ότι, ενώ κάποιοι αρχαίοι συγγραφείς τοποθετούν την ομηρική Θράκη να εκτείνεται ως την Κραννώνα και τη Γυρτώνα (στη Θεσσαλία) και ερμηνεύουν τον Όμηρο σαν να εννοούν ότι ο Πείρωσ ήταν κυβερνήτης όλων των Θρακών, οπότε, στην περίπτωση αυτή, ο Ελλήσποντος κατά τον Όμηρο θα εκτεινόταν ως το νότιο σύνορο της Θεσσαλίας· οι αντίθετοί τους και μαζί τους και ο ίδιος ο Στράβων ερμηνεύουν ότι ο Όμηρος θεωρεί ως Θράκες μόνο εκείνους που κατοικούσαν ανατολικά των Κικόνων ή του Έβρου.

Και όσον αφορά τα θρακικά φύλα, ο Στράβων (7 fr. 47=48 M) διευκρινίζει ότι κατά την εποχή του: *«Ολόκληρη η Θράκη αποτελείται από είκοσι δύο λαούς. Αν και*

³⁹ Στον Στράβωνα ως Ροδόπη ονομάζεται το όρος, υψηλό σαν τον Αίνο βλ. 7.5.1.28.

⁴⁰ Η περιοχή αυτή δεν έχει ταυτιστεί.

πρόκειται για χώρα καταπονημένη, μπορούν να στρατολογηθούν δεκαπέντε χιλιάδες ιππείς και διακόσιες χιλιάδες πεζοί⁴¹».

Βιβλιογραφία

- Blegan, C.W. (1963). Ο Όμηρος, ο Στράβων και η Πύλος του Νέστορος. *ΕΕΦΣΠΑ* 1963-4, 285-305.
- Bravo, B. (2009), Artemidoro di Efeso geografo e retore. Per la costituzione e l'interpretazione del testo del Papiro di Artemidoro. *Zetischrift fuer Papyrologie und Epigraphik (=ZPE)*, 170, 43-63.
- Canfora, L. (2007), *The True Story of the So-called Artemidorus Papyrus*, Milan.
- (2008). *The History of the So-called Artemidorus Papyrus. A Supplement*.
- (ed.) (2008α). *Il papiro di Artemidoro*, Roma-Bari.
- (ed.) (2009). *Artemidorus Ephesius. P. Artemid. sive Artemidorus personatus*, Bari.
- Clarke, K. (1997). In Search of the Author of Strabo's *Geography*. *The Journal of Roman Studies (=JRS)* 87, 92-110.
- (1999). *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*, Oxford.
- Dueck, D. (1999). The Date and Method of Composition of Strabo's *Geography*. *Hermes*, 127,4, 467-78.
- D. (2000). *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, London-New York.
- Engels, J. (2012). Artemidoros of Ephesos and Strabo of Amasia - common traditions of Greek cultural geography and Strabo's decisive importance in the history of reception of Artemidoros' *Geographoumena*. Gallazzi C., Kramer B., Settis S. (ed.), *Intorno al papiro di Artemidoro II. Geografia e Cartografia (Atti del Convegno internazionale del 27 novembre 2009 presso la Società Geografica Italiana. Villa Celimontana, Roma. Colloquium)*, Milano, 139-155.
- Floratos, C.S. (1972). *Strabon ueber Literatur und Poseidonios*, Athen.
- Gallazzi, C . Kramer, B. Settis, S. (2008). *Il papiro di Artemidoro (P. Artemid.)*, Milano.
- Habicht, C. (2010). *Ο Περιηγητής Πανσανίας. Ο άνθρωπος και το έργο του* (μτφρ.Φ. Πίκουλα), Αθήνα.
- Jacob, C. (2000). *Γεωγραφία και Εθνογραφία στην Αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Ε. Τουνταςάκη), Αθήνα.
- Janko, R. (2009). The Artemidorus Papyrus, *Classical Review (=CR)*, 59.2, 403-10.
- Jones, H.L. (⁶1986). *The Geography of Strabo*, vol. I. (The Loeb Classical Library), Cambridge Mass./London, vii-vii.
- Kahles, W. (1972). *Strabo and Homer: the Homeric Citations in the Geography of Strabo*, Wien 1972.
- Kidd, I.G. (1988). *Posidonius, vol. II. 1, vol. II. 2., The Commentary*, Cambridge.

⁴¹ Πρβλ. Ηρ.5. 3-10. Για τη Θράκη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και κυρίως για την ελληνόφωνη ή νότιο Θράκη βλ. Στάινχαουερ (2009), 654-55.

- (1999). *Posidonius, vol. III., The Translation of the Fragments*, Cambridge.
- Kidd, I.G.–Edelstein L. (ed.). (1972). *Posidonius, vol. I, The Fragments*, Cambridge.
- Kim, L. (2007). The Portrait of Homer in Strabo's *Geography*. *Classical Philology* (=CP), 102,4, 363-88.
- Litinas, N. (2005). Strabo in the light of a tale. Dueck D., Lindsey H., Potheary S. (ed.), *Strabo's Cultural Geography, the Making of a Kolossourgia*, Cambridge, 108-117.
- Nagy B., Strabo. *Perseus Encyclopedia*
=<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0004%3Aalphabetic+letter%3DS%3Aentry+group%3D8%3Aentry%3Dstrabo>
(ανακτήθηκε στις 28/5/2013).
- Potheary, S. (1999). Strabo the Geographer: his Name and its Meaning. *Mnemosyne*, 52.6, 691-704.
- (2005). Kolossourgia. "A Colossal Statue of a Work". Dueck D., Lindsey H., Potheary S. (ed.), *Strabo's Cultural Geography, the Making of a Kolossourgia*, Cambridge, 5-26.
- (2010). *Roller's Eratosthenes: a Strabonian slant. Review of Duane W. Roller, Eratosthenes' Geography, Princeton University Press*, <http://www.strabo.ca/Eratosthenes.pdf>.
- Pretzler, M. (2005). Comparing Strabo with Pausanias: Greece in context vs. Greece in depth. Dueck D., Lindsey H., Potheary S. (ed.), *Strabo's Cultural Geography, the Making of a Kolossourgia*, Cambridge, 144-60.
- Radt, S. (2006). Strabon. Cancik H, Schneider H., Landfester M, *Der Neue Pauly*, Brill Online, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/strabon-e1123550> (ανακτήθηκε στις 6/6/2015).
- (2007). *Strabons Geographika. Band 6. Buch V-VIII: Kommentar*, Goettingen.
- Ridgeway R. (1888). Contributions to Strabo's *Geography*. *Greece and Rome* (=G&R) 2, 84 = http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Journals/CR/2/3/Notes_on_Strabo*.html (ανακτήθηκε στις 12/5/2015).
- Roller, D. (2010). *Eratosthenes' Geography*, Princeton.
- (2014). *The Geography of Strabo. An English Translation, with Introduction and Notes*, Cambridge.
- Roseman, C.H. (2005). Reflections of philosophy: Strabo and geographical sources. Dueck D., Lindsey H., Potheary S. (ed.), *Strabo's Cultural Geography, the Making of a Kolossourgia*, Cambridge, 27-41.
- Στάινχαουερ, Γ. (2009). *Ιστορική Γεωγραφία του αρχαίου κόσμου. Ελλάδα-Ρώμη*, Αθήνα.
- Thornton, J. (2000). Una regione vista da lontano: la Licia di Strabone dai dati geografici al mito dell' *eunomia*. Birachi A.M., Salmeri G. (ed.), *Strabone e l'Asia Minore*, Napoli 2000, 403-59.
- Wilamowitz von Moellendorff, U. (1937). *Kleine Schriften 5.1.*, Berlin.

Παπαδοπούλου, Ι. Ν. (2015). Η Θράκη, οι Θράκες στα Γεωγραφικά του Στράβωνα. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 47-59.

Ιωάννα Ν. Παπαδοπούλου, Ph.D.
Επίκουρος Καθηγήτρια.
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας,
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, 69100-Κομοτηνή
E-mail: ioparad@helit.duth.gr

Η βυζαντινή Μοσυνόπολη. Από τη Μαξιμιανούπολη στη Μεσήνη (4ος – 14^{ος} αι.)

Κωνσταντίνα Ευκλείδου

Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Περίληψη: Η Μοσυνόπολη βρίσκεται στα ΒΔ της Κομοτηνής. Κατοικούνταν από την αρχαιότητα και ονομαζόταν Porsula. Από τον 4ο αι. μ. Χ. μαρτυρείται στη θέση εκείνη η Μαξιμιανούπολη, που μετονομάστηκε σε Μοσυνόπολη (τέλη του 9ου αι), πρωτεύουσα του θέματος του Βολερού. Χρησιμοποιήθηκε από τον Βασίλειο Β' (αρχές 11^{ου} αι.) και τον Μιχαήλ Δ' (μέσα 11^{ου} αι.), ως στρατιωτική βάση. Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός συνέλαβε και φυλάκισε εκεί τους λιποτάκτες Μανιχάιους (1083). Βρίσκουμε την Messinopolim στο δρομολόγιο που ακολούθησε η 4^η στρατιά της Α' Σταυροφορίας (1096). Καταλήφθηκε πρόσκαιρα από Νορμανδούς και ελευθερώθηκε από τον Αλέξιο Βρανά (1185). Στα τέλη του 12^{ου} αι καταλήφθηκε από το Βούλγαρο Ιβαγκό – Αλέξιο και ο Αλέξιος Γ' την ανακατέλαβε (1199/1200). Έγινε θέατρο πολλών επεισοδίων που σχετίζονται με την ιστορία του Βυζαντίου κατά τη Φραγκοκρατία. Το 1205 καταστράφηκε από τον Ιωαννίτση. Το 1225 ο Θεόδωρος Δούκας την περιέλαβε στις κατακτήσεις του. Μετά την ήττα του όμως από τον Ιωάννη Ασάν Β' (1230), πέρασε και πάλι στην κατοχή των Βουλγάρων. Θα επανέλθει στο Βυζάντιο με τον Ιωάννη Βατάτζη το 1242. Η τελευταία αναφορά στη «Μεσήνη» γίνεται από τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό αναφορικά με το έτος 1347. Μετά την εγκατάλειψή της, οι κάτοικοί της μεταφέρθηκαν στα γειτονικά Κουμουτζηνά. Έτσι, αποτέλεσε τη μητέρα - πόλη της Κομοτηνής.

Λέξεις κλειδιά: Porsula, Μαξιμιανούπολη, Μοσυνόπολη, Βολερό, Βασίλειος Β', Μιχαήλ Δ', Αλέξιος Α' Κομνηνός, Μανιχάιοι, Messinopolis, Α' Σταυροφορία, Νορμανδοί, Αλέξιος Βρανάς, Ιβαγκός – Αλέξιος, Αλέξιος Γ', Φραγκοκρατία, Ιωαννίτσης, Θεόδωρος Δούκας, Ιωάννης Ασάν Β', Ιωάννης Βατάτζης, «Μεσήνη», Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, Κουμουτζηνά.

1. Εισαγωγή

Στους πρόποδες του Παπίκιου όρους¹, περίπου 2-3 χιλιόμετρα νότια και σε απόσταση 7 περίπου χιλιομέτρων δυτικά της Κομοτηνής (βυζ. Κουμουτζηνών), κοντά στο χωριό Μίσχος, στα νότια της σιδηροδρομικής γραμμής και στα ανατολικά του ποταμού Τραύου, που διέρχεται την κοιλάδα της Κερασέας, βρίσκονται τα ερείπια της βυζαντινής Μοσυνόπολης².

Η θέση της στο μέσον περίπου της πεδιάδας του Ν. Ροδόπης και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα τής επέτρεπε να εποπτεύει την περιοχή, ενώ παράλληλα αποτελούσε κομβικό σημείο των οδών που διέσχιζαν τη Θράκη, αφού από αυτήν διερχόταν η Εγνατία οδός³, ενώ, όσον αφορά τον άξονα Βορρά-Νότου, η

¹ Χωνιάτης, 426, 25 - 26 : «...είς Μοσυνόπολιν ἀφικόμεθα και τῷ Παπυκίῳ προσβαίνειν ἐμέλλομεν...» - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Παπίκιον, 220, 221, 223

² Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 104 - P. Soustal, Thrakien, 370- N. Ζήκος, Οδοιπορικό, 73, 74 - X. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 105

³ Η Εγνατία οδός κατασκευάστηκε το β' μισό του 2ου αι. μ. Χ και κατά τη ρωμαϊκή εποχή ήταν η σπουδαιότερη οδική αρτηρία και η πιο σύντομη γραμμή επικοινωνίας ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Ξεκινούσε από το Δυρράχιο και την Απολλωνία, στα παράλια της Αδριατικής και διερχόταν από την Αχρίδα, την Έδεσσα, τη Θεσσαλονίκη τη γέφυρα του Στρυμόνα και την Αμφίπολη και έφθανε στους Φιλίππους ακολουθώντας τους βόρειους πρόποδες του Παγγαίου. Συνεχίζοντας τη

Μοσυνόπολη βρισκόταν πάνω στην οδό η οποία, ξεκινώντας από τον Δούναβη και αφού διερχόταν το Τέρνοβο και τη Βερόη, κατέληγε στη Μαρώνεια⁴.

Σήμερα διακρίνεται το σχέδιο ορθογωνίου οχυρωματικού περιβόλου με συνολικό μήκος περιμέτρου περίπου 2.500 μ. (400 μ. στις στενές και 800 μ. στις μεγάλες πλευρές) που περιέκλειε έκταση 320-330 στρεμμάτων, κατασκευασμένου με αργολιθοδομή και πάχος κυμαινόμενο από 2,6 έως 4 μέτρα, στη νοτιοανατολική πλευρά του οποίου υπήρχε κυκλική έπαλξη⁵. Υπολογίζονται 40 πύργοι στο σύνολο της περιμέτρου, από τους οποίους οι τέσσερις γωνιακοί είναι κυκλικοί. Η πυκνότητα των πύργων βοήθησε τους αμυνόμενους στην ευχερέστερη αντιμετώπιση των επιθέσεων και δυσχέρανε τους επιτιθέμενους, που αναγκάζονταν να διασπάσουν τις δυνάμεις τους σε επιμέρους τμήματα. Την άμυνα του κάστρου ενίσχυαν πρόσθετοι φυσικοί χείμαρροι στη βόρεια και τη δυτική πλευρά, δίκην τάφρου⁶. Αν η περίμετρος των οχυρώσεων και το εμβαδόν της έκτασης που αυτές περικλείουν σχετίζεται με το μέγεθος των πόλεων, η Μοσυνόπολη ήταν η μεγαλύτερη πόλη όχι μόνο στην περιοχή της Θράκης αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας μετά τη Θεσσαλονίκη⁷.

2. Μαξιμιανούπολη (4ος – 9ος αι.)

Η Μοσυνόπολη κατοικούνταν από την αρχαιότητα και ονομαζόταν Porsulis ή Pyssoali⁸. Έχει εκφραστεί η άποψη πως ταυτίζεται με την αρχαία θρακική πόλη Impara⁹. Ωστόσο, από τον 4ο αι. μ. Χ. μαρτυρείται από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο (332 – 395 μ. Χ.¹⁰) στη θέση εκείνη η Μαξιμιανούπολη, παρακείμενη της Εγνατίας οδού¹¹, η οποία αναφέρεται σαφώς ως πόλη στο οδοιπορικό Itinerarium Antonini του 3^{ου} αι. Επομένως, το όνομα Μαξιμιανούπολη υιοθετήθηκε οπωσδήποτε πριν από το

διαδρομή της έφθανε στη Χριστούπολη (σημ. Καβάλα) απ' όπου και κατευθυνόταν ανατολικά. Περνούσε από την Ξάνθεια, προχωρούσε στο Περιθεώριον και ακολουθώντας τη διαδρομή του σημερινού αυτοκινητόδρομου μέσω του Ιάσμου, Πολύανθου, Μοσυνούπολης, βόρειας πλευράς του φρουρίου της Κομοτηνής, Αρίσβης, Μάκρης, διερχόταν στη συνέχεια από την Τραϊανούπολη, τα Κύπελα, την Ηράκλεια και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Από τον 4^ο αι. μ.Χ., μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, η Εγνατία οδός έπαψε να διαδραματίζει τον πρωταρχικό ρόλο που είχε στην ρωμαϊκή περίοδο. Εξακολούθησε ωστόσο να εξυπηρετεί κυρίως την επικοινωνία της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη. Βλ. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, 40 - P. Soustal, Thrakien 136-138 - Χ. Κυριαζόπουλος, Θράκη, 54 - Πρβ. C. Asdracha, Rhodopes, 25, η οποία υποστηρίζει πως η Εγνατία μετά τα Κουμουτζηνά κατευθυνόταν στη Μαρώνεια, στα νότια παράλια της Θράκης και έφθανε στη Μάκρη κινούμενη κατά μήκος των ακτών.

⁴Βλ. P. Soustal, Thrakien 141 - Χ. Κυριαζόπουλος, Θράκη, 56

⁵Βλ. Χ. Πέννας, Μνημεία, 338 – 340 - P. Soustal, Thrakien, 370 - Ν. Ζήκος, Οδοιπορικό, 74 - Χ. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 113 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 29

⁶Βλ. Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 29

⁷Ο.π., 31. Επισημαίνει ωστόσο ότι αγνοούμε την περίμετρο της γειτονικής Τραϊανούπολης.

⁸ Itineraria Antonini Augusti, 99: “Porsulis quae modo Maximianopolis” και «Pyssoali nunc Maximianopolis” - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Παπίκιον, 34 – 35 - Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 138 - Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, 37 - Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινή Θράκη, 183 - Χ. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 112 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 11

⁹ Itineraria Antonini Augusti, 331 - Βλ. Κ. Τρεμόπουλος, Κομοτηνή - Χ. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 112

¹⁰Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 102

¹¹ Ammianus Marcellinus, I, 64, 19: « Rodopa huic hadnexa Maximianoupolim habet et Maroneam et Aenum...» - Βλ. P. Soustal, Thrakien, 369

τέλος του 3^{ου} αι., αφού το αργότερο τότε χρονολογείται το *Itinerarium Antonini*¹² και έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα ως σταθμός της Εγνατίας¹³ Η Μαξιμιανούπολη ιδρύθηκε πιθανόν από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Γάιο Γαλέριο Βαλέριο Μαξιμιανό¹⁴, προς τιμήν του οποίου απέκτησε το όνομα που έφερε στο εξής¹⁵. Η πόλη ανήκε στην επαρχία Ροδόπης¹⁶ του θέματος Θράκης¹⁷, σύμφωνα με τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους, και αριθμείται μεταξύ των επτά πόλεων της επαρχίας αυτής¹⁸.

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως: 20 κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους και ένα καλυβίτη, καθώς και 14 παιδικούς, από τους οποίους οι 7 ήταν καλυβίτες, ένας λακκοειδής και οι υπόλοιποι 6 ταφικοί πίθοι. Οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι, αλλά

¹²Βλ. Χ. Δαδήρας, *Εγνατία οδός*, 112

¹³ *Itineraria Antonini Augusti*, 99: “*Porsulis quae modo Maximianopolis*” - *Itinerarium Hierosolymitanum*, 602: “*civitas Maximianopolis*” - Βλ. T. L. F. Tafel, *Egnatia*, 22 - 23- Π. Γεωργαντζής, *Τραϊανούπολις*, 30 - 31 P. Soustal, *Thrakien*, 369- Χ. Δαδήρας, *Εγνατία οδός*, 105 - Για τη χρονολόγηση βλ. *Itinerarium Hierosolymitanum*, 602, σελ. XXIX κ.,ε.

¹⁴ Ο Γάιος Γαλέριος Βαλέριος Μαξιμιανός διορίστηκε το 293μ.Χ. από τον Διοκλητιανό καίσαρα της Ιλλυρίας και της Θράκης. Η κύρια κατοικία του βρισκόταν στην Θεσσαλονίκη, όπου σώζεται τμήμα του ανακτορικού του συγκροτήματος. Διακρίθηκε κυρίως για τις στρατιωτικές του επιτυχίες που απεικονίζονται στη γνωστή αψίδα της Θεσσαλονίκης (Αψίδα του Γαλερίου). Τον Μάιο του 305, μετά την παραίτηση του Διοκλητιανού ανήλθε στο αξίωμα του Αυγούστου της Ανατολής. Πέθανε στη Νικομήδεια το 311μ.Χ. Παρότι ήταν επί Διοκλητιανού ο κύριος εισηγητής του διωγμού των χριστιανών, πριν το θάνατό του εξέδωσε διάταγμα αναστολής των διωγμών, το οποίο αποτέλεσε ουσιαστικά την απαρχή της επίσημης καταδίκης της ειδωλολατρίας. - Βλ. T. E. Gregory, *Galerius*, 817

¹⁵ Βλ. Χ. Δαδήρας, *Εγνατία οδός*, 112 -B. Leadbetter. *Biographies*, 228.

¹⁶ Η επαρχία της Ροδόπης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είχε έδρα την Τραϊανούπολη και εκτεινόταν νότια της οροσειράς της Ροδόπης από τον Νέστο ή λίγο δυτικότερα, μέχρι και πέρα από τον Έβρο, στα Μάλγαρα, απ' όπου έκλινε προς Νότον και κατέληγε στον Μέλανα κόλπο ανατολικά της Αίνου. - Βλ. Π. Γεωργαντζής, *Τραϊανούπολις*, 91 και του ίδιου *Εκκλησιαστική οργάνωση*, 203

¹⁷ Η σύσταση του θέματος Θράκης, το οποίο είχε έδρα την Αρκαδιούπολη - σημερινό Lule Burgas - τοποθετείται μεταξύ των ετών 680 - 687. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, χρονολογούνταν στα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄ (668 - 685) και η δημιουργία του οφειλόταν στην προσπάθεια του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει τους Βουλγάρους που - σύμφωνα με τον Θεοφάνη (356,18 κ.ε.) - είχαν περάσει τον Δούναβη περίπου το 679 μ. Χ. (Κων.Πορφ.Θεμ., 84,5 - 7. και 84,29 - 31 - Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βολερόν*, 118 - P. Lemerle, *Philippe*, 121 - Η. Antoniadou - Bibicou, *Histoire maritime*, 70 - Ν. Οικονομίδης, *Listes*, 349 - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Μακεδονία*, 47 και της ίδιας, *Ιστορία*, τ.Β΄₁, 287 - Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, *Παρακμή*, 47 - 48 και σημ. 39 - Ι.Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό σύστημα*, 10 - Χ. Κυριαζόπουλος, *Θράκη*, 84) Τα γεωγραφικά του όρια δεν ήταν σαφή. Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη (Ν. Οικονομίδης, *Πολιτεία*, 171) τα βόρεια σύνορα του θέματος Θράκης έφθαναν σε απόσταση περίπου 60 χλμ. νοτίως του Δούναβη, τα νότια ήταν το Αιγαίο και η Προποντίδα και τα ανατολικά ο Εύξεινος Πόντος. Οι απόψεις δίστανται ως προς το δυτικό του όριο: ήταν ή ο Νέστος (Στ. Κυριακίδης, *Βολερόν*, 312- Βλ. P. Lemerle, *Philippe*, 125 - Ι.Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό σύστημα*, 11) ή ο Στρυμόνας (Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Πολιτεία*, ό.π., - Α. Stavridou - Zafra, *Slav Invasions*, 175 - Ι.Καραγιαννόπουλος, *Διοικητικό σύστημα*, 30.)

¹⁸ Ιεροκλής Γραμματικός, σελ.12,634,6, ο οποίος αναφερόμενος στην επαρχία Ροδόπης αναγράφει τα εξής: «*Πόλεις ζ΄ Αίνος· Μαξιμιανούπολις· Τραϊανούπολις· Μαρόνεια· Τόπειρος, νῦν Ρούσιον· Νικόπολις· Κερεόπυργος*» - (Λανθασμένα ο Ε.Honigmann ταυτίζει την Μαξιμιανούπολη με την Κομοτηνή). Δεν είναι ωστόσο σαφές αν η σειρά με την οποία αναγράφονται οι πόλεις είναι τυχαία ή υποδηλώνει την ισχύουσα κατάταξή τους στα διοικητικά πρωτόκολλα του Βυζαντινού κράτους - Βλ. C. Asdracha, *Rhodopes*, 104, σημ.9 - Π. Γεωργαντζής, *Τραϊανούπολις*, 31 - Ο Κων.Πορφ.Θεμ., 85,86. αναφερόμενος στο «*Θρακῶν*» θέμα εκθέτει «*κατά τον Ιεροκλέους Συνέκδημον*», όπως δηλώνει, τις επαρχίες που το απαρτίζουν και τις πόλεις που περιλαμβάνει η καθεμιά («*Εἴπωμεν τοίνυν ὡς ἡ ἀρχαία τάξις ἐκράτει καὶ αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν (του Θρακῶν θέματος) τὰ ὀνόματα.*») Και στην «*ἐπαρχία Ροδόπης*» απαρτιθμεί «*πόλεις ζ΄· Παρθικόπολις, Ἡράκλεια Στρυμόνου, Αἴνος, Μαξιμιανούπολις, Σέρραι, Φίλιπποι, Τραϊανούπολις.*» - Βλ. T. L. F. Tafel, *Egnatia*, 23 - P. Soustal, *Thrakien*, 369 - Χ. Κυριαζόπουλος, *Θράκη*, 165 - Χ. Δαδήρας, *Εγνατία οδός*, 105 - Ν. Ζήκος, *Μαξιμιανούπολις*, 14

σε ορισμένους, καθώς και στην γύρω περιοχή, βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα του Κωνσταντίνου Β΄, που είχαν κοπεί μεταξύ των ετών 335-337 και 343-348 μ.Χ. και επομένως, ανήκουν σε νεκροταφείο της πρώιμης βυζαντινής περιόδου¹⁹. Η πληθώρα των τάφων αποδεικνύει ότι η πόλη ήταν σημαντικό κέντρο της Θράκης κατά τον 4^ο αιώνα²⁰. Επίσης, στο νεκροταφείο της Μαξιμιανούπολης ανακαλύφθηκε ενεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη σε σχήμα σταυρού του 5^{ου} – 6^{ου} αι. μ. Χ.²¹, ενώ από τον αρχαιολογικό χώρο προέρχονται τρεις ενεπίγραφες μαρμαρίνες πλάκες και γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη μιας βασιλικής της πρώιμης βυζαντινής περιόδου που ανακαλύφθηκαν στη θέση Υφαντές, περίπου 2χλμ. ανατολικά²².

Τα παραπάνω αποδεικνύουν την εκκλησιαστική οργάνωση της Μαξιμιανούπολης²³. Η πόλη ήταν κατά τα τέλη του 4^{ου} και τις αρχές του 5^{ου} αι. έδρα επισκοπής της μητροπόλεως Τραϊανουπόλεως²⁴ και εκπροσωπήθηκε στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431μ.Χ.)²⁵ από τον επίσκοπο Εννέπιο²⁶ και στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνος (451 μ. Χ.)²⁷ από τον επίσκοπο Σερήνο²⁸. Μετά την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο και κατά το διάστημα 451–459 μ.Χ. χρονολογείται η πρώτη αποδυνάμωση της μητροπόλεως Τραϊανουπόλεως, οπότε η επισκοπή Μαξιμιανούπολεως αποσπάται από την πνευματική της ευθύνη, ανακηρύσσεται αυτοκέφαλη²⁹ και ως τέτοια εκπροσωπείται και πάλι από τον Σερήνο

¹⁹ Βλ. Ε. Πεντάζος, Αρχαιότητες, 362 - 364- Ε. Μακρή, Τάφοι, 347 - P. Soustal, Thrakien, 370 - N. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,, 24

²⁰ Βλ. Ε. Πεντάζος, Αρχαιότητες, 364- P. Soustal, Thrakien, 370

²¹ Η στήλη έφερε την επιγραφή: « +Ενθάδε κατάκτε Ζωτικός περατικ(ός) πόλε(ως...) ο [...]. Βλ. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, 48 - P. Soustal, Thrakien, 370 - N. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,, 25- Το όνομα Ζωτικός είναι σπάνιο στην περιοχή της Θράκης. Η έκφραση περατικός δηλώνει εκείνον που βρίσκεται ή κατοικεί στην αντίπερα όχθη θάλασσας ή ποταμού. Περατικός λεγόταν συνήθως ο δημότης των δήμων που βρίσκονταν στην πέρα πλευρά της Κωνσταντινούπολης, το σημερινό Πέραν (περατικοί δήμοι) - N. Ζήκος, ό.π.

²² Βλ. Α.Κ. Βαβρίτσας, Αρχαιότητες, 388 και του ιδίου, Μνημεία, 483- P. Soustal, Thrakien, 370

²³ Βλ. Ε. Μάρκη, Τάφοι, 348

²⁴ Κατά την εποχή εκείνη στην επαρχία Ροδόπης υπήρχε ένας μητροπολίτης, ο Τραϊανουπόλεως, και έξι επίσκοποι: ο Αίνου, ο Κυμψάλων, ο Μαρωνείας, ο Μαξιμιανουπόλεως, ο Τοπεύρου και ο Νικοπόλεως. - Βλ. Π. Γεωργαντζής, Εκκλησιαστική οργάνωση, 204

²⁵ Η Σύνοδος αυτή καταδίκασε τον Νεστοριανισμό. Βλ. Ευάγγριος, 8, 7 - 32-Θεοφάνης, 89.13 κ.ε. - Πρβ Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Α΄, 258

²⁶ Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος, 5, 54/2, 21, 17/2, 56, 30/7, 86, 114: «Εννέπιος επίσκοπος Μαξιμιανουπόλεως» - Βλ. P. Soustal, Thrakien, 369

²⁷ Η Σύνοδος αυτή απεφάνθη ότι η θεία και η ανθρώπινη φύση του Χριστού είναι τέλειες και αχώριστες και καταδίκασε τον Μονοφυσιτισμό και τον Νεστοριανισμό. - Βλ. Ευάγγριος, 39, 9-29 - Θεοφάνης, 105.21 κ.ε. - Πρβ Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Α΄ 277

²⁸ Δ΄ Οικουμενική Σύνοδος, 2, 1, 2/2, 60, 38/2, 70, 9/2, 88, 33/2, 101, 3, /2, 134, 39/2, 147, 1: «Σερήνος ό... επίσκοπος Μαξιμιανουπόλεως Ροδόπης...» - Βλ. P. Soustal, Thrakien, 369

²⁹ Σύμφωνα με τον Γ. Κονιδάρη πιθανή εξήγηση του γεγονότος είναι η γεινίαση της Θράκης με την πρωτεύουσα, οπότε το αίτημα των επισκόπων για προαγωγή γινόταν ευκολότερα αποδεκτό. Ίσως όμως συντελούσαν και προσωπικοί λόγοι, όπως η εκτίμηση στην προσωπικότητα του επισκόπου. (Μητροπόλεις, 75). Κατά τον Π. Γεωργαντζή, οι πιθανότεροι λόγοι ήταν η πληθυσμιακή αύξηση, η εμπορική κίνηση ή στρατιωτικές /πολιτικές σκοπιμότητες. (Τραϊανούπολις, 128) - Βλ. και Ι. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης, 76

στην Σύνοδο του 459³⁰ και από τον επίσκοπο Ευστάθιο³¹ στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (553 μ. Χ) επί Ιουστινιανού Α΄(527 – 565)³².

Ωστόσο, η θέση της Μαξιμιανούπολης και των άλλων γειτονικών πόλεων στον άξονα της Εγνατίας οδού, πέρα από θετικά είχε και αρνητικά αποτελέσματα. Δεδομένου ότι οι διακινήσεις των στρατευμάτων γίνονταν από τη σημαντική αυτή οδό, ήταν εύλογο να δεχθούν πολλές επιθέσεις. Σύμφωνα με τον Προκόπιο ο Ιουστινιανός, μετά τις καταστροφές που προκάλεσαν οι επιδρομές των Σκλαβήνων³³, ανακατασκεύασε τις οχυρώσεις της³⁴, κάτι που αποδεικνύει τη σημασία της πόλης κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα.

Κατά τον 7^ο αι. η Μαξιμιανούπολη παρουσιάζεται στον κατάλογο των αυτοκέφαλων αρχιεπισκοπών στην έκθεση του Ψευδο -Επιφανίου (7ου αι. μ.Χ.)³⁵ ³⁶ και συνεχίζει να εμφανίζεται ως αρχιεπισκοπή³⁷ στους καταλόγους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) του β΄ μισού του 8ου αι³⁸.

³⁰ Mansi, VII 919, XVII, 376: «*Serenus Episcopus metropoleos Maximaianoypoleos*»– Ο όρος μητρόπολη στη Δύση χρησιμοποιούνταν με την έννοια της αυτοκέφαλης επισκοπής. -Βλ. Γ. Κονιδάρης, Μητροπόλεις I, 38,78 - Π. Γεωργαντζής, Εκκλησιαστική οργάνωση, 204 - P. Soustal , Thrakien, 369

³¹Ε΄ Οικουμενική Σύνοδος,1,5,5/21,34/1,34,2/1,40,34/1,204,36/1,226,17:«*Eustathius...episcopus Maximianopolitanorum metropoleos*» - Βλ. P. Soustal , Thrakien, 369

³² Η Σύνοδος αυτή καταδίκασε τον Μονοφυσιτισμό Η σύγκλησή της οφειλόταν στην προσπάθεια του Ιουστινιανού Α΄ να επικρατήσει ενιαίο δόγμα σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Βλ. Ευάγγιος, 186,23 – 189,34 - Πρβ Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Α΄ 545 - 546

³³ Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων,II,442 : « *Οὔτοι δὲ (οἱ Σκλαβήνοι) ...μέχρι ἐς θάλασσαν ληισάμενοι ἐφεξῆς ἅπαντα ...εἶλον*» - Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις,32

³⁴ Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 4,11,9,1 -10,3: « *Οὔτοι δὲ (οἱ Σκλαβήνοι) ...μέχρι ἐς θάλασσαν ληισάμενοι ἐφεξῆς ἅπαντα ..εἶλον...καὶ μὴν καὶ ἄλλων τῶν ἐπὶ Ρωδόπης πόλεων ...ἀνέστησεν. ἐν αἷς Τραϊανούπολις τε καὶ Μαξιμιανούπολις εἰσὶν ὧν περ ἐπὶ ἠνῶρθωσε τὰ ἐν προβόλοις σαθρὰ γεγονότα.*» - Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις,32 - P. Soustal, Thrakien, 369 - N. Ζήκος , Μαξιμιανούπολις,25

³⁵ Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί,187

³⁶ Ψευδο -Επιφάνιος,535,41 -535,50: «*Περὶ τῶν αὐτοκέφαλων ἀρχιεπισκοπῶν.....ἐπαρχίας Ρωδόπης ὁ Μαξιμιανούπολεως*», που αναπαράγεται και στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (905 -959) «Περὶ βασιλείου τάξεως». (791,17 - 18 και 793, 7 -13) - Βλ. P. Soustal , Thrakien,369 -Η αναβάθμιση της Μαξιμιανούπολης επιβεβαιώνεται και από δύο Notitias εποχής Φωκά (602 – 610) και Ηρακλείου (610 – 641) κατά τις οποίες η μητρόπολη Τραϊανούπολεως είχε ως επισκοπές μόνο την Τόπειρο και την Αναστασιούπολη - Βλ. Parthey, 158 – 159 - Gelzer, 542 –Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις,99 και του ίδιου , Εκκλησιαστική οργάνωση, 204

³⁷ Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου αποδιδόταν στους επισκόπους που ανακηρύσσονταν αυτοκέφαλοι από τον μητροπολίτη της περιφέρειάς τους και υπάγονταν απ΄ ευθείας στο Πατριαρχείο. Οι αυτοκέφαλοι αρχιεπίσκοποι ήταν επομένως στην ουσία αυτοκέφαλοι επίσκοποι. Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου ήταν απλώς τιμητικός . - Πρβ. Γ. Κονιδάρης, Μητροπόλεις I, 39 και σημ. 2

³⁸Notitia Episcopatum, VI,148,54 και VIII,164,54: «*Περὶ τῶν αὐτοκέφαλων ἀρχιεπισκοπῶν.....ἐπαρχίας Ρωδόπης ὁ Μαξιμιανούπολεως*» - Βλ. C. Asdracha, Rhodopes ,105 – Για τη χρονολόγηση βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 214. – Αντιθέτως βλ. C. Asdracha, ὁ.π., η οποία χρονολογεί τους καταλόγους στον 9ο αι.

3. Μοσυνόπολη

9ος αι.

Στα τέλη του 9^{ου} αι., στη Σύνοδο του 879³⁹ μαρτυρείται μεταξύ των επισκόπων που συμμετείχαν υπό τον μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως η παρουσία του επισκόπου «Παύλου Μοσυνοπόλεως»⁴⁰. Πρόκειται για την άλλοτε αρχιεπισκοπή Μαξιμιανουπόλεως που κατά την εποχή εκείνη μετονομάστηκε σε Μοσυνόπολη ή Μοσυνούπολη⁴¹, αποκτώντας πλέον το βυζαντινό της όνομα - πιθανόν μετά από μια προσωρινή ερήμωση, λόγω καταστροφής, σεισμού ή λεηλασίας⁴² - και τέθηκε και πάλι υπό την δικαιοδοσία του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως⁴³. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το όνομα αυτό οφείλεται στους ξύλινους πύργους που κατασκευάστηκαν όταν την ξανάχτισαν (μόσσυνες=πύργοι)⁴⁴.

Μια άλλη μεταβολή που επίσης παρατηρείται κατά τον 9^ο αι. είναι η μνεία του «Βολερού» στις πηγές⁴⁵. Συμφωνα με τον Στ. Κυριακίδη επρόκειτο για γεωγραφική περιφέρεια που είχε έδρα την Μοσυνόπολη, αντιστοιχούσε περίπου στη σημερινό νομό Ροδόπης και Ξάνθης, έχοντας ως βόρειο σύνορο την οροσειρά της Ροδόπης (Παπίκιο όρος), νότιο το Αιγαίο πέλαγος, δυτικό τον Νέστο και ανατολικό τα στενά των Κορπίλων (Μάκρη) και είναι πιθανόν ότι ανήκε στο θέμα Θράκης ως την ίδρυση του θέματος Μακεδονίας (789-802)⁴⁶, ενώ μετά την ίδρυση του τελευταίου περιελήφθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα σε εκείνο και στη συνέχεια, μετά την

³⁹ Mansi, 17 A,371 - 530. - Η Σύνοδος αυτή ανακάλεσε τον αφορισμό του Φωτίου που είχε αποφασισθεί το 869/870 και τον αναγνώρισε επίσημα ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. - Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Β',306 - Χ. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 105

⁴⁰ Mansi, 17.A, 376, E - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 24 - Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 147 και του ιδ. Βλ. του Εκκλησιαστική οργάνωση 146,147.

⁴¹ Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 23 - Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 360, σημ.1 - και του ιδίου Θρακικά ταξίδια, 195, κ.ε. - C. Asdracha, Rhodopes, 104 - Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 109

⁴²Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις,109

⁴³ Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις,147 και του ιδίου Εκκλησιαστική οργάνωση ,206.

⁴⁴Βλ. Ι. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης, 75

⁴⁵ Η πρώτη μνεία του Βολερού γίνεται στον βίο του αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτου (Βίος Δεκαπολίτου, 62,31 -63,7), κατά την αφήγηση του ταξιδιού του πρωτοκαγκελαρίου Γεωργίου από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη (Περίπου το 836 - Βλ. F. Dvornik, Décapolite, 38), από όπου συνάγεται ότι το Βολερό εκτεινόταν ανατολικά της Χριστουπόλεως (= Καβάλα) και έφθανε τουλάχιστον μέχρι την Μαρώνεια: « Τῇ Χριστουπόλει οὖν πλησιασάντων ἡμῶν ... Ἐντεῦθεν οὖν πρὸς το Βουλερόν γενομένων ἡμῶν...Διελθόντες δὲ την Μαρώνειαν..» -Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 293,294 ,360 -. Κ. Αμαντος, Βολερόν ,125

⁴⁶ Η πρώτη κατάτμηση του θέματος Θράκης χρονολογείται μεταξύ των ετών 789 - 802 , οπότε μέσα στα γεωγραφικά του όρια δημιουργείται το ανεξάρτητο θέμα Μακεδονίας, με έδρα την Αδριανούπολη που περιελάμβανε τις περιοχές μεταξύ Έβρου και Στρυμόνος , με βόρειο σύνορο την οροσειρά του Αίμου και νότιο το Αιγαίο πέλαγος . Το θέμα Μακεδονίας αναφέρεται στις πηγές για πρώτη φορά το έτος 802 : Θεοφάνης, 475,22 - Κων.Πορφ.Θεμ., 86 - 88 - Ζωναράς III,301,2 - 6 - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν ,388,389 - P. Lemerle, Philippes, 122- G. Ostrogorsky, Ιστορία, τ. Β',65 - Δ.Α. Ζακυθνός, Ιστορία, 214 - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία, 47 - 48 - Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Slav Invasions, 172 και της ίδιας Θέμα Στρυμόνος ,317 - Ι.Καραγιαννόπουλος, Διοικητικό σύστημα,12 - Χ. Κυριαζόπουλος, Θράκη, 86,87

ίδρυση του θέματος Στρυμόνος (789-809),⁴⁷ υπήχθη σ' αυτό ως τούρμα του, ίσως με κάποια αυτοτέλεια, μεταξύ των ετών 831 και 838.⁴⁸

10ος αι.

Και κατά τον 10^ο αι. η Μοσυνόπολη συνεχίζει να αναγράφεται ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Τραϊανούπολεως και έτσι απαντά στη Διατύπωση Λέοντος Στ' (901 – 907)⁴⁹ και στα Νέα Τακτικά (μεταξύ των ετών 930 και 940)^{50,51}

11ος αι.

Στις αρχές του 11ου αι. η Μοσυνόπολη χρησιμοποιήθηκε από τον Βασίλειο Β' (976 – 1025) ως στρατιωτική βάση για τις επιχειρήσεις του εναντίον των Βουλγάρων⁵². Εκεί βρισκόταν ο αυτοκράτορας όταν στις 9 Ιανουαρίου του 1015 του γνωστοποιήθηκε ο θάνατος του Σαμουήλ⁵³. Στη Μοσυνόπολη επίσης κατέφυγε στα τέλη του 1015, όταν μεγάλο μέρος του στρατού του, προορισμένου να καλύψει τα νότια του, δέχθηκε την επίθεση των Βουλγάρων αναγκάζοντάς τον να εγκαταλείψει τα σχέδιά του για κατάληψη της Αχρίδος⁵⁴ και εκεί ο Βασίλειος διαχείμασε κατά τον χειμώνα του 1016/1017, μετά την αποτυχημένη απόπειρά του να καταλάβει το ισχυρότατο βουλγαρικό φρούριο Πέρνικο⁵⁵. Τον επόμενο χρόνο (1018) δέχθηκε στη

⁴⁷ Βλ. Σ. Κυριακίδη, Βολερόν, 399 – 400

⁴⁸ Βλ. Στ. Κυριακίδη, Παπίκιον 219 – 225, και του ίδιου, Βολερόν 402-403. – Πρβ. - P. Lemerle, Philippes, 129 – 130 - X. Κυριαζόπουλος, Θράκη, 201

⁴⁹ Gelzer, 558, 556 – 579: «*Τῆ Τραϊανούπολει Ροδόπης ...ό Μουσινοπόλεως*» - Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 105 - Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 107 και του ίδιου Εκκλησιαστική οργάνωση, 206.

⁵⁰ Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 263 – Αντιθέτως βλ. Στ. Κυριακίδη, Βολερόν, 372, ο οποίος τα χρονολογεί μεταξύ των ετών 886 και 912.

⁵¹ Γεώργιος Κύπριος, 79, 1680-1683: «*Τῆ Τραϊανούπολει Ροδόπης ...ό Μουσινοπόλεως*». Εμφανίζεται ωστόσο συγχρόνως και ως αυτοκέφαλη επισκοπή και μάλιστα με το παλαιότερο όνομά της: «*Ἐντεῦθεν ἄρχονται οἱ αὐτοκέφαλοι...ἐπαρχία Ροδόπης ὁ Μαξιμιανούπολεως*». (Γεώργιος Κύπριος, 3,40 - 4,50 και το ίδιο παρατηρείται στους κατάλογους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) της εποχής του Ιωάννη Τσιμισκή (969 – 976) (Gelzer, 571, 74) - Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 105, η οποία υποστηρίζει ότι τα δύο ονόματα συνυπάρχουν για κάποιο διάστημα, κάτι που συμβαίνει και με την Αναστασιούπολη – Περιθεώριον. Ο Γ. Κονιδάρης (Μητροπόλεις, 82) αποδίδει τη διπλή αναγραφή σε αβλεψία του συντάκτη, ο οποίος αντέγραψε προγενέστερο κατάλογο. -Πρβ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 107 – 108, 117 και σημ. 4 και του ίδιου, Εκκλησιαστική οργάνωση, 206.

⁵² Σκυλίτζης, 343, 79 – 82 : «*...ἐποιήσατο δὲ καὶ εἰσβολὴν ἐν Βουλγαρίᾳ διὰ Φιλίππου πόλεως ὁ βασιλεὺς, ...ἐπανήλθεν εἰς Μοσυνούπολιν*», ο οποίος προσδιορίζει το 999/1000 μ. Χ. ως το επόμενο έτος της εκστρατείας) (Σκυλίτζης, 343, 83 – 84). – Ζωναράς, 559, 11 – 13 - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 24 - Αντιθέτως βλ. Ι.Καραγιαννόπουλο, Ιστορία τ.Β', 454, που τοποθετεί την εκστρατεία το 1001μ. Χ.

⁵³ Σκυλίτζης, 351, 94 – 96: «*ὁ βασιλεὺς ...μετέβη πρὸς Μοσυνούπολιν. ἐν ἧ' διαγοντι τούτῳ καὶ ὁ τοῦ Σαμουήλ ἀγγέλλεται θάνατος*»- Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 24 - Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β', 461

⁵⁴ Σκυλίτζης, 354, 69 – 73: «*...Βούλγαροι ἔχοντες στρατηγὸν τὸν Ἰβάτζην, φανερώτατον ἄνδρα καὶ δεδοκιμασμένον, ἀναιροῦσι πάντας. ὦν τῆ λύπῃ συγχυθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐπανεστρεψεν εἰς Πελαγονίαν, καὶ τὸν Ἰβάτζην καταδραμῶν καὶ διώξας ἀπῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ. κάκειθεν διέβη εἰς Μοσυνούπολιν...*» - Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β', 464

⁵⁵ Σκυλίτζης, 355, 5–12: «*Ἐξακισχιλιοστῶ δὲ πεντακοσιοστῶ εἰκοστῶ τετάρτῳ ἔτει ἰνδικτιῶνος τεσσαρεσκαίδεκάτης, ἀπάρας τῆς βασιλίδος ὁ βασιλεὺς ἄπεισιν εἰς Τριάδιτζαν, καὶ τὸ φρούριον Πέρνικον περικαθίσας ἐπολιόρκει, τῶν ἔνδον δὲ καρτερῶς καὶ ἐκθύμως ἀγωνιζομένων, καὶ πολλῶν Ρωμαίων πιπτόντων. ἐφ' ὅλας ὀδοήκοντα καὶ ὀκτῶ ἡμέρας προσλιπαρήσας τῆ πολιορκία, ὡς ἔγνω*

Μοσυνόπολη τους πρέσβεις της Πελαγονίας, Μωροβίσδου και Λιπενίου, που ήρθαν για να του παραδώσουν τις περιοχές τους⁵⁶. Από τα παραπάνω προκύπτει η σημασία της πόλης, η οποία δεν ήταν απλώς ορμητήριο αλλά και τόπος παραμονής του αυτοκράτορα. Οι λόγοι αυτής της επιλογής δεν δίνονται στις πηγές, αλλά θα έπρεπε να αποδοθούν στη θέση της Μοσυνόπολης: Η πόλη ήταν καλά προστατευμένη από την ημισέληνο της οροσειράς της Ροδόπης στα βόρεια και το Αιγαίο στα νότια και επέτρεπε στον Βασίλειο να ελέγχει εξίσου καλά τη Θράκη στα ανατολικά και τη Μακεδονία στα Δυτικά και, επομένως, να εμποδίζει τους Βουλγάρους από το να επιτεθούν στις πόλεις που κυρίως εποφθαλμιούσαν, την Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη. Επιπλέον μπορούσε να ελέγχει το πέρασμα του Στρυμόνα, ένα σημείο που απειλούνταν μόνιμα από τους Βουλγάρους, το οποίο ήταν συγχρόνως για τον ίδιο ο πιο σύντομος δρόμος για το πέρασμα στη χώρα τους⁵⁷.

Μετά την κατάληψη της Βουλγαρίας από τον Βασίλειο Β΄, μνημονεύεται στις πηγές η συνένωση του Βολερού, που, όπως αναφέρθηκε, είχε έδρα του την Μοσυνόπολη, με τα θέματα Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης⁵⁸ σε ενιαία δικαστική και οικονομική-φορολογική οντότητα, δηλαδή στο θέμα « Βολερού – Στρυμόνος - Θεσσαλονίκης», που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του δούκα Θεσσαλονίκης⁵⁹. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι, κατά το διάστημα όπου ο Βασίλειος Β΄ έμενε στην Μοσυνόπολη και συντόνιζε τον πόλεμο κατά των Βουλγάρων, το Βολερό αποτέλεσε μόνο του αυτοτελές θέμα⁶⁰.

ἀδυνάτοις ἐπιχειρῶν, ἄπρακτος ὑπεχώρησεν καὶ εἰς Μοσυνούπολιν κατήλθεν. ἐν ἧ τὸν λαὸν διαναπαύσας, ἔαροσέπιστάντος ἄρας ἐκ Μοσυνουπόλεως εἴσεισιν εἰς Βουλγαρίαν καὶ περικαθίσας φρούριον τὸ λεγόμενον Λογγᾶν εἴλε πολιορκία.» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 24 - I.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β΄,465

⁵⁶ Σκυλίτζης, 357,61–62 «...εἰς Μοσυνούπολιν. ἐνταῦθα δὲ καὶ πρέσβεις ἦκον ἐκ Πελαγονίας καὶ Μωροβίσδου καὶ Λιπενίου, παραδιδόντων τῷ βασιλεῖ τὰς πόλεις.»- Βλ. I.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β΄,467

⁵⁷ Βλ. P. Lemerle, Philippes, 146

⁵⁸ Η πρώτη μνεία στρατηγού του θέματος Θεσσαλονίκης απαντά στο Βίο του Γρηγορίου Δεκαπολίτη κατά την αφήγηση του ταξιδιού του πρωτοκαγκελαρίου Γεωργίου από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη (περίπου το 836 - Βλ. ανωτ. σημ.39.): «...ἰδοὺ τις Γεώργιος ἀξία τῆ κατὰ πρόσωπον τοῦ ἐκεῖσε (Θεσσαλονίκη) στρατηγοῦντος τιμώμενος, ὃν πρωτοκαγκελλάριον ἐκάλουν...» (Βίος Δεκαπολίτου, 62, 22 – 24). Τα όριά του δεν είναι σαφώς καθορισμένα : Το πιθανότερο είναι ότι στα νοτιοανατολικά εκτεινόταν μέχρι τη θάλασσα, περιλαμβάνοντας και την Χαλκιδική και μέχρι τον Στρυμόνα στα ανατολικά. Τα βόρεια σύνορα είναι πιθανό ότι έφθαναν μέχρι τον Βαρδάρη. Στα Δυτικά μάλλον έφθανε – τουλάχιστον όσον αφορά το 9^ο και 10^ο αι. - μέχρι την οροσειρά της Πίνδου. - Βλ. P. Lemerle, Philippes, 129, ο οποίος χρονολογεί την δημιουργία του μεταξύ των ετών 830 και 838 - N. Oikonomidès, Listes, 352 - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία, 409 - Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Παρακμή, 49 - Α. Stavridou – Zafra, Slav Invasions, 176 -179, η οποία τοποθετεί την ίδρυση του θέματος στον 8ο αι. - I.Καραγιαννόπουλος, Διοικητικό σύστημα, 27, που χρονολογεί την δημιουργία του μεταξύ των ετών 796 και 802.

⁵⁹ Πρώτη μνεία του θέματος αυτού απαντά σε μολυβδόβουλο προσαρτημένο σε έγγραφο της μονής Δοχειαρίου του 1037 : «Κων(σταντῖνος) σπαθ(α)ρωκανδ(ι)δ(ᾶτος), ἀσηκρίτ(ης), β(ασιλικὸς) ν(ο)τάρι(ος) (καὶ) κρητῖς Βολερ(οῦ), Στρ(υ)μόν(ος) (καὶ) Θεσσαλονή(κης) ὀΚ(α)μ(α)τ(η)ρ(ός)» (Collection, 83-84) - Βλ. P. Lemerle, Philippes 158 - 159, 226 - Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Παρακμή, 96 – 98 - Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, Βαλκανική επαρχία, 107 - Χ. Κυριαζόπουλος, Θράκη, 204 - 217

⁶⁰ Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερό - 428-429 - P. Lemerle, Philippes 130, 160. - Θ. Παπαζώτος, Βολερόν 233.

Στα μέσα του 11^{ου} αι. (1041μ. Χ.) η Μοσυνόπολη χρησιμοποιήθηκε και από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ΄, ο οποίος παρότι ασθενής⁶¹ αποφάσισε να μεταβεί και να διαμείνει εκεί - κάτι που αποδεικνύει ότι οι συνθήκες ήταν επαρκείς -, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις βουλγαρικές εξεγέρσεις⁶².

Κατά τα τέλη του 11^{ου} αι. η Μοσυνόπολη φαίνεται να ήταν πολύ σημαντική πόλη με βάση τις πληροφορίες που παρέχει το Τυπικόν του Γρηγορίου του Πακουριανού⁶³. Την χαρακτηρίζει «*κάστρον*», όπου ο ίδιος ήταν ιδιοκτήτης «*όσπητίων*» και «*οικόστασιων*⁶⁴», στα οποία είχε κατασκευάσει «*οίκους*⁶⁵»⁶⁶, δίνοντας την εντύπωση μιας πόλης -ιδιοκτησίας του⁶⁷. Ωστόσο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται μάλλον για παραποίηση της πραγματικότητας.⁶⁸ Το Τυπικό αναφέρεται επίσης στο γειτονικό της Μοσυνόπολης Παπίκιο όρος, όπου μνημονεύεται η μονή του Αγίου Γεωργίου, η οποία διέθετε ιδιοκτησία μέσα στο κάστρο.⁶⁹

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο του Τυπικού είναι ότι το Βολερό μνημονεύεται ως ανεξάρτητο θέμα και αναφέρεται επίσης το *βάνδον Μοσυνοπόλεως, προάστειον*⁷⁰

⁶¹ Ζωναράς, 600,16 – 601,4: «...ἐπὶ τοὺς Σκῦθας χωρεῖ καὶ ἦν τὸ πρᾶγμα θαύματος ἄξιον. νυκτὸς γὰρ τῆ νόσφ καταπονούμενος καὶ οὐκ ἂν ἐς αὐρινὸν ἀναστήσειται προσδοκώμενος, ὁ δὲ (ο Μιχαήλ) ἡμέρας ἄρτι φανούσης ἔφιππος ὠρᾶτο καὶ προῆει τῆς στρατιᾶς.» - Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β΄, 4495

⁶² Σκυλίτζης, 414,35 – 38: «...αὐτὸς δὲ (ο Μιχαήλ) ἄρας ἐκ Μοσυνοπόλεως ἄπεισιν ἐν Θεσσαλονίκῃ»- Βλ. I.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία τ.Β΄, 496 – 497 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,, 14

⁶³ Το Τυπικό συντάχθηκε το 1083 (7^η ινδικτιώνα του έτους 6592), από τον ιδρυτή της μεγάλο δομéstικο της Δύσης Γρηγόριο Πακουριανό, φίλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, για τη μονή της Θεοτόκου στον Πετριτζό, κοντά στην Στενήμαχο (1081-1118). Βλ. P. Gautier, Pakourianos 5-145 / Για τη χρονολογία ό.π., 56, 9 – 57,19 - Βλ. P.Lemerle, Cinq études (Le Typicon de Grégoire Pacourianos), 157.

⁶⁴ Το οικοστάσιο ήταν οικοπέδο με μια κατοικία - Βλ. A. Harvey Economic Expansion, 369

⁶⁵ Ο όρος με την έννοια της έπαυλης. Βλ. P.Lemerle, Cinq études (Byzance ay tournant de son destin) ,272 - 277

⁶⁶ P. Gautier, Pakourianos, 37, 287 -294 : « Ἐπι δέδωκα εἰς τὴν δηλωθεῖσαν μονὴν ἡμῶν καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἁγίας ἐκκλησίας... ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Μοσυνοπόλεως τὰ ἀγορασθέντα παρ' ἐμοῦ οἰκοστάσια καὶ τοὺς οἰκείους ἀναλώμασιν ἀνοικοδομηθέντας ἐν αὐτοῖς οἴκους, πρὸς δὲ καὶ τὰ παρὰ Βαρδάνη τοῦ ἀνθρώπου ἡμῶν καὶ γεγονότος προνοητοῦ ἐξ ἡμετέρου λογαριασμοῦ ἀγορασθέντα ὀσπήτια...» Βλ. P.Lemerle, Cinq études, 135- Θ. Παπαζώτος, Παπίκιον όρος, 117

⁶⁷ Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 105΄ - Ν. Ζήκος, Οδοιπορικό, 73 – Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 15

⁶⁸ Βλ. A. Harvey Economic Expansion, 375

⁶⁹ P. Gautier, Pakourianos, 37,295 – 299: «...μετὰ καὶ τοῦ ἐκτὸς μοναστηρίου, τοῦ ἐπ' ὀνόματι καὶ τιμῆ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἰδρυμένου κατὰ τὸ ὄρος τὸ Παπίκιον, μετὰ τῶν ἀμπελώνων αὐτοῦ καὶ τῶν χωρφαϊαίων τόπιων ἀπάντων καὶ τῶν κήπων καὶ τῶν λοιπῶν ὄλων ἀκινήτων αὐτοῦ δικαίων καὶ τοῦ μετοχίου τοῦ ἐντὸς τοῦ κάστρου Μοσυνοπόλεως ...» . Συνδесеη της Μοσυνόπολης και του όρους γίνεται και σε χωρίο του Νικήτα Χωνιάτη, στο οποίο ο συγγραφέας ξεκινώντας από τη Δράμα αφηγείται επίσης την μονή του όρους, με ενδιάμεσο σταθμό την Μοσυνόπολη : «Ἐπει δὲ τῆς Δράμας ἀπάραντες εἰς Μοσυνόπολιν ἀφικόμεθα καὶ τῷ Παπικίῳ προσβαίνειν ἐμέλλομεν, ὡς ἂν τὰ τῶν μοναχῶν προσταχθέν οὕτω τελέσωμεν ἐπ' αὐτῷ ...» (Χωνιάτης ,426,12 – 14). Η μοναστική κοινότητα του Παπικίου όρους βρισκόταν στην ορεινή περιοχή βόρεια της Μοσυνόπολης, όπως πρώτοι έδειξαν ο T. L.F. Tafel, (Egnatia, 25) και ο Στ. Κυριακίδης (Παπίκιον, 220 – 224). – Πρβ. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, 40 - Ζήκος Ν., Παπίκιον, 697-681 - P. Soustal , Thrakien, 387

⁷⁰ Το προάστειον ήταν κτήμα που διέφερε από άλλες γαίες εντός των ορίων της φορολογικής μονάδας του χωριού. Βρισκόταν σε απόσταση από το κατοικημένο κέντρο του χωριού και ο ιδιοκτήτης του δεν ήταν εγκατεστημένος εκεί. Το καλλιεργούσαν δούλοι, μισθωτοί εργάτες και άλλοι. - Βλ. F. Dölger, Beiträge, 115, στ. 39 – 43 - Βλ. M. Loos, Communautés rurales 8 - 10 και A. Harvey Economic Expansion, 72, 459 -

του οποίου παραχωρεί ο Πακουριανός στη μονή που ιδρύει⁷¹. Δεδομένου ότι ήδη από το 1037 έχουμε μνεία κριτών θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης⁷², μπορεί ίσως να θεωρηθεί ότι, και αν ακόμη το Βολερόν, ο Στρυμών και η Θεσσαλονίκη βρίσκονταν υπό την δικαιοδοσία ενός κριτού, αποτελούσαν ωστόσο σαφώς καθορισμένες θεματικές περιοχές⁷³. Στο τέλος του Τυπικού μνημονεύονται διάφορα χρυσόβουλλα σχετικά προς τα κτήματα της μονής. Σώζονται μόνον οι τίτλοι τους. Ένα από αυτά έχει τον τίτλο: «*Ἴσον χρυσοβουλλίου τῶν ἐν τῷ Βολερῷ καὶ τῆ Μοσυνόπολει κτημάτων μου*». Το Βολερό παρατίθεται δίπλα στην πρωτεύουσά του, τη Μοσυνόπολη.⁷⁴

Κατά το ίδιο έτος με αυτό της σύνταξης του τυπικού του Πακουριανού (1083), η Μοσυνόπολη αναφέρεται στις πηγές με αφορμή τις επιχειρήσεις του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ εναντίον των Μανιχαίων. Μετά την κατάκτηση της Καστοριάς από τους Νορμανδούς, ο αυτοκράτορας κατευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη, για να διαχειμάσει. Καθ'οδόν, διεμήνυσε στους αρχηγούς των Μανιχαίων της Φιλιππούπολης να τον συναντήσουν στη Μοσυνόπολη, σταθμό της πορείας του προς τη Βασιλεύουσα και παγιδεύοντάς τους με τέχνασμα τους συνέλαβε. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι μετά τη σύλληψή τους οι Μανιχαιοί φυλακίσθηκαν «*ἐν τοῖς ἀποτεταγμένοις φρουρίοις*» της Μοσυνόπολης. Το πιθανότερο είναι ότι εννοεί τους πύργους του τείχους, οι οποίοι χρησίμευαν και ως φυλακή. Πάντως σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι η πόλη διέθετε ισχυρή οχύρωση⁷⁵. Επίσης, το 1096 βρίσκουμε την *Messinopolim* στο δρομολόγιο που ακολούθησε η 4^η στρατιά της Α΄ Σταυροφορίας στην πορεία της από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη⁷⁶.

Πάντως, τη στρατιωτική σπουδαιότητα της πόλης ενισχύει μολυβδόβουλλο, χρονολογούμενο στον 11^ο αιώνα, που βρέθηκε στην Πλίσκα της Βουλγαρίας και φέρει στον οπισθότυπο την επιγραφή : «*+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Εὐσταθίῳ*

⁷¹ P. Gautier, Pakourianos, 37, 287: «*Ἐτι δέδωκα εἰς τὴν δηλωθεῖσαν μονὴν ἡμῶν καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἁγίας ἐκκλησίας ἐν τῷ θέματι τοῦ Βολεροῦ κατὰ τὴν τοποθεσίαν τοῦ βάνδου τῆς Μοσυνόπολεως τὸ προάστειον τὸ ὀνομαζόμενον τοῦ Ζαούτζη μετὰ πάσης αὐτοῦ τῆς περιοχῆς καὶ ἀρχαίας διακρατήσεως ...*» - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 324 - Ν. Ζήκος, Μαξιμανούπολις, 15

⁷² Βλ. ανωτ. σημ. 53

⁷³ Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 324

⁷⁴ P. Gautier, Pakourianos, 129, 1816 - Συνήθως οι Βυζαντινοί έθεταν δίπλα στο θέμα το όνομα της έδρας του, όταν εκείνο δεν έπαιρνε το όνομά του από αυτήν. - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 324

⁷⁵ Αλεξιάς, 170, 78 - 171, 93: «*Ἐκεῖνος (ο Αλέξιος) δὲ τὴν Μοσυνούπολιν καταλαβὼν αὐτοῦ που προσέμενεν ὑποκρινόμενος δι' ἄλλα τινὰ ἐγκαρτερεῖν, τὸ δὲ γε ὅλον τὴν αὐτῶν ἀναμένων ἀφιζὶν καταλαβόντων δὲ ἐσηματίζετο ἀναθεωρῆσαι τούτους βούλεσθαι καὶ ἐκάστου τὴν ὀνομασίαν ἐγγράψασθαι Ἐνθεν τοι καὶ φοβερὸς προὔκασθητο καὶ οὐ φύρδην, ἀλλὰ κατὰ δεκάδας τοὺς λογάδας τῶν Μανιχαίων πορευέσθαι ἐκέλευσε, τὴν τῶν κοινῶν θέαν ἐς νέωτα ὑποσχόμενος κἄθ' οὕτως εἶσω τῶν πυλῶν ἀπογραφομένους εἰσερχεσθαι. Ἡτοιμασμένοι δὲ ὄντες οἱ τούτους δεσμειν ὀφείλοντες τοὺς ἵππους καὶ τὰ ὄπλα ἀναλαμβάνόμενοι τούτους ἐν τοῖς ἀποτεταγμένοις φρουρίοις ἐνέκλειον. Οἱ δὲ γε ἐφεξῆς ἐρχόμενοι παντελῆ τῶν πραττομένων ἄγνωιαν ἔχοντες εἰσήεσαν ἀγνοοῦντες τὸ ἀποβησόμενον ἐκάστῳ...» - Βλ. Τ. L. F. Tafel, Egnatia, 25 - C. Asdracha, Rhodopes, 107- Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ΄, 39 - Ν. Ζήκος, Μαξιμανούπολις, 15*

⁷⁶ Foulcher de Chartres, Historia: «*Deinde Macedoniam transeutes per vallem Philippensium et per Crisopolim atque Christopolim, Praetoriam, Messinopolim, Macram, Trajanopolim, Neapolim et Panadox, Rodoste et Eracleam, Salumbriam et Naturam, Constantinopolim pervenimus*» Ο Foulcher de Chartres συνόδευε τους σταυροφόρους. - Βλ. P. Lemerle, Philippes, 171 - C. Asdracha, Rhodopes, 105

πρωτοσπαθαρίω και τοποτηρητῇ Μοσυνουπόλεως» Το μολυβδόβουλλο, επομένως, μνημονεύει τον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο, που υπήρξε πρόσθετα και τοποτηρητής της Μοσυνουπόλεως. Δεδομένου ότι ο τοποτηρητής ήταν στη βυζαντινή στρατιωτική ιεραρχία αξιωματούχος κατώτερος του στρατηγού, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο μνημονευόμενος Ευστάθιος ήταν διοικητής κάποιας στρατιωτικής μονάδας με έδρα τη Μοσυνόπολη⁷⁷.

Τον 11ο αι. η Μοσυνόπολη συνεχίζει να αναγράφεται ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως και έτσι απαντά στους καταλόγους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) των μέσων του αιώνα⁷⁸ και της εποχής αμέσως πριν τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 – 1118) - ή των πρώτων ετών αυτής⁷⁹.

Την άνθηση της πόλης κατά τον 11^ο αι επιβεβαιώνουν και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η ανασκαφική έρευνα έδωσε περίκεντρο ναό με εντυπωσιακό τρούλο, που είχε σχήμα ακανόνιστου εξαγώνου, εξωτερικών διαστάσεων 31,60X25 μ. και βρισκόταν στο κέντρο περίπου της Μοσυνόπολης. Οι μεγάλες διαστάσεις του ναού, η επιμελημένη τοιχοποιία του και ο αρχιτεκτονικός του τύπος τον κατατάσσουν σε ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Υπήρξε πιθανότατα ο επισκοπικός ναός της πόλης, αφού εντοπίστηκε και σύνθρονο. Άλλωστε, η Μοσυνόπολη ήταν έδρα Επισκοπής. Ο ναός παρουσιάζει τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις και συγκεντρώνει σαφή στοιχεία για την ύπαρξη υποκείμενου παλαιοχριστιανικού ναού. Μεγάλος τρούλος στεγάζει το εσωτερικό εξάγωνο στηριγμένος σε έξι όμοιους ανά ζεύγη πεσσούς. Ο περίπατος, ο νάρθηκας και το προσκείμενο σε αυτόν βαπτιστήριο με τη σταυρόσχημη κολυμβήθρα ήταν πιθανόν ξυλόστεγα. Η πρόσβαση στα υπερώα γινόταν από κλιμακοστάσιο στο νότιο τμήμα του νάρθηκα, όπου και προσκυνητάριο με σπαράγματα παράστασης συλλειτουργούντων ιεραρχών και βάση τράπεζας. Το Ιερό Βήμα με το βαθμιδωτό κυκλικό σύνθρονο, η Πρόθεση και το Διακονικό ήταν θολοσκέπαστα. Τα δάπεδα μαρμαροστρωμένα και κατά τόπους με μαρμαροθέτημα και πλαισιωμένα με ταινίες ψηφιδωτού και χρονολογούνται στο 12^ο αι.. Είναι γνωστό ότι τα δάπεδα αυτού του είδους ήταν και τα πλέον δαπανηρά. Χαρακτηριστικό στοιχείο του κυρίως ναού είναι η ομοιόμορφη διάταξή του γύρω από τον εξαγωνικό κεντρικό πυρήνα, με αποτέλεσμα να τονίζεται ο κατακόρυφος άξονας με τον επιβλητικό τρούλο. Ο ναός χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη σε κλίμακα χρησιμοποίηση πλίνθων, ακόμη και στα ευπαθή σημεία του, και συγκεκριμένα στις γωνίες, όπου συγκεντρώνονται οι αθήσεις-δυνάμεις στήριξης του κτηρίου⁸⁰.

Από τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο του μνημείου σώζονται τμήματα από το τέμπλο (επιστύλια, κίονες, κιονόκρανα, θωράκια), από τον άμβωνα (βάση, κιονίσκος και θωράκιο), φεγγίτες κ.ά. Ειδικότερα, στον πρόχειρο τοίχο της κεντρικής εισόδου

⁷⁷ Βλ. – Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 26

⁷⁸ Parthey, 122, 546 – 549 : « *Τῶ Τραϊανουπόλεως Ροδόπης ... ὁ Μισινουπόλεως*» – PG, 107,381- Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 117 - 118 και του ίδιου Εκκλησιαστική οργάνωση, 206. - Για την χρονολόγηση βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 300

⁷⁹ Notitia Episcopatum (Philippicus 1477), 255 - Βλ Π. Γεωργαντζής, Εκκλησιαστική οργάνωση, 206 – Για τη χρονολόγηση βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 309

⁸⁰ Βλ. Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 34 – 45 και 54 – 56 και 82-85

βρέθηκε τμήμα κιονίσκου με χαραγμένη την επιγραφή: «+Μνήσ(θητι) κ(ύρι)ε τῷ σ(ῶ) δούλῳ Βασιλείῳ πρεσβυτ(έρῳ) και κυριακῷ». Η σημασία του όρου Κυριακός = «ο ἐκτελῶν τὰς λειτουργίας ἀνά τὰς Κυριακὰς» υπονοεῖ ότι ο πρεσβύτερος ήταν εξουσιοδοτημένος από τον επίσκοπο να λειτουργεῖ στον επισκοπικό ναό τις Κυριακές. Από τα παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη που χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό θα πρέπει να σημειωθεί ενεπίγραφο μαρμάρινο βάθρο από το μνημείο της πόλης προς τιμή «των θειοτάτων Σεπτήμου Σεβήρου, Μ. Αυρηλίου Αντωνίνου (Καρακάλα) και Ιουλίας Δόμνας». Στην ελλιπή επιγραφή και ειδικότερα στον τέταρτο στίχο θα πρέπει πιθανώς να προστεθεί και το όνομα του Σεπτιμίου Γέτα, δευτερότοκου γιου του Σεπτήμου Σεβήρου και της Ιουλίας Δόμνας και αδερφού του Καρακάλα. Στα ευρήματα, επίσης, περιλαμβάνεται άφθονη κεραμική «οικογένειας» Ζευξίππου, κεραμική του πιθανολογούμενου εργαστηρίου της Μοσυνούπολης, 150 νομίσματα 11ου - 13ου αιώνα, ανάμεσα στα οποία θησαυρός 40 νομισμάτων (β' μισό 12ου αι.) και δύο υπέρπυρα Ιωάννη Γ' Βατάτζη⁸¹.

Ξεχωριστή σημασία παρουσιάζει μαρμάρινο υπέρθυρο με χαραγμένη έμμετρη κτητορική επιγραφή του β' μισού του 11^{ου} αι., η οποία αναφέρει κάποιον Κωνσταντίνο ως ιδρυτή του ναού: «ΟΡΩΝ ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ ΤΗΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΕΝΝΟΕΙ / ΕΝΔΟΘΙ ΛΑΜΠΡΟΤΕΡΑΝ ΟΙΚΙΑΝ ΕΧΕΙΝ ,/ΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΘΩ ΠΟΛΛΩ ΚΑΙ ΠΙΣΤΕΙ /ΕΝΤΕΥΞΕΝ ΠΟΛΛΩΝ ΠΡΟΣ ΩΦΕΛΕΙΑΝ ΘΕΙΑΝ». Είναι ίσως από τις λίγες φορές που ο κτήτωρ επαινεί έμμεσα το δημιούργημά του, προτρέποντας μάλιστα τον επισκέπτη – πιστό να εισέλθει στον λαμπρό χώρο του ναού. Δεν έχει ταυτισθεί το πρόσωπο του νεκρού. Η μη αναφορά του επιθέτου του, ακόμη και του αξιώματός του δυσχεραίνει την ταύτισή του με κάποιο γνωστό ιστορικό πρόσωπο. Έχει ωστόσο διατυπωθεί η υπόθεση ότι στην εποχή του ο μνημονευόμενος στην επιγραφή κτήτωρ ήταν πασίγνωστος. Υπάρχει η πιθανότητα της ταύτισής του με κάποιο άγνωστο στις πηγές μέλος της φημισμένης οικογένειας των Πακουριανών, που είχε στην πόλη και στη γύρω περιοχή πολλά περιουσιακά στοιχεία⁸².

Στα δυτικά του ναού υπήρχαν οικιστικοί χώροι με λειτουργία το 12ο και το 13ο αιώνα. Στον αύλειο χώρο του ναού βρέθηκαν δύο τάφοι (ο ένας με μαρμάρινη λάρνακα και παράσταση Δέησης) και στο εσωτερικό του ναού οκτώ, δύο τάφοι – αρκοσόλια και έξι κιβωτιόσχημοι. Οι τάφοι αυτοί και τα λιγοστά κτερίσματα γύρω και έξω του ναού δηλώνουν χρήση του χώρου ως νεκροταφείου. Άλλωστε, νομισματικά ευρήματα πάνω από τις καλύπτρες του ενός τάφου στο εσωτερικό του ναού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτό συνέβη στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι., οπότε το μνημείο έχασε τη λειτουργία του ως ναού⁸³. Το πιθανότερο είναι ότι το μνημείο δεν καταστράφηκε ξαφνικά, αλλά εγκαταλείφθηκε σταδιακά⁸⁴.

⁸¹ ό.π.,46 – 53 και 65 -81

⁸² ό.π.,32

⁸³ ό.π.,46-47 και 57-64

⁸⁴ Βλ. P.Lemerle, Cinq études (Le Typicon de Grègoire Pacourianos), 252 - C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions, 251,252 - X. Μπακιρτζής -Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, 46- P. Soustal, Thrakien, 370 - N. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 46

12ος αι.

Στις αρχές του 12^{ου} αι φαίνεται ότι μια επιδημία πρόσβαλε την Μοσυνόπολη, όπως προκύπτει από μαρμαρίνη επιτάφια στήλη του 1111 μ. Χ. , που έφερε την έμμετρη επιγραφή : «[+ Έ]νθ[άδε κατάκειται] Ηις τοῦτο :ρῆ(ζης) φουῆς Ω[...]*H Z H Z / ΣΥΝ* [...] *A* τού[.]δε: ἐν Κ(υρί)ω [...] **λυμοῦ φ(ε)ῶ φόρο** καίτ[οι] /ἀκμάζ(οντα) τὸ χρόν(ω) πῆδ(α) δεῦτερον :τόδ' ἔτη τρύτω κατόρυζα σώμα: / εὔχεσθ(ε) πάντ(ες) οἱ ἐν ταύτ(η) [τῆ] τύχη: δώρ(ω) οἰκτῆρ(ας) ὁ πάντων [Θ(εό)ς] κὲ Κ(ύριος):/εὔρη μ(έν) χάριν ἐν ἡμ(ερα) τῆς δῆ(κης) :κὲ ἀφέσεω(ς) τύχη τῶν ἐπτεσμέν(ων):/όστης δὲ ἐξορύξη τόδ(ε) :Γηέζη τούτ(ω) προσγεν(ή)σ(οι)τ(ο) λέπρα:/κ(αἰ) γῆ κατ(α)πόσι Χ(ριστ)ῆ κὲ Θ(ε)ῆ μ(ο)υ:ος δε <Θ>ποτ(ε) κὲ τοῖς ὁμόφοροι τούτου:/μηνὸς δὲ τετελεύτ(ηκε) Φευ(ρουαρίου) τε(άρτη) ἔτ(ου)ς ς Χ Ι Θ+(=6619=1111μ. Χ)» .Αξιοσημείωτη είναι επίσης η φράση « ρῆζης φουῆς» που υποδηλώνει την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Μοσυνόπολη ⁸⁵.

Επίσης, αναφορά στη Μοσυνόπολη γίνεται από τον Νικήτα Χωνιάτη σχετικά με το έτος 1185, με αφορμή τις επιχειρήσεις του Βυζαντίου εναντίον των Νορμανδών. Οι τελευταίοι, αφού κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη διαιρέθηκαν σε τρία τμήματα, από τα οποία το πρώτο παρέμεινε να φρουρεί την πόλη, το δεύτερο κινήθηκε στις Σέρρες και το μεγαλύτερο κατευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Όταν έφθασε στη Μοσυνόπολη , σταμάτησε. Σύμφωνα με τον ιστορικό: «Ὁ δὲ γε Σικελικὸς στρατὸς τριχῆ διαιρεθεὶς, ὁ μὲν τῆ Θεσσαλονίκῃ παρέμενε, τῶν δ' αὖ μερίδων ἡ μὲν ἐσβάλλει κατὰ τὰς Σέρρας καὶ τὰ ἐκεῖσε πάντα χειροῦσθαι καὶ πορθεῖν ἔγνωκεν, ἡ δὲ ὡς διὰ λείας ὁδοῦ φερομένη καὶ μηδένα τὸν ἐς χεῖρας ἰόντα ἢ ἀντιπίπτοντα ἔχουσα ἐς αὐτὴν τὴν Μοσυνόπολιν κατεσκήνωσε καὶ τὸ κύκλω ὑποχείριον ἔθετο»⁸⁶. Από το παραπάνω χωρίο προκύπτει ότι στην πορεία στην Εγνατία οδό από την Θεσσαλονίκη προς την Κωνσταντινούπολη, η πρώτη σημαντική πόλη ήταν οι Σέρρες και η δεύτερη η Μοσυνόπολη ⁸⁷.

Οι Νορμανδοί δεν είχαν ακόμη συγκρουσθεί με τους Βυζαντινούς. Αποφάσισαν να συγκεντρώσουν στη Μοσυνόπολη όλες τις δυνάμεις τους, επιδιόμενοι συγχρόνως σε λεηλασίες της γύρω περιοχής, και, στη συνέχεια, να προελάσουν εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο νέος αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195), για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο, έστειλε τον στρατηγό του Αλέξιο Βρανά. Ο στρατηγός παρακολουθούσε από το Παπίκιο όρος τις κινήσεις του εχθρού, που άτακτα έβγαινε από τη Μοσυνόπολη για να λεηλατήσει τη γύρω περιοχή. Με αιφνιδιαστική κίνηση από τον ορεινό όγκο προς την πεδιάδα, ο Βρανάς βρήκε απροετοίμαστους τους Νορμανδούς και τους καταδίωξε μέχρι την πόλη, στην οποία βρήκαν προσωρινό καταφύγιο. Άναψε φωτιές στις πύλες του κάστρου της Μοσυνόπολης και οι στρατιώτες του όρμησαν μέσα σε αυτήν, την κατέλαβαν και

⁸⁵ Βλ. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions, 253.

⁸⁶ Χωνιάτης 319,45 – 60 και 357,61 - 67 - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 25 - Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 295 – 296 - Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ΄, 281 - 282

⁸⁷Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 296

επιδόθηκαν στη σφαγή των εχθρών και στην αρπαγή των αγαθών τους.⁸⁸ Οι στίχοι που ακολουθούν αναφέρονται σε αυτά τα γεγονότα «*Ἦν δ', ὡς ἐφῆν, στράτευμα Σικελῶν ἄνω / πόλεις ἐπιὸν ρωμαϊκὰς καὶ τρύχον. / Σέρρας μὲν ἐμαύρωσε Στρυμόνος τόπους, / Ἀμφίπολιν δὲ τειχομαχίᾳ πόλιν / ἤδη παρεστήσαντο σὺν τοῖς ἐν κύκλῳ. / Εἶλον Βολερόν, Μοσυνόπολιν πόλιν, / καὶ τὴν βασιλεύουσαν αἰρήσειν πόλιν / ὡς νοσσιάν ἔρημον ᾤοντ' αὐτίκα.*»⁸⁹. Επιβεβαιώνεται επομένως ότι η σημαντικότερη πόλη του Βολερού ήταν η Μοσυνόπολη, αφού συσχετίζεται με αυτό, όπως άλλωστε και το θέμα Στρυμόνος με τις Σέρρες, που ήταν πρωτεύουσά του⁹⁰.

Στη Μοσυνόπολη, επίσης, έφτασε το 1191 ο σεβαστοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός, νόθος γιος του αυτοκράτορα Μανουήλ Α', για να οδηγηθεί στο Παπίκιο, όπου εκάρη αναγκαστικά μοναχός, μετά από κατηγορία για συμμετοχή του σε συνωμοσία εναντίον του αυτοκράτορα Ισαακίου Β'. Ο ιστορικός και παλατιανός γραμματέας Νικήτας Χωνιάτης, λειτουργών ως εντολοδόχος του αυτοκράτορα, συνέλαβε το σεβαστοκράτορα στα πλούσια κτήματα που διατηρούσε ο τελευταίος στην περιοχή της Δράμας, αφού του ανακοίνωσε το σκοπό της επίσκεψής του, και τον οδήγησε στη Μοσυνόπολη⁹¹.

Στα τέλη του 12^{ου} αι (1199/1200) η Μοσυνόπολη δοκιμάστηκε για ακόμη μια φορά μαζί με άλλες πόλεις της Θράκης, από τις επιδρομές που διενεργούσε ο Βούλγαρος Ιβαγκός⁹², ο οποίος θέλησε να ιδρύσει δική του ηγεμονία στην περιοχή της Ροδόπης⁹³. Οι επιτυχίες του οφείλονταν, σύμφωνα με την C. Asdracha, στην

⁸⁸ Χωνιάτης, 357,19 – 358,13: «...τὸ δὲ τρίτον τοῦ πρόσω ἐχόμενον οὐδ' αὐτὸ καθαρῶς ἦν ἀδιαίρετον, ἀλλ' ὁ μὲν Στρυμόνος ἔπινε καὶ ἐλούετο φθειρὸν τὰ κατ' Ἀμφίπολιν, ὁ δὲ προπορευόμενον γεγηθὸς καὶ οἶον προαρπάζον τὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν εἴσοδον κατὰ Μοσυνόπολιν ἐστρατοπεδεύετο. αἰεὶ δὲ νικῶντες καὶ μηδένα τὸν ἐς χεῖρας ἔχοντες ἐπιόντα ἀπερὶσκεπτοὺς ἔδρων τὰς ἐκδρομὰς καὶ κατὰ ἴλας ἀποδιίσταντο καὶ ἄλλος ἄλλοθι, ὡσπερ ἐκάστω φίλον, ἀπεσκεδάννυντο, εἴ ποτε δεήσειεν ἐξιέναι τῆς Μοσυνόπολεως ἐπὶ ληϊσμῶ καὶ τὰ ἐπιτήδεια εἰσενέγκασθαι. Φυλάζας τοίνυν ὁ στρατηγὸς τὰ παρὰ τῶν βαρβάρων ὧδέ πη γινόμενα τὴν στρατιὰν ἐπάγει κατὰ καιρὸν, μόλις πείσας ἀποστήναι μικρὸν τῶν ὁρέων καὶ βαδίσαι ποτὲ καὶ πεδίον ἱππύλατον. καὶ ὡς ἦνυσάν τι χρηστὸν ἐκ πρώτης ὁρμῆς καὶ μοῖραν ἐτρέψαντο τῶν ἀντιπάλων, τὸν τῶν Μυρμιδόνων μῦθον ἔργοις αὐτοῖς ἐπιστώσαντο αἴφνης εἰς ἀγαθοὺς ἄνδρας μετατεθέντες καὶ αἰεὶ τὸν ὄπισθεν κτείνοντες. συνέβη δ' ἐπιταθῆναι τὴν τῶν πολεμίων ἐπιδίωξιν καὶ κατὰ Μοσυνόπολιν αὐτήν. εὐτυχῶς δὲ καὶ τοῖς ἐφεξῆς προσπλακέντες ἐπιτίθενται καὶ τοῖς τοῦ πολισίματος ἔνδοθι. ἀμέλει καὶ τὰς πύλας παρὰ τῶν πολεμίων φρουρουμένας (ἤδη γὰρ φόβος καὶ φρικασμὸς αὐτοὺς περιεκέχτο σώματος) παραδόντες πυρὶ εἰσπεπηδηκότες ἔσωθεν ἐνεισιτῶντο ταῖς σφαγαῖς ἐπὶ μακρὸν ἀπόσιτοι ὄντες καρυκευμάτων ἀρεϊκῶν. ὡς δ' ἔφαγον πλοῦτον ἐθνῶν ἐνεπλήσθησάν τε καὶ ἐλιπάνθησαν τοῖς λαφυραγωγήμασι...» – Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 25 - I.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ', 281 - 282,287 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,16

⁸⁹ Εφραίμ στ. 5689-5696 (Το Χρονικό του Εφραίμ χρονολογείται μετά το 1313 - Βλ. I.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 380) - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 296

⁹⁰ Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 296-297 και ανωτ. σημ. 41

⁹¹ Χωνιάτης,426,25-27: «*Ἐπεὶ δὲ τῆς Δράμας ἀπάραντες εἰς Μοσυνόπολιν ἀφικόμεθα καὶ τῷ Παπκίῳ προσβαίνειν ἐμέλλομεν, ὡς ἂν τὰ τῶν μοναχῶν προσταχθῆν οὕτω τελέσωμεν ἐπ' αὐτῷ...*» Βλ. - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,16

⁹² Ο Ιβαγκός ήταν Βούλγαρος Βογιάρος που οργάνωσε συνωμοσία εναντίον του Ασέν Α'(1186 – 1196), τον οποίο και δολοφόνησε και στη συνέχεια κατέλαβε το Τέρνοβο (1196) Λόγω της αδυναμίας του όμως να αντιμετωπίσει τον Πέτρο, αδελφό του Ασέν, κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη. Οι Βυζαντινοί αρχικά τον περιέβαλαν με τιμές και του ανέθεσαν την διοίκηση της Φιλιππούπολης . – Χωνιάτης, 469,37 – 473 , 68 – Βλ C. Asdracha, Rhodopes, 168 - I.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ', 316,317.

⁹³ Χωνιάτης, 513, 18 - 23: «*(Ο Ιβαγκός) ἀφιστῶν Ῥωμαίων ὅποσα (πολισμάτιά τε καὶ φρούρια) ἐς Μοσυνόπολιν ἐπινένευκε μέχρι Ξανθείας...*» - Μνεΐα του γεγονότος κάνει και ο Εφραίμ, (264)

έντονη παρουσία του βουλγαρικού στοιχείου στην περιοχή⁹⁴. Ο Αλέξιος Γ΄ (1195 - 1203) κατόρθωσε τελικά να εξουδετερώσει τον αποστάτη, τον συνέλαβε με δόλο και τον φυλάκισε, ανακτώντας τις περιοχές που εκείνος είχε καταλάβει⁹⁵.

Κατά τον 12ο αι. η Μοσυνόπολη συνεχίζει να αναγράφεται ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Τραϊανούπόλεως και έτσι απαντά στους καταλόγους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) του Νείλου Δοξαπατρή⁹⁶ και της εποχής του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου⁹⁷ (1185 – 1195)⁹⁸.

13ος αι.

Η Μοσυνόπολη τον 13^ο αι. γίνεται θέατρο πολλών επεισοδίων που σχετίζονται με τη δραματική ιστορία του Βυζαντίου κατά την περίοδο αυτή. Εκεί δραπέτευσε το 1203 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος (1195 – 1203), όταν ο ανιψιός του Αλέξιος Δ΄ (1203 – 1204) πήρε τον θρόνο με τη βοήθεια των σταυροφόρων⁹⁹. Εκεί επίσης κατέφυγε ο γαμβρός του Αλεξίου Γ΄, Αλέξιος Ε΄ Μούρτζουφλος (1204), το καλοκαίρι του 1204, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος στρατοπέδευσε μπροστά στα τείχη της¹⁰⁰. Ανάμεσά τους αρχικά πραγματοποιήθηκε συμφωνία¹⁰¹. Στη συνέχεια όμως ο Αλέξιος Γ΄ παρασύροντας με δόλο τον Αλέξιο Ε΄ τον τύφλωσε. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, ο οποίος αφηγείται το περιστατικό, γράφει ότι ο Αλέξιος Γ΄ είχε καλέσει τον Μούρτζουφλο «στα λουτρά» («bains»)¹⁰² και επομένως η Μοσυνόπολη διέθετε δημόσια λουτρά που τα επισκέπτονταν και οι αυτοκράτορες κατά την εκεί παραμονή τους¹⁰³.

«Αφίσταται δὲ τοῦ κράτους Ῥωμαῖδος /πρόσφυξ Ἰβραγκός, ... καὶ πλείστα δεινῶν Αὔσσονας κατειργάκει, καὶ στρατιὰν ἤτησεν αὐτῶν πολλάκις,/... , ἐπιδραμῶν δὲ καὶ πόλεις Ῥωμαῖδος τὰς πρὸς Βολερὸν μέχρις αὐτῆς Ξανθείας,/ ... λείαν δράσας.» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 26 - Στ. Κυριακίδης, Βολερὸν, 296, 297 - P. Lemerle, Philippes, 162, 163 - C. Asdracha, Rhodopes, 60 - I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ΄, 320 - 321

⁹⁴ C. Asdracha, Rhodopes, 60

⁹⁵ Χωνιάτης, 519, 27 – 35: «(Ο Αλέξιος Γ΄) συνειληφὸς (τον Ἰβραγκό) εἶχεν ἐν δεσμοῖς. κάκ τοῦδε τῶν τε πόλεων καὶ φρουρίων ἀπονητὶ περιγίνεται, ὧν ἤρχεν...» - Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ΄, 321 - 322

⁹⁶ PG, 132, 1108, λζ΄ - Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 119 – 120 - Η συγγραφή του καταλόγου χρονολογείται περίπου το 1143 - Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 324

⁹⁷ Σύμφωνα με τον I. Καραγιαννόπουλο (Πηγαί, 338) ο κατάλογος δημοσιεύθηκε το 1189.

⁹⁸ Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 120. Ο κατάλογος

⁹⁹ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 266: «*Et cil empereres Alexis ert à une cite que on apele Messinople à tot la soe gent, et tenoit encore grante partie de la terre*» - Ακροπολίτης, 8, 17 – 21: «Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἀλέξιος ὁ Ἄγγελος, ὃν ἀποδρᾶσαι ὁ λόγος εἰρήκει τῆς Κωνσταντίνου, περὶ τὴν Φιλιππούπολιν ἀφικόμενος καὶ μὴ πρὸς τῶν οἰκητόρων δεχθεὶς περὶ τὴν Μοσυνούπολιν ἀφικνεῖται κάκεισε τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 26 - I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τ. Γ΄ 351

¹⁰⁰ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 270: «*L'empereres Morchuflex...s' en ala trosque vers Messinople, où l'empereor Alexis ère... Ensi se herberja l'empereres Morchuflex devant Messinople*» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 26

¹⁰¹ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 270

¹⁰² Βιλλεαρδουίνος, παρ. 271: «*Et lors sermonst l'empereres Alexis l'empereor Morchufle que il venist a lui mengier et iroient ensemble as bains*» - Ακροπολίτης, 9, 17 – 20: «ἐντὸς οὖν τοῦ λουτήρος γενομένου τοῦ Ἀλεξίου ἐπεισπίπτουσιν ἀθρόον αὐτῷ οἱ τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου ὑπηρεταὶ κάκεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορύττουσιν» - Βλ. P. Lemerle, Philippes, 178 -- N. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 17-18

¹⁰³ Βλ. I. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης, 75

Ο Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνος της Φλάνδρας (1204 – 1205) βάδισε στη συνέχεια με στρατό εναντίον του Αλεξίου Γ΄ στη Μοσυνόπολη, ο οποίος δραπέτευσε όταν το πληροφορήθηκε. Ο Βαλδουίνος έφθασε μέχρι την πόλη, την οποία οι κάτοικοί της, σύμφωνα με τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, του παρέδωσαν εκούσια («...*cil de la ville vont encontre lui et li rendent la ville a son conmandement.*»)¹⁰⁴. Εκεί συνέλαβε τον τυφλό πια Αλέξιο Ε΄, ο οποίος οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και θανατώθηκε¹⁰⁵. Ωστόσο με την εκστρατεία αυτή ο Βαλδουίνος είχε εισβάλει σε εδάφη που είχαν δοθεί, σύμφωνα με την *Partitio Romaniae*¹⁰⁶, ως φέουδο στον Βονιφάτιο Μομφερατικό και ο τελευταίος έσπευσε να τον συναντήσει στη Μοσυνόπολη¹⁰⁷. Η συνάντηση έληξε με ικανοποίηση του Βονιφάτιου, στον οποίο επεστράφησαν τα εδάφη που του είχαν αρχικά δοθεί, ανάμεσα στα οποία περιλαμβανόταν προφανώς και η Μοσυνόπολη¹⁰⁸. Στις 14 Απριλίου 1205 στη μάχη της Αδριανούπολης, ο Βαλδουίνος αιχμαλωτίστηκε και θανατώθηκε από τον Ιωαννίτζη (ή Καλογιάννη ή Σκυλογιάννη), ο οποίος διενεργούσε επιδρομές στη Θράκη¹⁰⁹.

Η Μοσυνόπολη συγκαταλέγεται ανάμεσα στις πόλεις που υπέστησαν καταστροφές το 1206 από τις επιδρομές αυτές του Βούλγαρου ηγεμόνα. Ο Ακροπολίτης την απαριθμεί ανάμεσα στις πόλεις που εκείνος κατέσκαψε εκ βάρων, προσθέτοντας επιπλέον ότι μετέφερε και επανεγκατέστησε τους κατοίκους της στην κοιλάδα του Δούναβη¹¹⁰. Ωστόσο η πληροφορία αυτή πρέπει να είναι υπερβολική, επειδή βρίσκουμε την Μοσυνόπολη να παραχωρείται το 1207 μαζί με τα εδάφη που ήταν εξαρτημένα από εκείνη ως τιμάριο στον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο από τον Βονιφάτιο Μομφερατικό, ο οποίος την είχε ανακαταλάβει χωρίς αντίσταση¹¹¹. Η

¹⁰⁴ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 272 – 274 - Βλ. P. Lemerle, *Philippe*, 178

¹⁰⁵ Ακροπολίτης, 10, 1 – 3: «*ἐπει δὲ ἐξώρμησαν τῆς Κωνσταντίνου οἱ Ἴταλοι καὶ ἀπῆλθον περὶ τὴν Μοσυνούπολιν, εὐρόντες ἐκεῖσε τὸν Μούρτζουφλον Ἀλέξιον εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἀπήγαγον· τοῦ δὲ δηλωθέντος αὐτοῦ μιάσματος ἀμυνόμενοι, ὅπερ εἰς τὸν υἱὸν Ἰσαακίου τοῦ βασιλέως εἰργάσατο, κρημνῶδει θανάτῳ τοῦτον καταδικάζουσιν*» - Βλ. T. L. F. Tafel, *Egnatia*, 27

¹⁰⁶ Στην *Partitio Romaniae* (Το κείμενο της συμφωνίας διασώθηκε αυτούσιο στις επιστολές του Ιννοκεντίου του Γ΄ - Βλ. Tafel-Thomas, *Urkunden I.444-452.*) δε μνημονεύονται οι περιοχές της Θράκης μεταξύ του Έβρου και του Αξιού. Κατά τον G. L.Fr. Tafel οι περιοχές αυτές που παραλείπονται αντιστοιχούν στα εδάφη που παραχωρήθηκαν τελικά στον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό και αποτέλεσαν το λεγόμενο Βασίλειο της Θεσσαλονίκης (Βλ. Tafel-Thomas, *Urkunden I.461.*) - Πρβ. P. Lemerle, *Philippe* 179 - 180. - Δ. Ζακυθηνός, *Διαιρέσεις*, 180. - Στ. Κυριακίδης, *Βυζ. Μελέται* 334.

¹⁰⁷ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 275: «*Et (ο Βονιφάτιος) chevaucha tant que il vint vers Messinople...et enqui se herberja, et fit tendre ses trez et ses paveillons*» - Βλ. T. L. F. Tafel, *Egnatia*, 27

¹⁰⁸ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 302 -Βλ. P. Lemerle, *Philippe* 179

¹⁰⁹ Ακροπολίτης, 21 – 22 - Βλ. P. Lemerle, *Philippe*, 180 - G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, 103

¹¹⁰ Ακροπολίτης, 23,7 – 16: «*(Ο Ιωαννίτζης) κατέσκαψε γοῦν ἐκ βάρων αὐτῶν τὴν Φιλιπούπολιν, θαυμαστὴν ἄγαν οὖσαν, ἣτις παρὰ τῷ Ἐβρῳ κείται, εἶτα τὰς ἄλλας πάσας πόλεις, τὴν Ἡράκλειαν, τὸ Πάνιον, τὴν Ραιδεστόν, Χαριούπολιν, Τραιανούπολιν, Μάκρην, Κλαυδιούπολιν, Μοσυνούπολιν, Περιθεώριον καὶ ἄλλας πολλὰς, ἃς ἀριθμεῖν οὐ χρεῶν. τὸν δὲ λαὸν ἀπάρας ἐκεῖθεν περὶ τὰς παραρροίας καθίζει τοῦ Ἰστρου...*» - Βλ. T. L. F. Tafel, *Egnatia*, 28 - C. Asdracha, *Prosopographie*, 289 και της ιδίας, *Rhodopes*, 105 - Ν. Ζήκος, *Οδοιπορικό*, 73 – και του ίδιου, *Μαξιμιανούπολις*, 18

¹¹¹ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 495 «*En cel termine, Bonifates li marchis de Monferrat, qui ere a la Serre, que il avoit refermee, fist chevauchies trosque a Messinople. Et la terre se rendi a son commandement.*» - Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βολερόν*, 335 - P. Lemerle, *Philippe*, 180 - 181 – Ν. Ζήκος, *Οδοιπορικό*, 73 - Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή Θράκη*, 183 - Ι. Σιγούρος, *Νομός Ροδόπης*, 76

προσφορά αυτή έγινε κατά τη διάρκεια συνάντησης του Βονιφάτιου Μομφερατικού με τον αδελφό και διάδοχο του Βαλδουίνου, Ερρίκο της Φλάνδρας (1206 – 1216), στα Κύψελα (στην αριστερή όχθη του Έβρου). Ο Βονιφάτιος έδωσε στον Βιλλεαρδουίνο τη δυνατότητα να επιλέξει τις Σέρρες ή τη Μοσυνόπολη και εκείνος προτίμησε την τελευταία. Η έκφραση «*a totes ses apertenances*» που χρησιμοποιεί ο Βιλλεαρδουίνος αφήνει να διαφανεί ότι ένα μεγάλο μέρος της γύρω υπαίθρου ήταν εξαρτημένο από τη Μοσυνόπολη κατά την εποχή αυτή¹¹². Στη επιστροφή του στην Μοσυνόπολη και σε απόσταση μιας μέρας περίπου από εκείνη, στις 4 Σεπτεμβρίου 1207, ο Βονιφάτιος δολοφονήθηκε μέσα στα βουνά του Βολερού από τους Βουλγάρους της περιοχής («*li Bbourge de la terre*»), όπως γράφει ο Βιλλεαρδουίνος¹¹³. Η μαρτυρία αυτή, σύμφωνα με την C. Asdracha, επιβεβαιώνει την έντονη την παρουσία του βουλγαρικού στοιχείου¹¹⁴.

Η Μοσυνόπολη περιλαμβάνεται επίσης ανάμεσα στις πόλεις από τις οποίες διήλθε ο Ερρίκος της Φλάνδρας κατευθυνόμενος προς τη Θεσσαλονίκη στα 1208¹¹⁵.

Τα επόμενα χρόνια η Μοσυνόπολη ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς, αλώθηκε στη συνέχεια από τους Βουλγάρους και ανακτήθηκε και πάλι. Έτσι, στα 1225, ο Θεόδωρος Δούκας (1215 - 1230), ο δεσπότης της Ηπείρου, αποσπώντας την από τον Λατίνους, την περιέλαβε στις κατακτήσεις του. Ο Ακροπολίτης που παραδίδει το γεγονός δεν θα ανέφερε την Μοσυνόπολη ανάμεσα στις πόλεις που κατακτήθηκαν από τον Θεόδωρο, αν εκείνη είχε ολοσχερώς καταστραφεί και ερημωθεί από τον Ιωαννίτζη¹¹⁶. Μετά όμως τη μάχη της Κολοκοτνίτσας (9 Μαρτίου 1230)¹¹⁷, πέρασε στην κατοχή του Ιωάννη Ασέν Β΄ (1218 – 1241)¹¹⁸. Οριστικά θα επανέλθει στο Βυζάντιο με τον Ιωάννη Βατάτζη (1222 – 1254) στα 1242. Από τη στιγμή αυτή και

¹¹² Βιλλεαρδουίνος, παρ. 496: «*Lors dona li marchis Bonifaces a Geoffroi de Vilehardoin ... la cite de Messinople a totes ses apertenances, ou celi de la Serre la quele que il ameroit mielz*» -Βλ. P. Lemerle, Philippes, 180 - 181 - C. Asdracha, Rhodopes, 108 - Πρβ Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 335, ο οποίος ωστόσο θεωρεί ότι η παραχώρηση έγινε ενώ ακόμη ζούσε ο Βαλδουίνος

¹¹³ Βιλλεαρδουίνος, παρ. 498 – 499 - Βλ. P. Lemerle, Philippes, 180 - 181 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 18

¹¹⁴ Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 59 - 60

¹¹⁵ Henri de Valenciennes, 59 «*Toutes voies erra tant li empereur (ο Ερρίκος) qu' il vint à Marchre et puis à Traianople, et de là vint à Messinople ; et de là fist tant par ses journées k' il vint a Cristople*» - Βλ. P. Soustal, Thrakien, 370

¹¹⁶ Ακροπολίτης, 39, 17 - 18: «*έπει γοὺν Μοσυνόπολις και Ξάνθεια και ἡ Γρατζιανὸς αὐτῆ ὑπὸ τοῦτον(τὸν Θεόδωρον) ἐτέλει ...*» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 29 - Α. Μηλιαράκης, Ιστορία, 237 – 238 - Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 303, σημ.2 - C. Asdracha, Rhodopes, 106 -Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Νίκαια και Ἡπειρος, 77 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 19

¹¹⁷ Στη μάχη αυτή ο ως τότε αήττητος Θεόδωρος Δούκας, ο οποίος είχε περιορίσει τη λατινική κυριαρχία στην Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της και είχε στεφθεί αυτοκράτορας της Θεσσαλονίκης, νικήθηκε κατά κράτος από τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Ασέν Β΄. Ο στρατός του διασκορπίστηκε και ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε και οδηγήθηκε στη Βουλγαρία, όπου αργότερα θεωρήθηκε ένοχος συνωμοσίας και τυφλώθηκε. Βλ. Ακροπολίτης, 41,11 – 42,20 και 43, 14 – 0 19 – Εφραίμ, στ. 8089 – 8104, 8131 – 8134 – Βλ. Α. Μηλιαράκης, Ιστορία, 251 κ.ε. - Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Νίκαια και Ἡπειρος, 82,83 - Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, Βαλκανική επαρχία, 36

¹¹⁸ Ακροπολίτης, 51,17 – 18: «*έπει και γὰρ κατ' αὐτὸν κατόπιν ἐχώρει (ο Ασάν), πάντες ἀναιμωτὶ τούτω ὑπέπιπτον, και γίνεται μὲν ὑπ' αὐτὸν ἡ Ἀδριανοῦ, ἐκ τοῦ σχεδὸν δὲ και τὸ Διδυμότειχον, εἶτα Βολερόν ἅπαν...*» - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 297 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 18

μέχρι την οριστική κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς, η πόλη είναι σε βυζαντινά χέρια.¹¹⁹

Σε έγγραφο της μονής Εσφιγμένου του Ιανουαρίου του 1294 αναφέρεται το όνομα του Ανδρόνικου Ζηγαδηνού, δούκα του θέματος Μοσυνοπόλεως, κάτι που φανερώνει ότι κατά την εποχή αυτή το θέμα Βολερού και Μοσυνοπόλεως διατηρούσε την αυτοτέλειά του¹²⁰. Το ίδιο έγγραφο άλλωστε αναφέρει τον «*ἐπικρατοῦντ(α)(sic) τ(ήν) Μοσυνόπλ(ιν) κῆρ Νκόλ(αον) τὸν Μίτον (καὶ) πρωτοσεβαστ(όν) τ(ῶν) Βουλγάρ(ων)*», κάτι που επίσης αποδεικνύει την έντονη παρουσία του βουλγαρικού στοιχείου στην περιοχή¹²¹. Όπως προκύπτει από το έγγραφο, εκτός από τις στρατιωτικές αρμοδιότητες που απέρρεαν από το αξίωμά του, ο πρωτοσέβαστος είχε και δικαστικές και φορολογικές, που επεκτείνονταν και στη γύρω περιοχή της Μοσυνόπολης, παραμένοντας ωστόσο υπό την εξουσία του δούκα του θέματος.¹²²

Όσον αφορά τέλος το εκκλησιαστικό καθεστώς, στις αρχές του 13ου αι. (1210), μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, η Μοσυνόπολη αποτελεί λατινική αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, με την επισκοπή της Ξάνθειας υπαγόμενη σε αυτήν¹²³, ενώ αναγράφεται ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Τραϊανούπολεως στους καταλόγους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) της εποχής του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου¹²⁴ (1259 – 1282).

14^{ος} αι.

Στις αρχές του 14^{ου} αι. εμφανίζεται στις πηγές το θέμα «*Βολεροῦ – Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος*» (1312) χωρίς σαφή διάκριση των διοικητικών μονάδων που το αποτελούν¹²⁵, αλλά και το θέμα «*Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως*» (1319;)¹²⁶. Το 1312 με την ειρήνη του Ρηγίου, η οποία έκλεισε μια από τις φάσεις του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ (1282 – 1328) και του Ανδρονίκου Γ΄ (1328 – 1341), η

¹¹⁹ Ακροπολίτης, 65, 27 – 30 : «*ἐπεὶ δὲ παρήλθε (ο Ιωάννης Βατάτζης) τὰ τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας χωρία, ἤδη δὲ καὶ τὴν Χριστούπολιν παρήμειψε καὶ τὸν Στρυμόνα, τῷ φρουρίῳ τῆς Ρεντίνης προσέσχεν, ὑπὸ τινων τηρουμένων τῶν Ἰωάννου(Ασάν)·*» - Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ.2, 116 – Βλ. Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Νίκαια καὶ Ἡπειρος, 87 - Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, *Βαλκανική επαρχία*, 36 - Ν. Ζήκος, *Μαξιμιανούπολις*, 19

¹²⁰ Α. Ε, app. Ε, 196, στ. 14 -15: «*ὁ τ(ῆς) χώρ(ας) θεματικὸς δούξ ὁ οἰκεῖο(ς) τοῦ κρατ(αιοῦ) (καὶ) ἀ(γί)ου ἡμ(ῶν) αὐθ(έ)ντ(ου) καὶ βασιλ(έ)ως κῆρ Ανδρόν(ικ)ο(ς) ὁ Ζηγαδηνὸ(ς)...*» - Βλ. C. Asdracha, *Prosopographie*, 285

¹²¹ Α. Ε, app. Ε, 196, στ. 16 – 17 - Βλ. P. Soustal, *Thrakien*, 370

¹²² Βλ. C. Asdracha, *Prosopographie*, 285

¹²³ Βλ. R. L. Wolff, *Organisation*, 54 - P. Soustal, *Thrakien*, 370

¹²⁴ Βλ. Gelzer, 592 – Βλ. Π. Γεωργαντζής, *Τραϊανούπολις*, 121 – Για τη χρονολόγηση βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, 367

¹²⁵ Η πρώτη εμφάνιση του θέματος αυτού γίνεται σε πρακτικό απογραφής κτημάτων της μονής Βατοπεδίου που εξέδωσε ο Ιωάννης Πανάρετος, «*ἀπογραφὴ τοῦ θέματος Βολεροῦ – Μοσυνοπόλεως, Σερρών καὶ Στρυμόνος*» κατά το ἔτος 1312 (Αρκ. Βατοπεδινός, 217 – 218) - Βλ. C. Asdracha, *Rhodopes*, 278 καὶ της ἰδίας *Histoire administrative*, 177 - Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, *Παρακμή*, 101 – Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, *Βαλκανική επαρχία*, 108. (Για τη χρονολόγηση βλ. F. Dölger, *Chronologisches*, 339)

¹²⁶ Α.Ζ. αρ. 16.38.56 – 57 – α.1319? : «*δούξ θέματος Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως*» - Βλ. C. Asdracha, *Prosopographie*, 278 - Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, *Παρακμή*, 101

Χριστούπολη αποσπάστηκε από το θέμα Σερρών - Στρυμόνος¹²⁷ και εντάχθηκε στο θέμα Βολερού – Μοσυνοπόλεως, το οποίο επιδόθηκε στον δεύτερο¹²⁸. Ο όρος «θέμα» πάντως δε σημαίνει κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο τη συνένωση της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας σε ένα πρόσωπο (στρατηγό), αλλά αποκτά την έννοια μιας δικαστικής – οικονομικής μονάδας που καταλαμβάνει γεωγραφικά την έκταση ενός ή περισσότερων παλιών θεμάτων ή μια μικρή φορολογική περιφέρεια γύρω από μια πόλη με τα περίχωρά της¹²⁹.

Ωστόσο φαίνεται ότι η Μοσυνόπολη υπέστη στη συνέχεια πλήρη καταστροφή. Άλλωστε οι πολεμικές συγκρούσεις που έγιναν στον χώρο της Θράκης στα χρόνια που προηγήθηκαν, από τη λατινική κατάκτηση μέχρι την ενσωμάτωση της περιοχής στο Βυζάντιο, είχαν αρνητικές συνέπειες στην αγροτική οικονομία, με την ολοκληρωτική σχεδόν ερήμωση της υπαίθρου. Οι συνθήκες αυτές είχαν επίπτωση και στην ίδια τη Μοσυνόπολη, οδηγώντας την σε πλήρη μαρασμό. Ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός (1347 – 1354) κάνει μνεία σε αυτήν, μιλώντας για ερειπωμένη πόλη, με αφορμή επίθεση που δέχθηκε ο ίδιος από τον Βούλγαρο Μομτσίλο¹³⁰ στα 1343 και γράφει ότι η «Μεσήνη», όπως την ονομάζει¹³¹, είχε καταστραφεί πολλά χρόνια πριν¹³², ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει ότι ήταν πλέον ακατοίκητη¹³³. Δεν

¹²⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 41

¹²⁸ Καντακουζηνός, I, 11512 -24: « ἔστι δε τοῦτο, τὸ ἐμὲ μὲν ἐκ Σηλυβρίας ἄχρι καὶ Χριστουπόλεως τῶν μεταξὺ χωρῶν τε καὶ πόλεων καὶ στρατιᾶς, ἔτι δὲ καὶ δημοσίων φόρων τὴν διοίκησιν ἔχειν ...» Γρηγοράς, I, 321, 1 - 7: « Τέλος κυροῦται παρ' ἀμφοτέρων τῶν βασιλέων, τὸν μὲν νέον κατέχειν αὐτοκρατορικῶς τῆς Θράκης ὅσον τὸ ἀπὸ Χριστουπόλεως ἄχρι τῶν περὶ τὸ Ρήγιον προαυλίων καὶ προαστείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» – Βλ. Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, Βαλκανική επαρχία, 108

¹²⁹ Βλ. Η. Ahrweiler, Recherches, 83,86 - J. Karayannopoulos, Themenordnung, 96 - Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Παρακμή, 102 – Β. Νεράντζη – Βαρμάζη, Βαλκανική επαρχία, 107

¹³⁰ Ο Μομτσίλο ήταν Βούλγαρος ηγεμόνας, ο οποίος ίδρυσε από το 1343 έως το 1345 μια μικρή ηγεμονία στην περιοχή της Ροδόπης. Αρχικά υπηρέτησε στην υπηρεσία του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328 -1341) και το 1343/1344 ο Ιωάννης Καντακουζηνός τον έθεσε επικεφαλής των πόλεων και κάστρων της Μερόπης (Η περιοχή των πηγών του Άρδα). Προσχώρησε στην παράταξη της αυτοκράτειρας Άννας και επιτέθηκε στον κόλλο των Αβδήρων στα πλοία του συμμάχου του Καντακουζηνού Ομούρ του Αϊδινίου, ενώ εναντίον του ίδιου επιτέθηκε στην Μοσυνούπολη. Ο Καντακουζηνός προσπαθώντας να τον προσεταιρισθεί, του πρόσφερε τον τίτλο του σεβαστοκράτορα. Εκείνος όμως προτίμησε το αξίωμα του δεσπότη που του πρόσφερε η αυτοκράτειρα και ξανάρχισε τις επιθέσεις εναντίον των πόλεων του Βολερού («Χαλκιδικής» κατά τον Καντακουζηνό, II, 433, 21 - 22) που είχαν προσχωρήσει στο Καντακουζηνό. Στη συνέχεια ανεξαρτητοποιήθηκε και ίδρυσε αυτόνομη ηγεμονία, που περιελάμβανε ανατολικά την περιοχή της Μερόπης μέχρι την Μόρρα (Η ορεινή περιοχή στην οποία φτάνει η ανατολική απόληξη της οροσειράς της Ροδόπης) και έφθανε νότια έως την πόλη Ξάνθεια, η οποία έγινε και η έδρα του. Ο Καντακουζηνός τελικά με τη βοήθεια του Ομούρ κατόρθωσε να τον νικήσει μπροστά στα τείχη του Περιθεώριου το 1345. Ο ίδιος σκοτώθηκε και η ηγεμονία του περιήλθε στην εξουσία του Καντακουζηνού. – Καντακουζηνός, II, 402,24 – 403,16 /428,2 – 9/432,4 – 5, 11 – 14/ 437,1 – 2 /531,11 – 534,20 – Γρηγοράς, II, 703, 12 – 704,7/ 704,20 – 707,24/ 72718 – 729,13. Ο Γρηγοράς (728, 6 – 8) εντάσσει και το Περιθεώριο στην ηγεμονία του Μομτσίλο, πληροφορία την οποία η C. Asdracha (Histoire administrative, 202, σημ. 30) δε δέχεται ως ορθή. – Βλ. P. Lemerle, Aydin, 168 – 169,214 - 215 C. Asdracha, ό.π., 201 – 202.

¹³¹ Δεν θα πρέπει ωστόσο να γίνεται σύγχυση μεταξύ της Μεσήνης - Μοσυνόπολης και της Μεσήνης της ανατολικής Θράκης (αρχαία Druzipara) - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 22,23 - P. Lemerle, Philippes, 129, σημ.5 - C. Asdracha, Rhodopes, 106, σημ.3 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 11

¹³² Καντακουζηνός, II, 42911 -432,4 : «καὶ προῆλθεν ἄχρι πόλεως Μεσήνης παλαιᾶς, ἐκ πολλῶν ἐτῶν κατεσκαμμένης...», «βασιλεὺς μὲν οὖν ...ἐβάδιζεν εὐτάκτως διὰ Μεσήνης τὴν ἄγουσαν εἰς Κουμουτζηνά... ἐν τοῖς εἰρησίοις τῆς πόλεως...» - Γρηγοράς, II, 706,7 – 708,24 - Βλ. T. L. F. Tafel,

γνωρίζουμε ωστόσο τίποτε για τον χρόνο αυτής της καταστροφής και, όπως φαίνεται, ούτε και ο Καντακουζηνός γνώριζε. Υπάρχει η πιθανότητα η πόλη να μην υπέστη άλλη επιδρομή, να ερημώθηκε όμως σταδιακά μετά τις επιδρομές του Ιωαννίτζη στα 1206, όπως υποστήριξε η C. Asdracha¹³⁴. Τη «Μεσσήνη» αυτή ο Γρηγοράς, εξιστορώντας τα ίδια γεγονότα, ονομάζει με το παλαιότερο όνομά της, «Μοσυνούπολιν»¹³⁵. Η τελευταία αναφορά στη Μοσυνόπολη με αφορμή γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί γίνεται από τον Καντακουζηνό αναφορικά με το έτος 1347: Ο αυτοκράτορας, ξεκινώντας από την Αδριανούπολη, επιτέθηκε εναντίον των Τούρκων που ήταν στρατοπεδευμένοι δίπλα στην Μοσυνόπολη και πέτυχε λαμπρή νίκη.¹³⁶ Είναι πάντως χαρακτηριστικό πως η περιοχή της Μοσυνόπολης επιλεγόταν ως χώρος στρατοπέδου ακόμη και όταν η ίδια είχε πια ερειπωθεί, κάτι που αποδεικνύει τη σημαντική γεωγραφική της θέση.¹³⁷ Από μαρτυρία τέλος περιηγητή το 1433 μαθαίνουμε ότι η άλλοτε καλά οχυρωμένη πόλη «*Mussi*», όπως και ένα τμήμα των τειχών της, είχαν καταστραφεί και η πόλη ήταν πλέον ακατοίκητη¹³⁸. Οι κάτοικοί της μετά την ερήμωσή της μεταφέρθηκαν στα γειτονικά Κουμουτζηνά (σημ. Κομοτηνή), τα οποία φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν μετά την καταστροφή της Μοσυνόπολης, το 14^ο αιώνα, ενώ μέχρι τότε ήταν ένας ασήμαντος σταθμός της Εγνατίας οδού, και άρχισαν σταδιακά να εξελίσσονται σε ένα σημαντικό αστικό κέντρο της περιοχής. Επομένως, η Μοσυνόπολη αποτέλεσε τη μητέρα - πόλη της Κομοτηνής¹³⁹.

Σχετικά με το εκκλησιαστικό καθεστώς, επί Ανδρονίκου Β' (1282 – 1328) η επισκοπή Μοσυνοπόλεως είναι η μόνη κείμενη υπό τον μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως¹⁴⁰. Μετά την κατάληψη της Τραϊανουπόλεως από τους Τούρκους (1347) η Μοσυνόπολη τέθηκε υπό την κηδεμονία της μητρόπολεως Ξανθείας. Στη συνέχεια όμως, μετά από αίτημα του πρώην μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως Γερμανού, με συνοδική πράξη του Αυγούστου του 1347 η Μοσυνόπολη παραχωρήθηκε σε εκείνον και εκεί μεταφέρθηκε για ένα διάστημα η έδρα της

Egnatia,29,30 - Θ. Παπαζώτος, Παπίκιον όρος, 119 Ν. Ζήκος, Οδοιπορικό,73 - Ι. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης,76 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,19

¹³³ Καντακουζηνός, ΙΙ, 415, 25 – 416,1 : «*ηὐλίσαντο ἐπὶ τινὶ κόμῃ ἀοικήτῳ, λείψανα τῆς ἀρχαίας συνοικίας ὀλίγα τινὰ ἐχούση*». Η δεύτερη αυτή σύγχρονη μνεία γίνεται όταν ο Καντακουζηνός αφηγείται πως μετά την προσχώρηση των Κουμουτζηνών στην παράταξή του αναφέρει ότι αφήνοντας στον Ομούρ στην Τραϊανούπολη, προχώρησε προς τα Κουμουτζηνά για να συναντήσει τον γιο του Ματθαίου- Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 303, σημ. 2 - C. Asdracha, Rhodopes, 106

¹³⁴ Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 106

¹³⁵ Γρηγοράς, ΙΙ, 705, 6 «*...ἔδοξε καὶ τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ περὶ Μοσυνούπολιν, ἐξιόντι Κομοτηνῶν τῆς πολίχνης, πῆξασθαι τὸ στρατόπεδον...*» - Βλ. Στ. Κυριακίδης, Βολερόν, 303, σημ. 2

¹³⁶ Καντακουζηνός, ΙΙΙ64, 23 – 25:«*τῇ ἐπιούσῃ δὲ ἐν Μεσσηνί τῇ πόλει συνενέχθη τὰ στρατόπεδα ἀμφότερα· καὶ γενομένης συμβολῆς, ἐνίκων οἱ Ρωμαῖοι κατὰ κράτος ...*» - Βλ. T. L. F. Tafel, Egnatia, 30

¹³⁷ Βλ. και C. Asdracha, Rhodopes, 108

¹³⁸ Bertrand de la Broquière, Voyage, 175 : «*Item, de là je passe par une ville nommée Mussi qui fu jadis, par semblant, bonne et bien fermée, mais elle est ores toute destruiete, et une partie des murs abattus et n'y habite personne*» - Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 106

¹³⁹ Βλ. X. Μπακιρτζής, Βυζαντινή Θράκη,183 - X. Δαδήρας, Εγνατία οδός, 113 - Ι. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης,76 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις,19.

¹⁴⁰ Gelzer, 597 - 601 – Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις 63,126 και του ιδίου, Εκκλησιαστική οργάνωση,117 – Για τη χρονολόγηση βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 382

μητροπόλεως¹⁴¹. Είναι ωστόσο αντιφατική η μαρτυρία αυτή με την προγενέστερη του Καντακουζηνού σχετικά με την ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης¹⁴². Η C. Asdracha θεωρεί ότι στην πραγματικότητα η ίδια Μοσυνόπολη δεν υφίστατο πλέον, αλλά στην δικαιοδοσία του Γερμανού ετέθη μια περιφέρεια, και όχι μια πόλη, τα έσοδα της οποίας άλλωστε και τον ενδιέφεραν και όχι ο ακριβής της γεωγραφικός προσδιορισμός¹⁴³. Έκτοτε δεν μνημονεύεται η επισκοπή Μοσυνόπολεως και δεν απαντά στους καταλόγους των τάξεων πρωτοκαθεδρίας (Notitiae) όπου αναγράφονται επισκοπές και μητροπόλεις των γειτονικών πόλεων¹⁴⁴. Προφανώς καταργήθηκε λόγω της κατάληψης της περιοχής από τους Τούρκους και υπήχθη στην αναδειχθείσα γειτονική μητρόπολη Μαρωνείας, ενώ ο μητροπολίτης μετατέθηκε στη μητρόπολη Λακεδαίμονος¹⁴⁵.

Η «Μοσυνόπολη» ή «Μοσυνούπολη» λοιπόν, που διαδέχθηκε την αρχαία «Porsula» των παλαιών οδοιπορικών και την «Μαξιμιανούπολη», η «Messinople» του Βιλλεαρδουίνου και η «Μεσήνη» του Καντακουζηνού ήταν μια πόλη που έζησε σημαντικές στιγμές της βυζαντινής ιστορίας, για να σβήσει και αυτή μαζί με τις συνθήκες που την ανέδειξαν. Τα ερείπιά της ωστόσο, που σώζονταν στην τουρκοκρατία με το όνομα Messin kale (= κάστρο της Μεσήνης), ¹⁴⁶ παραμένουν σήμερα, για να θυμίζουν την παλιά ακμή της.

¹⁴¹ Acta et diplomata, I, 260 « Ἐπεὶ ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως καὶ ὑπέρτιμος, ἐν στερήσει καθέστηκεν οἰκείου καθίσματος διὰ τὸ καὶ τὴν λαχοῦσαν αὐτὸν βαρβαρικῆς ἐφόδου γενέσθαι, παραχωρήσει Θεοῦ διὰ πλῆθος ἁμαρτιῶν, ἀνήνεγκε δὲ καὶ ἐζήτησεν ἐπιτραπῆναι καὶ ἀνατεθῆναι αὐτῷ εἰς καθέδραν τὴν ὑπὸ τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ἀγιωτάτην τῆς Μοσυνουπόλεως ἐπισκοπὴν, ἀμοιροῦσαν ἀρχιερέως γνησίου, ἥτις καὶ αὐτὴ πρὸ ὀλίγου τῷ τῆς Ξανθείας ἐπιτέτραπται, χηρευούσης ἔτι τῆς Τραϊανουπόλεως, διασκέψαι δοῦναι κοινῇ συνοδικῇ τὰ τοῦ πράγματος ἢ μετριότης ἡμῶν πέπραχε μετὰ τῷ περὶ αὐτὴν ἱερωτάτων ἀρχιερέων..., εἰς κατάντημα καὶ κάθισμα τοῦ Τραϊανουπόλεως εἶναι τὴν αὐτὴν ἀγιωτάτην ἐπισκοπὴν τῆς Μοσυνουπόλεως, ἕως ἂν Θεοῦ δόντος εἰς αὐτὴν ἐπανεέλθῃ ἢ κατ' αὐτὸν ἀγιωτάτην μητρόπολιν... Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐπιδίδοται αὐτῷ καὶ ἡ παροῦσα ἡμετέρα καὶ συνοδικὴ πράξις, μὴν Ἀυγούστου ἰνδ.ιε' » - Βλ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 66 – 67, 126, 152 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 12

¹⁴² Βλ. ανωτ. σημ 119

¹⁴³ Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 107

¹⁴⁴ Gelzer, 592 κ.ε. - Βλ. C. Asdracha, Rhodopes, 106

¹⁴⁵ Βλ. Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 12, 13 - Πρβ. Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις, 76

¹⁴⁶ Βλ. Α. Μηλιαράκης, Ιστορία, 71 - Στ. Κυριακίδης, Παπίκιον, 224 - P. Lemerle, Philippos, 129, σημ.5 - Π. Γεωργαντζής, Εκκλησιαστική οργάνωση, 117 - Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις, 11

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- ACO E. Schwartz, Acta Consiliorum Oecumenicorum, Strassburg, 1914 κ.ε.
- Αθηνά Αθηνά, Αθήνα, 1889 κ.ε.
- Αρχαιολογία Αρχαιολογία, Αθήνα, Νοέμβριος 1981 κ.ε.
- Αρχαιολογικόν Δελτίον Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήνα, 1915 κ.ε.
- Βυζαντιακά Βυζαντιακά, Επιστημονικόν ὄργανον Ελληνικής Ιστορικής Εταιρίας. Περίοδος Μεσαιωνικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη, 1981 κ.ε.
- Βυζαντινά Βυζαντινά, Επιστημονικόν ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ερευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 1969 κ. ε.
- Bsl Byzantinoslavica, Czech Academy of Sciences, Prague 1929
- BZ Byzantinische Zeitschrift, Leipzig 1892κ.ε., München 1950 κ.ε.
- Byz Forsch Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik, Amsterdam, 1966 κ.ε.
- CB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 50τ., Bonnae 1828 - 1897
- CFHB. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Washington – Berlin – Wien – Roma – Bruxelles, 1967κ.ε
- ΕΕΦΣΠΘ Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Ελληνικά Ελληνικά, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1928 κ.ε.
- Gelzer H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte

- Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen-und Verwaltungsgeschichte (Aus den Abhandlungen der K. Bayer. Akademie der Wiss. I. cl. XXI, Bd. III, Abth.), München 1900
- IEE Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α΄ - ΙΣΤ΄, Αθήνα, 1970 – 2000
- Mansi J.D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Firenze – Venezia 1759 – 1798 ανατ. Graz, 1960 - 1962
- OCP Orientalia Christiana Periodica, Roma, 1935 κ.ε.
- ODB The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I – III, ed. A.P. Kazdan, New York – Oxford 1991
- PG J. P. Migne Patrologiae cursus completus, Series graeca, Paris 1857 – 1906
- Parthey G. Parthey, Hieroclis Synecdemos et Notitiae Graecae Episcopatum, Berolini 1866
- Περί Θράκης Περί Θράκης, Επιστημονική Περιοδική έκδοση, Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, Ξάνθη 2001 - 2009
- REB Revue des Etudes byzantines, Paris 1943.κ. ε
- RHC Recueil des Historiens des croisades AcadIBL, Paris 1841 – 1906
- TIB Tabula Imperii Byzantini, Vienna 1976.κ.ε.
- Trditio Trditio. New York 1943 κ.ε.
- Θρακική Επετηρίς Θρακική Επετηρίς, Κομοτηνή, 1980 κ.ε.
- VV Vizantijskij Vremennik, Sanktpetersburg - Leningrad 1894 - 1927, Moskva 1947 κ.ε.

ΠΗΓΕΣ

- Acta et diplomata Acta et diplomata medii aevi εκδ. F. Milkosich – J. Müller, τ. I – VI, Vindobinae 1860 - 1890
- Ακροπολίτης Georgii Acropolitae opera, ed. A. Heisenberg, t.I. Historia, Breviarum Historiae Theodori Scutariotae additamenta. Leipzig 1903 ανατ. Stuttgart 1978
- Αλεξιάς Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, εκδ. B. Leib, Anne Comnene, Alexiade 1 – 3, Paris 1937 – 1945. Ανατ: H. –G Beck. A. Kambylis. R. Keydell ,Anne Comnene, Alexias (CFHB XI/I, Series Berolinensis), Berolini et Novi Eboraci 2001
- Ammianus Marcellinus Ammianus Marcellinus , Römische Geschichte. εκδ. W. Seyfarth, I – IV(1. 14 – 31) (=Schriften und Quellen der Alten Welt,τ.21, 1 – 4) Berlin 1968,1970,1971 (με γερμ. Μετάφρ.)
- Αρκ. Βατοπεδινός Αρκάδιος Βατοπεδινός, Αγιορειτικά ανάλεκτα εκ του Αρχείου της Μονής Βατοπεδίου, Γρηγόριος ο Παλαμάς 3 (1919) 209 - 230
- A. E. Actes d'Esphigménou, εκδ. J. Lefort (Archives de l'Athos VI) Paris 1946
- A. Z. Actes de Zographou, εκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, VV 13 (1907) παράρτημα αρ.1
- Bertrandon de la Broquière, Voyage Bertrandon de la Broquière, Le voyage d'Outremer, εκδ. Ch. Schefer - H. Cordier, Paris, 1892
- Βιλλεαρδουίνος Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, Χρονικόν , εκδ. E. Faral, Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople 1 – 2, Paris 1961
- Βίος Δεκαπολίτου Βίος αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτου, εκδ. F. Dvornik, Décapolite, σελ. 45 -75
- Collection N. Oikonomidès, A Collection of dated Byzantine Lead

- Seals, Dumbarton Oaks Research Library and Collection,
Washington, D.C., 1986
- Χωνιάτης Νικήτα Χωνιάτου Χρονική Διήγησις, εκδ. Bekker, CB.
Bonnae 1835. Ανατύπωση: J. – L. van Dielen, Nicetae
Choniate Historia (CFHB XI/I, Series Berolinensis),
Berolini 1975
- Ευάγριος Ευάγριος, Εκκλησιαστική ιστορία, εκδ. J. Bidez – L.
Parmentier, London 1898. Ανατ. Amsterdam 1964
- Εφραίμ Εφραίμ, Χρονικόν, εκδ. I. Bekker, Ephraemius, CB.
Bonnae 1840
- Foulcher de Chartres, Historia Historia Hierosolymitana, Gesta Frsancorum Iherusalem
peregrinantium, auctore d. Fulcherio Carnotensi, RHC,
Historiens Occidentaux, III (1844 – 1895)
- Γεώργιος Κύπριος Georgii Cyprii descriptio orbis Romani, εκδ. H. Gelzer,
Leipzig 1890, 57 - 83
- Γρηγοράς Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή ιστορία εκδ. L. Schopen,
CB. I – II, Bonnae 1829, 1830 και I. Bekker, III, Bonnae
1855
- Henri de Valenciennes Henri de Valenciennes, Histoire de l' empereur Henri de
Constantinople, εκδ. J. Longon (Docum. rel. à l'hist. des
Croisades 2), Paris 1948
- Ιεροκλής Γραμματικός Ιεροκλέους Γραμματικού, Συνέκδημος εκδ.
E. Honigmann, Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule
géographique de Georges de Chypre (Corpus
Bryxellence Historiae Byzantinae Forma imperii
byzantini. Fasciculus I), Bruxelles 1939
- Itineraria Antonini Augusti Itineraria Romana, εκδ. O. Cuntz, Itineraria Romana I.
Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, Leipzig
1929. (ανατ. Stuttgart 1990)
- Itinerarium Hierosolymitanum K. Miller, Itineraria Romana IV. Itinerarium
Hierosolymitanum (Burdigalense) Stuttgart 1916

Καντακουζηνός	Ιωάννου Καντακουζηνού , Ιστορία, εκδ. L. Schopen, CB. I – III, Bonnae, 1828 - 1832
Κλητηρολόγιον Φιλοθέου	Κλητηρολόγιον Φιλοθέου, εκδ. N. Oikonomidès, Listes, 65 - 235
Κων.Πορφ.Θεμ.	Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περί Θεμάτων, εκδ. A. Pertusi (Studi e Testi 160), Città del Vaticano 1952
Κων. Πορφ., Βασ. τάξ.	Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περί βασιλείου τάξεως, εκδ. I.I. Reiskii, Constantini Porphyrogeniti imperatoris, De cerimoniis aulae byzantinae, CB. I - II, Bonnae 1829 –1830
Notitia Episcopatum	Notitia Episcopatum, Parthey,VI ,145 – 149 και VIII, 162 - 180
Notitia Episcopatum (Philippicus 1477)	Notitia Episcopatum (κωδ. Philippicus 1477), εκδ. H Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche BZ 1 (1892) 253 - 257
Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος	Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος , εκδ. E. Schwartz, ACOe I, Concilium Universale Ephesinum, Vol. 1 –5, Berolini et Lipsiae 1922 - 1930
Δ΄ Οικουμενική Σύνοδος	Δ΄ Οικουμενική Σύνοδος , εκδ. E. Schwartz, ACOe II, Concilium Universale Chalcedonense, Vol. 1 –6, Berolini et Lipsiae 1932 - 1938
Ε΄ Οικουμενική Σύνοδος	Ε΄ Οικουμενική Σύνοδος , εκδ. E. Schwartz, ACOe IV, Concilium Universale Constantinopolitanum sub Justiniano habitum, Vol 1 : Concilii actiones VIII. Appendices graecae - indices. J. Straub, Berolini – Lipsiae 1914,, Vol. 1 –6, Berolini et Lipsiae 1932 - 1938
Προκόπιος, Περί κτισμάτων	Προκόπιος, Περί κτισμάτων, εκδ.J. Haury, Procopii Caesariensis opera omnia III. 2, Lipsiae 1913. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G.

Wirth IV, Leipzig 1964

- Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων
Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων λόγοι, ed. J.Haury, Procopii Caesariensis opera omnia I - II., Lipsiae 1905. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G.Wirth I -II, Leipzig 1962, 1963
- Ψευδο -Επιφάνιος
Ψευδο -Επιφανίου, Notitia episcopatum, εκδ. Gelzer, 534 - 542
- Σκυλίτζης
Ἰωάννου Σκυλίτζη, Σύνοψις ιστοριῶν, εκδ. I. Thurn, Ioannes Skylitzae, Synopsis Historiarum (CFHB 5) Berolini 1973
- Θεοφάνης
Θεοφάνη Ομολογητοῦ, Χρονογραφία, εκδ. De Boor, Theophanis Chronographia, Lipsiae 1883 – 1885 (ανατ. Hildesheim – New York 1980)
- Ζωναράς
Ἰωάννου του Ζωναρά, Επιτομή ιστοριῶν, εκδ. M. Pinter – Th. Büttner - Wobst, Ioannis Zonarae, Epitome historiarum, CB I - III, Bonnae 1841 –1897

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- H.Ahrweiler, Etudes
H.Ahrweiler, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. Variorum Reprints, London 1971
- H. Ahrweiler, Recherches
H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe – XIe siècles. Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 1 – 109 (=Etudes VIII)
- Κ. Αμαντος, Βολερόν
Κ. Αμαντος, Βολερόν, Ελληνικά 2 (1929) 124 - 126
- H. Antoniadou – Bibicou, Histoire maritime
H. Antoniadou – Bibicou, Etudes d'histoire maritime de Byzance. A propos du « Thème des Caravisiens », Paris 1966
- C. Asdracha, Rhodopes
C. Asdracha, La région de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athènes 1976.
- C. Asdracha, Histoire administrative
C. Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, REB 34 (1976) 175 – 211

- C. Asdracha, Prosopographie C. Asdracha, Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle : Prosopographie, REB 31 (1973) 275 - 297
- C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles. Édition et commentaire historique, Αρχαιολογικόν Δελτίον 35 (1980) [1986], Αθήνα 1986,241 - 282
- A.K. Βαβρίτσας, Αρχαιότητες A.K. Βαβρίτσας, Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης, Αρχαιολογικόν Δελτίον 19, Χρονικά (1964) 386 –389
- A.K. Βαβρίτσας, Μνημεία Θράκης A.K. Βαβρίτσας, Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης, Αρχαιολογικόν Δελτίον 20, Χρονικά (1965) 482 –485
- F. Dölger, Beitrage, F. Dolger, Beitrage zur Geschichte des byzantinischen Finanzerwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (Byzantinisches Archiv 9), Leipzig – Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960
- F. Dölger, Chronologisches F. Dölger, Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Athoslosteers Vatoped, BZ 39 (1939) 321 - 340
- F. Dvornik, Décapolite F. Dvornik, La vie de Saint – Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle, Paris 1926,
- P. Gautier, Pakourianos P. Gautier, "Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos", REB 42 (1984) 5-145.
- Π. Γεωργαντζής, Εκκλησιαστική οργάνωση Π. Γεωργαντζής, Η εκκλησιαστική οργάνωση και διοίκηση της Θράκης κατά την Βυζαντινή εποχή, Byz Forsch,14,1(1989) 201 – 219
- Π. Γεωργαντζής, Τραϊανούπολις Π. Γεωργαντζής, Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αι επισκοπαί αυτής, Ξάνθη, 1981
- T. E. Gregory, Galerius T.E.Gregory , Galerius εν ODB, II, 817
- Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Παρακμή Μ. Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10^ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985

- Χ. Δαδήρας, Εγνατία Χ. Δαδήρας, Η Εγνατία οδός στην περιοχή της Θράκης κατά τη ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή, Περί Θράκης, 3, (2003) 101-130
- A. Harvey Economic Expansion in the Byzantine Empire 900 – 1200, Cambridge university press. Ελλην. μετάφρ. Ε. Στάμπογλη, Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900 – 1200. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997
- Ι.Καραγιαννόπουλος, Διοικητικό σύστημα Ι.Καραγιαννόπουλος, Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4^{ος} – 9^{ος} αι.), Αθήνα 1994
- Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι.Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Βυζαντινού κράτους, τ. Α' (324 – 565), τ. Β' (565 – 1081), τ. Γ' (1081 – 1204)³, Θεσσαλονίκη, 1978, 1981, 1991
- Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί Ι.Καραγιαννόπουλος, Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας⁵, Θεσσαλονίκη 1987
- J. Karayannopoulos, Themenordnung J. Karayannopoulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959
- Γ. Κονιδάρης, Μητροπόλεις Γ. Κονιδάρης, Αι μητροπόλεις και αι αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού πατριαρχίου και η «τάξις» αυτών τ. 1,2 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch – Neugriechischen Philologie 13), Αθήναι 1934
- Χ. Κυριαζόπουλος, Θράκη Χ. Κυριαζόπουλος, Η Θράκη κατά τους 10ο -12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης, Θεσσαλονίκη 2000
- Στ. Κυριακίδης, Βολερόν Στ. Κυριακίδης, Το Βολερόν, εν Βυζαντιναί Μελέται II - IV. ΕΕΦΣΠΘ 3(1934) 289 - 494
- Στ. Κυριακίδης, Θρακικά ταξίδια Στ. Κυριακίδης, Θρακικά ταξίδια, Μπουρού – Καλέ – Αναστασιούπολις – Περιθεώριον, Εν Αθήναις, 1930
- Στ. Κυριακίδης, Παπίκιον Στ. Κυριακίδης, Το Παπίκιον όρος, Αθηνά 35 (1923) 219 - 225

- B. Leadbetter, Biographies
B. Leadbetter, Roman Imperial Biographies-Galerius and the will of Diocletian, Routledge 2009
- P. Lemerle, Aydin
P. Lemerle, L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident, recherches sur « La Geste d'Umur Pasha », Paris 1957
- P.Lemerle, Cinq études
P. Lemerle, Cinq études sur le Xe siècle byzantin, Paris 1977
- P. Lemerle, Philippes
P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des Ecoles francaises d'Athènes et de la Rome 158), Paris 1945
- M. Loos, Communautés rurales
M. Loos, « Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande propriété terrienne à Byzance (VIIe – Xe siècles) », Bsl 39 (1978) 3 - 18
- E. Μακρή, Τάφοι
E. Μακρή, Οι παλαιοχριστιανικοί τάφοι της Θράκης, Byz Forsch,14,1(1989) 343 - 359
- A. Μηλιαράκης, Ιστορία
A. Μηλιαράκης, Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου(1204 – 1261), Αθήνα, 1898, ανατ. 1994
- X. Μπακιρτζής, Βυζαντινή Θράκη
X. Μπακιρτζής, Βυζαντινή Θράκη, 330 -1453, τόμος «Θράκη», Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Αθήνα 1994, 151 -211
- X. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη
X. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, (Πολιτιστικοί οδηγοί 1),Αθήνα 1989
- B. Νεράντζη – Βαρμάζη, Αγροτική και Αστική Οικονομία
B. Νεράντζη – Βαρμάζη , Αγροτική και Αστική Οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος, Θεσσαλονίκη 2002
- B. Νεράντζη – Βαρμάζη, Βαλκανική επαρχία
B. Νεράντζη – Βαρμάζη, Η βαλκανική επαρχία κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, Θεσσαλονίκη 1998
- N. Οικονομίδης, Πολιτεία
N. Οικονομίδης, Πολιτεία – Οικονομία – Κοινωνία. Το νέο κράτος της Μέσης Βυζαντινής περιόδου, ΙΕΕ τ. Η',154 - 175

- N. Oikonomidès, Listes N. Oikonomidès, Les listes des préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972
- G. Ostrogorsky, Ιστορία G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates³, München 1963 (ελλην.μετφρ. Ι.Παναγόπουλου – επιστ. εποπτεία Ε.Κ.Χρυσού, Ιστορία του Βυζαντινού κράτους, τ.3, Αθήνα 1978,1979,1981)
- Θ. Παπαζώτος, Βολερόν Θ. Παπαζώτος, Σημειώσεις στο «Βολερόν» του Στ. Κυριακίδη. Μερικά νέα στοιχεία, Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 223 – 243
- Θ.Παπαζώτος, Παπίκιον Θ. Παπαζώτος, Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιον όρος, Θρακική Επετηρίς 1, (1980) 113-152
- Χ. Πέννας, Μνημεία Χ. Πέννας, Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Αρχαιολογικόν Δελτίον 31 , Χρονικά (1976) 334-340
- Ε. Πεντάζος, Αρχαιότητες Ε. Πεντάζος, Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης Αρχαιολογικόν Δελτίον 24, Χρονικά (1968) 362-364
- Ι. Σιγούρος , Νομός Ροδόπης Ι. Σιγούρος, Νομός Ροδόπης: Ιστορία - Αρχαιολογία - Γεωγραφία - Ανθρωπογεωγραφία – Πολιτισμός, Εταιρία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997
- P. Soustal , Thrakien P. Soustal , Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos),TIB 6 , Wien,1991
- Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Θέμα Στρυμόνος Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος, Διεθνές Συμπόσιο « Βυζαντινή Μακεδονία 324 – 1430 μ. Χ.», Θεσσαλονίκη 29 – 31 Οκτωβρίου 1992 (= Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82, Θεσσαλονίκη 1995, 307 – 319)
- Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αι. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία. Θεσσαλονίκη 1991
- A. Stavridou – Zafrika, Slav Invasions A. Stavridou – Zafrika, Slav Invasions and the Theme Organization in the Balkan Peninsula, Βυζαντιακά 12 (1992) 165 - 179

- T. L. F. Tafel, Egnatia T. L. F. Tafel, De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur. Tübingen 1842. (ανατ.London 1972)
- G. L.Fr. Tafel - G. M. Thomas, Unkunden G. L.Fr. Tafel - G. M. Thomas, Unkunden zur älteren Handels – und Stadtgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und Levante von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts I –III Wien 1856 - 1857 Amsterdam 1964
- Κ.Τρεμόπουλος, Κομοτηνή Κ. Τρεμόπουλος, Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της, Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Θεσσαλονίκη, 1966
- R. L. Wolff, Organisation R. L. Wolff, The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204 – 1261 Traditio 6 (1948) 33 - 60
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, τ. Α' (324 – 610)², Θεσσαλονίκη 1992, τ.Β' ₁ (610 – 867)² Θεσσαλονίκη 1993, τ.Β' ₂ (867 - 1081)² Αθήνα, 1988
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία Αικ.Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία, Βυζαντινά 12 (1983) 9 - 63
- Δ.Α. Ζακυθινός, Ιστορία Δ.Α. Ζακυθινός ,Βυζαντινή ιστορία (323 – 1071), Αθήναι 1972
- Δ. Ζακυθινός, Διαίρεσις Δ. Ζακυθινός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει» ΕΕΒΣ 21 (1951) 179 - 208
- Ν. Ζήκος, Οδοιπορικό Ν. Ζήκος, Βυζαντινό οδοιπορικό στη Θράκη, Αρχαιολογία 13 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1984) 71 -77
- Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις Ν. Ζήκος, Μαξιμιανούπολις - Μοσυνόπολις: ανασκαφή περικόεντρου ναού, Υπουργείο Πολιτισμού, 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Καβάλα, 2008
- Ν. Ζήκος, Οδοιπορικό Ν. Ζήκος, Βυζαντινό οδοιπορικό στη Θράκη, Αρχαιολογία 13 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1984) 71 -77

Ν. Ζήκος,
Παπίκιον

Ν. Ζήκος, «Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο Παπίκιον όρος», Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Βυζαντινή Θράκη (Κομοτηνή 28-31 Μαΐου 1987), 1989, 679-681.

Ευκλείδου, Κ. (2015). Η βυζαντινή Μοσυνόπολη. Από τη Μαξιμιανούπολη στη Μεσήνη (4ος – 14^{ος} αι.). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 61-93.

Κωνσταντίνα Ευκλείδου, M.Sc.
Καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης
2^ο Λύκειο Κομοτηνής
Γρατιανουπόλεως 1, Νέα Μοσυνούπολη,
69100-Κομοτηνή
E-mail: kefkleidou@sch.gr

Η περιοχή της Μοσυνούπολης ως φέουδο των λατίνων κυριάρχων, την επαύριον της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης

Παναγιώτα Τζιβάρα

Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας

Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Μετά το 1204 και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους «πιστούς» της Δ' σταυροφορίας, οι περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας πέρασαν σταδιακά στην κυριαρχία των φράγκων σταυροφόρων, στον λατίνο αυτοκράτορα ή στον βενετό δόγη. Η Θράκη ακολούθησε τις ιστορικές τύχες της βυζαντινής πρωτεύουσας. Η περιοχή της Μοσυνούπολης συνδέεται πολλαπλά με κρίσιμα γεγονότα πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής σημασίας. Στη μελέτη θα παρουσιαστούν, μέσα από τις δυτικές και βυζαντινές ιστοριογραφικές πηγές, οι αναφορές στην περιοχή της Μοσυνούπολης και η σύνδεσή της με τη φεουδαρχική οργάνωση των λατίνων κυριάρχων.

Λέξεις κλειδιά: Μοσυνούπολη, θρακικές πόλεις, βυζαντινοί αυτοκράτορες, λατινοκρατία.

Η Θράκη, η αυλή της Βασιλεύουσας, ακολούθησε μετά το 1204 και την κατάληψη της Πόλης από τους σταυροφόρους της Δ' σταυροφορίας, τις ιστορικές τύχες της βυζαντινής πρωτεύουσας¹. Η σημερινή Κομοτηνή ή τα «Κουμουτζηνά, πόλισμα της Θράκης» που αναφέρεται στις ιστορικές πηγές από τον 14ο αιώνα², θεωρείται η ιστορική συνέχεια της πόλης της Μοσυνούπολης, η οποία βρισκόταν επάνω στη διαδρομή της Εγνατίας οδού³. Στην παρούσα ευθύνοπτη μελέτη θα παρουσιαστούν, μέσα από τις βυζαντινές και δυτικές ιστοριογραφικές πηγές, οι αναφορές στη Μοσυνούπολη και στην περιοχή της και η σύνδεση της πόλης με τη φεουδαρχική οργάνωση των λατίνων κυριάρχων.

Οι έριδες της αυτοκρατορικής οικογένειας των Κομνηνών Αγγέλων⁴ και οι υπερφίαλες φιλοδοξίες των μελών της οδήγησαν, σχεδόν κρατώντας από το χέρι, τα

¹ Για την κατάρτιση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την τέταρτη σταυροφορία, βλ. W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1990, σ. 67-70. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Αθήνα 1998, σ. 88-97. D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, Αθήνα 2010, σ. 195-199. Κ. Τσικνάκης, «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιστ. επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008, σ. 239-249. Για τα γεγονότα που συνδέονται με την Θράκη, μετά την τέταρτη σταυροφορία και έως την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους βυζαντινούς, βλ. και Χρ. Μιχαλόπουλος, *Η λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης (1204-1261). Η Θράκη του 13ου αιώνα και η δυτική ιπποσύνη*, Ξάνθη 2007.

² Βλ. «κατά τά Κουμουτζηνά πόλισμα τής Θράκης ού πολύ άπωκισμένον τής θαλάσσης»: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, cura Lud. Schopeni, vol. I, Bonnae 1828, σ. 470 στ. 23. Επίσης, «άπάγειν εις Κουμουτζηνά», «εβιάδιζεν εϋτάκτως διά Μεσήνης τήν άγουσαν εις Κουμουτζηνά»: Ioannis Cantacuzeni...vol. II, Bonnae 1831, σ. 430 στ. 3, 14-15.

³ Για τη Μοσυνούπολη, βλ. P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini 6. Thracien (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, Wien 1991, σ. 369-370. Χρ. Μιχαλόπουλος, *Η λατινική αυτοκρατορία*, σ. 142 σημ. 721. Η πόλη αναφέρεται στις πηγές ως Μοσυνόπολις αλλά και ως Μοσυνούπολις, στην εργασία έχει επιλεγεί ο δεύτερος τύπος.

⁴ Για την οικογένεια των Κομνηνών Αγγέλων, βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η δυναστική κρίση στο Βυζάντιο», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σ. 150-151.

στρατεύματα της Δ΄ σταυροφορίας στην Κωνσταντινούπολη⁵. Ήταν εκείνα τα χρόνια με πρωταγωνιστές τους τρεις Αλέξιους. Ο πρώτος, Αλέξιος Γ΄ για την ιστορία, ήταν ο αδελφός του εκλεγμένου αυτοκράτορα Ισαάκιου του Β΄ Κομνηνού Αγγέλου, εκείνος που σφετερίστηκε έναν θρόνο και μια αυτοκρατορία τυφλώνοντας και εγκλείοντας στη φυλακή τον γηραιό αυτοκράτορα. Ο δεύτερος στη σειρά Αλέξιος, Αλέξιος Δ΄ για την ιστορία, ήταν ο γιος του φυλακισμένου αυτοκράτορα Ισαάκιου, εκείνος που συνάντησε στη δαλματική Ζάρα, τα στρατεύματα των σταυροφόρων και τους υποσχέθηκε παντοία βοήθεια και οικονομική συνδρομή, αν τον βοηθούσαν να ελευθερώσει τον πατέρα του και να αποκαταστήσει τον θρόνο. Και ο τρίτος Αλέξιος, Αλέξιος Ε΄ ο Δούκας, ο επονομαζόμενος Μούρτζουφλος, ήταν ένας πρωτοβεστιάριος, έμπιστος των αυτοκρατόρων, ο οποίος την ώρα που οι λατίνοι μελετούσαν την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης θανάτωσε τον νεαρό αυτοκράτορα Αλέξιο Δ΄ και ανακηρύχθηκε από τους πολίτες αυτοκράτορας.

Αυτοί είναι οι πρωταγωνιστές από τη μεριά των Βυζαντινών, τα του δράματος πρόσωπα θα λέγαμε.

Στην κεντρική σκηνή όμως ήδη από τον Ιούνιο του 1203 πρωταγωνιστούσαν οι λατίνοι, φράγκοι σταυροφόροι και βενετοί. Αυτοί, αφότου αντίκρυσαν την Κωνσταντινούπολη για την οποία δεν μπορούσαν να διανοηθούν *«πως μπορεί να υπάρχει σ' όλον τον κόσμο μια τόσο πλούσια πόλη⁶»*, και δεδομένης της αναστάτωσης και της ταραχής που επικράτησε μετά την ενθρόνιση του Αλέξιου Δούκα, άλλαξαν τα σχέδιά τους και αποφάσισαν την κατάκτηση. Ως καθησυχαστικό επιχείρημα, για τις συνειδήσεις των λατίνων σταυροφόρων, και ως αφοπλιστικό, για τις ενστάσεις οποιουδήποτε μεταγενέστερου αναγνώστη των φρικαλέων γεγονότων που ακολούθησαν, προβάλλει ο Γοδεφρείδος ο Βιλλαρδουίνος⁷ στο έργο του τη φράση: *«εκείνος που είχε κάνει μια τέτοια δολοφονία (εννοεί τον Μούρτζουφλο) δεν είχε δικαίωμα να έχει στην κατοχή του μια χώρα και όλοι εκείνοι που αποδέχονταν κάτι τέτοιο ήταν συνένοχοι στο φόνο και, εκτός από αυτό, είχαν πάψει να υπακούουν στη Ρώμη»⁸*.

Οι λατίνοι πολίorkησαν και άλωσαν την Κωνσταντινούπολη, στις 13 του Απρίλη του 1204. Τον Μάιο του ίδιου χρόνου ο Βαλδουίνος, κόμης της Φλάνδρας και του Αϊνώ στέφτηκε αυτοκράτορας Κωνσταντινούπολης και λίγο αργότερα ο Βονιφάτιος του Μομφερράτου, συνυποψήφιος αρχικά του Βαλδουίνου, θα κυριαρχούσε στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης⁹.

⁵ Για τα γεγονότα της τέταρτης σταυροφορίας παραπέμπουμε στα χρηστικά και προσιτά έργα των Τζ. Φίλλιπς, *Η τέταρτη σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2005. Έντουιν Πήαρς, *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Ιστορία της τέταρτης σταυροφορίας*, Αθήνα 2005. Μ. Angold, *Η τέταρτη σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*, Αθήνα 2006. Για την παρέκκλιση της σταυροφορίας, βλ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Η Δ΄ Σταυροφορία: Οργάνωση της κίνησης και παρέκκλιση των στόχων», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σ. 115-129. Για μία αναλυτική καταγραφή όλων των έργων με θεματολογία την τέταρτη σταυροφορία, βλ. Μαρίνα Κουμανούδη, «Βιβλιογραφία», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σ. 417-433.

⁶ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Μετάφραση Κ. Αντύπας-Εισαγωγή Γ. Σαραφιανός, Αθήνα 1985, σ. 71 παράγραφος (στο εξής παρ.) 128.

⁷ Για την προσωπικότητα του δυτικού χρονογράφου αλλά και για την αντικειμενικότητα στο έργο του, βλ. Κατερίνα Νικολάου, «Οι πρωταγωνιστές της Δ΄ σταυροφορίας», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., σ. 137-138.

⁸ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 107 παρ. 224.

⁹ Για το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, βλ. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, ό.π., σ. 106-112.

Η πόλη της Μοσυνούπολης συνδέεται πολλαπλά με κρίσιμα γεγονότα που συνέβησαν την επαύριον της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Στη Μοσυνούπολη ξεκίνησε η νέμεσις για τους άφρονες και προδότες βυζαντινούς αυτοκράτορες. Στην ίδια πόλη αναδύθηκαν οι προσωπικές αντιπάθειες και καχυποπίες ανάμεσα στους δύο αρχηγούς της σταυροφορίας και σημαντικούς αξιωματούχους, στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τον μαρκήσιο του Μομφερράτου Βονιφάτιο, βασιλιά αργότερα της Θεσσαλονίκης. Η Μοσυνούπολη δόθηκε ως φέουδο στον Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο και ορίστηκε ως τόπος σύνορο για το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Τέλος, στην ίδια πόλη τελείωσε τον βίο του ο κύριος και βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, ο Βονιφάτιος.

Ανάγκη όμως να πιάσουμε το νήμα της αφήγησης από εκεί που το αφήσαμε με τους βυζαντινούς.

Ο Αλέξιος Γ', ο αυτοκράτορας δηλαδή τον οποίον βρήκαν οι σταυροφόροι όταν έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, μέσα στη γενική σύγχυση και ταραχή που ακολούθησε την άφιξη των λατίνων, θυσίασε την εθνική ευθύνη της σωτηρίας της πρωτεύουσας στην ατομική σωτηρία και, αφού καταλήστεψε και το κρατικό ταμείο, τράπηκε σε φυγή τον Ιούλιο του 1203, αφήνοντας τους υπηκόους στην τύχη τους.

ἐπεὶ δὲ ὁ βασιλεύς Ἀλέξιος τοῖς τοιοῦτοις ἀπώκνησε πράγμασι, ... τὰ πάντα χαίρειν ἔασας φυγῆ ἔχρησατο... προσεπαγόμενός τε καὶ τὴν γυναικα καὶ χρήματα τοῦ βασιλικοῦ ταμείου ἱκανά¹⁰.

Μαζί του πήρε και όσους από τους ανθρώπους του θέλανε να φύγουν. «*Ἐφυγε και ἄφησε τὴν πολιτεία*», επιβεβαιώνει ο δυτικός χρονικογράφος Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος ενώ ο Ροβέρτος του Κλαρί τον παρουσιάζει να τρέχει έντρομος μπροστά από τον ανηψιό του Αλέξιο Δ' ¹¹.

Ο άλλος Αλέξιος, ο Δούκας, αυτός που πραξικοπηματικά είχε ανέβει στον θρόνο, είχε σκοτώσει τον γιο του Ισαάκιου, και είχε παντρευτεί (αφού εγκατέλειψε τη νόμιμη σύζυγό του) την κόρη του Αλέξιου Γ', την Ευδοκία (σύζυγο προηγουμένως του κράλη της Σερβίας), όταν οι λατίνοι κυρίευσαν την Κωνσταντινούπολη τράπηκε σε φυγή. «*Ἐφυγε κρυφά από τὴν πόλη τα μεσάνυχτα*» διαβάζουμε στο Χρονικό του λατίνου Ροβέρτου του Κλαρί¹².

Οι δύο αυτοί τελευταίοι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, ο Αλέξιος ο Γ' και ο Αλέξιος Ε' ο Δούκας, δύο πλάνητες και πλανεμένοι, «*πλάνης πλάνητα μισῶν*», κατά την έκφραση του Χωνιάτη¹³, συναντήθηκαν σε τούτα εδώ τα μέρη, στη Μοσυνούπολη.

¹⁰ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή. Η βυζαντινή ιστορία της λατινοκρατίας (1204-1261)*. Πρόλογος Β. Κατσαρός. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Σπ. Σπυρόπουλος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 78, 80 κεφάλαιο (στο εξής κεφ.) 2.

¹¹ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 91, παρ. 182. Ροβέρτος Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Μετάφραση Μπ. Λυκούδης. Επιμ. Κ. Αντύπας-Γ. Σαραφιανός. Εισαγωγή-σχόλια Γ. Σαραφιανός, Αθήνα 1990, σ. 125 παρ. 57.

¹² Ροβέρτος του Κλαρί, *Η κατάκτηση*, σ. 152 παρ. 79. Για την προσωπικότητα του δυτικού χρονογράφου και την ιστορική αξία του έργου του, βλ. Κατερίνα Νικολάου, «Οι πρωταγωνιστές της Δ' σταυροφορίας», ό.π., σ. 138-139.

¹³ Nicetae Choniatae, *Historia*. Ex recensione Imm. Bekkeri, Bonnae 1835 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Nicetas Choniata] (στο εξής Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*), σ. 804 στίχοι (στο εξής στ.) 11-12.

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος ο Γ΄ όταν έφυγε από την Κωνσταντινούπολη είχε κατευθυνθεί προς τη Φιλιπούπολη, όπου όμως δεν έγινε δεκτός και κατέληξε στη Μοσυνούπολη, στην οποία και εγκαταστάθηκε.

«Ο μὲν οὖν βασιλεύς Αλέξιος ὁ Ἄγγελος, ὃν ἀποδρᾶσαι ὁ λόγος εἰρήκει τῆς Κωνσταντίνου, περὶ τὴν Φιλιπούπολιν ἀφικόμενος καὶ μὴ πρὸς τῶν οἰκητόρων δεχθεὶς περὶ τὴν Μοσυνούπολιν ἀφικνεῖται κάκεισαι τὰς διατριβάς ἐποιεῖτο¹⁴».

Ο Αλέξιος ο Μούρτζουφλος, μαζί με την γυναίκα του, όταν έμαθε ότι ο πεθερός του βρισκόταν στη Μοσυνούπολη κατευθύνθηκε εκεί όπου και τον συνάντησε.

«Αλέξιος δὲ ὁ Δούκας, ὅς τὸν υἱὸν Ἰσαακίου ἀπέκτεινε,..... μαθὼν δὲ ὡς ἐν Μοσυνουπόλει τὰς διατριβάς ποιεῖται ὁ πενθερὸς αὐτοῦ βασιλεύς Αλέξιος, θαρρούντως πρὸς αὐτὸν ἀπήει¹⁵».

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, η καταστροφή μιας πόλης και ο αφανισμός τόσων ανθρώπων και αγαθών δεν είχαν σταθεί ικανοί και αποχρώντες λόγοι για τη διάλυση της εμπάθειας και της απύθμενης φιλοδοξίας. Στη Μοσυνούπολη, ο πεθερός είχε ετοιμάσει λουτρό για τον γαμπρό και την κόρη του, όπως πρόσταζαν οι κανόνες της φιλοξενίας για τους κουρασμένους ταξιδιώτες, και παράλληλα είχε καταστρώσει ένα σχέδιο για την ταπείνωση του Μούρτζουφλου, εξευτελισμό αφόρητα επώδυνο. Την ώρα του λουτρού, υπηρέτες του Αλέξιου έβγαλαν τα μάτια, τύφλωσαν τον Μούρτζουφλο.

«...ὕποδέχεται τὸν Αλέξιον, λουτρόν τε εὐτρεπίσας ἅμα τῇ θυγατρὶ λουθῆναι τοῦτον προστέταχεν. ἐντὸς οὖν τοῦ λουτῆρος γενομένου τοῦ Αλεξίου ἐπεισπίπτουσιν ἀθρόον αὐτῷ οἱ τοῦ βασιλέως Αλεξίου ὑπηρέται κάκεισαι τούς ὀφθαλμούς ἐξορύττουσιν¹⁶».

Και η εκδοχή των λατίνων:

«Και τότε κάλεσε ο αυτοκράτορας Αλέξιος τον αυτοκράτορα Μούρτζουφλο να του κάνει το τραπέζι και να πάνε μαζί στα λουτρά. Έτσι όπως συμφωνήθηκε, έτσι έγινε. Ο αυτοκράτορας Μούρτζουφλος, έτσι όπως τον είχε παρακαλέσει ο άλλος, ήρθε χωρίς επισημότητα και με λίγους ανθρώπους, και όταν μπήκε μέσα στο σπάτι, ο αυτοκράτορας Αλέξιος τον φώναξε σ'ένα δωμάτιο και διέταξε να τον ρίξουν καταγής και του 'βγαλαν τα μάτια με την προδοσία που ακούσατε¹⁷».

Ο τόπος της Μοσυνούπολης φιλοξένησε για κάμποσο καιρό τον τυφλό, πάλαι ποτέ αυτοκράτορα με τη βραχύτατη θητεία, άκουγε καθημερινά τον πόνο του τον σωματικό, δεχόταν τον καημό του για τον άμετρο εξευτελισμό του, έως ότου κάποιιο από τους λατίνους κατακτητές που τον συνάντησαν στη Μοσυνούπολη τον οδήγησαν στην Κωνσταντινούπολη, τον δίκασαν και τον καταδίκασαν, για τον θάνατο του νεαρού Αλεξίου, του γιού του Ισαάκιου¹⁸.

«ὁ δηλωθεὶς Δούκας Αλέξιος περὶ τὰ τῆς Μοσυνουπόλεως ἐπλανᾶτο μέρη, ἀλήτης διερχόμενος τὰ ἐκεῖσε... ἐπεὶ δὲ ἐξώρμησαν τῆς Κωνσταντίνου οἱ Ἰταλοὶ καὶ ἀπήλθον περὶ τὴν Μοσυνούπολιν, εὐρόντες ἐκεῖσε τὸν Μούρτζουφλον Αλέξιον εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἀπήγαγον¹⁹».

¹⁴ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 84, 86 κεφ. 5.

¹⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 86, 88 κεφ. 5.

¹⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 88 κεφ. 5.

¹⁷ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 127 παρ. 271.

¹⁸ Για την προσωπικότητα του Αλέξιου Έ Δούκα Μούρτζουφλου και για τα γεγονότα που συνδέονται με την τύφλωσή και την εκτέλεσή του, βλ. Β. Hendrickx-Corinna Matzukis, «Alexios V Doukas Mourtzouphlos: his life, reign and death (?-1204)», *Ελληνικά* 31 (1979), 108-132.

¹⁹ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 88 κεφ. 5.

Την πορεία των «*Ιταλών*», ουσιαστικά των Φράγκων σταυροφόρων προς τη Μοσυνούπολη περιγράφει καλύτερα ο μαρεσάλης της Καμπανίας Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, ο οποίος αναφέρει και την παράδοση της πόλης στον λατίνο αυτοκράτορα.

Γράφει λοιπόν ο δυτικός χρονικογράφος ότι ενώ ο Αλέξιος ο Γ΄ βρισκόταν στη Μοσυνούπολη, την οποία και εξουσίαζε, ο Μούρτζουφλος, που είχε εν τω μεταξύ καταλάβει την Τυρολόη (Çorlu)²⁰, στο άκουσμα της είδησης ότι οι λατίνοι είχαν φτάσει στην Αδριανούπολη, το έβαλε στα πόδια και έφτασε στη Μοσυνούπολη.

«Και εκείνος ο αυτοκράτορας Αλέξιος ήταν σε μια πόλη που τη λένε Μοσυνόπολη μαζί με τους ανθρώπους του και κρατούσε ακόμα ένα μεγάλο κομμάτι της χώρας...Ο αυτοκράτορας Μούρτζουφλος, όταν άκουσε πως είχαν φτάσει εδώ, δεν τόλμησε να τους αντιμετωπίσει, αλλά έφευγε πάντα μπροστά, δυο και τρεις ημέρες δρόμο, κι έτσι έφτασε μέχρι τη Μοσυνόπολη, όπου βρισκόταν ο βασιλιάς Αλέξιος...Έτσι στρατοπέδευσε ο αυτοκράτορας Μούρτζουφλος μπροστά από τη Μοσυνόπολη. και έστησε τις τέντες του και τις σκηνές του και ο ίδιος πήγε να μείνει στην πόλη²¹».

Ακολούθησαν τα γεγονότα της πρόσκλησης σε τράπεζα και σε λουτρό και κατόπιν η προδοσία και η τύφλωση. Ο Βιλλαρδουίνος πληροφορεί ακόμα ότι οι άνδρες του στρατοπέδου του Μούρτζουφλου, που είχαν στήσει τις τέντες τους και τις σκηνές τους μπροστά από τη Μοσυνούπολη, μετά την τύφλωση του αυτοκράτορα, διασκορπίστηκαν, ενώ κάποιοι δήλωσαν υποταγή στον Αλέξιο Γ΄ και έμειναν κοντά του²².

Ο λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος και ο αδελφός του Ερρίκος της Φλάνδρας βρίσκονταν στην Αδριανούπολη όταν πληροφορήθηκαν τα νέα της τύφλωσης (της νέας τύφλωσης, ήταν ο ίδιος Αλέξιος με «ειδικότητα» στην εξόρυξη οφθαλμών!).

«Και τότε ήρθε το νέο πως ο αυτοκράτορας της Αλέξιος είχε βγάλει τα μάτια του αυτοκράτορα Μούρτζουφλου. Πολλές συζητήσεις γίνανε ανάμεσά τους και είπανε πως δεν είχαν αυτοί οι άνθρωποι δικαίωμα να κατέχουν γη, που τόσο άνομα προδίνανε ο ένας τον άλλον²³».

Με στόχο την κατάκτηση των εδαφών της αυτοκρατορίας και έχοντας αναλάβει και ρόλο τιμητή, ο λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, Βαλδουίνος, κατηύθυνε τον στρατό του προς τη Μοσυνούπολη για να τιμωρήσει τον Αλέξιο²⁴.

Ο Αλέξιος Γ΄, όταν πληροφορήθηκε την επικείμενη άφιξη του Βαλδουίνου, μαζί με τους άνδρες που τον υποστήριζαν, τράπηκε σε φυγή προς τη Θεσσαλονίκη, ενώ οι κάτοικοι της πόλης παραδόθηκαν εκουσία βουλή στον λατίνο κατακτητή της αυτοκρατορίας.

«Έτσι έφυγε ο αυτοκράτορας Βαλδουίνος από την Αδριανούπολη και προχώρησε μέχρι τη Μοσυνόπολη, όπου πίστευε πως θα έβρισκε τον αυτοκράτορα Αλέξιο. Όλη η γη απ'όπου πέρασε υποτάχτηκε στην εξουσία και στο έλεός του. Και

²⁰ Για το Τζουρουλόν (Çorlu), βλ. A. Carile, "Partitio terrarum imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 7(1965), 233.

²¹ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 125 παρ. 266, σ. 127 παρ. 270.

²² Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 127 παρ. 271.

²³ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 128 παρ. 272.

²⁴ Για τα γεγονότα βλ. και F. Van Tricht, *The Latin "Renovatio" of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Brill, Leiden 2011, σ. 211.

όταν είδε τούτο ο αυτοκράτορας Αλέξιος αδειάζει τη Μοσυνόπολη και φεύγει. Και ο αυτοκράτορας Βαλδουίνος προχώρησε μέχρι που έφτασε μπροστά από τη Μοσυνόπολη. Και οι κάτοικοι της πόλης ήρθαν να τον συναντήσουν και να του παραδώσουν την πόλη στην εξουσία του ²⁵».

«Καθώς έφτανε στις πόλεις και στα κάστρα, του τα παράδιναν χωρίς αντίρρηση και έρχονταν να τον προϋπαντήσουν φέρνοντάς του κλειδιά. κι έρχονταν να τον προϋπαντήσουν και να τον δεχτούν με λιτανεία, παπάδες και κληρικοί, και οι Έλληνες τον προσκυνούσαν όλοι σαν άγιο αυτοκράτορα...Και κατάκτησε έτσι γη μέχρι δεκαπέντε ημερών απόσταση από την Κωνσταντινούπολη και έφτασε έτσι σε μιας ημέρας απόσταση από τη Θεσσαλονίκη²⁶».

Το πιο εντυπωσιακό στην αφήγηση, είναι η προθυμία των κατοίκων να παραδώσουν την πόλη τους στους λατίνους κυριάρχους, για να αποφύγουν την προσβολή της λεηλασίας και την οδύνη της καταστροφής, απογοητευμένοι από τους δικούς τους αυτοκράτορες, πικραμένοι από την έκβαση των γεγονότων στο αγλαΐσμα της αυτοκρατορίας, απελπισμένοι από πρόσωπα και συμπεριφορές. Η αναφορά βέβαια στην παράδοση της πόλης από τους κατοίκους, δημιουργεί τον συνειρμό ότι πρόκειται για ομάδα της άρχουσας τάξης, των τοπικών αρχόντων ή μελών του αστικού συμβουλίου που διαχειρίζονταν τις τύχες της πόλης²⁷.

Στη Μοσυνούπολη, «πάνω στο ποτάμι»²⁸, και εννοείται εδώ το ποτάμι Τραύος στην κοιλάδα της Κερασέας του Ιάσμου²⁹, συνάντησε τον Βαλδουίνο ο Βονιφάτιος ο μαρκήσιος του Μομφερράτου, ο οποίος ήρθε από την Αδριανούπολη μαζί με τη γυναίκα του (τη Μαργαρίτα της Ουγγαρίας, τη χήρα του Ισαάκιου Β' Αγγέλου), τον Ιούλιο του 1204³⁰.

«έπει δέ ό μέν Βαλδουίνος αὐλίζοιτο κατά τήν Μοσυνόπολιν, ό δέ μαρκέσιος πύθοιτο παρά πλείστων μηδέ ποτε προθέσθαι τόν Βαλδουϊνον ὑπεκστῆναι οί τῆς λογίμης Θεσσαλονίκης καθάπερ δῆ και συνέθετο... οὐκοῦν ὑπ' ἄθυμίας φανείς κατακόχιμος παλίμπους φέρεται³¹».

Η περιοχή της Μοσυνούπολης, όπως και άλλα μέρη της βορειοδυτικής Θράκης, μαζί με την περιοχή της ανατολικής και κεντρικής Μακεδονίας, δεν περιλαμβάνονταν στο κείμενο της Partitio, στην περίφημη συμφωνία των λατίνων κυριάρχων για τη διανομή των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας³². Η απουσία από το σύμφωνο

²⁵ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 128 παρ. 274.

²⁶ Ροβέρτος του Κλαρί, *Η κατάκτηση*, σ. 173-174 παρ. 99. Η αφήγηση του Ροβέρτου του Κλαρί ελέγχεται για την ακρίβεια των πληροφοριών. Αν τα γεγονότα διαδραματίζονται στη Μοσυνούπολη τότε σίγουρα η πόλη δεν απέχει μία ημέρα από τη Θεσσαλονίκη.

²⁷ Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη της συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος-15ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (2012), 9-33.

²⁸ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 129 παρ. 274.

²⁹ Ο Τραύος ή Ασπροπόταμος πηγάζει από το Παπίκιο όρος και εκβάλλει στη Βιστωνίδα λίμνη.

³⁰ Ο Carile τοποθετεί την άφιξη του Βονιφάτιου στη Μοσυνούπολη μετά τις 20 Ιουλίου (A. Carile, "Partitio", σ. 145).

³¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 792 στ. 6-9.

³² Για τη διανομή των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. A. Carile, "Partitio", σ. 125-305. K. Τσιγκνάκης, «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», ό.π., σ. 246. Στο πρώτο μέρος της Partitio (Pars prima domini Ducis et communis Venetiae De prima parte terre que devenit comuni Veneciarum) αμέσως μετά την civitas Archadiopoli (σημερινό Λουλέ Μπουργκάς) υπάρχει η αναφορά της Missini, η οποία δηλώνεται ως Mosynopolis από τον Paolo Ramusio (G.L. Fr. Tafel-G.M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels und Staatsgeschichte der Republic Venedig. I. Theil (814-1205)*, Wien 1856, σ. 464, 489. Βλ. και A. Carile, "Partitio", σ. 218). Η Missini ταυτίζεται με τη

διανομής των ανωτέρω περιοχών, που ορίζονται από τα δύο ποτάμια, τον Έβρο και τον Αξιό, όπως επίσης των περιοχών της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, της Βοιωτίας και της Εύβοιας, συνδέεται με την παραχώρησή τους στον Βονιφάτιο Μομφερρατικό³³.

Ο Βονιφάτιος μετά τη στέψη του Βαλδουίνου ζήτησε να ανταλλάξει τα μέρη πέρα από το Στενό προς τη μεριά της Τουρκίας, που είχαν προσγραφεί αρχικά σε εκείνον, με το βασίλειο της Θεσσαλονίκης³⁴, στο οποίο όμως περιλαμβάνονταν περιοχές που ανήκαν στους Βενετούς και στους σταυροφόρους. Τελικά, όχι χωρίς αντιδράσεις, δόθηκε υπόσχεση, αν και για εκείνη την παραχώρηση δεν έχει σωθεί καμία γραπτή πηγή. Το μομφερρατικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης περιέκλεισε στα σύνορά του το βυζαντινό θέμα (γεωγραφική περιφέρεια) Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Το Βολερόν, με πρωτεύουσα τη Μοσυνούπολη, εκτεινόταν δυτικά της Μάκρης και ανατολικά του Νέστου, αντιστοιχούσε δηλαδή στη σημερινή δυτική Θράκη μέχρι την Αλεξανδρούπολη, με εξαίρεση την περιοχή του ποταμού Έβρου³⁵. Στο χρυσόβουλο του 1198, με το οποίο ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε σειρά προνομίων στους Βενετούς, αναφέρεται ως μία επαρχία, *Prouincia Voleri, Strimonos et Thessalonicis*³⁶.

Μετά την κυριαρχία των Βενετών και των σταυροφόρων η περιοχή της Μοσυνούπολης ορίστηκε ως το ανατολικό σύνορο του βασιλείου της Θεσσαλονίκης. Το καλοκαίρι του 1204 οι δύο ισχυροί λατίνοι αρχηγοί, Βαλδουίνος και Βονιφάτιος, συναντήθηκαν στη Μοσυνούπολη και ο λατίνος αυτοκράτορας κοινοποίησε την πρόθεσή του να προχωρήσει και να κατακτήσει τη Θεσσαλονίκη. Οι δύο άνδρες φιλονίκησαν έντονα. Ο Βονιφάτιος ζήτησε να μην εισέλθει ο Βαλδουίνος στην πόλη και στην περιοχή του ενώ ο δεύτερος επέμενε για το αντίθετο³⁷. Υπερίσχυσε η επιθυμία του Βαλδουίνου, και παρότι ο κύριος δεν απέσπασε την άδεια του βασάλου για την είσοδο στο φέουδο του τελευταίου, αντίθετα με τους φεουδαρχικούς θεσμούς που όριζαν την απόλυτη εξουσία των κυρίων στα φέουδά τους, ο Βαλδουίνος προχώρησε για τη Θεσσαλονίκη³⁸. Ομοίως αναχώρησε με προορισμό την

Μεσήνη, σήμερα Misinli, στην αρχαιότητα γνωστή ως Δρουζιπάρα ή Δριζιπάρα (A. Carile, "Partitio", σ. 247).

³³ G.L. Fr. Tafel-G.M. Thomas, *Urkunden*, σ. 461. Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει. Κεφ. Δεύτερον, Η Partitio Romaniae», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 21 (1951), 180. A. Carile, "Partitio", σ. 158-159. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως*. Προλογικά Α. Γ.Κ. Σαββίδης, Αθήνα 1999, σ. 82-86.

³⁴ Σύμφωνα με το 12ο άρθρο της σύμβασης του Μαρτίου του 1204 ο μαρκήσιος του Μομφερράτου, όπως και ο αυτοκράτορας, είχε το δικαίωμα να αλλάξει μαζί με τους συμβούλους του κάποια στοιχεία από τη διανομή που θα πρότειναν οι 24 *repartitores* (B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 30).

³⁵ Για μία διαχρονική παρουσίαση του θέματος Βολερού, βλ. Στ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά Μελέται IV, Τό Βολερόν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 3 (1934), 291-362.

³⁶ G.L. Fr. Tafel-G.M. Thomas, *Urkunden*, σ. 264. Την ίδια χρονιά που ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ απέλυε το νέο χρυσόβουλο η περιοχή από τη Μοσυνούπολη έως την Ξάνθηια περνούσε στα χέρια του Βλάχου Ιβάνκο (βογιάρου Ιβαγκός), αργότερα γνωστού ως Αλέξιου (Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η δυναστική κρίση στο Βυζάντιο», ό.π., σ. 156).

³⁷ Για την υπόθεση της Θεσσαλονίκης αλλά και για την πολιτική ιδεολογία των πρωταγωνιστών, βλ. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 54-57.

³⁸ Όπως παραδίδει ο Νικήτας Χωνιάτης, η συμπεριφορά του Βαλδουίνου ενόχλησε πάρα πολύ τον Βονιφάτιο, ο οποίος αποκαλούσε τον λατίνο αυτοκράτορα «Γραικῶν ἀπατηλότερον» (Νικήτας

Αδριανούπολη και ο Βονιφάτιος, προκειμένου να προσεταιριστεί τους κατοίκους των θρακικών πόλεων και να τους στρέψει κατά του Βαλδουίνου ενώ παράλληλα «*ἐπί δέ τας Θρακίας πόλεις ἀναστατῶν ...φόρους συνέταττε καί Ρωμαίους συνήγειρεν*»³⁹. Τον Βονιφάτιο ακολούθησαν γερμανοί σταυροφόροι με αρχηγό τον Bertold di Katzenellebogen⁴⁰.

Ακολούθησε μία περίοδος εντάσεων, ο Βονιφάτιος κατέλαβε το Διδυμότειχο και ανακήρυξε βασιλιά τον γιο της Μαργαρίτας-Μαρίας, τον Μανουήλ Άγγελο, ενώ απείλησε και τους άνδρες του Βαλδουίνου στην Αδριανούπολη. Οι ελπίδες των Ελλήνων αναπτερώθηκαν με την ανακήρυξη ενός νέου βυζαντινού βασιλιά. Οι κάτοικοι της Μοσυνούπολης θα έμαθαν το γεγονός και θα επευφήμισαν όπως οι πιο βόρειοι Θράκες. Αλλά αυτό για το οποίο θα πανηγύρισαν ήταν μόνο ένα τέχνασμα του μαρκησίου. Σύντομα, με τη μεσολάβηση του βενετού δόγη στον οποίο έγινε υποτελής ο μαρκήσιος⁴¹, επετεύχθη η ειρήνευση ανάμεσα στους δύο λατίνους αντιπάλους. Το βασίλειο της Θεσσαλονίκης επιδικάστηκε στον Βονιφάτιο και ο τελευταίος έφυγε ξανά από την Κωνσταντινούπολη για τη Θεσσαλονίκη, με τη συνοδεία αυτοκρατορικών αγγελιαφόρων. Στον δρόμο, σύμφωνα με την αφήγηση του Βιλλαρδουίνου, παραδίδονταν σε αυτόν όλα τα κάστρα, θεωρούμε ότι και οι κάτοικοι της Μοσυνούπολης έπραξαν το ίδιο.

«Τότε πήρε την άδεια ο μαρκήσιος και έφυγε για τη Θεσσαλονίκη μ' όλους τους ανθρώπους του και τη γυναίκα του, και μαζί του πήγαν οι αγγελιαφόροι του αυτοκράτορα. Και πέραγε από κάστρο σε κάστρο και του παραδινότουσαν όλα με εντολή του αυτοκράτορα, καθώς και όλη η αριστοκρατία⁴²».

Στις νέες κατακτημένες περιοχές επιβλήθηκαν οι φεουδαρχικές δομές. Ο Filip Van Tricht υποστήριξε πρόσφατα ότι η διαφορά απόψεων, ανάμεσα στον αυτοκράτορα Βαλδουίνο και τον μαρκήσιο Βονιφάτιο, για την κατοχή της Θεσσαλονίκης, θα μπορούσε να εκληφθεί ως μία διαμάχη φεουδαλικών δικαιωμάτων, στην οποία κάθε πλευρά ήθελε να επικυρώσει εκείνο που θεωρούσε δικαίωμά της για την πόλη. Ο Βονιφάτιος ενδιαφερόταν για το δικαίωμα στο φέουδο και ο Βαλδουίνος για τα αυτοκρατορικά επικυριαρχικά δικαιώματα⁴³. Ο υποτελής (βασάλος) είχε το δικαίωμα να διαθέτει το φέουδό του κατά την προσωπική του βούληση. Η κατοχή του φέουδου, όπως είχε συμφωνηθεί στην αρχική συμφωνία διανομής, θα ήταν κληρονομική και θα μεταβιβαζόταν τόσο στους άρρενες κληρονόμους όσο και στα θήλεα⁴⁴. Ο μαρκήσιος του Μομφερράτου έλαβε το μερίδιό του ως ένας απλός

Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 792 στ. 13). Για τους υποτελείς του λατίνου αυτοκράτορα αλλά και για τους επιμέρους «αυτοκράτορες στα βασίλειά τους», βλ. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 71.

³⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 792 στ. 12-19.

⁴⁰ A. Carile, "Partitio", σ. 145. Για τη συσπείρωση των Γερμανών γύρω από τον Βονιφάτιο, βλ. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 72.

⁴¹ A. Carile, "Partitio", σ. 149.

⁴² Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 138-139 παρ. 300.

⁴³ F. Van Tricht, *The Latin "Renovatio"*, ό.π., σ. 212.

⁴⁴ Στην αρχική συμφωνία είχε καθοριστεί η σύσταση μιας επιτροπής που θα μοίραζε "feuda et honorificentias inter homines" (A. Carile, "Partitio", σ. 128. Βλ. και B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 30).

peregrinus και το μερίδιό του εντασσόταν στο ένα τέταρτο και μισό που είχε επιδικαστεί αρχικά στους σταυροφόρους⁴⁵.

Η πόλη από την οποία ξεκίνησε, το έτος 1083, ο αυτοκράτορας Αλέξιος ο Α΄ ο Κομνηνός την εκστρατεία του κατά των Παυλικιανών⁴⁶, έγινε έδρα λατίνου επισκόπου, στα χρόνια της λατινοκρατίας⁴⁷. Γνωρίζουμε ότι το έτος 1210 ήταν λατινική αρχιεπισκοπή, με υποκείμενη την επισκοπή Ξάνθειας⁴⁸.

Οι κάτοικοι της Μοσυνούπολης δεν είδαν και δεν συγχρωτίστηκαν για πρώτη φορά το έτος 1204 με λατίνους παρεπιδημούντες ή κατακτητές. Ο ντόπιος πληθυσμός είχε δει τους ανθρώπους του Βορρά, του ευρωπαϊκού, τους Νορμανδούς (Φράγγους κατά τον Χωνιάτη), να διαβαίνουν μέσα από τις πεδιάδες της θρακικής γης, στον δρόμο τους για την Κωνσταντινούπολη και να στρατοπεδεύουν στη Μοσυνούπολη.

«Τό δέ γε Σικελικόν στράτευμα τριχῆ διαιρεθέν, ὃ μὲν τῇ Θεσσαλονίκῃ προσέμενε, τῶν δ' αὖ ἐτέρων δύο μερίδων ἡ μὲν εἰσβάλλει κατὰ τὰς Σέρρας καί τὰ ἐκεῖσε πάντα χειροῦσθαι καί πορθεῖν ἔγνωκεν, ἡ δέ ὡς διά λείας ὁδοῦ φερομένη καί μηδένα τόν εἰς χεῖρας ἰόντα ἢ ἀντιπίπτοντα ἔχουσα εἰς αὐτήν τήν Μοσυνόπολιν κατεσκήνωσε καί τό κύκλω ὑποχείριον ἔθετο⁴⁹».

Μετά από την άλωση της Θεσσαλονίκης (ἐπεὶ δέ ἐάλω ἡ λογίμη Θεσσαλονίκη) οι κάτοικοι είδαν πάλι τους δυτικούς να καταλαμβάνουν τη Μοσυνούπολη (οἱ μὲν κατελιηφότες τήν Μοσυνόπολιν πολέμοι καί περί τῆς προσωτέρω πορείας ἐσκέπτοντο)⁵⁰, σημαντικό σταθμό πάνω στην Εγνατία στη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη.

Ο Ευφραίμ Αίνιος στη Χρονική του Ιστορία καταθέτει:

*ἦν δ', ὡς ἔφην, στράτευμα Σικελῶν ἄνω
πόλεις ἐπιόν Ρωμαϊκάς καί τρυχόν
Σέρρας μὲν ἡμαύρωσε Στρυμμόνος τόπους,
Ἀμφίπολιν δέ τειχομαχία πόλιν*

⁴⁵ A. Carile, "Partitio", σ. 164. Οι άλλες γνωστές πλησιόχωρες θρακικές πόλεις Βήρα, Μάκρη, Τραϊανούπολις είχαν καταχωρηθεί από την αρχή στη μερίδα των σταυροφόρων (De prima parte terreque devenit peregrinis: Carile, ό.π., σ. 220).

⁴⁶ G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*, London 1854, σ. 78. Γ. Χαριζάνης, *Ο μοναχισμός στη Θράκη κατά τους βυζαντινούς αιώνες*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 87-88.

⁴⁷ Η Μοσυνούπολη από τον 10ο-12ο αιώνα αποτελούσε ορθόδοξη επισκοπή που ανήκε στη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως (J. Darrouzes (Texte Critique. Introduction et Notes par), *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 285 αρ. 598, σ. 304 αρ. 469, σ. 328 αρ. 556, σ. 363 αρ. 607 όπου δηλώνεται η Μοσυνούπολις πάντα στην τρίτη θέση. J.E.T. Wiltsch, *Handbook of the Geography and Statistics of the Church*, vol. I, London 1859, σ. 459 και σημ. 10). Για τις αλλαγές στην εκκλησιαστική διοίκηση στην περίοδο της λατινοκρατίας, βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, ό.π., 343-364.

⁴⁸ Βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 370, ο οποίος παραπέμπει σε M. Tangl, *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500*, Innsbruck 1894, 29 και σε R.L. Wolff, «The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204-1261», *Traditio* 6 (1948), 53, 57. Η πληροφορία για τον λατίνο επίσκοπο ο οποίος μαζί με άλλους δύο λατίνους ιερωμένους ορίστηκε από τον πάπα να κηρύξει τον αφορισμό του Marino Dandolo, κύριου της Άνδρου (P. Soustal, ό.π., και K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol.I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries, American Philosophical Society, Philadelphia 1976, σ. 429), χρήζει επανεξέτασης. Εξάλλου στο σχετικό έγγραφο ο λατίνο επίσκοπος αναφέρεται ως episcopo Messinopolitano και η ταύτιση δεν είναι εμφανής (βλ. R. J. Loenertz, «Marino Dandolo, seigneur d' Andros et son conflit avec l'évêque Jean (1225-1238)», *Orientalia Christiana Periodica* 25 (1959), 180).

⁴⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 411 στ. 1-9.

⁵⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 413 στ. 9-10, 19-20.

*ἤδη παρεστήσαντο σύν τοῖς ἐν κύκλῳ.
εἶλον Βολερόν, Μοσυνόπολιν πόλιν
καί τήν βασιλεύουσαν αἰρήσειν πόλιν.
ὡς νοσσιάν ἔρημον ᾤοντ' αὐτίκα,
κύκλῳ περιστήσοντες αὐτῶν δυνάμεις⁵¹.*

Η Μοσυνούπολη αποτέλεσε το κέντρο τους και το ορμητήριό τους έως ότου ο στρατηγός Βρανάς, στα χρόνια της βασιλείας του Ισαάκιου Αγγέλου, νίκησε τους «Σικελούς» κοντά στην Αμφίπολη (ὁ τοῦ Δημητρίτζη λεγόμενος τόπος), τον Νοέμβριο του 1185⁵².

Δεν είχαν περάσει ούτε δύο δεκαετίες και οι κάτοικοι της Μοσυνούπολης έβλεπαν ξανά τους δυτικούς κυριάρχους στον τόπο τους.

Η έναρξη της λατινικής κυριαρχίας συμπίπτει με την ανάρρηση στον θρόνο των Βουλγάρων του Ιωάννη, αδελφού του Ασάν. Οι Βούλγαροι, αντίπαλο δέος για Έλληνες και Φράγκους, ανάλογα με τις συμμαχίες, εμφανίζονται στα κείμενα βυζαντινών και δυτικών χρονικογράφων ως τρομεροί και αδίστακτοι⁵³. Εν τούτοις στα πρώτα χρόνια οι Έλληνες της Θράκης ζήτησαν βοήθεια από τον Ιωαννίτση, για να «ελευθερωθούν» από τους λατίνους, γεγονός που τονίζει όμως μάλλον την αδιάλλακτη πολιτική του πρώτου λατίνου αυτοκράτορα παρά την εμπιστοσύνη τους στον βούλγαρο βασιλιά.

Ο Βαλδουίνος εκτελέστηκε από τους Βούλγαρους όταν τον συνέλαβαν ζωντανό στη μάχη της Αδριανούπολης, που τοποθετείται χρονικά τον Απρίλιο ή Μάιο του 1205⁵⁴. Φάνηκε τότε ότι η φραγκική κυριαρχία έφτανε στο τέλος της. Μετά την αποτυχημένη του προσπάθεια να καταλάβει την Αδριανούπολη ο βασιλιάς των Βουλγάρων και των Βλάχων Ιωάννης κατέσκαψε όλη τη Θράκη (στο κείμενο: Μακεδονία). Γκρέμισε συθέμελα (κατέσκαψε γοῦν ἐκ βάθρων), κατά τον Ακροπολίτη, περισσότερες από δέκα θρακικές πόλεις από τη μεγάλη και θαυμαστή Φιλιππούπολη έως το Περιθεώριο⁵⁵ και ανάμεσά τους και τη Μοσυνούπολη⁵⁶. Η καταστροφή των θρακικών πόλεων τοποθετείται στα έτη 1205-1206⁵⁷.

Στα τέλη του θέρους του 1207 ο μαρκήσιος του Μομφερράτου, και βασιλιάς της Θεσσαλονίκης από το 1205, υπέταξε ξανά τη Μοσυνούπολη.

«Και κείνο τον καιρό, ο Βονιφάτιος ο μαρκήσιος του Μομφερράτου, που βρισκόταν στις Σέρρες, που τις είχε ξανά οχυρώσει, έκανε μια πορεία μέχρι τη Μοσυνούπολη. Και η πόλη υποτάχθηκε στις διαταγές του⁵⁸».

⁵¹ Od. Lampsides, *Ephraem Aenii Historia Chronica*, Athenis 1990 (CFHB 27), σ. 205 στ. 5712-5720.

⁵² Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 467-470.

⁵³ Για την αρνητική εικόνα των Βουλγάρων που είχε διαμορφωθεί από παλαιότερα καθώς και για την εικόνα τους στο έργο του Χωνιάτη, βλ. Κατερίνα Νικολάου, «Η εικόνα του Κρούμου: εικόνα των “κακοφρόνων” Βουλγάρων» και Theoni Baseu-Barabas, «Das Bild des “anderen” im Werk von Niketas Choniates. Das Beispiel von Peter und Asen», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10 (1996), 269-282, 283-293. Για τις ανήκουστες λεηλασίες των Κουμάνων και των Βλάχων κάνει λόγο ο χρονικογράφος Βίλλαρδουίνος, βλ. Γοδεφρείδος Βίλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 185 παρ. 419.

⁵⁴ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 120 κεφ. 13. Γοδεφρείδος Βίλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 163 παρ. 360, σ. 193 παρ. 439. Για τους θρύλους γύρω από την τύχη του πρώτου λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, βλ. Κατερίνα Νικολάου, «Οι πρωταγωνιστές της Δ΄ σταυροφορίας», ό.π., σ. 140.

⁵⁵ Για το Περιθεώριο, βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 394-395.

⁵⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 122 κεφ. 13.

⁵⁷ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 555 σημ. 91.

⁵⁸ Γοδεφρείδος Βίλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 213 παρ. 495.

Εν τω μεταξύ, νέος λατίνος αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη είχε εκλεγεί ο Ερρίκος της Φλάνδρας⁵⁹. Ο Ερρίκος διακρίθηκε για τον σεβασμό που επέδειξε προς τα βυζαντινά προνόμια και έθιμα της Θεσσαλονίκης. Στα χρόνια του η διοίκηση ήταν ελληνική, η ορθόδοξη Εκκλησία ελεύθερη και ίσχυε το βυζαντινό δίκαιο⁶⁰.

Ο Βονιφάτιος συνάντησε τον νέο αυτοκράτορα στα Κύψελα (Ίψαλα)⁶¹. Ο μαρκήσιος, σύμφωνα με το φεουδαρχικό τυπικό, έγινε υποτελής, βασάλος του αυτοκράτορα, και αναγνώρισε ότι κατείχε τη γη εκείνου μετά από παραχώρηση και ότι ήταν εξαρτημένος από εκείνον, στον οποίο δήλωνε υποταγή. Με άλλα λόγια, ο μαρκήσιος είχε τη νομή και όχι την κυριότητα της γης της Μοσυνούπολης, η οποία είχε υποταχθεί σε εκείνον. Η συμφωνία έκλεινε με τον όρκο υποτελείας, ο οποίος έδενε τον βασάλο με τον κύριό του⁶². Οι δύο άνδρες δεν έμελλε να συναντηθούν έκτοτε στα εδάφη της Μοσυνούπολης ή του ευρύτερου βασιλείου της Θεσσαλονίκης. Ο αυτοκράτορας Ερρίκος πέρασε από εκεί τον χειμώνα του 1208, καθώς η πόλη αποτέλεσε έναν από τους σταθμούς του στο δρόμο από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, αλλά ο Βονιφάτιος δεν ζούσε πια, όπως θα δούμε στη συνέχεια⁶³.

Η Μοσυνούπολη και όλα τα εδάφη που ήταν εξαρτημένα από αυτήν παραχωρήθηκαν κατόπιν ως φέουδο από τον μαρκήσιο του Μομφερράτου στον μαρσεσάλη της Ρωμανίας και Καμπανίας Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο⁶⁴, ο οποίος επέλεξε τη Μοσυνούπολη έναντι της ομοίως παραχωρούμενης σε αυτόν πόλεως των Σερρών. «*Τότε πρόσφερε ο Βονιφάτιος στο Γοδεφρείδο του Βιλλαρντουέν, το μαρσεσάλη της Ρωμανίας και της Καμπανίας, την πόλη της Μοσυνούπολης και όλα τα εδάφη που ήταν εξαρτημένα απ' αυτήν, ή εκείνη των Σερρών, όποια ήθελε καλύτερα*⁶⁵».

Άρχοντας (κύριος) λοιπόν της Μοσυνούπολης ορίστηκε ο Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, ως τιμαριούχος⁶⁶. Ο Βονιφάτιος επέστρεψε στη Μοσυνούπολη και πέντε ημέρες αργότερα επιχείρησε μια πορεία προς τη χώρα των Βουλγάρων, στους Βλάχους και Κουμάνους (κατά τόν Ροβέρτο του Κλαρί), «*στο βουνό της Μοσυνούπολης, σε απόσταση μεγαλύτερη από μιας μέρας δρόμο*». Το βουνό ταυτίζεται με το Παπίκιον όρος⁶⁷ και η απόσταση υπολογίστηκε σε περισσότερα από 50 χιλιόμετρα. Εκεί χτυπήθηκε θανάσιμα από τους άνδρες του Ιωαννίτζη, στον οποίον απέστειλαν λάφυρο το κεφάλι του Βονιφάτιου. Ήταν 4 του Σεπτεμβρίου του 1207.

«*Όταν ο μαρκήσιος έφτασε στη Μοσυνούπολη, δεν πέρασαν ούτε πέντε μέρες και έκανε μία πορεία, με συμβουλή των Ελλήνων της χώρας, στο βουνό της Μοσυνούπολης, σε απόσταση από μιας μέρας δρόμο. Και όταν βρισκόταν στη γη αυτή και ήταν έτοιμος*

⁵⁹ Ο Ερρίκος ανέβηκε στον θρόνο το 1206.

⁶⁰ Β. Hendrickx, «Η πολιτική του αυτοκράτορος Ερρίκου της Φλάνδρας προς τους Έλληνες και Φράγκους του μομφερρατικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης (1204/5-1216)», *Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 136.

⁶¹ Για τα Ίψαλα, βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 330-331.

⁶² Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 214 παρ. 496.

⁶³ Ερρίκος της Βαλανσιέν, *Η ιστορία του αυτοκράτορα Ερρίκου της Κωνσταντινούπολης (συνέχεια του Χρονικού του Βιλλαρδουίνου)*. Μετάφραση Κ. Αντύπας. Εισαγωγή Γ. Σαραφιανός, Αθήνα 1987, σ. 64-65 παρ. 568.

⁶⁴ Ο Βιλλαρδουίνος marescalcus ήδη της Καμπανίας εκλέχτηκε ομοίως και ως Ρωμανίας. Για τον τίτλο βλ. Β. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί*, σ. 111-113.

⁶⁵ Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 214 παρ. 496.

⁶⁶ Βλ. και F. Van Tricht, *The Latin "Renovatio"*, ό.π., σ. 347.

⁶⁷ Για το Παπίκιον Όρος, το Άγιο Όρος της Θράκης, βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 386-387. Γ. Χαριζάνης, *Ο μοναχισμός στη Θράκη*, ό.π., σ. 86-93.

να φύγει, οι Βούλγαροι της χώρας μαζεύτηκαν, και είδαν πως ο μαρκήσιος ήταν με λίγους ανθρώπους. Και ήρθανε απ'όλες τις πλευρές, και κάνανε επίθεση στην οπισθοφυλακή. ... Εκεί χτυπήθηκε ο μαρκήσιος Βονιφάτιος του Μονφερράτου στο μπράτσο, κάτω από τον ώμο... Και κείνοι που είχανε μείνει μαζί του, και ήταν λίγοι, σκοτώθηκαν. Και κόψανε [οι Βούλγαροι] το κεφάλι του μαρκήσιου Βονιφάτιου του Μονφερράτου. Και οι άνθρωποι της χώρας στείλανε στον Ιωαννίτζη το κεφάλι του, και αυτός πήρε μια από τις μεγαλύτερες χαρές που πήρε ποτέ κανείς⁶⁸».

Με τον θάνατο του Βονιφάτιου έκλεισε η αυλαία για όλους τους κύριους πρωταγωνιστές των γεγονότων του 1204 και από τις δύο πλευρές.

Συνοψίζοντας, η Μοσυνούπολη επιλέχθηκε εξαρχής ως έδρα και ορμητήριο του φυγάδα αυτοκράτορα Αλέξιου Γ'. Ο τελευταίος βρήκε εδώ καταφύγιο, όταν ο νεαρός ανηψιός του Αλέξιος Δ' αμέσως μετά τη στέψη του ξεκίνησε μία εκκαθαριστική εκστρατεία κατάκτησης πόλεων και κάστρων που δήλωναν ακόμα υποταγή στον προηγούμενο σφετεριστή αυτοκράτορα. Παρέμεινε στη Μοσυνούπολη προφανώς ως ο κατατρεγμένος από τους λατίνους βυζαντινός αυτοκράτορας. Όταν ο Μούρτζουφλος έφτασε κοντά του, εκτός από την προσωπική αντιπάθεια και το συσσωρευμένο μίσος, σίγουρα διείδε στον άλλο την πρόθεση να αγωνιστεί να επιβάλει τη δική του ανεξάρτητη εξουσία.

Η Μοσυνούπολη, σε απόσταση 6 έως 7 ημερών από την πρωτεύουσα, δεν είχε προλάβει να εκδηλώσει τα αισθήματα αναγνώρισης ή αντίδρασης στον αυτοκράτορα, που ενθρόνισαν οι λατίνοι ευγενείς, και τα οποία θα παράπεμπαν σε φιλο- ή αντιλατινικά αντίστοιχα συναισθήματα. Η πόλη προστάτευσε μέσα στα τείχη της τον βυζαντινό αυτοκράτορα, τον οποίο μνημόνευε και επευφημούσε για οκτώ περίπου χρόνια, τον είδε να συγχρωτίζεται με τους κατοίκους της και αντιλήφθηκε τη γεμάτη δειλία φυγή του. Κατόπιν υποδέχτηκε τον λατίνο αυτοκράτορα, χωρίς να αντιτάξει καμία αντίδραση, αντίθετα παραδόθηκε οικειοθελώς, όπως παραδίδουν τα κείμενα των δυτικών χρονικογράφων ιπποτών. Όσο και αν σταθούμε με επιφυλάξεις απέναντι σε αυτά τα κείμενα, για την αξιοπιστία και την ειλικρίνειά τους, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ότι οι κάτοικοι της Μοσυνούπολης, όπως και οι άλλοι πληθυσμοί της Θράκης, ήθελαν να ζήσουν, ακόμα και αν ένιωθαν προδομένοι από τους δικούς τους βασιλιάδες και παραδομένοι στους λατίνους σταυροφόρους.

Μετά από το τέλος της βιωτής των επιφανών ανδρών που συνδέθηκαν με την ευρύτερη περιοχή της Μοσυνούπολης ήρθε και το τέλος του βίου της ίδιας της πόλης. Στα τέλη του έτους 1224 ο Θεόδωρος Άγγελος της Ηπείρου εκθρόνισε τον Δημήτριο, γιό του Βονιφάτιου, βασιλιά της Θεσσαλονίκης⁶⁹ και το 1226/1227 στέφθηκε Ρωμαιο αυτοκράτορας⁷⁰. Επιχείρησε την υποταγή όλων των πόλεων της Θράκης, όπως αναφέρει δε ονομαστικά ο Ακροπολίτης κυρίευσε τη Μοσυνούπολη, τη Ξάνθεια⁷¹ και τη Γρατζιανού⁷².

⁶⁸ Γοδεφρείδος Βίλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση*, σ. 215 παρ. 498-499.

⁶⁹ Ερρίκος της Βαλανσιέν, *Η ιστορία*, σ. 59 σημ. 104. J. Longnon, «La reprise de Salonique par les Grecs en 1224», *Actes du VIe Congrès International d' Études Byzantines I*, Paris 1950, σ. 141-146.

⁷⁰ Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 37-62.

⁷¹ Για την πόλη, βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 501-502.

⁷² Για τη Γρατζιανούπολη, βλ. P. Soustal, *Tabula*, σ. 276-277.

τά πάντα ὑπό τόν Κομνηνόν ἐγγερόνι Θεόδωρον. ἐπεὶ γοῦν Μοσυνούπολις καὶ Ξάνθεια καὶ ἡ Γρατζιανούς αὐτὴ ὑπὸ τοῦτον ἐτέλει, τὸ τῆς Σταγείρας ὑπερβάς ὄρος, ὃ δὴ Μάκρην ὀνομάζουσιν οἱ πολλοί, τὰ ἐκεῖθεν τοῦ Ἐβρου κατέδραμεν⁷³.

Αφού πέρασε από το βουνό της Μάκρης λεηλάτησε όλες τις περιοχές έως τον Έβρο και εκστράτευσε και κατά του βασιλιά των Βουλγάρων Ιωάννη Ασάν. Αιχμαλωτίστηκε όμως δυστυχώς από εκείνον το 1230 και περιοχές της Θράκης, ανάμεσά τους και η Μοσυνούπολη, πέρασαν στον Βούλγαρο βασιλιά.

«γίνεται μὲν ὑπ'αὐτόν ἡ Ἀδριανοῦ, ἐκ τοῦ σχεδόν δέ καὶ τὸ Διδυμότειχον, εἶτα Βολερόν ἄπαν, Σέρραι, Πελαγονία καὶ Πρίλαπος καὶ τὰ πέριξ τούτων⁷⁴».

Και στην έμμετρη διήγηση του Εφραίμ του Αίνιου:

ὁ κυριεύων Βουλγάρων Ἰωάννης

.....

ἔπειτα κατήρειψε τὰς ἄλλας πόλεις,
κύνιστον Ἡράκλειαν καὶ Σηλυβρίαν,
Ραιδεστόν καὶ Πάνιον σὺν Δαονίῳ
Τραϊανοῦ τε καὶ Μάρωνος τὰς πόλεις,
πόλιν Μοσυνόπολιν καὶ τὴν Σταγείραν
καὶ πλείστας ἄλλας ἢ βέβηλος καρδία⁷⁵.

Από τη σύντομη εξιστόρηση των γεγονότων που παρουσιάσαμε έγινε αντιληπτό ότι η παράδοση της Μοσυνούπολης στους λατίνους κυριάρχους και η υπαγωγή της στους λατινικούς θεσμούς και στο δίκαιο υπήρξαν πιο βραχύχρονες και από εκείνη της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο ο πληθυσμός της ταλαιπωρήθηκε και υπέφερε ιδιαίτερα τους 12ο και 13ο αιώνα. Η πόλη άλλαξε πολλές φορές κυριάρχους, δέχτηκε την εκδικητική μανία του Ιωαννίτζη, δεν άντεξε και εγκαταλείφτηκε. Το θέμα του Βολερού συνέχισε να υφίσταται μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης⁷⁶ αλλά το κέντρο του μετατοπίστηκε στη Γρατιανού, στα Κουμουτζηνά, στο Περιθεώριον⁷⁷. Τα ερείπια της Μοσυνούπολης, σωριασμένα τους επόμενους αιώνες, υπεδείκνυαν για φιλοξενία τη νέα πόλη των Κουμουτζηνών και υποδέχονταν τους περιηγητές που επέστρεφαν από την Κωνσταντινούπολη.

Στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά διαβάζουμε στην ιστορία του βασιλιά Ιωάννη Στ' του Καντακουζηνού, το 1343: «Ἐδοξε καὶ τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ περὶ Μοσινούπολιν, ἐξίόντι Κομοτηνῶν τῆς πολίχνης πῆξασθαι τὸ στρατόπεδον»⁷⁸, ενώ έναν αιώνα αργότερα, στα 1433, ο Bertrand de la Broquière, στο πέρασμά του από τα μέρη της σημερινής Κομοτηνής, σημείωσε στο ημερολόγιό του: «l' en nomme Caumissin qui est assés bonne petite ville et est bien fermée. Item, de là je passay par

⁷³ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σ. 160, κεφ. 24.

⁷⁴ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 168. κεφ. 25.

⁷⁵ Od. Lampsides, *Ephraem Aenii*, ό.π., σ. 277-278, στ. 7816, 7836-7840.

⁷⁶ Στ. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί μελέται», σ. 336-337. Για το όνομα και τα όρια του θέματος, ό.π., σ. 362.

⁷⁷ Στ. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί μελέται», σ. 308.

⁷⁸ Nicephori Gregorae, *Historiae Byzantinae*, II, Venetiis 1729, σ. 357 ή στην έκδοση Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, cura Lud. Schopeni, vol. II, Bonnae 1830, σ. 705 στ. 6-7. Ο τύπος Κομοτηνά αντί Κουμουτζηνά θεωρήθηκε λογιωτατισμός του Γρηγορά, βλ. Στ. Κυριακίδης, *Ο ελληνισμός των σύγχρονων Θρακών. Αι πόλεις Ξάνθη και Κομοτηνή*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 53.

une ville nommée Mussi, qui fu jadis, par samblant bonne et bien fermée, mais elle est ores toute destruicte, et une partie des murs abbatus et n' y habite personne»⁷⁹.

Το όνομα της νεότευκτης πόλης, πριν ενδυθεί τους λεκτικούς τύπους της φωνητικής του απόδοσης από τους Οθωμανούς κυριάρχους, ανακαλούσε εκείνο της παλαιότερης πόλης. Για τους βυζαντινούς αξιωματούχους η συνέχεια της ιστορίας, και για τους δυτικούς ταξιδιώτες η συγγένεια των φθόγγων, ήταν εμφανής.

Τζιβάρα, Π. (2015). Η περιοχή της Μοσυνούπολης ως φέουδο των λατίνων κυριάρχων, την επαύριον της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 95-108.

Παναγιώτα Τζιβάρα, Ph.D.

Επίκουρος Καθηγήτρια.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: ptzivara@he.duth.gr

⁷⁹ *Περάσαμε από μια πόλη που τη λένε Caumissin (Κομισίν) πολύ όμορφη μικρή πόλη, πολύ καλά οχυρωμένη. Επίσης περάσαμε από μία πόλη που τη λένε Mussi (Μισί, Μοσυνούπολη), που ήταν παλαιότερα καλή και καλά οχυρωμένη, αλλά τώρα είναι κατεστραμμένη, τα τείχη της σωριασμένα στο έδαφος και δεν κατοικείται: Le voyage d' Outremer de Bertrandon de la Broquière, Leroux 1892, σ. 175. Βλ. και The Travels of Bertrandon de la Broquière ... to Palestine and his return from Jerusalem overland to France during the years 1432 and 1433... translated by Th. Jonnes... At the Bafod press 1807, σ. 239.*

Η Θράκη από την οθωμανική κατάκτηση ως τη συνθήκη της Λωζάνης (1352-1923)

Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος
Καθηγητής της Ιστορίας του
Νέου Ελληνισμού στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Η παρούσα εργασία αποτελεί επισκόπηση της ιστορίας της μείζονος Θράκης κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής εποχής, δηλαδή από τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν οι Οθωμανοί για πρώτη φορά εγκαταστάθηκαν στη Θράκη, ως την οριστική τριχοτόμηση της περιοχής στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, εξαιτίας των ανταγωνισμών μεταξύ των εθνικών κρατών της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας. Στη μελέτη περιγράφεται αρχικά η κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς και επισημαίνονται οι συνέπειές της στη δημογραφική σύσταση, καθώς και στον οικονομικό και κοινωνικό βίο των ανθρώπων. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η κατάσταση που διαμορφώθηκε κατά την οθωμανική εποχή με έμφαση στην οικονομική ζωή των «σύνοικων πληθυσμών» και στις αλλαγές που αυτή προκάλεσε στην κοινωνία της εποχής. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην οικονομική ανάπτυξη του 19ου αιώνα και στις μεταρρυθμίσεις που επιχείρησαν οι Σουλτάνοι κατά την ίδια περίοδο (Τανζιμάτ). Ακολουθεί η ανάλυση των αιτιών που οδήγησαν στην ανάπτυξη των εθνικών ανταγωνισμών, οι οποίοι οδήγησαν στην τριχοτόμηση της Θράκης. Τέλος, επισημαίνονται οι επιπτώσεις που είχαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί στους «σύνοικους πληθυσμούς» της περιοχής, οι οποίοι εξαιτίας της προσπάθειας των εθνικών κρατών να εξασφαλίσουν την εθνική ομοιογένεια τους, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες και μετατραπούν σε πρόσφυγες.

Λέξεις κλειδιά: Οθωμανική κατάκτηση, «σύνοικοι πληθυσμοί», εθνικοί ανταγωνισμοί, πρόβλημα της κεντρικής βαλκανικής, τριχοτόμηση, ανταλλαγή πληθυσμών, πρόσφυγες.

1. Η οθωμανική κατάσταση (1352-1453)

Η εμφάνιση των Τούρκων της Μ. Ασίας στην Θράκη χρονολογείται αρκετά νωρίτερα από την μόνιμη εγκατάστασή τους στην περιοχή. Συγκεκριμένα, σ' όλη σχεδόν την διάρκεια του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα τουρκικά στρατεύματα διέτρεχαν την νότια κυρίως Θράκη άλλοτε ως σύμμαχοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων, που τα χρησιμοποιούσαν στους δυναστικούς πολέμους, και άλλοτε ως εισβολείς, που επιχειρούσαν επιδρομές λαφυραγωγίας. Ιδιαίτερα κατά την διάρκεια του δεύτερου δυναστικού πολέμου (1341-1349) ανάμεσα στον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, ο πρώτος επανειλημμένα χρησιμοποίησε στις επιχειρήσεις εναντίον του αντιπάλου του πολυάριθμα τουρκικά στρατεύματα, τα οποία μάλιστα διαπεραίωναν στις ευρωπαϊκές ακτές πλοία του βυζαντινού στόλου. Πέρα απ' αυτό, είναι γνωστό ότι στην ίδια περίοδο οι Τούρκοι των δυτικών παραλίων της Μ. Ασίας, κυρίως εκείνοι του Αϊδινίου αλλά και του Καρασί, διενεργούσαν συχνά πειρατικές

επιδρομές στα παράλια της Θράκης, με στόχο την λεηλασία και την σύλληψη αιχμαλώτων, που στη συνέχεια τους πουλούσαν ως δούλους¹.

Η πρώτη εγκατάσταση των Οθωμανών στην Θράκη έγινε στα 1352. Την χρονιά αυτή ο αυτοκράτορας Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός, ανταμείβοντας προφανώς τον σουλτάνο Ορχάν τον Α΄ για τις υπηρεσίες που του προσέφερε κατά την διάρκεια του δεύτερου δυναστικού πολέμου και της εξέγερσης των Ζηλωτών, επέτρεψε στους Οθωμανούς να καταλάβουν την μικρή, αλλά σημαντική πόλη της Τζύμπης στην χερσόνησο της Καλλίπολης². Η εγκατάσταση των Οθωμανών στην πόλη και η μετατροπή της σε διαπορθμευτικό σταθμό σηματοδότησε την έναρξη της διαδικασίας για την κατάκτηση της Θράκης, αφού οι σουλτάνοι είχαν εξασφαλίσει πλέον την ασφαλή μεταφορά των στρατευμάτων τους από την ασιατική στην ευρωπαϊκή ακτή³. Δύο μόλις χρόνια αργότερα οι Οθωμανοί πολιόρκησαν και κατέλαβαν την Καλλίπολη (1354), το σημαντικότερο διαπορθμευτικό σταθμό των Βυζαντινών στην ευρωπαϊκή ακτή⁴. Έτσι, όχι μόνον εξασφάλισαν ένα δεύτερο και πολύ πιο σημαντικό λιμάνι για την ασφαλή μεταφορά των στρατευμάτων τους στην Ευρώπη, αλλά στέρησαν από τους Βυζαντινούς τη δυνατότητα να μεταφέρουν τα δικά τους στρατεύματα στη Μ. Ασία. Από την κατάληψη της Καλλίπολης και μετά η εξάπλωση των Οθωμανών στη Θράκη έγινε με ραγδαίους ρυθμούς. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί εδώ ότι σημαντικό ρόλο στην κατάκτηση της περιοχής έπαιξαν οι ανεξάρτητοι μπέηδες της δυτικής Μ. Ασίας, οι οποίοι διαπεραιώνονταν στην Θράκη μαζί με τους πολεμιστές και το «λαό» τους, αναζητώντας καλύτερη τύχη⁵.

Στα 1361 οι Τούρκοι κατέλαβαν το Διδυμότειχο⁶ και, στη συνέχεια, εκμεταλλευόμενοι την τραγική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει από κάθε άποψη η πάλαι ποτέ πανίσχυρη αυτοκρατορία των Ρωμαίων, στράφηκαν προς βορράν και κατέλαβαν τη μία μετά την άλλη όλες σχεδόν τις οχυρωμένες πόλεις της μείζονος Θράκης, φτάνοντας ως τη Φιλιπούπολη, την οποία κατέκτησαν το 1363 ή το 1364⁷ (10, 122 και 28, 236). Στα τέλη της δεκαετίας του 1360 – πιθανότητα το 1369-κατέλαβαν και την Αδριανούπολη⁸, όπου μετέφεραν την πρωτεύουσά τους, η οποία ως τότε βρισκόταν στην Προύσα της Μ. Ασίας. Έτσι, είκοσι μόλις χρόνια μετά από την πρώτη εγκατάσταση των Τούρκων στη Θράκη, η βυζαντινή κυριαρχία περιορίστηκε ουσιαστικά σε ορισμένα μικρά φρούρια που βρίσκονταν στα παράλια της Προποντίδας (Σηλυβρία, Ηράκλεια, Επιβάτες) και της Μαύρης Θάλασσας

¹ Βακαλόπουλος, Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 131· Βογιατζής, Γεώργιος, *Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη*. Άμεσες δημογραφικές συνέπειες, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 1998, σσ. 85-86· Ostrogorsky, Georg, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Αθήνα, εκδ. Σταφ. Δ. Βασιλόπουλος, 1997, τόμ. Α΄, σ.214· Wittek, Paul, *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Πορεία, σ.58.

² Βακαλόπουλος, Απ., ό.π., σ. 131· Βογιατζής Γ., ό.π., σ. 83·Ostrogorsky, G., ό.π., σ. 227.

³ Βογιατζής, Γ., ό.π., σσ. 85-90.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 94-98· Ostrogorsky, G., ό.π., σ. 227.

⁵ Βογιατζής, Γ., ό.π., σσ.132-134.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 114-115.

⁷ Στο ίδιο, σ. 122· Ostrogorsky, G., ό.π., σ. 236

⁸⁸ Το έτος άλωσης της Αδριανούπολης δεν μας είναι γνωστό. Ο Γ. Βογιατζής υποστηρίζει πως η πόλη καταλήφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1360 (ό.π., 118-119). Αντίθετα, ο Η. Inalcik υποστηρίζει πως η πόλη καταλήφθηκε το 1361 (*Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995, σ. 27.

(Μήδεια, Μεσημβρία, Αγχίαλος, Πύργος), ενώ ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης μετά από την άτυχη μάχη της Μαρίτσας (=Εβρος) το 1371 αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του σουλτάνου⁹.

Χάρη στις κατακτήσεις τους στην Ευρώπη, οι Οθωμανοί, οι οποίοι στα τέλη του 13^{ου} αιώνα είχαν ιδρύσει ένα μικρό και άσημο εμιράτο στη Μ. Ασία υποτελές στη μεγάλη μογγολική αυτοκρατορία των Ιλχανιδών, κατάφεραν λίγο μετά από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα να δημιουργήσουν ένα ισχυρό ανεξάρτητο κράτος. Το αξιοσημείωτο είναι ότι το νέο αυτό κράτος αφενός εκτεινόταν σε δύο περιοχές, στη δυτική και κεντρική Μ. Ασία και στη μείζονα Θράκη, οι οποίες ως τότε αποτελούσαν τους «πνεύμονες» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και, αφετέρου, είχε ως πρωτεύουσά του την Αδριανούπολη, δηλαδή μια ευρωπαϊκή πόλη, η οποία είχε ως ενδοχώρα τον ίδιο ακριβώς γεωγραφικό χώρο που είχε και η Κωνσταντινούπολη.

Οι εξελίξεις αυτές αποδεικνύουν ότι οι σουλτάνοι πραγματοποίησαν την εξόρμησή τους στην Ευρώπη με βάση συγκεκριμένο σχέδιο¹⁰. Στόχος τους ήταν η κατάλυση του βυζαντινού κράτους, η δημιουργία μιας νέας αυτοκρατορίας και η άνοδος τους στον «οικουμενικό θρόνο» της Κωνσταντινούπολης. Προκειμένου τα σχέδιά τους να στεφθούν με επιτυχία, έπρεπε πρώτα απ' όλα να κατακτήσουν τη «μείζονα Θράκη» και να την μετατρέψουν σε βάση του κράτους τους. Έτσι, θα πετύχαιναν αφενός να εδραιωθούν και στις δύο πλευρές των στενών, θέτοντας υπό τον έλεγχό τους την τεράστια σημασία θαλάσσια οδό, και, αφετέρου, να στερήσουν από την Κωνσταντινούπολη την απαραίτητη για την επιβίωσή της ενδοχώρα. Από και πέρα η κατάκτηση της «βασίλειδος των πόλεων» ήταν πλέον απλά θέμα χρόνου.

Με βάση όλα τα παραπάνω, οι Οθωμανοί, αφού πέτυχαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να θέσουν κάτω από τον απόλυτο στρατιωτικό τους έλεγχο ολόκληρη τη Θράκη, έθεσαν σε εφαρμογή ένα ευρύτατο πρόγραμμα εποικισμού της με συμπαγείς μάζες τουρκομάνων, τους οποίους μετέφεραν από τη Μ. Ασία και τους εγκατέστησαν κυρίως στις εύφορες πεδινές περιοχές. Ταυτόχρονα, «τάγματα» δερβίσηδων άρχισαν να διατρέχουν ολόκληρη την Θράκη, προπαγανδίζοντας το Ισλάμ¹¹. Η έντονη αυτή προσηλυτιστική δράση των δερβίσηδων, σε συνδυασμό με την απογοήτευση των χριστιανικών πληθυσμών εξαιτίας της αδυναμίας των αυτοκρατόρων να τους προστατέψουν, καθώς και την παρουσία πολλών ετερόδοξων χριστιανών (Βογομίλων) κυρίως στη βόρεια Θράκη είχαν ως αποτέλεσμα πολυάριθμες ομάδες του ντόπιου πληθυσμού να μεταστραφούν στο Ισλάμ είτε κατά την διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, είτε αμέσως μετά από αυτήν¹². Χαρακτηριστική είναι, νομίζω, η περίπτωση των Πομάκων της Ροδόπης, που, σύμφωνα με τις πηγές, εξισλαμίστηκαν σταδιακά και καθ' ομάδες από τα τέλη του 14^{ου} ως τα μέσα του 17ου αιώνα¹³.

⁹ Ostrogorsky, G., ό.π., σ. 242.

¹⁰ Wittek, P., ό.π., σ.70.

¹¹ Inalcik, H., ό.π., σσ. 27-28.

¹² Ζεγκίνης, Ευστράτιος, *Ο Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, 1988, σσ. 100-107.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 170-174.

Άμεσο επακόλουθο των εξελίξεων αυτών υπήρξε η δραματική αλλοίωση της δημογραφικής σύστασης της Θράκης. Έτσι, ενώ ως τα μέσα περίπου του 14^{ου} αιώνα η περιοχή βεβαιωμένα κατοικείτο από πυκνούς χριστιανικούς πληθυσμούς, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα οι χριστιανοί δεν πρέπει να ξεπερνούσαν το 50% του συνολικού πληθυσμού με τάσεις ακόμη μεγαλύτερης μείωσης. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού. Από τις πηγές προκύπτει ότι στις πεδινές και εύφορες περιοχές κυριαρχούσαν οι μουσουλμάνοι, ενώ στα παράλια, στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές οι χριστιανοί¹⁴. Το φαινόμενο αυτό, που παρατηρήθηκε σ' ολόκληρη σχεδόν τη Βαλκανική κατά την διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης οφειλόταν, πρώτον, στους εποικισμούς των πεδινών περιοχών από μουσουλμάνους, δεύτερον, στους εξισλαμισμούς και, τρίτον, στην προσπάθεια των χριστιανών να αποφύγουν, όσο βέβαια αυτό ήταν δυνατό, την άμεση εξάρτηση από τους κατακτητές.

Πέρα από τις δημογραφικές αυτές ανακατατάξεις που παρατηρήθηκαν κυρίως στην ύπαιθρο, η οθωμανική κατάκτηση είχε σοβαρές συνέπειες και στα αστικά κέντρα της Θράκης. Κατ' αρχήν μειώθηκε αισθητά ο πληθυσμός των πόλεων¹⁵ και, ταυτόχρονα, άλλαξε ριζικά η σύνθεσή του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μεταβολών αποτελούσαν η Αδριανούπολη και η Φιλιππούπολη, στις οποίες ήδη από τον 16^ο αιώνα κυρίαρχο στοιχείο έγιναν οι μουσουλμάνοι¹⁶. Στην ίδια περίοδο μικρότερα αστικά κέντρα, εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν, μεταβλήθηκαν σε αγροτικούς οικισμούς, ενώ έχουμε και περιπτώσεις είτε πλήρους εξαφάνισης πόλεων, όπως για παράδειγμα το Πάμφυλον (ή Πάμφιλον) και η Τραϊανούπολη που ερημώθηκαν κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, είτε προσωρινής εγκατάλειψής τους, όπως για παράδειγμα η Βιζύη και η Λίτιτσα¹⁷.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στη Θράκη δεν επαναλήφθηκε η διαδικασία εξισλαμισμού και αφελληνισμού που παρατηρήθηκε στη Μ. Ασία από τον 11^ο ως τον 15^ο αιώνα¹⁸. Παρά τις καταστροφές που υπέστη η περιοχή, εξαιτίας των μακροχρόνιων πολεμικών συγκρούσεων, παρά τον συστηματικό εποικισμό της με τουρκομάνους και παρά τις επιτυχείς ως ένα βαθμό προσπάθειες εξισλαμισμού των χριστιανών, ένα μέρος των ντόπιων κατοίκων της Θράκης διατήρησε τόσο την ορθόδοξη πίστη του, όσο και την μητρική του γλώσσα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται πλήρως από την παρουσία σε όλη την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας αρκετών εκκλησιαστικών διοικητικών κέντρων σ' ολόκληρη την Θράκη. Αν και ο αριθμός και η γεωγραφική κατανομή τους παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές συγκριτικά με την βυζαντινή εποχή, η ύπαρξη δεκαπέντε περίπου

¹⁴ Βογιατζής, Γ., ό.π., σσ. 424-430.

¹⁵ Τόντορφ, Νικολάι, *Η βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, το. Α', σσ. 57-63 και 82-90.

¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 108-110. Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1990, σσ. 44 και 53-58.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 44-45· Βογιατζής, Γ., ό.π., σσ. 131 και 305-306.

¹⁸ Βλ. το εξαιρετικό έργο του Σπύρου Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.

μητροπόλεων και επισκοπών μόνο στη νότια Θράκη¹⁹ (ελληνική και τουρκική σήμερα) αποδεικνύει ότι ο χριστιανικός πληθυσμός, παρά την αναμφισβήτητη συρρίκνωση που είχε υποστεί, παρέμεινε πολυάριθμος.

Σε ό,τι αφορά τώρα τον οικονομικό βίο της Θράκης, η οθωμανική κατάκτηση δεν άλλαξε βέβαια τον χαρακτήρα της οικονομίας, αφού βάση της παρέμεινε και πάλι η γεωργία και η κτηνοτροφία, αλλά επέφερε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο της νομής και της εκμετάλλευσης της γης. Συγκεκριμένα, με βάση το οθωμανικό στρατοφεουδαλικό σύστημα, οι εύφορες και πεδινές εκτάσεις χωρίστηκαν σε μικρά και μεγάλα τιμάρια, η εκμετάλλευση των οποίων παραχωρήθηκε από τους σουλτάνους στους στρατιωτικούς (σπαχήδες) και τους κρατικούς αξιωματούχους σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους²⁰. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αλλαγές στην κοινωνική πυραμίδα, αφού εξαφανίστηκαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες («δυνατοί») της βυζαντινής εποχής και στη θέση τους δημιουργήθηκε μία νέα άρχουσα τάξη που αποτελείτο από μουσουλμάνους αξιωματούχους και μια κλειστή κοινωνική ομάδα στρατιωτικών, μουσουλμάνων και χριστιανών (χριστιανοί σπαχήδες). Με βάση το ίδιο σύστημα οι χωρικοί χωρίστηκαν σε εξαρτημένους (που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα) και σε ελεύθερους (μικροϊδιόκτητες ή ακτήμονες) καλλιεργητές, το καθεστώς των οποίων ήταν μάλλον καλύτερο από εκείνο που ίσχυε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο²¹.

Οι αλλαγές αυτές φαίνεται ότι μάλλον δεν επιδείνωσαν την κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών. Αντίθετα, ο τερματισμός των πολεμικών συγκρούσεων και των επιδρομών, που ταλάνισαν την Θράκη για περισσότερο από δύο αιώνες (1204-1453), καθώς και τα ευνοϊκά υπέρ των αγροτών μέτρα που, με βάση τις πηγές, πήραν οι πρώτοι σουλτάνοι βελτίωσαν κάπως τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι άλλαξαν οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των χωρικών, οι οποίοι κατά την οθωμανική εποχή συνέχισαν, όπως κατά την προηγούμενη περίοδο, να ζουν στη φτώχεια και στην εξαθλίωση, τις οποίες επέτειναν οι επιδημικές ασθένειες και φυσικές καταστροφές.

Ανακεφαλαιώνοντας όσα πολύ συνοπτικά εξέθεσα παραπάνω, οφείλω να επισημάνω ότι δύο ήταν οι σημαντικότερες συνέπειες της κατάκτησης της Θράκης από τους Οθωμανούς. Η πρώτη έχει να κάνει με την εγκατάσταση στην περιοχή συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών, γεγονός που άλλαξε οριστικά την δημογραφική της σύσταση, και η δεύτερη με τη μετατροπή της σε «πνεύμονα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού αποτελούσε την ενδοχώρα της πρωτεύουσας των σουλτάνων. Οι σημαντικές αυτές αλλαγές επρόκειτο να παίξουν πολύ αργότερα καθοριστικό ρόλο στην τύχη της Θράκης.

¹⁹ Βογιατζής, Γ. ό.π., σσ. 385-386.

²⁰ Inalcik, H., ό.π., σσ. 31-33.

²¹ Στο ίδιο, σσ. 31-32

2. Η περίοδος της «ειρηνικής συνύπαρξης»

Η παγίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά από τις κατακτήσεις του Μουράτ Β΄ και του Μεχμέτ Β΄ του Πορθητή είχε ως αποτέλεσμα τον τερματισμό των μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων και την ως ένα βαθμό αποκατάσταση της ειρήνης και της δημόσιας ασφάλειας σ' ολόκληρη σχεδόν τη Βαλκανική και τη Μ. Ασία. Έτσι, από το δεύτερο μισό του 15^{ου} και ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Θράκη πέρασε μια περίοδο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «περίοδος της ειρηνικής συνύπαρξης». Με τον όρο αυτόν εννοώ ότι οι πληθυσμοί που ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή, παρά τις διαφορές της θρησκείας και της γλώσσας, έζησαν ειρηνικά και μοιράστηκαν την ίδια τύχη.

Από διοικητική άποψη η Θράκη, αμέσως μετά από την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς, αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη διοικητική περιφέρεια της Ευρώπης, η οποία μάλιστα ονομάστηκε «μπεηλερμπεηλίκι της Ρούμελης»²², δηλαδή της «χώρας των ορθοδόξων», γεγονός που επιβεβαιώνει την ισχυρή παρουσία χριστιανικών πληθυσμών. Στη διοικητική αυτή περιφέρεια εντάχθηκαν αργότερα όλες σχεδόν οι κτήσεις των σουλτάνων που βρίσκονταν νότια του Δούναβη. Εξαιρέση αποτέλεσε η χερσόνησος της Καλλίπολης, που εντάχθηκε στο «εγιαλέτι των νησιών», το οποίο υπαγόταν απευθείας στον Καπουδάν πασά²³. Πρωτεύουσα της μεγάλης αυτής διοικητικής περιφέρειας ορίστηκε αρχικά η Φιλιππούπολη, στη συνέχεια, η Αδριανούπολη και από τον 16^ο αιώνα η Σόφια²⁴, όπου είχε την έδρα του ο «μπεηλέρμπεης της Ρούμελης», δηλαδή ολόκληρης σχεδόν της Βαλκανικής, γεγονός που δείχνει την σημασία που είχε η περιοχή μέσα στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Πέρα απ' αυτά, η Θράκη χωρίστηκε σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τα «σαντζάκια», τα οποία στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ήταν τα εξής: 1) Της Βιζύης, 2) της Σιλίστριας, 3) του Τσίρμεν και 4) της Αδριανούπολης, στο οποίο υπαγόταν ολόκληρη η σημερινή δυτική και βόρεια Θράκη²⁵. Ανεξάρτητα πάντως απ' όλα αυτά, η μείζων Θράκη σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής εποχής υπήρξε αναμφίβολα η πιο σημαντική επαρχία της αυτοκρατορίας των σουλτάνων στη Βαλκανική, αφού εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, αφενός δέσποζε στο αχανές κράτος και, αφετέρου, αποτελούσε την ενδοχώρα της πρωτεύουσάς τους, της Κωνσταντινούπολης.

Σε ό,τι αφορά τώρα την εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής, από τις πηγές γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στη Θράκη υπήρχαν τριάντα τουλάχιστον μητροπόλεις και επισκοπές. Αξίζει μάλιστα να μνημονεύσω εδώ τις σημαντικότερες από αυτές, προκειμένου να σχηματίσουμε σαφέστερη εικόνα για τη γεωγραφική κατανομή των χριστιανών σ' ολόκληρο το θρακικό χώρο. Ανάμεσά τους λοιπόν ξεχώριζαν κατ' αλφαβητική σειρά οι μητροπόλεις της Αγγιάλου, της

²² Inalcik, H., ό.π., σ. 184 και 186.

²³ Τόντορωφ, Ν., ό.π., σ. 52.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 51.

²⁵ Τόντορωφ, Ν., ό.π., σ. 52· Βακαλόπουλος, Κ., ό.π., σσ. 43-44. Ωστόσο, ο Donald Edgar Pitcher στο έργο του *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden, E.J. Brill, 1972) υποστηρίζει ότι στον 16^ο αι. η Θράκη ήταν χωρισμένη στα «σαντζάκια» της Σιλίστριας, των Σαράντα Εκκλησιών, της Βιζύης και της Θεσσαλονίκης (βλ. σ. 127 και τον χάρτη XXV).

Αδριανούπολεως, της Αίνου, της Αρκαδιουπόλεως (Μπουργκάζ), της Βιζύης, του Διδυμοτείχου, της Ηράκλειας, της Μαρωνείας, της Μεσημβρίας, της Σηλυμβρίας, της Σωζοπόλεως, των Υψάλων και της Φιλιππουπόλεως, οι Αρχιεπισκοπές Γάνου και Χώρας, Λίτιτζας, Ξάνθης και Ραιδεστού, καθώς και οι επισκοπές της Αγαθουπόλεως, της Καλλιπόλεως, της Μαδύτου, των Μετρών και Αθύρας, της Μηδείας, του Μυριοφύτου και της Περιστάσεως και της Τυρολόης²⁶.

Στον οικονομικό βίο κατά την διάρκεια της μακράς αυτής περιόδου δεν παρατηρήθηκαν σοβαρές αλλαγές. Η Θράκη, παρά την ύπαρξη ορισμένων μεγάλων αστικών κέντρων, όπως η Αδριανούπολη και η Φιλιππούπολη, παρέμεινε ως τον 19^ο αιώνα μια κατεξοχήν αγροκτηνοτροφική περιοχή, η οποία, όπως και κατά τη βυζαντινή εποχή, αποτελούσε την ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης. Κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων μετά από την οθωμανική κατάκτηση φαίνεται ότι η αγροτική οικονομία παρουσίασε αξιοσημείωτη βελτίωση, η οποία πρέπει να οφειλόταν, όπως ήδη ανέφερα, αφενός στον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων και την αποκατάσταση της ειρήνης και της δημόσιας ασφάλειας, και, αφετέρου, στην αυστηρή εφαρμογή του στρατοφουδαλικού οθωμανικού συστήματος, που δεν ήταν ιδιαίτερα επαχθές για τους χωρικούς. Γι' αυτό και η κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών παρουσίασε μια σχετική βελτίωση συγκριτικά με άλλες περιοχές της Βαλκανικής.

Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μετακινηθούν προς την κεντρική και τη νότια Θράκη βουλγαρικοί αγροκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, μετακίνηση που ευνόησαν οι σουλτάνοι, προκειμένου να ενισχύσουν με εργατικά χέρια τις πεδινές και εύφορες περιοχές. Κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη Θράκη - κυρίως στην ανατολική - έποικοι από την Ήπειρο, την Αλβανία και την Πελοπόννησο²⁷. Οι μετακινήσεις αυτές, που φαίνεται ότι συνεχίστηκαν με μικρότερη ένταση και κατά τον 19^ο αιώνα, ενίσχυσαν μεν το χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής, προκάλεσαν όμως νέες δημογραφικές ανακατατάξεις, οι συνέπειες των οποίων φάνηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οξύνθηκαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και μετά η αγροτική οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εισήλθε σε περίοδο κρίσης, η οποία με την πάροδο του χρόνου γινόταν ολοένα και βαθύτερη, για να κορυφωθεί στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Άμεση συνέπεια της κρίσης αυτής ήταν αφενός να ενισχυθεί σημαντικά η θέση των μεγάλων γαιοκτημόνων και, αφετέρου, να επιδεινωθεί σε μεγάλο βαθμό η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού. Τα φαινόμενα αυτά έγιναν βέβαια ιδιαίτερα αισθητά στη Θράκη, που ήταν μία από τις πεδινές και πιο εύφορες περιοχές των ευρωπαϊκών κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη Θράκη μάλιστα την άθλια κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι αγροτικοί πληθυσμοί επέτειναν δύο ακόμη παράγοντες. Ο πρώτος ήταν η φεουδαρχική αναρχία που εμφανίστηκε στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προκαλώντας τρομερή αναστάτωση και ανυπολόγιστες καταστροφές. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι στην

²⁶ Μελετίου Μήτρου, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, Βενετία 1728, σσ. 418-421 και 438-441.

²⁷ Βακαλόπουλος, Κ., ό.π., σ. 50-51.

περίοδο αυτοί ισχυροί Οθωμανοί τοπάρχες, με σημαντικότερο εκπρόσωπό τους τον πασά του Βιδινίου Οσμάν Πασβάνογλου, λυμαίνονταν τη βόρεια κυρίως Θράκη, χρησιμοποιώντας ομάδες ενόπλων, των γνωστών Κιρτζαλήδων. Η δράση των τοπαρχών αυτών, καθώς και οι απεγνωσμένες προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να τους αντιμετωπίσει επισώρευσαν ανείπωτα δεινά αγροτοκτηνοτροφικούς πληθυσμούς ολόκληρης της Θράκης για σαράντα περίπου χρόνια (1770-1810)²⁸. Ο δεύτερος παράγοντας ήταν οι συχνοί πόλεμοι που διεξήγαγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Εξαιτίας των πολέμων αυτών, τα οθωμανικά στρατεύματα που συγκεντρώνονταν στη Μ. Ασία, κατευθυνόμενα προς τα ευρωπαϊκά μέτωπα, διέσχισαν τη Θράκη, προκαλώντας μεγάλες καταστροφές, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ακόμη και την ερήμωση ολόκληρων οικισμών. Ιδιαίτερα βαρύ ήταν μάλιστα το τίμημα που πλήρωσε η Θράκη κατά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους που έγιναν κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όταν η περιοχή έγινε θέατρο των επιχειρήσεων ή κατακτήθηκε από τα ρωσικά στρατεύματα.

Αν σ' όλα αυτά προσθέσουμε τις φυσικές καταστροφές, τις επιδημικές ασθένειες που μαστίζαν κυρίως τους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς και την ανυπαρξία της κρατικής μέριμνας, έχουμε ανάγλυφη την εικόνα της θλιβερής πραγματικότητας της εποχής. Απόλυτα δικαιολογημένα, επομένως, οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν ή πέρασαν από την Θράκη σ' αυτήν την περίοδο περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα τόσο την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η πλούσια και εύφορη αυτή περιοχή, όσο και την εξαθλίωση των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών που την κατοικούσαν²⁹.

Σε αντίθεση με τις αρνητικές αυτές εξελίξεις στην αγροτική οικονομία, το εμπόριο και η βιοτεχνία, αφού γνώρισαν μια μακρά περίοδο παρακμής κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά από την οθωμανική κατάκτηση, σημείωσαν σημαντική ανάπτυξη κατά το 18^ο και, ιδιαίτερα, κατά το 19^ο αιώνα, την οποία μπορούμε να αποδώσουμε στους παρακάτω παράγοντες: 1) Στο σταδιακό άνοιγμα της κλειστής οικονομίας, που αποτελεί χαρακτηριστικό φαινόμενο στην οικονομική ζωή ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σ' αυτήν την περίοδο, 2) στις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες της ντόπιας αγοράς και των αγορών της πρωτεύουσας, 3) στην εμπορευματοποίηση της παραγωγής και στην αύξηση της ζήτησης πρώτων υλών, που οφειλόταν στην οικονομική διεύρυνση των αναπτυσσόμενων χωρών της Δ. Ευρώπης και 4) στην καίρια γεωγραφική θέση της Θράκης, από την οποία περνούσαν υποχρεωτικά όλοι οι χερσαίοι δρόμοι που οδηγούσαν από την Κωνσταντινούπολη

²⁸ Αποστολίδης, Μυρτίλος, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1959, σσ. 256-257 και 265

²⁹ Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Γρηγορίου Κωνσταντά και του Δανιήλ Φιλιππίδη συγγραφέων της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1791. Γράφουν: «Ο τόπος της Θράκης είναι ευφορότατος εις γεννήματα, εις βοσκαίς και εις διαφόρους καρπούς και εις κρασιά· ο αέρας της γενικώς ευκραέστατος και υγιεινός· μα εκεί όπου η φύσι είναι ελευθέριος διά τον άνθρωπο, ο άνθρωπος από μια ανοησία του ακατάληπτη φέρνεται όλος εναντίος· αν θέλη τινάς να την συγκρίνη με την Ολλάνδα κατά το φυσικό, σύγκρισι δεν είναι· αν θέλη και κατά το ηθικό, σύγκρισι πάλιν δεν ευρίσκει· εις εκείνο υπερτερεί η Θράκη, εις αυτό η Ολλάνδα [...] επειδή και εκεί και εδώ ο ταλαίπωρος άνθρωπος μάχεται παντοτινά με τη φύσι, εκεί διά να οικοδομήση [...] εδώ διά να το κρημνίξη» (Κουμαριανού, Αικ. (επιμ.), *Γεωγραφία Νεωτερική. Περί της Ελλάδος*, Αθήνα, Ερμής, 1970, σσ. 141-2).

προς τις ευρωπαϊκές κτήσεις της αυτοκρατορίας και κατ' επέκταση, προς την Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως άμεση συνέπεια τη σταδιακή αύξηση του πληθυσμού των αστικών και ημιαστικών κέντρων της Θράκης, την αλλαγή των οικονομικών δραστηριοτήτων των κατοίκων τους και την μετατροπή ορισμένων απ' αυτά σε σπουδαία εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα, στα οποία γίνονταν μεγάλες εμποροπανηγύρεις³⁰. Έτσι, στο 18^ο αιώνα η Φιλιππούπολη και Αδριανούπολη έφτασαν να αριθμούν περισσότερους από 30.000 κατοίκους, οι οποίοι στην πλειονότητα τους ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Ανάλογη ανάπτυξη γνώρισαν και άλλα μικρότερα κέντρα, όπως η Αίνος, η Γενισέα, η Καλλίπολη, το Λουλέ Μπουργάζ, τα Μάλγαρα, η Οζούντζοβα, η Ραιδεστός, το Σαμάκοβο, το Σλίβεν, η Στενήμαχος κ.α., ο πληθυσμός των οποίων έφτανε ή ξεπερνούσε τις 10.000 κατοίκους³¹.

Οφείλω, ωστόσο, να σημειώσω εδώ ότι η ανάπτυξη του εμπορίου και ιδιαίτερα της βιοτεχνίας, στη Θράκη παρουσιάζει μια καθυστέρηση πενήντα περίπου χρόνων συγκριτικά με την ανάπτυξη των ίδιων κλάδων σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Συγκεκριμένα, ενώ οι αλλαγές αυτές στην οικονομική ζωή των πόλεων που βρίσκονταν στα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και σε ορισμένες περιοχές του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου (Ηπειρος, Θεσσαλία, Δ. Μακεδονία) έγιναν στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στη Θράκη η μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας παρατηρήθηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Το γεγονός αυτό οφειλόταν, κατά την γνώμη μου, σε τρεις κυρίως παράγοντες. Πρώτον, στο ότι η περιοχή ως το 19^ο αι. παρέμεινε, εξαιτίας του πεδινού και του ευφόρου των εδαφών της, η κατεξοχήν ενδοχώρα της πρωτεύουσας, δεύτερον, στη γειννίαση με το πιο μεγάλο και σημαντικό εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που λειτουργούσε αρνητικά στην ανάπτυξη και άλλων παρόμοιων κέντρων στην ίδια περιφέρεια και, τρίτον, στην έλλειψη μεγάλων λιμανιών στα παράλια του Αιγαίου που θα έδιναν ώθηση στο εξαγωγικό εμπόριο, μια και στην εποχή εκείνη οι μεταφορές των προϊόντων προς την Δ. Ευρώπη γίνονταν κυρίως από την θάλασσα³².

Η χρονική αυτή καθυστέρηση στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, η παρουσία συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών στην ύπαιθρο και η ισχυρή παρουσία των μουσουλμάνων στα αστικά και ημιαστικά κέντρα δεν επέτρεψαν ως τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα να αναπτυχθεί και στη Θράκη μια οικονομικά ισχυρή «μέση τάξη», όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί. Ωστόσο, φαινόμενα όπως η αποδημία ελλήνων και βουλγάρων εμπόρων και επαγγελματιών στη Νότια Ρωσία (κυρίως στην

³⁰ Τόντορωφ, Ν., ό.π., σσ. 302-309

³¹ Βακαλόπουλος, Κ., ό.π., σσ. 60-63.

³² Σχετικά με τα προβλήματα στη μεταφορά των αγροτικών προϊόντων και των εμπορευμάτων βλ. Βακαλόπουλος, Κ., *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αι. στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980, σσ. 134-135.

Οδησό) και στη Βεσσαραβία, η ανοικοδόμηση ναών και, ιδιαίτερα, η ίδρυση ελληνικών σχολείων σε αρκετές από τις πόλεις της Θράκης (Αγχιάλο, Αδριανούπολη, Μεσημβρία, Σηλυμβρία, Σωζόπολη, Φιλιππούπολη κ.ά.), μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι αλλαγές στην οικονομία είχαν προκαλέσει μεταβολές και στην τοπική κοινωνία, με κυριότερη βέβαια την αύξηση του αριθμού και την ενίσχυση του ρόλου των εμπόρων.

Η περίοδος της «ειρηνικής συνύπαρξης» έληξε ουσιαστικά με την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Το γεγονός αυτό, αν και είχε περιορισμένο αντίκτυπο στην Θράκη, άλλαξε άρδην την κατάσταση. Κι αυτό γιατί σηματοδότησε την έναρξη της διαδικασίας για τη γένεση στη Βαλκανική των εθνικών κρατών, η οποία σε συνδυασμό με μια σειρά από άλλους παράγοντες οδήγησε τελικά στη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα πλαίσια αυτής της μακροχρόνιας και επώδυνης, όπως αποδείχτηκε, διαδικασίας ήταν φυσικό να αναπτυχθεί ανάμεσα στους «σύνοικους λαούς» ένας σκληρός ανταγωνισμός, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον έλεγχο των περιοχών εκείνων που κατοικούνταν από μικτούς πληθυσμούς. Και η μείζων Θράκη ήταν όχι μόνο μία από τις περιοχές αυτές, αλλά αναμφίβολα είχε και ιδιαίτερη σημασία για την αυτοκρατορία των σουλτάνων, αφού αποτελούσε την ενδοχώρα της πρωτεύουσάς τους.

3. Η περίοδος της οικονομικής ανάπτυξης και των εθνικών ανταγωνισμών

Η κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης στα 1821 ήταν φυσικό να προκαλέσει αναστάτωση και στον ελληνικό πληθυσμό της Θράκης. Βέβαια οι δυνατότητες των Ελλήνων που ζούσαν στην περιοχή ήταν περιορισμένες, αφού, εκτός από την παρουσία συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών, η Θράκη βρισκόταν πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα ο σουλτάνος να μπορεί να την ελέγχει εύκολα χάρη στις ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις που έδρευαν εκεί. Παρ' όλα αυτά, από τις πηγές γνωρίζουμε ότι σε ορισμένες περιοχές, όπως στη Σωζόπολη, στην Αίνο και στην περιοχή της Σάρου, οι Έλληνες επιχειρήσαν να εξεγερθούν, αλλά οι τοπικές αυτές εξεγέρσεις κατεστάλησαν σχεδόν αμέσως³³. Οι προσπάθειες όμως αυτές έδωσαν την αφορμή στις οθωμανικές αρχές, μέσα στο γενικότερο κλίμα τρομοκρατίας που προκάλεσε η κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, να προβούν σε σκληρά αντίποινα κατά των χριστιανών κατοίκων της περιοχής. Έτσι, τον Απρίλιο και το Μάιο του 1821 εκτελέστηκαν πολλοί αρχιερείς και πρόκριτοι, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ο πρώην Οικουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος ο Στ', ενώ πολλά χωριά υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Το βαρύτερο τίμημα πλήρωσε η Σαμοθράκη, την οποία κατέστρεψε ολοσχερώς ο οθωμανικός στόλος το Σεπτέμβριο του 1821, θανατώνοντας και εξανδραποδίζοντας τους κατοίκους της³⁴.

Η άμεση κατάπνιξη των τοπικών εξεγέρσεων και οι διωγμοί που ακολούθησαν δεν εμπόδισαν τους Θρακιώτες Έλληνες να πάρουν ενεργό μέρος στην επανάσταση. Έτσι, οι πιο ανήσυχοι απ' αυτούς εγκατέλειψαν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους και

³³ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 110-115·Κούκος, Μόσχος, *Ο Ελληνισμός της Θράκης στον Αγώνα του 1821*, Θεσσαλονίκη, Ερωδιός, 1998, σσ. 79—92.

³⁴ Κούκος, Μ., ό.π., σσ. 93-97 και 99-116.

έσπευσαν στην επαναστατημένη Ελλάδα, για να πολεμήσουν στο πλευρό των αγωνιζομένων συμπατριωτών τους. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στη δράση των οικογενειών Βισβίζη και Κούταβου από την Αίνο, οι οποίες διέθεσαν τα καράβια και τις περιουσίες τους στον κοινό αγώνα των Ελλήνων για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, καθώς και στους Θρακιώτες που πύκνωσαν τις τάξεις του «τακτικού» επαναστατικού στρατού³⁵.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, οι επαναστάσεις των Σέρβων και η αυτονομία της Σερβίας και η βαριά και ταπεινωτική ήττα που υπέστη η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1828-1829 αποκάλυψαν την τραγική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η άλλοτε πανίσχυρη αυτοκρατορία των σουλτάνων. Αν σ' όλα αυτά προσθέσουμε και τα θλιβερά γεγονότα που είχαν συμβεί κατά την εξέγερση των γενιτσάρων στα 1807-1808, τα οποία οδήγησαν στην ανατροπή του μεταρρυθμιστή σουλτάνου Σελήμ Γ' και στη δολοφονία του διαδόχου του Μουσταφά Δ', καθώς και τις αποσχιστικές τάσεις που είχαν εκδηλώσει διάφοροι ισχυροί τοπάρχες, όπως ο Οσμάν Πασβάνογλου του Βιδινίου και ο Αλή Τεπελενλής των Ιωαννίνων, έχουμε ανάγλυφη την εικόνα που παρουσίαζε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β' (1808-1839), για να αποτρέψει τη διάλυση της αυτοκρατορίας, αναγκάστηκε να πάρει δραστικά μέτρα, προκειμένου αφενός να περιορίσει τη δύναμη των ισχυρών οθωμανών τοπαρχών, των γενιτσάρων, της ανώτερης γραφειοκρατίας και των προσηλωμένων στην παράδοση μουσουλμάνων και, αφετέρου, να αμβλύνει τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του. Άλλωστε, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής, ιδιαίτερα η Μ. Βρετανία και η Γαλλία, που, για δικούς τους λόγους η καθεμιά, επιθυμούσαν τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πίεζαν το σουλτάνο να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις, οι οποίες οι οποίες θα μετέτρεπαν σταδιακά το θεοκρατικό κράτος των απογόνων του Οσμάν σε ευρωπαϊκό.

Τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Μαχμούτ Β' συνέχισε ο διάδοχός του Αμπντούλ Μετζίτ (1839-1861), ο οποίος, θέτοντας σε εφαρμογή τα σχέδια του προκατόχου του, εξέδωσε αμέσως μετά από την ανάρρησή του στο θρόνο το γνωστό Χάτ-ι Σερίφ του Γκιουλχανέ. Με βάση το «διάταγμα» αυτό, με το οποίο εγκαινιάστηκε η περίοδος των μεταρρυθμίσεων που έμεινε γνωστή ως «περίοδος του Τανζιμάτ», καταργήθηκε η κατηγορία των «ραγιάδων», δηλαδή των φορολογούμενων υπηκόων χωρίς δικαιώματα, καταργήθηκαν οι διακρίσεις σε βάρος των μη μουσουλμάνων και όλοι οι υπήκοοι του σουλτάνου απέκτησαν ίσα δικαιώματα. Αν και τα μέτρα αυτά δεν ήταν δυνατό να λύσουν ως δια μαγείας τα χρονίζοντα προβλήματα που ταλάνιζαν την αυτοκρατορία, μολαταύτα φαίνεται ότι είχαν θετικές επιπτώσεις στη ζωή των κατοίκων των περιοχών εκείνων στις οποίες ζούσαν μικτοί πληθυσμοί. Ειδικότερα, στη μείζονα Θράκη από την εποχή αυτή και μετά παρατηρήθηκε μια συνεχώς εντεινόμενη οικονομική ανάπτυξη, στην οποία ο ρόλος των χριστιανών κατοίκων της περιοχής ήταν ιδιαίτερα σημαντικός.

³⁵ Στο ίδιο, σσ. 117-135 και 142.

Μετά την υπογραφή της συνθήκης των Παρισίων το 1856, με την οποία έληξε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856), ο Αμπντούλ Μετζίτ εξέδωσε νέο αυτοκρατορικό διάταγμα, το γνωστό ως «Χάτ-ι Χουμαγιούν», θέτοντας σε εφαρμογή ένα ευρύτατο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Με βάση τα νέα αυτά μέτρα καθιερώθηκε η ισονομία και η ισοπολιτεία όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από τη θρησκεία τους, διασφαλίστηκε η ζωή, η ελευθερία και η περιουσία τους, καταργήθηκε το σύστημα εκμίσθωσης της γης, γνωστό ως *iltizam*, καταργήθηκε η αναγκαστική εργασία (αγγαρεία), επιτράπηκε η ιδιοκτησία της γης σε όλους τους υπηκόους, καθιερώθηκε η συμμετοχή και των μη μουσουλμάνων στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης και της απονομής της δικαιοσύνης και, τέλος, επήλθαν σοβαρές αλλαγές τόσο στο διοικητικό, όσο και στο δημοσιονομικό σύστημα του κράτους.

Στα πλαίσια της μεταρρύθμισης αυτής εκδόθηκε στα 1864 νόμος σχετικά με τη διοικητική αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με το οποίο στη θέση των παλιών «εγιαλετίων» ιδρύθηκαν τα «βιλαέτια», τα οποία χωρίζονταν όπως και παλιότερα σε «λίβας» ή «σαντζάκια», που με τη σειρά τους χωρίζονταν σε μικρότερες διοικητικές μονάδες που ονομάζονταν «καζάδες». Σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, η μείζων Θράκη αποτέλεσε ένα βιλαέτι, το βιλαέτι της Αδριανούπολης (Edirne), το οποίο χωριζόταν στα παρακάτω σαντζάκια: α) Της Αδριανούπολης (Edirne), β) της Ραιδεστού (Tekfurdagi), γ) της Καλλίπολης (Gelibolu), δ) της Φιλιππούπολης (Filibe) και του Islamiye³⁶.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, που είχαν ως στόχο τους το σταδιακό εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνεχίστηκαν και στις επόμενες δεκαετίες, παρά την αντίδραση των συντηρητικών κύκλων. Έτσι, στα 1876 ψηφίστηκε το πρώτο σύνταγμα, το οποίο, παρά το γεγονός ότι ίσχυσε για ελάχιστο χρονικό διάστημα, έδωσε για πρώτη φορά στους χριστιανούς υπηκόους των σουλτάνων το δικαίωμα να εκπροσωπούνται στα κεντρικά όργανα της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας.

Παρά τις παλινωδίες των σουλτάνων και τις αντιδράσεις των συντηρητικών μουσουλμάνων που έμεναν προσηλωμένοι στην παράδοση, οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κράτους που άρχισαν στα 1839 και συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είχαν ευεργετικές επιπτώσεις στη ζωή των χριστιανών κυρίως υπηκόων. Κι αυτό γιατί οι μεταρρυθμίσεις αυτές απελευθέρωσαν τις δυνάμεις εκείνες που μπορούσαν να δώσουν ώθηση στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών υπήρξε η οικονομική ανάπτυξη όλων σχεδόν των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες ζούσαν μικτοί πληθυσμοί.

Ειδικότερα, στη Θράκη οι μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν μεγάλη ανάπτυξη της οικονομίας, η οποία, όπως ήδη σημείωσα, είχε αρχίσει να αναπτύσσεται, έστω και με χαμηλούς ρυθμούς, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη αυτή έπαιξε η κατάργηση του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος και η αναγνώριση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Άμεση συνέπεια των αλλαγών

³⁶ Karpal, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1985, σ. XVI και 118.

αυτών υπήρξε η εμφάνιση πολλών ισχυρών χριστιανών γαιοκτημόνων³⁷, καθώς και η αύξηση του αριθμού και η ενίσχυση του ρόλου των μικροϊδιοκτητών, οι οποίοι επίσης προέρχονταν κυρίως από τους μη μουσουλμάνους υπηκόους. Οι μεταβολές αυτές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, σε συνδυασμό με την ολοένα και εντονότερη εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων είχαν ως επακόλουθο την αύξηση της παραγωγής και, κατά συνέπεια, και των κερδών. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του προκάλεσε την ανάπτυξη των κλάδων της βιοτεχνίας που ασχολούνταν με την επεξεργασία των αγροτοκτηνοτροφικών προϊόντων και, φυσικά, και του εμπορίου. Έτσι, με βάση τη γεωργία η οικονομική ζωή της Θράκης γνώρισε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα μεγάλη και σημαντική ανάπτυξη.

Στο σημείο αυτό οφείλω να επισημάνω ότι οι θετικές αυτές εξελίξεις δεν βελτίωσαν σημαντικά την κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών. Κι αυτό για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί κυρίαρχο φαινόμενο και στην εποχή αυτή ήταν η εξάρτηση των καλλιεργητών από τους μεγαλογαιοκτήμονες και, δεύτερον, γιατί, οι αλλαγές στο οθωμανικό διοικητικό και δημοσιονομικό σύστημα προκάλεσαν την αύξηση των φορολογικών υποχρεώσεων των αγροτών. Έτσι, παρά την οικονομική ανάπτυξη, οι μάζες των καλλιεργητών εξακολουθούσαν να ζουν στη φτώχεια και την εξαθλίωση. Η κατάσταση μάλιστα αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονη στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής, οι οποίοι σε πολύ μικρό ποσοστό συμμετείχαν στους άλλους κλάδους της οικονομίας.

Σε ό,τι αφορά τώρα τη βιοτεχνία και το εμπόριο, στην περίοδο αυτήν παρατηρήθηκε, όπως ήδη σημείωσα παραπάνω, μεγάλη ανάπτυξη και στους δύο κλάδους, η οποία οφειλόταν στους παρακάτω λόγους: 1) Στην εκτέλεση πολλών και σημαντικών δημοσίων έργων, με κυριότερο την κατασκευή στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα του σιδηροδρομικού δικτύου Κωνσταντινούπολης – Θεσσαλονίκης, 2) στην ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, 3) στην ολοένα και αυξανόμενη ζήτηση επεξεργασμένων ή μη πρώτων υλών από τις αναπτυσσόμενες χώρες της Δ. Ευρώπης, 4) στις ξένες επενδύσεις, 5) στη φτηνή αγορά εργασίας, 6) στην εμπορευματοποίηση της παραγωγής και 7) στις αυξημένες ανάγκες της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνω εδώ ότι η ανάπτυξη της ντόπιας βιοτεχνίας δεν είχε ούτε διάρκεια, ούτε ακόμη περισσότερο συνέχεια. Κι αυτό γιατί, εξαιτίας του ανταγωνισμού με τα καλύτερα και φτηνότερα βιομηχανικά προϊόντα που εισάγονταν από τη Δ. Ευρώπη, ο κλάδος παρήκμασε γρήγορα, με αποτέλεσμα να μην μπορέσει να εξελιχθεί σε βιομηχανία³⁸.

Άμεση συνέπεια της ανάπτυξης της βιοτεχνίας, καθώς και του εμπορίου ήταν η άνθηση των αστικών κέντρων της Θράκης, τόσο εκείνων που βρίσκονται στην ενδοχώρα, όπως η Αδριανούπολη, η Γενισέα και η Ξάνθη, η Ουζούντζοβα και η Φιλιππούπολη, όσο και εκείνων που βρίσκονται στα παράλια, όπως η Αγχίαλος, η Ηράκλεια, η Καλλίπολη, η Μεσημβρία, η Ραιδεστός κ.ά.. Πράγματι, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι μικρές και μεγάλες πόλεις

³⁷ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 129-131.

³⁸ Quataert, Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σσ. 236-244.

ολόκληρης της Θράκης παρουσίασαν σημαντική αύξηση του πληθυσμού και εντυπωσιακούς ρυθμούς ανοικοδόμησης³⁹. Στην περίοδο αυτή οικοδομήθηκαν ακόμη και σε μικρά ημιαστικά κέντρα θαυμάσια ιδιωτικά και δημόσια κτίρια, γεγονός που αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την οικονομική ευρωστία της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Η οικονομική ανάπτυξη προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό, σοβαρές αλλαγές και στη δομή της κοινωνίας. Κατ' αρχήν στην περίοδο αυτή άλλαξε η σύνθεση της κοινωνικής ομάδας των μεγάλων γαιοκτημόνων, αφού σ' αυτήν εισήλθαν, όπως ήδη ανέφερα, πολλοί χριστιανοί. Οι νέοι γαιοκτήμονες δεν ήταν πια οθωμανοί αξιωματούχοι και στρατιωτικοί (σπαχήδες), αλλά κεφαλαιούχοι που επένδυναν στη γη και επιζητούσαν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, το οποίο στην συνέχεια επένδυναν στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στον τραπεζικό τομέα. Έτσι, άλλαξε και ο οικονομικός ρόλος της κοινωνικής αυτής ομάδα, γεγονός που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη νοοτροπία και την ιδεολογία των μελών της.

Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και ιδιαίτερα του εμπορίου προκάλεσε την εμφάνιση μιας οικονομικής ισχυρής «μέσης τάξης», η οποία προφανώς θα εξελισσόταν σε αστική, αν τα πολιτικά και τα στρατιωτικά γεγονότα των αρχών του 20^{ου} αιώνα δεν διέκοπταν βίαια την εξέλιξή της. Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσω εδώ ότι η «μέση» αυτή τάξη αποτελείτο σχεδόν εξολοκλήρου από χριστιανούς, εβραίους και αρμενίους. Οι διακεκριμένες κοινωνικές ομάδες των μουσουλμάνων, εκτός από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, ήταν κυρίως ανώτεροι και μέσοι αξιωματούχοι του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού και, κατά συνέπεια, δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον οικονομικό βίο της περιοχής.

Απ' όλα τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της Θράκης συνέβησαν κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα σοβαρές μεταβολές, που οφείλονταν στην οικονομική ανάπτυξη και στον ρόλο που έπαιζαν πλέον οι σύννοικοι πληθυσμοί στην οικονομική ζωή του τόπου. Έτσι, στα αστικά και ημιαστικά κέντρα κυριαρχούσε το χριστιανικό στοιχείο που σε μεγάλο βαθμό έλεγχε την οικονομία, ενώ στην ύπαιθρο η πλειονότητα των αγροτών ήταν μουσουλμάνοι. Ο αριθμός μάλιστα των τελευταίων αυξανόταν διαρκώς, εξαιτίας των προσφύγων που κατέφθαναν στη Θράκη, προερχόμενοι από διάφορες ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν περιέλθει στην κυριαρχία των εθνικών κρατών που είχαν ήδη δημιουργηθεί στη Βαλκανική⁴⁰.

Η ανάπτυξη στις πόλεις της Θράκης οικονομικών και πνευματικών δραστηριοτήτων από τους χριστιανούς κατοίκους τους προκάλεσε την εθνική τους αφύπνιση, σε αντίθεση με τους μουσουλμάνους που στη συντριπτική τους πλειονότητα παρέμεναν πιστοί στον σουλτάνο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ίδρυση των εθνικών κρατών στη Βαλκανική, προκάλεσε έντονους εθνικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στα σύννοικα στοιχεία. Έτσι, γεννήθηκε το ακανθώδες και

³⁹ Τόντορωφ, Ν. ό.π., σσ. 432-433· Τσότσος, Γ. –Δημητριάδης, Ευ., «Διερεύνηση του οικιστικού δικτύου της Θράκης κατά το β' μισό του 19^{ου} αι.», *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. –Τμήμα Αρχιτεκτόνων* 16(1997-1998)51-54.

⁴⁰ Karpat, K., ό.π., σσ. 70-77.

δυσεπίλυτο πρόβλημα της διανομής της Θράκης, το οποίο αποτελούσε μέρος ενός γενικότερου ζητήματος, το οποίο συμβατικά μπορούμε να ονομάσουμε *«πρόβλημα της κεντρικής Βαλκανικής»*.

Το πρόβλημα αυτό είχε πολύ συνοπτικά την εξής μορφή : Η περιφέρεια των επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βαλκανική παρουσίαζε από πληθυσμιακή άποψη μεγάλη ομοιογένεια. Συγκεκριμένα, οι περιοχές ανάμεσα στην οροσειρά του Αίμου και τον Δούναβη κατοικούνταν κυρίως από Βούλγαρους, εκείνες βόρεια των Σκοπίων από Σέρβους, οι περιοχές δυτικά των Πρεσπών από Αλβανούς και εκείνες νότια των Τεμπών από Έλληνες Αντίθετα, οι περιοχές της Κεντρικής Βαλκανικής, δηλαδή η μείζων Μακεδονία και η μείζων Θράκη, παρουσίαζαν την εικόνα ενός πολυπολιτισμικού μωσαϊκού, το οποίο εξαιτίας της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης, μεταβλήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε πολυεθνικό μωσαϊκό. Όταν η πνευματική ηγεσία των βαλκανικών εθνών έθεσε στο όνομα της «αρχής των εθνотήτων» το θέμα της εθνικής τους χειραφέτησης, το πρόβλημα που προέκυψε δεν μπορούσε να βρει τη λύση του παρά μόνον μετά από πολυχρόνιους και αιματηρούς αγώνες. Κι αυτό γιατί στην περιφέρεια της Βαλκανικής, όπου, όπως σημείωσα, οι πληθυσμοί παρουσίαζαν μεγάλη ομοιογένεια, δημιουργήθηκαν τα εθνικά κράτη της Ελλάδας, της Σερβίας, της Ρουμανίας, του Μαυροβουνίου και αργότερα της Βουλγαρίας. Όταν όμως τα κράτη αυτά άρχισαν τους αγώνες της εθνικής τους ολοκλήρωσης, έστρεψαν τις βλέψεις τους στην Κεντρική Βαλκανική, η οποία παρέμενε κάτω από την οθωμανική κυριαρχία. Εκεί όμως η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα πολύπλοκη, αφού οι πληθυσμοί ήταν μικτοί και, επομένως, καθένα από τα βαλκανικά κράτη μπορούσε, επικαλούμενο την αρχή «ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος», να διεκδικεί τις ίδιες περιοχές που διεκδικούσαν και οι γείτονές του. Η παρουσία μάλιστα στην Κεντρική Βαλκανική πυκνών μουσουλμανικών πληθυσμών καθιστούσε ακόμη πιο δύσκολη την κατάσταση, αφού η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεμελιώνει κι αυτή το δικαίωμα να διεκδικήσει τις περιοχές αυτές στο όνομα της ίδιας αρχής που επικαλούνταν εκείνοι που επιθυμούσαν το διαμελισμό της. Αν σ' όλα αυτά προστεθεί και η ενεργός ανάμειξη στο πρόβλημα των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, δηλαδή της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας, της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας, οι οποίες βέβαια επεδίωκαν να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα, γίνεται φανερό ότι το *«Πρόβλημα της Κεντρικής Βαλκανικής»* ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να λυθεί με ειρηνικό και δίκαιο τρόπο και, κυρίως, προς όφελος των σύνοικων λαών.

4. Η τριχοτόμηση της Θράκης

Το πρόβλημα των εθνικών ανταγωνισμών στη Θράκη άρχισε να οξύνεται αμέσως μετά από τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), όταν η τσαρική Ρωσία, εγκαταλείποντας την «πανορθόδοξη» πολιτική που ακολουθούσε ως τότε, υιοθέτησε τον Πανσλαβισμό και εγκολπώθηκε τους Βουλγάρους.

Το πρόβλημα οξύνθηκε ακόμη περισσότερο μετά από το 1870, όταν η Οθωμανική Πύλη αναγνώρισε τη Βουλγαρική Εξαρχία. Τότε τα περισσότερα χωριά της βόρειας

Θράκης αποσχίστηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και εντάχθηκαν το ένα μετά από το άλλο στη Βουλγαρική Εκκλησία, ενώ στα αστικά κέντρα της περιοχής οι συγκρούσεις των Πατριαρχικών, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είχαν διαμορφώσει ελληνική εθνική συνείδηση, με τους Εξαρχικούς, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση, πήραν δραματικές διαστάσεις. Αντίθετα, στη νότια Θράκη, ανατολική και δυτική, οι χριστιανικοί πληθυσμοί κατά το μεγαλύτερό τους μέρος έμειναν πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, γεγονός που δείχνει ότι οι χριστιανοί των περιοχών αυτών είχαν μάλλον διαμορφώσει ελληνική εθνική συνείδηση.

Ανάλογα φαινόμενα παρατηρήθηκαν και στον τομέα της εκπαίδευσης του χριστιανικού στοιχείου, η οποία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στα πλαίσια της εθνικής αφύπνισης των πληθυσμών. Έτσι, στη βόρεια Θράκη ιδρύθηκαν πολλά βουλγαρικά σχολεία, ο αριθμός των οποίων, όσο περνούσαν τα χρόνια, συνεχώς αυξανόταν. Αντίθετα, στη νότια Θράκη η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών φοιτούσε στα ελληνικά σχολεία που είχαν ιδρυθεί ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και κυρίως μετά το 1856⁴¹. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρω τις επιτυχημένες προσπάθειες στο χώρο της εκπαίδευσης τόσο του «Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», όσο και εκείνες του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», οι οποίοι ανέλαβαν το βάρος της ίδρυσης και της λειτουργίας των σχολείων σ' ολόκληρη τη Θράκη.

Σημαντικό ρόλο στην εθνική, θρησκευτική και πνευματική αυτοτέλεια των θρακιώτικου Ελληνισμού έπαιξαν οι σύλλογοι και τα σωματεία που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε όλες σχεδόν τις πόλεις και κωμοπόλεις της Θράκης κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από τα καταστατικά των συλλόγων αυτών προκύπτει ότι είχαν ως στόχο την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των Ελλήνων, την οργάνωση και προώθηση της εκπαίδευσης, την καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών, τη συγκέντρωση αρχαιολογικών ευρημάτων και βυζαντινών χειρογράφων, την κοινοτική αλληλεγγύη, την ενίσχυση των οικονομικά ασθενέστερων συμπατριωτών τους και την αντιμετώπιση των ξένων προπαγανδών. Ωστόσο, πρωταρχικός τους στόχος, έστω και όχι φανερός, ήταν η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος και η οργάνωση των Ελλήνων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τα προβλήματα που είχαν δημιουργήσει στην περιοχή οι εθνικοί ανταγωνισμοί⁴².

Επειδή ο κατάλογος των συλλόγων αυτών είναι πολύ μακρύς, περιορίζομαι να αναφέρω εδώ ενδεικτικά και με αλφαβητική σειρά μερικούς μόνον απ' αυτούς, σημειώνοντας σε παρένθεση το έτος της ίδρυσής τους: Αδελφότης «Η Ομόνοια» του Καβακλή (1896), Αναγνωστήριον «Η Βισάνθη» της Ραιδεστού (1897), Μορφωτικός και Γυμναστικός Σύλλογος Σουφλίου (πριν από το 1920), Ελληνικός Σύλλογος των Φιλομούσων της Φιλιππούπολης (1869) «Ο Ευαγγελισμός» της Αίνου (1871), Ευεργετική Αδελφότης Διδυμοτείχου (1885), Μουσικογυμναστικός Σύλλογος

⁴¹ Μπελιά, Ελένη, *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1995, σσ.218-221.

⁴² Μαμώνη, Κυριακή, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1995, σσ. 23-24 και 34-35.

«Ορφεύς» της Ξάνθης (1900), «Ομόνοια» της Κομοτηνής (1895), Αδελφότης «Η Ομόνοια» των Φερρών (1885), Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Αδριανούπολης (1872), Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σαράντα Εκκλησιών (1865), Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος «Ο Ελλήσποντος» της Μαδύτου (1875), Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης «Η Ευτέρπη» του Βαβά Εσκή (1878), Φιλελεημονεκπαιδευτική Αδελφότης της Μεσημβρίας (1881), Φιλοπρόδος Αδελφότης της Βιζύης (1865)⁴³.

Από τη δεκαετία λοιπόν του 1870 και μετά η μείζων Θράκη ήταν από εκκλησιαστική και γλωσσική άποψη χωρισμένη σε δύο «ζώνες», στη βόρεια, όπου κυριαρχούσε το βουλγαρικό στοιχείο, και στη νότια, όπου κυριαρχούσε το ελληνικό. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να παραβλέψει το γεγονός ότι και στις δύο «ζώνες» υπήρχαν πολυάριθμοι και συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί⁴⁴, οι οποίοι να μην δεν είχαν ακόμη διαμορφώσει εθνική συνείδηση, αλλά βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των χριστιανών, αφού ολόκληρη η περιοχή εξακολουθούσε να αποτελεί επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Την πολυπλοκότητα της κατάστασης που δημιουργήσαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί στη Θράκη μετά από τον Κριμαϊκό Πόλεμο αποτυπώνουν ανάγλυφα οι «εθνολογικοί χάρτες» που εκπόνησαν διάφοροι δυτικοευρωπαίοι μελετητές, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα της Κεντρικής Βαλκανικής. Τα βασικά, αν όχι αποκλειστικά, κριτήρια που χρησιμοποίησαν οι μελετητές αυτοί ήταν η γλώσσα και η θρησκεία των κατοίκων της περιοχής και όχι βέβαια η εθνική τους συνείδηση, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Από τη μελέτη λοιπόν των χαρτών αυτών επιβεβαιώνεται τόσο η ύπαρξη δύο «ζωνών», μιας βόρειας στην οποία κυριαρχούσαν οι Βούλγαροι και μιας νότιας στην οποία κυριαρχούσαν οι Έλληνες, όσο και η παρουσία συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών και στις δύο «ζώνες»⁴⁵.

Οι εθνικοί ανταγωνισμοί στη Θράκη οξύνθηκαν ιδιαίτερα μετά από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1877-1878 και την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου το 1878. Η ίδρυση της «Μεγάλης Βουλγαρίας», που αποτελούσε το όραμα των βούλγαρων εθνικιστών, προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό, τις έντονες αντιδράσεις των άλλων διεκδικητών της Κεντρικής Βαλκανικής, δηλαδή της Σερβίας και της Ελλάδας, εξαιτίας κυρίως της παραχώρησης στο αρτισύστατο βουλγαρικό κράτος ολόκληρης σχεδόν της μείζονος Μακεδονίας. Αυτό όμως που αξίζει ν' αναφερθεί εδώ είναι το ότι ακόμη και στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ολόκληρη σχεδόν η νότια Θράκη δεν συμπεριελήφθη στη «Μεγάλη Βουλγαρία»⁴⁶. Το γεγονός αυτό, ανεξάρτητα αν οφειλόταν και στις αντιδράσεις της οθωμανικής Πύλης, αποδεικνύει ότι τόσο η Ρωσία, που επέβαλε τους όρους της συνθήκης, όσο και βούλγαροι εθνικιστές που οραματίζονταν την αναβίωση του μεσαιωνικού κράτους του Συμεών και του Σαμουήλ, αναγνώριζαν ότι οι αξιώσεις τους στη Θράκη έπρεπε

⁴³ Στο ίδιο, σσ.143-152.

⁴⁴ Βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Karpat από τις οθωμανικές απογραφές (ό.π. σσ. 124, 148, 152, 155, 156 passim)

⁴⁵ Wilkinson, Henry Robert, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, 1951.

⁴⁶ Βλ. τον χάρτη της «Μεγάλης Βουλγαρίας» στον Κ. Βακαλόπουλο, *Θράκη*, σ. 172.

να περιοριστούν μόνο στο βόρειο τμήμα της, όπου πράγματι υπερίσχυε το βουλγαρικό στοιχείο.

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, όπως είναι γνωστό, όχι μόνο δεν εφαρμόστηκε, αλλά ανατράπηκε λίγους μήνες αργότερα, εξαιτίας της παρέμβασης της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας, που έβλεπαν να απειλούνται τα ζωτικά τους συμφέροντα στη Βαλκανική. Σύμφωνα με τη νέα συνθήκη που υπογράφηκε τελικά στο Βερολίνο τον Ιούλιο του 1878, το βουλγαρικό κράτος περιορίστηκε στις περιοχές που βρίσκονται ανάμεσα στο Δούναβη και την οροσειρά του Αίμου, οι οποίες αναμφίβολα κατοικούσαν σχεδόν εξολοκλήρου από βουλγαρικούς πληθυσμούς. Αντίθετα, η βόρεια Θράκη, η οποία σύμφωνα με την συνθήκη του Αγίου Στεφάνου έπρεπε να συμπεριληφθεί στη Βουλγαρία, αποτέλεσε ημιαυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ονομάστηκε Ανατολική Ρουμελία (Ρωμυλία) με πρωτεύουσά της την Φιλιππούπολη⁴⁷.

Εφτά μόλις χρόνια αργότερα και πιο συγκεκριμένα στις 24 Σεπτεμβρίου 1885 (π.μ.) η Βουλγαρία, εκμεταλλευόμενη τις διεθνείς συγκυρίες, προσάρτησε πραξικοπηματικά την Ανατολική Ρουμελία⁴⁸, αδιαφορώντας για τις έντονες αντιδράσεις της Σερβίας και τις χλιαρές αντιδράσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας. Έτσι, επήλθε ο πρώτος διαμελισμός της μείζονος Θράκης, ο οποίος προηγήθηκε κατά τριάντα ολόκληρα χρόνια του διαμελισμού της μείζονος Μακεδονίας.

Οι συνέπειες της προσάρτησης της περιοχής στη Βουλγαρία για το ελληνικό στοιχείο που ζούσε εκεί υπήρξαν καταστροφικές. Κι αυτό γιατί οι βουλγαρικές αρχές, στο όνομα της εθνικής κάθαρσης, ανάγκασαν τους Έλληνες, αρχικά με διοικητικά μέτρα και στη συνέχεια με συστηματικούς διωγμούς (1906, 1914-1918), είτε να εγκαταλείψουν σταδιακά τις εστίες τους, είτε να εκβουλγαριστούν. Το αποτέλεσμα ήταν ο Ελληνισμός της Βόρειας Θράκης, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι υστερούσε αριθμητικά σε σχέση με τους Βούλγαρους, άκμαζε ως τα 1885 ιδιαίτερα σε ορισμένα αστικά και ημιαστικά κέντρα, όπως η Φιλιππούπολη, η Αγχίαλος, η Μεσημβρία, το Σαμακόβι, η Στενήμαχος, το Καβακλή κ.ά, να ελαττωθεί δραματικά και, τέλος, να εξαφανιστεί σχεδόν εξολοκλήρου κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου⁴⁹.

Τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα των ετών 1877-78 και 1885 διαμόρφωσαν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες επρόκειτο να λυθεί τριάντα περίπου χρόνια αργότερα «το πρόβλημα της Κεντρικής Βαλκανικής». Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τη νότια Θράκη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε ιδιαίτερα πλεονεκτική θέση, δεδομένου ότι διατηρούσε την περιοχή κάτω από τον έλεγχό της και, επιπλέον, μπορούσε εύκολα να ενισχύσει το μουσουλμανικό της στοιχείο. Σε πλεονεκτική θέση βρισκόταν και η Βουλγαρία, η οποία, εξαιτίας της άμεσης γειτνίασης της με την περιοχή, μπορούσε εύκολα να στέλνει ιερείς και δασκάλους, για να αναπτύξει την

⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 189-190· Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 557.

⁴⁸ Διβάνη, Λ., *ό.π.*, σσ. 559-569.

⁴⁹ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 208-224· Χατζηναστασίου, Τάσος, «Οι Ελληνικές Κοινότητες της Βουλγαρίας. Σύντομη ιστορική εισαγωγή», στο Κοτζαγεώργη, Ξανθίππη (επιμ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1999, σσ. 61-73.

προπαγάνδα της μέσω των σχολείων και της Εκκλησίας, να συντηρεί ένοπλα σώματα ατάκτων και να ενισχύει ποικιλότητα το βουλγαρικό στοιχείο. Αντίθετα, η Ελλάδα βρισκόταν σε μειονεκτική θέση για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί ήταν απασχολημένη με το «Κρητικό» και το «Μακεδονικό ζήτημα» και, επομένως, δεν μπορούσε να αναπτύξει έντονη δραστηριότητα και στη Θράκη και, δεύτερον, γιατί, παρά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στα 1881, η Θράκη εξακολουθούσε να βρίσκεται «πολύ μακριά» από τα ελληνικά σύνορα, με αποτέλεσμα να καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη η άμεση υποστήριξη του θρακιώτικου Ελληνισμού⁵⁰.

Το αποτέλεσμα ήταν η πρωτοβουλία των κινήσεων να περάσει στους βουλγαρικούς εθνικιστικούς κύκλους, οι οποίοι φαίνεται πως σ' αυτήν την περίοδο θεωρούσαν ως αυτονόητη τη διανομή της νότιας Θράκης ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βουλγαρία. Στα πλαίσια αυτών των σχεδίων η πρώτη βουλγαρική επαναστατική οργάνωση που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη στα 1893 ονομάστηκε «Μυστική Μακεδονο – Αδριανουπολίτικη επαναστατική οργάνωση» (TMORO στα βουλγαρικά)⁵¹, γεγονός που δείχνει ξεκάθαρα ότι οι βουλγαρικές βλέψεις δεν αφορούσαν μόνο στη Μακεδονία, αλλά και στη Θράκη. Οι βλέψεις αυτές επιβεβαιώθηκαν πλήρως τόσο από την συνεχή δράση ένοπλων βουλγαρικών σωμάτων στην περιοχή από το 1893 ως το 1903, όσο και από την προσπάθεια των Βουλγάρων να κινητοποιήσουν τους χριστιανούς κατοίκους της κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Ίλιντεν (Ιούλιος-Αύγουστος 1903)⁵². Παρά το γεγονός ότι η τελευταία αυτή προσπάθεια απέτυχε παταγωδώς, εξαιτίας κυρίως της απροθυμίας των ντόπιων χριστιανών να ακολουθήσουν τους Βούλγαρους, το όλο εγχείρημα αποδεικνύει ότι οι βουλγαρικοί εθνικιστικοί κύκλοι εποφθαλμιούσαν τη νότια Θράκη, έστω κι αν στις περιοχές αυτές το βουλγαρικό στοιχείο αποδεδειγμένα αποτελούσε μικρή μειονότητα συγκριτικά με τους συμπαγείς ελληνικούς και τουρκικούς πληθυσμούς.

Από την άλλη τώρα μεριά ο θρακιώτικος Ελληνισμός, παρά την αδυναμία του ελληνικού κράτους να επέμβει δυναμικά στη Θράκη, όπως το έπραξε στη Μακεδονία, κατάφερε να αντιμετωπίσει με επιτυχία τη βουλγαρική προπαγάνδα και διείσδυση, αναπτύσσοντας σε αξιοζήλευτο βαθμό, όπως είδαμε, τη συλλογική οργάνωση και την εκπαίδευση. Τα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στην υπογραφή της συνθήκης του Βερολίνου (1878) και στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) υπήρξαν για τους Έλληνες της Θράκης περίοδος πραγματικής άνθησης και δημιουργίας, που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν βέβαια στην οικονομική ανάπτυξη που γνώρισε η περιοχή, στην οποία οι Έλληνες έπαιζαν τον σημαντικότερο ρόλο.

Πέρα απ' αυτά όμως, ο θρακιώτικος Ελληνισμός, έχοντας να αντιμετωπίσει την εναντίον του δράση των βουλγαρικών ένοπλων σωμάτων, αναγκάστηκε να οργανωθεί και να αγωνιστεί, στηριζόμενος κυρίως στις δικές του δυνάμεις. Στην προσπάθεια αυτή αρωγόςήρθε και η ελεύθερη Ελλάδα που, έστω και καθυστερημένα, έστειλε στη Θράκη ορισμένους ικανούς αξιωματικούς (ανάμεσα τους ξεχώρισαν οι Γ. Κονδύλης,

⁵⁰ Σύμφωνα με τη Λ. Διβάνη, στα τέλη του 19^{ου} αι. «η Θράκη ήταν ακόμη απομακρυσμένος στόχος» για την Ελλάδα (ό.π., σ. 556).

⁵¹ Καργάκος, Σαράντος, *Από το Μακεδονικό Ζήτημα στην εμπλοκή των Σκοπίων*, Αθήνα, Gutenberg, 1992, σ. 64

⁵² Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 238-240.

Στ. Γονατάς και Αθ. Σουλιώτης- Νικολαΐδης) και διπλωματικούς υπαλλήλους (ανάμεσά τους ο Ίων Δραγούμης), οι οποίοι, κάτω από πολύ αντίξοες συνθήκες, ανέπτυξαν σημαντική δράση, οργανώνοντας και καθοδηγώντας την ελληνική αντίσταση. Έτσι, επί τρία περίπου χρόνια (από το 1906 ως το 1908) οι Έλληνες της Θράκης διεξήγαγαν ένοπλο αγώνα, ο οποίος μπορεί να μην πήρε τις διαστάσεις του «Μακεδονικού Αγώνα», αλλά ήταν εξίσου σκληρός και δύσκολος⁵³.

Ο ένοπλος αγώνας στη Θράκη, όπως και στη Μακεδονία, έληξε, όπως είναι γνωστό στα 1908, εξαιτίας της επανάστασης των Νεότουρκων. Η ανατροπή του αυταρχικού σουλτάνου Αβδούλ-Χαμίτ Β΄(1876-1909) και οι ηχηρές υποσχέσεις των επαναστατών για παραχώρηση ισονομίας και ισοπολιτείας σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από την καταγωγή, τη θρησκεία και τη γλώσσα τους προκάλεσαν ενθουσιασμό και γέννησαν χρηστές ελπίδες κυρίως στους πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης, οι οποίοι είχαν ταλαιπωρηθεί και απογοητευτεί από τη βία και τις καταστροφές που είχαν προκαλέσει οι εθνικοί ανταγωνισμοί των τελευταίων τριάντα χρόνων. Μέσα λοιπόν στο κλίμα της γενετικής ευφορίας που προκάλεσε η επανάσταση των Νεοτούρκων οι μυστικές επαναστατικές οργανώσεις σταμάτησαν τον ένοπλο αγώνα και περιόρισαν σημαντικά τη δράση τους. Από την άλλη μεριά, τα βαλκανικά κράτη που ήταν άμεσα αναμειγμένα στο «πρόβλημα της Κεντρικής Βαλκανικής» αναγκάστηκαν, κάτω από την πίεση των Μ. Δυνάμεων, αλλά και των εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν, να υιοθετήσουν στάση αναμονής απέναντι στη νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Δυστυχώς όμως οι ελπίδες που γέννησε η επανάσταση των Νεοτούρκων διαψεύστηκαν πολύ σύντομα και με το χειρότερο τρόπο. Οι επαναστάτες, παρά τις αρχικές τους εξαγγελίες, απέδειξαν ότι ο πραγματικός τους στόχος ήταν να εμποδίσουν με κάθε δυνατό τρόπο τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σταδιακά να την μετατρέψουν σε τουρκικό εθνικό κράτος. Ο στόχος αυτός ήταν κατ' αρχήν θεμιτός, αφού οι Τούρκοι, όπως και τα άλλα βαλκανικά έθνη, είχαν το αναφαίρετο δικαίωμα, με βάση την αρχή των εθνοτήτων, να δημιουργήσουν το δικό τους εθνικό κράτος. Ωστόσο, η φιλοδοξία των Νεοτούρκων να συμπεριλάβουν στο τουρκικό εθνικό κράτος, το οποίο επρόκειτο να διαδεχθεί την καταρρέουσα αυτοκρατορία των σουλτάνων, και τις ευρωπαϊκές κτήσεις που εξακολουθούσαν να βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο της Πύλης ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την αρχή των εθνοτήτων. Κι αυτό γιατί στη Μακεδονία και την Θράκη οι χριστιανοί όχι μόνον αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού, αλλά στο μεγαλύτερό τους μέρος είχαν ήδη διαμορφώσει εθνική συνείδηση, η οποία βέβαια ήταν διαφορετική από εκείνη που θα νομιμοποιούσε τις προθέσεις των Νεοτούρκων. Έτσι, οι τελευταίοι, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους, έθεσαν σε εφαρμογή ένα ευρύ πρόγραμμα διώξεων των χριστιανών, τους οποίους συλλήβδην θεωρούσαν ως εχθρούς που υπονόμειαν την ενότητα του τουρκικού εθνικού κράτους, το οποίο όμως δεν είχε ακόμη δημιουργηθεί.

⁵³ Στο ίδιο, σσ.251-257.

Οι αντιφάσεις αυτές στην πολιτική των Νεοτούρκων δημιούργησαν μια αφόρητη κατάσταση⁵⁴ που επέτεινε η αναποτελεσματικότητα της οθωμανικής διοίκησης, η οποία, εξαιτίας της αδυναμίας της κεντρικής εξουσίας να ασκήσει έστω και στοιχειώδη έλεγχο στις επαρχίες, βρισκόταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Άμεσο επακόλουθο όλων αυτών των εξελίξεων ήταν να φορτιστεί επικίνδυνα το ήδη βεβαρυμένο κλίμα, ιδιαίτερα μάλιστα στη Θράκη, όπου είχαν συρρεύσει χιλιάδες μουσουλμάνων οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει περιοχές που είχαν ήδη αποσπαστεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ν. Ρωσία, Θεσσαλία, Αν. Ρουμελία, Βοσνία κ.α.). Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες υπολογίζονται από 150 ως 500.000 περίπου, από τους οποίους οι μισοί τουλάχιστον πιθανολογείται ότι εγκαταστάθηκαν στη νότια Θράκη⁵⁵.

Στο δραματικό αυτό αδιέξοδο ανέλαβαν να δώσουν λύση τα εθνικά κράτη της Βαλκανικής, τα οποία, παραμερίζοντας τις διαφορές τους, συμάχησαν τον Οκτώβριο του 1912 και κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι το «Πρόβλημα της Κεντρικής Βαλκανικής», το οποίο είχε γεννηθεί στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα εξαιτίας των εθνικών ανταγωνισμών, λύθηκε με βάση το δίκαιο του πολέμου και όχι με βάση την αρχή των εθνοτήτων. Το χειρότερο όμως ήταν ότι το πρόβλημα λύθηκε ερήμην των κατοίκων των διεκδικούμενων περιοχών.

Το αποτέλεσμα των δύο Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) υπήρξε ιδιαίτερα δυσμενές για τον Ελληνισμό της Θράκης. Κι αυτό γιατί, σύμφωνα με τις συνθήκες του Βουκουρεστίου και της Κωνσταντινούπολης (Αύγουστος και Σεπτέμβριος 1913), το νοτιοδυτικό της τμήμα, αν και απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου, παραχωρήθηκε στη Βουλγαρία, ενώ το νοτιοανατολικό παρέμεινε επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵⁶. Με τις ρυθμίσεις όμως αυτές οι Έλληνες της Θράκης, που είχαν ήδη συρρικνωθεί εξαιτίας της προσάρτησης της βόρειας Θράκης στη Βουλγαρία στα 1885, δέχτηκαν νέο βαρύτατο πλήγμα, το οποίο δυστυχώς δεν επρόκειτο να είναι το τελευταίο.

Η περίοδος της βουλγαρικής κατοχής της δυτικής Θράκης (1913-1918) υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη για τους Έλληνες της περιοχής. Κι αυτό γιατί οι βουλγαρικές αρχές, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν την κυριαρχία τους και να αποτρέψουν κάθε πιθανότητα μεταβολής των συνόρων στο μέλλον, εφάρμοσαν ένα ευρύτατο πρόγραμμα αλλαγής της δημογραφικής σύστασης της περιοχής, το οποίο είχε δύο σκέλη: το πρώτο προέβλεπε τον ειρηνικό ή τον βίαιο εκβουλγαρισμό των ντόπιων κατοίκων ή την απομάκρυνσή τους από τις πατρογονικές τους εστίες και το δεύτερο την εγκατάσταση βουλγάρων εποίκων στη Θράκη. Με βάση το παραπάνω σχέδιο οι Βούλγαροι απαγόρευσαν τη λειτουργία των ελληνικών συλλόγων και των σχολείων, ενέταξαν την τοπική Εκκλησία στη βουλγαρική Εξαρχία, υποχρέωσαν τους κατοίκους να μετατρέψουν τα ονόματά τους σε βουλγαρικά και, τέλος, ανάγκασαν όσους διαφωνούσαν με την πολιτική τους να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να

⁵⁴ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 266-268.

⁵⁵ Dalegre, Joelle, *La Thrace grecque. Population et territoire*, Paris, L' Harmattan, 1997, σ. 78.

⁵⁶ Διβάνη, Λ., ό.π., σσ. 581-583 και 586.

αναζητήσουν καταφύγιο στη γειτονική ελληνική Μακεδονία, καθώς και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος⁵⁷.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνον οι Έλληνες αυτοί που υπέστησαν τις βουλγαρικές διώξεις. Την ίδια μεταχείριση γνώρισαν και οι μουσουλμάνοι, ιδιαίτερα μάλιστα οι ορεσίβιοι Πομάκοι, τους οποίους οι βουλγαρικές αρχές επιχείρησαν να εκβουλγαρίσουν δια της βίας, θεωρώντας τους αυθαίρετα ως εξισλαμισμένους Βούλγαρους⁵⁸. Πέρα απ' αυτό, με βάση τη βουλγαρο- τουρκική συμφωνία του 1913 περί «ανταλλαγής των πληθυσμών της παραμεθόριας ζώνης» 40.000 περίπου μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν τη νοτιοδυτική Θράκη και, περνώντας τον Έβρο, εγκαταστάθηκαν στη νοτιοανατολική, ενώ ένας απροσδιόριστος αριθμός Βουλγάρων εγκατέλειψε την νοτιοανατολική Θράκη, αλλά κατευθύνθηκε προς βορράν και εγκαταστάθηκε στη Βουλγαρία⁵⁹.

Η κατάσταση δεν ήταν βέβαια καλύτερη στη νοτιοανατολική Θράκη, όπου ζούσαν πυκνοί ελληνικοί πληθυσμοί. Η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους Βαλκανικούς Πολέμους και η απώλεια όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών επαρχιών, ιδιαίτερα της Μακεδονίας όπου ζούσαν πολλοί μουσουλμάνοι, είχαν ως αποτέλεσμα να συρρεύσουν στη Θράκη χιλιάδες μουσουλμάνοι πρόσφυγες, οι οποίοι έπρεπε, έστω και προσωρινά, να στεγαστούν και να τραφούν. Επιπλέον, οι Νεότουρκοι, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν με κάθε τρόπο την περιοχή κάτω από τον έλεγχο τους, εφάρμοσαν κι αυτοί ένα πρόγραμμα «εθνικής κάθαρσης», προκειμένου να αλλάξουν πλήρως τη δημογραφική σύσταση της περιοχής⁶⁰. Αυτοί που κλήθηκαν να πληρώσουν το τίμημα της πολιτικής των Νεότουρκων ήταν βέβαια οι Έλληνες της νοτιοανατολικής Θράκης, οι οποίοι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελούσαν σημαντικό μέρος – περίπου το 40 ή και το 50% - του ντόπιου πληθυσμού⁶¹.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Βουλγαρία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία τάχθηκαν στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, ενώ η Ελλάδα έμεινε ουδέτερη ως το 1917. Οι δύο πρώτες, εκμεταλλευόμενες την ουδετερότητα της Ελλάδας, στράφηκαν απερίσπαστες ενάντια στους Έλληνες που ζούσαν στη νότια Θράκη (ανατολική κι δυτική), με στόχο τον πλήρη εκμηδενισμό του ελληνικού στοιχείου. Ο απώτερος σκοπός ήταν βέβαια η πληθυσμιακή ομοιογένεια των περιοχών αυτών, γεγονός που θα λειτουργούσε αποτρεπτικά σε κάθε πιθανή μεταβολή των συνόρων μετά από τη λήξη του πολέμου.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες 35.000 Έλληνες – κατά τους μετριότερους υπολογισμούς⁶² - της νοτιοδυτικής και 115.000 της νοτιοανατολικής Θράκης⁶³ εγκατέλειψαν τις εστίες τους και αναζήτησαν καταφύγιο στην ελληνική Μακεδονία

⁵⁷ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 281-285· Διβάνη, Λ., ό.π., σσ. 586-7.

⁵⁸ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σ. 284.

⁵⁹ Η ζώνη αυτή εκτεινόταν σε βάθος 15 χιλιομέτρων ένθεν και ένθεν του ποταμού Έβρου (Dalegre, J., ό.π., σσ. 87-88).

⁶⁰ Βακαλόπουλος, Κ., *Θράκη*, σσ. 287-296· Τσακόγλου, Βασιλική, *Ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων στην Ανατολική Θράκη (1913-1918)*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 87-107.

⁶¹ Πάλλης, Α. Α., *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, σσ. 19 και 31-32.

⁶² Dalegre, J., ό.π., σ. 82.

⁶³ Πάλλης, Α. Α., ό.π., σ. 20.

και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Στη νοτιοανατολική όμως Θράκη ο ντόπιος ελληνικός πληθυσμός συρρικνώθηκε επικίνδυνα, εξαιτίας του προγράμματος των βίαιων εκτοπισμών που εφάρμοσαν οι Νεότουρκοι καθ' όλη τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁶⁴. Άμεσο επακόλουθο των μέτρων αυτών υπήρξε η μεταφορά 85.000 περίπου Ελλήνων σε διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας⁶⁵, όπου βέβαια πολλοί έχασαν τη ζωή τους, εξαιτίας των κακουχιών και της κακομεταχείρισης.

Έτσι, ο Ελληνισμός της μείζονος Θράκης, ο οποίος ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα άκμαζε και ευημερούσε, μέσα σε μια δεκαετία περίπου (1906-1918) άρχισε να φθίνει και να συρρικνώνεται επικίνδυνα.

Την τραγική αυτήν κατάσταση άλλαξε άρδην η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων και η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Οκτώβριος 1918). Η Ελλάδα, η οποία, χάρη στην οξυδέρκεια και την επιμονή του Ελ. Βενιζέλου, έστω και καθυστερημένα, είχε πάρει μέρος στον πόλεμο στο πλευρό της Entente, είχε πλέον τη δυνατότητα, ως νικήτρια δύναμη, όχι μόνο να προστατεύσει το δεινά χιμαζόμενο θρακιώτικο Ελληνισμό, αλλά, για πρώτη φορά από την έναρξη των εθνικών ανταγωνισμών, να διεκδικήσει με σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας την προσάρτηση της περιοχής.

Ωστόσο, η τύχη της νότιας Θράκης ήταν συνδεδεμένη με δύο προβλήματα, τα οποία δεν επέτρεπαν στις Μ. Δυνάμεις της εποχής να πάρουν αποφάσεις που θα ικανοποιούσαν τις ελληνικές διεκδικήσεις. Το πρώτο αφορούσε στο δυτικό της τμήμα και είχε να κάνει με την παραχώρηση ή όχι στη Βουλγαρία «εξόδου στο Αιγαίο». Το δεύτερο αφορούσε στο ανατολικό της τμήμα και συνδεόταν με τα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων που επιθυμούσαν να έχουν κάτω από το δικό τους έλεγχο τα Στενά. Οι διαφωνίες που ανέκυψαν μεταξύ των συμμάχων της Entente εξαιτίας των προβλημάτων αυτών, ανάγκασαν την Ελλάδα να δεχτεί τον Σεπτέμβριο του 1919 να δημιουργηθεί προσωρινά στο δυτικό τμήμα της Θράκης μια «διασυμμαχική ζώνη» υπό γαλλική διοίκηση, στην οποία τα συμμαχικά στρατεύματα θα αναλάμβαναν να αποκαταστήσουν τη δημόσια τάξη και ασφάλεια ως την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης⁶⁶.

Λίγους μήνες αργότερα ο Ελ. Βενιζέλος, ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις, πέτυχε στη Διάσκεψη του San Remo (Απρίλιος 1920) να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση των συμμάχων, προκειμένου, ελληνικά στρατεύματα να αντικαταστήσουν τα συμμαχικά σ' ολόκληρη τη νότια Θράκη (ανατολική και δυτική). Έτσι, στις 14 Μαΐου του 1920 (π.η.μ.) ο ελληνικός στρατός εισήλθε στο δυτικό τμήμα της Θράκης και σε μικρό χρονικό διάστημα την έθεσε κάτω από τον έλεγχο του χωρίς αντίσταση. Τον Ιούνιο και τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς η ελληνική στρατιά Θράκης προήλασε και στο ανατολικό της τμήμα, φτάνοντας ως την γραμμή Μήδειας –Τσατάλτζας λίγο έξω από την Κωνσταντινούπολη⁶⁷.

⁶⁴ Τσακόγλου, Β., ό.π., σσ. 171-188.

⁶⁵ Πάλλης, Α. Α., ό.π., σ. 20.

⁶⁶ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μιράντα, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σσ.60-61· Διβάνη, Λ., ό.π., σσ. 601-602.

⁶⁷

Η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Θράκη και η διαφαινόμενη προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα προκάλεσε την εκδήλωση εκ μέρους των τουρκικών και βουλγαρικών εθνικιστικών κύκλων μιας αυτονομιστικής κίνησης, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Cafet Tayar, πρώην αξιωματικός του τουρκικού στρατού. Η κίνηση αυτή, αν και είχε απήχηση στους Τούρκους και στους Βούλγαρους του ανατολικού κυρίως τμήματος της νότιας Θράκης, κατεστάλη εύκολα από τον ελληνικό στρατό τον Ιούλιο του 1920 και ο επικεφαλής της συνελήφθη και φυλακίστηκε⁶⁸.

Εντωμεταξύ η εγκατάσταση στη Θράκη των ελληνικών αρχών έθεσε τέλος σε μια μακρά περίοδο αναστατώσεων, διώξεων και καταστροφών που είχαν επισωρεύσει αναρίθμητα δεινά σε όλους τους κατοίκους της περιοχής, ιδιαίτερα όμως στον θρακιώτικο Ελληνισμό. Γι' αυτό πολλοί Έλληνες που είτε είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους και είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, είτε είχαν εκτοπιστεί βίαια κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στο εσωτερικό της Μ. Ασίας επέστρεψαν στις πατρίδες τους, ελπίζοντας σ' ένα καλύτερο μέλλον⁶⁹. Ωστόσο, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι, μετά από την ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα, 50.000 περίπου Βούλγαροι που ζούσαν ως τότε στην περιοχή την εγκατέλειψαν στα πλαίσια της ελληνοβουλγαρικής σύμβασης του Νείγυ (27 Νοεμβρίου 1919) «περί εθελουσίας ανταλλαγής των πληθυσμών της Ελλάδας και της Βουλγαρίας»⁷⁰.

Οι εξελίξεις αυτές γέννησαν στους Έλληνες την ελπίδα ότι θα αποκατασταθεί η ενότητα της νότιας Θράκης που είχε βίαια διακοπεί το 1913, όταν το δυτικό της τμήμα είχε παραχωρηθεί στη Βουλγαρία. Τις προσδοκίες αυτές ενίσχυαν δύο παράγοντες: πρώτον, το γεγονός ότι η Ελλάδα, ως νικήτρια δύναμη, διεκδικούσε με πολλές πιθανότητες επιτυχίας και τα δύο τμήματα της Θράκης και, δεύτερον, η αποκατάσταση της ειρήνης και η σημαντική βελτίωση των συνθηκών της ζωής όλων των κατοίκων της Θράκης, χάρη στην αυστηρή εφαρμογή από την ελληνική διοίκηση της ισονομίας και της ισοπολιτείας. Οι ελπίδες αυτές του θρακιώτικου Ελληνισμού έγιναν βεβαιότητα, όταν στις 28 Ιουλίου /10 Αυγούστου 1920 υπογράφηκε στις Σεβρές της Γαλλίας η «Ειδική συνθήκη περί Θράκης», σύμφωνα με την οποία το νοτιοδυτικό τμήμα της, το οποίο ως το 1919 ανήκε στη Βουλγαρία, ενσωματώθηκε στην ελληνική επικράτεια⁷¹. Την ίδια μέρα με τη Συνθήκη των Σεβρών παραχωρήθηκε στην Ελλάδα και το νοτιοανατολικό τμήμα της Θράκης, εκτός βέβαια από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης, η οποία έμεινε υπό διασυμμαχικό έλεγχο⁷².

Δύο μόλις χρόνια αργότερα η κατάσταση άλλαξε και πάλιν άρδην. Η ήττα του ελληνικού στρατού στην Μ. Ασία και η μεταβολή της πολιτικής των Μ. Δυνάμεων στην Εγγύς και Μ. Ανατολή ανάγκασαν την Ελλάδα να αποδεχθεί στις 30 Σεπτεμβρίου/13 Οκτωβρίου 1922 την ανακωχή των Μουδανιών, η οποία προέβλεπε την εκκένωση του νοτιοανατολικού τμήματος της Θράκης και την παραχώρησή του

⁶⁸ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μ., ό.π., σσ. 63-64 και 66.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 62-63· Βακαλόπουλος, Κ., Θράκη, σ. 303.

⁷⁰ Dalegre, J., ό.π., σ. 84· Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, ζ' έκδοση, Αθήνα, Εστία, 2001, τόμ. Α', σσ. 148-9.

⁷¹ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μ., ό.π., σ. 67· Διβάνη, Λ., ό.π., σ. 605 (βλ. το πλήρες κείμενο της συνθήκης μεταφρασμένο στα ελληνικά στις σσ. 627-630)· Σβολόπουλος, Κ. ό.π., σ. 154.

⁷² Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μ., ό.π., σ. 67· Σβολόπουλος, Κ., ό.π., σ.154.

στην Τουρκία⁷³, την οποία ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, ανατρέποντας τον σουλτάνο, είχε ήδη μεταβάλει σε εθνικό κράτος. Οι Έλληνες της περιοχής, διαισθανόμενοι ότι δεν υπήρχε πλέον καμιά ελπίδα αλλαγής των συνόρων στο μέλλον και τρομοκρατημένοι από τη φοβερή τύχη των Μικρασιατικού Ελληνισμού, εγκατέλειψαν με την παρότρυνση και των ελληνικών αρχών τις πατρογονικές τους εστίες και αναζήτησαν καταφύγιο στην Ελλάδα. Το ευτύχημα ήταν ότι στην περίπτωση αυτή, χάρη στην κινητοποίηση των ελληνικών αρχών και την παρουσία του ελληνικού στρατού, η εκκένωση πραγματοποιήθηκε, χωρίς να επαναληφθούν οι αγριότητες που συντάραξαν την διεθνή κοινή γνώμη κατά την αποχώρηση των Ελλήνων από τη Μ. Ασία. Έτσι, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα 200.000 περίπου πρόσφυγες⁷⁴, ακολουθώντας τον ελληνικό στρατό, πέρασαν τον ποταμό Έβρο και εγκαταστάθηκαν κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα της Θράκης και στη Μακεδονία.

Η τύχη της νότιας Θράκης κρίθηκε οριστικά στη Λωζάννη σε δύο διαφορετικές φάσεις. Πρώτα επιλύθηκε το πρόβλημα των πληθυσμών με την υπογραφή από τον Ελ. Βενιζέλο και τον Ισμέτ Ινονού της ελληνοτουρκικής σύμβασης που προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών (30 Ιανουαρίου 1923). Σε ό,τι αφορά βέβαια τον Ελληνισμό του νοτιοανατολικού τμήματος της Θράκης που είχε ήδη παραχωρηθεί στην Τουρκία, η σύμβαση αυτή ήρθε απλά να επικυρώσει την πραγματικότητα, αφού οι Έλληνες της περιοχής την είχαν ήδη εγκαταλείψει από τον Οκτώβριο του 1922. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι που ζούσαν στο νοτιοδυτικό τμήμα της Θράκης που είχε ενσωματωθεί στην Ελλάδα, με βάση την ίδια σύμβαση, εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή και παρέμειναν στην ελληνική επικράτεια με καθεστώς θρησκευτικής μειονότητας⁷⁵. Η ρύθμιση αυτή έγινε δεκτή από τον Ελ. Βενιζέλο, για να διασφαλιστεί η παραμονή των ελληνορθόδοξων στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν και έπρεπε να παραμείνει η ιστορική έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁷⁶.

Η δεύτερη φάση των διαπραγματεύσεων στη Λωζάννη αφορούσε στη διανομή των εδαφών της νότιας Θράκης και ολοκληρώθηκε στις 24 Ιουλίου 1923. Με βάση την ομώνυμη συνθήκη το ανατολικό τμήμα παραχωρήθηκε στην Τουρκία, ενώ το δυτικό τμήμα στην Ελλάδα⁷⁷. Έτσι, η μείζων Θράκη, ακολουθώντας την τύχη της μείζονος Μακεδονίας, χωρίστηκε σε τρία τμήματα: το βόρειο που είχε προσαρτηθεί ήδη από το 1885 στη Βουλγαρία, το ανατολικό που παραχωρήθηκε στην Τουρκία το 1923 και το δυτικό που ενσωματώθηκε στην Ελλάδα ουσιαστικά το 1920 και τυπικά το 1923.

⁷³ Psomiades, Harry, "Thrace and the Armistice of Mudanya, October 3-1, 1922", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12(1997-1998)240-242· Διβάνη, Λ., ό.π., σ. 609.

⁷⁴ Πάλλης, Α. Α., ό.π., σ. 21· Διβάνη, Λ., ό.π., σ. 609-610.

⁷⁵ Βλ. το πλήρες κείμενο της σύμβασης στο *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923. Κείμενα*, Τετράδια Εργασίας αρ. 3 του Εργαστηρίου Ευρωπαϊκών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δ.Π.Θ., Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993, σσ. 95-100.

⁷⁶ Σβολόπουλος, Κ., *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1981, σ. 25· του ίδιου, *Εξωτερική πολιτική*, σσ. 176-177.

⁷⁷ Το πλήρες κείμενο της συνθήκης στα ελληνικά βλ. στο *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923. Κείμενα*, σσ. 9-21.

Ανάμεσα όμως στις περιπτώσεις της Μακεδονίας και της Θράκης υπάρχουν *τρεις σημαντικές διαφορές* που πρέπει να επισημανθούν. Η πρώτη έγκειται στο ότι, ενώ στην περίπτωση της Μακεδονίας η Ελλάδα πέτυχε να προσαρτήσει το 51% του μείζονος γεωγραφικού και ιστορικού χώρου, στην περίπτωση της Θράκης το τμήμα που ενσωματώθηκε τελικά στην Ελλάδα δεν ξεπερνούσε το 12% του μείζονος θρακικού χώρου. Η δεύτερη αφορά στην τύχη των Ελλήνων που ζούσαν στις δύο περιοχές. Στη Μακεδονία οι Έλληνες δεν αναγκάστηκαν, εκτός από εκείνους που ζούσαν στο βόρειο τμήμα της, να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Αντίθετα, στη Θράκη ο Ελληνισμός, που ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα άκμαζε και ευημερούσε, καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερό του μέρος, αφού κατά τους μετριότερους υπολογισμούς 350.000 περίπου Έλληνες από τη βόρεια και την νοτιοανατολική Θράκη μετατράπηκαν σε πρόσφυγες. Η τρίτη διαφορά έγκειται στο ότι, ενώ στη Μακεδονία το πρόβλημα της ομοιογένειας του πληθυσμού λύθηκε με την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία (συνθήκη του Νείγυ του 1919) και την Τουρκία (σύμβαση της Λωζάννης του 1923), στην ελληνική Θράκη συνέβη το αντίθετο, αφού, όπως ήδη ανέφερα, σύμφωνα με τη σύμβαση της Λωζάννης παρέμειναν στην περιοχή οι μουσουλμάνοι που ζούσαν εκεί, οι οποίοι, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ανέρχονταν σε 102.621, αποτελούσαν δηλαδή περίπου το 35% του τοπικού πληθυσμού⁷⁸.

5. Συμπεράσματα

Αποτιμώντας τις εξελίξεις που συνέβησαν στη μείζονα Θράκη κατά το 19ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οφείλω να κάνω τις εξής τρεις καίριες, κατά την γνώμη μου, επισημάνσεις:

- 1) Ο γεωγραφικός και ιστορικός αυτός χώρος γνώρισε σημαντική οικονομική ανάπτυξη στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η οποία με τη σειρά της προκάλεσε σοβαρές αλλαγές στη δομή της τοπικής κοινωνίας, καθώς και στον πνευματικό βίο των κατοίκων της, ιδιαίτερα μάλιστα των Ελλήνων. Η οικονομική και πνευματική ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στην περίοδο αυτήν προοιωνίζε ένα λαμπρό μέλλον, δεδομένου ότι η Θράκη είναι μια από τις πιο εύφορες και πλούσιες περιοχές της Βαλκανικής και, ταυτόχρονα, βρίσκεται σε πλεονεκτική γεωγραφική θέση, αφού δεσπόζει κυριολεκτικά στον ευρύτερο χώρο που περιλαμβάνει τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, τη Μ. Ασία και τη Μ. Θάλασσα. Ο διαμελισμός της όμως στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επέφερε, όπως ήταν φυσικό, τη βίαιη διακοπή της οικονομικής ανάπτυξης και, το χειρότερο, εκμηδένισε όλα τα πλεονεκτήματα που είχε η περιοχή, εξαιτίας της καίριας γεωγραφικής της θέσης. Κι αυτό γιατί, μετά την τριχοτόμησή της, το καθένα από τα τρία τμήματα στα οποία διαιρέθηκε βρέθηκε αναγκαστικά στην περιφέρεια των τριών εθνικών κρατών (της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας αντίστοιχα) στα οποία προσαρτήθηκε. Ιδιαίτερα μάλιστα το νοτιοδυτικό και το νοτιοανατολικό της τμήμα βρέθηκαν στην

⁷⁸ Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόπος γεννήσεως-Θρησκεία και Γλώσσα-Υπηκοότης, Αθήναι 1933, σ. 254.

εσχατιά της Ελλάδας και της Τουρκίας αντίστοιχα, με αποτέλεσμα να παραμείνουν για μακρά σειρά ετών από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές των δύο χωρών.

- 2) Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν κατά το 19^ο αιώνα επέτρεψαν κυρίως στο χριστιανικό στοιχείο της περιοχής να εκμεταλλευτεί τις ευνοϊκές συγκυρίες και να αναπτυχθεί οικονομικά και πνευματικά. Ωστόσο, όταν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οξύνθηκαν οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα νεοσύστατα εθνικά κράτη της Βαλκανικής, εμφανίστηκαν ανάμεσα στους σύνοικους πληθυσμούς της Θράκης σοβαρές τριβές, οι οποίες δεν ήταν εύκολο να ξεπεραστούν, εξαιτίας της ανάπτυξης διαφορετικής εθνικής συνείδησης σε καθένα απ' αυτούς. Το χειρότερο όμως επήλθε, όταν ο θρακικός χώρος, που από τη βυζαντινή εποχή παρέμενε – εκτός από σύντομες περιόδους – ενιαίος από πολιτική άποψη, διαμελίστηκε και κάθε τμήμα του προσαρτήθηκε σε διαφορετικά κράτη. Κι αυτό για δύο λόγους : πρώτον, γιατί, ενώ η χάραξη των νέων συνόρων πάνω στο χάρτη ήταν μια σχετικά απλή υπόθεση, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί ειρηνική και δίκαιη λύση στο πρόβλημα των πληθυσμών που ως τότε ζούσαν αναμειγμένοι, και, δεύτερον, γιατί ο εθνικός χαρακτήρας των νέων κρατών επέβαλε σ' αυτά να υιοθετήσουν μια πολιτική «εθνικής κάθαρσης», η οποία στράφηκε κατά των «ξένων» εθνικά στοιχείων που ζούσαν μέσα στα όριά τους.

Η πολιτική αυτή, που εφαρμόστηκε τόσο από τους Βούλγαρους στο βόρειο τμήμα της Θράκης, όσο και από τους Τούρκους στο νοτιοανατολικό έπληξε κυρίως τον ακμάζοντα θρακιώτικο Ελληνισμό, ο οποίος κατά το μεγαλύτερό του μέρος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις πατρίδες του, εκτός από ένα μικρό αριθμό που παρέμεινε στη βόρεια Θράκη και σταδιακά εκβουλγαρίστηκε. Τον εκπατρισμό επέλεξαν ως αναγκαστική λύση και οι Βούλγαροι που ως το 1920 ζούσαν στα δύο τμήματα της Θράκης που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα και την Τουρκία αντίστοιχα. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι της βόρειας και της νοτιδυτικής Θράκης παρέμειναν στις εστίες τους και πέτυχαν να αναγνωριστούν ως εθνική και θρησκευτική μειονότητα από τη Βουλγαρία και την Ελλάδα αντίστοιχα. Το γεγονός αυτό, θετικό κατ' αρχάς αφού έτσι διατηρήθηκε ως ένα βαθμό ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της περιοχής, επρόκειτο αργότερα να προκαλέσει σοβαρές τριβές ανάμεσα στις τρεις όμορες χώρες, εξαιτίας της έξαρσης του εθνικισμού και της εμφάνισης της αλυτρωτικής ιδεολογίας στην Τουρκία.

Πέρα όμως απ' όλα τα παραπάνω, η μέθοδος της «εθνοκάθαρσης» είχε δύο ακόμη πολύ σοβαρές αρνητικές συνέπειες. Η πρώτη έχει να κάνει με την οριστική αλλοίωση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της μείζονος Θράκης, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί κατά την μακράιωνη περίοδο της «ειρηνικής συνύπαρξης» των σύνοικων πληθυσμών. Η δεύτερη αφορά στη *συστηματική καταστροφή σημαντικών μνημείων* της αρχαιότητας, της βυζαντινής και της οθωμανικής εποχής, σε μια προσπάθεια «ανακατασκευής» του ιστορικού παρελθόντος από τα εθνικά κράτη. Έτσι, έργα που δημιούργησε η ευσέβεια, η ευσπλαχνία, το φιλόμουσο των ανθρώπων, η αγάπη για το ωραίο, ή ακόμη και η

ματαιοδοξία τους καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν στη φθορά του χρόνου στο όνομα ενός στείρου εθνικισμού.

- 3) Η τρίτη και η τελευταία επισήμανση αφορά στην ελληνική Θράκη. Κατ' αρχάς το τμήμα που παραχωρήθηκε στην Ελλάδα με την «Ειδική συνθήκη» των Σεβρών ήταν δυσανάλογα μικρό (μόλις το 12% της συνολικής επιφάνειας της μείζονος Θράκης) συγκριτικά με το συνολικό αριθμό των Ελλήνων που ζούσαν στην περιοχή πριν από τον διαμελισμό της. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με δυτικοευρωπαίους μελετητές του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ο ελληνικός πληθυσμός ήταν πυκνότερος στο νοτιοανατολικό τμήμα της Θράκης⁷⁹. Παρά ταύτα, στην Ελλάδα παραχωρήθηκε τελικά το νοτιοδυτικό τμήμα της περιοχής, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος του θρακιώτικου Ελληνισμού να αναγκαστεί να εκπατριστεί.

Δεύτερον, το νοτιοδυτικό τμήμα της Θράκης ήταν η λιγότερο αναπτυγμένη οικονομικά περιοχή, αφού, όπως ήδη τονίστηκε, το εμπόριο και η βιοτεχνία γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη κυρίως στα άλλα δύο τμήματα της μείζονος Θράκης. Πέρα απ' αυτό, η περιοχή αυτή αποτελούσε ως την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα την ενδοχώρα της Αδριανούπολης και της Κωνσταντινούπολης, ρόλο που φυσικά δεν ήταν δυνατό να συνεχίσει να παίζει μετά από τη χάραξη των συνόρων με τη συνθήκη της Λωζάννης του 1923. Έτσι, ακόμη και η αγροτική της οικονομία δέχτηκε βαρύτατο πλήγμα, αφού τα αγροτικά της προϊόντα δύσκολα μπορούσαν να φτάσουν στις αγορές του ελληνικού κράτους.

Τρίτο και, κατά τη γνώμη μου, κυριότερο, στο νοτιοδυτικό τμήμα της Θράκης δεν υπήρχε, ούτε και αναπτύχθηκε αργότερα κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο, το οποίο θα μπορούσε να δώσει ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της περιοχής. Αντίθετα, στο ανατολικό και βόρειο τμήμα του θρακικού χώρου υπάρχουν τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της μείζονος Θράκης, η Αδριανούπολη και η Φιλιππούπολη, τα οποία, πέρα από την ανάπτυξη που γνώρισαν στην οθωμανική εποχή, έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των δύο αυτών περιοχών και μέσα στα πλαίσια των εθνικών κρατών, στα οποία ενσωματώθηκαν αυτές το 1885 και το 1923 αντίστοιχα. Από την άλλη μεριά, τα μικρά αστικά κέντρα της ελληνικής Θράκης, η Ξάνθη, η Κομοτηνή και η Αλεξανδρούπολη, στα οποία ένα μέρος του πληθυσμού εξακολουθούσε ακόμη και ως πρόσφατα να ασχολείται με την γεωργία, δεν ήταν δυνατό να παίζουν το ρόλο του «επιταχυντή» στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Αν σ' αυτό προσθέσουμε και την έλλειψη ενός εμποροναυτικού κέντρου, το οποίο, εκμεταλλευόμενο την καίρια γεωγραφική θέση της ελληνικής Θράκης, θα έδινε ώθηση στο εμπόριο, γίνονται φανεροί οι λόγοι για τους οποίους η περιοχή παρέμεινε ως πρόσφατα κατεξοχήν αγροκτηνοτροφική.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ελληνική Θράκη, κυρίως μετά από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καταδικάστηκε σε απομόνωση και για δύο επιπλέον λόγους. Πρώτον, γιατί γειτνίαζε προς βορράν με την Βουλγαρία, με την οποία η

⁷⁹ Βλ. τους «εθνολογικούς χάρτες» που παραθέτει ο H. R. Willkinson, ό.π.. Πρβλ. τους πίνακες με τα στατιστικά στοιχεία που παραθέτει η Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, ό.π., σσ. 31-33.

Ελλάδα, εξαιτίας του ψυχρού πολέμου, δεν ήταν δυνατό να αναπτύξει ιδιαίτερες οικονομικές σχέσεις και, δεύτερον, γιατί, εξαιτίας της όξυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, μετατράπηκε σε «στρατιωτική ζώνη», μια και αποτελεί τη μόνη περιοχή στην οποία η Ελλάδα έχει χερσαία σύνορα με τη Τουρκία.

Απ' όλα τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο διαμελισμός της μείζονος Θράκης και η ενσωμάτωση των τριών τμημάτων που προέκυψαν στα εθνικά κράτη της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας αντίστοιχα, είχε αρνητικές συνέπειες κυρίως για το θρακιώτικο Ελληνισμό, ο οποίος άκμαζε και ευημερούσε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κι αυτό γιατί από πληθυσμιακή άποψη συρρικνώθηκε, αφού κατά το μεγαλύτερο του μέρος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις πατρογονικές του εστίες, από εδαφική άποψη περιορίστηκε στο πιο μικρό και φτωχό τμήμα της μείζονος Θράκης και, τέλος, από οικονομική άποψη καταστράφηκε σχεδόν εξολοκλήρου, αφού όχι μόνον έχασε τις περιουσίες που άφησε στις ιδιαίτερες πατρίδες του, αλλά υποχρεώθηκε να εγκατασταθεί σε περιοχές, στις οποίες οι προοπτικές της οικονομικής ανάπτυξης ήταν εξ αντικειμένου πολύ περιορισμένες.

Γι' αυτό και πολλοί Θρακιώτες, όταν ήρθαν πρόσφυγες στην Ελλάδα, επέλεξαν να εγκατασταθούν στη Μακεδονία και μάλιστα στα μεγάλα αστικά κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας. Όσο για εκείνους που εγκαταστάθηκαν στην ελληνική Θράκη, πολλοί αναγκάστηκαν στη δεκαετία του 1960 να μεταναστεύσουν στη Γερμανία, εγκαταλείποντας για άλλη μια φορά την ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Χατζόπουλος, Κ. Κ. (2015). Η Θράκη από την οθωμανική κατάκτηση ως τη συνθήκη της Λωζάνης (1352-1923). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Οψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 109-137.

Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, Ph.D.

Καθηγητής

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: kchatzop@he.duth.gr

Σύντομη ιστορία της Βόρειας Θράκης

Ελένη Μπολιάκη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μυθολογιών των λαών
του Παρευξείνιου χώρου στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Το κείμενο αυτό αποτελεί ένα κεφάλαιο από το βιβλίο της Ελένης Μπολιάκη με τίτλο «Το Διονυσιακό (;) Αναστενάρι: Ερμηνείες και Παρερμηνείες», εκδόσεων Πατάκη (2011). Μετά από μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Θράκης από την αρχαιότητα, η συγγραφέας επικεντρώνεται στην ιστορία της περιοχής της Βόρειας Θράκης, κυρίως της περιοχής της Αγαθούπολης, Σωζόπολης και Κωστή (από όπου κατάγονται οι αναστενάρηδες) κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τις βασικές της πηγές αποτελούν κατεξοχήν συγγράμματα Θρακιωτών.

Λέξεις κλειδιά: Αγαθούπολη, Αναστενάρηδες, Βόρεια Θράκη, Θράκη, Ιστορία, Κωστή, Σωζόπολη

Η Θράκη υπήρξε ένας πολυεθνικός χώρος, ένα πανάρχαιο σταυροδρόμι, ένας τόπος ιστορικής και πολιτισμικής ροής, με συνεχείς εμπορικές επαφές, αποικισμούς και επιμειξίες, αλλά και πολέμους. Όπως δηλώνει η Σοφία Κλήμη-Παναγιωτοπούλου, «είναι απ' τους πιο πονεμένους της ελληνικής γης. Κατατρεγμένος απ' τους λογιά κατακτητές και τους στρατούς που πέρασαν και συγκρούστηκαν στη γη του, ταλαιπωρημένος από αλλεπάλληλες προσφυγίες και παλιννοστήσεις, με προδομένες τόσες φορές τις προσδοκίες του... προσβλέποντας σε διασκέψεις και συνθήκες που μετέθεταν ανερώτητά του τα σύνορα της πατρίδας του...»¹ Για την κατανόηση της ζωής και της κοσμοαντίληψης των αναστενάρηδων αλλά και για την κατανόηση του ίδιου του εθίμου θεωρείται απαραίτητη μια σύντομη αναδρομή στη «μακρά και πολυαίμακτη ιστορική της Θράκης περιπέτεια».²

Οι Θράκες είχαν κοινή καταγωγή με τους Έλληνες. Στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας ολοκληρώθηκε ο εξελληνισμός τους και με τη διάδοση του χριστιανισμού εντάχθηκαν στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.³ Η ελληνική ήταν η κύρια διοικητική γλώσσα της Θράκης και ο πολιτισμός της ήταν θρακο-ελληνιστικός.⁴ Ο γλωσσικός εξελληνισμός της Θράκης στα νότια του Αίμου αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα οι επιγραφές της εποχής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι ελληνικές, ενώ πολύ λίγες είναι οι λατινικές. Οι δε επιγραφές που είναι γραμμένες σε θρακική γλώσσα αλλά με ελληνικό αλφάβητο δεν ξεπερνούν τις δέκα.

¹ Σοφία Κλήμη-Παναγιωτοπούλου, «Η Σάτιρα στο Θρακικό Τραγούδι», *Θρακική Επετηρίδα*, τόμος τέταρτος, Κομοτηνή 1983, σ. 91.

² Ευθυμίου, «Ο Κιοπέκ Μπέης Διδυμοτείχου», σ. 160.

³ Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Λατρείες και Θεοί στην Αρχαία Θράκη του Αιγαίου», *Θρακική Επετηρίδα*, Ετήσια Έκδοση του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, τόμος δέκατος, Κομοτηνή 1995-1998, σ. 355-357. Επίσης, Σπαθάρη-Μπεγλίτη, σ. 47. Η Θράκη κηρύχθηκε επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 26 μ.Χ.

⁴ R. F. Hoddinott, *Οι Θράκες*, μετάφραση: Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, 2001, σ. 275.

Ο εξελληνισμός έλαβε χώρα και στη θρησκεία, καθώς οι τοπικές λατρείες συνυπήρχαν με τη λατρεία των ελληνικών θεών.⁵

Στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. Ίωνες από τη Μίλητο άρχισαν να εποικούν στα θρακικά παράλια του Εύξεινου Πόντου. Οι Δωριείς έχτισαν τη Μήδεια, τη Μεσημβρία και το Βυζάντιο το 658 π.Χ. Οι Ίωνες κατοίκησαν τη Θυνιάδα μέχρι την Αγχιάλο (Οδησσό, Τομείς). Η εκστρατεία του Δαρείου (513-512 π.Χ.) πέτυχε τον έλεγχο της Θράκης νότια του Δούναβη για σχεδόν μισό αιώνα, ενώ ο Ξέρξης εισέβαλε το 480.⁶ Το 342 π.Χ. επικράτησαν οι Μακεδόνες βασιλείς και ο Φίλιππος ο Β΄ έχτισε τη Φιλιπούπολη, ενώ οι περισσότερες παραλιακές πόλεις ήταν σύμμαχοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά την εκστρατεία του στην Ασία. Επί Πτολεμαίου έκαναν επιδρομή οι Γαλάτες, οι οποίοι κυριεύσαν τη Θράκη, και τους διαδέχτηκαν οι Ρωμαίοι το 220 π.Χ. Το 249 ερημώνεται από τους Γότθους, τους οποίους εκδιώκει ο Αυρήλιος το 272.

Τα χρόνια του Βυζαντίου το κέντρο του ελληνισμού μετακινήθηκε από τη νότια Βαλκανική, τον σημερινό ελλαδικό χώρο, στη Θράκη, με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη. Τότε συνέβη μια γεωπολιτική αλλά και δημογραφική μετατόπιση ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού στοιχείου προς το βυζαντινό κέντρο. Η Μικρά Ασία, η Θράκη και η Μακεδονία απαρτίζουν τις ζωτικές περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ως το τέλος σχεδόν του βίου της.⁷ Έτσι, οι Θράκες θα βρεθούν στο κέντρο του ελληνισμού, αφού και γεωγραφικά θα αποτελούν πλέον περίχωρα της Κωνσταντινούπολης.⁸

Επί Ρωμαίων και μετέπειτα επί Βυζαντινών τη Θράκη διέσχιζαν τρεις δημόσιοι δρόμοι: η παραλιακή οδός του Αιγαίου προς τη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο (Via Egnatia), μια δεύτερη ακολουθούσε βορειοδυτική κατεύθυνση και διέσχισε το εσωτερικό της Θράκης από την Κωνσταντινούπολη προς Αδριανούπολη, Φιλιπούπολη, Βελιγράδι· μια τρίτη παραλιακή στον Εύξεινο που ένωνε όλες τις εμπορικές πόλεις από Κωνσταντινούπολη, Μήδεια, Αγαθούπολη, Σωζόπολη, Αγχιάλο, Μεσημβρία, Οδησσό και ακολουθούσε την ανατολική παραλία. Και μια τέταρτη οδός ξεκινούσε έξω από το Μακρόν Τείχος στη νότια πλευρά, κατευθυνόταν βορειοδυτικά με σταθμό τη Γιουτσύρκα (Σοργάς), βορειοανατολικά του όρους Στράντζα, προς το Προδίβο και τη Σωζόπολη. Εκεί ενωνόταν με την παραλιακή οδό με κατεύθυνση τον Πύργο.⁹

Από τον 4ο μέχρι το 15ο αιώνα η Θράκη δέχτηκε επιδρομές από πολλά έθνη που επέφεραν συμφορές και ερήμωση: Βησιγότθους, Οστρογότθους, Ούννους και Κουτρηγούρους, Άβαρους και Γεπίδες, Σλάβους και Βούλγαρους, Πετσενέγκους και Κουμάνους, Καγκάρ-Ούζους, Αλανούς, Σαρακηνούς (τη λεηλατούν το 793) και

⁵ Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Αρχαία Θράκη», *Θράκη*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης, σ. 112-113.

⁶ «Οι νοτιοθρακικές φυλές... δεν αντιτάχθηκαν στον Δαρείο... Οι Γέτες αντιστάθηκαν... Στη διάρκεια εισβολής του Ξέρξη το 480, οι νότιοι Θράκες ήταν στο πλευρό της Περσίας», Hoddinott, σ. 171-172.

⁷ Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, 10η έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, σ. 24.

⁸ Σπαθάρη-Μπεγλίτη, σ. 38 και 47-48.

⁹ Ευθύμιος Γ. Βαφεύς, *Ιστορία της Αγαθουπόλεως και Βορειοανατολικής Θράκης*, Νέα Υόρκη 1948, σ. 50.

Σταυροφόρους.¹⁰ Οι Βούλγαροι εισβάλλουν στη Θράκη το 488, το 502, 517, 540, 609, και τη λεηλατούν το 713, καθώς επιδιώκουν την προς νότο επέκταση, όπου είχαν εγκατασταθεί σλαβικές ομάδες, κυρίως στη βόρεια βυζαντινή Μακεδονία (Μακεδονία ονομάστηκε από τον 7ο αιώνα η χώρα από Μελενίκου μέχρι Κωνσταντίας με έδρα την Αδριανούπολη).¹¹ Την Ανατολική Ρωμυλία την είχαν καταλάβει εν μέρει από το 800 μέχρι το 960 μ.Χ. και ολοκληρωτικά από το 961 μέχρι την 4η σταυροφορία. Κατά των Βουλγάρων (καθώς και των Αβάρων) συστηματικούς πολέμους διεξήγαγε ο Κωνσταντίνος ο Ε΄. Επί Βασιλείου του Β΄ τα σύνορα του βυζαντινού κράτους εκτεινόταν από το Βελιγράδι έως τις εκβολές του Δούναβη. Οι Βούλγαροι ήταν υπήκοοι των Βυζαντινών για διακόσια χρόνια, μέχρι την επανάσταση των Βουλγαροβλάχων εναντίον του Ισαάκ Β΄ Αγγέλου το 1186 μ.Χ. Στα τέλη του 12ου αιώνα ιδρύθηκε το Βλαχο-Βουλγαρικό Βασίλειο και από το 12ο μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα η Ανατολική Ρωμυλία ήταν ελληνική.¹² Το 1361 ο σουλτάνος Μουράτ ο Α΄ κυριεύει την Αδριανούπολη, την οποία κάνει πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους. Η Θράκη γίνεται το ορμητήριο κατά των προς βορράν και δυσμάς χωρών, και ο Μουράτ ο Α΄ καταλαμβάνει τη Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Σερβία και Αλβανία.¹³

Μετά την άλωση, αναφέρει ο Γεώργιος Γιαννακάκης, η εκτέλεση των ευεργετικών μέτρων για τους χριστιανούς που λαμβάνονταν στην Κωνσταντινούπολη δεν υπερέβαινε τα τείχη της, καθώς στην υπόλοιπη Θράκη βασίλευαν η αυθαιρεσία, η αρπαγή, ο σφετερισμός, ο τρόμος, οι ατιμώσεις, οι διωγμοί, οι επιθέσεις και οι φόνοι. Είχε αρχίσει ένα μεταναστευτικό ρεύμα από την Ανατολή προς τη Θράκη, όταν όλα τα «ταραχοποιά, τα φιλάρπαγα και ληστρικά στοιχεία» της Ανατολής στέλνονταν στη Ρούμελη, για να αποτελέσουν μουσουλμανικό πληθυσμό. Οι «επίλυδες» καταλάμβαναν τα οικήματα των χωριών, εξεδίδωκαν τους χριστιανούς και μετέβαλλαν τους χριστιανικούς ναούς σε τζαμιά: «Αντί για μοναστήρια με μοναχούς, υπήρχαν τεκέδες με δερβίσηδες, οι οποίοι με τους αυλούς και τα τύμπανα χόρευαν, ως άλλοι κορυβάντες με αφρούς εις το στόμα».¹⁴ Κάθε τμήμα της Θράκης είχε δοθεί ως τιμάριο στον οπλαρχηγό που το είχε κατακτήσει, με τον τίτλο του μπέη, υπό τη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν όλα τα ακίνητα της περιοχής εκείνης, ως ιδιοκτησία του: οι αγροί, τα δάση, τα κτίρια, οι μύλοι, τα βοσκοτόπια και καθετί που απέφερε εισόδημα.¹⁵

Οι συχνότερες εκστρατείες των σουλτάνων ή των βεζήρηδων κατά των Ούγγρων, των Βλάχων, των Πολωνών και των Γερμανών ξεκινούσαν από την

¹⁰ Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 283. Ο Γιαννακάκης είναι απόφοιτος της Σχολής Ραιδεστού (1888) και διδασκαλιστής της ίδιας σχολής τα έτη 1891-98, 1907-14, καθώς και της Σχολής Καλλιπόλεως τα έτη 1914-23.

¹¹ Θέμα Μακεδονίας. Την αρχαία και σημερινή Μακεδονία αποτελούσαν τα θέματα Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης.

¹² Βαφεύς, σ. 287.

¹³ Χρήστου Κρικόπουλου του Μαυρουδή, «Το Κρύνερο της Ανατολικής Θράκης», *Θρακικά*, σειρά δευτέρα, τόμος δεύτερος, Αθήνα, 1979, σ. 182. Βλ. και Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 177: «Ο Μουράτ ο Α΄ συνδέθηκε φιλικά με επιφανείς οίκους της Κωνσταντινούπολης, προ πάντων τους Ελληνικούς, που άκμαζαν».

¹⁴ Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 211 και υποσημ. 9-11.

¹⁵ Ο.π., σ. 8-9.

Κωνσταντινούπολη, και με στρατιές, υποζύγια και άμαξες πορεύονταν μέσω του θρακικού εδάφους, συχνά λεηλατώντας τον θρακικό πληθυσμό. Για δύο αιώνες, από τον θάνατο του Πορθητή το 1481 μέχρι τον Σουλεϊμάν τον Γ' και τη βεζιρία του Μουσταφά Κιοπρουλή το 1687, συνεχίζει ο Γιαννακάκης, ο κόσμος της θρακικής υπαίθρου υπέστη άπειρες ζημιές και καταστροφές. Κι ενώ οι περισσότεροι Έλληνες των πεδινών περιοχών είχαν υποκύψει στην έσχατη δουλεία, άλλοι κατέφευγαν στα πυκνά θρακικά δάση και στα όρη.¹⁶ Από το 1650 και εφεξής η οθωμανική διοίκηση κατέβαλε προσπάθειες για τη διασφάλιση της εσωτερικής ασφάλειας, ενώ η συμπεριφορά προς τους υπόδουλους άλλαξε ουσιαστικά και με τη λήψη ευεργετικών νόμων επήλθε μεγάλη βελτίωση των όρων ζωής.¹⁷

Όταν κηρύχθηκε ο Ρωσικός Πόλεμος κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη Μ. Αικατερίνη το 1768, ο Μουσταφά Γ' διέταξε τον αφοπλισμό των Ελλήνων. Το μέτρο αυτό επαναλήφθηκε συχνά, ιδίως στα ελληνικά χωριά, λειτουργώντας και ως δικαιολογία για τις αρπαγές και υπερβάσεις των Γενίτσαρων: *«Πρωίαν τινά κατελαμβάνοντο οι δρόμοι έξωθεν του χωρίου υπό ενόπλων στρατιωτών και απηγορεύετο πάσα έξοδος χωρικών και των ζώων των. Άλλη μοίρα στρατιωτών εισήρχετο εις το χωρίον των και επεδίδετο εις λεπτομερή έρευναν προς ανεύρεσιν όπλων... εγίνετο πάντοτε αιφνιδιαστικώς»*.¹⁸

Την εποχή της επανάστασης του 1821, ο Μαχμούτ Β' έστειλε τουρκική αρμάδα με επικεφαλής έναν πασά για να πλεύσει προς τα θρακικά παράλια του Εύξεινου και να τιμωρήσει παραδειγματικά όσους ανήκαν στο κίνημα των Φιλικών: *«Υπήρχον εν τω κρυφώ πολλοί μεμνημένοι της Φιλικής Εταιρίας, διότι οι Αγαθουπολίται, Βασιλικιώται, Σωζουπολίται, Αγχιαλίται, οι εκ Βάρνης κ.λπ., με τα ιστιοφόρα πλοία των ήσαν οι φορείς και οι πράκτορες ως επισκεπτόμενοι την Ρωσσίαν, Ρουμανίαν... και άλλους λιμένας... ήρχοντο σε επικοινωνία με άλλους της διασποράς ομογενείς»*.¹⁹ Κι ενώ η Αγαθούπολη διέφυγε *«πληρώσασα λύτρα»*, στο Προδίβο και στο Κωστή θανατώθηκαν περίπου τριάντα ένοχοι.

Μετά την ελληνική επανάσταση κάποιοι απ' αυτούς που είχαν συντελέσει στην απελευθέρωση ελληνικών περιοχών βρέθηκαν στη Θράκη. Στην Ανατολική Ρωμυλία κατέφυγε ο Καπετάν Νικόλας, όπως και ο Καπετάν Αναστάσης από τον Βόλο. Ο δεύτερος, μαζί με τη συμμορία του, μια νύχτα, μεταξύ Λουλέ Μπουργάζ και Τυρολόης, αφαίρεσε από τη σιδηροδρομική γραμμή ράβδους και η αμαξοστοιχία από Κωνσταντινούπολη προς Ευρώπη εκτροχιάστηκε, χωρίς ζημιές. Τα χρήματα των επιβατών, τα κοσμήματα, *«χρυσά ωρολόγια και διαμαντικά»*, αφαιρέθηκαν με ευγενικότατη συμπεριφορά.²⁰ Ο σουλτάνος Χαμίτ ανέθεσε σε ανώτερο αξιωματικό να εξαλείψει γενικά το φαινόμενο της ληστείας, και σε διάστημα δύο ετών

¹⁶ Ο.π., σ. 52.

¹⁷ Ο.π., σ. 70. Τότε άρχισαν να ιδρύονται τυπογραφεία και σχολεία. Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο ίδρυσε ο Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης το 1624. Βλ. Βαφεύς, σ. 128. Επίσης, Σπαθάρη-Μπεγλίτη, σ. 103.

¹⁸ Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 126-27.

¹⁹ Βαφεύς, σ. 222-223. *«Αργότερον, τη ενεργεία του ως άνω Πασά όστις εξετίμησε την γνωριμίαν του Μητροπολίτου Ανθίμου και την ικανότητά του, διωρίσθη ούτος Μητροπολίτης Αγχιάλου και αργότερον εξελέγη και Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως»*.

²⁰ Ο.π., σ. 207-209.

κατόρθωσε να επιβάλει την τάξη και την ασφάλεια, η οποία, με τη σειρά της, διευκόλυνε την επικοινωνία και τις εμπορικές σχέσεις με την Ευρώπη. Οι σιδηρόδρομοι, πλήρεις αγαθών, έκαναν το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη προς την Ευρώπη μέσω Αδριανούπολης, ενώ στο οδικό δίκτυο οι άμαξες, αλλά και караβάνια καμηλών, ίππων, και ημιόνων, μετέφεραν εμπορεύματα στους σταθμούς και στα λιμάνια και παραλάμβαναν τα εμπορεύματα από το εξωτερικό. Εκτός από τους Έλληνες, και ξένοι έμποροι (Γάλλοι, Γερμανοί, κ.λπ.) που είχαν εγκατασταθεί σε εμπορικά κέντρα έστελναν τα προϊόντα της Θράκης στις χώρες τους και εισήγαν τα δικά τους.

Τον Οκτώβριο του 1853 η Ρωσία δήλωσε ότι κατεβαίνει σε πόλεμο με την Πύλη, χάριν της προστασίας των ορθοδόξων, επιθυμώντας να αναγνωριστεί ως η προστάτιδα των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Ρώσοι επιτέθηκαν σε όλα τα παράλια, συμπεριλαμβανομένης και της Αγαθούπολης.²¹

Μετά το τέλος του Κριμαϊκού (1853) και τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), οι Δυτικές Δυνάμεις, για να απαλλάξουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία από εσωτερικές επαναστάσεις, έπεισαν τον σουλτάνο Μετζήτ να εκδώσει το νεότερο Χάτι Χουμαγιούν, το οποίο παραχωρούσε προνόμια στους χριστιανούς: αυτοδιοικήσεις σχολείων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ελευθερία λατρείας, ισονομία, ισότητα φορολογίας, ως και στρατολογία. Σύμφωνα, επίσης, με τις διατάξεις του, συντάχθηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή οι Πατριαρχικοί κανονισμοί, ενώ τότε ιδρύθηκαν ελληνικά σχολαρχεία σε όλες τις κοινότητες των πόλεων.²² Το 1868 ο Αβδούλ Αζίζ (1861-1876) σε ταξίδι του στην Ευρώπη υποστήριξε ότι «η Τουρκία πρέπει να αναγεννηθεί και να υιοθετήσει τους Ευρωπαϊκούς θεσμούς, τον πολιτισμό, να επικρατήσει δε ισότητα και δικαιοσύνη μεταξύ όλων των Εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας», γεγονός που δυσαρέστησε τους Παλαιότουρκους. Ο Αβδούλ Αζίζ καθαιρέθηκε και το 1876 αυτοκτόνησε ή δολοφονήθηκε.²³

Όμως οι ελληνικές κοινότητες της Βόρειας Θράκης (Ανατολικής Ρωμυλίας) εξακολουθούσαν να νιώθουν ανασφάλεια, εξαιτίας των διαθέσεων και επιδιώξεων της Βουλγαρίας.²⁴ Ο Κ. Μ. Αποστολίδης (ιστορικός και φιλόλογος που συγγράφει το 1926) αναφέρει ότι επί τουρκοκρατίας οι Βούλγαροι ζούσαν «εν αρμονία και αδελφικώς» με τους Έλληνες στις χώρες όπου συγκατοικούσαν, υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: «Πολλοί δε κατετάχθησαν εις την Φιλικήν Εταιρίαν της Βλαχίας και αρκετοί επολέμησαν υπέρ της ελληνικής υποθέσεως στην Ελλάδα».²⁵ Άλλωστε, σημειώνει ο ίδιος, οι αρχιερείς και οι επίσκοποι των

²¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθανάσιου Θεοφανίδη. Βλ. Βαφεύς, σ. 162.

²² Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 166-167.

²³ Ο.π., σ. 175-6. Στο θρόνο ανέβηκε ο Μουράτ Ε΄.

²⁴ Ο.π., σ. 210-211.

²⁵ Κ. Μύρτιλος Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθαγενούς Στοιχείου εν τε τη Βορείω Θράκη (Αν. Ρωμυλία) και Αλλαχού του Νέου Βουλγαρικού Κράτους», ΑΘΛΓΘ, τόμος ΙΓ, 1946-47, σ. 63, 65-67, και υποσημ 3.1. Κατά τον Βούλγαρο καθηγητή Ischirkow, «Οι Έλληνες διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα (1910) κυρίως διά του εξελληνισμού των Βουλγάρων», *Bulgaria*, Σόφια 1910, σ. 142. Βλ. και Βαφεύς, σ. 165, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι το πρώτο βουλγαρικό σχολείο ανώτερης εκπαίδευσης ιδρύθηκε στο Γκάμπροβο το 1835 από τον Απρίλφωφ, έμπορο από το Γκάμπροβο. Η πρώτη εθνική σχολή ιδρύθηκε το 1844, και το πρώτο βουλγαρικό περιοδικό τυπώθηκε στη Σμύρνη. Μέχρι το 1877 σε όλη τη Βουλγαρία υπήρχε μόνο ένα

βουλγαρικών μητροπόλεων, καθώς και οι ιερείς και οι μοναχοί, ήταν ή Έλληνες ή Βούλγαροι εκπαιδευμένοι «*διά της Ελληνικής γλώσσης και των Ελληνικών γραμμάτων*». Στα σχολεία των καθαρά βουλγαρικών πόλεων, που άρχισαν να ιδρύονται στις αρχές του 19ου αιώνα, μαζί με τη βουλγαρική γλώσσα διδασκόταν και η ελληνική, όπως γινόταν στο Σιστόβιο και Τύρναβο. Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα άρχισε σκόπιμα να καλλιεργείται στον βουλγαρικό λαό «ο σπόρος του μίσους και της έχθρας» κατά του ελληνικού ορθόδοξου κλήρου, κατά της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, αλλά και του ίδιου του έθνους, ως εχθρών και κωλυμάτων για την εθνική του αναγέννηση και αποκατάσταση. Ως παράδειγμα παραθέτει τον ακόλουθο «θύριο», που, όπως λέει, διδασκόταν σε όλα τα βουλγαρικά σχολεία: «*Έως πότε... οι Έλληνες θα καταπιέζουν διά του Φαναριωτικού των κλήρου το αγαπητόν μας έθνος; Εμπρός... να τους εκδιώξωμεν εντεύθεν... φύγετε Έλληνες... σεις με τα ψεύδη σας εσφετερίσθητε το εθνικόν μας Πατριαρχείον... το παν εις σποδόν μετεβλήθη υπό της Φαναριωτικής Ελληνικής κακοποιού δυνάμεως!!!*»²⁶

Με σουλτανικό φερμάνι το 1870 αναγνωρίστηκε ως αυτοκέφαλη η βουλγαρική εκκλησία, με ανώτατο θρησκευτικό αρχηγό τον Έξαρχο. Η επικράτεια της βουλγαρικής Εξαρχίας περιλάμβανε τα εδάφη βόρεια του Αίμου και τις περιοχές της Βάρνας και του Πλόβντιβ. Στην έδρα της, την Κωνσταντινούπολη, δημιουργήθηκαν και βουλγαρικές θρησκευτικές κοινότητες, με δικές τους εκκλησίες και σχολεία, που υπάγονταν στην Εξαρχία, ενώ το 1872 κηρύχθηκαν από το Πατριαρχείο ως σχισματικές. Κάποιοι, όμως, παρέμειναν πιστοί στο Πατριαρχείο, οι λεγόμενοι Έλληνες ή Γραικομάνοι.²⁷ Με τον χρόνο, όλοι όσοι ανήκαν στο Οικουμενικό

τυπογραφείο, ενώ «*Οι Βούλγαροι έως τότε... μετεχειρίζοντο τα ελληνικά γράμματα, τα ελληνικά θρησκευτικά βιβλία*». Τις πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνει και η Barbara Jelavich: «*Οι καλύτεροι λαϊκοί θεσμοί ήταν τα λεγόμενα ελληνοβουλγαρικά σχολεία. Εκεί οι μαθητές μάθαιναν ελληνικά, που ήταν η εμπορική γλώσσα των περιοχών γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα... Το πρώτο αμιγώς βουλγαρικό σχολείο ανώτερης εκπαίδευσης ιδρύθηκε στο Γκάμπροβο, το 1835. Έγινε το πρότυπο για ανάλογα ιδρύματα σε άλλες πόλεις, όπως το Καζανλί, η Τριάβνα και η Σόφια, που αποτελούσαν εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα*», Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων I, 18ος- 19ος*, Πολύτροπον, 2006, σ. 531. Ο Αν. Χουρμουζιάδης δεν παραλείπει να υπογραμμίσει το σεβασμό που επέδειξε το Πατριαρχείο και δεν επέβαλε την ελληνική γλώσσα στους βουλγαρικούς πληθυσμούς των τριών βουλγαρικών χωριών γύρω από το Κωστή, «*καθώς μόνον αι Ελληνικαί προλήψεις μετεδόθησαν, ουχί δε και η γλώσσα, διότι ουδενί ουδέποτε η εξελληνίσις τούτων επήλθεν, άτε της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας την διδασκαλίαν του Ευαγγελίου μεταδιδούσης και πόρρω τους κοσμικούς σκοπούς επιδιώκοντος φυλετισμού απεχούσης*». Αν. Χουρμουζιάδης, «Περί των Αναστεναρίων και άλλων τινων παραδόξων εθίμων και προλήψεων», *Εν Κωνσταντινουπόλει 1873*, σ. 5, ανατύπωση: ΑΘΛΓΘ, τόμος 26, 1961, σ. 146.

²⁶ Κ. Μ. Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθαγενούς Στοιχείου», σ. 68, υποσημ. 3.

²⁷ Ο.π., σ. 65-66. Η Jelavich, σ. 541-543, γράφει: «*Το 1849, ο σουλτάνος συμφώνησε ότι το "βουλγαρικό μιλέτι" μπορούσε να έχει τη δική του εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για την πρώτη επίσημη αναγνώριση ότι υπήρχε βουλγαρικό έθνος. Η κατάσταση έγινε πιο ευνοϊκή μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Τα νέα μεταρρυθμιστικά μέτρα όχι μόνο έδωσαν περισσότερες ελπίδες, αλλά και το Πατριαρχείο ήταν διατεθειμένο να κάνει ορισμένες παραχωρήσεις... Σημαντικότερη ήταν η αλλαγή στις ρωσικές θέσεις. Ο μητροπολίτης της Μόσχας Φιλάρετος... ανησυχούσε για τις δραστηριότητες των Αμερικανών διαμαρτυρόμενων ιεραποστόλων και των ουνιτών, που αντιπροσώπευαν την γαλλική και πολωνική επιρροή στη Βουλγαρία. Έτσι, ήταν διατεθειμένος να υποστηρίξει τις απαιτήσεις των Βουλγάρων, που επιθυμούσαν τη δική τους ιεραρχία, μερίδιο από τα έσοδα της εκκλησίας και την καθιέρωση των σλαβονικών της εκκλησίας στη λειτουργία. Με την άφιξη του Ιγνάτιεφ στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε η ρωσική μεσολάβηση.... Όπως ήταν φυσικό, το Πατριαρχείο αντέδρασε σε*

Πατριαρχείο και τελούσαν τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα σε ελληνική γλώσσα, στην οποία δίδασκαν και τα παιδιά τους, θεωρήθηκαν Έλληνες, ενώ όλοι όσοι πήγαν με την Εξαρχία και χρησιμοποιούσαν ήδη τη σλαβοβουλγαρική γλώσσα στην εκκλησία ή την εισήγαγαν τότε, και είχαν βουλγαρικά σχολεία, θεωρήθηκαν Βούλγαροι. Ύστερα από αυτό ο πόλεμος των Βουλγάρων κατά της ελληνικής εκκλησίας, γλώσσας και του ίδιου του ελληνικού έθνους εντάθηκε «λυσσαλέα», για να αποσπαστούν όλοι οι βουλγαρόφωνοι πατριαρχικοί.²⁸ Οι Γραικομάνοι, πατριαρχικοί Βούλγαροι αλλά και σλαβόφωνοι Έλληνες, δέχτηκαν πιέσεις να εγκαταλείψουν το Πατριαρχείο και να προσχωρήσουν στην Εξαρχία:

«Και τότε άρχισε ένας απηνής διωγμός... όχι τόσο των Ελλήνων όσο των Πατριαρχικών Βουλγάρων και Βλάχων... να δηλώσουν... ότι εισχωρούν στην Εξαρχία... Έτσι η τρομοκρατία άπλωσε τα μαύρα φτερά της σ' ολόκληρη την ύπαιθρο, στη Μακεδονία και στη Θράκη (ιδίως στην ορεινή περιοχή της Στράντζας)... Τα εγκλήματα των κομιτατζήδων: απειλές, τρομοκρατία και πυρπολήσεις σπιτιών ολοκλήρων χωριών, φόνων, κατόπιν βασάνων κτλ.»²⁹

Κάποιες ορθόδοξες βουλγαρόφωνες κοινότητες αποσκίρτησαν από το Πατριαρχείο «από φόβο και τρόμο».³⁰

Το 1868 φάνηκαν τα πρώτα επαναστατικά κινήματα στη Βουλγαρία, αφού ήδη η σλαβική προπαγάνδα είχε κατορθώσει να φέρει σε διάσταση Βούλγαρους και Έλληνες και η βουλγαρική εκκλησία είχε ήδη αποσπαστεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Με τη δικαιολογία της βαριάς φορολογίας οι «πανσλαβιστές» κίνησαν επανάσταση κατά των χριστιανών (αλλά και Σλάβων) το 1875, αναφέρει ο Γιαννακάκης, ο οποίος έχει ήδη υπογραμμίσει ότι «οι ανώτεροι Ορθόδοξοι κληρικοί εισέπρατταν βαρύτερους φόρους από τους Βούλγαρους».³¹

μια περαιτέρω μείωση της άμεσης δικαιοδοσίας του και στην απόλεια εισοδήματος... Σε όλη την διάρκεια των διαπραγματεύσεων για το βουλγαρικό ζήτημα, ο Ιγνάτιεφ προσπάθησε να βρει μια συμβιβαστική λύση μεταξύ των δύο θέσεων. Ούτε αυτός, αλλά ούτε και η ρωσική κυβέρνηση επιθυμούσαν περαιτέρω αποδυνάμωση του Πατριαρχείου ή φιλονικίες μεταξύ των ορθοδόξων στα Βαλκάνια. Οι διαπραγματεύσεις δεν έφεραν αποτελέσματα και έτσι, το 1886, οι επικεφαλής της βουλγαρικής εκκλησίας απέβαλαν τους Έλληνες επίσκοπους. Η Πύλη ανησύχησε σοβαρά. Καθώς δεν ήταν διατεθειμένη να αντιμετωπίσει μια βουλγαρική εξέγερση για το ζήτημα αυτό, συμφώνησε να δημιουργηθεί ξεχωριστή βουλγαρική εκκλησία. Η συζήτηση μετατέθηκε... στο ζήτημα της εδαφικής δικαιοδοσίας... Το 1870, η Πύλη έκανε ένα μεγάλο βήμα στην επίλυση του προβλήματος όταν εξέδωσε φερμάνι για την ίδρυση Βουλγαρικής Εξαρχίας... Το Μάρτιο του 1872 ορίστηκε έξαρχος ο Άνθιμος Α' και ανακοίνωσε το χωρισμό της εκκλησίας του από την Κωνσταντινούπολη. Ο πατριάρχης τον κήρυξε σχισματικό».

²⁸ Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθα-γενούς Στοιχείου», σ. 66.

²⁹ Η περιοχή όπου κατοικούσαν οι αναστενάρηδες. Δ. Κ. Βογαζλής, «Το Ηλί-Ντεν, ή η Βουλγαρομακεδονική επανάσταση του 1903 στη Μακεδονία και Θράκη», ΑΘΛΓΘ, περίοδος Β, τόμος 26ος, 1961, σ. 21-22.

³⁰ Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθα-γενούς Στοιχείου», σ. 69.

³¹ Γιαννακάκης, Ιστορία της Θράκης, σ. 158-9 και 175-6. Η Jelavich, σ. 556-557, γράφει: «Οι υποστηρικτές του πανσλαβισμού δεν διέθεταν ούτε ενιαίο πρόγραμμα ούτε αντιπρόσωπο. Γενικά, υποστήριζαν την απομάκρυνση όλων των Σλάβων από την ξένη ηγεμονία, δηλαδή των οθωμανικών και των Αψβούργων, και την ένωσή τους σε συνομοσπονδία, στην οποία η Ρωσία θα αναλάμβανε τον ηγετικό ρόλο. Η έμφαση δόθηκε στους ορθόδοξους Σλάβους, τους Σέρβους, τους Βούλγαρους και τους Μαυροβούνιους... Η κεντρική οργάνωση του κινήματος ήταν η Σλαβική Φιλανθρωπική Εταιρεία, που

Μέχρι τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, το 1878, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε μείνει ήσυχη, χωρίς όμως να λείψουν επαναστάσεις, όπως η Κρητική του 1866. Αιτία του πολέμου των Ρώσων κατά της Τουρκίας υπήρξε ο πόθος της Ρωσίας να εγκατασταθεί στον Βόσπορο και στον Ελλήσποντο, η ελευθεροπλοΐα προς τη Μεσόγειο και η κατάρριψη του δόγματος των Δυτικών Δυνάμεων περί ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την «πανσλαβική προπαγάνδα» η Ρωσία δημιουργούσε ταραχώδεις καταστάσεις που δικαιολογούσαν την επέμβασή της στις βαλκανικές χώρες, καθώς οι ορθόδοξοι λαοί την έβλεπαν ως τον σωτήρα από τον τουρκικό ζυγό.³² Τον Απρίλιο του 1875 οι Βούλγαροι επαναστάτησαν και η Τουρκία εξαπέλυσε εναντίον τους στρατό βασιβουζούκων (στρατός άτακτος, απειθάρχητος, κατάλληλος για σφαγές, λεηλασίες, κ.λπ.) και Κιρκάσιων, οι οποίοι παρεξέτράπησαν σε εξαιρετικά βίαιες μεθόδους κατά του βουλγαρικού πληθυσμού στο Μπατάκ της Ροδόπης.³³ Η «πανσλαβική προπαγάνδα» ταρίχευσε τα πτώματα των κατακρεουργημένων, τα έβαλε σε κιβώτια και τα έστειλε μυστικά στο Λονδίνο, όπου τα εξέθεσε σε κοινή θέα. Ο αγγλικός τύπος καταδίκασε τις βάρβαρες αυτές πράξεις και η Ρωσία κήρυξε πόλεμο κατά της Τουρκίας την 24η Απριλίου 1877.³⁴ Το φθινόπωρο του 1877 οι Ρώσοι κατέλαβαν πάλι την Αγαθούπολη και εγκαθίδρυσαν «επιτόπιον πολιτειακήν αρχήν εκλεγέντος του πρώτου Έλληνος Ορθοδόξου Δημάρχου ονόματι Ανδρείκου».³⁵ Τον Ιανουάριο του 1878 καταλαμβάνουν την Αδριανούπολη και προχωρούν προς τον Άγιο Στέφανο, λίγα χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη. Οθωμανοί και Ρώσοι αντιπρόσωποι (κυρίως ο Ιγνάτιεφ) διαπραγματεύτηκαν τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που υπογράφηκε την 3η Μαρτίου του 1878, με την

ιδρύθηκε στη Μόσχα το 1858, με τοπικές οργανώσεις που ιδρύθηκαν αργότερα σε άλλες πόλεις. Αυτή ήταν η ομάδα που έφερε εκατοντάδες Βούλγαρους και άλλους Σλάβους φοιτητές να σπουδάσουν στη Ρωσία».

³² Jelavich, σ. 532: «Αν και η ρωσική κυβέρνηση διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην ίδρυση του αυτόνομου βουλγαρικού κράτους, η πρώτη σχέση μεταξύ τους ήταν αρκετά άνιση... Μέχρι την δεκαετία του 1870 η Ρωσία υποστήριζε επίσης την εξουσία του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, γιατί θεωρούσε ότι είχε ιδιαίτερη σημασία η διατήρηση της ισχύος και της ενότητας του ορθόδοξου κόσμου. Ρωσικές στρατιές είχαν, φυσικά, καταλάβει τη χώρα κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου στα 1828-1829. Στο εξής η Ρωσία υποστήριζε τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ήττα που επήλθε στον Κριμαϊκό Πόλεμο εμπόδισε τη ρωσική κυβέρνηση να υιοθετήσει επιθετική πολιτική πάνω σε οποιοδήποτε θέμα σχεδόν για είκοσι χρόνια. Επομένως, η Ρωσία δεν πρόσφερε στη Βουλγαρία μεγάλες ελπίδες για βοήθεια... Ωστόσο... αποτέλεσε τη μεγαλύτερη πηγή ξένης υποστήριξης». Επίσης, σ. 557: «Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870, η ιδέα του πανσλαβισμού ήταν ιδιαίτερα ελκυστική σε μεγάλα τμήματα της ρωσικής κοινωνίας... Είχε δημιουργηθεί μια ενωμένη Γερμανία... σήμαινε την αναγέννηση της γερμανικής δύναμης. Ο πανσλαβισμός πρόσφερε ένα σχέδιο για την ανασύσταση του ρωσικού και σλαβικού μεγαλείου σε μια περίοδο εμφανούς εθνικής αδυναμίας και οι ιδέες του ήταν ελκυστικές σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων με εξαιρετική επιρροή. Τόσο η αυτοκράτειρα όσο και ο κληρονόμος του θρόνου Αλέξανδρος Γ' θα έπαιρναν μέρος στο κίνημα. Ο Ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, Ιγνάτιεφ, ήταν υποστηρικτής του πανσλαβισμού, αλλά, όπως έχουμε δει, τον ενδιέφερε κυρίως να χρησιμοποιήσει το σλαβικό λαό για την προώθηση των ρωσικών στόχων».

³³ «Οι Κιρκάσιοι πρόσφατα είχαν αφιχθεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία, μετά την κατάκτηση του Καυκάσου από τους Ρώσους, όταν τους επιβλήθηκε η πολιτική της υποχρεωτικής αποίκησης... Η κυβέρνηση επιχείρησε να εγκαταστήσει περίπου 100.000 με 250.000 στη Βουλγαρία». Jelavich, σ. 547.

³⁴ Γιαννακάκης, σ. 180. Ο αριθμός των Βούλγαρων που σκοτώθηκαν, σύμφωνα με τους Βούλγαρους, «κυμαίνονται από 30.000 έως 100.000, ενώ η οθωμανική κυβέρνηση υποστήριζε ότι ήταν περίπου 3.000. Τα πιο αξιόπιστα στοιχεία προέρχονται από τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς, σύμφωνα με τους οποίους οι νεκροί ανέρχονταν στους 12.000 με 15.000». Jelavich, σ. 547.

³⁵ Βαφεύς, σ. 167.

οποία έγινε η κατανομή εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βαλκανική. Σύμφωνα με το 6ο άρθρο, σχηματιζόταν αυτόνομη Μεγάλη Βουλγαρική Ηγεμονία, που περιλάμβανε τη χώρα μεταξύ Δούναβη και Αίμου, τη Βόρεια και Δυτική Θράκη και το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας. Η συνθήκη, η οποία κατέστησε το νέο αυτόνομο κράτος της Βουλγαρίας ως την ισχυρότερη βαλκανική δύναμη, προέβλεπε διετή παρουσία ρωσικού στρατού και ρωσική συμμετοχή στην οργάνωση της κυβέρνησης. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντέδρασε, διότι οι εκκλησιαστικές επαρχίες υποδουλώνονταν στη βουλγαρική Εξαρχία, και με υπομνήματα προς τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις διαμαρτυρόταν για τα δίκαια του ελληνισμού που θυσιάζονταν στον σλαβισμό.³⁶

Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου αναθεωρήθηκε από τη Συνθήκη του Βερολίνου σχεδόν τρεις μήνες αργότερα. Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, ο Κουμουνδούρος, ζήτησε από τον Χ. Τρικούπη, φίλο της Αγγλίας, να αναλάβει την υπόθεση. Ο Τρικούπης δέχτηκε, αλλά ζήτησε εξουσιοδότηση εν λευκώ μέχρι παραιτήσεως και του ίδιου του βασιλιά εν ανάγκη, ο δε βασιλιάς συμφώνησε. Η Ρωσία, όμως, μέσω του πρεσβευτή της στην Αθήνα, ασκώντας πίεση και με απειλές κατόρθωσε να ματαιωθεί η αποστολή του Τρικούπη, και αντί αυτού στάλθηκε ο υπουργός Εξωτερικών Δηληγιάννης.

Η πρώτη συνεδρίαση των αντιπροσώπων στο Βερολίνο έλαβε χώρα τη 13η Ιουνίου του 1878.³⁷ Ο πρόεδρος της Συνελεύσεως Ότο φον Βίσμαρκ είπε τα εξής περίπου:

«Το παρόν συνέδριον έχει πρόγραμμα να μην αναγνωρίση δικαιώματα κτηθέντα διά πολέμων, αλλά... εις την χειραφέτησιν της ανθρωπότητος και ιδία των Χριστιανών της Ανατολής». Στη δεύτερη συνεδρίαση, ο Άγγλος Σώλσβαρντ υποστήριξε ότι *«η Ελληνική φυλή, ήτις κατοικεί εις μέρη της Βουλγαρίας, θα ευρεθή υποκειμένη εις Σλαβικήν πλειονότητα, μεθ' ης αι σχέσεις δεν είναι φιλικαί, είναι δε πιθανόν, η γλώσσα να εκλείψη και η Ελληνική φυλή θα απορροφηθή... Η αντιπροσωπεία του Ελληνισμού, όστις κατοικεί εις τα Τουρκικά εδάφη, Κρήτην, Θεσσαλίαν, Ήπειρον, Μακεδονίαν και Θράκην πρέπει να ανατεθή εις την Ελλάδα».* Ο Σουβάλωφ, αντίθετα, ισχυρίστηκε ότι *«η Ελληνική αντιπροσωπεία πρέπει να περιορισθή εις τας ομόρους χώρας, δηλ. Θεσσαλίαν και Ήπειρον».*

Ύστερα από πιθανή πίεση εκ μέρους της ρωσικής αντιπροσωπίας στην ελληνική αποστολή, αντί ο Δηληγιάννης, όταν κλήθηκε από τον Βίσμαρκ, να εκθέσει τις ελληνικές απόψεις και να επιμείνει στις απόψεις του Σώλσβαρντ, περιορίστηκε στο ζήτημα της Κρήτης, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου και άφησε να θεωρείται η Ρωσία προστάτιδα του ορθόδοξου χριστιανισμού. Το γεγονός ότι οι Έλληνες δε στάθηκαν ικανοί να υποστηρίξουν τα δικάια τους δυσαρέστησε τους Άγγλους.

³⁶ Γιαννακάκης, Ιστορία της Θράκης, σ. 189-90. Η Ελλάδα και η Αυστροουγγαρία δεν έλαβαν τίποτα. *«Ήταν προφανές ότι η ρωσική προστασία θα βρισκόταν στο εξής πίσω από τους βουλγαρικούς εθνικούς στόχους».* Jelavich, σ. 564-565.

³⁷ Συμμετείχαν η Ρωσία, η Βρετανία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Αυστροουγγαρία και η Οθωμανική αυτοκρατορία. Τα βαλκανικά κράτη δε συμμετείχαν, αλλά μόνο παρουσίασαν τις θέσεις τους: *«Ουσιαστικά, ωστόσο, οι απόψεις τους είχαν ελάχιστη έως καμία σημασία όσον αφορά τις αποφάσεις».* Jelavich, σ. 566.

Ύστερα από λίγες μέρες η Αγγλία σύναψε συμμαχία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία αναλάμβανε να υπερασπίσει σε περίπτωση που η Ρωσία συνέχιζε την προέλαση σε Μικρά Ασία και Αρμενία. Η οθωμανική κυβέρνηση της είχε ήδη παραδώσει την Κύπρο.³⁸

Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βερολίνου, η χώρα ανάμεσα στον Δούναβη και στον Αίμο θα ανήκει στη Βουλγαρία (συστήνεται αυτόνομη υποτελής επαρχία), ενώ αποσπάται από το χάρτη της Μεγάλης Βουλγαρίας της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου η χώρα νότια του Αίμου έως την οροσειρά της Ροδόπης, όπου ζουν Έλληνες, Τούρκοι και Βούλγαροι, με ισάριθμους περίπου πληθυσμούς.³⁹ Η τελευταία κηρύσσεται ημιαυτόνομη, με την ονομασία «Ανατολική Ρωμυλία», με την πολιτική και στρατιωτική επικυριαρχία του σουλτάνου, ο οποίος θα εκλέγει κυβερνήτη χριστιανό διορισμένο από τους Οθωμανούς και θα έχει δικαίωμα να διατηρεί στρατεύμα για την προστασία της. Για όλους θα ισχύει η ελευθερία θρησκείας, γλώσσας, ηθών και εθίμων, καθώς και το δικαίωμα συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών.⁴⁰ Η Θράκη –πλην της Ανατολικής Ρωμυλίας– η Μακεδονία και η Αλβανία παρέμειναν στην άμεση οθωμανική εξουσία.⁴¹

Στην Ανατολική Ρωμυλία (μετά την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της βουλγαρικής Εκκλησίας το 1870), το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε πέντε μητροπόλεις: της Φιλιππούπολης, της Αγκιάλου, της Μεσημβρίας, της Σωζοαγαθουπόλεως και της Βάρνας.⁴² Ο Γιαννακάκης σημειώνει ότι ο συνολικός πληθυσμός της αριθμούσε περίπου 600.000 κατοίκους. Ο Παπαχριστοδούλου αναφέρει ότι οι Έλληνες αποτελούσαν το ένα πέμπτο του πληθυσμού, γύρω στις 150.000, ενώ άλλοι υπολογισμοί τους ανεβάζουν σε 250.000, και κατοικούσαν σε συμπαγείς πληθυσμούς κυρίως στα αστικά κέντρα, ενώ οι περισσότεροι Τούρκοι και Βούλγαροι στην ύπαιθρο.⁴³ Μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου οι Τούρκοι άρχισαν να

³⁸ Ο πληθυσμός της Κύπρου ήταν στην πλειονότητά του ελληνικός. Jelavich, σ. 567.

³⁹ «Ήταν φανερό ότι η Ρωσία θα ήταν η κυρίαρχη δύναμη στην αυτόνομη επαρχία... Ο μεγάλος χαμένος ήταν η Οθωμανική αυτοκρατορία... Η Ρωσία... έλαβε το Βατούμ, το Καρς και το Αρνταχάν... Η διευθέτηση αυτή σηματοδότησε το τέλος της οθωμανικής εξουσίας στη Βαλκανική χερσόνησο». Jelavich, σ. 566-567.

⁴⁰ Κατά τον Βογαζλή, κακώς επικράτησε να ονομάζεται Ανατολική Ρωμυλία η Ανατολική Ρούμελη. Εκτός από την τουρκική, σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες ισχύει η δεύτερη ονομασία, εν αντιθέσει προς τη Δυτική Ρούμελη, δηλαδή τη Στερεά Ελλάδα: Οι Γάλλοι την ονομάζουν «Roumélie Orientale», οι Ιταλοί «Roumeli Orientale», οι Γερμανοί «Ost Rumélien». Βογαζλής, σ. 38, υποσημ. 3. Οι Τούρκοι ονόμασαν την Ανατολική Θράκη «Ρουμ-Ελί», δηλαδή Ρωμαίων: «...το Σόφιας σαντζάκιον του βιλαετίου Ρουμ-ελί (εις τον νομόν ούτως ειπείν της Σόφιας της επαρχίας Ρουμ ελί)». Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδη, «Η Φιλιππούπολις επί Τουρκοκρατίας κατά τον 17ον αιώνα. Προσηλυτισμός των Παυλικιανών εις τον Καθολικισμόν», ΑΘΘ, τόμος Η, σ. 147.

⁴¹ Στη Βουλγαρική Ηγεμονία στάλθηκε ηγεμόνας ο Αλεξ. Βάττεμπεργκ, Αυστριακός συγγενής της τσαρικής οικογένειας, υποχείριος των Ρώσων στρατηγών οι οποίοι διηύθυναν τη Βουλγαρία ως ρωσική επαρχία. Κι ενώ η Συνθήκη του Βερολίνου ονόμασε το βόρειο τμήμα της Θράκης Ανατολική Ρωμυλία, η Συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913 παραχώρησε και το τμήμα μεταξύ του Νέστου και του Έβρου στη Βουλγαρία, με το όνομα «Δυτική Θράκη». Ύστερα από αυτό το τμήμα μεταξύ Έβρου και Μαύρης Θάλασσας αποκλήθηκε «Ανατολική Θράκη». Βλ. Γιαννακάκη, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 191-194, και υποσημ. 1.

⁴² Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθαγενούς Στοιχείου», σ. 67.

⁴³ Εφημερίδα *Πολιτεία Αθηνών*, 7 Φεβρουαρίου 1926, σ. 1. Βλ. D. Howgarth, *The Nearer East*, London, 1903, p. 154, στο οποίο ο συγγραφέας εκτιμά ότι αποτελούσαν το 20% του πληθυσμού. Ο

μεταναστεύουν προς τα νότια, δίνοντας τις γαίες τους στους Βούλγαρους. Η απόσπαση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία και η ανακήρυξή της ως ηγεμονίας είχε σκοπό, αναφέρει ο Γιαννακάκης, τη ματαίωση σχηματισμού από τους Ρώσους ενιαίου Βουλγαρικού Κράτους. Από την άλλη, η αυτονόμηση σήμαινε για τους Βούλγαρους ένωση.⁴⁴

Στη Βουλγαρία στάλθηκε ηγεμόνας ο εικοσιδυάχρονος πρίγκιπας Αλέξανδρος Βάτενμπεργκ, Αυστριακός συγγενής της τσαρικής οικογένειας αλλά και της βρετανικής βασιλικής, υποχείριος των Ρώσων στρατηγών οι οποίοι διοικούσαν τη Βουλγαρία ως ρωσική επαρχία. Στην Ανατολική Ρωμυλία ο σουλτάνος διόρισε διοικητή, με τη συγκατάθεση των Δυνάμεων, τον εξελληνισμένο Βογορίδη Αλέκο πασά, που είχε διατελέσει στην υπηρεσία της Πύλης. Έπειτα από καταγγελίες των Ελλήνων προς τον σουλτάνο και τις Δυνάμεις για βιαιότητες από την πλευρά των Βουλγάρων (κατάληψη σχολείων, ναών και μοναστηριών), στάλθηκε Ευρωπαίος ελεγκτής, ο οποίος πιστοποίησε τα καταγγελλόμενα. Μετά την απόλυση του Βογορίδη διοικητής διορίστηκε ο Γκαβρίλ Κρούστεβιτς.

Αλλά η αυτονομία δεν κράτησε πολύ. Οργανώθηκαν επιτροπές και συστήθηκαν «αθλητικές ενώσεις», τα μέλη των οποίων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για επαναστατικές δραστηριότητες. Το Σεπτέμβριο του 1885 ξέσπασε εξέγερση στο Πλόβντιβ, η οποία σύντομα στέφθηκε από επιτυχία. Οι επικεφαλής ανέλαβαν τον έλεγχο της κυβέρνησης και κήρυξαν την ένωση της επαρχίας με τη Βουλγαρία.⁴⁵ Ο πρίγκιπας Αλέξανδρος δεν είχε άλλη επιλογή από το να αποδεχτεί την κατάσταση και υποστήριξε την ένωση, την οποία αναγνώρισαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις. Την ένωση, όπου κυβέρνησε ο Αλέξανδρος, αναγνώρισε και η Πύλη.⁴⁶

Παραβαίνοντας τις διεθνείς συνθήκες και μην υπακούοντας στους Ρώσους, οι Βούλγαροι διεκδίκησαν την Ανατολική Ρωμυλία ως ένα κομμάτι του βουλγαρικού κράτους με τη δικαιολογία ότι η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν βουλγαρική: *«Πραγματικά οι βούλγαροι που κατοικούσαν στην ύπαιθρο χώρα πλειοψηφούσαν, αλλά και οι Έλληνες συγκεντρωμένοι στις πόλεις, εκτός από ελάχιστους αγρότες, ήταν μεν*

Πολ. Παπαχριστοδούλου στο «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», ΑΘΛΓΘ, τόμος ΙΣΤ, Ε, Αθήναις 1951, σ. 76, 78, και υποσημ. 2 αναφέρει: *«Η Βάρνα και μόνη αποτελούσε μian ελληνική πολιτεία χωρίς Βουλγάρους, ώστε ν' αποτολμήσουν οι Έλληνες... στον καιρό... της ίδρυσης του Βουλγαρικού κράτους, να ζητήσουν με υπομνήματα στις Δυνάμεις την αυτονόμησή τους, που την απέρριψαν οι Ρώσοι»*. Επίσης, Jelavich, σ. 576: *«Κατά τη μακραιώνη οθωμανική κατοχή, είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή νότια των Βαλκάνιων ορέων μουσουλμανικοί και τουρκοί πληθυσμοί. Μολονότι η Συνθήκη του Βερολίνου επιβεβαίωσε τα δικαιώματα αυτών των λαών, ούτε οι Βούλγαροι αλλά ούτε και οι Ρώσοι ήταν διατεθειμένοι να τους επιτρέψουν να παραμείνουν»*.

⁴⁴ Βλ. και Πολ. Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 79.

⁴⁵ Jelavich, σ. 580 και 582.

⁴⁶ *«Αξίωματικοί του στρατού στην Βουλγαρία οργάνωσαν συνωμοσία (εν γνώσει των ρώσων) και την 21η Αυγούστου του 1886 συνέλαβαν τον πρίγκιπα Αλέξανδρο, τον ανάγκασαν να υπογράψει την παραίτησή του από τον θρόνο και τον συνόδευσαν έξω από την χώρα. Εγκαταστάθηκε τότε μια επαναστατική κυβέρνηση... Μια αντεπανάσταση υπό την καθοδήγηση του φιλελεύθερου πολιτικού Σταμπόλοφ, ανέτρεψε το νέο καθεστώς... Παρέμεινε ο σημαντικότερος εθνικός ηγέτης ο οποίος τήρησε στάση ανυπακοής προς την ρωσική κυβέρνηση. Το 1887 στέφθηκε πρίγκιπας ο Φερδινάνδος του Σακ-Κόμπουργκ. Μετά από διαφωνίες με τον Φερδινάνδο, ο Σταμπόλοφ δολοφονήθηκε το 1895. Το 1896 η Ρωσία και οι άλλες δυνάμεις αναγνώρισαν την κατάσταση ως μόνιμη»*. Jelavich, σ. 584-585.

λιγότεροι αριθμητικά, αλλά επικρατέστεροι στο εμπόριο, τη βιομηχανία, τις τέχνες και τον πολιτισμό».⁴⁷

Οι «πανσλαυϊστές», αναφέρει ο Παπαχριστοδούλου, από το 1859 σκόρπισαν στις πόλεις βούλγαρους χωρικούς από τα περίχωρα και πύκνωσαν τις βουλγαρικές φάλαγγες ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό. Απέσπασαν από τα «εσνάφια» (συντεχνίες) τους βούλγαρους επαγγελματίες και ίδρυσαν ιδιαίτερα «ρουφέτια». Απέκλεισαν τους Έλληνες από κάθε δημόσια θέση, τους φορολόγησαν παράνομα και άδικα και τους παρεμπόδισαν να μετέχουν στις εκλογές.⁴⁸ Και αφού αύξησε το σλαβικό στοιχείο με τον εποικισμό Βουλγάρων, η «πανσλαβική προπαγάνδα» οργάνωσε κίνημα το 1885, εκδίωξε τον Κρέστοβιτς και το 1886 προσάρτησε την Ανατολική Ρωμυλία στο βουλγαρικό πριγκιπάτο υπό τον Βάττεμπεργκ. Η Αγγλία αναγνώρισε αυτή την ένωση.⁴⁹

Η συμβίωση Ελλήνων και Βουλγάρων άρχισε να διαταράσσεται. Ο νομάρχης Φιλίππουπόλεως το 1886 διαβίβασε στον μητροπολίτη έγγραφο δηλώνοντας ότι στο εξής οι αρχές δε θα δέχονται έγγραφά της στην ελληνική. Παρόμοιες ανακοινώσεις έγιναν και στους μητροπολίτες Αγκιάλου, Σωζουπόλεως και σε όλους τους Έλληνες δημάρχους.⁵⁰ Οι πιέσεις επιτάθηκαν κυρίως από το 1900, όταν άρχισαν να βλέπουν ότι ο αγώνας τους από το 1890 στη Μακεδονία με τον εξαρχικό κλήρο και τα αντάρτικα σώματα, που τα συντόνιζαν στη Βουλγαρία μακεδονικές οργανώσεις και κομιτάτα, απειλούνταν και ματαιώνονταν από τα ελληνικά αμυντικά σώματα: «όχλοι μαινόμενοι εν ωρυγαίς και κραυγές» επιτέθηκαν, λεηλάτησαν και κατέλαβαν τους ελληνικούς ναούς, τα μοναστήρια, τα σχολεία και άλλα ευαγή ιδρύματα. Η βουλγαρική κυβέρνηση κατέλυσε τις ελληνικές κοινότητες, οι οποίες στο εξής θα μπορούσαν να εκκλησιάζονται στους βουλγαρικούς ναούς. Στα υπομνήματά του ο μητροπολίτης Φιλίππουπόλεως Φώτιος καταγγέλλει ότι «καταδιώκει σκληρώς και απηνώς τους χριστιανούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου... εκβιάζουσα την συνείδησιν των χριστιανών μου διά μαστιγώσεων και βασάνων παντός είδους και εν

⁴⁷ Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 76-77. Επίσης, Jelavich, σ. 529: «[Η Βουλγαρία] Ήταν... δύσκολο να ξεφύγει από την ελληνική πολιτιστική κυριαρχία... η πολιτιστική αφύπνιση προηγήθηκε της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης... Οι Βούλγαροι διατήρησαν ενθυμήματα του ιστορικού παρελθόντος τους μέσω της εκκλησίας και των δημοτικών τους τραγουδιών και παραδόσεων. Ωστόσο, τα υψηλότερα αξιώματα στην εκκλησία ήταν σε ελληνικά χέρια».

⁴⁸ Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 92. Επίσης, Jelavich, σ. 533: «Από το 1830 ως το 1876, οι Βούλγαροι έμποροι και βιομήχανοι κατέκτησαν την αγορά ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών, αναπτύχθηκε στα Βαλκανικά όρη μια σοβαρή βιομηχανία κατασκευής υφασμάτων βασισμένη στην οικοτεχνία. Σε αυτή την περίοδο ευημερίας, οι βουλγαρικές πόλεις αποτέλεσαν κέντρα ταπητουργίας, μεταλλουργίας, υποδηματοποιίας και ειδών ρουχισμού, η παραγωγή και πώληση των οποίων ρυθμιζόταν από τις συντεχνίες. Βούλγαροι έμποροι διακινούσαν τα είδη αυτά καθώς επίσης και άλλα προϊόντα όπως δημητριακά, βοοειδή, μέλι, κεριά, ζωικά προϊόντα, κρασί, σιδηρομεταλλεύματα και αλάτι... Μετά το 1856 αντιμετώπισαν τις επιπτώσεις από την αυξημένη εισαγωγή βρετανικών και αυστριακών προϊόντων».

⁴⁹ Γιαννακάκης, Ιστορία της Θράκης, σ. 197-8. Επίσης, Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 76. Επίσης, Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, «Θράκη και Ελληνισμός», Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Θρακικών Σωματείων, <http://alex.eled.duth.gr/MusicLIB/ThrakiEllinismGr.htm>, σ. 1.

⁵⁰ Εφημερίδα Φιλίππουπόλις, έτος Η, φύλλον 19ης Απριλίου 1866, αρ. 729. Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 78-9, και υποσημ. 4.

γένει επιδιώκουσα διά διωγμών τοιούτων».⁵¹ Αφού εκδιώχθηκαν όλοι οι Έλληνες ιερείς, απαγορεύτηκε και η χρήση της μητρικής τους γλώσσας, όχι μόνο στους δρόμους αλλά και στα σπίτια, ενώ σε όλη τη χώρα μιλιόταν ελεύθερα, εκτός των ευρωπαϊκών γλωσσών, η τουρκική, η ισπανοεβραϊκή, η κουτσοβλαχική, η αρμενική, η σερβική, η ρουμανική, η αλβανική και η αθιγγανική. Στέρησαν στους Έλληνες και το δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκηση, και εν γένει οι Έλληνες, Βούλγαροι πολίτες, δεν ήταν ισότιμοι απέναντι στους νόμους.

Σκοπός των Βουλγάρων ήταν ο εκβουλαρισμός του ελληνικού στοιχείου. Αν αυτό εξέλειπε, «η Ελλάδα δεν θα είχε να αντιτάξει ως αντισήκωμα ελληνικό πληθυσμό στην Βουλγαρία κατά την διεκδίκηση μερών της Μακεδονίας που κατοικούνται και από Βούλγαρους, σε ενδεχόμενη διανομή της χώρας μεταξύ των περιοίκων χριστιανικών κρατών».⁵² Οι Έλληνες της Βουλγαρίας υφίσταντο, δηλαδή, τα αντίποινα των βουλγαρικών αποτυχιών.

Το 1906, τη χρονιά που η Αγχιάλος πυρπολήθηκε και καταστράφηκε, ο ελληνισμός διώχθηκε σκληρά, γεγονός που οδήγησε στις πρώτες αθρόες μεταναστεύσεις στην Τουρκία και στην Ελλάδα (ο αριθμός υπερέβη τότε τις τριάντα χιλιάδες).⁵³ Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* του Οικουμενικού Πατριαρχείου (26 Αυγούστου 1906) στο κείμενο «*Ευγλωτία αριθμών*» παρουσιάζει στοιχεία για την κοινοτική περιουσία που οικειοποιήθηκαν οι Βούλγαροι:

«*Ναοί 113, μητροπόλεις 5, ιερείς 145, μονές 12, ιερομόναχοι 14, σχολαί 66, διδάσκοντες αμφοτέρων των φύλων 186, μαθηταί και μαθήτριά 7.744. Οι καθ' αυτό Έλληνες εν τοις εννέα νομοίς της όλης Βουλγαρίας 81.923, εν τη κυρίως Βουλγαρία 4, και 5 εν Ανατολική Ρωμυλία. Οι εκβιαστικώς εκβουλαρισθέντες 23.375. Οι σποραδικώς ευρισκόμενοι εν τοις λοιποίς νομοίς ήτοι μη αποτελούντες κοινότητας 4-5 χιλ. Εκ τούτων 9.000 Έλληνες υπήκοοι και εκατοντάδες τινές Τούρκοι υπήκοοι και ξένοι*».⁵⁴

⁵¹ Αποστολίδης, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθαγενούς Στοιχείου», σ. 70-71. Επίσης, υποσημ. 4.1: Kasasis N., Grecs et Bulgares au XIX et au XX siècle, Édit. P. Y. Stock, Paris 1907. Drossos D., Les persecutions de l'élément Grec en 1906, dans la Revue de Grece, Athenes, 1918, και Un mouvement antihellenique en Bulgarie, αυτόθι 1918, τόμ. 5. Βλ. και Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 80-83. Ο Βαφεύς γράφει: «*Το Πάσχα του 1914 οι έλληνες εμπουκοτάρισαν την εκκλησίαν των Βουλγάρων. Επρωτίμησαν να μην εκκλησιαστούν!*» Βαφεύς, σ. 268.

⁵² Ο.π., σ. 67-68.

⁵³ Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 83. Ο Βαφεύς γράφει: «*Την Κυριακήν, 30ην Ιουλίου, στίφη Βουλγάρων εκ Πύργου και των περιχώρων ώρμησαν, ίνα και εν Αγγιάλω καταστρέψωσι, διαρπάσωσιν, εξυβρίσωσι και οικειοποιηθώσι τα κοινά κτήματα, δηλαδή εκκλησίας και σχολεία... Περί μεσημβρίαν... οι Βούλγαροι... ήρξαντο το πυρπολητικόν των έργων. Ήρχισαν λοιπόν διά πετρελαίου και βομβών να καίωσιν οικίας και καταστήματα... Οι Αγγιλιταί... αίφνης βλέπουσιν εαυτούς περικυκλωμένους πανταχόθεν υπό φλογών... Πολλοί εκάησαν ζώντες εντός της Παναγίας και εν πολλαίς οικίαις... Αι 1.200 ελληνικάί οικίαι και καταστήματα έγιναν παρανάλωμα του πυρός πλην 86 ζύλινων παλαιοσπίτων... Τα διασωθέντα θύματα... κατέφυγον εις την Ελλάδα... κισθείσαν παρά τον Αλυρόν της Λαρίσης Νέαν Αγγιάλον*». Βαφεύς, σ. 180-182.

⁵⁴ Ο.π., σ. 85. Βλέπε και υπόμνημα Δ. Βογαζλή στην υποεπιτροπή Ελληνοβουλγαρικής Μεταναστεύσεως της Σόφιας: *L'Hellénisme de la Bulgarie du Sud (avant Rumelie-Orientale et plus spécialement de Philippopoli Sophia 1929, Chap. Huitieme pad. 86-89)*. Χειρόγραφο δακτυλογραφημένο στο Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.

Ο Παπαχριστοδούλου θεωρεί ως τη μόνη αντικειμενική και αληθινή στατιστική αυτή που αναφέρει το 1906 ο πατριάρχης Ιωακείμ σε υπόμνημα προς την Υψηλή Πύλη (αρθ. Πρωτ. 17, 13/26 Ιουλίου), η οποία πιστοποιεί ότι οι Έλληνες στη Βόρεια Θράκη έφταναν τις εκατό χιλιάδες, με 177 εκκλησίες, 8 μοναστήρια, 66 σχολεία, «χωρίς τα νηπιαγωγεία». Αντίθετα, η βουλγαρική στατιστική τους υποβιβάζει σε εξήντα χιλιάδες, «γιατί τους αγράμματους Έλληνες και τους Γκαγκαούζηδες της Βάρνας τους σημειώνει για Βουλγάρους».⁵⁵

Το 1908 η Βουλγαρία ανακηρύχθηκε βασίλειο και επίσημα πλέον προσάρτησε και την Ανατολική Ρωμυλία, γεγονός που αναγνωρίστηκε και από το κράτος των Νεότουρκων το 1909.⁵⁶ Όπως δηλώνει η Ελένη Σπαθάρη-Μπεγλίτη, «το σφριγηλότερο αριθμητικά και οικονομικά τμήμα του ελληνισμού... μένει έξω από τα εθνικά σύνορα».⁵⁷

Απολλωνία – Σωζόπολη

Η Απολλωνία είναι μία από τις αρχαιότερες ελληνικές αποικίες στη δυτική παραλία του Εύξεινου Πόντου. Υποτάχθηκε στους Πέρσες την εποχή της εκστρατείας του Δαρείου κατά των Σκυθών, και αργότερα έγινε μέρος του κράτους των Οδρυσών. Πολιούχος ήταν ο Απόλλωνας, του οποίου υπήρχε μεγαλοπρεπής ναός με κολοσσιαίο άγαλμα ύψους τριάντα ποδιών. Σωζόπολη ίσως να ονομάστηκε επειδή έσωζε τους χειμαζόμενους στον Εύξεινο, αλλά και προς τιμήν του αγίου Ζωσίμου, που μαρτύρησε επί Τραϊανού, του οποίου υπάρχει εκκλησία.⁵⁸

Ο επίσκοπος Δεουλτού (Πύργου) και Σωζουπόλεως έλαβε μέρος το 431 μ.Χ. στην Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου. Έδρα επισκόπου ανακηρύχθηκε και μετά την άλωση. Αναφέρεται ότι η πόλη το 515 καταλήφθηκε από τον επαναστατήσαντα κατά του αυτοκράτορα Αναστασίου του Δικόρου, διοικητή των Φουδεράτων Γόθων, Βιταλιανό. Υπέστη επιδρομές από Γόθους, Βισιγόθους, Ούνους, Σκλαβήνους, Άβαρους και Βούλγαρους. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στη Σωζόπολη ο πατέρας της εξόρισε το 1087 τον ταραξία μητροπολίτη Χαλκηδόνο Λέοντα, καθώς και τον συγκλητικό Ιωάννη Σολομώντα, που επιβουλεύθηκε τον αυτοκρατορικό θρόνο.⁵⁹

Κατά την ανασύσταση του βουλγαρικού κράτους το 1196, εντός των ορίων του συμπεριλήφθηκε και η Σωζόπολη, αφού πρώτα οι Βούλγαροι λεηλάτησαν την περιφέρειά της: «Τούτο εξάγομεν εκ της συμφωνίας περί διανομής της μελλούσης να κατακτηθή βυζαντινής αυτοκρατορίας... Μάρτιον του 1204... καθ' ην... έσχατον όριον της αυτοκρατορίας εν τη δυτική παραλία του Ευξείνου εσημειούτο η Αγαθόπολις».⁶⁰ Η περιφέρειά της, όπως και της Αγαθούπολης, λεηλατήθηκε και το 1206 από τον Λατίνο

⁵⁵ Παπαχριστοδούλου, «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», σ. 90 και 92.

⁵⁶ Βαφεύς, σ. 168.

⁵⁷ Σπαθάρη-Μπεγλίτη, σ. 49.

⁵⁸ Κ. Κωνσταντινίδης, «Η Απολλωνία, Σωζόπολις Νυν Καλουμένη», *Θρακικά*, τόμος τρίτος, 1932, σ. 152, 155, 157. Ο Κ. Κωνσταντινίδης έγραψε τη μελέτη του για τη Σωζόπολη λίγα χρόνια μετά το διαγμό των Ελλήνων από την Ανατολική Ρωμυλία το 1906.

⁵⁹ *Αλεξιάς*, τόμος Β, βιβλ. ΙΒ, σ. 161. Κ. Κωνσταντινίδης, «Η Απολλωνία, Σωζόπολις Νυν Καλουμένη», σ. 158-159.

⁶⁰ Κ. Κωνσταντινίδης, «Η Απολλωνία, Σωζόπολις Νυν Καλουμένη», σ. 159-161.

αυτοκράτορα Ερρίκο της Φλάνδρας. Το 1270 ήταν υπό την κυριαρχία των Βουλγάρων, όταν την ανέκτησε ο Μιχαήλ ο Παλαιολόγος με τον στρατηγό Μιχαήλ Γλαβά τον Κουροπαλάτο. Το 1308 περιήλθε πάλι στους Βούλγαρους, όταν ο ηγεμόνας τους Θεόδωρος, Σβιατοσλάβος βλέποντας τα μέρη αυτά χωρίς αυτοκρατορικό στρατό, τα κατέσχε δι' ομολογίας. Εναντίον του Σβιατοσλάβου είχε εκστρατεύσει ο Μιχαήλ, γιος του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου του Πρεσβυτέρου, χωρίς όμως να μπορέσει να την καταλάβει. Μετά το θάνατο του Σβιατοσλάβου το 1322, και ύστερα από δύο χρόνια ηγεμονίας του γιου του, η Σωζόπολη προσχώρησε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από τη Σωζόπολη καταγόταν ο πατριάρχης Ιωάννης ο Β΄ (1293-1302), ο οποίος, μετά την παραίτησή του εφησύχασε στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, χτισμένη πάνω σε ένα νησάκι.⁶¹ Την εποχή αυτή η Σωζόπολη αναφέρεται ως η εμπορικότερη πόλη της παραλίας, με Γενουάτες εμπόρους να παραλαμβάνουν δημητριακούς καρπούς. Το 1352, όμως, οι Γενουάτες την εκπόρθησαν και την παρέδωσαν στο πυρ. Το 1367 επιτίθενται Οθωμανοί, και το 1372, υπό τον σουλτάνο Μουράτ τον Α΄, τη λεηλατούν.⁶²

Το 1424 ο Μανουήλ Παλαιολόγος την κληροδότησε στον γιο του Κωνσταντίνο. Όμως, όταν το 1453 ο Μωάμεθ ο Β΄ ξεκίνησε κατά της Κωνσταντινούπολης, ο Μπειλέρμπεης κατέλαβε τη Μεσημβρία και την Αγχίαλο με συνθήκη, και αργότερα κατέλαβε και τη Σωζόπολη. Μετά την άλωση στη Σωζόπολη κατέφυγαν πολλά μέλη των αυτοκρατορικών και άλλων οικογενειών, όπως οι Δούκες, οι Παλαιολόγοι, οι Κατακουζηνοί, οι Κομνηνοί, οι Λασκάρεις, αλλά σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Στη Σωζόπολη εξορίστηκε το 1689 και ο μέγας διερμηνέας της Πύλης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Το 1561 ο «Έλλην λόγος» διδασκόταν από τον Ζακυνθινό λόγιο, μοναχό Παχώμιο Ρουσάνο. Η πρώτη, όμως, Συστηματική Σχολή ιδρύθηκε μόλις το 1817, πιθανώς από τον Σωζοπολίτη Βατοπεδινό ιερομόναχο Θεόφιλο.⁶³

Οι βιαιοπραγίες των Οθωμανών ήταν αρκετές κυρίως στα περίχωρα, ενώ, σύμφωνα με αφηγήσεις κατοίκων, δεν ήταν λίγοι αυτοί που αρπάζονταν από τις οικογένειές τους για να υπηρετήσουν στον οθωμανικό στόλο. Μια τέτοια απαγωγή αναφέρει ο Σέργιος ο Μακραίος στην *Πεντηκονταετηρίδα*. Όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1821, ο μητροπολίτης Σωζόπολης Παΐσιος, απαγόμενος στην Κωνσταντινούπολη, στραγγαλίσθηκε καθ' οδόν.⁶⁴

Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου το 1828-1829 η περιοχή ερημώθηκε, είτε λόγω της μετανάστευσης των κατοίκων είτε λόγω της πανώλης.⁶⁵ Η Σωζόπολη κατοικείται «νυν», αναφέρει ο Κωνσταντινίδης το 1932, από τρεις χιλιάδες περίπου

⁶¹ Ο.π., σ. 161 και 166. Ο Βαφεύς σε ένα σημείο αναφέρει ότι η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου καταστράφηκε από τον οθωμανικό στόλο κατά την αντιμετώπιση των επιδρομών των πειρατών Κοζάκων (1624-26), ενώ σε άλλο ότι κήκε από τυχαία πυρκαγιά το 1865: «*Κάηκαν όλα τα κελιά και ο γυναικωνίτης. Η πυρκαγιά προήλθε από απροσεξία γυναικών που πανηγύριζαν στο προαύλιο*». Βαφεύς, σ. 186 και 224.

⁶² Ο.π., σ. 162 και 164.

⁶³ Ο.π., σ. 165, 167 και 170.

⁶⁴ Ο.π., σ. 167-8.

⁶⁵ Ο.π., σ. 169. Οι Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι (1828-29, 1853-56, 1877-78) συνοδεύτηκαν με αθρόες μετακινήσεις βουλγαρικών πληθυσμών από τα βόρεια του Δούναβη στην Ανατολική Ρωμυλία. Βλ. Κοτζαγεώργη, σ. 1.

κατοίκους, όλοι Έλληνες, που διακρίνονται για τη φιλομουσία, φιλοπατρία και επιχειρηματικότητα, αλλά και «*επί εριστικό πνεύματι*». ⁶⁶ Μεγάλο είναι και το εμπόριο καυσίμου ξυλείας και ξυλανθράκων που στέλνονται στη Ρουμανία και στην Κωνσταντινούπολη. ⁶⁷ Η εκκλησιαστική της περιφέρεια, ήδη από το 1829, ήταν ενωμένη με αυτήν της Αγαθούπολης. Στα τέλη του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1877-1878) καταλήφθηκε από τους Κιρκάσιους, ενώ από τους Ρώσους καταλήφθηκε τη 10η Ιανουαρίου 1878.

Αγαθούπολη

Η Αγαθούπολη βρίσκεται στις βορειοδυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, και μάλλον ιδρύθηκε από Μιλήσιους αποίκους τον 7ο π.Χ. αιώνα. Πέρα από τα ψηλά της τείχη, η ίδια βρισκόταν σε μια φυσικώς οχυρωμένη θέση. Στα 522 π.Χ. υποτάχθηκε στους Πέρσες και απελευθερώθηκε μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Μέχρι το 341 π.Χ. ήταν φόρου υποτελής στο θρακικό βασίλειο των Οδρυσών και στη συνέχεια υπάχθηκε στο Μακεδονικό κράτος του Φιλίππου του Β'. Η ονομασία της σε Αγαθούπολη μάλλον έγινε λίγο μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου από τον στρατηγό Αγάθωνα. Ο Ε. Γ. Βαφεύς αναφέρει ότι οι Ίωνες άποικοι, αφού ευχαρίστησαν τον Απόλλωνα για την αγαθή τους τύχη, την ονόμασαν Αγαθούπολη, υπάρχει όμως και η πιθανότητα να χτίστηκε προς τιμήν της λατρευόμενης θεάς «Αγαθής Τύχης». ⁶⁸ «Αυλαίου Τείχος» ονομάστηκε από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό, που έχτισε τα τείχη περίπου το 71 μ.Χ., προς τιμήν του προκατόχου του αυτοκράτορα Βιτελίου Αύλου. Το 431 μετονομάστηκε και πάλι Αγαθούπολη. Ο Ε. Γ. Βαφεύς αναφέρει: «*Διά της εκκλησιαστικής ιστορίας μανθάνομεν ότι η περιφέρεια Αγαθουπόλεως εδέχθη τα διδάγματα του Ναζωραίου από τον Β μ.Χ. αιώνα... και ότι ο Απόστολος Ανδρέας ήτο ο κατεξοχήν διδάσκαλος*». ⁶⁹

Κατά τον αγώνα της κατά των Βουλγάρων τους βυζαντινούς χρόνους η πόλη δοκιμάστηκε πολλές φορές, ιδιαίτερα στους χρόνους των Κομνηνών και των Παλαιολόγων. Για τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Άγγελο (1185-1195) ο Σάθας αναφέρει στη *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*: «*Βασιλεύς δε δεύτερον στρατεύει κατά των Μυσών. Ήκουσε γαρ μηκέτι περί τα όρη και τους βουνούς ενδιατρίβειν αυτούς, αλλά και Σκύθας συλλαβόντας και αυτήν αυλίζεσθαι Αγαθούπολιν, κακά δρώντες μέγιστα*». Το 1204 η Αγαθούπολη περιήλθε στην κυριαρχία των Φράγκων και το 1256 στην κυριαρχία των Βουλγάρων. Αφού την απελευθέρωσε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, γύρω στο 1300, και πάλι περιήλθε στους Βούλγαρους, ενώ τριάντα χρόνια αργότερα δοκιμάστηκε από τους αποστατούντες Καταλανούς μισθοφόρους του Βυζαντίου. Τους χρόνους του Ανδρονίκου Δ' του Παλαιολόγου (1376-78) εμφανίζεται ως ακμάζουσα και ευημερούσα εμπορική πόλη, προστατευόμενη από ισχυρότατα τείχη.

⁶⁶ Ο.π., σ. 170-171.

⁶⁷ «*Η βιομηχανία της ξυλείας ήτο προηγμένη και ένας σοβαρός κλάδος εισοδήματος. Χιλιάδες επί χιλιάδων τόνων καυσίμου, προς κτίσιμον ή ναυπήγησιν ύλης... εφορτόνονται εις τα καράβια... τας σανίδας προς κατασκευήν οικειών και ναυπήγησιν... επαράγουν... Κωστή, Προδίοφο, Τύρνοβο*». Βαφεύς, σ. 242.

⁶⁸ Ίωνες και Φωκείς ίδρυσαν αργότερα την Αγαθούπολη ή Αγάθη κοντά στη Μασσαλία.

⁶⁹ Βαφεύς, σ. 220. Από την Εκκλησιαστική Ιστορία Κυριακού. Περίοδος Β, σ. 367, 313-860.

Ο Μωάμεθ ο Β΄ διέταξε τον Καρατζά πασά να καταλάβει και να καταστρέψει όλα τα κάστρα. Ύστερα από μακρά πολιορκία οι Οθωμανοί κατέλαβαν το φρούριο της Αγαθούπολης και, χρησιμοποιώντας άφθονη πυρίτιδα, ανατίναξαν τα τείχη. Πολλοί από τους κατοίκους διέφυγαν από τις δύο υπόγειες στοές προς τις δασώδεις εκτάσεις, ενώ άλλοι διέφυγαν με ιστιοφόρα, άλλοι προς την Κωνσταντινούπολη και άλλοι προς τη Βλαχία (σημερινή Ρουμανία) και Ρωσία.⁷⁰ Με προκήρυξη ο Μωάμεθ Β΄ υποσχέθηκε στους χριστιανούς προστασία ζωής και περιουσίας και κάποιοι επέστρεψαν. Για περίπου τετρακόσια εξήντα χρόνια η πόλη έζησε ήσυχα (με εξαίρεση κάποιες επιδρομές Κιρτζαλήδων, Καυκάσιων και Ρώσων).⁷¹

Παρ' όλο που την περίοδο της τουρκοκρατίας η Αγαθούπολη ήταν μια επαρχιακή μικρή πόλη, στο τέλος του 19ου αιώνα είχε εξελιχθεί σε ακμάζουσα πόλη με 7.000-8.000 κατοίκους, αποκλειστικά Έλληνες, με χίλια περίπου διώροφα και τριώροφα σπίτια. Μαζί με τις δύο γειτονικές κωμοπόλεις Παλιό και Νέο Βασιλικό, τα δύο κεφαλοχώρια Κωστή και Προδίλοφο (χωριά αναστενάρηδων), τον Άγιο Στέφανο και το Καλαντζάκι, αριθμούσε περίπου 15.000 Έλληνες, «με μόνη παραφωνία, στο μικρό διάστημα της Βουλγαροκρατίας, τους λιγοστούς Βουλγάρους Δημοσίους Υπαλλήλους».⁷² Ήταν έδρα επισκοπής της μητρόπολης Αδριανουπόλεως, και το 1821 (1829 κατά τον Γερμίδη) προήχθη σε μητρόπολη Σωζοαγαθουπόλεως, με τον μητροπολίτη Άνθιμο (αργότερα πατριάρχη). Μέσα στην πόλη υπήρχαν τέσσερις βυζαντινές εκκλησίες (ο μητροπολιτικός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο ναός της Αναλήψεως, της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Γεωργίου), και τέσσερα παρεκκλήσια, ενώ έξω από την πόλη υπήρχε μια νεότερη εκκλησία, του Αγίου Δημητρίου, και πολλά αγιάσματα. Τέλος, υπήρχε και η Μονή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου σε μια κρημνώδη πλευρά του ακρωτηρίου της. Σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η μητρόπολη Σωζοαγαθουπόλεως στις αρχές του 1878 είχε 17.100 Έλληνες και 3.100 Βούλγαρους, ενώ το 1907 είχε 9 ναούς, 10 ιερείς, 8 σχολεία, 11 δασκάλους, 4 δασκάλες, 550 μαθητές και 150 μαθήτριες. Υπήρχε εξατάξια Αστική Σχολή Αρρένων (αναφέρει ότι το 1918 ήταν ακόμη καινούργιο...) και ένα εξατάξιο Παρθεναγωγείο, με 600 περίπου μαθητές και μαθήτριες.⁷³

Η κυριότερη ασχολία των Αγαθουπολιτών ήταν η εμπορική ναυτιλία, με την οποία ασχολούνταν τα τρία τέταρτα των κατοίκων. Καράβια, δέκα μέχρι εφτακοσίων τόνων, αρμένιζαν στη Μαύρη Θάλασσα, στην Προποντίδα, στο Αιγαίο, στη

⁷⁰ Γερμίδης, σ. 291-93. Κάτω από το λιμάνι της Αγαθούπολης οι Βυζαντινοί είχαν κατασκευάσει τεχνητή σήραγγα που ένωσε την πόλη και το κάστρο με την αντίπερα όχθη. Την κατασκεύασαν οι Βυζαντινοί για να θέτουν τον εχθρό εντός δύο πυρών. Ήταν μήκους περίπου τριών τετάρτων του μιλίου, από το σπίτι του Ευστάθιου Πολυχρονιάδη μέχρι το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, με την έξοδο πίσω από το ιερό. Εκτός από δραπετεύσεις, χρησίμευσε και για αποστολή αγγελιαφόρων. Όταν οι Αγαθουπολίτες απειλούνταν από τη θάλασσα, κατέφευγαν στα βουνά, και κυρίως στο όρος Παπιά, όπου κατέφευγαν και σε καιρούς επιδημιών, χολέρας ή πανώλης. Βλ. και Βαφεύς, σ. 86-87, 124 και 232.

⁷¹ Πατριαρχικό έγγραφο (7131) αναφέρει ότι τον Ιούλιο του 1623 παραιτείται ο Άνθιμος Β΄ «διά την ερήμωσιν της πόλεως εκ των συχνών αιχμαλωσιών των Ρώσων και των λοιπών περισπασμών υπό των Αγαρηνών». Βαφεύς, σ. 221.

⁷² Γερμίδης, σ. 294.

⁷³ Ευάγγελος Στ. Υφαντίδης, *Μητρόπολη Σωζοαγαθουπόλεως: Εκκλησία-Γένος-Παιδεία-Πολιτισμός*, διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, σ. 130.

Μεσόγειο –από τη Βηρυτό και την Αλεξάνδρεια μέχρι το Γιβραλτάρ–, ενώ τα ταξίδια διαρκούσαν 6-9 μήνες. Από τον εμπορικό στόλο μεγάλο μέρος σωζόταν μέχρι το 1914, όταν έλαβε χώρα ο βίαιος εκπατρισμός των κατοίκων. Το μεγαλύτερο πλούτο τον έφερε η εμπορική ναυτιλία, δεύτερη η αλιεία, και ακολουθούσαν τα σταφύλια και οι δημητριακοί καρποί, η ξυλεία, η κτηνοτροφία, τα κάρβουνα, κ.λπ.⁷⁴

Εκτός από την ανεπτυγμένη αλιεία, άλλος πλουτοπαραγωγικός κλάδος της περιοχής ήταν η εκμετάλλευση των απέραντων δασών, κυρίως από δρυς. Εξάγονταν μεγάλες ποσότητες καυσόξυλων και ξυλανθράκων, αλλά και οικοδομήσιμη και ναυπηγήσιμη ξυλεία. Μεγάλοι κορμοί δέντρων (μήκους δέκα και πλέον μέτρων) μεταφέρονταν στη Ρουμανία, όπου χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή βάρων, γεφυριών και τραβερσών σιδηροδρομικών γραμμών. Η ξυλεία παρασκευαζόταν από ειδικούς τεχνίτες-υλοτόμους από το χωριό Κωστή, ενώ οι ξυλάνθρακες κατασκευάζονταν από ειδικούς τεχνίτες Βούλγαρους από τα γύρω χωριά της Αδριανούπολης και του Ορτάκιοϊ. Στην περιοχή της Αγαθούπολης ευδοκίμωσε και η αμπελουργία και εξάγονταν μεγάλες ποσότητες εκλεκτών κρασιών, ιδιαίτερα πριν από το 1900. Επίσης, είχε δύο σιδηρουργεία και τρία λευκοσιδηρουργεία.⁷⁵

Η ζωή των κατοίκων ήταν ευχάριστη:

*«Τα παραλιακά καφενεία και οι ταβέρνες ήσαν όλες γεμάτες... Όλον τον χειμώνα ήτο μια αδιάπτωτος διασκέδασις εις τα ποτοπωλεία, όπου έπαιζαν μουσικοί όμιλοι, με όργανα, βιολιά, λαούτα, φουσαρμόνικες, λατέρνες, μαντολίνα, ζουρνάδες... έπαιζαν τα δημώδη τοπικά... καντάδες, τους ελληνικούς χορούς, τα ευρωπαϊκά βάλς, καντριλιες, μαζούρκες ως και τα πεταχτά Παναθήναια, δίχως να εξαιρούνται οι αμανέδες... Το καλοκαίρι απολάμβαναν το κολύμπι στη θάλασσα».*⁷⁶

Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η Αγαθούπολη, με τον ελληνικό πληθυσμό της, ζούσε μια ζωή ήσυχη, συνεχίζει ο Γερμίδης. Όμως, στις αρχές του 20ού αιώνα εμφανίζονται συμμορίες βούλγαρων κομιτατζήδων που τις οργάνωνε το βουλγαρικό Θρακικό Κομιτάτο. Οι Αγαθουπολίτες συγκρότησαν και αυτοί ένοπλες ομάδες, και από το 1911 δρα κυρίως στο Κωστή [το κέντρο του αναστεναριού] το ελληνικό κομιτάτο, με αρχηγό τον καπετάν Θεόδωρο Αμπατζόγλου από τη Βύζα.⁷⁷ Το 1912 άντρες του κομιτάτου ληστεύουν το ταχυδρομείο για να μπορέσουν να εξοικονομήσουν χρήματα για τις ανάγκες του αγώνα. Αποτέλεσμα της ληστείας αυτής ήταν η φυλάκιση πολλών κατοίκων, από τους οποίους μερικοί ζουν ακόμη σήμερα, αποφυλακισθέντες τότε με την έκρηξη του Βαλκανικού πολέμου, έπειτα από τετράμηνη φυλάκιση.

⁷⁴ Γερμίδης, σ. 297. Η Αγαθούπολη δεν είχε σιδηροδρομική συγκοινωνία, είχε όμως θαλάσσια. Βλ. Βαφεύς, σ. 240 και 231.

⁷⁵ Ο.π., σ. 298-299 και 301. Ο Χουρμουζιάδης αναφέρει επίσης τα μεταλλεία του σιδήρου στο Μικρόν Σαμακόβιον, όπου «πλείστοι εκ των χωρίων τούτων [αναστενάρηδων] ειργάζοντο». Αν. Χουρμουζιάδης, σ. 18-19, ανατύπωση, σ. 157-158. Οτι «σίδηρος εξήγετο παλαιότερον εις Στράντζαν», αναφέρει και ο Γιαννακάκης, *Ιστορία της Θράκης*, σ. 218.

⁷⁶ Βαφεύς, σ. 244-245: «Συχνάκις και αυτοί οι ολίγοι Τούρκοι χωροφύλακες, ανέμενον με ανυπομονησίαν πότε θα εγίνετο δημόσιος χορός, ίνα και αυτοί συνδιασκεδάσουν». Επίσης, «έβγαιναν με τες βάρκες και τα πανιά στις βόλτες. Ήτο ένα από τα ρομαντικότερα θεάματα... το σπορτ της λεμβοδρομίας. Το χειμώνα πολλοί έθετον εις εφαρμογήν τα έλκηθρα και το κυνήγι».

⁷⁷ Το 1939 ζει στο Κιλκίς, άπραγος γέρος πλέον. Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», ΑΘΛΓΘ, τόμος ΣΤ, Εν Αθήναις 1939-40, σ. 225-226. Βλ. και Υφαντίδη, σ. 195.

Το 1903 οι Βουλγαρομακεδόνες επαναστάτες διάλεξαν την ημέρα της μνήμης του Προφήτη Ηλία, 20 Ιουλίου (παλ. ημερολογίου), την «Ηλίν-Ντεν», δηλαδή «Μέρα του Ηλία», για να θέσουν την επανάσταση υπό την προστασία του. Η «ψευδεπανάσταση» επικεντρώθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της περιοχής των Σαράντα Εκκλησιών, δηλαδή στις πόλεις της επαρχίας Βιζύης, Αγαθούπολη και Βασιλικό, και στις κωμοπόλεις Προδίλοφο και Κωστή [περιοχές όπου κατοικούσαν αναστενάρηδες], «όπου έκαψαν είκοσι χωριά και σκότωσαν πολλούς από τους τούρκους και έλληνες κατοίκους».⁷⁸ Το Βουλγαρικό Κομιτάτο εξαπέλυσε και άλλες συμμορίες υπό τους αρχικομιτατζήδες Ντίκωφ και Σισμάνωφ. Οι Αγαθουπολίτες άρχισαν τη συγκρότηση και άλλων ομάδων, κυρίως από τα χωριά Προδίλοφο και Κωστή, που εξοπλίζονταν με όπλα που έστελναν έμπιστα πρόσωπα από την Κωνσταντινούπολη.⁷⁹ Όμως οι Βούλγαροι κομιτατζήδες κατέλαβαν το Βασιλικό, το Προδίλοφο και το Κωστή. Οι συμμορίτες, στο δρόμο προς την Αγαθούπολη, υπό την αρχηγία του Βοϊβόδα Τσένωφ, κατέλαβαν τις οδούς, συνέλαβαν τους εργάτες στα χωράφια και, όταν έφτασαν στην πόλη, ζήτησαν συνάντηση με τους δημογέροντες. Ο Ε. Γ. Βαφεύς, μικρό ακόμη παιδί, θυμάται:

«Ήτο 6 Αυγούστου 1903, ανήμερα της Μεταμορφώσεως, ότε ο Μητροπολιτικός Ναός «Κοίμησις» ήτο πεπληρωμένος από εκκλησίασμα. Έμπροσθεν του εικονοστασίου είχαν τεθή κοφίνια από τα πρωτοριμασμένα σταφύλια, τα οποία επρόκειτο ο ιερέυς να ευλογήση μετά την λειτουργίαν. Γράφω εγκύρως καθότι ήμουν παρών. Η λειτουργία ήτο εις το μέσον, προτού τελεσθή η δοξολογία, ότε έρχεται βιαστική είδησις προς τον προύχοντα Χριστοδουλάκην Σαρόγλου, όστις, ως Λογοθέτης, κατείχε το παραθρόνιον του δεσποτικού θρόνου. Βλέπω αίφνης τον Σαρόγλου να πηγαίνει βιαστικά προς το ιερόν, από όπου, κατόπιν συνεννοήσεως μετά των δύο ιερέων, εξέρχεται ο πατήρ μου και εφημέριος (Παπά Γεώργιος), ο οποίος διακόπτων τους ψάλτας λέγει: «Αγαπητοί χριστιανοί, ήλθεν είδησις ότι οι Βούλγαροι Κομιτατζήδες... πλησιάζουν προς την πόλιν μας. Είναι όθεν επιβεβλημένον μας καθήκον να διακόψωμεν την λειτουργίαν, και μεταβώμεν εις το έξω μέρος της πόλεως, άλλοι μεν να σκάψουν το χαντάκι (τάφρον)... όσοι έχουν όπλα, να σπλισθούν και να λάβουν θέσεις αμύνης...» Ως εκ θαύματος ευρέθησαν εκατοντάδες όπλων... απεσοβήθη η κάθοδος των Κομιτατζήδων... μετά οκτώ ημέρας... έστειλαν είδησιν διά βοσκού τινός, ότι ο Αρχικομιτατζής Αγγελώφ εκάλει εις συνάντησιν τον προύχοντα Χριστοδουλάκην Σαρόγλου και τινας άλλους... προς συνεννόησιν... Εζήτησε να μάθη αν κρύπτονται Τούρκοι εντός της πόλεως, και εις την αρνητικήν απάντησίν των εδήλωσεν την επιθυμίαν όπως επιτραπή εις εν σώμα Κομιτατζήδων να εισέλθη... προς κατάσχεσιν των τουρκικών δημοσίων αποθηκών άλατος και των αρχείων εισπράξεων του Οθωμανικού φόρου... κρασιού, ψαροσύνης, οιοπνεύματος, φόρου καπνών κλπ., με την υπόσχεσιν ότι δεν θα διακινδυνεύση κανείς... επίσης... διά κοινού εράνου υποχρεωθή να προσφέρη 500 χρυσάς λύρας προς

⁷⁸ Βογαζλής, σ. 15-16. Επίσης, Υφαντίδης, σ. 123-124, υποσημ. 2 και 3.

⁷⁹ Γερμίδης, σ. 304.

*ενίσχυσιν του Κομιτάτου... Εν εναντία περιπτώσει θα επυρόλουν την πόλιν... Ούτω και εγένετο».*⁸⁰

Μετά την τουρκική μεταπολίτευση του 1908, το ελεύθερο Ελληνικό Βασίλειο εκδήλωσε ενδιαφέρον για τη δίωξη των βουλγαρικών συμμοριών και έστειλε αποστολή δοκιμασμένων Ελλήνων αξιωματικών, με ψευδώνυμα, ως προξενικών υπαλλήλων στα ελληνικά προξενεία Αδριανουπόλεως, Σαράντα Εκκλησιών, Ραιδεστού και Μαλγάρων. Με την καθοδήγησή τους ιδρύθηκαν σ' όλη σχεδόν τη Θράκη κλιμάκια του θρακικού τμήματος του Μακεδονικού Κομιτάτου Αθηνών, με την ονομασία «Αναγνωστήρια». Αυτά διεύθυναν τοπικές επιτροπές, οι οποίες, εκτός από τη μύηση και άλλων πατριωτών, ασχολούνταν με την προμήθεια και μεταφορά όπλων και τη συγκρότηση και διατήρηση ενόπλων σωμάτων. Τοπικές ελληνικές οργανώσεις, αν και έφεραν ονόματα όπως «φιλεκπαιδευτικός σύλλογος» και «φιλανθρωπικό σωματείο», ουσιαστικά είχαν μεταβληθεί σε ένοπλα σωματεία άμυνας κατά των κομιτατζήδων.⁸¹ Πρόεδρος της επιτροπής του «Αναγνωστηρίου» Αγαθουπόλεως ήταν ο αρχιερατικός επίτροπος Παπαγεώργιος Πολυχρονιάδης, και μέλη της ο ιατρός Δημ. Σαρόγλου, στο Βασιλικό οι αδελφοί Δανηλίδη, στο Προδίλοφο ο Νικηφ. Δανηλίδης και ο Κων. Σκορδόπουλος, και στο Κωστή οι Μιχαήλ και Κυριάκος Δούντας και ο Μαρίνος Μαρινέλης (χωριά αναστενάρηδων):

*«Τον Πρόεδρο, ιερέα Παπαγεώργιο Πολυχρονιάδη, τον συνέλαβαν οι βούλγαροι ύστερα από την κατάληψη της περιφέρειας Αγαθουπόλεως τον Νοέμβριο του 1913. Αφού τον βασάνισαν απάνθρωπα, τον κατακρεούργησαν στις όχθες του ποταμού Αρίσβου (αλλιώς Ρέσβη). Το έτος 1913 το Βουλγαρικό κομιτάτο ανάγκασε τους κωστιανούς να παραδώσουν όπλα, χρήματα και ό,τι άλλο πολύτιμο είχαν. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μετά τον βαλκανικό Πόλεμο εκτοπίστηκαν από το Κωστή 1.580 έλληνες, ενώ από το Προδίλοφο εκδιώχθηκαν 810».*⁸²

Οι δε Έλληνες εκκαθάρισαν την περιοχή από τις δύο νέες βουλγαρικές συμμορίες. Ο Κωνσταντίνος Κουκκίδης επίσης πληροφορεί:

*«...εις όλας τας σπουδαίας πολιτείας συνεστήθησαν επιτροπαί (κομιτάτα). Εις το Σαμακόβι... ο εκεί ιατρός Κύρκος Κ. Κύρκου προΐστατο του κομιτάτου... ν' αντιπαλαίση κατά φοβερών εχθρών... Σισμάνωφ και Ντίκωφ, αρχικομιτατζήδες... ωργάνωσε την αντίστασιν των γηγενών Ελλήνων την οποίαν λόγω της κοινότητος του κινδύνου απεδέχοντο και αι τουρκικαί αρχαί... Η Ελληνική ομάς είχε να περιφρουρήση ευρυτάτην περιφέρειαν... Αγαθούπολιν... Νυάδα... Μήδειαν, την Στράντζαν... Τυρολόην, το Λουλέμπουργκαζ, τας Σαράντα Εκκλησίας και το Σαμακόβι».*⁸³

⁸⁰ Βαφεύς, σ. 260-262. Ο Ευθύμιος Βαφέας γεννήθηκε το 1893 στην Αγαθούπολη. Πατέρας του ήταν ο ιερέας Γεώργιος Βαλασίου Βαφεύς και μητέρα η Μαργίτσα Τσολάκη. Αποφοίτησε από την επτατάξια Αστική Σχολή της Αγαθούπολης και στα δεκατέσσερα πήγε στην Κωσταντζα. Ύστερα από τρία χρόνια, τον Ιούνιο του 1910, έφυγε για την Αμερική με το ατμόπλοιο Θεμιστοκλής. Το έργο του *Ιστορία της Αγαθουπόλεως και Βορειοανατολικής Θράκης* το έγραψε το 1947. Βλ. και Υφαντίδη, σ. 124, υποσημ. 3.

⁸¹ Γερμίδης, σ. 305. Επίσης, Βαφεύς, σ. 269, 272-273. Βλ. και Βογαζλή, σ. 24, και Κυριακή Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922): Ιστορία και Δράση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.

⁸² Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 226. Επίσης, Υφαντίδης, σ. 195 και 204.

⁸³ Κωνσταντίνος Κουκκίδης, «Ο Αντιβουλγαρικός Θρακικός Αγών», ΑΘΛΓΘ, 1958, σ. 197 και 203.

Τα ευτυχισμένα χρόνια για την Αγαθούπολη τελείωσαν οριστικά με την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, από τις αρχές του οποίου η Αγαθούπολη καταλήφθηκε, με όλη σχεδόν τη Θράκη, από τους Βούλγαρους. Υπό την κατοχή τους έμεινε για οχτώ περίπου μήνες, ως τον Ιούλιο του 1913, κατά τη διάρκεια των οποίων οι βουλγαρικές αρχές, λόγω της συμμαχίας με την Ελλάδα, περιορίστηκαν σε μικροεπιτάξεις και αρπαγές περιουσιών. Τον Αύγουστο του 1913 τα τουρκικά στρατεύματα ανακατέλαβαν όλη την Ανατολική Θράκη και ένα μέρος της Δυτικής, μαζί και την περιφέρεια Αγαθουπόλεως, όπου εγκαταστάθηκαν πάλι οι τουρκικές αρχές. Τέλος, με τη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Τουρκίας και Βουλγαρίας, οι Βούλγαροι εγκαταστάθηκαν οριστικά στην Αγαθούπολη (και στην Ανατολική Θράκη), η οποία, μαζί με την περιφέρειά της, παραχωρήθηκε οριστικά στην κυριαρχία της Βουλγαρίας. Οι βουλγαρικές αρχές εγκαταστάθηκαν από τις 13 Νοεμβρίου του 1913. Ο Έλληνας δήμαρχος αντικαταστάθηκε, οι ελληνικές εκκλησίες και τα σχολεία καταλήφθηκαν, οι ιερείς και οι δάσκαλοι και γενικά οι διανοούμενοι εξορίστηκαν, και η ελληνική γλώσσα απαγορεύτηκε. Οι τουρκικές αρχές της Ανατολικής Θράκης, σε εφαρμογή σχετικής συμφωνίας με τη Βουλγαρία, έστειλαν στην περιοχή Αγαθουπόλεως χίλιες οικογένειες Βούλγαρων χωρικών από χωριά της περιοχής Γέννας και Μπουνάρ-Χισάρ του νομού Σαράντα Εκκλησιών. Οι βουλγαρικές αρχές τις εγκατέστησαν μέσα σε σπίτια Αγαθουπολιτών, των οποίων η ζωή έγινε έτσι δύσκολη, ενώ άρχισαν να καταλαμβάνουν και τα μαγαζιά και τα χωράφια των Ελλήνων.⁸⁴

Από το πρωί της Παρασκευής της 11ης Ιουλίου του 1914 (τον ίδιο μήνα που κηρύχθηκε και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος) βούλγαροι κήρυκες διαλαλούσαν, κατ' εντολήν των επίσημων τοπικών αρχών, ότι σε τρεις μέρες φτάνουν από την Ελλάδα δύο πλοία με πρόσφυγες Βούλγαρους που έδιωξε από τα χωριά τους η ελληνική κυβέρνηση. Αυτοί, εξοργισμένοι για το διωγμό τους, απειλούν να σφάξουν όλους τους Έλληνες της επαρχίας, τη ζωή των οποίων δεν μπορούσε να εξασφαλίσει η βουλγαρική κυβέρνηση. Για να σωθούν, έπρεπε όλοι οι Έλληνες της επαρχίας να φύγουν αμέσως, εντός τριών ωρών, για την Ελλάδα. Τότε ξεκινά ένα δεύτερο μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα.

Οι Έλληνες πρόκριτοι μάταια απευθύνθηκαν στις βουλγαρικές αρχές, καθώς όλες οι τηλεφωνικές επικοινωνίες είχαν σκόπιμα κοπεί. Αμέσως άρχισε η «αλλόφρων» έξοδος των Ελλήνων, που άρχισαν να επιβιβάζονται στα ελλιμενισμένα καράβια τους, εγκαταλείποντας όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία τους. Οι βουλγαρικές αρχές τους ειδοποίησαν ότι τα καράβια τους είχαν κατασχεθεί ως λεία πολέμου, και, για να φύγουν με αυτά, έπρεπε να καταβάλουν το αντίτιμο της αξίας τους. Οι ιδιοκτήτες των ιστιοφόρων αναγκάστηκαν να κάνουν κοινό έρανο και να ξαναγοράσουν τα καράβια τους. Τα πρώτα εννέα ιστιοφόρα απέπλευσαν με 1.200 περίπου άτομα και έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου τροφοδοτήθηκαν με τη

⁸⁴ «Όταν μετά την Βουλγαρικήν κατοχήν του 1913 έφερον Βουλγάρους πρόσφυγας και ηνάγκασαν τους Αγαθουπολίτας να δεχθούν και στεγάσουν ανά μίαν οικογένειαν προσφύγων, οι Βούλγαροι με τα γουρουντσάρουχά των, εντρέποντο να πατούν επάνω εις τα χαλιά ανεβαίνοντες τις σκάλες. Οτε δε έφθανον εις τον θάλαμον και έβλεπον τους πολυελαίους και την ωραίαν διακόσμησιν... εντρέποντο, συνεστέλλοντο προς στιγμήν, βλέποντες προ αυτών παλάτια αντί τες καλύβες εις τες οποίες αυτοί συνήθως έζων!...» Βαφεύς, σ. 241.

μέριμνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Έπειτα συνέχισαν και έφτασαν στη Θεσσαλονίκη. Την ίδια διαδρομή έκανε με ατμόπλοιο άλλη ομάδα από 1.800 περίπου άτομα. Περίπου δέκα χιλιάδες Αγαθουπολίτες σκόρπισαν στον Πειραιά, στον Βόλο, στη Μυτιλήνη, στην Αμερική.⁸⁵

Οι συνθήκες εκπατρισμού των Ελλήνων των γύρω ελληνικών (αναστενάρικων) χωριών Κωστή, Προδίλοφο, Βασιλικό και Καλαντζάκι ήταν επίσης δύσκολες: «δερόμενοι και ληστευόμενοι» σ' όλη τη διάρκεια της διαδρομής τους προς την Αγαθούπολη, επιβιβάστηκαν στο βουλγαρικό ατμόπλοιο Μπουλγκάρια, που τους μετέφερε και τους «πέταξε κυριολεκτικά» στην Κωνσταντινούπολη, παίρνοντας για κάθε άτομο ναύλα 6-10 χρυσές λίρες. Αφού τους περιέθαλψε κι αυτούς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι 1.200 πρόσφυγες επιβιβάστηκαν στο περσικό ατμόπλοιο Περσέπολις που τους μετέφερε στη Θεσσαλονίκη, όπου έμειναν έξι χρόνια περίπου σε παραπήγματα.⁸⁶ Κάποιοι έμειναν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ άλλοι διέφυγαν στη Βάρνα και στον Πύργο. Ο Στίλπων Κυριακίδης, που αναφέρει 1.200 άτομα από Προδίλοφο και Κωστή, γράφει:

«...ενταύθα θα παραθέσωμεν απόσπασμα εκθέσεως... του υγειονόμου Θεσ/νίκης ιατρού Ιερομνήμονος, όστις επεσκέφθη αυτούς ελθόντας διά του Περσικού ατμοπλοίου Περσέπολις... όπερ μετέφερε τους πρόσφυγας τούτους εξαντληθείσης της αποθήκης του ύδατος υπό των διψαλέων και νήστεων επιβατών του... Άπαντες οι πρόσφυγες ούτοι ευρίσκονται εις κατάστασιν απελπισίας και φρίκης, διαμείναντες νήστεις ολόκληρα ημερονύκτια... Εκ της γενικής εξετάσεως και ανακρίσεως όλων ανεξαιρέτως των προσφύγων συνάγεται ότι οι Βούλγαροι κομιτατζήδες... επετέθησαν κατά των Ελληνικών τούτων χωριών και διέπραξαν πάσαν αποτρόπαιον και εγκληματικήν πράξιν. Πολλούς εφόνευσαν, άλλους ετραυμάτισαν και ποικιλοτρόπως εκακοποίησαν δι' όπλων, μαχαιρών και των υποκοπάνων. Βία εξεδίωξαν αυτούς των οικιών και καταστημάτων αυτών κατασχόντες πάσαν αυτών την κινητήν και ακίνητον περιουσίαν, και τους εξεδίωκον έξω των χωριών αυτών, νύκτωρ δ' επιτίθεντο έτερα στίφη κομιτατζήδων και απεγύμνωναν τους δυστυχείς τούτους πρόσφυγας. Ήρπαζον τας γυναίκας και τας παρθένους, τας οποίας ητίμαζον ενώπιον των συζύγων και γονέων των, μεθ' ων και συνεπλέκοντο, το δε αποτέλεσμα ήτο ότι αύται εξηφανίζοντο, αγνοουμένης της τύχης των. Εκ των ενταύθα αφιχθέντων ένας Νικόλαος Γεωργάκης ετών 45 περίπου εκ των κακώσεων και της εξαντλήσεως απεβίωσε σήμερα εν τω ατμοπλοίω μόλις τούτο κατέπλευσεν εις Θεσ/νίκην. Ένδεκα έταιροι... ήσαν τραυματισμένοι διά μαχαιρών, όπλων, λογχών, ροπάλων και άλλοι φέρουσι εγκαύματα εις διάφορα μέρη του σώματος, τα οποία τοις επροξένησαν διά λυχνίων και κηρίων... υπάρχουσι και περί τα 20 άλλα πρόσωπα και ιδία γυναίκες, αίτινες φέρουσι μικρά τινα τραύματα διά μαχαίρας και λόγχης εις διάφορα μέρη του σώματος».⁸⁷

Η Βουλγαρία συνθηκολόγησε στο μακεδονικό μέτωπο τον Οκτώβριο του 1918, κι επειδή οι Βούλγαροι φοβήθηκαν μην τυχόν ο ελληνικός στρατός καταλάβει μαζί με την Ανατολική Θράκη και την επαρχία Αγαθουπόλεως, αλλά και για να μην έχουν

⁸⁵ Γερμίδης, σ. 306-8. Επίσης, Βαφεύς, σ. 270-271.

⁸⁶ Ο.π., σ. 308. Επίσης, Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 227.

⁸⁷ Στίλπων Κυριακίδης, «Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι», σ. 194, στο Χατζηγεωργίου, σ. 26-27.

μελλοντικά αξιώσεις οι εξόριστοι, έβαλαν φωτιά και την έκαψαν ολόκληρη (8 Οκτωβρίου). Γλίτωσαν μόνο 27 σπίτια και το καινούργιο, ακόμα, τότε κτίριο της Αστικής Σχολής Αρρένων.⁸⁸

Στα διάφορα μέρη όπου είχαν καταφύγει, οι Αγαθουπολίτες ζούσαν με το όραμα της παλιννόστησης, που φαινόταν πραγματοποιήσιμη, μια που η Βουλγαρία και η Τουρκία ήταν με το μέρος των ηττημένων του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Όμως το όραμα διαλύθηκε με την πυρπόληση της Αγαθούπολης και την παραχώρηση στην Ελλάδα της Ανατολικής Θράκης (με τις συνθήκες του Σαν-Ρέμο και των Σεβρών), χωρίς όμως την επαρχία της Αγαθούπολης, η οποία, αφού είχε καταληφθεί από τη Βουλγαρία, δε θεωρούνταν πλέον τμήμα της Ανατολικής Θράκης.⁸⁹

Το 1920 η Ανατολική Θράκη απελευθερώνεται και εγκαθίστανται ελληνικές διοικητικές αρχές. Αμέσως οι Αγαθουπολίτες Θεσσαλονίκης, οργανωμένοι στο Σύνδεσμο Θρακών «Η Αλύτρωτος Αγαθούπολις», πήραν την άδεια να ιδρύσουν νέα Αγαθούπολη στη Θυνιάδα Άκρα του Εύξεινου Πόντου, λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα από την παλιά. Κωστιανοί υλοτόμοι εγκαταστάθηκαν στα δάση της περιοχής Σαμμακοβίου και άρχισαν την υλοτόμηση και κατεργασία της απαιτούμενης οικοδομήσιμης ξυλείας, ενώ μέσα σε λίγες εβδομάδες είχαν ετοιμαστεί περίπου 600 κυβικά μέτρα κατεργασμένης ξυλείας. Όμως, η καταστροφή της Μικράς Ασίας επέφερε την απώλεια και της Ανατολικής Θράκης, η οποία δόθηκε στους Τούρκους.⁹⁰

Κατά το τρίτο μεταναστευτικό ρεύμα, το 1924, πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Αλεξανδρούπολη, στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Μυτιλήνη και στην Εύβοια. Το 1926, μερικοί Αγαθουπολίτες εμποροπλοίαρχοι, με μια ομάδα από εκατό περίπου άλλες οικογένειες συμπατριωτών τους και με πρόεδρο τον Παν. Κυριακίδη, ίδρυσαν στο Ελευθεροχώρι Πιερίας τη Νέα Αγαθούπολη, η οποία εξελίχθηκε σε παραθαλάσσιο τουριστικό κέντρο, «όχι όμως και ναυτιλιακό...».⁹¹

* * *

Ο Δ. Κ. Βογαζλής άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου στη γενέτειρά του Φιλιπούπολη από το 1903 έως το 1914, οπότε αντανάστευσε στην Ελλάδα. Στη μελέτη του, εκτός από τις ελληνικές πηγές, χρησιμοποίησε και βουλγαρικές, σερβικές, νοτιοσλαβικές και τουρκικές, καθώς ήταν κάτοχος αυτών των γλωσσών. Ο ίδιος, που *«επέζησεν τα πλείστα των εν λόγω γεγονότων»*, όπως αναφέρει η διεύθυνση του περιοδικού ΑΘΛΓΘ [Πολ. Παπαχριστοδούλου], δηλώνει ότι:

«...Τον βουλγαρικό λαό, με τον οποίον πέρασα τα πρώτα σαράντα χρόνια της ζωής μου, τον γνώρισα κατά βάθος, σε όλες του τις εκδηλώσεις, τις τάξεις και τα πολιτικά

⁸⁸ Γερμίδης, σ. 308. Επίσης, Βαφεύς, σ. 279.

⁸⁹ Ο.π., σ. 309. Επίσης, Κοτζαγεώργη Ξανθίπη, «Θράκη και Ελληνισμός», Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Θρακικών Σωματείων, <http://alex.eled.duth.gr/MusicLIB/ThrakiEllinismGr.htm>, σ. 2.

⁹⁰ Πρωτόκολλο των Μουδανίων (11/10 1922). Ο Δ. Πετρόπουλος πληροφορείται από Κωστιανούς ότι το 1920 κάποιοι από αυτούς ξαναγύρισαν στη Θράκη, στο χωριό Μπουνάρ Ισάρ και σε άλλα χωριά της Βύζας, όχι όμως στο Κωστή, που το κατείχαν οι Βούλγαροι, αλλά με την καταστροφή του 1922 διασκορπίστηκαν πάλι σε διάφορα χωριά της Μακεδονίας. Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 227.

⁹¹ Γερμίδης, σ. 309.

του φρονήματα... Όσα θ' αναφέρω δεν στηρίζονται στην άμεση γνώσι και αντίληψί μου. Τα έχω σταχυολογήσει από το βουλγαρικό τύπο και ιδίως από τρία συγγράμματα της «Θρακικής Βιβλιοθήκης» των συγγραφέων *Ιβάν Τάσσεφ*, του *Στογιάν Μπεζάνωφ* και του *Μιχαήλ Ρασμποϊνίκωφ*. Και οι τρεις... έλαβαν ενεργό μέρος στην επανάστασι της Θράκης». ⁹²

Εξαρχής ο Βογαζλής κάνει διάκριση ανάμεσα στους Βορειοβούλγαρους (τους κατοίκους της Μυσίας) και στους Νοτιοβούλγαρους (τους κατοίκους της Ανατολικής Ρωμυλίας) και τους Βουλγαρομακεδόνες. Οι Βορειοβούλγαροι «όχι μόνο κανένα φυλετικό μίσος δεν τρέφουν εναντίον του Ελληνισμού... απεναντίας... μίγμα θαυμασμού και μεγάλης εκτιμήσεως». ⁹³ Τους Νοτιοβούλγαρους τους χωρίζει σε αυτούς που εκπαιδεύτηκαν και ανατράφηκαν μέσα σε ελληνικό περιβάλλον, δηλαδή μέχρι το 1845-50, και σε εκείνους που σπούδασαν στη Ρωσία, «τους εμποτισμένους με πανσλαβιστικό μίσος εναντίον του Ελληνισμού»:

«Των πρώτων τα φρονήματα απέναντί μας ταυτίζονταν με αυτά των Βορειοβουλγάρων, των δευτέρων μάλλον με αυτά των Βουλγαρομακεδόνων, όχι όμως και τόσο έντονα. Πάντως πρέπει να εξάρω –γεγονός που υπέπεσε στην άμεση αντίληψη– ότι ούτε ένας Φιλιππουπολίτης Βούλγαρος έλαβε μέρος στο ανθελληνικό κίνημα της 16 Ιουλίου 1906, από όπου ως γνωστόν άρχισε ο ανθελληνικός διωγμός. Μάλιστα οι αρχαιότεροι αυστηρώς κατέκριναν το εν λόγω κίνημα. Μόνην, μοναδική εξαίρεσι απετέλεσε ο έκφυλος... γυιος του Χατζή Γκιόκα... Είναι ανεξήγητη αυτή η νοοτροπία των Νοτιοβουλγάρων, ιδίως των αστών διανοουμένων προς τους Έλληνες. Στην αρχή του προηγούμενου αιώνας οι περισσότεροι απ' αυτούς, από τα χωριά τους κατέβηκαν και εγκαταστάθηκαν στα ελληνικά αστικά κέντρα, στη Φιλιππούπολι, Αδριανούπολι, Κωνσταντινούπολι... Πολλοί απ' αυτούς κατά τον Εθνικοσοσιαλιστικόν αγώνα του 1860 ετάχθησαν κατά του Πατριαρχείου και μάλιστα στο πλευρό των αδιαλλάκτων του Ιλαρίωνος Μακαριοπόλεως... και του Στεφάνου Βογορίδη. Αλλά μια που με το φερμάνι του Μαρτίου του 1870 η Εξαρχία αναγνωρίσθηκε σαν Εκκλησία αυτοκέφαλη και ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο, και αφ' ετέρου το βουλγαρικό έθνος αναγνωρίσθηκε σαν έθνος χωριστό, οι εν λόγω Βούλγαροι εθεώρησαν ότι οι διαφορές τους με το Πατριαρχείο και τον Ελληνισμό έχουν τερματισθή οριστικώς». ⁹⁴

Τον Νοέμβριο του 1893 επτά διανοούμενοι Βουλγαρομακεδόνες συνήλθαν στη Θεσσαλονίκη για να βρουν τρόπο να απελευθερώσουν τη Μακεδονία, και ενδεχομένως την επαρχία Αδριανουπόλεως, από το σουλτανικό ζυγό. ⁹⁵ Ίδρυσαν την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση, που σύνθημά της ήταν «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες». Ύστερα από τρία χρόνια ιδρύθηκε στη Σόφια η Εξωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση, ή των Βερχοβιστών, που σύνθημά

⁹² Βογαζλής, σ. 35-36 και 47.

⁹³ Ο.π., σ. 35-6.

⁹⁴ Ο.π., σ. 35-6. Η Jelavich, σ. 532, γράφει: «Το 1858 ιδρύθηκε η Σλαβική Φιλανθρωπική Εταιρεία. Αντιπροσωπεύοντας τα συμφέροντα του πανσλαβισμού, πρόσφερε υποτροφίες σε νεαρούς Βούλγαρους για να σπουδάσουν στη Ρωσία... Αντί για την αγάπη και το σεβασμό για την ορθόδοξη, αυταρχική Ρωσία, πολλοί υιοθέτησαν τις ριζοσπαστικές ευρωπαϊκές ιδεολογίες. Άλλοι επηρεάστηκαν βαθιά από την ιδέα του πανσλαβισμού. Το ενδιαφέρον για τον πανσλαβισμό παρέμεινε σταθερό στη Βουλγαρία και άσκησε μεγάλη επιρροή στη βουλγαρική ιστορία».

⁹⁵ Βογαζλής, σ. 16.

της ήταν «Η Μακεδονία ολόκληρη και η Θράκη στη Βουλγαρία».⁹⁶ Οι Βερχοβιστές σκέφτονταν ότι, αν αυτονομηθεί η Μακεδονία και ενδεχομένως η Θράκη, θα γίνει ό,τι έγινε με την Ανατολική Ρωμυλία. Αντιθέτως οι αυτονομιστές της Εσωτερικής αποφάσισαν ότι, σε περίπτωση που προκύψει θέμα προσκόλλησης της Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία, θα προτιμήσουν μια αυτόνομη Μακεδονία.⁹⁷ Υποκινητής του ανθελληνικού κινήματος στη Βουλγαρία και στην Ανατολική Ρωμυλία, το οποίο βίωσε προσωπικά, όπως αναφέρει ο Βογαζλής, ήταν ο Νικόλα Γεννάδιεφ, σταμπουλοφικός υπουργός.⁹⁸

Αν η επανάσταση πετύχαινε, κρίνει ο Βογαζλής, θα συνέβαινε το ίδιο με αυτό που εφάρμοσαν αργότερα στην Αγαθούπολη, στο Βασιλικό, στο Ορτάκιοϊ και αλλού, όταν οι περιοχές αυτές, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, περιήλθαν ειρηνικά στα χέρια των Βούλγαρων, όταν δηλαδή τους ανάγκασαν να εκβουλγαριστούν ή να εκπατριστούν με την επιβολή βαριάς φορολογίας, με την κατάληψη των ελληνικών σχολείων και εκκλησιών, με την απαγόρευση χρησιμοποίησης της ελληνικής γλώσσας, κ.λπ.⁹⁹

Η Θρακική Οργάνωση έδρασε από το 1896 έως το 1903. Οι επαναστάτες χωρίζονταν στους νομιμόφρονες και στους παράνομους. Οι πρώτοι ήταν συνήθως δάσκαλοι και παπάδες, ενώ οι παράνομοι, ένοπλοι κομιτατζήδες που στρατολογούνταν και οπλίζονταν κυρίως στη Βουλγαρία. Έδρα και των δύο τμημάτων στη Θράκη ήταν η περιοχή του «Μπουνάρ Χισάρ», γειτονική της επαρχίας Βιζύης του βιλαετίου Αδριανουπόλεως. Τα πρώτα χρόνια η δράση περιοριζόταν κυρίως στο να αποσπάσει από το Πατριαρχείο τα 8-10 καθαρώς βουλγαρικά χωριά και να τα παραδώσει στην Εξαρχία.¹⁰⁰ Η επανάσταση του 1903 απέτυχε οικτρά [από τον τουρκικό στρατό], ενώ κοπάδια προσφύγων από την περιοχή της Αδριανούπολης πλημμύρισαν τις πόλεις της Βουλγαρίας: «Και αντί να ξερριζωθεί ο Ελληνισμός, ξερριζώθηκε κατά το μεγαλύτερό του μέρος ο Βουλγαρισμός».¹⁰¹

Το 1914 έδωξαν όλους τους Έλληνες παπάδες και δασκάλους και υποχρέωσαν όλους τους Έλληνες να στέλνουν τα παιδιά τους στα βουλγαρικά σχολεία, με πρόστιμο και φυλάκιση.¹⁰² Ο καθηγητής Κώστας Νικ. Βαρβάτος παραθέτει τη μαρτυρία του Κωσταντή Στάμου (του Νικολάου και της Μαρίας, γεννηθείς στις 4-7-

⁹⁶ Ο.π., σ. 60. Το κομιτάτο των Βερχοβιστών ιδρύθηκε το 1895 στη Σόφια, αφού συνένωσε όλες τις μέχρι τότε βουλγαρικές οργανώσεις. Βλ. Υφαντίδη, σ. 123.

⁹⁷ Βογαζλής, σ. 20-22.

⁹⁸ Ο.π., σ. 61.

⁹⁹ Ο.π., σ. 31. Η Jelavich, σ. 531, αναφέρει: «Στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, τα ελληνικά είχαν αντικαταστήσει τα εκκλησιαστικά σλαβονικά, μια γλώσσα παρόμοια με τη βουλγαρική, στις περισσότερες υπηρεσίες».

¹⁰⁰ Ο.π., σ. 47-8.

¹⁰¹ Ο.π., σ. 50. Κωστιανοί, πρόσφυγες αργότερα στη Μελίκη, θυμούνται έντονα τις συχνές συμπλοκές μεταξύ Βούλγαρων και Τούρκων κατά το 1903-1904. Όταν, το 1904, ρωσικά πλοία κατέπλευσαν στη Νιάδα, οι λίγοι Τούρκοι (οχτώ οικογένειες) που τότε διοικούσαν φοβήθηκαν για τη ζωή τους. Οι Κωστιανοί τους βοήθησαν να διαφύγουν οδηγώντας τους μέχρι την Αγαθούπολη, απ' όπου με πλοίο πήγαν στην Κωνσταντινούπολη. Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 226.

¹⁰² Βογαζλής, σ. 9. Στη σελίδα 39, υποσημείωση 5, αναφέρει ότι ο βαρόνος Kalay, Αυστριακός αντιπρόσωπος στην επιτροπή που είχε συντάξει τον Οργανικό Νόμο (Σύνταγμα) της Ανατολικής Ρωμυλίας, είχε πει: «τα ελληνικά σχολεία είναι κατά πολύ περισσότερα από αυτά των δύο εθνοτήτων μαζί (Βουλγάρων και Τούρκων)». Ivan Madjaroff, *Instotchna Roumelia*, Sofia, σ. 90.

1907 στο Σιδηροχώρι [Σαμμάκοβο] Ανατολικής Θράκης) για το διωγμό του Σαμμακοβίου και των περιχώρων τον Σεπτέμβριο του 1915:

*«Ο Σηκωμός του Σαμμακοβίου έγινε, όταν το καλοκαίρι του 1915 ήρθε στο χωριό μας ο Βαλής (Νομάρχης) και τα Βουλγαρικά Ανταρτικά... Από κει και ύστερα διέταξαν να μας κάνουν εξορία... είμαστε εφτά χιλιάδες... το 1915 όσοι πέρασαν, πέρασαν. Οι υπόλοιποι που μείναμε... μας πήγαν στην Τσόρλου (Τοιρολόη)... Το 1919 εγώ πήγα στο χωριό μου. Έγινε ανακωχή και όλοι όσοι ήταν στη Μικρά Ασία και από παντού, ήρθε διαταγή να πηγαίνουν στο μέρος τους ο καθένας. Το 1920 ήρθαν οι Έλληνες, εκάτσανε το '20 και το '21... όλοι όσοι ήταν νέοι τους πήρανε στρατιώτες. Το 1922... μας εβγάλανε στην Καβάλα... κατεβήκαμε στη Σταυρούπολη... Οι Τούρκοι έφυγαν από κει και πήγαν στην Τουρκία και μείναμε εμείς σ' αυτά τα χωριά».*¹⁰³

Κωστή

Το αναστενάρι γιορταζόταν στην περιοχή της Αγαθούπολης της Ανατολικής Ρωμυλίας στα ελληνικά χωριά Ρέσβι, Γαλαζάκι, Κωστή, Προδίλοφο και Πυργόπλο, καθώς και στα βουλγαρικά χωριά Βούλγαρι (Ουργκάρι), Μούρτσοβο και Γραμματίκοβο. Επίσης γιορταζόταν και στην περιοχή της Βιζύης, λίγο πιο νότια, στο Σοργάς, στον Άγιο Ιωάννη Πινακά, στον Άγιο Στέφανο, στο Ματσουρά και στον Άγιο Γεώργιο, καθώς και στο Αφκάρι της Αδριανούπολης.¹⁰⁴ Η εστία του όμως θεωρείται το Κωστή, που μαζί με το Προδίλοφο ήταν κεφαλοχώρια. Χτισμένο στις υπώρειες των βουνών της Στράντζας απέχει από την Αγαθούπολη περίπου δέκα χιλιόμετρα. Λεγόταν «τυφλή επαρχία» επειδή το περιβάλλον ψηλά και απρόσιτα βουνά.¹⁰⁵ Ακόμη και ο Παπαχριστοδούλου την περιγράφει ως μια επαρχία αποχωρισμένη και απομονωμένη και πως μάλιστα *«Τον τόπον αυτόν ίσως ουδέποτε επάτησαν βάρβαροι στο πέρασμά τους, γιατί είναι βουνά και δάση απάτητα. Γι' αυτό οι άνθρωποι παρέμειναν ανέπαφοι κι' ακατάλυτοι, αγνοί κι αυτοί και τα έθιμά τους»*.¹⁰⁶ Όταν τη δεκαετία '70-'80 η Μ. Δέδε επισκέφθηκε την περιοχή παρατήρησε ότι δε διέφερε πολύ από τις παλιές περιγραφές. Έκανε μάλιστα το σχόλιο ότι στο Αγίασμα στο Κωστή, το τοπίο *«δικαιολογεί απόλυτα την επίδραση που έχει το περιβάλλον ώστε να αναπτυχθούν οι προϋποθέσεις για τη λειτουργία του λεγόμενου φυσικού μυστικισμού»*.¹⁰⁷

Οι ίδιοι οι Κωστιανοί γνωρίζουν λίγα πράγματα για την παλιά ιστορία του χωριού τους. Ο Πουλημένος Δ. Καραμαλλάκης, που γεννήθηκε το 1840 στο Κωστή, ανέφερε

¹⁰³ Κώστας Νικ. Βαρβάτος, «Ένα Ταξίδι στα Περασμένα: Αναφορά στις Λαϊκές Παραδόσεις και την Ιστορία του Σαμμακοβίου Θράκης και του Νέου Σιδηροχωρίου Ροδόπης», *Θρακικά*, σειρά δεύτερη, τόμος 9ος, 1994, σ. 107-09.

¹⁰⁴ Κώστας Θρακιώτης, *Λαϊκή Πίστη και Λατρεία στη Θράκη*, Εκδόσεις Ρήσος, Αθήνα 1991, σ. 28.

¹⁰⁵ Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης, «Λαϊκός Πολιτισμός», *Θράκη*, Γενική Περιφέρεια Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης, σ. 308. Επίσης, του ίδιου, «Λαϊκή Λατρεία – Δρώμενα και Τελετουργίες», *Θράκη: Ιστορική και Λαογραφική Προσέγγιση του Λαϊκού Πολιτισμού της*, επιστημονική επιμέλεια: Μ. Γ. Βαρβούνης, Εκδόσεις Αλήθεια, Αθήνα 2006, σ. 105.

¹⁰⁶ Παπαχριστοδούλου, «Γ' Αναστενάρι, Οι Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κ' οι Πιτεράδες», σ. 265.

¹⁰⁷ Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, «Σκέψεις για το Αναστενάρι από Έρευνα στην Ανατολική Ρωμυλία», Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Ιωάννινα, Οκτώβριος 1979, Πρακτικά, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 212-213.

το 1914 στον Γ. Α. Μέγα ότι το Κωστή είχε 330 σπίτια, ενώ το 1937 ο Δημ. Μαντζακούφας, πρόσφυγας από τη Γωνιά της Αρτάκης, ετών τότε 72, μίλησε για 400 σπίτια.¹⁰⁸ Στον Παπαχριστοδούλου άλλοι είπαν ότι χτίστηκε περίπου εφτακόσια χρόνια πριν και ότι πριν από το διωγμό ζούσαν ήσυχα περίπου 480 οικογένειες Κωστιανών στον εύφορο αυτό τόπο, χωρίς ποτέ να λησμονήσουν την ελληνική τους καταγωγή.¹⁰⁹ Ο Α. Γερμίδης αναφέρει περίπου 400 οικογένειες, από τις οποίες οι 100 περίπου έκαναν πυροβασίες σε διάφορες γιορτές.¹¹⁰ Ο Βαφεύς μιλά για περίπου 3.500 κατοίκους. Το 1972 ο Κωστιανός Μούντζελος δήλωνε στη Δέδε ότι το Κωστή ιδρύθηκε γύρω στα 1700 από την οικογένεια του προγόνου του Κωνσταντίνου Μούντζελου, ενώ πριν από την ίδρυσή του στη θέση του υπήρχε μόνο δάσος. Ισχυριζόταν, επίσης, ότι η οικογένειά του εγκαταστάθηκε εκεί και ανέπτυξε το έθιμο, το οποίο, κατά τη Δέδε, «προφανώς το μετέφερε από αλλού». Οι ισχυρισμοί του όμως αυτοί δεν μπόρεσαν να διασταυρωθούν και είναι μάλλον εικασίες, ενώ οι αναστενάρηδες στον Λαγκαδά αναφέρονταν σ' αυτή την εκδοχή αντιφατικά ή δήλωναν πλήρη άγνοια.¹¹¹ Ο άγιος Κωνσταντίνος ήταν ο πολιούχος του Κωστή, για την προέλευση της ονομασίας του οποίου ο Κωστιανός Γ. Παπαγιάννης διηγείται την παρακάτω ιστορία:

*«Εκείνα τα χρόνια ήτανε πολλά χωριά γύρω που καταστράφηκαν με τους πολέμους. Οι χωριανοί κάνανε κολύμπες [καλύβες:] και ρωτούσε ο ένας τον άλλο – Πού έχεις εσύ κολύμπα; – Εγώ έχω στο τάδε ρυάκι... είχε κολύμπα κι ένας Κωστής. Μερικοί ανταμωθήκαμε και είπαμε – Να πάμε κι εμείς εκεί που έχει ο Κωστής κολύμπα να μένουμε μαζί. Έτσι στο ρυάκι με τις πολλές κολύμπες που ανταμωθήκαμε έγινε το Κωστή».*¹¹²

Κι ενώ ο Κ. Θρακιώτης μιλά γενικά για τα «απόκεντρα» αυτά χωριά της Θράκης με την «καθυστερημένη ποιμενοαγροτική τους οικονομία»,¹¹³ ο Παν. Χατζηγεωργίου μιλά για τα «ανθηρότατα» χωριά του Βασιλικού, Προδίβου και Κωστή.¹¹⁴ Οι Κωστιανοί δε ζούσαν σε φτώχεια και εξαθλίωση, καθώς πολλές περιγραφές μιλούν για πλούσια χωράφια, για πυκνά δάση από δρυς, για τα ποτάμια Βελίκας και Ρέσβι με τις πέστρες.¹¹⁵ Η εκμετάλλευση των απέραντων δασών από δρυς αποτελούσε έναν πλουτοπαραγωγικό κλάδο της περιοχής. Εξάγονταν μεγάλες ποσότητες καυσόξυλων και ξυλανθράκων, αλλά και οικοδομήσιμη και ναυπηγήσιμη ξυλεία που παρασκεύαζαν τεχνίτες-υλοτόμοι από το Κωστή (κατασκευάζονταν σανίδες για χτίσιμο σπιτιών και για ναυπήγηση). Μεγάλοι κορμοί δέντρων (μήκους δέκα και

¹⁰⁸ Γεώργιος Α. Μέγας, «Αναστενάρια και Έθιμα της Τυρινής Δευτέρας εις το Κωστή και τα πέριξ αυτού Χωριά της Θράκης», *Λαογραφία*, τ. ΙΘ, 1960-61, σ. 484.

¹⁰⁹ Παπαχριστοδούλου, «Τ' Αναστενάρια, Οι Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κ' οι Πιτεράδες», σ. 268-69.

¹¹⁰ Γερμίδης, σ. 303-4.

¹¹¹ Δέδε, «Το Αναστενάρι (Ψυχολογική και Κοινωνιολογική Θεώρηση)», σ. 106-7.

¹¹² Μαρία-Μιχαήλ Δέδε, «Τα Τραγούδια και οι Χοροί των Αναστενάρηδων», *Θρακικά*, τόμος Ιος, 1978, σ. 83-4. Επίσης, Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 226-7. Βλ. και Παπαχριστοδούλου, «Τ' Αναστενάρια, Οι Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κ' οι Πιτεράδες», σ. 268

¹¹³ Θρακιώτης, σ. 28.

¹¹⁴ Χατζηγεωργίου, σ. 26.

¹¹⁵ Πολ. Παπαχριστοδούλου, «Τ' Αναστενάρια από Νέα Στοιχεία του 1952 (Μαΐου 21)», ΑΘΛΓΘ, περίοδος Β, τόμος ΙΗ, 1953, σ. 142. Επίσης, «Τ' Αναστενάρια, Οι Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κ' οι Πιτεράδες», σ. 267.

πλέον μέτρων) μεταφέρονταν στη Ρουμανία, όπου χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή βάρων, γεφυριών και τραβερσών σιδηροδρομικών γραμμών. Ο Χουρμουζιάδης αναφέρει ότι πολλοί δούλευαν και σε μεταλλεία σιδήρου στο Μικρό Σαμακόβιο.¹¹⁶ Στην περιοχή έβρισκαν εργασία και Βούλγαροι από τα χωριά γύρω από την Αδριανούπολη και το Ορτάκιοϊ, όπου δούλευαν από του Αγίου Γεωργίου μέχρι του Αγίου Δημητρίου.¹¹⁷ Ο Δ. Πετρόπουλος διέσωσε την αφήγηση του Θεοδ. Στρουμπίνης, ετών σαράντα, για τη ζωή στο Κωστή:

«...εκάναμε φλάσκα [αραβόσιτο], στάρ', φασούλια, σίκαλ', βρώμ', ρόβ', κριθάρ', κεχρί, καννάβ', σκούπες... Το καννάβ' πήγαινάμε και έβγαζάμε ντο πε την πηγή, το έπλωνάμε πα στη γη και λιάζοντου. Γύστερα α πα το γυρίσουμ' πε την άλλ' τη μεργιά να στεγνώσ'. Γύστερα α το δήσουμ' δεμάτια, α το βάλουμ' πα στ' αμάξ' και α το πάμ' στο μποταμό, α το λιμνιάσουμ' οχτώ μέρες και γύστερα α-λ-το ξελιμνιάσουμ' και α βάλουμ' κονταρωτές, α το στήσουμ' ολόρτο... κάνουμ' τις στρούμπες... Έκανάμε κερεστέ (ζυλευτική) πε το βουνό... αδρένιο, οξιά... μέλαντρο, σμήλιος... δρανίκα, φτελιά, ζελενίκα, σφένταμος, σκλήθρο, βαγιές, λεύκοι... Έβγαζάμε σανίδια, στραβέτζες (ξύλα για τις ράγες του σιδηρόδρομου), σπιτόξυλα, πάλους για λιοφύρια, κατάρτια για τα καράβια, καμάρια για τα καράβια, πρατσόλια... καραβόπελες (για τα τοιχώματα του карабиού), καψόξυλα, κάρβουνα, βάζγια (χοντρά ξύλα για μετακίνηση του карабиού που εξώκειλε)... λιμάν' της Αγαθούπολης, της Νιάδας, και τη Βασιλικού. Γείχαμ' βιο πρόβατα, χτηνά (αγελάδια), βουβάλια, κασίκες, γουρούνια... Έβγαζάμε και γάλα, μαλλιά... κασκαβάλ', βούτρο. Έκανάμε και ψάρεμα στο μποταμό. Έβανάμε το δίφανο (δίχτυ) το βράδ'... Σαζάνια, κεφάλους, μουστάκια, ομπριάνες, βοβίδες, τσάτσες, ρεματίδες, πέστροφες, σκληθρίτες, γλυσντρίδες, φειδόψαρα, λεβιούς, караβίδες, τσαγανοί, κεφαλωνάρια, γράμμους. Τα ψάρια έτρωγαμε ντα μονάχοι μας, δε μπουλιούσαμε γιατί γήντανε μακργιά ο Κασαμπάς. Γείχαμε και δέντρα καρποφόρα: Κυδωνιές, καρυδιές πολλές, μουσπουλιές, ξυνομηλιές, αβραμηλιές, βαρυξυλιές, σουρβιές, ακρανιές, τρικουκκιές... κερασιές, λεφτοκαργιές, τσαραπιές (αγριαχλαδιές)... Γήντου πλούσιο το μέρος».¹¹⁸

Ο ίδιος αφηγητής, Θεοδ. Στρουμπίνης, αναφέρει ότι μία από τις κυριότερες καλλιέργειες του Κωστή ήταν η καλλιέργεια του κανναβιού, το οποίο και επεξεργάζονταν για την παραγωγή υφάσματος:

«Στο Κωστή έσπειράμε πολύ καννάβ'... Έγνεθάσι ντο και έκανάσι γυφάσματα, ρούχα... Έβγαζάμε πολύ καννάβ'. Καθαίνας Κωστιανός γείχε και τη γκανναβιά ντου. Το ένα στρέμμα έδινε διακόσιες πενήντα με τρακόσιες οκάδες καννάβ'. Πωλιούσαμε πολύ και στις εμποροι. Για να κρατήσουμ' σπόρο πε το καννάβ', έσπειράμε το καναβούρ'... μέσ' τη φλάσκα ή μέσ' τα μπαζέδια...».¹¹⁹

Η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον άγιο Κωνσταντίνο και ο Βαφεύς αναφέρει ότι το Κωστή συντηρούσε δύο ιερείς (το 1914 ήταν ο παπα-Δημήτρης και ο παπα-Θεόδωρος). Στο ελληνικό σχολείο υπηρέτησαν ως δάσκαλοι ο Δούκας Δουκίδης, ο Δημ. Γκελεβής, ο Δημ. Μέντης και ο Διογένης. Πριν από τον Βαλκανικό πόλεμο

¹¹⁶ Χουρμουζιάδης, σ. 18-19, ανατύπωση, σ. 157-158.

¹¹⁷ Γερμίδης, σ. 298-9.

¹¹⁸ Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 228-229.

¹¹⁹ Ο.π., σ. 229.

κυριότεροι προύχοντες ήταν ο Μιχαλιός ο Κωτσιανός, οι αδελφοί Μιχαήλ και Κυριάκος Ντούντοι, ο Μ. Μαρινέλης, ο Γαλακτιός, ο Άσπρος, ο Μπακάλης και ο Μούρος.¹²⁰

Ο Βαφεύς αναφέρει ότι το Κωστή ήταν «ελληνικώτατη» κωμόπολη και, λόγω της θέσης του ανάμεσα σε ψηλά βουνά και τον ποταμό «Παραρέσβο», ένα φυσικό οχύρωμα εναντίον επιθέσεων κλεφτών, κομιτατζήδων, Βούλγαρων και Τούρκων.¹²¹

Η περιοχή κατέχεται από τους Βούλγαρους από το 1914, ενώ ο εκπατρισμός σκόρπισε τις οικογένειες σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας, όπως στη Μελική Βέροιας, στην Κερκίνη, στο Στρυμονικό, στην Αγία Ελένη Σερρών, στη Μαυρολεύκη Δράμας και στον Λαγκαδά, στις Σέρρες, στο Ηράκλειο, στο Περιβολάκι και στα Λαγκαδικία, αλλά και στη συνοικία Μπεχτστινάρ της Θεσσαλονίκης.¹²² «Φιλόπονοι και φιλήσυχοι... Ζωηρές αναμνήσεις διατηρούν από τους αγώνες της πατρίδας τους στην εποχή που αρχίζει η δράση των κομιτάτων», θα πει ο Δ. Πετρόπουλος.¹²³ Το 1954 ο Παπαχριστοδούλου γράφει:

*«Η Αγία Ελένη Σερρών εξεπήδησε από το μηδέν με την εργατικότητα των φτωχών χωρικών της Ανατ. Θράκης. Νερά πολλά και διαρκή έδωσαν στον προσφυγικό αυτό συνοικισμό βλάστηση μεγάλη και ευημερία. Το ευχάριστο είναι ότι ο συνοικισμός έχει ομοιογένεια, ώστε να διαγωνίζονται τα ήθη κ' έθιμα... και να συντηρούνται χωρίς κόπο και άμυνα, πράγμα που δεν συμβαίνει στο Λαγκαδά, όπου οι πρόσφυγες είναι λιγότεροι από τους εντοπίους».*¹²⁴

Το υψηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της Αγίας Ελένης, σημειώνει και ο L. Danforth, οφείλεται κυρίως στον ποταμό Στρυμόνα, που τροφοδοτεί με νερό μέσω ενός καλού αρδευτικού δικτύου: «Το 1976 οι Κωστηλίδες, που ήλθαν στην Αγία Ελένη την δεκαετία 1920- '30... αποτελούσαν σχεδόν το μισό πληθυσμό του χωριού. Ήταν οι πλουσιότεροι και πολιτικά οι πιο ισχυροί το χωριού».¹²⁵

Το 1953 ο Π. Παπαχριστοδούλου δηλώνει ότι «χρεωστούμε την αναβίωση του εθίμου στη Μαυρολεύκη Δράμας».¹²⁶ Η πρώτη δημόσια πυροβασία έγινε το 1940, στο κονάκι της Βενετίας Κλώκου, και η δεύτερη το 1947 στο εξωκλήσι.¹²⁷

Η Μαυρολεύκη ήταν οθωμανικός οικισμός. Η εκκλησία ήταν πρώτα τζαμί, που διαμορφώθηκε σε ναό το 1925 –του αγίου Κωνσταντίνου, εις ανάμνησιν του Κωστή –, αλλά κατεδαφίστηκε το 1968.¹²⁸ Το 1958 εγκαινιάστηκε ο νέος ενοριακός ναός, του Αγίου Παντελεήμονα, «προς απογοήτευση των προσφύγων». Η αλλαγή του τιμώμενου αγίου έγινε από τον τότε μητροπολίτη Δράμας Μισσηλίδη Γεώργιο, που ήταν αντίθετος με το έθιμο, με την υποστήριξη ορισμένων κατοίκων του χωριού που

¹²⁰ Βαφεύς, σ. 209.

¹²¹ Ο.π., σ. 209.

¹²² Κ. Αθ. Ρωμαίος, σ. 6.

¹²³ Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σ. 225-27.

¹²⁴ Παπαχριστοδούλου, «Τ' Αναστενάρια 1954», ΑΘΛΓΘ, περίοδος Β, τόμος ΙΘ, 1954, σ. 307-8.

¹²⁵ Loring Danforth, *Τα Αναστενάρια της Αγίας Ελένης*, σ. 81-82.

¹²⁶ Στο *Αντιαρρετικό Φυλλάδιο 14*, Ερμούπολη. Π. Παπαχριστοδούλου, «Τ' Αναστενάρια από Νέα Στοιχεία του 1952», σ. 132.

¹²⁷ Θεόκλητος Κ. Λάντζος, *Η Μαυρολεύκη στο Διάβα του Χρόνου*, Έκδοση Τ.Ε.Δ.Κ. Ν. Δράμας & Δήμου Σιταγρών, Μαυρολεύκη 2005, σ. 95.

¹²⁸ Ο.π., σ. 87.

το πολεμούσαν.¹²⁹ Το 1933 χτίστηκε το παρεκκλήσι των αγίων και το Αγίασμα από τα αδέρφια Αβράμη και Χρίτη. Σήμερα το κονάκι στεγάζεται σε κτίριο που χτίστηκε το 1938 ως κοινοτικός στάβλος και το 1995 διαρρυθμίστηκε ανάλογα ώστε να χρησιμοποιηθεί ως αίθουσα πολλαπλών χρήσεων αλλά και ως κονάκι των αναστενάρηδων.¹³⁰

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αικατερινίδης, Ν. Γεώργιος, «Λαϊκός Πολιτισμός,» *Θράκη*, Γενική Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, 287-335.

_____, «Λαϊκή Λατρεία-Δρώμενα και Τελετουργίες,» *Θράκη: Ιστορική και Λαογραφική Προσέγγιση του Λαϊκού Πολιτισμού της*, Επιστημονική Επιμέλεια Μ. Γ. Βαρβούνης, Εκδόσεις Αλήθεια, Αθήνα, 2006, 99-112.

Αποστολίδης, Μύρτιλος Κ., «Η Φιλιπούπολις επί Τουρκοκρατίας κατά τον 17^ο αιώνα. Προσηλυτισμός των Παυλικιανών εις τον Καθολικισμό,» *Αρχαίον Θρακικού Θησαυρού*, τόμος Η, 146-156.

_____, «Τα Αίτια και η Ιστορία της Τέλειας Εξοντώσεως του Ελληνικού Ιθαγενούς Στοιχείου εν τε τη Βορείω Θράκη (Αν. Ρωμυλία) και Αλλαχού του Νέου Βουλγαρικού Κράτους,» *ΑΘΛΓΘ*, Τόμος ΙΓ, 1946-47, 63-73.

Βαρβάτος, Κώστας Νικ., «Ένα Ταξίδι στα Περασμένα: Αναφορά στις Λαϊκές Παραδόσεις και την Ιστορία του Σαμμακοβίου Θράκης και του Νέου Σιδηροχωρίου Ροδόπης,» *Θρακικά*, Σειρά Δεύτερη, Τόμος 9^ο, Αθήνα, 1994, 107-119.

Βαφεύς, Ευθύμιος Γ., *Ιστορία της Αγαθουπόλεως και Βορειοανατολικής Θράκης*, Νέα Υόρκη, 1948.

Βογαζλής, Δ. Κ., «Το Ηλί-Ντεν, ή Η Βουλγαρομακεδονική επανάσταση του 1903 στη Μακεδονία και Θράκη,» *ΑΘΛΓΘ*, Περίοδος Β, Τόμος 26^ο, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Δημ. Ν. Φραγκιαδάκη, 1961, 3-66.

Γερμίδης, Άγγελος, «Χαμένες Ελληνικές Εστίες της Ανατολικής Ρωμυλίας: Η Αγαθούπολη και η Περιοχή της,» *Θρακικά*, Τόμος 46^ο, 1972-73, 290-310.

Γιαννακάκης, Γεώργιος Ι., *Ιστορία της Θράκης από της Αλώσεως*, *Θρακικά*, Τόμος 29^ο, Εν Αθήναις, 1958.

Γλύκατση-Αρβελέρ, Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*, 10η έκδοση, Ελληνικά Γράμματα.

Δέδε, Μαρία Μιχαήλ, «Τα Τραγούδια και οι Χοροί των Αναστενάρηδων» *Θρακικά*, Τόμος 1^ο, 1978, 75-127.

_____, «Σκέψεις για το Αναστενάρι από Έρευνα στη Ανατολική Ρωμυλία,» Δ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Ιωάννινα, Οκτώβριος 1979, Πρακτικά, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1983, 205-223.

¹²⁹ Ο.π., σ. 92-93.

¹³⁰ Ο.π., σ. 140.

Τριαντάφυλλος, Διαμαντής, «Αρχαία Θράκη,» *Θράκη*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης, 35-97.

_____, «Λατρείες και θεοί στην Αρχαία Θράκη του Αιγαίου,» *Θρακική Επετηρίδα*, Ετήσια Έκδοση του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, Τόμος Δέκατος, Κομοτηνή, 1995-1998, 355-375.

Ευθυμίου, Γρηγόρης Π., «Ο Κιοπέκ Μπέης Διδυμοτείχου,» *ΑΘΛΓΘ*, Περίοδος Β, Τόμος ΙΘ, 1954, 153-160.

Θρακιώτης, Κώστας, *Λαϊκή Πίστη και Λατρεία στη Θράκη*, Εκδόσεις Ρήσος, Αθήνα 1991

Κλήμη-Παναγιωτοπούλου, Σοφία, «Η Σάτιρα στο Θρακικό Τραγούδι,» *Θρακική Επετηρίδα*, Τόμος Τέταρτος, Κομοτηνή, 1983, 91-99.

Κοτζαγεώργη, Ξανθίππη, «Θράκη και Ελληνισμός», Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Θρακικών Σωματείων, <http://alex.eled.duth.gr/MusicLIB/ThrakiEllinismGr.htm>, σ. 1.

Παπαχριστοδούλου, Πολ., «Η Καταστροφή του Βορειοθρακικού Ελληνισμού (1878-1914)», *ΑΘΛΓΘ*, τόμος ΙΣΤ, Ε, Αθήναις 1951, 76-93.

_____, «Γ' Αναστενάρια από Νέα Στοιχεία του 1952 (Μαΐου 21),» *ΑΘΛΓΘ*, Περίοδος Β, Τόμος ΙΗ, 1953, 131-178.

_____, «Γ' Αναστενάρια, Οι Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κ' οι Πιτεράδες: Έθιμα Πανάρχαια της Ανατ. Θράκης και Συγκαιρινά,» *ΑΘΘ*, 1950.

Πετρόπουλος, Δ. Α., «Γ' Αναστενάρια,» *ΑΘΛΓΘ*, Τόμος Ε, 1938-39, 136-142.

_____, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης,» *ΑΘΛΓΘ*, Τόμος ΣΤ, 1939-40, 225-285.

Κουκκίδης, Κωνσταντίνος, «Ο Αντιβουλγαρικός Θρακικός Αγών,» *ΑΘΛΓΘ*, 1958, 193-208.

Κρικόπουλος, Χρήστος Μ., «Το Κρυόνερο της Ανατολικής Θράκης,» *Θρακικά*, Σειρά Δευτέρα, Τόμος 2^{ος}, 1979, 127-186.

Κυριακίδης, Στίλπωνας Π., «Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι,» στο Χατζηγεωργίου, Παναγ. Γ., *Η Αγαθούπολις της Βορειοανατολικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη, 1967, 194.

Κωνσταντινίδης, Κ., «Η Απολλωνία, Σωζόπολις Νυν Καλουμένη,» *Θρακικά*, Τόμος Τρίτος, 1932, 151-171.

Λάντζος, Θεόκλητος Κ., *Η Μαυρολεύκη στο Διάβα του Χρόνου*, Έκδοση Τ.Ε.Δ.Κ. Ν. Δράμας & Δήμου Σιταγρών, Μαυρολεύκη 2005.

Μέγας, Γεώργιος Α., «Αναστενάρια και Έθιμα της Τυρινής Δευτέρας εις το Κωστή και τα πέριξ αυτού Χωριά της Θράκης,» *Λαογραφία*, τ. ΙΘ, 1960-61, 472-534.

- Σπαθάρη-Μπεγλίτη, Ελένη, Ιστορική και Κοινωνική Λαογραφία Ανατολικής Θράκης, Σειρά: Δοκίμιο, Νέα Σύνορα, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- Υφαντίδης, Ευάγγελος Στ., Μητρόπολη Σωζοαγαθουπόλεως: Εκκλησία-Γένος-Παιδεία-Πολιτισμός, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 2000.
- Χουρμουζιάδης, Αναστ., «Περί των Αναστεναρίων και άλλων τινων Παραδόξων Εθίμων και Προλήψεων,» *Εν Κωνσταντινουπόλει* 1873. Ανατύπωση: ΑΘΛΓΘ 26, 1961, 143-166.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Danforth, Loring M., Τα Αναστενάρια της Αγίας Ελένης: Πυροβασία και Θρησκευτική Θεραπεία, Μετάφραση Μανώλης Πολέντας, Εκδόσεις Πλέθρον, 1995.
- Hoddinott, R. F., Οι Θράκες, Μετάφραση Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, 2001.
- Jelavich, Barbara, Ιστορία των Βαλκανίων I, 18^{ος}- 19^{ος}, Πολύτροπον, 2006.

Μπολιάκη, Ε. (2015). Σύντομη ιστορία της βόρειας Θράκης Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 139-170.

Ελένη Μπολιάκη, Ph.D.

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια.

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, Κτήριο Β', 69100-Κομοτηνή

E-mail: eboliaki@bscc.duth.gr

Ο απόηχος της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία στον αθηναϊκό τύπο

Βάγια Σερέτη

Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

***Περίληψη:** Στην παρούσα εργασία ερευνάται ο απόηχος που είχε η προσάρτηση της Αν. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία στον αθηναϊκό τύπο. Μελετώνται τα γεγονότα του βουλγαρικού πραξικοπήματος, η αντίδραση των Ελλήνων της Αν. Ρωμυλίας και η αντίδραση της κοινής γνώμης των Αθηνών. Μέσα από την καταγραφή των συλλαλητηρίων στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, της δράσης των συλλόγων και των πατριωτικών προσφορών, μέσα από τις περιγραφές της ενθουσιώδους κατάταξης των εφέδρων, από τις παραινετικές επιστολές αλλά και την παράθεση λόγιων ποιημάτων, σατιρικών και δημοτικών τραγουδιών διαφαίνεται η διαμαρτυρία και η οργή της κοινής γνώμης κατά των Βουλγάρων, των Τούρκων, κατά των Μεγάλων Δυνάμεων και τέλος κατά της κυβέρνησης και αυτής της αντιπολίτευσης.*

Λέξεις κλειδιά: Ανατολική Ρωμυλία, Βόρεια Θράκη, κοινή γνώμη, τύπος, εφημερίδες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της έρευνας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Διπλωματικής μου διατριβής στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης» του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης με επιβλέποντα καθηγητή τον Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Χατζόπουλο. Σκοπό της έχει την καταγραφή της αντίδρασης του ελληνικού τύπου κατά τη διάρκεια της εθνικής και πολιτικής κρίσης που προκλήθηκε από την πραξικοπηματική προσάρτηση της Αν. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία.

Μέσα από τις ποικίλες καταγραφές του τύπου ανιχνεύονται οι λειτουργίες της δοσμένης ιστορικής στιγμής που αναφέρονται σε συνειδήσεις και συμπεριφορές, σε νοοτροπίες και ιδεολογίες. Στον όρο τύπο, την περίοδο που μελετάμε, δεν μπορούμε παρά να συμπεριλάβουμε μόνο τον έντυπο τύπο, δηλαδή τις εφημερίδες και τα περιοδικά.

Η ιστοριογραφική προσέγγιση του ερευνητέου υλικού καλύπτει τη μικρή χρονική περίοδο από τον Σεπτέμβριο 1885 ως τον Ιούνιο 1886, από την εκδήλωση του βουλγαρικού πραξικοπήματος ως τη λήξη του ναυτικού αποκλεισμού της Ελλάδας από τις Μ. Δυνάμεις και διερευνά την αντίδραση του ελληνικού τύπου της πρωτεύουσας.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν αυτή της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και της μελέτης των ίδιων των εφημερίδων.

Αρχικές πηγές της παρούσας μελέτης αποτέλεσαν οι εξής καθημερινές εφημερίδες της εποχής: «Ακρόπολις», «Εφημερίς», «Νέα Εφημερίς», «Παλιγγενεσία», «Πρωία», «Χρόνος Αθηνών», η εβδομαδιαία σατιρική: «το Άστρ». Μελετήθηκαν και οι

επιθεωρήσεις του έτους 1886 των προαναφερομένων εφημερίδων καθώς και οι επιθεωρήσεις των ετών 1885 και 1886 της «Σφαίρας» και του έτους 1886 της «Ωρας».

Δευτερεύουσες πηγές αποτέλεσαν αυτοτελείς μελέτες και επιστημονικά άρθρα με σχετικό περιεχόμενο.

Οι παραπομπές στις εφημερίδες περιλαμβάνουν τον αρχικό αριθμό του φιλμ, στη συνέχεια τον αριθμό της σελίδας του μικροφίλμ, έπεται το όνομα της εφημερίδας, ακολουθεί ο αριθμός φύλλου κάθε εφημερίδας και, τέλος, παρατίθεται η ημερομηνία. Όσοι αριθμοί σελίδων του μικροφίλμ βρίσκονται σε παρενθέσεις παραπέμπουν στην πρώτη σελίδα του συγκεκριμένου φύλλου.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Ο Ελληνισμός στη Βόρεια Θράκη αποτελούσε ένα δυναμικό στοιχείο κοινωνικά, οικονομικά και πνευματικά. Ζούσε κυρίως στις όχθες των ποταμών Έβρου και Τούντζα και στα παράλια του Εύξεινου Πόντου. Η αστικοποίησή του προκάλεσε την εγκατάλειψη της υπαίθρου και την κατάληψή της από τους Βουλγάρους, οι οποίοι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έφθασαν να υπερτερούν αριθμητικά έναντι των άλλων κοινοτήτων. Έντονη ήταν η εκπαιδευτική δράση των Ελλήνων με εκπαιδευτικά ιδρύματα, συλλόγους και βιβλιοθήκες στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο. Η εκπαίδευση αποτέλεσε πεδίο ανταγωνισμού ανάμεσα στους Βουλγάρους και τους Έλληνες.

Μετά τη βουλγαρική αφύπνιση των Βουλγάρων και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου παραχωρούσε την περιοχή της Βόρειας Θράκης στη Βουλγαρία. Από τη Συνθήκη του Βερολίνου που απέκοψε την περιοχή από τη Βουλγαρία και τη βάπτισε Αν. Ρωμυλία, οι Βούλγαροι δεν έπαυαν να οραματίζονται και να αγωνίζονται για την ένωση των τριών Βουλγαριών του Αγίου Στεφάνου: της Βουλγαρίας, της Αν. Ρωμυλίας και της Μακεδονίας του Πιρίν που επίσης με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δινόταν στη Βουλγαρία. Από την κατοχή της περιοχής από τους Ρώσους γρήγορα επιχειρήθηκε ο εκβουλγαρισμός της. Ο τρόπος εφαρμογής του Οργανικού Νόμου με τις διακρίσεις υπέρ του βουλγαρικού στοιχείου και κατά των άλλων εθνοτήτων οδηγούσε στην ένωση της Αν. Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία. Κάθε ισχυρή εθνότητα προσπαθούσε να καταστήσει αισθητή την παρουσία της με όποιον τρόπο έβρισκε πρόσφορο. Αυτό οδήγησε στα βίαια επεισόδια της 23^{ης} Απριλίου 1885 που ο Αθηναϊκός Τύπος θεώρησε ως προμήνυμα του πραξικοπήματος της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1885 με το οποίο η Βουλγαρία προσάρτησε την Αν. Ρωμυλία.¹ Το πραξικόπημα συντάραξε τους Έλληνες, καθώς η Βόρεια Θράκη ήταν η πρώτη αλύτρωτη χώρα που χανόταν.

Στην Κυβέρνηση έτυχε να βρίσκεται από την 7^η Απριλίου 1885 ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ένας άβουλος πολιτικός με ρητορικές ικανότητες. Το πρόγραμμά του είχε σχεδιαστεί για μακροχρόνια ειρήνη. Ο Δηλιγιάννης διείδε τη δυσκολία των περιστάσεων και δεν αποφάσιζε τον πόλεμο. Ωστόσο, για να μην τραβήξει προς το

¹ 5688 81 «Παλιγγενεσία», αρ. 6536, 18 Φεβρουαρίου 1886.

μέρος του ο Χαρίλαος Τρικούπης ως αρχηγός της αντιπολίτευσης τις λαϊκές μάζες με τις φιλοπόλεμες προτάσεις του, παρασύρθηκε από τον λαό και την αρθρογραφία του Τύπου και υποκρινόταν ότι είναι φιλοπόλεμος, με αποτέλεσμα να κρατήσει σε κατάσταση επιστράτευσης για οχτώ μήνες 60.000 επιστράτους και να επιβαρύνει ανεπανόρθωτα την ελληνική οικονομία ώστε αυτή να οδηγηθεί το 1893 στη χρεοκοπία. Η διαμαρτυρία της κυβέρνησης και η επιστράτευση, παρόλο που υποτιμητικά χαρακτηρίστηκε ένοπλη επαιτεία, ήταν ένα μέσο άσκησης πίεσης, μια αντίδραση στο πραξικόπημα.

Με τις Μεγάλες Δυνάμεις αντίθετες σε κάθε πολεμική ενέργεια του Ελληνικού κράτους, η λύση τελικά δόθηκε με τον Ναυτικό Αποκλεισμό που εφαρμόστηκε από πλοία της Μ. Βρετανίας, Γερμανίας, Αυστρο-Ουγγαρίας, ομοίως και Ιταλίας την 26^η Απριλίου 1886.²

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΤΥΠΟ

1. Τα γεγονότα του βουλγαρικού πραξικόπηματος

Οι δημοσιογράφοι των Αθηνών συνέλαβαν στις σωστές του διαστάσεις το πραξικόπημα όσον αφορά τις συνέπειές του στην κατάσταση του ελληνικού στοιχείου της Αν. Ρωμυλίας. Εξέφραζαν τη βεβαιότητα όλων των Ελλήνων για την επερχόμενη εξόντωση της ελληνικής φυλής μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα πέντε ή δέκα ετών. Είχαν ήδη δοθεί δείγματα της μεθόδου με την οποία οι Βούλγαροι θα εξαφάνιζαν τους Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας. Πεντακόσιους Στενημαχίτες στρατολόγησαν οι Βούλγαροι με θηριώδη βία και τους έστειλαν στη Σλιβνίτσα· από τους δύο χιλιάδες δε ημίονους των ελληνικών χωριών της Στενημάχου άρπαξαν χίλιους πεντακοσίους. Στη Φιλιππούπολη εξανάγκασαν όλους τους Έλληνες να φορούν το βουλγαρικό καλπάκι· αυτός που έβγαине χωρίς αυτό στις οδούς ραπιζόταν, ραβδιζόταν από τον πρώτο τυχόντα Βούλγαρο και κινδύνευε η ζωή του.³ Στην Καβάρνα οι βουλγαρικές αρχές, αφού έδεσαν τα χέρια των προυχόντων και τους μαστίγωσαν, τους έριξαν δέσμιους στις φυλακές, ενώ ορισμένοι από τους στρατιώτες ατίμασαν και τις γυναίκες, και αυτά γιατί οι Έλληνες αρνήθηκαν να στρατευτούν. Η τρομοκρατία συνεχώς αυξανόταν και η ανασφάλεια για τη ζωή των Ελλήνων κυριαρχούσε.⁴ Ο Αθηναϊκός τύπος περιλάμβανε δημοσιεύματα και για αντίσταση των Ελλήνων και στην Αγκιάλο λόγω της στρατολόγησης. Επίσης η Σωζούπολις, η Μεσημβρία, επειδή δεν αναγνώρισαν την ένωση της Αν. Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία, πολιορκούνταν την 8^η Σεπτεμβρίου από Βούλγαρους χωροφύλακες.⁵

Μετά το πραξικόπημα άρχισε αμέσως ο εκβουλγαρισμός του κρατικού μηχανισμού της Αν. Ρωμυλίας. Ειδοποιήθηκαν οι αρχές των νομών και των επαρχιών της Αν. Ρωμυλίας ότι για τις υποθέσεις τους έπρεπε στο εξής να απευθύνονται προς

² Λουλές, Δημήτρης Κ., Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία, Ιωάννινα: εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1991, σ. 84.

³ 7491 41 «Ακρόπολις», αρ. 1312, 11 Ιανουαρίου 1886.

⁴ 10724 610 «Παλιγγενεσία», αρ. 6488, 26 Δεκεμβρίου 1886.

⁵ 10724 440 «Παλιγγενεσία», αρ. 6404, 16 Σεπτεμβρίου 1885.

τους Κυβερνώντες στη Σόφια. Τα γραμματόσημα της πρώην Αν. Ρωμυλίας κάηκαν και αντικαταστάθηκαν από βουλγαρικά, αν και δεν αναγνωρίζονταν από τη διεύθυνση των ταχυδρομείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αναχωρούντες υποχρεώνονταν να λαμβάνουν βουλγαρικά διαβατήρια. Άρχισε με την αυστηρότερη βία να κυκλοφορεί βουλγαρικό χαρτονόμισμα.⁶ Τα διοικητικά δικαστήρια που λειτουργούσαν στην Αν. Ρωμυλία καταργήθηκαν, με τη δικαιολογία ότι δεν προβλέπονταν από τους δικαστικούς νόμους της Βουλγαρίας και άλλωστε θα επιβάρυναν πολύ τον βουλγαρικό προϋπολογισμό, με τον οποίο καλύπτονταν όλες οι δαπάνες της διοίκησης της Αν. Ρωμυλίας μετά την προσάρτηση της Φιλιππούπολης.⁷

Επιπροσθέτως και άλλοι μηχανισμοί τέθηκαν σε λειτουργία με στόχο την εξουδετέρωση του ελληνικού στοιχείου. Αν και οι Τούρκοι ήταν πολυπληθέστεροι, οι Βούλγαροι στράφηκαν εναντίον τους σε μικρότερο βαθμό, γιατί δεν τους θεωρούσαν επίφοβους, μια και δεν είχαν ρίζες στον τόπο, τον οποίο κατείχαν πέντε αιώνες. Άλλωστε πίστευαν ότι οι Τούρκοι υποτάσσονταν αλόγιστα στο πεπρωμένο. Ειδικός ανταποκριτής της «Ακροπόλεως» από τη Φιλιππούπολη έγραφε ότι ο Ηγεμόνας υποκρινόταν θαυμάσια, δίνοντας από τη μια μεριά υποσχέσεις στην Πύλη για υποταγή και αφοσίωση, δρώντας ωστόσο εναντίον της στην Αν. Ρωμυλία. Η κατάργηση των δύο άλλων γλωσσών ήταν ήδη γεγονός τετελεσμένο. Στις διαμαρτυρίες του Μητροπολίτη Ιωακείμ και των αντιπροσώπων των ελληνικών πληθυσμών της Αν. Ρωμυλίας προς τον Νομάρχη και τον ίδιο τον Ηγεμόνα ο Νομάρχης απάντησε ότι στο εξής η μόνη επίσημη γλώσσα ήταν η βουλγαρική· σ' αυτήν έπρεπε να ήταν γραμμένο κάθε έγγραφο, γιατί αλλιώς καμία προσοχή δεν θα δινόταν στις υποθέσεις της Μητρόπολης. Έθεσαν σε εφαρμογή και σχέδιο ελέγχου της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων της Αν. Ρωμυλίας.⁸

Με σπαραγμό γράφονταν ανταποκρίσεις και άρθρα στον Αθηναϊκό τύπο που διεκτραγωδούσαν την κατάσταση των Ελλήνων στην Αν. Ρωμυλία και προέβλεπαν διαρπαγές των λαμπρότερων εκκλησιών, των κυριότερων δημόσιων κτημάτων, ύβρεις, καταδιώξεις, κινδύνους της τιμής και της περιουσίας τους.⁹

Ο επαπειλούμενος κίνδυνος δεν αφορούσε μόνο την Αν. Ρωμυλία, αλλά και τη Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτά τα δεινά περίμεναν, έγραφε η «Ακρόπολις», και τους Έλληνες της Μακεδονίας σε τρία ή πέντε χρόνια και αργότερα τους Έλληνες του ελεύθερου κράτους της Ελλάδας.¹⁰ Ο αγώνας λοιπόν που έπρεπε να διεξαχθεί ήταν υπέρ των εαυτών τους, εφόσον βρίσκονταν τόσο κοντά δύο σλαβικά βασίλεια που το καθένα είχε πληθυσμό τριών εκατομμυρίων και εκτείνονταν μέχρι τη Ροδόπη το ένα και μέχρι τα Βιτώλια (Μοναστήρι) το άλλο.¹¹ Οι δημοσιογράφοι έκρουαν τον κώδωνα κινδύνου, ότι, αν δεν λαμβάνονταν μέτρα, η Μακεδονία σαν άλλη Αν. Ρωμυλία θα χανόταν. Το επόμενο πραξικόπημα θα γινόταν στη Θεσσαλονίκη.¹² Ορατός ήταν ο κίνδυνος που διέτρεχε και η υπόλοιπη Θράκη,

⁶ 7622 426 «Ακρόπολις», αρ. 1241, 31 Οκτωβρίου 1885.

⁷ 7491 133 «Ακρόπολις», αρ. 1355, 3 Φεβρουαρίου 1886.

⁸ 7491 469 «Ακρόπολις», αρ. 28 Απριλίου 1886.

⁹ 7622 426 «Ακρόπολις», αρ. 1241, 31 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰ 7491 41 «Ακρόπολις», αρ. 1312, 11 Ιανουαρίου 1886.

¹¹ 7622 292 «Ακρόπολις», αρ. 1208, 27 Σεπτεμβρίου 1885.

¹² 7622 316 «Ακρόπολις», αρ. 1214, 3 Οκτωβρίου 1885.

καθώς επιθυμητή ήταν μία μεγέθυνση της Βουλγαρίας ως το Αιγαίο.¹³ Τέλος συχνά οι δημοσιογράφοι του αθηναϊκού Τύπου υπενθύμιζαν πόσο λίγο η Κωνσταντινούπολη απείχε από τη Βουλγαρία και γι' αυτό κινδύνευε.¹⁴ Από την άλλη πλευρά και οι ρουμανικές εφημερίδες, σχετικά με το μέλλον της Βουλγαρίας, έγραφαν ότι άπαξ και ενωνόταν η Θράκη με τη Βουλγαρία, εύκολη θα ήταν μετά και η ένωση της Δοβρουτσάς με τη Βουλγαρία.¹⁵

Προτεινόταν από το σύνολο του αθηναϊκού Τύπου ο πόλεμος. Ο «Χρόνος Αθηνών» στην επικεφαλίδα του από τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος έγραφε το σύνθημα: «Κηρύξατε τον Πόλεμον!». Μόνο μετά τον ναυτικό αποκλεισμό, προς την έκβαση της κρίσης, την τελευταία εβδομάδα του Απριλίου 1886, διέγραψε το σύνθημα από την επικεφαλίδα, επειδή, κατά τα γραφόμενα, ήταν αμφίβολο αν εκπληρούσε τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκε.¹⁶

Αν και ο αθηναϊκός Τύπος δεν έπαψε να προτείνει τον πόλεμο ως απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης, ωστόσο κανείς δημοσιογράφος δεν πρότεινε απελευθέρωση της Αν. Ρωμυλίας. Μόνο ειδικός ανταποκριτής από τη Φιλιπούπολη καλούσε την ελληνική Κυβέρνηση να πέμψει τα στρατεύματά της στην κοιλάδα του Έβρου ποταμού.¹⁷

2. Η αντίδραση των Ανατολικορωμυλιωτών

Το βουλγαρικό πραξικόπημα σήμαινε για τους Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας το τέλος της πολιτικής αναγνώρισης που τους είχε αναγνωρίσει η συνθήκη του Βερολίνου και την απαρχή του πλήρους εκβουλγαρισμού των δομών της επαρχίας, καθώς και τον παραγκωνισμό, αν όχι τον διωγμό, των άλλων εθνικοτήτων που συμβιούσαν στην περιοχή. Όσο και να ήθελε ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας να παραστήσει ότι επικρατούσε ησυχία και τάξη κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματος, η αλήθεια είναι ότι οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας αντιστάθηκαν.

Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να παραστήσουν την ελληνική και τουρκική μειονότητα ως ευμενώς διακείμενες απέναντι στην ένωση της Αν. Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία, ώστε να εκλείψει κάθε επιχείρημα των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων εναντίον αυτής της ένωσης, μια και το σκεπτικό για τη δημιουργία της ημιαυτόνομης επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας βασιζόταν στην ύπαρξη ισχυρής ελληνικής παρουσίας στην περιοχή.¹⁸ Γι' αυτόν τον σκοπό από τη μια μεριά προσπάθησαν να φιμώσουν κάθε φωνή διαμαρτυρίας με την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, την απαγόρευση της έκδοσης της «Φιλιππουπόλεως» και την απαγόρευση της κυκλοφορίας εφημερίδων σταλμένων από το ελληνικό κράτος, και με ευκολία από την άλλη τηλεγραφούσαν σε καίριες χρονικές στιγμές στα ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία ανυπόστατες ειδήσεις για εκδηλώσεις τιμής και ευαρέσκειας προς τον Ηγεμόνα, στις

¹³ 9329 218 Εφημερίς, αρ. 269, 26 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁴ 9329 424 Εφημερίς, αρ. 361, 27 Δεκεμβρίου 1885.

¹⁵ 7622 281 «Ακρόπολις», αρ. 1205, 24 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁶ 14316 117 «το Άστυ», αρ. 32, 30 Απριλίου 1886.

¹⁷ 7491 (184) «Ακρόπολις», αρ. 1347, 15 Φεβρουαρίου 1886.

¹⁸ 9329 (346) «Εφημερίς», αρ. 325, 21 Νοεμβρίου 1885.

οποίες δήθεν συμμετείχαν και προσωπικότητες (μητροπολίτες, προύχοντες) από τον χώρο της ελληνικής κοινότητας.¹⁹

Η αλήθεια όμως είναι ότι οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας θορυβήθηκαν με την αναγγελία του πραξικοπήματος, διέκειντο δυσμενώς απέναντί του και αντέδρασαν στο μέτρο του δυνατού.²⁰ Από τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος η «Ακρόπολις» ενημέρωνε για την ηρωική αντίσταση 800 Στενημαχιτών.²¹ Έλληνες σπουδαστές της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Παρίσι αντιδρώντας στην είδηση που είχε δημοσιευτεί στο Παρίσι ότι: «αι μειονότητες, Ελλήνων και Τούρκων, έπεμψαν πρεσβείας εις Φιλιππούπολιν, διά να ευχαριστήσωσι την προσωρινήν κυβέρνησιν ...» δημοσίευσαν τη διαμαρτυρία της ελληνικής μειονότητας για τις συνεχείς διώξεις των Βουλγάρων κατά των ελληνικών σχολείων της χώρας, την αγανάκτησή τους για την παραβίαση της συνθήκης του Βερολίνου. Δήλωσαν ότι προτιμούν χίλιες φορές περισσότερο την τουρκική εξουσία από τον εκβουλαρισμό.²²

Με την παρουσία των Τούρκων επιτρόπων Λεβίβ και Γαβδάν στην περιοχή είχαν οι Ρωμυλιώτες Έλληνες μία ευκαιρία για να αντιδράσουν. Όμως η αποτυχία της συνδιάσκεψης, η ασυμφωνία των Δυνάμεων, ο ανταγωνισμός μεταξύ Ρωσίας και Αυστρίας, η υπεράσπιση των βουλγαρικών πόθων από την Αγγλία, η απόκρουση της σερβικής εισβολής, οι ενδείξεις της παλινδρόμησης της ρωσικής κυβέρνησης, το αίμα των Βουλγάρων της Ρωμυλίας που χύθηκε κατά τον Σερβοβουλγαρικό πόλεμο, το αναποφάσιστο της Πύλης για μια δραστική ενέργεια, όλα αυτά ενθάρρυναν ακόμη περισσότερο τους Βουλγάρους, ώστε να αντισταθούν κατά της αποστολής της Πύλης. Έτσι, αμέσως ξεσηκώθηκαν οι Βούλγαροι της Ρωμυλίας που συγκρότησαν θορυβώδη συλλαλητήρια σε όλες τις πόλεις και τα χωριά και διαμαρτυρήθηκαν κατά της επανόδου στο πρώην καθεστώς, διακηρύσσοντας στους αντιπροσώπους των Δυνάμεων ότι δεν ανέχονταν την παρουσία των Τούρκων απεσταλμένων· κάθε διάβημα για δημοσίευση της προκήρυξης που έφεραν θα γινόταν αιτία διατάραξης της ησυχίας του τόπου. Στη Φιλιππούπολη στρατοπέδευσε όχλος πολύς ενόπλων χωρικών από τα περίχωρα για να καταδειχτεί ότι οι διακηρύξεις και οι απειλές αυτές δεν ήταν λόγια απλά, αλλ' απόφαση σταθερή. Ταυτόχρονα προσκλήθηκαν ο Έλληνας μητροπολίτης και οι προύχοντες της ελληνικής κοινότητας να μην έρθουν σε καμία συνεννόηση με τους Τούρκους απεσταλμένους, γιατί σε διαφορετική περίπτωση κανείς δεν μπορούσε να εγγυηθεί για την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας τους. Παρόμοιες απειλές έγιναν και προς τους Έλληνες του Πύργου, της Αγκιάλου και του Καβακλή. Βεβαιωνόταν στον αθηναϊκό τύπο δε ότι μυστικές εταιρίες εμπρηστών και ληστρικές συμμορίες παντού σχηματίστηκαν με σκοπό να καταστρέψουν και να αρπάξουν κάθε τι ελληνικό, αν οι Έλληνες εκδήλωναν τα ανθενωτικά τους αισθήματα. Οι Βούλγαροι δεν είχαν ξεχάσει ότι ένας από τους κυριότερους λόγους για τους οποίους ίδρυσε η Ευρώπη την Αν. Ρωμυλία ήταν και η ύπαρξη σ' αυτήν του ελληνικού στοιχείου και εκείνη τη στιγμή φοβούνταν κάθε χριστιανική φωνή

¹⁹ 7491 (153) «Ακρόπολις», αρ. 1340, 8 Φεβρουαρίου 1886.

²⁰ 9329 (411) «Εφημερίς», αρ. 355, 23 Δεκεμβρίου 1885.

²¹ 7622 246 «Ακρόπολις», αρ. 1196, 14 Σεπτεμβρίου 1885.

²² 9329 (184) «Εφημερίς», αρ. 255, 12 Σεπτεμβρίου 1885 και 9329 (194) «Εφημερίς», αρ. 260, 17 Σεπτεμβρίου 1885.

διαμαρτυρίας από την Αν. Ρωμυλία κατά της ένωσης. Θέλησαν συνεπώς να την καταπνίξουν με την τρομοκρατία. Για τον αντίθετο λόγο οι Τούρκοι Λεβίβ και ο Γαβδάν προέτρεψαν τους Έλληνες να προβούν σε διαμαρτυρία, γεγονός που έγινε γνωστό στους Βουλγάρους. Η «Ακρόπολις» επέκρινε την Πύλη για την προσπάθειά της να χρησιμοποιήσει τους Έλληνες ξεσηκώνοντάς τους και να τους καταστήσει θύματα της αγριότητας των Βουλγάρων χωρίς να έχει διάθεση η Τουρκία να λάβει ένα γενναίο μέτρο κατά των Βουλγάρων, χωρίς να τολμά να στείλει στρατό. Θεωρούσε ότι έπρεπε για την ασφάλειαν των ατυχών ομογενών να τεθεί φραγμός στις μικροπονηριές της Πύλης με έντονες παραστάσεις από τους αρμόδιους.²³

Από τις χαρακτηριστικότερες πράξεις που καταγράφονταν στον αθηναϊκό τύπο της εποχής αντίδρασης των Ελλήνων της Αν. Ρωμυλίας ήταν η αποφυγή της κατάταξής τους στον στρατό της Βουλγαρίας και Αν. Ρωμυλίας. Όταν με την κήρυξη του Σερβοβουλγαρικού πολέμου οι ανάγκες στον βουλγαρικό στρατό αυξήθηκαν, κλήθηκαν σε επιστράτευση οι Έλληνες και οι άλλες εθνικότητες της Αν. Ρωμυλίας. Οι μειονότητες ταραχτήκαν, γιατί κανείς δεν επιθυμούσε να πολεμήσει εναντίον των Σέρβων. Η αγορά της Φιλιππούπολεως έμενε σχεδόν έρημη από ανθρώπους, επειδή κρύβονταν στα σπίτια τους από τον φόβο της στρατολογίας.²⁴ Οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας απέφευγαν την κατάταξή τους στον βουλγαρικό και ανατολικορωμυλιωτικό στρατό με κίνδυνο πολλές φορές της ζωής τους.²⁵ Πράγματι όλοι οι Έλληνες της Ρωμυλίας αντέδρασαν και ιδίως οι Στενημαχίτες. Ο δήμαρχος της Στενημάχου και ο βουλευτής προσπάθησαν να αποτρέψουν την επιστράτευση των Ελλήνων. Οι Έλληνες που βίαια σύρονταν στους στρατώνες, μεταξύ των οποίων και 40 Στενημαχίτες, αντιστάθηκαν, αλλά όταν δεν κατόρθωσαν τίποτε, άρχισαν να τρέπονται προς τους αγρούς, όπου χωροφύλακες τους καταδίωξαν και σκότωσαν μερικούς. Οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων έκαναν παραστάσεις προς τις κυβερνήσεις τους και έτσι οι Βούλγαροι αναγκάστηκαν να αφήσουν όλους τους Έλληνες.²⁶ Και ενώ ήταν αντίθετοι στη στράτευσή τους στον βουλγαρικό στρατό, ζητούσαν από το ελληνικό κράτος να τους δεχτεί ως εθελοντές και με προθυμία κατατάσσονταν στον ελληνικό στρατό Έλληνες από τη Στενήμαχο, τη Φιλιπούπολη και άλλα μέρη της Αν. Ρωμυλίας, παρά τις δυσκολίες λόγω του αποκλεισμού της Αν. Ρωμυλίας, γεγονός που χαροποιούσε τους δημοσιογράφους, οι οποίοι εξέφραζαν την ευχαρίστησή τους: «Χθες κατετάχθησαν, εκτός των άλλων εν σώματι και 100 Θράκες εξ Ανατολικής Ρωμυλίας ως εθελονταί, και πολλοί άλλοι του εξωτερικού αυθορμητώς προσέρχονται ή παρασκευάζονται προς τον σκοπόν τούτον.»²⁷

Και όταν οι ενέργειες των Ελλήνων έπαυσαν να έχουν ως στόχο τους Βουλγάρους και στόχευαν τους Τούρκους, με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη της Φιλιπούπολης

²³ 7622 (546) «Ακρόπολις», αρ. 1271, 30 Νοεμβρίου 1885.

²⁴ 9329 (367) «Εφημερίς», αρ. 334, 30 Νοεμβρίου 1885.

²⁵ 9329 351 «Εφημερίς», αρ. 327, 23 Νοεμβρίου 1885.

²⁶ 9329 327 «Εφημερίς», αρ. 316, 12 Νοεμβρίου 1885.

²⁷ 7622 (320) «Ακρόπολις», αρ. 1215, 4 Οκτωβρίου 1885 και 7491 (15) «Ακρόπολις», αρ. 1305, 4 Ιανουαρίου 1886 και 7491 (171) «Ακρόπολις», αρ. 1344, 12 Φεβρουαρίου 1886 και 7491 (188) «Ακρόπολις», αρ. 1348, 16 Φεβρουαρίου 1886.

συλλέγονται έρανοι και αποστέλλονται εθελοντές στην Ελλάδα, γεγονός που εξοργίζει τους Τούρκους.²⁸

Αυτό λοιπόν ήταν το φρόνημα όλων των Ελλήνων της Αν. Ρωμυλίας. Ωστόσο οι επικεφαλής των Ελλήνων αναγκάστηκαν να εκφράσουν δημόσια τη χαρά τους για την ένωση της Αν. Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία, Τις φορές που αναπέμφθηκαν ύμνοι προς τιμήν του ηγεμόνα, πραγματοποιήθηκαν κάτω από βία, ή όταν πια όλα είχαν κριθεί οριστικά και δεν είχαν να αναμένουν τίποτα από κανέναν οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας. Το μόνο που τους έμενε ήταν ο συμβιβασμός με το ισχύον καθεστώς της προσάρτησης, για να αποσπάσουν από τις αρχές υποσχέσεις για τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους, και η μετάθεση των ελπίδων για το μέλλον. Έτσι, μεταξύ άλλων καταπιέσεων αναφέρεται ο εξαναγκασμός του δημάρχου της Αγκιάλου να ζητωκραυγάσει μέσα στην εκκλησία υπέρ του ηγεμόνα και της Ένωσης.²⁹

Το παρόν κεφάλαιο κλείνει με την αντίθεση ανάμεσα στο *φαίνεσθαι* και το *είναι*. Στο φιλικό κλίμα της επίσκεψης του ηγεμόνα στον Έλληνα Μητροπολίτη απαντά η γεμάτη οδύνη και αγωνία επιστολή του ειδικού ανταποκριτή της Ακρόπολης στη Φιλιπούπολη. Στις 5 Φεβρουαρίου 1886 έφθασε στη Φιλιπούπολη ο Ηγεμόνας και στις 8 Φεβρουαρίου επισκέφτηκε την Α. Π. τον Έλληνα Μητροπολίτη σε φιλικό κλίμα και εκτός των άλλων η Α. Υ. παρεκάλεσε τους Έλληνες να αποστείλουν τα παιδιά τους στη στρατιωτική Σχολή της Σόφιας.³⁰ Από την άλλη μεριά ειδικός ανταποκριτής της «Ακροπόλεως» εξέφραζε την απελπισία του για την υποδοχή του Βάττεμπεργκ στη Φιλιπούπολη μετά την αναγνώρισή του ως διοικητή της Αν. Ρωμυλίας: «Αισθάνομαι την καρδιάν μου φλεγμαίνουσαν υπό οδύνης και απελπισμού, βλέπων την ωραίαν Φιλιπούπολιν μου, ένθα προ εικοσαετίας μόλις ηκούετο φθόγγος βουλγαρικός, αναγνωριζομένην πλέον ως πόλιν βουλγαρικήν. Η κόνις των οστών του Μακεδόνας Φιλίππου βεβαίως θα συνταραχθή όπου του κόσμου και αν ευρίσκηται, επί τη ανιέρω ταύτη βεβηλώσει, και συ, Ελλάς μου, αισθάνθητι ερύθημα αγανακτήσεως επί του προσώπου σου, βλέπουσα αποβαρβαρουμένην μίαν των πολυτιμοτέρων Ακροπόλεων σου, ένα των λαμπροτάτων αδαμάντων του στέμματός σου». Ο ανταποκριτής κατέληγε καλώντας την Ελλάδα να στείλει τα στρατεύματά της στις πεδιάδες της Θράκης και τον «γλυκύτατο» Έβρο, για να ελευθερώσουν τις ελληνικές περιοχές.³¹

3. Τα συλλαλητήρια στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις

Το άκουσμα της είδησης του πραξικοπήματος συντάραξε τον ελληνικό λαό και τον αθηναϊκό τύπο. Αμέσως οργανώθηκαν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας πρώτα στην Αθήνα και στη συνέχεια σε πολλές άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Στα ψηφίσματα στα οποία κατέληξαν αυτά τα συλλαλητήρια με αποδέκτες τον πρωθυπουργό, τον βασιλιά, τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά και τον Ελληνισμό εκτός των συνόρων της Ελλάδας, εκφράζεται η βαθιά αγανάκτηση για

²⁸ 7622 (594) «Ακρόπολις», αρ. 1283, 1 Δεκεμβρίου 1885.

²⁹ 7622 (396) «Ακρόπολις», αρ. 1234, 24 Οκτωβρίου 1885.

³⁰ 7491 (153) «Ακρόπολις», αρ. 1340, 8 Φεβρουαρίου 1886.

³¹ 7491 (184) «Ακρόπολις», αρ. 1347, 15 Φεβρουαρίου 1886.

τις πανσλαβιστικές απόπειρες. Το πραξικόπημα θεωρείται ως αρχή της εκτέλεσης προμελετημένου σχεδίου για την εξόντωση του ελληνικού έθνους και τον σφετερισμό και άλλων χωρών του. Επισημαίνεται ο κίνδυνος που διατρέχει η Μακεδονία αλλά και η ίδια η Ελλάδα (σαν να μην ήταν από μόνο του αρκετό και να μην άξιζε τον ξεσηκωμό το ίδιο το πραξικόπημα στην Αν. Ρωμυλία, αλλά να χρειαζόταν επιπλέον ενισχυτικά επιχειρήματα για την αντίδραση και τις συνεπαγόμενες θυσίες). Ζητείται «ανδρική» αντίδραση, πατριωτική ενέργεια από την κυβέρνηση για τη σωτηρία του Ελληνισμού απέναντι στη «βάρβαρη» εισβολή των Βουλγάρων στη χώρα του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ζητείται και η σύμπραξη της αντιπολίτευσης. Δηλώνεται το αμείωτο φρόνημα του λαού και η προθυμία του να υποστεί κάθε θυσία για την υποστήριξη των δικαιωμάτων του Ελληνισμού και την απόκρουση των Βουλγάρων. Ακούγονται συνθήματα κατά των Βουλγάρων και υπέρ του πολέμου· τα σοβινιστικά πάθη καλλιεργούνται ανάμεσα στους δύο λαούς. Δηλώνεται η ένθερμη υποστήριξη στην κυβέρνηση, με την προϋπόθεση, όμως, κάποιες φορές ότι θα ενεργεί σύμφωνα με το εθνικό καθήκον.³²

Οποσδήποτε τα συλλαλητήρια έδειχναν ότι οι Έλληνες του ελληνικού κράτους συμμερίζονταν την αγωνία των Ελλήνων της Αν. Ρωμυλίας. Ωστόσο, δεν κατέληγαν σε απόφαση σχετικά με την Αν. Ρωμυλία, παρά μόνο γενικά για άλλες αλύτρωτες ελληνικές περιοχές.

Μετά την πρώτη αυθόρμητη διαμαρτυρία³³ ακολούθησαν τα εξής οργανωμένα συλλαλητήρια:

1. Το μεγάλο συλλαλητήριο της 9ης Σεπτεμβρίου 1885.³⁴

2. Τα συλλαλητήρια Πειραιά³⁵ και επαρχιών: στην Καλαμάτα,³⁶ την Πάτρα,³⁷ το Αίγιο,³⁸ το Ναύπλιο,³⁹ το Γαλαξίδι, τη Λάρισα, την Αταλάντη,⁴⁰ τα Σφακιά και σε άλλες επαρχίες της Κρήτης, στην Ξάνθη,⁴¹ την Τρίπολη, το Γύθειο,⁴² τον Βόλο,⁴³ την Άνδρο,⁴⁴ τη Ραψάνη,⁴⁵ τα Τρίκαλα.⁴⁶

³² 14835 369 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 183, 10 Σεπτεμβρίου 1885/ 14835 375 «Χρόνος Αθηνών» αρ. 185, 13 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 229 «Ακρόπολις», αρ. 1192, 10 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 234 «Ακρόπολις», αρ. 1193, 11 Σεπτεμβρίου 1885/ 9329 187 «Εφημερίς», αρ. 286, 13 Σεπτεμβρίου 1885/ 9329 226 «Εφημερίς», αρ. 273, 30 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 337 «Ακρόπολις», αρ. 1219, 9 Οκτωβρίου 1885 κ.ά.

³³ 14835 369 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 183, 9 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁴ 7622 229 «Ακρόπολις», αρ. 1192, 10 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁵ 7622 250 «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁶ 14835 369 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 183, 10 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 234 «Ακρόπολις», αρ. 1193, 11 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁷ 7622 246 «Ακρόπολις», αρ. 1196, 14 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁸ 7622 254 «Ακρόπολις», αρ. 1198, 16 Σεπτεμβρίου 1885.

³⁹ 14835 375 «Χρόνος Αθηνών» αρ. 185, 13 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁰ 7622 258 «Ακρόπολις», αρ. 1199, 17 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴¹ 7622 262 «Ακρόπολις», αρ. 1200, 18 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴² 7622 261 «Ακρόπολις», αρ. 1200, 18 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴³ 7622 265 «Ακρόπολις», αρ. 1201, 19 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁴ 7622 266 «Ακρόπολις», αρ. 1201, 19 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁵ 9329 208 «Εφημερίς», αρ. 265, 22 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁶ 7622 274 «Ακρόπολις», αρ. 1203, 21 Σεπτεμβρίου 1885.

Μεγάλο συλλαλητήριο έγινε στις 15 Σεπτεμβρίου 1885 στη Λάρισα, στο οποίο πήραν μέρος όλοι οι κάτοικοι της πόλης, Έλληνες, Τούρκοι και Εβραίοι.⁴⁷ Ο «Χρόνος Αθηνών» αναδημοσίευε το τέλος της αγόρευσης του τούρκου καθηγητή Αλή Εφένδη: «Εάν πρόκειται να διαλυθεί το μουσουλμανικό έθνος από την Ευρώπη και να απωλέσει τα διά πολέμου και θυσιών κατακτηθέντα προ τεσσάρων αιώνων μέρη, ταύτα πρέπει ν' αποδοθώσιν εις τους αληθείς κυρίους, τους Έλληνας, διότι απ' αυτούς και μόνους τα επήραν».⁴⁸

Αλλά και στην Ξάνθη, σύμφωνα με ιδιωτικές επιστολές, οι εκεί Τούρκοι και Έλληνες διοργάνωσαν από κοινού διαδήλωση και διαμαρτυρία κατά του βουλγαρικού κινήματος.⁴⁹

3. Το μεγάλο συλλαλητήριο των συντεχνιών της 29^{ης} Σεπτεμβρίου κατά το οποίο επεισόδια, που οδήγησαν σε συλλήψεις, προκλήθηκαν κάτω από την οικία του Δηλιγιάννη.⁵⁰

4. Το συλλαλητήριο μετά από τον λόγο του βασιλιά στη Βουλή.⁵¹

5. Το συλλαλητήριο της 12^{ης} Ιανουαρίου 1886 κατά του Ρούμπολδ.⁵²

6. Το συλλαλητήριο στον Πειραιά της 13^{ης} Ιανουαρίου⁵³ και τα συλλαλητήρια στο Ναύπλιο στη Σύρο, στη Σπάρτη και αλλού που κατέληξαν σε φιλοπόλεμα ψηφίσματα.⁵⁴

7. Τα συλλαλητήρια μετά τη δήλωση υποχώρησης του Δηλιγιάννη.

α) Το συλλαλητήριο της 15^{ης} Απριλίου.⁵⁵

β) Το συλλαλητήριο της 15^{ης} Απριλίου του Εθνικού Δεσμού.⁵⁶

γ) Το συλλαλητήριο της 16^{ης} Απριλίου.⁵⁷

8. Το συλλαλητήριο για τον ναυτικό αποκλεισμό της 27^{ης} Απριλίου.⁵⁸

Ο ανεξάρτητος αθηναϊκός τύπος όχι μόνο στήριξε τέτοιες διαδηλώσεις, αλλά τις προκάλεσε και παρότρυνε τον λαό να συμμετάσχει μαζικά. Από τους ομιλητές των πρώτων συγκεντρώσεων ήταν ο δημοσιογράφος Κ. Δούνης. Ο «Χρόνος Αθηνών» στο κύριο άρθρο του στις 9 Σεπτεμβρίου προέτρεπε τον ελληνικό λαό να διαμαρτυρηθεί σύσσωμος με μία φωνή στο όνομα των συμφερόντων του Ελληνισμού και του Διεθνούς Δικαίου κατά της ένωσης της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία. Θεωρούσε ότι έπρεπε να γίνουν από άκρη σε άκρη στην «ελεύθερη και αλύτρωτη Ελλάδα» συλλαλητήρια.⁵⁹

⁴⁷ 9329 210 «Εφημερίς», αρ. 266, 23 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 258 «Ακρόπολις», αρ. 1199, 17 Σεπτεμβρίου 1885/ 14835 400 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 199, 26 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁸ 14835 400 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 199 26 Σεπτεμβρίου 1885.

⁴⁹ 7622 262 «Ακρόπολις», αρ. 1200, 18 Σεπτεμβρίου 1885.

⁵⁰ 8409 250 «Νέα Εφημερίς», αρ. 274, 1 Οκτωβρίου 1885/ 10724 465 «Παλιγγενεσία», αρ. 6416, 30 Σεπτεμβρίου 1885/ 9329 225 «Εφημερίς», αρ. 273, 30 Σεπτεμβρίου 1885.

⁵¹ 14835 435 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 216, 13 Οκτωβρίου 1885.

⁵² 8410 29 «Νέα Εφημερίς», αρ. 13, 13 Ιανουαρίου 1886/ 7491 49 «Ακρόπολις», αρ. 1314, 13 Ιανουαρίου 1886.

⁵³ 5688 23-24 «Παλιγγενεσία», αρ. 6507, 14 Ιανουαρίου 1886.

⁵⁴ Κορδάτος, Γιάννης, ό.π., σ. 479.

⁵⁵ 7491 425 «Ακρόπολις», αρ. 1405, 16 Απριλίου 1886.

⁵⁶ Στο ίδιο.

⁵⁷ 7491 429 «Ακρόπολις», αρ. 1406, 17 Απριλίου 1886.

⁵⁸ 6790 93 «Πρωία», αρ. 2182, 28 Απριλίου 1886.

⁵⁹ 14835 368 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 182, 9 Σεπτεμβρίου 1885.

Τον ρόλο αυτών των διαδηλώσεων τον καταγράφει ο ίδιος ο TIMESON (Χρονόπουλος), συντάκτης της «*Ακροπόλεως*», στο πρωτοσέλιδο της 13^{ης} Σεπτεμβρίου, σχολιάζοντας τα έκτροπα που έγιναν στη διαδήλωση του Πύργου. «... Οι Έλληνες συμμετέχοντας σε συλλαλητήρια αναδεικνύονται γενναίοι πατριώτες. Και η Ελλάς δίνει την εντύπωση στους Ευρωπαίους ότι συνταράσσεται στις κρίσιμες αυτές περιστάσεις. Οι Έλληνες των υποδουλωμένων περιοχών ενισχύονται και ενθουσιάζονται βλέποντας την πρωτεύουσα να διαμαρτύρεται έντονα και τις επαρχίες να δείχνουν τέτοια φιλοπατρία. Οι Έλληνες στη Μακεδονία αντλούν από τα γεγονότα νέες δυνάμεις, ενώ οι Βούλγαροι μαθαίνουν για την αντίδραση των Ελλήνων. Τέτοιες είναι οι πολύτιμες συνέπειες των εξεγέρσεων του κέντρου και κάθε γωνιάς της Ελλάδας».⁶⁰

Βέβαια δεν έλειψαν και οι φωνές που συνιστούσαν ηρεμία στον λαό και ισχυρίζονταν ότι οι υπαίθριοι ρήτορες πολλές φορές έβρισκαν ευκαιρία για να εκτονώσουν τα πάθη τους. Συγκεκριμένα κατονομαζόταν ο Αναστάσιος Γεννάδιος που, κατά τη γνώμη της «*Παλιγγενεσίας*», εκείνο τον καιρό που απαιτούνταν ακλόνητη εμπιστοσύνη στον βασιλιά, εκείνος έσπερνε τον σπόρο της αμφιβολίας.⁶¹

Δεν έλειψε και γενικότερα ο σκεπτικισμός σχετικά με αυτές τις διαδηλώσεις. Διατυπωνόταν από τον τύπο ο φόβος μήπως όλος ο ενθουσιασμός αναλωνόταν σε επιδείξεις και σε κενούς λόγους και έχανε τον δυναμισμό του. Κρινόταν ότι δεν ήταν έργο των συλλαλητηρίων να βουλεύονται σχετικά με τον τρόπο της στρατιωτικής ενέργειας. Προτεινόταν να καταταχτούν στον στρατό όσοι ήθελαν να προμαχήσουν για τον Ελληνισμό. Οι διαδηλώσεις και τα συλλαλητήρια και τα βουλεύματα θα οδηγούσαν στην απαξίωση της κυβερνητικής εξουσίας.⁶²

Η κυβέρνηση αντιμετώπιζε με δυσμένεια και φόβο τα συλλαλητήρια και τις διαδηλώσεις· άλλο προσπάθησε να αποτρέψει,⁶³ σε άλλο τα όργανά της επιτέθηκαν στους διαδηλωτές,⁶⁴ σε άλλο ακούστηκαν συνθήματα εναντίον της.⁶⁵ Σε επίλογο άρθρου της «*Πρωίας*», του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου της κυβέρνησης, τα συλλαλητήρια χαρακτηρίζονταν εθνικές παραφορές και άκοσμες επιδείξεις· διατυπωνόταν ο ισχυρισμός ότι μόνο επιζήμια ήταν και δημιουργούσαν προσκόμματα στους αγώνες που διεξήγε η πολιτική σύνεση και η διπλωματική εμπειρία. Η κυβέρνηση σύστηνε στον ελληνικό λαό συμπεριφορά σοβαρότητας ανάλογη προς την κρίσιμη περίσταση.⁶⁶

4. Δράση συλλόγων - Πατριωτικές εισφορές

Ο τύπος αυτήν την περίοδο ενημέρωνε για τη δράση των συλλόγων και δημοσίευε τις προσκλήσεις προς τα μέλη τους. Με το άκουσμα της είδησης του πραξικοπήματος

⁶⁰ 7622 240 «Ακρόπολις», αρ. 1195, 13 Σεπτεμβρίου 1885.

⁶¹ 10724 441 «Παλιγγενεσία», αρ. 6405, 16 Σεπτεμβρίου 1885.

⁶² 9329 191 «Εφημερίς», αρ. 258, 15 Σεπτεμβρίου 1885.

⁶³ 8410 30 «Νέα Εφημερίς», αρ. 13, 13 Ιανουαρίου 1886.

⁶⁴ 7622 240 «Ακρόπολις», αρ. 1195 13 Σεπτεμβρίου 1885.

⁶⁵ 8409 250 «Νέα Εφημερίς», αρ. 274, 1 Οκτωβρίου 1885.

⁶⁶ 8409 211 «Νέα Εφημερίς», αρ. 16 Σεπτεμβρίου 1885.

συγκροτήθηκαν νέοι σύλλογοι, όπως ο Πανελλήνιος Σύλλογος⁶⁷ που συγκάλεσε σε συλλαλητήριο, και δραστηριοποιήθηκαν οι ήδη υπάρχοντες, όπως ο Μακεδονικός Σύλλογος που κάλεσε σε συλλαλητήριο, υπέγραψε ψήφισμα, συνεδρίασε εκτάκτως, εξέλεξε δεκαπενταμελή επιτροπή για να ενεργεί στις δεινές εκείνες περιστάσεις⁶⁸ και φρόντισε για τη συγκρότηση και την εκγύμναση της Μακεδονικής φάλαγγας.⁶⁹ Ο Ιερός Λόχος, έχοντας τους ίδιους στόχους, ζήτησε από τους πολίτες την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων.⁷⁰

Έμπρακτα συμμετείχαν οι Έλληνες στην προσπάθεια για την εθνική αποκατάσταση. Όσοι δεν καλούνταν να προσφέρουν τον εαυτό τους κατατασσόμενοι μπορούσαν να προσφέρουν χρήματα, είδη, εργασία. Οι προσφορές αφορούσαν την κάλυψη αναγκών του στρατού, αλλά και των απόρων οικογενειών των εφέδρων.⁷¹ Ο τύπος εκτίμησε και πρόβαλε αυτές τις προσφορές. Οι εφημερίδες δημιούργησαν ξεχωριστές στήλες, όπου συγκεντρωτικά καταγράφονταν οι προσφορές των Ελλήνων του ελληνικού κράτους και των αλύτρωτων περιοχών, με σκοπό να ενθαρρύνουν το πατριωτικό φρόνημα και την προσφορά ακόμη περισσότερων πολιτών.⁷²

Ήταν τόσο πολλοί αυτοί που δήλωσαν πρόθεση να εισφέρουν για την ανακούφιση των αναγκών που δημιούργησαν οι έκτακτες περιστάσεις, ώστε εκδόθηκε σχετικό βασιλικό διάταγμα στις 14 Οκτωβρίου 1885, σύμφωνα με το οποίο γίνονταν δεκτές οι προσφορές προς το κράτος είτε σε χρήματα είτε σε είδη είτε σε εργασία. Το ποσό των χρηματικών προσφορών μόλις εισπραττόταν, εγγραφόταν στον προϋπολογισμό των εσόδων του κράτους. Τα προσφερόμενα είδη, αν ήταν χρήσιμα στη δημόσια υπηρεσία, παραδίδονταν στην υπηρεσία του Υπουργείου για την οποία κρίνονταν χρήσιμα, αφού πρώτα προσδιοριζόταν με τη φροντίδα του η αξία τους. Τα υπόλοιπα εκποιούνταν σε δημοπρασία με τη φροντίδα του Υπουργείου Οικονομικών. Και η προσφερόμενη εργασία εκτιμώμενη σε χρήματα αναγνωριζόταν σε βάρος του προϋπολογισμού των εξόδων του αρμόδιου υπουργείου. Το προσδιοριζόμενο αντίτιμο των προσφερομένων πραγμάτων ή της εργασίας εισαγόταν ως δημόσιο έσοδο. Σε όσους πρόσφεραν αποστέλλονταν από το Υπουργείο Οικονομικών

⁶⁷ 9329 191 «Εφημερίς», αρ. 258, 15 Σεπτεμβρίου 1885. Ο Πανελλήνιος Σύλλογος ιδρύθηκε από την απέχθεια των Βουλγάρων και σκοπό είχε την ανασύσταση της Φιλικής Εταιρίας. Στην πρώτη του συνεδρίαση που εγκαινιάστηκε με συλλαλητήριο, ο ομιλητής Αν. Γεννάδιος συμβούλευσε τους Έλληνες να μην αποκρύπτουν το όνομα των εχθρών πίσω από την επωνυμία των Σλάβων, των Βουλγάρων, αλλά να τους αποκαλούν όπως πρέπει, εχθρούς.

⁶⁸ 7622 (232) «Ακρόπολις», αρ. 1193, 11 Σεπτεμβρίου 1885/ 7622 250 «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885.

⁶⁹ 7622 (264) «Ακρόπολις», αρ. 1201, 19 Σεπτεμβρίου 1885.

⁷⁰ 7622 (248) «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885/ 14835 377 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 187, 14 Σεπτεμβρίου 1885. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1885 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο χιλίων και περισσότερων σπουδαστών για να αποφασίσουν με ποιον τρόπο θα συγκροτήσουν Ιερό Λόχο και επιτροπή από πρόσωπα αμέτοχα της πολιτικής που μπορούσαν να βοηθήσουν τον σκοπό τους. Εξελέγη επιτροπή, για να συντάξει έκκληση προς τους απανταχού Έλληνες τους συναισθανόμενους το κρίσιμο των περιστάσεων για να προσφέρουν την υλική και ηθική αρωγή για την επίτευξη των πόθων του Ελληνισμού.

⁷¹ 14835 425 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

⁷² 9329 271 «Εφημερίς», αρ. 292, 19 Οκτωβρίου 1885/ 7622 350 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885/ 8409 281 «Νέα Εφημερίς», αρ. 286, 13 Οκτωβρίου 1885/ 14835 425 «Χρόνος Αθηνών» αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

αποδείξεις, είτε παραλαβής του χρηματικού ποσού ή αντικειμένου είτε για την παροχή της εργασίας.⁷³

Σε προσφορές προέβαιναν δήμοι,⁷⁴ σωματεία,⁷⁵ σύλλογοι,⁷⁶ μονές,⁷⁷ ιδρύματα, παρθεναγωγεία,⁷⁸ σχολεία αλλά και ιδιώτες. Συγκινούν ιδιαίτερα μερικές θυσίες ιδιωτών. Το κάρο του ο караγωγέας, τα έπιπλα του καφενείου ο καφεπώλης, τον μισθό του ο υπάλληλος, τις οικονομίες του ο ένας, τα υπάρχοντά του ο άλλος.⁷⁹ Συγκινητική ήταν η προσφορά μαθητών του γυμνασίου Ζακύνθου που συνεισέφεραν κάθε εβδομάδα με έρανο 20 δραχμές για τις άπορες ανάγκες των οικογενειών των επιστράτων.⁸⁰ Πολλοί ήταν οι Έλληνες του εξωτερικού που πρόσφεραν για τον εθνικό σκοπό. Έλληνες από τη Μακεδονία⁸¹ αλλά και την Αίγυπτο ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν είδη και χρήματα για την επιστράτευση της Ελλάδας.⁸² Μεγάλος ενθουσιασμός, για παράδειγμα, διακατείχε τους Έλληνες της Ρουμανίας. Ο Χίος τραπεζίτης στο Βουκουρέστι Χρυσοβελώνης δήλωσε στον επιτετραμμένο της Ελλάδας ότι είναι πρόθυμος να προσφέρει δύο πλοία γεμάτα σίτο και ένα γεμάτο βόδια. Άλλος τραπεζίτης στο Βουκουρέστι υποσχόταν να αναλάβει τη συντήρηση ενός τάγματος για έξι μήνες. Πολλοί νέοι ετοιμάζονταν να φύγουν στην Ελλάδα και συγκροτήθηκε στη Βραΐλα συλλαλητήριο στο οποίο αποφασίστηκε να προβούν σε συγκέντρωση εράνων.⁸³ Αλλά και άλλης εθνικότητας κάτοικοι της Ελλάδας καταγράφονται στις προσφορές. Χαρακτηριστική είναι η προσφορά των Ισραηλιτών στα Τρίκαλα, που μη υστερώντας σε τίποτε από τους άλλους Έλληνες πρόσφεραν ύφασμα για να ραφτούν ενδύματα για τον στρατό⁸⁴ και οικίες για τον στρατωνισμό του.⁸⁵

Οι προσφορές αφορούσαν χρήματα, μισθούς ολόκληρους⁸⁶ ή μέρος τους.⁸⁷ Τα είδη ήταν σίτος, άρτος, κρέας, είδη ένδυσης, άλογα, χόρτο για τα κτήνη του στρατού, οικήματα,⁸⁸ φάρμακα. Η προσφορά εργασίας αφορούσε την κατασκευή ρούχων,⁸⁹ τη στρατιωτική υπηρεσία,⁹⁰ την ιατρική φροντίδα. Άλλη μορφή προσφοράς αποτελούσε η διοργάνωση συναυλιών και η έκδοση λαχείου υπέρ του Ερυθρού Σταυρού⁹¹ και

⁷³ 9329 273 «Εφημερίς», αρ. 292, 20 Οκτωβρίου 1885.

⁷⁴ 14835 425 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

⁷⁵ 9329 272 «Εφημερίς», αρ. 292, 19 Οκτωβρίου 1885.

⁷⁶ 9329 364 «Εφημερίς», αρ. 332, 28 Νοεμβρίου 1885.

⁷⁷ 9329 272 «Εφημερίς», αρ. 292, 19 Οκτωβρίου 1885.

⁷⁸ 9329 271 «Εφημερίς», αρ. 292, 19 Οκτωβρίου 1885.

⁷⁹ 14835 425 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

⁸⁰ 9329 331 «Εφημερίς», αρ. 317, 13 Νοεμβρίου 1885.

⁸¹ 7622 321 «Ακρόπολις», αρ. 1215, 4 Οκτωβρίου 1885. Συγκίνησε η αυταπάρνηση του Καστοριανού καρραγωγέα Γεωρ. Χριστοδούλου Μυλωνά, που αφού πρόσφερε στον στρατό τα υπάρχοντά του, που αποτελούνταν από το κάρρο και τον ίππο του, κατατάχτηκε και ο ίδιος ως εθελοντής.

⁸² 9329 248 «Εφημερίς», αρ. 282, 9 Οκτωβρίου 1885.

⁸³ 9329 276 «Εφημερίς», αρ. 294, 21 Οκτωβρίου 1885 / 14835 425 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

⁸⁴ 9329 328 «Εφημερίς», συνέχεια του υπ. αρ. 316 φύλλου, 12 Νοεμβρίου 1885.

⁸⁵ 7491 151 «Ακρόπολις», αρ. 1339, 7 Φεβρουαρίου 1885.

⁸⁶ 7622 350 «Ακρόπολις», αρ. 12 Οκτωβρίου 1885.

⁸⁷ 9329 276 «Εφημερίς», αρ. 293, 20 Οκτωβρίου 1885.

⁸⁸ 9329 276 «Εφημερίς», αρ. 293, 20 Οκτωβρίου 1885.

⁸⁹ 7622 350 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

⁹⁰ 9329 277 «Εφημερίς», αρ. 294, 21 Οκτωβρίου 1885.

⁹¹ 9329 364 «Εφημερίς», αρ. 332, 28 Νοεμβρίου 1885.

υπέρ των οικογενειών απόρων εφένδρων.⁹² Στην «*Ακρόπολιν*» οι εγγραφές στο πατριωτικό δάνειο καταχωρούνταν στις πατριωτικές προσφορές.⁹³

Από την άλλη πλευρά υπήρξαν και λίγοι που αρνούσαν την προσφορά: προμηθευτές τροφίμων,⁹⁴ ράφτες,⁹⁵ κάτοικοι που δεν επιθυμούσαν να δώσουν τα σπίτια τους.⁹⁶ Γι' αυτές τις καταστάσεις η «*Εφημερίς*» πρότεινε στην κυβέρνηση να λάβει μέσα εκβιασμού. Η βουλή θα μπορούσε να υπερψηφίσει νομοσχέδιο που θα θέσπιζε την καταναγκαστική εισφορά της ατομικής εργασίας των πολιτών στην περίπτωση όπου υπάρχουν μεταξύ αυτών κάποιοι που δυστροπούν να την προσφέρουν οικειοθελώς.⁹⁷

Όσο και αν οι προσφορές στάθηκαν ανεπαρκείς⁹⁸ για να καλύψουν τις τεράστιες ανάγκες της δαπανηρής επιστράτευσης για οχτώ μήνες 60.000 ανδρών, δεν παύουν να εκφράζουν τη συγκίνηση των Ελλήνων για την τύχη των ομοεθνών τους στην Αν. Ρωμυλία. Οι προσφορές αυτές ήταν ένας τρόπος κινητοποίησης των Ελλήνων, τον οποίο κάλυψε λεπτομερώς ο αθηναϊκός τύπος στην προσπάθειά του να αναδείξει την αντίδραση των Ελλήνων εναντίον του βουλγαρικού πραξικοπήματος.

5. Ενθουσιώδης προσέλευση εφένδρων

Την αντίδρασή τους εναντίον της προσάρτησης της Αν. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία οι Έλληνες την εξέφρασαν και με την προθυμία τους να παρουσιαστούν στην κλήση των εφένδρων. Χωρίς παράπονα και υπολογισμούς εγκατέλειπαν τους αγρούς τους, τα εργαστήριά τους, τα γραφεία, την επιστήμη τους, το χωριό, τους οικείους τους.⁹⁹ Οι έφεδροι ξεκινούσαν με τις ευχές των γερόντων, με τον ακράτητο ενθουσιασμό των νεότερων και με τα συγχαρητήρια και τις παροτρύνσεις των γυναικών. Οι έφεδροι από κάθε επαρχία χωριστά με τις σημαίες και τους πόθους τους καταλάμβαναν την πρωτεύουσα που με χαρά και ενθουσιασμό τους υποδεχόταν και τους φιλοξενούσε για όσο καιρό χρειαζόταν. Η άλλοτε ειρηνική πρωτεύουσα έδινε την εντύπωση ενός απέραντου στρατοπέδου. Τα ήθη και τα έθιμα των ελληνικών επαρχιών, των οποίων οι έφεδροι ήταν φορείς, εκτόπιζαν τα αθηναϊκά και τον κυρίαρχο τόνο τον έδιναν χοροί κλέφτικοι, τραγούδια εθνικά, θούριοι και εμβατήρια. Όλοι εύχονταν συγκινημένοι τη νίκη.¹⁰⁰ Ο αθηναϊκός τύπος κάλυπτε με λεπτομέρειες τόσο τις σκηνές αναχώρησης όσο και της άφιξης και τις διαδηλώσεις των εφένδρων στο κέντρο της Αθήνας, περιγράφοντας το ντύσιμό τους, τους χορούς τους, τις διαδρομές, τις στάσεις τους και καταγράφοντας πολλές φορές τις προσαγορεύσεις και τους λόγους των διαδηλωτών από τη μια μεριά, και από την άλλη τους λόγους του πρωθυπουργού,

⁹² 9329 387 «Εφημερίς», αρ. 342, 8 Δεκεμβρίου 1885.

⁹³ 7622 59 «Ακρόπολις», αρ 1316, 15 Ιανουαρίου 1886.

⁹⁴ 9329 265 «Εφημερίς», αρ. 289, 16 Οκτωβρίου 1885.

⁹⁵ 9329 259 «Εφημερίς», αρ. 287, 14 Οκτωβρίου 1885.

⁹⁶ 9329 273 «Εφημερίς», αρ. 292, 20 Οκτωβρίου 1885.

⁹⁷ 9329 264-265 «Εφημερίς», αρ. 289, 16 Οκτωβρίου 1885.

⁹⁸ 9329 404 «Εφημερίς», αρ. 351, 17 Δεκεμβρίου 1885.

⁹⁹ 9329 231 «Εφημερίς», αρ. 275, 2 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰⁰ 14835 425 «Χρόνος Αθηνών» αρ. 211, 8 Οκτωβρίου 1885.

όταν προσφωνούσε τους εφένδρους, και των άλλων πολιτικών και ρητόρων που τους υποδέχονταν.¹⁰¹

Σε αυτές τις διαδηλώσεις οι λόγοι, περισσότερο των πολιτικών και λιγότερο των απλών πολιτών, ήταν γενικόλογoi και αόριστοι γενικά για το εθνικό συμφέρον και τα δικαιώματα που καταπατούνταν και το καθήκον προς την πατρίδα. Δεν ακούστηκε αναφορά στο όνομα της Αν. Ρωμυλίας. Στον λόγο του φοιτητή της Φιλολογίας Γ. Παπαδήμου, όταν προσφωνούσε τους συμπατριώτες του εφένδρους της Λιβαδιάς, φανερή ήταν η λογική της αποζημίωσης: «Εάν η Βουλγαρία χωρίς δικαίωμα και καταπατώντας τις συνθήκες τόλμησε να καταλάβει με την αυθαιρεσία ελληνικότατη χώρα, πόσο μάλλον εμείς οι Έλληνες, των οποίων τα δικαιώματα αναγράφει η ιστορία, να μη τολμήσουμε να καταλάβουμε τη χώρα που μας ανήκει». Η μοναδική αναφορά -ως υπαινιγμός περισσότερο- στον στόχο των πολεμικών προετοιμασιών δεν αφορούσε την Αν. Ρωμυλία· ως στόχος των πολεμικών προετοιμασιών υποδεικνυόταν η Μακεδονία, η πατρίδα του Φιλίππου, και ως εμπόδιο καταγγελλόταν η ύπουλη διπλωματία.¹⁰² Μόνο τα συνθήματα των εφένδρων στοχοποιούσαν τον εχθρό, με τον οποίο ήθελαν να αναμετρηθούν οι έφεδροι: «Κάτω οι αρκουδιάρηδες!».¹⁰³

Σε όλες τις διαδηλώσεις των εφένδρων των επαρχιών εθεάθησαν οι πρέσβεις των ξένων Δυνάμεων· και οι άλλοι αλλοδαποί που ζούσαν στην Αθήνα στα γύρω από την πλατεία ξενοδοχεία εξέφρασαν τον θαυμασμό τους, σύμφωνα με την «Εφημερίδα», για την παραδειγματική ταχύτητα με την οποία είχαν συγκεντρωθεί τόσες χιλιάδες εφένδρων.¹⁰⁴

6. Η εικόνα των Βουλγάρων

Οι αθηναϊκές εφημερίδες, είτε στα άρθρα είτε στις ανταποκρίσεις είτε στις δημοσιεύσεις των λόγων των ρητόρων στα συλλαλητήρια την περίοδο της κρίσης της προσάρτησης της Αν. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, βρίθουν αρνητικών στερεοτύπων κατά των Βουλγάρων. Αρχικά υποτιμητικά γίνεται αναφορά στην προέλευση του τουρανικού λαού από τα έλη του Βόλγα και της Ταναΐδος.¹⁰⁵ Εισέβαλαν στη Χερσόνησο του Αίμου καταστρέφοντας και σφάζοντας.¹⁰⁶ Τους προσάπτεται αγριότητα, μανία, βαναυσότητα. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος άρθρου της «Ακροπόλεως» για τους Βουλγάρους: «ΟΙ ΒΑΝΔΑΛΟΙ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΟΣ».¹⁰⁷ Χαρακτηρίζονται αιμοβόροι, κτηνώδεις, λυσσασμένοι λύκοι, άνανδροι, άρπαγες, οι

¹⁰¹ 7622 338-339 «Ακρόπολις», αρ. 1219, 9 Οκτωβρίου 1885/ 9329 250 «Εφημερίς», αρ. 283, 10 Οκτωβρίου 1885/ 14835 429 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 213, 10 Οκτωβρίου 1885/ 7622 337 «Ακρόπολις», αρ. 1219, 9 Οκτωβρίου 1885/ 9329 234 «Εφημερίς», αρ. 276, 3 Οκτωβρίου 1885/ 9329 244 «Εφημερίς», αρ. 281, 8 Οκτωβρίου 1885/ 9329 262 «Νέα Εφημερίς», αρ. 280, 7 Οκτωβρίου 1885/ 14835 433 «Χρόνος Αθηνών», 12 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰² 9329 244 «Εφημερίς», αρ. 281, 8 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰³ 9329 257 «Εφημερίς», αρ. 286, 13 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰⁴ 9329 244 «Εφημερίς», αρ. 281, 8 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰⁵ 7622 284 «Ακρόπολις», αρ. 1206, 25 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁰⁶ 7622 355 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

¹⁰⁷ 7622 261 «Ακρόπολις», αρ. 1200 18 Σεπτεμβρίου 1885.

οποίοι με ζωώδη χαρά προσβλέπουν στη δήωση.¹⁰⁸ Παρουσιάζονται ιδιαίτερα βίαιοι, ως γνήσιοι απόγονοι του Τζέκινς Χαν και του Ταμερλάνου.¹⁰⁹ Γίνεται λόγος για βορβορώδη βουλγαρικό χείμαρρο, για βουλγαρικές ραδιουργίες,¹¹⁰ για άξεστους Βουλγάρους,¹¹¹ ασεβείς και αγάριστους,¹¹² για αρκουδιάρους,¹¹³ για παροιμιώδη και μοναδική στον κόσμο υποουλότητα και δολιότητα των Βουλγάρων.¹¹⁴ Ο Βούλγαρος παρουσιάζεται ως ο «υβρίσας, εξουθενήσας, πωλήσας εκκλησίας, σχολεία, γλώσσαν και ό,τι ελληνικόν».¹¹⁵ Χαρακτηρίζεται άγνωστος λαός με ανύπαρκτα δικαιώματα σε ξένες χώρες. Υποδεέστερος από όλα τα έθνη.¹¹⁶

Υπενθυμιζόταν συνεχώς ότι οι Βούλγαροι εποφθαλμιούσαν ελληνικές περιοχές: τη Μακεδονία, τη Θράκη και την ίδια την Κωνσταντινούπολη.¹¹⁷ Αποτελούσε κοινό τόπο ότι ο βουλγαρικός λαός τίποτε ποτέ δεν κατέκτησε μόνος του, ποτέ δεν ενήργησε αυτοβούλως, αλλά με ξένο πάντοτε αίμα απόλαυσε ό,τι ήδη έχει. Σε αυτόν τον λαό θέλησαν οι Ευρωπαίοι να υποτάξουν τους Έλληνες, οι οποίοι αντίθετα είχαν στο ενεργητικό τους φοβερές συγκρούσεις με τους Πέρσες στην αρχαιότητα και τους Άραβες στον βυζαντινό μεσαίωνα και κατά τη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων της δουλείας τους δεν έπαψαν να αντιστέκονται κατά της ασιατικής τυραννίας, ενώ κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα κατέπληξαν τον κόσμο με θαύματα ηρωισμού και, τέλος, στο πρόσφατό τους παρελθόν, τρία χρόνια πριν, θυσίασαν αίμα πολύτιμο και χρήμα για τη μαρτυρική Κρήτη.¹¹⁸

Με αφορμή άρθρο των «Καιρών» του Λονδίνου για την Ελλάδα και την άποψη που εκεί διατυπωνόταν ότι οι Έλληνες από ζηλοτυπία και φθόνο για την ενότητα των Βουλγάρων αντιδρούσαν στην ένωση της Αν. Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία, διατυπωνόταν η άποψη ότι τίποτε δεν είχε να ζηλέψει η Ελλάδα από τη Βουλγαρία, γιατί τη θρησκεία τους και την αφύπνισή τους την όφειλαν στην εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και το ελληνικό πανεπιστήμιο. Την εκκλησιαστική τους ανεξαρτησία την απόκτησαν με τη βία και τις ενέργειες της Ρωσίας για να εξυπηρετήσουν τα δικά της σχέδια· και την πολιτική της ανεξαρτησία τη χρωστούσαν οι Βούλγαροι στη θυσία των Ρώσων. Τέλος μειωνόταν η αξία της νίκης τους στη Σλίβνιτσα, καθώς η νίκη αυτή αποδιδόταν στους ρώσους αξιωματικούς και στρατιώτες και στα ρωσικά ρούβλια.¹¹⁹ Γενικά οι Βούλγαροι θεωρούνταν «ευτελές εθνάριο»¹²⁰ που δεν είχαν διακριθεί στα γράμματα, στον πολιτισμό, ούτε στο πεδίο της μάχης.¹²¹

¹⁰⁸ 7622 261 «Ακρόπολις», αρ. 1200 18 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁰⁹ 7622 426 «Ακρόπολις», αρ. 1241, 31 Οκτωβρίου 1885.

¹¹⁰ 7622 260 «Ακρόπολις», αρ. 1200, 18 Σεπτεμβρίου 1885.

¹¹¹ 9329 177 «Εφημερίς», αρ. 252, 9 Σεπτεμβρίου 1885.

¹¹² 7622 351 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

¹¹³ 14835 429 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 213, 10 Οκτωβρίου 1885.

¹¹⁴ 5688 43-44 «Παλιγγενεσία», αρ. 6517, 43-44 25 Ιανουαρίου 1886.

¹¹⁵ 7622 277 «Ακρόπολις», αρ. 1204, 22 Σεπτεμβρίου 1885.

¹¹⁶ 7622 276 «Ακρόπολις», αρ. 1204, 22 Σεπτεμβρίου 1885.

¹¹⁷ 7622 355 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

¹¹⁸ 14835 486, «Χρόνος Αθηνών», αρ. 242, 8 Νοεμβρίου 1885.

¹¹⁹ 5688 59 «Παλιγγενεσία», αρ. 6525, 4 Φεβρουαρίου 1886.

¹²⁰ 7622 351 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

¹²¹ 5688 59 «Παλιγγενεσία», αρ. 6525, 4 Φεβρουαρίου 1886.

Σε ελάχιστες περιπτώσεις γίνεται λόγος για την τόλμη και την εξυπνάδα τους να αναγκάσουν την Ευρώπη να καταπατήσει τη Βερολίνειο συνθήκη, σε αντίθεση με τους Έλληνες που διστάζουν στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Αυτή η στάση του τύπου εξυπηρετούσε την προσπάθειά του να φιλοτιμήσει τους Έλληνες να εξέλθουν από την κατάσταση στασιμότητας και να ενεργήσουν με τόλμη.¹²²

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να εξάπτεται ο φανατισμός και το μίσος ανάμεσα στους δύο λαούς.

7. Επιστολές για το εθνικό ζήτημα

Οι επιστολές αποτελούν ένα ξεχωριστό μέρος του αθηναϊκού τύπου, όπου με αυθορμητισμό αποτυπώνεται η αντίδραση στο βουλγαρικό πραξικόπημα. Μπορούμε να τις χωρίσουμε σε τέσσερις κατηγορίες: επιστολές των Ελλήνων των αλύτρωτων χωρών και των Ανατολικορωμυλιωτών, επιστολές των πατριωτών που συστήνουν πόλεμο και καταγγέλλουν την αδράνεια των πολιτικών, επιστολές των διαφωνούντων και επιστολές από και προς το μέτωπο.

7.1. Επιστολές Ελλήνων από αλύτρωτες χώρες

Οι επιστολές αυτές καταδεικνύουν την αγανάκτηση των Ελλήνων των αλύτρωτων περιοχών για το πραξικόπημα, την αγάπη για τη μητέρα Ελλάδα και το υψηλό πατριωτικό φρόνημά τους. Έλληνας Μακεδών και Οθωμανός υπήκοος διαβίβαζε την έκπληξη και οργή του για τα γεγονότα της Φιλιππούπολης. Με όσους συντοπίτες του είχε μιλήσει, όλο το ελληνικό στοιχείο έντονα απέκρουε την παράνομη ενέργεια του πραξικοπήματος και διαμαρτυρόταν εναντίον της.¹²³

Με επιστολή προς τον διευθυντή της «Εφημερίδος» έγκριτο μέλος της ελληνικής κοινότητας της Φιλιππούπολης στις 23 Δεκεμβρίου 1885 διαμαρτυρόταν για τα τηλεγραφήματα των Βουλγάρων στην Ευρώπη, που έφεραν και τους Έλληνες να ζητήσουν την προσάρτηση της Ρωμυλίας στη Βουλγαρία και δημοσιεύτηκαν αβασάνιστα στο φύλλο 327 της «Εφημερίδος»¹²⁴. Με τη δημοσίευση αυτών των τηλεγραφημάτων έγραφε ο αποστολέας: «κατηγοείλατε ενώπιον του Πανελληνίου τους Έλληνας της Ανατολικής Ρουμυλίας, ζητούντες σκληρώς την αποκλήρωση αυτών από της μητρός Ελλάδος και την αποκοπήν αυτών από του όλου γένους, ως μελών πασχόντων εκ γαγγραίνης και οζόντων βουλγαρίλας». Διέψευδε κατηγορηματικά ότι οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας με τους Βουλγάρους εκδήλωσαν πόθους υπέρ της ένωσης. Αντίθετα διαμαρτυρήθηκαν· ποτέ δεν ξέχασαν

¹²² 9329 219 «Εφημερίς», αρ. 270, 27 Σεπτεμβρίου 1885.

¹²³ 14835 369 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 183, 10 Σεπτεμβρίου 1885.

¹²⁴ Κάνει λάθος ο επιστολογράφος στον αρ. φύλλου. Το τηλεγράφημα δημοσιεύεται στο 326 φύλλο της «Εφημερίδος»: 9329 348 «Εφημερίς», αρ. 326, 22 Νοεμβρίου 1885. Τα ίσα στο 327 φύλλο στις Πινακίδες καταγγελλόταν η «Νέα Εφημερίς» που είχε δημοσιεύσει την είδηση ότι οι Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας μαζί με τους Βουλγάρους, όταν έμαθαν την έλευση των Οθωμανών επιτρόπων, συνέταξαν ψηφίσματα υπέρ της ένωσης της Ρωμυλίας και διέταξαν τον Δζεβδέτ να απέλθει. Αυτό κατά την Εφημερίδα θα έδινε λαβή, που καιρό έψαχνε η Κυβέρνηση, για να παραιτηθεί από κάθε πολεμική προετοιμασία και εμπλοκή στα της Αν. Ρωμυλίας. 9329 350 «Εφημερίς», αρ. 327, 23 Νοεμβρίου 1885.

ότι είναι Έλληνες. Εντός των ορίων του δυνατού αμύνονται κατά των βουλγαρικών αξιώσεων, που σκοπεύουν να εξαφανίσουν όχι μόνο εκείνους, αλλά και όλο το ελληνικό έθνος. Με λόγια και έργα προσπάθησαν οι Βορειοθρακιώτες να μην υστερήσουν έναντι των άλλων Ελλήνων και να φανούν άξιοι της φροντίδας της ελεύθερης Ελλάδας. Προέτρεπε ο επιστολογράφος να εξοπλίζεται η ελεύθερη Ελλάδα και να φροντίζει για τους Έλληνες της Αν. Ρωμυλίας, με την ελπίδα ότι ακόμη είναι υπερήφανοι που είναι Έλληνες όχι μόνο στη γλώσσα, αλλά και στο αίσθημα και φρόνημα.¹²⁵

Συγκινητική είναι η επιστολή πρωτοετή Στενημαχίτη φοιτητή του Πανεπιστημίου, που κατατάχτηκε εθελοντής στον στρατό. Τη δημοσίευσε η «*Ακρόπολις*» στις 18 Νοεμβρίου 1885, γιατί έμμεσα η επιστολή δίδασκε πολλά. Στην επιστολή αυτή ο Στενημαχίτης εθελοντής έγραφε ότι δεν μετάνιωσε για την κίνησή του αυτή και ότι και τριπλάσιες να ήταν οι κακουχίες και οι ελλείψεις του στρατού πάλι δεν θα μείωναν τον ενθουσιασμό του και το φρόνημά του: «Να είνε τις στρατιώτης της πατρίδος! Να έχη δώσει εις αυτόν η ιερά Πατρίς εν τουφέκι και ξίφος διά το μεγαλείον της! Οία τιμή!». Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι η απογοήτευση που διαπνέει την επιστολή του για τον ρόλο των συλλόγων και των επικεφαλής αυτών: «Δυστυχώς όμως πολλοί Έλληνες του εξωτερικού έχοντες φαίνεται και ομόφρονες εν Αθήναις, ελληνισμόν ενόμιζον να ζητούν κατ' έτος χρηματικής συνδρομάς από του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου διά κανέν νηπιαγωγείον ή δημοτικόν σχολείον». Πίκρα εκφράζει για όσους τίποτε άλλο εκτός από Γραμματική δεν γνωρίζουν, για όσους κινούνται από ιδιοτέλεια, συνέρχονται σε συλλόγους αργούς και περιμένουν κάθε ενέργεια να γίνεται από την Ελλάδα.¹²⁶

7.2. Επιστολές υπέρ του πολέμου

Χαρακτηριστικό του αθηναϊκού τύπου την περίοδο της κρίσης είναι και οι επιστολές που περιείχαν παραινέσεις για κήρυξη πολέμου. Ορισμένες είχαν ως αποδέκτη τον βασιλιά και τον προέτρεπαν να τεθεί επικεφαλής πολεμικής ενέργειας της Ελλάδας.¹²⁷ Σε επιστολή του ο Π. Ρεβελάκης, απόμαχος της πολιτικής, προς τον διευθυντή της «*Εφημερίδος*» προέτρεπε τον βασιλιά να βρίσκεται στη Λάρισα ή αλλού στα σύνορα καιροφυλακτώντας και εργαζόμενος και όχι να διαμένει στο Τατόι ή στην πρωτεύουσα και να περιορίζεται μόνο στις ακροάσεις πρέσβων προς ζημία της πατρίδας: «Βασιλεύ εις Λάρισαν! Ζήτω ο Βασιλεύς!».¹²⁸ Άλλες στηλίτευαν την αδράνεια του πολιτικού συστήματος. Η «*Εφημερίς*» δημοσίευσε στις 11 Νοεμβρίου 1885 καίρια για την πορεία της υπόθεσης επιστολή πρώην διπλωμάτη με υπογραφή Ζ. που κατήγγειλε την κυβέρνηση ως νωθρή, χωρίς πρωτοβουλία. Κατήγγειλε επίσης και την αντιπολίτευση, επειδή γέμισε απογοήτευση τον κόσμο με την υποστήριξή της προς την κυβέρνηση.¹²⁹

¹²⁵ 9329 416 «Εφημερίς», αρ. 357, 23 Δεκεμβρίου 1885.

¹²⁶ 7622 501 «Ακρόπολις», αρ. 1259, 18 Νοεμβρίου 1885.

¹²⁷ 7622 250 «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885.

¹²⁸ 9329 222 Εφημερίς, αρ. 271, 28 Σεπτεμβρίου 1885.

¹²⁹ 9329 326 «Εφημερίς», αρ. 315, 11 Νοεμβρίου 1885.

7.3. Επιστολές αντίθετες προς τον πόλεμο· η αντίδραση σε αυτές

Αν και ήταν ελάχιστες οι επιστολές κατά του πολέμου, ωστόσο εξέφραζαν είτε μια μετριοπαθή στάση για τη συγκεκριμένη περίπτωση του βουλγαρικού πραξικοπήματος ή μια αντίθεση συνολικά στην πολιτική της Μεγάλης Ιδέας.

Ο «*Χρόνος Αθηνών*» δημοσίευε επιστολή σε περίοπτη θέση με υπογραφή Λ. Μ. που πρότεινε αναμονή της ενέργειας της Ευρώπης και, αν αυτή η ενέργεια απέβαινε ενάντια στις προσδοκίες των Ελλήνων, η Κυβέρνηση όφειλε να διαμαρτυρηθεί για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων υπέρ των ελλήνων κατοίκων των παράνομα κατακτημένων περιοχών.¹³⁰

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1885 η «*Νέα Εφημερίς*» δημοσίευσε άρθρο για τη Μεγάλη Ιδέα με υπογραφή *Ρουμελιώτης*, στο οποίο λεγόταν ότι η προσπάθεια της Ελλάδας να ελευθερώσει τις υπόδουλες ελληνικές περιοχές από το 1853 είχε επιφέρει μόνο δεινά και οικονομική δυσπραγία. Η Μεγάλη Ιδέα χαρακτηριζόταν ως μεγάλη ανοησία, γιατί και στην περίπτωση που ελευθέρωσε εδάφη αυτό είχε ως αποτέλεσμα νέα έξοδα και διατήρηση στρατού που απορρόφησε τον προϋπολογισμό του κράτους. Στην συγκεκριμένη Ανατολική κρίση με τα γεγονότα της Φιλιππούπολης, με την αναγκαστική κυκλοφορία και τα δάνεια τριάντα εκατομμυρίων, τα δέκα από τα οποία στάλθηκαν στην Ευρώπη για αγορά ίππων και πολεμοφοδίων, με την επιστράτευση 30.000 ανδρών που εγκατέλειψαν τους αγρούς και τα ποιμνιά τους, με τη βιομηχανία, με τους επαχθείς φόρους για τον πόλεμο, η χώρα οδηγούνταν στη χρεοκοπία.¹³¹ Σε άλλη επιστολή επισημαινόταν ότι, όταν άνθρωποι ανάξιοι εκμεταλλεύονται τη Μεγάλη Ιδέα για πολιτικά ή χρηματικά οφέλη, γίνεται χειρότερη και από τρέλα.¹³²

Με δριμύτητα συντάχτηκαν απαντητικές επιστολές κατά των απόψεων του *Ρουμελιώτη* και του ιδίου προσωπικά.¹³³

Αίσθηση προκάλεσε δημοσίευμα του Ανδρέα Λασκαράτου κατά των προετοιμασιών για τις αλύτρωτες χώρες. Η «*Νέα Εφημερίς*», δημοσιεύοντας αποσπάσματα από το ιδιαίτερο φύλλο του με τίτλο *Οι κυβερνήτες της Ελλάδος εζουρλαθήκανε*, εξέφραζε θαυμασμό για το θάρρος του Ανδρέα Λασκαράτου να τολμήσει πρώτος και μόνος αυτός να δημοσιεύσει ενυπόγραφα τις απόψεις του κατά της πολεμικής παρασκευής της Ελλάδας. Ο Ανδρέας Λασκαράτος ζητούσε από τους ηγέτες της Ευρώπης να κινηθούν, για να σταματήσουν την κυβέρνηση που συγκέντρωσε όλο το ζωτικό δυναμικό της χώρας με σκοπό να το θυσιάσει έξω από τα σύνορα, στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη.¹³⁴

Το δημοσίευμα αυτό προκάλεσε ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα σε πατριώτη που εξεγέρθηκε κατά των απόψεων αυτών και του Λασκαράτου. Επιστολή με υπογραφή Ι. Α. προς τον διευθυντή της «*Εφημερίδος*» απαντητική στον Ανδρέα Λασκαράτο κατηγορούσε την «*Νέαν Εφημερίδα*» ως φανερό Βουλγαρικό Πρακτορείο.

¹³⁰ 14835 377 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 186, 14 Σεπτεμβρίου 1885.

¹³¹ 8409 241 «Νέα Εφημερίς», αρ. 270, 27 Σεπτεμβρίου 1885.

¹³² 8409 253 «Νέα Εφημερίς» αρ. 274, 1 Οκτωβρίου 1885.

¹³³ 9329 222 «Εφημερίς», αρ. 271, 28 Σεπτεμβρίου 1885.

¹³⁴ 8409 379 «Νέα Εφημερίς», αρ. 325, 21 Νοεμβρίου 1885.

Διαμαρτυρόταν για την άποψη ότι οι προσπάθειες για απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης είναι προσπάθειες για κατακτήσεις και η προετοιμασία της άμυνας «κατάχτηση».¹³⁵ Και ο ίδιος δήλωνε ότι δεν επιθυμούσε τον πόλεμο, επειδή δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένη η χώρα. Επιθυμούσε μόνο την επαναφορά του προηγούμενου καθεστώτος στην Αν. Ρωμυλία.¹³⁶

7.4. Επιστολές από και προς το μέτωπο

Οι επιστολές αυτές εκφράζουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων των πρώτων ημερών της επιστράτευσης, αλλά και τη μετέπειτα κόπωση και την απογοήτευση από την κυβερνητική πολιτική. Άξια να αναγνωστεί από όλους τους Έλληνες ως αψευδής απόδειξη του πατριωτισμού και της αυταπάρνησης των Ελλήνων κρίθηκε επιστολή πατέρα από την Κάρυστο προς τον γιο του στο μέτωπο στις αρχές της επιστράτευσης. Από τη «*Θεσσαλία*» του Βόλου ο «*Χρόνος Αθηνών*» απέσπασε την επιστολή Έλληνα, του Α. Μπουρνιά, προς τον γιο του που ήταν στρατιώτης στον Βόλο. Ο πατέρας θεωρούσε ότι έπρεπε ο γιος του να αναδειχτεί άξιος απόγονος των προγόνων του. Τον παρακινούσε να μη φοβάται τον θάνατο στο πεδίο της μάχης, γιατί το όνομά του θα έμενε αθάνατο και η ιστορία θα ήταν το καύχημα των γονιών του. Τον παρακινούσε να αποδείξει με τους συστρατιώτες του ότι στον Έλληνα στρατιώτη υπάρχει η φιλοτιμία, που τον βοηθά να μην οπισθοχωρεί απέναντι σε οποιαδήποτε βία.¹³⁷

Ωστόσο, όταν πέρασαν οι μήνες της απραξίας και έφθασε η άνοιξη, η αγανάκτηση για την κατάσταση ήταν εμφανής και στις επιστολές από το μέτωπο.¹³⁸ Από τον Τύρναβο στις 29 Μαρτίου 1886 δεκανέας του Ιππικού διατύπωνε την απογοήτευσή του για την ανικανότητα και την απρονοησία της κυβέρνησης.¹³⁹

8. Η ποίηση για την κρίση της Αν. Ρωμυλίας

8.1. Η λόγια ποίηση

Ένας από τους συνήθεις τρόπους με τους οποίους εκφραζόταν η κοινή γνώμη ήταν και η δημόσια απαγγελία ποιημάτων σχετικών με το πραξικόπημα και τη στάση της Ελλάδας. Ποιήματα εκφωνούνταν σε διαδηλώσεις¹⁴⁰ και συγκεντρώσεις,¹⁴¹ συγκεντρώσεις αποχαιρετισμού¹⁴² ή υποδοχής,¹⁴³ σε μνημόσυνα¹⁴⁴ αλλά και σε θεατρικές παραστάσεις¹⁴⁵ των οποίων πολλές είχαν πατριωτικό θέμα.¹⁴⁶

¹³⁵ 9329 349 «Εφημερίς», αρ. 326, 22 Νοεμβρίου 1885.

¹³⁶ 9329 382 «Εφημερίς», αρ. 340, 6 Δεκεμβρίου 1885.

¹³⁷ 14835 437 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 217, 14 Οκτωβρίου 1885.

¹³⁸ 7491 315 «Ακρόπολις», αρ. 1379, 19 Μαρτίου 1886.

¹³⁹ 7491 375 «Ακρόπολις», αρ. 1394, 3 Απριλίου 1886.

¹⁴⁰ 9329 257 «Εφημερίς», αρ. 286, 13 Οκτωβρίου 1885

¹⁴¹ 9329 254 «Εφημερίς», αρ. 285, 12 Οκτωβρίου 1885 και 8410 51 «Νέα Εφημερίς», αρ. 22, 22 Ιανουαρίου 1886.

¹⁴² 7622 351 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

¹⁴³ 7491 588 «Ακρόπολις», αρ. 1445, 29 Μαΐου 1886.

¹⁴⁴ 5688 303 «Παλιγγενεσία», αρ. 6617, 27 Ιουνίου 1886.

¹⁴⁵ 7622 249 «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885 και 192 Εφημερίς, αρ. 289, 16 Σεπτεμβρίου 1885.

Ποιήματα επίσης γράφονταν για να δημοσιευτούν στις εφημερίδες της εποχής. Πολλά από αυτά δημοσιεύονταν στην πρώτη σελίδα και ερμήνευαν ακριβώς τη γνώμη όλων των Ελλήνων και σκοπό είχαν να εξυψώσουν το φρόνημα των Ελλήνων. Ποιήματα έγραψαν οι Αχιλλέας Παράσχος, Κωστής Παλαμάς, Ιωάννης Πολέμης, Αριστομένης Προβελέγγιος, Γεώργιος Βιζυηνός, Δ. Ι. Κόκκος, Ιωάννης Π. Κόκκαλης και άλλοι ήσσονες ποιητές, σατιρικά ο Σουρής.

Οι εφημερίδες καλλιεργούσαν αυτόν τον τρόπο διάπλασης του εθνικού φρονήματος και έδιναν χώρο στα φύλλα τους για τη δημοσίευση τέτοιων ποιημάτων. Οι εκδότες και διευθυντές προέτρεπαν μάλιστα τους ποιητές και λογοτέχνες να προβούν στην παραγωγή έργων με θέμα τη Μακεδονία και γενικά με πατριωτικό περιεχόμενο. Ο αρθρογράφος της «*Ακροπόλεως*», που υπέγραφε ως ΓΡΥΨ, έκρινε ότι έπρεπε διηγηματογράφοι, δημοσιογράφοι και ποιητές να ενθαρρύνουν τις ψυχές των Ελλήνων και να προετοιμάσουν ιδεολογικά τους αγώνες, εμπνεόμενοι μόνο από την πανελλήνια επιθυμία: *Πόλεμον εις τους Βουλγάρους!*¹⁴⁷

Στα ποιήματα που δημοσιεύονται περνάνε όλα τα θέματα που απασχόλησαν τον αθηναϊκό τύπο την περίοδο της κρίσης. Τα περισσότερα ήταν προτρεπτικά. Οι ποιητές με τα ποιήματά τους προέτρεπαν τους Έλληνες να σπεύσουν να καταταγούν, να διαβούν οπλισμένοι τα σύνορα και να πολεμήσουν. Μερικοί τίτλοι τέτοιων ποιημάτων είναι οι εξής:

ΠΡΟΤΡΟΠΗ! του Α. ΚΑΡΑΒΙΑ¹⁴⁸

ΕΙΣ ΤΑ ΟΠΛΑ! του ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΟΚΚΟΥ¹⁴⁹

ΜΑΡΣ του Δ¹⁵⁰

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ του Δ. Ι. Κόκκου¹⁵¹

ΕΓΕΡΤΗΡΙΟΝ του Γ. Ν. ΦΕΡΕΝΤΙΝΟΥ, (Εν Βραΐλα, τη 8 Οκτωβρίου 1885).¹⁵²

ΤΑΝ Η ΕΠΙ ΤΑΝ του ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΚΑΨΟΚΕΦΑΛΟΥ.¹⁵³

ΣΤΑ ΣΥΝΟΡΑ! Το τραγούδι του πολέμου του Δ. Ι. ΚΟΚΚΟΥ.¹⁵⁴

Στα σύνορα στα σύνορα
Λεβέντες μου και πάλι!
’Σ τον Όλυμπο μας φτερωτοί,
εκεί πετάτε σαν αητοί,
εκεί μικροί μεγάλοι.

’Σ τον Πίνδο ’σ την Όσσα

¹⁴⁶ 9329 414 «Εφημερίς», αρ. 356, 22 Δεκεμβρίου 1885. Η τέχνη είχε τεθεί ποικιλοτρόπως στην υπηρεσία της εθνικής υπόθεσης. Για τις οικογένειες των απόρων εφένδρων δίνονταν θεατρικές παραστάσεις. (9329 403 «Εφημερίς», αρ. 351, 17 Δεκεμβρίου 1885).

¹⁴⁷ 7622 249 «Ακρόπολις», αρ. 1197, 15 Σεπτεμβρίου 1885 και 14316 140 «το Άστυ» αρ. 38, 8 Ιουνίου 1886.

¹⁴⁸ 7622 234 «Ακρόπολις», αρ. 1193, 11 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁴⁹ 7622 257 «Ακρόπολις», αρ. 1200, 18 Σεπτεμβρίου 1885.

¹⁵⁰ 7622 318 «Ακρόπολις», αρ. 1214, 3 Οκτωβρίου 1885.

¹⁵¹ 7622 328 «Ακρόπολις», αρ. 1217, 6 Οκτωβρίου 1885.

¹⁵² 7622 391 «Ακρόπολις», αρ. 1232 22 Οκτωβρίου 1885.

¹⁵³ 7622 347 «Ακρόπολις», αρ. 1221, 11 Οκτωβρίου 1885.

¹⁵⁴ 7622 348 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

Πετάτε, παιδιά,
Μ' ορθό το κεφάλι,
Με δράκων καρδιά.
Μέσα στη θήκη το σπαθί
τόσον καιρό σκουριάζει,
και το τουφέκι το πιστό στέκει στον τοίχο κρεμαστό,
κι αράχνη το σκεπάζει.

...

Ύς τον Όλυμπο, 'ς τα Γιάννινα,
και στη Θεσσαλονίκη.
Εκεί τον όρκο 'ς το σταυρό
και σύνθημά μας φλογερό
Ή ΘΑΝΑΤΟΣ Ή ΝΙΚΗ!

Αυτό το τελευταίο πολεμικό τραγούδι του Δ. Ι. Κόκκου η «Ακρόπολις» το δημοσίευε με χαρά και ήλπιζε να μεταδοθεί στις τάξεις του στρατού και ευχόταν και άλλοι ποιητές να συνθέσουν άλλα και να τα τονίσουν μουσικοί, γιατί έπρεπε να κατασκευαστεί και η ελληνική πολεμική φιλολογία. Παντού, ιδίως στους στρατιωτικούς κύκλους, επισημαινόταν η έλλειψη πολεμικού τραγουδιού και υποδεικνυόταν ότι έπρεπε να γραφτεί για τις ημέρες ένα τραγούδι που να διαδοθεί σε όλες τις τάξεις του στρατού ανάλογο των περιστάσεων. Το κενό αυτό, κατά την «Ακρόπολιν», ερχόταν να αναπληρώσει με το τραγούδι του ο Κόκκος που θεωρούνταν ένας από τους ζωτικότερους εργάτες του ενθουσιασμού των ημερών.¹⁵⁵

Ορισμένα ποιήματα εμπνέονταν από τις κακουχίες της στρατιωτικής ζωής των Ελλήνων επιστράτων αλλά και την αυταπάρνησή τους για την τιμή της πατρίδας. Ένα από αυτά, το *Τραγούδι του Στρατιώτη* του Κωστή Παλαμά, από τα *Τραγούδια της Πατρίδος μου* του ποιητή μετέφερε η «Ακρόπολις» στις στήλες της την ημέρα της γιορτής της Πρωτοχρονιάς, τότε που η νοσταλγία, όπως ήταν φυσικό, για τους Έλληνες επιστράτους θα ήταν έντονη για το σπίτι και τους οικείους. Θεωρούσε η «Ακρόπολις» ότι έπρεπε κυρίως εκείνες τις ημέρες να αναγνωσθεί από όλο τον στρατό. Στο ποίημα προβάλλεται η προθυμία του εφέδρου να καταταγεί αμέσως στον στρατό και η αγάπη του για την πατρίδα, που είναι ισχυρότερη από όλα τα συναισθήματα. Για την αγάπη προς την πατρίδα ο στρατιώτης υπομένει μύριες ταλαιπωρίες. Δεν υπολογίζει την κούραση και τον ιδρώτα των γυμνασίων, περιμένει μόνο ανυπόμονα να δώσει και το αίμα του για την πατρίδα.

Ήμουν 'ς το σπίτι τ' ορφανό βοήθεια μοναχή,
Κ' έφεδρος είμαι· δε με μέλλει.
Έτρεξ' αμέσως 'ς το στρατό μ' ολόθερμη ψυχή,
Γιατί αυτή η πατρίς το θέλει.

Λιγοθυμά η δόλια μου η αγαπητικιά

¹⁵⁵ 7622 350 «Ακρόπολις», αρ. 1222, 12 Οκτωβρίου 1885.

Από τη λύπη· «Συλλογίσου
Πως μια αγάπη μ' άρπαξε, μικρούλα μου γλυκειά,
Πλειό σιδερένια απ' τη δική σου!»

Μεσ' 'ς τη σκηνή μ' άλλους πολλούς κάθε νύχτα περά,
Κ' έχω κρεββάτι μου το χώμα.
Αλλά για την πατρίδα μου κοιμούμαι μια χαρά
Κι απάνω 'ς τα μαχαίρια ακόμα.

...

Με τ' όπλο 'ς τα γυμνάσια γυρίζ' ολημερής.
Τώρα ιδρώτα μόνο χύνω,
Μα πότε και το αίμα μου θα τρέξει, ω πατρίς;
Τότε θα ειπώ: κάτι σου δίνω!¹⁵⁶

Αλλά και η στάση των οικείων προσώπων των στρατιωτών καταγράφεται με τρόπο ποιητικό στο ποίημα του Ιωάννη Πολέμη *Δεν επρόφθασε*. Ο πρωταγωνιστής Μήτρος είχε ξεκινήσει από το χωριό του για την Αθήνα με τα λόγια της μάνας του να μη γυρίσει ζωντανός, αν δεν της φέρει τα νέα της νίκης.¹⁵⁷

Ως εχθροί κατονομάζονται κυρίως οι Βούλγαροι, αλλά και οι Τούρκοι. Ωστόσο, όταν πρέπει στο *Εγερτήριο* του Γ. Ν. Φερεντίνου να γίνει επιλογή, προτιμότερη προβαλλόταν η σκλαβιά στους Τούρκους παρά στους βάρβαρους Σλάβους.

...

Όχι! Όχι! Κάλιο Τούρκα και σκλάβα,
κάλιο σίδερα και κρίκος βαρύς,
παρά βάρβαρη Χαχόλα και Σλάβα
άτυχή μου, να σε ιδώ, Πατρίς!¹⁵⁸

Και ο Κωστής Παλαμάς στο ποίημα *Τα δυο πουλιά* (11 Νοεμβρίου 1885), που δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα, διατυπώνει την ίδια άποψη για τη Μακεδονία που πρόσμενε ως απελευθερωτή μόνο την Ελλάδα.¹⁵⁹

Οι Βούλγαροι χαρακτηρίζονται στο *Η πατρίς προς τα τέκνα της* του Κλεόβουλου Χρ. Κοκκολάτου (Εν Αθήναις, τη 5 Οκτωβρίου 1885), απάνθρωπο, αχρείο, νόθο γένος που καταπατεί τα ιερά εδάφη των Ελλήνων.¹⁶⁰ Και ο Κωστής Παλαμάς δεν έχει σε ιδιαίτερη εκτίμηση στους Βουλγάρους, όπως φαίνεται στο πρωτοσέλιδο ποίημά του *Κακοί καιροί*, (8 Νοεμβρίου 1885) που γράφεται με αφορμή τον σερβοβουλγαρικό πόλεμο και τις πρώτες νίκες των Σέρβων, πριν από τη μάχη στη Σλίβνιτσα, όπου οι Σέρβοι υπέστησαν απροσδόκητη ήττα:

Βογιάροι! Μόνο η αρπαγή παλληκαριά σας δίνει,

¹⁵⁶ 7491 003 «Ακρόπολις», αρ. 1302, 1 Ιανουαρίου 1886.

¹⁵⁷ 14316 136 «το Άστυ», αρ. 37, 1 Ιουνίου 1886.

¹⁵⁸ 7622 391 «Ακρόπολις», αρ.1232 22 Οκτωβρίου 1885.

¹⁵⁹ 7622 490 «Ακρόπολις», αρ. 1257, 16 Νοεμβρίου 1885.

¹⁶⁰ 7622 401 «Ακρόπολις», αρ. 1234, 24 Οκτωβρίου 1885.

Πάντα κινούν τα χέρια σας τα λάφυρα, η ληστεία,
Δεν είν' ο πόλεμος για σας 'στερνή δικαιοσύνη,
Αλλά 'στερνή μανία!

Ο ποιητής επισημαίνει την αντίθεση ανάμεσα στους Έλληνες, που επαναστάτησαν και ανάστησαν τη σκλαβωμένη τους πατρίδα, και τους Βουλγάρους, που άργησαν και χρωστούν τη δική τους αφύπνιση στους δυνατούς της εποχής. Τέλος υπογραμμίζεται η δειλία των Βουλγάρων μπρος στην πορεία των Σέρβων προς τη Σόφια. Οι Σέρβοι στο ίδιο ποίημα –όπως και στο σύνολο του Αθηναϊκού Τύπου- αντιμετωπίζονται πιο ευνοϊκά, καθώς παρουσιάζονται να έχουν το δίκιο με το μέρος τους και ελπιδοφόρο ηγέτη τον Μίλαν.¹⁶¹

Ορισμένα ποιήματα, όπως το *Μοιρολόγιον Ηπείρου και Μακεδονίας* του Αναστασ. Π. Σακελλαρίου, (Εν Αθήνας τη 4 8βρίου 1885), αποτελούσαν ένα κάλεσμα των αλύτρωτων περιοχών προς τη μητέρα Ελλάδα να τις λυπηθεί και να τις λυτρώσει.¹⁶²

Αλλά πάλι καλούσαν τις αλύτρωτες περιοχές να ξεσηκωθούν και να ενώσουν τον αγώνα τους με τη μητέρα Ελλάδα, όπως στο *Εμβατήριον* του Παναγιώτου Σ. Συνοδινού (Εν Αθήναις τη 10 Οκτωβρίου 1885)¹⁶³ και στη

Φωνή εκ της δούλης Ελλάδος της Καλυψώς Παρρή επίσης, όπου η δούλη Ελλάδα από τον Δούναβη ως την Τουρκιά στενάζει κάτω από τον ξένο ζυγό και ποθεί λευτεριά. Προτρέπει η ποιήτρια τους αλύτρωτες Έλληνες να ξεσηκωθούν και να ενωθούν με τους ελεύθερους αδερφούς τους και μαζί να αγωνιστούν υπέρ της πατρίδας.

...

Εγερθώμεν, αρκεί τόσους χρόνους
την σκλαβιά να κρατώμεν δειλοί,
των βαρβάρων δεχόμενοι πόνους
κάραν κλίνοντες σιωπηλοί.

...

Οι ελεύθεροι νυν αδελφοί μας,
είναι πρόθυμοι πάντες μαζί,
όταν έχωσι την συνδρομήν μας
Βασιλεύς και Ελλάς η σεπτή

...

Τέλος όλοι με μίαν καρδίαν
Ας ειπώμεν: εις Σε, Βασιλεύ!!!
Αναθέτομεν την αρχηγίαν
Κι ας βοήσωμεν το Ελελεύ!!!¹⁶⁴

Παρόλο που η Θράκη δεν αποτελούσε διεκδίκηση του αθηναϊκού τύπου (όπως και της κυβέρνησης), στους στίχους των ποιημάτων και των τραγουδιών αποτελεί ευσεβή

¹⁶¹ 7622 458 «Ακρόπολις», αρ. 1249, 8 Νοεμβρίου 1885.

¹⁶² 7622 331 «Ακρόπολις», αρ. 1217, 6 Οκτωβρίου 1885

¹⁶³ 7622 357 «Ακρόπολις», αρ. 1224, 14 Οκτωβρίου 1885.

¹⁶⁴ 7622 295 «Ακρόπολις», αρ.1208, 27 Σεπτεμβρίου 1885.

πόθο των ποιητών μαζί με τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τα νησιά, την Κρήτη, τον Βόσπορο, την Ασία, την Αλβανία. Στο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας καλούν οι ποιητές όλες αυτές τις περιοχές, Κρήτη, Ήπειρο, Αλβανία, Ελασσόνα, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τα νησιά, την Ασία, να ξεσηκωθούν, να αρματωθούν όλοι και να σμίξουν με τη μητέρα Ελλάδα στον αγώνα κατά των Βουλγάρων και των Τούρκων.

ΕΜΒΑΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Σ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ (Εν Αθήναις τη 10 Οκτωβρίου 1885)

Πάλ' η Κρήτη πρώτη πρώτη
Με το θάνατο ξαμώνει
Κ' η σκιά του Μελιδώνη
Προπορεύεται χρυσή!
Του Μαρτιού θολό τ' αστέρι
'Σ το Βαφέ γλυκοχαράζει
Και ο τύραννος σπαράζει
'Σ το αθάνατο Νησί!
Εμπρός όλ' η Κρήτη
Με βήμα βαρύ!
Εσέ να νικήση
Κανείς δεν μπορεί,
Κανείς δεν μπορεί!

...

Την παλιά της λόγχη πάλιν
Η Μακεδονί' αρπάζει
Και το σύνθημα φωνάζει
Και η φήμη της ξυπνά
Απ' τ' αδούλωτα Βιτώλια
Και τους αθανάτους βράχους
Με χιλιάδες τουρκομαχους
Ως του Σκάρδου τα βουνά.
Χτυπά!... του Φιλίππου
Φορεί τη στολή
Κ' οι λύκοι του Κρούμου
Σκορπούν δηλοί!
Σκορπάνε δειλοί.
Να κ' η Θράκη κατεβαίνει
Με στεφάνι 'σ τα μαλλιά της
Που απ' του Μάρτη βασιλιά της
Τ' ανασήκωσε τη γη...
'Σ την ορμή της ανασταίνει
Το θαμμένο όνομά της
Και της Λαύρας 'σ τα άρματά της
Φλογοφέγγ' η χαρραυγή.

...

Βουλκομένη κ' η Ασία
Εις της Θράκης την αντάρα
Με της Λέσβου την κιθάρα
Ψάλλει την παλληκαριά!...
Κ' η Ελλάς του Κυναιγγείρου
Κ' η Ελλάς του Κατσαντώνη
Τα παιδιά της αρματώνει
Από μια σ' άλλη μεριά.

...

Ο Ταϋγκετος κι ο Πάρνης
Τη Ροδόπη χαιρετάνε
Και οι αντίλαλοι χτυπάνε
Του Βοσπόρου τα νερά
Κ' η Ελλάς απ' άκρη 'σ άκρη
Μια φωτιά, μια τρικυμία
Με την παντοδυναμία
Σμίγει δόξα και φθορά!

¹⁶⁵

...

Στο πρωτοσέλιδο ποίημα (εθνικός παιάν χαρακτηρίζεται) *Πού είν' ο Βασιλείας μας;* του Παναγιώτου Σ. Συνοδινού οι αλύτρωτες ελληνικές χώρες καρτερούν τον Βασιλιά Γεώργιο ως άλλο Βασιλιά της πόλης που ζωντάνεψε. Στο ίδιο ποίημα διατυπώνεται και η αντίρρηση για την ονομασία της Θράκης με το όνομα Ανατολική Ρωμυλία.

ΠΟΥ ΕΙΝ' Ο ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΜΑΣ;

....

Για κάμε πως το χέρι σου απλώνεις 'στο σπαθί σου!
Για φώναξέ μας «στ' άρματα!» και κάμε το σταυρό σου,
Και θα γνωρίσουν μια φορά για πάντα οι εχροί σου,
Ποιος είν' ο Βασιλέας μας, ποιος είναι ο λαός σου.
Με άρματα το δίκαιο μας και την απελπισία
Θα πάρωμε τη Θράκη μας 'στο πείσμα σου, Ρωσσία.

Θρεμμένοι με το αίμα μας όλοι εκείν' ο τόποι,
Με γλώσσα και μ' ελληνική καρδιά μας καρτερούνε.
Και μας της Λαύρας το σταυρό! Αντίχριστη Ευρώπη,
Εις γην Μαρτύρων δεν μπορούν Μουζικοί να σταθούνε.

**Φράγγοι αγράμματοι, σε ποια ευρήκατε βιβλία,
Ότι ποτέ ελέγετο η Θράκη Ρωμυλία;**

¹⁶⁵ 7622 357 «Ακρόπολις», αρ. 1224, 14 Οκτωβρίου 1885.

...

Για τους Βουλγάρους; Εύζωνοι, χιλιάδες τρεις αρκείτε.
Τραβήξου αθεόφοβη στους πάγους σου, Ρωσσία!
Και σεις εις την Στενήμαχον οι Ιερολοχίται!
Στήθη γυμνά! βήμα ταχύ! η ιερά θυσία
Ευθύς ν' αρχίση κ' έφθασεν ο Βασιλειάς! χτυπάτε!
Χριστός ανέστη! Μάρτυρες του Γένους μας, ξυπνάτε.
Εις τη Ροδόπη του Μαρτιού γλυκοχαράζ' η Μέρα!...¹⁶⁶

Ιδιαίτερα συγκινητικό είναι το ποίημα του Αχιλλέα Παράσχου *Τ' Αητόπουλο* που το έγραψε τον Ιανουάριο του 1886. Σε αυτό παρομοιάζεται η Αν. Ρωμυλία με αητόπουλο που ζούσε σε κλουβί σαν φυλακή, αλλά εκείνο διψούσε για αγέρα, λαγκάδια δροσερά, ήλιο, άστρα. Η μάνα του ήταν άρρωστη και μόνο με λόγια μπορούσε να το παρηγορεί, λόγια γεμάτα ελπίδα και γεμάτα περασμένα μεγαλεία. Είχε νονά κακή (τη Μ. Βρετανία) που του έλεγε να κάνει υπομονή, αλλά είχε δώσει το δικαίωμα στον Γύπα (Αυστρία) να εκμεταλλεύεται τον πλούτο του αητόπουλου. Η Ρωσία παρομοιάζεται με αρκούδα που κρατά ευαγγέλιο και σταυρό και παραδίδει στον χοίρο, τη Βουλγαρία, τον τόπο του αητού. Ωστόσο το αητόπουλο με τη φλογερή ματιά ελπίζει στον Θεό και τη δύναμή του.

Αητόπουλο είχε Μητέρα,
Εις όλα πρώτη μια φορά·
Μεγάλωνε χωρίς Πατέρα
Και τα μικρά του τα φτερά
Τάχε κι αυτά ψαλλιδωμένα
Φράγκα Νωνά, Νωνά κακή,
Και σε κλουβί στενό, κλεισμένα

Το είχε σαν σε φυλακή...
Και τούρριχνε μέσ' στο κλουβί του
Πότε και πότε κάτι τι,
Σαν σε ζητιάνο... κ' η τροφή του
Στον τάφο τώστελνε αυτή.

...

Την άπειρη κληρονομιά του
Έτρωγε Γύπας μισητός,
Σ' αυτόν την άφινε η Νωνά του
Κ' επείνα ο μικρός αητός...
Η Μάνα του εις το κρεβάτι
Άρρωστη βρίσκονταν πολύ,
Κ' έβλεπε με θλιμμένο μάτι
Το πεινασμένο της πουλί

¹⁶⁶ 7622 308 «Ακρόπολις», αρ. 1212, 1 Οκτωβρίου 1885.

Με λόγια το παρηγορούσε,
Γεμάτα ελπίδα η πτωχή,
Για τα παλιά της του μιλούσε,
Μ' ελπίδα τώτρεφε κ ευχή...
Κ' εκείνο έβλεπ' αντικρύ του
Περίλυπο και με οργή,
Να τρώγη ο Γύπας την τροφή του
Στη μητρική του απάνω γη.

...

Κι ακίνητος καιρός περνούσε·
Όταν μια βροχερή αυτή,
Με τρόμ' ο λόγγος εβογγούσε
Και χάρο εμύρισε η γη.
Αρκούδα εφάνη· μαύρη, πίσσα,
Ωσάν τον άδη σκοτεινή·
Τα δύω της μάτια ήταν λύσσα,
Πλην ήρχουνταν σαν Χριστιανή...
Το Ευαγγέλιο μασσούσε
Μέσα σε στόμα αιματηρό,
Και κάε νύχι της κρατούσε
Σταυρό, που σταύρωνε σταυρό...
Κ' είπε σε χοίρο ξαπλωμένο
Μέσα σε λάσπη περισσή·
«Τον τόπο τον εξακουσμένο
Τα' αητού, θενά τον πάρης συ!»

...

Κ' έγειν' η λάσπ' ηγεμονία,
Κ' έθνος του χοίρου η φυλή,
Κ' η Φράγκικη διπλωματία
Χαράς αντήλλαξε φιλί...
Και το αητόπουλο;- Η ματιά του
Έχυσε ακτίνα φλογερά,
Κ' είπε στη Φράγκισσα Νωνά του,
«Είναι Θεός κ' έχω φτερά!»¹⁶⁷

Τα περισσότερα ποιήματα για να ενθαρρύνουν το πατριωτικό φρόνημα των Ελλήνων περιλαμβάνουν αναφορές σε σημεία σταθμούς της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και στο ένδοξο πρόσφατο παρελθόν του Εικοσιένα. Το αρχαίο ελληνικό πνεύμα του Μαραθώνα ενώνεται με τον ηρωισμό του «εικοσιένα» και εμπνέουν τη σύγχρονη τους Αθήνα.¹⁶⁸ Τέτοιες αναφορές υπάρχουν και στο ποίημα *Προς τας*

¹⁶⁷ 7491 157 «Ακρόπολις», αρ. 1341, 9 Φεβρουαρίου 1886.

¹⁶⁸ 7622 360 «Ακρόπολις», αρ.1225, 15 Οκτωβρίου 1885.

Αθήνας του Αριστομένη Προβελέγγιου (Εν Αθήναις, την 15 Οκτωβρίου 1885), όπου εκφράζεται συγκίνηση για το πολεμικό πνεύμα που διακατέχει την Αθήνα:

Η ευγενής οργή σου τας παρειάς σου βάφει,
το κυανούν σου δώμα κραυγαί πολέμου πλήσσουν·
κλαγγή σαλεύει όπλων τα ιερά εδάφη·
τα τείχη των ναών σου τα κατηρειπωμένα
εις πνεύμα ζωής φρίσσουν-
Ο Μαραθών ενούται με το εικοσιένα!¹⁶⁹

Αντίστοιχα και στο *Η πατρίς προς τα τέκνα της* του Κλεόβουλου Χρ. Κοκκολάτου (Εν Αθήναις, τη 5 Οκτωβρίου 1885), η πατρίδα χαιρετά τους νέους που κατατάσσονται στον στρατό ως γενναίους απογόνους του Θεμιστοκλή, του Διάκου και του Καραϊσκάκη. Με τη σπουδή τους να καταταγούν οι Έλληνες απέδειξαν ότι έχουν την ανδρεία των Κολοκοτρωναίων. Για να τους φιλοτιμήσει ο ποιητής τους λέει πόσο μοιάζουν στο ανάστημα, το βάδισμα, τη χάρη με τον Μιαούλη, τον Ανδρούτσο, τον Κανάρη.¹⁷⁰ Τέλος, για τη λειτουργία του ένδοξου παρελθόντος της εθνικής «*Παλιγγενεσίας*» ως προτύπου προς μίμηση χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος έμμετρου ιστορικού ανεκδότου του Δ. Ι. Κόκκου : *Ο Μιαούλης*. Ο Μιαούλης του ποιήματος αυτού με ένα καράβι υδραίικο παρέα με το μπρίκι του Σαχτούρη στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης έτρεψε σε φυγή ολόκληρο τον τουρκικό στόλο!¹⁷¹

Η άποψη των ποιητών για την Ευρώπη και τον ρόλο της διπλωματίας είναι αρνητική.¹⁷² Το ποίημα *Προς τα έθνη* του Γ. Λ. Κ υπενθυμίζει στα έθνη ότι πήραν τα φώτα τους από την Ελλάδα, και της έκλεψαν τα αγάλματα και όλους τους συγγραφείς.¹⁷³ Στο *Προς τας Αθήνας* ο Αριστομένη Προβελλέγιος (Εν Αθήναις, την 15 Οκτωβρίου 1885) καλεί την Αθήνα να μη διστάσει εξαιτίας της βραδύτητας και της οκνηρίας των διπλωματών, αλλά να τολμήσει να πολεμήσει.¹⁷⁴ Ιδίως μετά την απειλή της βίας από τη μεριά των Μ. Δυνάμεων οι χαρακτηρισμοί γίνονται βαρείς. Έτσι σε πρωτοσέλιδο ποίημά του ο Α. Παράσχος προς τον φίλο Β. Γαβριηλίδη (7491 77 «*Ακρόπολις*», αρ. 1321, 20 Ιανουαρίου 1886) επιτίθεται στους πρωταγωνιστές των Μ. Δυνάμεων, στις οποίες αποδίδονται οι δυσκολίες στην πραγματοποίηση των εθνικών στόχων. Εκδηλώνει ο ποιητής το μένος του κατά των πολιτισμένων βαρβάρων: Ρώσων, Φράγκων, Αυστριακών.

...

Ακούστε, Φράγκοι απάνθρωποι, στο σκότος φωτισμένοι,
Πολιτισμένοι βάρβαροι· την ώρ' αυτή σημαίνει
Καμπάνα στον Ελληνισμό· ο Βίσμαρκ κ' η Ρωσσία

¹⁶⁹ 7622 369 «*Ακρόπολις*», αρ. 1227, 17 Οκτωβρίου 1885.

¹⁷⁰ 7622 401 «*Ακρόπολις*», αρ. 1234, 24 Οκτωβρίου 1885 και 14835 482 «*Χρόνος Αθηνών*», αρ. 240, 6 Νοεμβρίου 1885.

¹⁷¹ 7622 498 «*Ακρόπολις*», αρ. 1259, 18 Νοεμβρίου 1885.

¹⁷² 8410 51 «*Νέα Εφημερίς*», αρ. 22, 22 Ιανουαρίου 1886 και 8410 68 «*Νέα Εφημερίς*», αρ. 28, 28 Ιανουαρίου 1886.

¹⁷³ 7622 331 «*Ακρόπολις*», αρ. 1217, 6 Οκτωβρίου 1885.

¹⁷⁴ 7622 369 «*Ακρόπολις*», αρ. 1227, 17 Οκτωβρίου 1885.

Κτυπά, και χαίρετ' η τρελλή Φραγκιά και Βουλγαρία·

175

...

Ακόμη και την πολιτική κατάσταση σχολίαζαν τα ποιήματα. Ορισμένα απευθύνονταν στις πολιτικές προσωπικότητες της εποχής, τον Τρικούπη και τον Βασιλιά. Τέτοιο ήταν το πρωτοσέλιδο ποίημα *Χαρίλαον Τρικούπην* του Αχιλλέα Παράσχου (15 Οκτωβρίου 1885) στο οποίο καλούσε ως σωτήρα τον Μεσολογγίτη πολιτικό. Προειδοποιούσε τον βασιλιά ότι το στέμμα του θα εξαρτιόταν από τη στάση του στο βουλγαρικό ζήτημα. Πίσω από τον εναρκτήριο λόγο του βασιλιά στη βουλή έβλεπε τον παρασκηνιακό ρόλο της διπλωματίας. Η κατήφεια του βασιλιά ερμηνευόταν ως φιλοπόλεμη διάθεση.

Έλα, έλα! Προδοσία η βραδύτης αυτή είναι·
Δεν σε περιμενουν, όχι αι μικραί μόνον Αθήναι·
Σε ζητεί, Σε αναμένει πάλλουσα τοςούτον χρόνον,
Όλη η Ελλάς, κ' ιδίως η Ελλάς των Μακεδόνων.
Από άκρου έως άκρον πάσα της ξηρά και κύμα
Ακροάζεται το σώζον ν' αντηχήση πάλιν βήμα...

...

Κ' έλα ν' απαντήσης, έλα, εις τα ύβρεις όσας είπον,
Και ειπέ εις τον Μονάρχη των Ελλήνων· «εις τον ίππον».
Ως τον Βίκτωρα κ' εκείνος το διάδημα ας παίξη·
Ας ιππεύση ή ιππεύει ο λαός μας· - ας εκλέξη...-
Εις την ιππασίαν ταύτην κείται και τιμή και θρόνος·
Πώς! Θα τρέχει ο Μιλάνος κατά της θυέλλης μόνος...¹⁷⁶

Ανάλογα και το πρωτοσέλιδο *Προς τον Βασιλέα των Ελλήνων* του Γεωργίου Μ. Βιζυηνού καλούσε τον βασιλιά να δει ότι όλοι ήθελαν τον πόλεμο και μόνο εκείνος δεν ήταν έτοιμος ακόμη. Προσπαθούσε να του κεντρίσει το φιλότιμο λέγοντάς ότι ο Παλαιολόγος τον περιμένει. Του εξέφραζε το παράπονο ότι δεν βρίσκεται δίπλα στη σημαία, μόνο είναι κλεισμένος μέσα σαν ασκητής και δεν βγαίνει ούτε για να χαρεί το φρόνημα το γενναίο των Ελλήνων. Τον προέτρεπε να μην ακούσει τις διπλωματικές σειρήνες για πιθανούς κινδύνους. Διατυπωνόταν ο υπαινιγμός ότι ο θρόνος του θα απειλούνταν, αν δεν σταματούσε να κυβερνά όπως επιθυμούσαν οι ξένοι. Τέλος, του ζητούσε να μην υπολογίσει οποιονδήποτε Έλληνα, όσο πρώτος και αν ήταν, που θα τον απέτρεπε από τη μάχη.

...

Μη, ω μη ακούεις λόγους διπλωματικών Σειρήνων,
Μηδέ βαυκαλίζου λέγων περί πιθανών κινδύνων.
Ουχί κίνδυνος και μέλλων· όλεθρος παρών μας μένει,

¹⁷⁵ 7491 77 «Ακρόπολις», αρ. 1321, 20 Ιανουαρίου 1886.

¹⁷⁶ 7622 360 «Ακρόπολις», αρ.1225, 15 Οκτωβρίου 1885.

αν δεν παύσης βασιλεύων, ως επιθυμούν οι ξένοι.¹⁷⁷

Την ίδια προειδοποίηση, ότι ο θρόνος του κινδύνευε, περιλάμβανε και ο παιάνας του Παναγιώτη Συνοδινού *Πού είν' ο Βασιλείας μας*:

....

Αυτά μου είπαν, Βασιλεία, εκείν' οι ταχυδρόμοι·
Τους στέλ' η Φιλιπούπολι και η Θεσσαλονίκη.
Δαφνοστρωμένοι καρτερούν το βήμα σου οι δρόμοι,
Που το στρατό σου νικητή θα φέρ' η Θεία Δίκη.
Αν εις την πλάνη της φραγγιάς δεν σου χαθούν η ώραις,
Δικαίς σου είναι Βασιλεία, όλαις αυταίς η χώραις.

Κινήσου πριν οι Βούλγαροι το θρόνο Σου γκρεμίσουν,
Κινήσου... Σύσσωμος λαός μαζή σου θα κινήση.
Στ' αλόγου σου το τρέξιμο μυριάδες θα χουμίσουν,
Ποιος πρώτος για τη δόξα σου το αίμα του να χύση.
Από λαγκάδια σε βουνά ο θρόνος να σου να τρέχη,
Παρά χρυσαίς σφαλαγγοδειαίς στολίδια του να έχη.

¹⁷⁸

....

8.2. Σατιρικά ποιήματα

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα σατιρικά στιχουργήματα του Γεώργιου Σουρή στην εφημερίδα «*το Άστυ*». Ιδιαίτερα σατίρισε την πολεμική ανεμοζάλη που είχε καταλάβει τους πάντες. Στο *Φούρια – Θούρια* ανάγλυφα παρασταίνεται η συγκέντρωση στην Αθήνα Καλαβρυτινών, Λακώνων, Χιωτών, Συριανών, Αρκάδων, Ακαρνάνων, Γορτυνίων. Ο Σουρής δηλώνει ζαλισμένος από τις προσφωνήσεις, τις παράτες, τις παρελάσεις εφέδρων, τους πατριωτικούς λόγους των πολεμιστών παπάδων. Το κλίμα που δημιουργούσαν οι έφεδροι ήταν εορταστικό: φιλιούνταν, αγκαλιάζονταν, και άρχιζαν τον χορό. Ο ποιητής τότε συγκινείται από αυτές τις επιδείξεις συναδέλφωσης και ανδρείας και τότε χωρατεύει.

Ας είχα πόδια δώδεκα εις όλα να προφθάνω,
να ήμαι πρώτος πάντοτε σε καθεμιά παράτα,
ούτε καμμά παρέλασι εφέδρων να μη χάνω,
να βλέπω τόση λεβεντιά, να βλέπω τόσα νιάτα.
Να βλέπω Καλαβρυτινούς, να βλέπω Σκαρπαθιώταις,
να βλέπω και τους Λάκωνας, να βλέπω και τους Χιώταις.

Ω Κύριε των ουρανών, τι ζάλη 'στην Ελλάδα!
ανέτειλεν η χαραυγή του εθνικού παιάνος...
Ο Συριανός ασπάζεται τον φλογερόν Αρκάδα,
κι ο Χιώτης αγκαλιάζεται μετά του Ακαρνάνος.

¹⁷⁷ 14835 441 «Χρόνος Αθηνών», αρ. 220, 17 Οκτωβρίου 1885.

¹⁷⁸ 7622 308 «Ακρόπολις», αρ. 1212, 1 Οκτωβρίου 1885

Κανείς δειλός και άτολμος, παντού παλληκαράδες,
κ' οι Βρονταδούσοι έρχονται μαζί με τους Ξυλάδες.

Ένας παππός μιλεί εδώ με γαλανή παντιέρα,
τον βλέπεις και σο φαίνεται πως είν' ο Μπουκουβάλας,
τους Γορτυνίους προσφωνεί ο Δούνης παραπέρα,
κι απάνω εις το Σύνταγμα φωνάζει ο Σιγάλας.
Αλλ' από τα παράθυρα μιλεί κι ο Δεληγιάννης,
και το μυαλό σου σταματά, σαστίζεις και τα χάνεις.

...

Κι' εγώ μαζί σας τραγουδώ, κι εγώ με σας χορεύω,
και τότε κλαιν τα μάτια μου και τότε χωρατεύω.¹⁷⁹

8.3. Δημοτικά τραγούδια

Παράλληλα με τη λόγια ποίηση χώρο στον αθηναϊκό τύπο βρίσκει και η δημοτική ποίηση και τα λαϊκά στιχουργήματα, προκειμένου να εκφραστεί πληρέστερα το φρόνημα του ελληνικού λαού.

Οι Γορτύνιοι έφεδροι, καθώς προσέρχονταν, τραγουδούσαν εν χορώ το εξής χαρακτηριστικό για τη μαχητικότητά τους τετράστιχο:

Μανούλες πούχετε παιδιά
Στείλτε καιριά στην Παναγιά
Με το Γκρα και με τον τρόπο
Να τους πάρωμε τον τόπο.¹⁸⁰

Τις μέρες εκείνες της σύγκλησης της επιστρατείας, οι έφεδροι των επαρχιών που δεν προλάβαιναν να καταταγούν διέρχονταν τις οδούς σε παρέες και ευθυμούσαν τραγουδώντας πολεμικά τραγούδια. Παντού, και τη νύχτα ακόμη, αντηχούσαν αυτά τα τραγούδια. Η δημοτική ποίηση, η παραδεδομένη και η αυτοσχέδια, αφυπνίστηκε και αυτή μετά από βαθύ ύπνο. Ακουστήκαν και τα εξ αμάξης αδόμηνα κατά των Βουλγάρων. Τα πρόχειρα αυτά στιχουργήματα κατά την κρίση του αρθρογράφου της «*Εφημερίδος*» δεν είχαν λογοτεχνικές αξιώσεις· μαρτυρούσαν όμως και αυτά το φιλοπόλεμο φρόνημα που επικρατούσε στην κοινή γνώμη.¹⁸¹

Με το τέλος των εχθροπραξιών και του αποπλισμού, παρατηρούσε ο *Τσοπανάκος* «του *Άστεος*» ότι σίγησαν οι δόκιμοι ποιητές. Η μούσα όμως της δημοτικής ποίησης άρχισε αθόρυβα το έργο της. Άρχισε να περισυλλέγει τις διηγήσεις των μαχητών και να καταρτίζει τα απλοϊκά αλλά πολύ ζωντανά τραγούδια, που καθώς θα μεταδίδονταν από στόμα σε στόμα θα καταστούσαν γνωστά στους μεταγενέστερους τα ανδραγαθήματα των αγωνιστών. Η δημοτική ποίηση, αυτοφυής όπως τα πεύκα και τα

¹⁷⁹ 14316 27 «το Άστυ», αρ. 2, 18 Οκτωβρίου 1885.

¹⁸⁰ 9329 247 και 248 «Εφημερίς», αρ. 282, 9 Οκτωβρίου 1885.

¹⁸¹ 9329 240 «Εφημερίς», αρ. 279, 6 Οκτωβρίου 1885.

έλατα των ελληνικών βουνών, ουδέποτε σίγησε στις κρίσιμες περιστάσεις του έθνους, αλλά το παρακολουθούσε σε κάθε του βήμα και τόνιζε μέσα στις πεζές εποχές τις αναλαμπές που υπενθύμιζαν τη δόξα του παρελθόντος.¹⁸²

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κοινή γνώμη και οι δημοσιογράφοι ξεσηκώθηκαν κατά της πραξικοπηματικής προσάρτησης της Βόρειας Θράκης από τη Βουλγαρία και κατά των Βουλγάρων. Ζητούσαν πόλεμο με δημοσιεύσεις ποιημάτων, επιστολών, με οργάνωση υπαίθριων αγορεύσεων, διαδηλώσεων, με περιγραφές της ενθουσιώδους κατάταξης εφέδρων, με τη ρητή προθυμία τους να υποστούν κάθε θυσία, αίματος ή χρήματος. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι δεν ζητούσαν πόλεμο για την απελευθέρωση των Ελλήνων της Βόρειας Θράκης, αλλά ζητούσαν είσοδο των στρατευμάτων στη Μακεδονία, τα Ιωάννινα, την Κρήτη. Περισσότερος λόγος γινόταν για τη Μακεδονία, διεκδίκηση και της κυβέρνησης που έφερε την Ελλάδα αντιμέτωπη μόνο με την Τουρκία. Παρόλο που η Θράκη δεν αποτελούσε διεκδίκηση της κυβέρνησης, στους στίχους των ποιημάτων και των τραγουδιών αποτελεί ευσεβή πόθο των ποιητών κοντά σε άλλες αλύτρωτες περιοχές του Ελληνισμού. Ο αθηναϊκός τύπος ξεσήκωσε την κοινή γνώμη υπέρ του πολέμου σε τόσο μεγάλο βαθμό και δημιούργησε με τα δημοσιεύματά του τέτοιο πατριωτικό κλίμα, που ελάχιστοι είχαν το θάρρος αδεώς να μιλούν για αφοπλισμό και υποχώρηση.

Ο τύπος, ως ο μοναδικός μεσάζων της εποχής ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους πολίτες, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον ξεσηκωμό του εθνικού φρονήματος και στον προσανατολισμό της οργής της κοινής γνώμης. Έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην υιοθέτηση από την κυβέρνηση μιας αδιέξοδης στρατηγικής και στην τελική επονείδιστη πτώση της κυβέρνησης από την ίδια τη βουλή που την ανέδειξε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αθανασιάδης, Παντελής, «Περιήγηση μνήμης και τιμής στις ρίζες. Χωριά και πόλεις της Θράκης κατά τον 19^ο αιώνα», *Βορέας*, Τεύχος 51, (Σεπτέμβριος 2009), σελ. 62-67.
2. Albert, Pierre, *Ο τύπος*, Αθήνα: Ι.Ζαχαρόπουλος.
3. Αναστασιάδης, Γιώργος Ο., 1944, Σαμπανόπουλος, Βασίλης Γ., *Η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο τύπος*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης: Πολιτιστικό Κέντρο Β.Ε. Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, 1993.
4. Αποστολίδης, Κοσμάς Μυρτίλος (επιμέλεια Γ.Α. Μέγα), *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Εν Αθήναις: Ένωση των Απανταχού εξ Ανατολικής Ρωμυλίας Ελλήνων, 1959.
5. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού τ. 1.*

¹⁸²14316 140 «το Άστυ» αρ. 38, 8 Ιουνίου 1886.

Θράκη, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1991-2000.

6. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα, γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993.

7. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., Μουτσόπουλος Νικόλαος Κ., Κεσόπουλος Αριστείδης, *Αλησμόνητες πατρίδες της Θράκης: Αν. Θράκη, Κωνσταντινούπολη, Ανατ. Ρωμυλία*. Θεσσαλονίκη: Εκδότης: Τζιαμπίρης - Πυραμίδα, 2005.

8. Γούναρη, Β., «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του “Φάρου της Μακεδονίας” (Φθινόπωρο 1885)», *Μακεδονικά* 23 (1983), σσ. 148-171.

9. Διβάνη, Λένα, *Ελλάδα και Μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα : Νεφέλη, 1995.

10. Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*. Απόπειρα πατριδογνωσίας, Αθήνα: Καστανιώτη Α.Ε., 2000.

11. Δρούλια, Λουκία, - Κουτσοπανάγου, Γιούλα, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, (Ελλάδα), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., 2008.

12. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήναι: Πάπυρος, 1981-1994.

13. Ευθυμιάδης, Απόστολος Π., *Η συμβολή της Θράκης στους απελευθερωτικούς αγώνες του Έθνους (από το 1361 έως το 1920)*, Αλεξανδρούπολη: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Κονδύλη Α.Ε., 2001.

14. *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τόμος ΙΔ, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως 1913*, Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1977.

15. Καλογερέα, Στέλλα, *Ανατολική Ρουμυλία: Ονομα-Ιστορία-Λαϊκός Πολιτισμός*, Κομοτηνή: Κέντρο Θρακικών Μελετών, 1992-1994.

16. Καρολίδης, Π. *Η Ανατολική Ρωμυλία και ο Ελληνισμός. Θράκη και Μακεδονία*, Αθήνα: ΡΗΣΟΣ, 1992.

17. Καρυκόπουλος, Πάνος Γ., *200 χρόνια Ελληνικού τύπου: 1784-1984*, Αθήνα: Γρηγόρης, 1984.

18. Κόντης, Βασίλης, - Κοτζαγεώργη, Ξανθίπη, (επιμ.) *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου - Πανελλήνια Ομοσπονδία συλλόγων Ανατολικής Ρωμυλίας, 1999.

19. Κορδάτος, Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, Δ΄, (1862-1900)*, Αθήνα: 20^{ος} αιώνας, 1956-1960.

20. Κόρμαλης, Αθανάσιος Λ., *Ανατολική Ρωμυλία, Η Αλύτρωτη*

Ορφική Γη, Αθήνα: Πελασγός, 1994.

21. Κοτζαγεώργη, Ξανθίππη - Παναγιωτοπούλου, Α., *Νεώτερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης: Βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1993.

22. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίππη, *Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία, (1800-1914): η ιστορία, οι δομές και ο ρόλος της*, Θεσσαλονίκη: Φαιστός, 1997.

26. Κουμαριανού, Αικατερίνη, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος: Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.

27. Λάσκαρις, Μιχαήλ Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1880-1923)*, Θεσσαλονίκη, 1978.

28. Λούβη, Λίνα, *Περιγέλωτος Βασιλείων, Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα: Εστία, 2002.

29. Λουλές, Δημήτρης Κ., *Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία*, Ιωάννινα: εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1991.

30. Μάγερ, Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, Αθήνα, 1957-1960. Α΄

31. Μέγας, Γεώργιος Α., *Ανατολική Ρουμελία*, Αθήνα, 1945.

32. Μίλλερ, Ουίλλιαμ, *Η Τουρκία καταρρέουσα*, Αθήνα: Ευάγγελος Κων/νος Λάζος, 1994.

33. Μυστακίδου, Κατερίνα, *Η μεγάλη ιδέα στον Τύπο του γένους: ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800-1923)*, Αθήνα: Πατάκη, 2004.

34. Νάλτσας, Χριστόφορος Α., *Ανατολική Ρωμυλία. Η Κατάληψις Αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος 1885-1886*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1963.

35. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Καλ., *Σελίδες Ιστορίας. Θράκη 1870-1886*, Αθήνα: Πιτσιλός, 1984.

36. Ristelhueber, Rene, *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.

37. Σοϊλεντάκης, Νικόλαος Π., *Ιστορία του θρακικού Ελληνισμού : από την ανατολική Ρουμελία στην ανατολική και δυτική Θράκη*, Αθήνα: Πιτσιλός, 1996.

38. Σφέτας, Σπυρίδων, *Η εκπαίδευση ως μοχλός εκβουλγαρισμού των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας: ο σχολικός νόμος του 1891*. Εισήγηση στο 1^ο Πανελλήνιο συνέδριο Ανατολικορωμυλιωτών, Κομοτηνή, 4-6 Απριλίου 2008.

39. Σφέτας, Σπυρίδων, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008.

40. Τοντόροφ, Νικολάϊ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας : κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986 .

41. Τοντόροφ, Νικολάϊ, *Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα

, 1983.

42. Τρίχα, Λύντια, *Διπλωματία και Πολιτική. Χαρίλαος Τρικούπης - Ιωάννης Γεννάδιος. Αλληλογραφία 1863-1894*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1991.

43. Χριστόπουλος, Παναγιώτης Φ., *Εφημερίδες: αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής, 1789-1970: περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1993.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

1. Κεντρική Σελίδα της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων:
<http://catalog.parliament.gr/#focus>

2. Ιστοσελίδες της ψηφιακής Εγκυκλοπαίδειας Britannica.
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/23878/Gyula-Grof-Andrassy>
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/171307/Dreikaiserbund?anchor=ref262714>

3. Ιστοσελίδα του βουλγαρικού προξενείου στην Ελβετία.
<http://www.bulembassy.ch/Experience%20Bulgaria.pdf>

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. *Ακρόπολις*: από τον Σεπτέμβριο 1885 ως τον Αύγουστο 1886 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

2. *Εφημερίς*: από τον Απρίλιο 1885 ως τον Δεκέμβριο 1885 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

3. *Νέα Εφημερίς*: από τον Σεπτέμβριο 1885 ως τον Ιούνιο 1886 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

4. *Παλιγγενεσία*: από τον Σεπτέμβριο 1885 ως τον Ιούνιο 1886 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

5. *Πρωία*: από τον Μάρτιο 1886 ως τον Ιούνιο 1886 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

6. *Σφαίρα*: τα φύλλα στα οποία γίνεται η παραπομπή.

7. *το Άστυ*: από τον Οκτώβριο 1885 ως τον Ιούνιο 1886, τον Νοέμβριο 1893 και τα φύλλα της 1 και 2 Ιανουαρίου 1887.

8. *Χρόνος Αθηνών*: από τον Σεπτέμβριο 1885 ως τις 21 Ιανουαρίου 1886.

9. *Ωρα*: το φύλλο της 1.1.1887.

Σερέτη, Β. (2015). Ο απόηχος της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία στον αθηναϊκό τύπο. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 171-206.

Βάγια Σερέτη, M.Sc.
Καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης
Γενικό Λύκειο Ιάσμου
69200-Ία σ μ ο ς
E-mail: vsreti@sch.gr

Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878)

Νικόλαος Τσουρής

Δάσκαλος

Περίληψη: Η μελέτη αυτή παρουσιάζει την ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Θράκη και πιο συγκεκριμένα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης κατά την περίοδο 1830-1878, δηλαδή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου. Γίνεται αναφορά στις ιδεολογικές, πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επηρέασαν το εκπαιδευτικό εγχείρημα, στους φορείς που είχαν την ευθύνη για τη διαχείρισή του, καθώς και στην δομή, την οργάνωση, τις μεθόδους διδασκαλίας και το πρόγραμμα σπουδών.

Λέξεις-κλειδιά: Θράκη, βιλαέτι Αδριανούπολης, ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, μέθοδος διδασκαλίας, πρόγραμμα σπουδών, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι

Ιστορικό Πλαίσιο

Σκοπός αυτής της μελέτης¹ είναι να σκιαγραφήσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη και ειδικότερα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης κατά την περίοδο 1830-1878, δηλαδή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου, δύο σημαντικούς σταθμούς στο βαλκανικό πολιτικό γίγνεσθαι με καθοριστικές επιπτώσεις στο μέλλον των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Αμέσως μετά την ίδρυσή του, το ελληνικό εθνικό κράτος, εντός του οποίου ένα τμήμα του ελληνικού έθνους απέκτησε πολιτική υπόσταση, άρχισε να διεκδικεί το ρόλο του υπερασπιστή των συμφερόντων των ελληνικών πληθυσμών που παρέμεναν εκτός των ορίων του. Συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1840, η επίσημη εξωτερική πολιτική του νεοσύστατου βασιλείου προσανατολίστηκε προς την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, βάσει της οποίας τα εδάφη, εκτός των συνόρων, που κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς έπρεπε να ενωθούν με τον εθνικό κορμό ώστε να υπάρξει ταύτιση πολιτικής και εθνικής οντότητας. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η υλοποίηση αυτού του οράματος προσέβλεπε στη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας», στην ενσωμάτωση δηλαδή όλων των περιοχών που θεωρούνταν ως «αλύτρωτες», συμπεριλαμβανομένης και της Θράκης.²

¹ Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ενός κεφαλαίου του βιβλίου του συγγραφέα με τίτλο *Η Ελληνορθόδοξη Εκπαιδευτική Δραστηριότητα στο Βιλαέτι της Αδριανούπολης (19^{ος} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις ΖΗΤΗ, 2015.

² Ο όρος Μεγάλη Ιδέα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κωλλέτη στις 14/1/1844 σε μια αγόρευσή του στην Εθνοσυνέλευση σχετικά με το ζήτημα των ετεροχθόνων. Για τις ποικίλες ιδεολογικο-πολιτικές της εκφάνσεις. Βλέπε: Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σελ. 257 κ.ε., Α. Στουραϊτή και Α. Καζαμιάς, *Οι Φαντασιακές Τοπογραφίες της Μεγάλης Ιδέας: Το Εθνικό Έδαφος ως Ουτοπία*, στο Ν. Διαμαντούρος, Θ. Δραγώνα, C. Keyder (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές Γεωγραφίες και Χωρικές Αντιλήψεις του Έθνους*, (μετ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα 2012, σελ. 25-65.

Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδύθηκε ως εθνικό κέντρο η Αθήνα, η πρωτεύουσα του ελεύθερου βασιλείου, η οποία άρχισε να διεκδικεί ισότιμο, αν όχι πρωτεύοντα, ρόλο στις εξελίξεις αναφορικά με τα ζητήματα των υπηκόων του οθωμανικού κράτους. Η στάση αυτή προκαλούσε διαφωνίες με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και το φαναριώτικο περιβάλλον, δηλαδή τους μέχρι τότε αποκλειστικούς «διαχειριστές» αυτών των ζητημάτων.³ Αυτές οι τριβές, σε αρκετές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19^{ου} αιώνα πήραν τη μορφή ανταγωνισμού ή ακόμα και σύγκρουσης, για δύο βασικούς λόγους: 1) λόγω της θρησκευτικής, οικονομικής και πνευματικής υπεροχής της Κωνσταντινούπολης απέναντι στην ελληνική πρωτεύουσα και 2) λόγω του διαφορετικού ιδεολογικού τους προσανατολισμού. Ενώ η Αθήνα προωθούσε το ιδεώδες της «Μεγάλης Ιδέας», το Πατριαρχείο εμφορούνταν από αυτό της οικουμενικότητας, σύμφωνα με το οποίο ήταν ο θρησκευτικός και πνευματικός ηγέτης όλων των ορθόδοξων πληθυσμών επί οθωμανικού εδάφους.⁴

Η δεύτερη σημαντική εξέλιξη, η οποία εκδηλώθηκε μια δεκαετία περίπου μετά την πρώτη, αφορούσε την προσπάθεια εσωτερικής αναδιοργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω της εφαρμογής μεταρρυθμίσεων. Συγκεκριμένα το 1839 ο Σουλτάνος Αμπντούλ Μετζίντ εξέδωσε το αυτοκρατορικό διάταγμα γνωστό ως Χατί Σερίφ Γκιουλχανέ εξαγγέλλοντας σειρά μεταρρυθμιστικών μέτρων και εγκαινίασε μια περίοδο γνωστή με τον όρο Τανζιμάτ (1839-1876). Το διάταγμα πρόβλεπε το σεβασμό της τιμής και της περιουσίας όλων των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκευματος, την κατάργηση του συστήματος εκμίσθωσης των φόρων, ένα δικαιότερο σύστημα στρατολογίας, αλλαγές στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης και κυρίως την πολιτική και θρησκευτική ισότητα μεταξύ όλων των υπηκόων, μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων.⁵ Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και ένα δεύτερο διάταγμα, το Χάτι Χουμαγιούν, το οποίο εκδόθηκε το 1856 λίγο πριν την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων με τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου.⁶

Σύμφωνα λοιπόν με την επιχειρούμενη αναδιοργάνωση, δόθηκε η δυνατότητα στις θρησκευτικές κοινότητες να εκπροσωπούνται διαμέσου των εκκλησιαστικών τους αντιπροσώπων στα διοικητικά συμβούλια των βιλαετιών, των σαντζακίων και των καζάδων, με το «Νόμο περί Βιλαετιών» του 1864, καθώς και σε μια σειρά από άλλους διοικητικούς και δικαιοδοτικούς θεσμούς και όργανα.⁷ Όσο αφορά την τοπική κοινοτική οργάνωση των Ελληνορθόδοξων της Θράκης, αυτή συγκροτήθηκε με βάση

³ Μετά την κατάργηση του σερβικού Πατριαρχείου του Ιπέκ και της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας το 1766 και 1767 αντίστοιχα και σε συνδυασμό με την defacto επιρροή που ασκούσε στα άλλα τρία Πατριαρχεία της Ανατολής, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης είχε αναδειχθεί σε αδιαμφισβήτητο θρησκευτικό και πνευματικό ηγέτη όλων των Ορθόδοξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δηλαδή του Ορθόδοξου Millet (RumMilleti). Βλέπε: Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους Προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα 1998, σελ. 227.

⁴ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)*, Αθήνα 1996, σελ. 13-14.

⁵ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί Λαοί. Από την Τουρκική Κατάκτηση στην Εθνική Αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 158-159, Ε. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σελ. 105.

⁶ Σπ. Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από την Οθωμανική Κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 117-120.

⁷ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού ΘΡΑΚΗΣ*, εκδ. δ', Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 127.

τρία σώματα στα οποία προέδρευε ο τοπικός μητροπολίτης ή ο επίσκοπος: τη δημογεροντία, την εφορία, η οποία ήταν υπεύθυνη για την εποπτεία και τη συντήρηση των σχολείων, και τις διάφορες επιτροπές των ενοριών.⁸

Κατά την περίοδο του Τανζιμάτ η εκπαίδευση στην οθωμανική αυτοκρατορία εισήλθε σε φάση εκκοσμίκευσης. Το 1869 θεσπίστηκε ο νέος Κανονισμός για τη Δημόσια Εκπαίδευση.⁹ Μετά από μια σειρά αλλαγών, διαμορφώθηκαν τέσσερις κατηγορίες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων: τα παραδοσιακά ισλαμικά σχολεία, τα κοσμικά κρατικά σχολεία, τα σχολεία που ιδρύονταν και συντηρούνταν από τις θρησκευτικές κοινότητες, στα οποία ανήκουν και τα σχολεία των Ελληνορθόδοξων της Θράκης, και τέλος τα σχολεία που ίδρυναν οι καθολικές και προτεσταντικές αποστολές, καθώς και η εβραϊκή Alliance Israélite Universelle. Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν είχε καθολικό χαρακτήρα και λιγότερο από το 10% του συνολικού πληθυσμού μπορούσε να θεωρηθεί εγγράμματο.¹⁰

Μια ακόμη εξέλιξη που επηρέασε τα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα όχι μόνο στη Θράκη, αλλά και στη Μακεδονία συνδεόταν με τη σταδιακή ανάπτυξη της εθνικής ιδιαιτερότητας των σλαβικών πληθυσμών των Βαλκανίων και ειδικότερα των Βουλγάρων. Η βουλγαρική εθνική κινητοποίηση, η οποία εισήλθε στην κύρια φάση της μετά το 1830, είχε πολιτιστικές, εκκλησιαστικές και πολιτικές εκφάνσεις.¹¹ Όσο αφορά την εκκλησιαστική κατάσταση, η δυσaréσκεια των Βουλγάρων εκδηλώθηκε αρχικά ως διαμαρτυρία προς την ανώτατη εκκλησιαστική τους αρχή, δηλαδή προς το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, για τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, οι οποίες θεωρήθηκαν υπέρογκες και δυσβάσταχτες. Συνδυάστηκε μάλιστα με την υποβολή αιτημάτων για αντικατάσταση του ανώτερου ελληνικού κλήρου από ιεράρχες βουλγαρικής καταγωγής και για τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στη λειτουργία και τις ιεροπραξίες, τα οποία όμως έτυχαν αρνητικής ανταπόκρισης από το Πατριαρχείο.¹² Στη δεκαετία του 1850 η κίνηση προσέλαβε ριζοσπαστικότερες διαστάσεις και συγχρόνως εντονότερο εθνικό χαρακτήρα, καθώς έθεσε πλέον ως αδιαπραγμάτευτο στόχο την απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας. Η αξίωση αυτή προβλήθηκε για πρώτη φορά το 1856 με αφορμή την εξαγγελία του Χάτι Χουμαγιούν για αναδιοργάνωση των καταστατικών των θρησκευτικών κοινοτήτων.¹³

⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 30.

⁹ Πρόκειται για τη θεσμοθέτηση ενός προγράμματος γενικής εκπαίδευσης. Προβλεπόταν ένα σύστημα πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και περαιτέρω εκπαίδευσης, το οποίο επεδίωκε να περιορίσει την επιρροή και τις παρεμβάσεις των κληρικών του Ισλάμ. Οι ρυθμίσεις αυτές εφαρμόστηκαν αποτελεσματικότερα μετά το 1876 από το Σουλτάνο Αμπντούλχαμίτ. C. Finkel, *Οθωμανική Αυτοκρατορία, (1300-1923)*, Αθήνα 2007, σελ. 600.

¹⁰ E. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία*, ό.π., σελ. 112-113.

¹¹ E. Naxidou, *The Routes to the Bulgarian National Movement: Simultaneously Homogenous and Polymorphous*, *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, τεύχος 1, Ankara 2012, σελ. 25-42.

¹² Δ. Γόνης, *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σελ. 121 κ.ε.

¹³ Π. Ματάλας, *Εθνος και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2003, σελ. 163 κ.ε., E. Naxidou, *Traditional Aspects of Modernity in the Nineteenth-Century Balkans: The Ecclesiastical Dimensions of the Bulgarian National Movement*, στο M. Baramova, P. Mitev, I. Parvev & V. Racheva (eds.), *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th-19th century*, Berlin 2013, σελ. 425-439.

Ακολούθησε μια πολυετής αντιπαράθεση των Βουλγάρων με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η οποία ξεπέρασε χρονικά τη δεκαετία και χαρακτηρίστηκε από συνεχείς άκαρπες προσπάθειες συνεννόησης, διαβουλεύσεις, υποβολή σχεδίων και προτάσεων, εγκλήσεις και αντεγκλήσεις, καθώς και την ενεργή ή παρασκηνιακή ανάμειξη του πολιτικού παράγοντα - κυρίως της οθωμανικής, της ρωσικής¹⁴ και της ελληνικής κυβέρνησης-, καθώς ήταν προφανές ότι επρόκειτο για ζήτημα που υπερέβαινε τα εκκλησιαστικά όρια.¹⁵

Η βουλγαρική επιδίωξη πραγματοποιήθηκε τελικά το 1870 με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, με απόφαση της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή με την έκδοση σουλτανικού φερμανιού στις 11 Μαρτίου του 1870, το οποίο αναγνώριζε τη δικαιοδοσία της νεοσύστατης εκκλησίας στην περιοχή μεταξύ Δούναβη και Αίμου. Σύμφωνα όμως με το 10^ο άρθρο του φερμανιού προβλεπόταν η δυνατότητα υπαγωγής και άλλων επαρχιών στην Εξαρχία αν το επιθυμούσαν τα 2/3 των κατοίκων τους.¹⁶

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης θεώρησε την παρέμβαση της Υψηλής Πύλης σε εκκλησιαστικό ζήτημα παράνομη και αντικανονική και αρνήθηκε να αναγνωρίσει τη Βουλγαρική Εξαρχία. Το 1872 μάλιστα συγκάλεσε Μεγάλη Τοπική Σύνοδο και την κήρυξε σχισματική, με το αιτιολογικό ότι εισήγε τον «εθνοφυλετισμό» (δηλαδή τον εθνικό διαχωρισμό) στην ορθόδοξη εκκλησία, πρακτική αντίθετη με τους εκκλησιαστικούς κανόνες και τις παραδόσεις.¹⁷ Στη συνέχεια οι βουλγαρικές εθνικές βλέψεις ήρθαν σε άμεση σύγκρουση με τις αντίστοιχες ελληνικές, καθώς οι Βούλγαροι αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης και επιδίωκαν να εντάξουν τις περιοχές αυτές στη δική τους εκκλησιαστική δικαιοδοσία.¹⁸ Ο ανταγωνισμός μεταξύ του Πατριαρχείου και της Εξαρχίας είχε ως αφετηρία την εφαρμογή του άρθρου 10 του ιδρυτικού διατάγματος της βουλγαρικής εκκλησίας για την εξασφάλιση της πλειοψηφίας των 2/3. Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μάλιστα ο αγώνας έλαβε και ένοπλη μορφή.

Μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, οι Βούλγαροι επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια διάδοσης της βουλγαρικής γλώσσας, μέσω της ίδρυσης σχολείων, με σκοπό την ανάπτυξη της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁹ Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν να προετοιμάσουν τις

¹⁴ Για τη στάση της Ρωσίας βλέπε: Ε. Ναξίδου, *Η βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872)*, Πρακτικά του ΚΘ' και ΚΗ' (Μέρος Β') Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 147-172.

¹⁵ Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π., σελ. 169 κ.ε.

¹⁶ Μ. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908 (φωτοτυπική επανέκδοση: Α. Αγγελόπουλος, *Ο Κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1995), σελ. 415-419.

¹⁷ Μ. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά*, ό.π., σελ. 599-604, Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια Ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σελ. 339 κ.ε.

¹⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 31-32., Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 89-90.

¹⁹ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το 1878 η υποστήριξη αυτή των Ρώσων στους Βουλγάρους εκδηλωνόταν ακόμα και με την άσκηση βίας σε ελληνικούς πληθυσμούς της Θράκης όπως καταγγέλλει σε άρθρο της η εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης: «Παραπονούνται προσέτι ότι οι Ρώσσοι εκδιώκουσι συστηματικώς τους Έλληνας εκ των εκκλησιών αυτών είτε δια της βίας είτε

συνθήκες, ώστε να μπορέσουν να στηρίξουν στον εθνικό παράγοντα τις εδαφικές τους αξιώσεις γι' αυτές τις περιοχές, μετά την προβλεπόμενη υποχώρηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας από τις ευρωπαϊκές της επαρχίες.²⁰ Η ελληνική πλευρά ακολούθησε την ίδια μέθοδο, δηλαδή την οργανωμένη και συντεταγμένη εκπαιδευτική και πολιτιστική «εξόρμηση». Η Κωνσταντινούπολη και η Αθήνα, έθεσαν ως ύψιστη εθνική προτεραιότητα την ενίσχυση του εθνικού αισθήματος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Θράκης και της Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας ως μέσο τη διάδοση της ελληνικής παιδείας με την ίδρυση όσο το δυνατόν περισσότερων σχολείων. Το εθνικής σημασίας αυτό σχέδιο δράσης σκιαγραφείται σε μια εγκύκλιο του Υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 4/1/1871: «επειδή ουδέν δύναται να στηρίξη τον Ελληνισμόν και το εθνικόν αίσθημα, όσον η ελληνική παιδεία και γλώσσα, όπου η κοινότης είναι πολυμελής, θέλετε καταβάλει πάσαν προσπάθειαν όπως συνιστάται σχολή αρρένων και κορασίων».²¹

Οι Συντελεστές της Εκπαιδευτικής Δραστηριότητας: Οικουμενικό Πατριαρχείο, ελληνικό κράτος, Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι

Η οργάνωση και η χρηματοδότηση της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) αποτελούσε φροντίδα του Πατριαρχείου διαμέσου των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών και των τοπικών κοινοτήτων, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες των Ελληνορθόδοξων της αυτοκρατορίας.²² Από τα τρία σώματα που αποτελούσαν την κοινοτική οργάνωση, δηλαδή τη δημογεροντία, την εφορία και τις ενοριακές επιτροπές, τα δύο πρώτα είχαν συμμετοχή στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Οι εφορίες ήταν επιφορτισμένες με τη φροντίδα για την ίδρυση, τη λειτουργία και τη συντήρηση των σχολείων της κοινότητας. Τα μέλη των εφοριών εκλέγονταν από την τοπική κοινότητα, όπως άλλωστε προβλεπόταν από το Τανζιμάτ, ενώ πρόεδρός τους ήταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης ή Επίσκοπος, ο οποίος είχε επίσης διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στις σχολικές εφορίες και στα άλλα κοινοτικά διοικητικά όργανα. Ο αριθμός των μελών της εφορίας διέφερε ανάλογα με τον πληθυσμό της κοινότητας. Συνήθως αποτελούνταν από τρία έως έξι μέλη· στην Αδριανούπολη όμως μέχρι το 1863 ήταν οκταμελής. Οι ετήσιες λογοδοσίες των σχολικών εφοριών γίνονταν ενώπιον των γενικών συνελεύσεων, οι οποίες με αυτόν τον τρόπο ασκούσαν έλεγχο στο έργο τους. Επίσης, οι γενικές συνελεύσεις αποφάσιζαν για την αναθεώρηση των σχολικών κανονισμών, όταν και όπου προέκυπτε η σχετική ανάγκη, και έδιναν τη συγκατάθεσή

δια σιωπηλής συναίνεσεως. Οι Ρώσσοι παραδίδουσι τας εκκλησίας εις τους Βουλγάρους. Πολλαχού το αυτό εγένετο και δια τα ελληνικά σχολεία και δια τας κοινοτικάς των ελλήνων κατοίκων ιδιοκτησίας και ιδρύματα». Εφημερίδα *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως, αριθμ. 2775 3/15 Μαΐου 1878.

²⁰ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 42.

²¹ Ε. Μπελιά, *Η Εκπαιδευτική Πολιτική του Ελληνικού Κράτους προς την Θράκη, 1869-1910, Πρακτικά Συμποσίου του ΙΜΧΑ «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη»*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 244, Τ. Τιμοθεάδης, *Διασκαλική Αδελφότης Αδριανουπόλεως 1896, Πρακτικά Κ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 28-30 Μαΐου 1999*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 145.

²² Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική Δύναμη και Πολιτική Αυτοδιοίκηση: Οι Ελληνικές Κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982, σελ. 17.

τους στις ενέργειες για την εξασφάλιση των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων. Οι δημογεροντίες, -των οποίων ο αριθμός των μελών ήταν επίσης ανάλογος με τον πληθυσμό της κοινότητας π.χ. στην Αδριανούπολη ήταν δωδεκαμελής-, αποτελούσαν την άμεση προϊστάμενη αρχή των σχολικών εφοριών. Ενέκριναν τους σχολικούς κανονισμούς για το ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων, έλεγχαν το γενικότερο εκπαιδευτικό έργο των σχολικών εφοριών και έπαιρναν τις τελικές αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα που τους εισηγούνταν οι σχολικές εφορίες, καθώς και για την οικονομική διαχείριση των σχολείων και την εξεύρεση νέων πόρων. Τέλος, συστήνοντας εξελεγκτικές επιτροπές διενεργούσαν τον απαραίτητο έλεγχο στα οικονομικά πεπραγμένα των σχολικών εφοριών.²³

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της διαχείρισης των οικονομικών των σχολείων, οι εφορίες φρόντιζαν για το διορισμό και τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού και για την είσπραξη των εισιτηρίων, δηλαδή των διδάκτρων, από τους γονείς των μαθητών. Να σημειώσουμε ότι στους άπορους μαθητές παρέχονταν δωρεάν φοίτηση. Ακόμα συνέτασσαν και επικύρωναν τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, αποφάσιζαν για την ημερομηνία διεξαγωγής των ετήσιων εξετάσεων στο τέλος της σχολικής χρονιάς και είχαν τη μέριμνα για την επιλογή των διδακτικών εγχειριδίων και των κατάλληλων εποπτικών μέσων για τη διδασκαλία. Πολλές φορές, επίσης, αναζητούσαν επιπλέον οικονομικούς πόρους, άλλοτε μέσω χορηγιών από εύπορους συμπολίτες και άλλοτε αξιοποιώντας την ακίνητη περιουσία των σχολείων. Για την τελευταία πρωτοβουλία τους υπέβαλλαν προτάσεις για έγκριση στις δημογεροντίες και, σε περίπτωση σύμφωνης γνώμης, προέβαιναν σε μια σειρά από διαχειριστικές ενέργειες, όπως π.χ. ενοικίαση ή πώληση κτημάτων, αγορά νέων ακινήτων, συντήρηση και ανακαίνιση των σχολικών διδακτηρίων ή ανέγερση καινούριων, δανεισμό των απαραίτητων κεφαλαίων κ.ά.²⁴ Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις οικονομική συνεισφορά είχε και το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας δια μέσου του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (από το 1869), η οποία ρυθμιζόνταν και κατανέμονταν από τους μητροπολίτες και τις ελληνικές προξενικές αρχές.²⁵

Το 1836 το Πατριαρχείο προέβη στη συγκρότηση της «Εκκλησιαστικής Πνευματικής Κεντρικής Επιτροπής», με πρόεδρο τον ίδιο τον Πατριάρχη και μέλη τρεις κληρικούς, σε μια προσπάθεια να οργανώσει, να συντονίσει και να εποπτεύσει σε κεντρικό επίπεδο την εκπαίδευση του ορθόδοξου millet. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ΄ αφορμή για τη σύσταση της επιτροπής αποτέλεσε το γεγονός ότι διαπίστωσε το εξής: «...Αλλά καιρίως επλήγημεν την καρδίαν, ιδόντες παρ' ελπίδα την πνευματικήν του ποιμνίου κατάστασιν μεγίστη ψυχρότης και αδιαφορία

²³ Κ. Δαλακούρα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών στις Ελληνικές Κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αι.-1922). Κοινωνικοποίηση στα Πρότυπα της Πατριαρχίας και του Εθνικισμού*, Θεσσαλονίκη 2004 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ.), σελ. 176-189.

²⁴ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 320.

²⁵ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει Ελληνική Κοινότης, Θρακικά*, τόμ. 19^{ος}, Αθήνα 1944, σελ. 66-70, Κ. Δαλακούρα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών*, ό.π., σελ. 176-189.

εις τα θρησκευτικά, αμάθεια των Χριστιανικών καθηκόντων, χωρίς κανένα πόθον προς γνώσιν και εκτέλεσιν τούτων, τρυφή, διαφθορά, πολυτέλεια, περιφρόνησις των Εντολών του Θεού, και της Εκκλησίας...», καθώς επίσης και ότι ελλόχευαν πολλοί κίνδυνοι για τους πιστούς: «...Πλήθος Ετεροδόξων και διεφθαρμένων, ή αργυρωνήτων ομοεθνών, οίτινες ηνωμένοι αγωνίζονται να διαφθείρωσι την Ορθοδοξίαν, και να σπείρωσι την κακοδοξίαν εις τους Ορθοδόξους πιστούς Διδάσκαλοι διεφθαρμένοι και κατά την θρησκείαν, και κατά τα ήθη βιβλιάρια ετερόθρησκα, και πλήρη αιρέσεων πανταχού ευρισκόμενα, και κυκλοφορούντα προς όλεθρον και απώλειαν των Πιστών!». ²⁶ Ο σημαντικός κίνδυνος στον οποίο αναφερόταν ο Πατριάρχης αφορούσε τη δραστηριότητα των «μισσιονάριων», δηλαδή των καθολικών και προτεσταντών κληρικών, υποστηριζόμενων κυρίως από την Αυστρία, αλλά και από αμερικανικές και αγγλικές ιεραποστολικές εταιρείες, οι οποίοι με την ίδρυση και λειτουργία σχολείων και με τη διάθεση - διάδοση βιβλίων ανάλογου θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρούσαν να επιτύχουν τον προσηλυτισμό των ορθόδοξων πληθυσμών. ²⁷ Ανάμεσα στις αρμοδιότητες της Επιτροπής ήταν ο συντονισμός των δραστηριοτήτων των τοπικών εκκλησιαστικών επιτροπών που προβλεπόταν να ιδρύσει η κάθε Μητρόπολη, καθώς και το έργο του ελέγχου και της έγκρισης των βιβλίων ²⁸ που θα ήταν κατάλληλα για να χρησιμοποιηθούν στα σχολεία, δηλαδή που δεν θα είχαν περιεχόμενο προσβλητικό για την ορθόδοξη θρησκεία και το οθωμανικό κράτος. ²⁹

Επίσης, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ακόμη καλύτερος συντονισμός των εκπαιδευτικών πραγμάτων, συντάχθηκαν από το Πατριαρχείο δύο κανονισμοί: το 1845 ο «Κανονισμός των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών Σχολείων των τε εν Κωνσταντινουπόλει, και εν απάσαις ταις τω Οικουμενικώ Θρόνω υποκειμέναις Επαρχίαις» και το 1851 ο κανονισμός «Περί Διοργανισμού των εν Κωνσταντινουπόλει, και εν απάσαις ταις τω Οικουμενικώ Θρόνω υποκειμέναις επαρχίαις συνεστημένων ή συστηθησομένων Ελληνικών Παρθεναγωγείων». ³⁰

Το 1868, ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄, ανασύστησε την «Εκκλησιαστική Πνευματική Κεντρική Επιτροπή» μετονομάζοντάς την σε «Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή». Το 1873 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ΣΤ΄ δημιούργησε την «Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή» (Π.Κ.Ε.Ε.), η οποία αποτελούνταν από έξι μέλη, τρεις κληρικούς και τρεις λαϊκούς εκπροσώπους. Ήταν η πρώτη φορά που λαϊκοί έπαιρναν μέρος στη συγκρότηση ενός θεσμικού πατριαρχικού οργάνου με σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διοίκηση. Ο ανώτερος ιεραρχικά κληρικός ήταν ο

²⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα – Πηγές: 1830-1914*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 49-50.

²⁷ Κ. Μαμώνη, *Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιοναρίων («Εκκλησιαστική Πνευματική Κεντρική Επιτροπή» 1836-38)*, *Μνημοσύνη*, τόμ. 8^{ος}, Αθήνα 1980-1981, σελ. 179-184 και 204-207.

²⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 51-53.

²⁹ Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976, σελ. 212-224, Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις της Εκπαίδευσης των Ελληνορθόδοξων Κοινοτήτων στο Οθωμανικό Κράτος: Από την Έναρξη των Μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την Επανάσταση των Νεότουρκων*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ.), σελ. 55-57.

³⁰ Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 59-60, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 59-68.

εκάστοτε πρόεδρός της και τα δύο από τα τρία λαϊκά μέλη προέρχονταν από τα ορθόδοξα μέλη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με το άρθρο 16 του κανονισμού της, η Π.Κ.Ε.Ε. ήταν υπεύθυνη για τα θέματα εκπαίδευσης όλων των Ορθοδόξων: «*Η Π.Κ.Ε.Ε. είναι η ανωτάτη αρχή, η αντιπροσωπεύουσα την Α. Θ. Παναγιότητα, τον Οικουμενικόν Πατριάρχη, εις πάντα τα αφορώντα την παιδείαν, προς ην έχουσι την αναφοράν πάσαι αι εν τη περιφερεία του Οικουμενικού θρόνου ορθόδοξοι Σχολαί, Εφορίαί, και αι περί Σχολών Αδελφότητες*».³¹ Η Π.Κ.Ε.Ε. διέκοψε προσωρινά τη δράση της από το Φεβρουάριο του 1878 έως τον Αύγουστο του 1881 οπότε και επαναλειτούργησε. Έκτοτε δραστηριοποιήθηκε, με μερικά μικρά κενά χρονικά διαστήματα, μέχρι το 1902.³²

Στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού έργου σημαντική ήταν και η συμβολή του ελληνικού κράτους, μέσω των προξενικών του αρχών. Το ελληνικό βασίλειο άρχισε να εκπροσωπείται μέσω διπλωματικών αρχών από το 1835 στην Αδριανούπολη και με σημαντική χρονική καθυστέρηση, μετά το 1856, στα υπόλοιπα κέντρα του θρακικού χώρου (Αίνο, Καλλίπολη, Ραιδεστό αλλά και στη βόρεια Θράκη Φιλιππούπολη, Βάρνα, Πύργο).³³ Μέχρι τότε, δηλαδή μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η δραστηριότητα των Ελλήνων προξένων στη Θράκη ήταν υποτονική, γεγονός που συχνά αποτελούσε αιτία δυσαρέσκειας των τοπικών ρωμείκων κοινωνιών, καθώς αυτές ανέμεναν μια πιο δυναμική και ουσιαστική ανάμειξη στα εκπαιδευτικά και στα καθημερινά προβλήματα που τους απασχολούσαν. Συγχρόνως οι προξενικές αρχές ήταν δέσμιες ενδογενών αδυναμιών και προβλημάτων συντονισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και γι' αυτό περιόριζαν το ρόλο τους αποκλειστικά στο διαχειριστικό έλεγχο και στην προώθηση προς επίλυση είτε εκκρεμών υποθέσεων των Ελληνορθόδοξων είτε προστασίας τους από τυχόν αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης.³⁴

Από την άλλη πλευρά το ελληνικό κράτος αποτελούσε τη βασική πηγή στελέχωσης του ανώτερου διδακτικού προσωπικού των θρακικών ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το 1849 όμως η οθωμανική κυβέρνηση απαγόρευσε σε όλους τους Έλληνες υπηκόους να ασκούν διδακτικό έργο στην οθωμανική αυτοκρατορία με αφορμή τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την τοποθέτηση του Ιάκωβου Πιτσιπίου ως σχολάρχη στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.³⁵ Το γεγονός

³¹ Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 60-63, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 119-124.

³² Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 60-76, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 119-124.

³³ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Σελίδες Ιστορίας, Θράκη 1870-1886*, Αθήνα 1984, σελ. 25-36.

³⁴ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Ελληνικά Προξενεία στη Θράκη (1834-1862)*, Αθήνα 1976, σελ. 21-34.

³⁵ Ο Ιάκωβος Πιτσιπίος ή Πιτζιπίος από τη Χίο (1802-1869), μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, σπούδασε νομικά στο Παρίσι και εργάστηκε μεταξύ άλλων ως διπλωμάτης του ελληνικού κράτους, ως καθηγητής φιλολογίας και Ρητορικής στην Οδησό και ως Τιτουλάριος Σχολάρχης της Μεγάλης του Γένους Σχολής, από όπου παύθηκε γιατί οδήγησε τους σπουδαστές να εξεγερθούν εναντίον του, με αποτέλεσμα να κληθούν οι οθωμανικές αρχές για να ηρεμήσουν τα πνεύματα. Είναι περισσότερο γνωστός για το λογοτεχνικό του έργο. Το 1869 βρέθηκε πνιγμένος στα νερά του Βοσπόρου κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες. Για τον Πιτσιπίο βλέπε: Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής-Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*, Εισαγωγή Δ. Τζιόβας, Αθήνα 1995, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ιάκωβος Πιτσιπίος: Παρουσίαση – Ανθολόγηση, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία*

αυτό με τη σειρά του αποτέλεσε την αφορμή να ψυχρανθούν οι σχέσεις μεταξύ ελληνικού και οθωμανικού κράτους και να δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα μεταξύ Ελλαδιτών και Ρωμιών. Ακολούθησαν έντονες αντιδράσεις από την επίσημη ελληνική πλευρά και το θέμα διευθετήθηκε τελικώς με την παρέμβαση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Αρχικά επιτεύχθηκε η προσωρινή αναστολή του μέτρου και στη συνέχεια η οριστική ανάκλησή του. Πάντως η συγκεκριμένη κρίση φαίνεται ότι έδωσε το έναυσμα, αλλά και τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να παρεμβαίνει πιο ενεργά στα πολιτικά και εκπαιδευτικά ζητήματα των Ελληνορθόδοξων. Έτσι στις 12 Οκτωβρίου του 1853 για πρώτη φορά με εγκύκλιό του προς όλες τις ελληνικές προξενικές αρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ζητούσε από τις τελευταίες να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν πλήρη στοιχεία σχετικά με τη διοικητική, δικαστική, φορολογική, οικονομική, εθνολογική, πληθυσμιακή, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική οργάνωση των επαρχιών όπου ζούσαν Ελληνορθόδοξοι.³⁶

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο άρχισαν να αναπτύσσονται οι αστικοί πληθυσμοί της Θράκης, εκμεταλλεζόμενοι το Τανζιμάτ και τις γενικότερες ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες σε οικονομικό και εμπορικό επίπεδο. Αναδύθηκε έτσι μία τάξη με αστικά χαρακτηριστικά, η οποία απόκτησε οικονομική ισχύ στην οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα επιδίωξε να πρωταγωνιστήσει στα κοινά, συμβάλλοντας μεταξύ άλλων ενεργά στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Οι εκπρόσωποί της πίστευαν ότι η βελτίωση του εκπαιδευτικού και πολιτιστικού επιπέδου των Ελληνορθόδοξων θα οδηγούσε στην εξύψωση και την πρόοδο της κοινωνίας. Έτσι, οι διάφορες συντεχνίες³⁷ συμμετείχαν καθοριστικά σε πολλές περιπτώσεις με τις χορηγίες τους στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Επίσης, μετά το 1861, έτος ίδρυσης του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, διάφοροι σύλλογοι με φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό ανέλαβαν με τη δράση τους την οικονομική υποστήριξη των σχολείων της Θράκης.³⁸

Η Κωνσταντινούπολη, η πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, έχοντας στους κόλπους της ένα δυναμικό τμήμα των Ρωμιών (250.000 κατοίκους στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα), εξαιρετικά δραστήριο οικονομικά, με σημαντικότερη πνευματική και πολιτιστική παράδοση και παρουσία, με πολιτική επιρροή και συμμετοχή στα κέντρα εξουσίας, και αποτελώντας συγχρόνως την έδρα του πνευματικού ηγέτη των ορθόδοξων πληθυσμών, δηλαδή του Πατριάρχη, εξακολουθούσε να αποτελεί την κοιτίδα της εκπαιδευτικής και γενικότερα της πνευματικής ανάπτυξης του ρωμείου στοιχείου.³⁹ Έτσι ο πρώτος σύλλογος με φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό ιδρύθηκε στην Πόλη, ενώ στη συνέχεια, όταν τη δεκαετία 1869-1879 παρατηρήθηκε εκπαιδευτική κινητοποίηση των Ρωμιών και

μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τόμ. Γ' (1830-1880), Αθήνα 1996, σελ. 222-281.

³⁶ Κ. Βακαλόπουλος, *Παιδεία και Πολιτισμός στην Ανατολική Θράκη. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-2000)*, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 41-42.

³⁷ Για παράδειγμα, ο Βακαλόπουλος μας παραδίδει ότι στην Αδριανούπολη ο αριθμός των συντεχνιών κυμαινόταν από 32 έως 80. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 94.

³⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 33, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 93-94.

³⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 332.

πολλαπλασιάστηκαν οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, από τους 70 συλλόγους που ιδρύθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, οι 30 περίπου είχαν έδρα τους την Κωνσταντινούπολη.⁴⁰

Το έναυσμα λοιπόν για την ίδρυση συλλόγων φιλεκπαιδευτικού χαρακτήρα, καθώς και για την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη του ελληνισμού δόθηκε το 1861 στην Κωνσταντινούπολη με τη σύσταση αρχικά του «Οθωμανικού Συλλόγου Επιστημόνων», του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου» και του «Ιατρικού Συλλόγου», οι οποίοι ήταν όμως βραχύβιοι. Αντίθετα ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», (Ε.Φ.Σ.Κ), έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα του ρωμέικου μιλλέτ, το οποίο αποκτούσε όλο και περισσότερο ελληνική εθνική φυσιογνωμία, ώστε χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως το «Υπουργείον Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού», ενώ ένας από τους βασικούς του ιδρυτές, ο γιατρός Ηρακλής Βασιάδης, με την ακούραστη και πολύ σημαντική του δράση επονομάστηκε «Ισόβιος Υπουργός της Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού». Βέβαια ο Ε.Φ.Σ.Κ. αρχικά είχε φιλολογικό, ακαδημαϊκό και επιστημονικό χαρακτήρα. Από το 1871 και μετά όμως, η δραστηριότητά του στράφηκε στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής παιδείας. Επιπλέον ενθάρρυνε την ίδρυση και δραστηριοποίηση σημαντικού αριθμού μικρότερων φιλεκπαιδευτικών συλλόγων όχι μόνο στη Θράκη, αλλά και στη Μακεδονία. Επίσης, πρέπει να τονισθεί ότι ο Ε.Φ.Σ.Κ. αποτελούσε φορέα της ιδεολογίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴¹

Στις 3 Απριλίου του 1869 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», (Σ.Δ.Ε.Γ.), με πρωτοβουλία σημαντικών προσωπικοτήτων της πνευματικής ζωής του ελληνικού κράτους. Σκοπός της ίδρυσής του ήταν: *«να υψώση το μορφωτικόν επίπεδον του λαού και να συμβάλη ούτως εις την διάσωσιν και διάδοσιν της ελληνικής γλώσσης και του ελληνικού φρονήματος και δη εις κοινότηας των αλυτρώτων Ελλήνων, κατ' εξοχήν δε εις εκείνας, αι οποίαι λόγω αδυναμίας να θεραπεύσουν εξ ιδίων τας εκπαιδευτικάς των ανάγκας απετέλουν στόχον και εύκολον λείαν των αδιστάκτων εχθρών του Ελληνισμού. Είχεν ως εκ τούτου σκοπόν ο Σύλλογος όχι μόνο την διάδοσιν της ελληνικής παιδείας και δη της κατωτέρας, αλλά και την καταπολέμησιν και εξουδετέρωσιν πάσης κατά του γένους εχθρικής επιβουλής»*.⁴² Ο σύλλογος αυτός υπήρξε εκφραστής της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας. Σε συνεργασία με τις ελληνικές προξενικές αρχές της Θράκης, δηλαδή τον πρόξενο της Αδριανούπολης και τους υποπρόξενους της Ραιδεστού και του Δεδέαγατς, αλλά και με το Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, ο Σ.Δ.Ε.Γ. ανέλαβε πολυδιάστατο έργο βοηθώντας αποφασιστικά στην προώθηση της εκπαίδευσης στη Θράκη. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, παρείχε σημαντική οικονομική βοήθεια για τις εξής δραστηριότητες: για την ίδρυση, συντήρηση και αποτελεσματικότερη λειτουργία των σχολείων, τη μισθοδοσία του

⁴⁰ Α. Αργυρόπουλος, *Ο Υστερος Βίος της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη Μείζονα Θράκη (Βιλαέτι Αδριανουπόλεως) κατά την Περίοδο 1900-1922*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 96-97.

⁴¹ Κ. Μαμώνη, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922), Μνημοσύνη*, τόμ. 11^{ος}, Αθήνα 1988-1990, σελ. 215-220, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 332-333.

⁴² Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 340.

εκπαιδευτικού προσωπικού, την αγορά των απαραίτητων βιβλίων και των αναγκαίων εποπτικών μέσων διδασκαλίας, την έκδοση κατάλληλων βιβλίων και χαρτών,⁴³ τη στήριξη διαφόρων τοπικών συλλόγων. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι το ύψος της οικονομικής του συνεισφοράς είχε αυξομειώσεις ανάλογες με την οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους.⁴⁴

Ένας άλλος φιλεκπαιδευτικός σύλλογος που έδρασε κατά την ίδια περίοδο συμβάλλοντας στην εκπαιδευτική ανάπτυξη και στην πνευματική αναβάθμιση της Θράκης ήταν ο «Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1872 με την ενθάρρυνση και την οικονομική υποστήριξη του Ε.Φ.Σ.Κ. Η πλούσια δράση του συνδέθηκε μεταξύ άλλων με την ίδρυση των «Ζαριφειών Διδασκαλείων» στη Φιλιππούπολη και με την ενθάρρυνση της σύστασης και άλλων τοπικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, όπως του «Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού».⁴⁵ Στις 14 Ιανουαρίου 1872 ιδρύθηκε ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανούπολεως» (Φ.Σ.Α.) με πρωτοβουλία σημαντικών παραγόντων της πνευματικής ζωής της πόλης και σκοπό την «...υποστήριξιν της εκπαιδύσεως και την δι' αναγνώσεως, διδασκαλίας, συναναστροφής και αθώας διασκεδάσεως διανοητικήν και ηθικήν ανάπτυξιν και ψυχαγωγίαν των μελών αυτού και της περί αυτά κοινωνίας».⁴⁶

Ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητές του, ο Φ.Σ.Α. αναλάμβανε τις δαπάνες, καθ' ολοκληρίαν ή κατά ένα μέρος, της λειτουργίας σχολείων και νηπιαγωγείων, καθώς και τη δωρεάν διάθεση βιβλίων και αναγκαίας γραφικής ύλης στους άπορους μαθητές, χορηγούσε δύο υποτροφίες για τα δύο διδασκαλεία της Θεσσαλονίκης και για τα Ζαρίφεια της Φιλιππούπολης και διοργάνωνε δημόσιες διαλέξεις με διάφορα θέματα, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιμόρφωση των ενηλίκων. Μάλιστα, από το 1879, παραχώρησε δική του αίθουσα για να λειτουργήσει η «σχολή του λαού», ενώ εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη του και οργάνωσε αναγνωστήριο.⁴⁷

Εκτός από τον Φ.Σ.Α. στο βιλαέτι της Αδριανούπολης ιδρύθηκαν και άλλοι μικρότεροι σύλλογοι όπως ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σαράντα Εκκλησιών» το 1865,⁴⁸ ο «Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού» το 1871,⁴⁹ η «Φιλόμουσος Αδελφότης “Η Αγάπη”» το 1872 κτλ.

Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και οι ελληνικές προξενικές αρχές, οι οποίες υλοποιούσαν μετά το 1861 την επίσημη εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους

⁴³ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι από το 1869 έως το 1878 ο Σ.Δ.Ε.Γ. προχωράει στην έκδοση 35 τίτλων βιβλίων κυρίως Αλφαβηταρίων καθώς και διδακτικών βιβλίων Γραμματικής, Ιστορίας και Γεωγραφίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η όλη προσπάθεια αποσκοπούσε εκτός από τη διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης και στην αντιμετώπιση του βουλγαρικού ανταγωνισμού στον τομέα της έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων. Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 57-58.

⁴⁴ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 340-341.

⁴⁵ Κ. Μαμώνη, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων*, ό.π., σελ. 222.

⁴⁶ Π. Βαλσαμίδης, *Ο Ελληνισμός της Αδριανούπολης από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κανονισμοί – Καταστατικά – Λογοδοσίες – Επίσημα Έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 195.

⁴⁷ Κ. Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 37-43.

⁴⁸ Κ. Μαμώνη, *Θρακικά Μελετήματα*, Αθήνα 2004, σελ. 393.

⁴⁹ Εφημερίδα *Νεολόγος* Κωνσταντινούπολεως, αριθμ. 797 6/18 Ιουλίου 1871.

απέναντι στους Ελληνορθόδοξους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είτε με την επιχορήγηση των σχολείων είτε με την κάλυψη των εξόδων για την κατάρτιση δασκάλων που θα προέρχονταν από τους ίδιους τους Ρωμιούς, ήταν επιβεβλημένο να συνεργάζονται με τις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές, δηλαδή τους μητροπολίτες, καθώς φυσικά και τις τοπικές κοινότητες, οι οποίες είχαν την αρμοδιότητα για τη σύσταση και λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι διαφορές αντιλήψεων όμως μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, δεν επέτρεπαν την απρόσκοπτη συνεννόηση με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται αντιπαραθέσεις για τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ των μητροπολιτών από τη μια, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την πολιτική του Πατριαρχείου, και των προξενικών αρχών από την άλλη. Συγκεκριμένα το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, επικαλούμενο το προνομιακό του καθεστώς που ίσχυε από την εποχή της Άλωσης, σύμφωνα με το οποίο ήταν υπεύθυνο για την πνευματική καθοδήγηση των Ορθοδόξων, θεωρούσε ανεπίτρεπτο να πρωτοστατούν οι προξενικές αρχές στις ενέργειες για την προάσπιση των συμφερόντων των Ρωμιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι προξενικές αρχές πάλι, ασκούσαν κριτική στην Εκκλησία με το σκεπτικό ότι δεν έδειχνε την απαραίτητη προσοχή και φροντίδα ώστε να διασφαλίζει τα απαραίτητα μέσα και τους οικονομικούς πόρους για τα σχολεία που είχε στην ευθύνη της.⁵⁰ Η συνεργασία λοιπόν μεταξύ των δύο εμπλεκόμενων μερών παρότι αναγνωρίζονταν από όλους ως απαραίτητη, δεν στάθηκε δυνατόν να επιτευχθεί συνολικά, με αποτέλεσμα να δυσαρεστήσει και να απογοητεύσει και πολλούς ξένους που ήταν διατεθειμένοι να συνδράμουν την ελληνική πλευρά. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Άγγλος αντιναύαρχος Hornby, ο οποίος το Μάρτιο του 1879 πληροφορούσε το γενικό πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Κωνσταντίνο Βατικιώτη και τον εκεί Μητροπολίτη ότι στην Ευρώπη υπήρχε δυσαρέσκεια για το γεγονός ότι οι Έλληνες της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν «...κοινά φρονήματα και πόθους».⁵¹ Βέβαια, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών γνώριζε το πρόβλημα και ήδη από τις 22 Μαΐου του 1871 με έγγραφο του είχε δώσει την παρακάτω κατευθυντήρια οδηγία στις προξενικές αρχές: «...κατά τας χώρας της Ανατολής, ένθα κατοικούσιν Έλληνες ή είναι ιδρυμένοι ελληνικάί κοινότητες», ώστε οι ενέργειές τους για τη διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης να γίνονται «...δι' όλως ειρηνικών μέσων...εν αρμονία μετά των τοπικών αρχών».⁵² Ακόμα, στο παραπάνω έγγραφο δηλωνόταν η πρόθεση της Ελλάδας να ιδρυθούν σχολεία για την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης για τα αγόρια και τα κορίτσια, τα οποία θα εφάρμοζαν ως μέθοδο διδασκαλίας την αλληλοδιδασκτική όπου οι μαθητές ήταν πολυάριθμοι και τη συνδιδασκτική όπου ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρότερος. Επιπλέον, προτεινόταν να χρησιμοποιούνται απόφοιτοι των δημοτικών σχολείων και των παρθεναγωγείων, κατόπιν σύντομης παιδαγωγικής κατάρτισης και

⁵⁰ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 211-220., Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου στην Ανατολική Θράκη κατά την Περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1352-1922). Το Ιδεολογικό Υπόβαθρο της Εκπαιδευτικής Διαδικασίας*, Θεσσαλονίκη 2008 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 66-67.

⁵¹ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 228-229.

⁵² Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου*, ό.π., σελ. 67.

πρακτικής εξάσκησης, για την πραγματοποίηση αυτοδύναμων διδασκαλιών σε σχολεία της υπαίθρου, εφόσον βέβαια δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα για την πρόσληψη δασκάλων.⁵³

Το Περιεχόμενο του Εκπαιδευτικού προγράμματος

Το εκπαιδευτικό σύστημα στη Θράκη είχε δύο βαθμίδες, τη στοιχειώδη (πρωτοβάθμια) και τη μέση (δευτεροβάθμια), ήταν όμοιο δηλαδή με αυτό που είχε καθιερωθεί και στο ελληνικό κράτος.

Στην πρώτη βαθμίδα ανήκαν τα νηπιαγωγεία, τα τριτάξια ή τετρατάξια σχολεία αρρένων, γνωστά και ως δημοτικά ή αλληλοδιδασκτικά για όσο διάστημα εφάρμοζαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας, την οποία θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, τα τριτάξια παρθενιαγωγεία, καθώς και τα μονοτάξια σχολεία της υπαίθρου που ονομάζονταν και γραμματοδιδασκαλεία.⁵⁴

Στη δεύτερη βαθμίδα ανήκαν τα τετρατάξια γυμνάσια και τα διτάξια ή τριτάξια «ελληνικά»⁵⁵ σχολεία, τα οποία αποκαλούνταν έτσι επειδή σ' αυτά γινόταν διδασκαλία αποσπασμάτων από έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Τα «ελληνικά» σχολεία αποτελούσαν ιδιόμορφη περίπτωση, καθώς κατά κανόνα δε λειτουργούσαν αυτοτελώς, αλλά ήταν προσαρτημένα είτε στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης ως ανώτερες τάξεις είτε στα γυμνάσια ως προκαταρκτικές τάξεις. Από τη δεκαετία του 1870 δημιουργήθηκαν στα αστικά κέντρα είτε τα κεντρικά ή αστικά σχολεία με την ενσωμάτωση του «ελληνικού» στο δημοτικό σχολείο, είτε τα ημιγυμνάσια στα οποία το «ελληνικό» σχολείο συνενώθηκε με γυμνασιακές τάξεις.⁵⁶

Η μέθοδος διδασκαλίας στα τριτάξια ή τετρατάξια δημοτικά σχολεία της Θράκης ήταν επίσης, σε γενικές γραμμές, ίδια με αυτή που εφαρμοζόταν στα σχολεία του ελληνικού βασιλείου, δηλαδή αρχικά η αλληλοδιδασκτική και αργότερα, όπου το επέτρεπαν οι συνθήκες, η συνδιδασκτική.⁵⁷ Με βάση αυτά τα πρότυπα συγκροτήθηκαν και στην περιοχή της Θράκης τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα οποία όφειλαν το όνομά τους στο γεγονός ότι εφάρμοζαν την ομώνυμη μέθοδο διδασκαλίας. Επρόκειτο για μια μορφή «αλυσιδωτής» διδασκαλίας που την είχε πρωτοπαρουσιάσει ο Άγγλος παιδαγωγός Joseph Lancaster στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και ήταν ήδη διαδεδομένη σε όλη την Ευρώπη.⁵⁸ Συγκεκριμένα, ένας δάσκαλος ήταν υπεύθυνος για όλους τους μαθητές του σχολείου. Άλλες φορές έκανε μόνος του τη διδασκαλία και άλλες φορές είχε συντονιστικό και καθοδηγητικό ρόλο με βοηθούς του τους «πρωτόσχολους». Οι

⁵³ Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου*, ό.π., σελ. 67.

⁵⁴ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 33-34.

⁵⁵ Αυτός ο τύπος των σχολείων ονομάζονταν και σχολαρχεία. Στη μελέτη μας διατηρούμε τα εισαγωγικά στον όρο «ελληνικό» για να δηλώσουμε αυτόν ακριβώς τον τύπο εκπαιδευτικού ιδρύματος και για να γίνεται φανερή η αντιδιαστολή από τη γενική χρήση του όρου ελληνικό σχολείο.

⁵⁶ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 34.

⁵⁷ Ήδη από το 1823 το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδας προέβλεπε την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα «πρωτοβάθμια ή στοιχειώδη» σχολεία, η οποία τελικά εφαρμόστηκε επί Καποδίστρια (1828-31). Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμ. Α' 1821-1894, Αθήνα 1983, σελ. κγ'-κθ'.

⁵⁸ Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1992.

πρωτόσχολοι ήταν επίλεκτοι μαθητές που είχαν ξεχωρίσει για τις ικανότητές τους έχοντας επιδείξει καλές επιδόσεις στα μαθήματα και καλή διαγωγή. Οι υπόλοιποι μαθητές κάθε αίθουσας ήταν χωρισμένοι σε ομάδες, όχι αποκλειστικά ανάλογα με την ηλικία τους αλλά και ανάλογα με τις γνώσεις που είχαν και την πρόοδό τους σε κάθε μάθημα. Σε κάθε ομάδα, ένας πρωτόσχολος δίδασκε ανάγνωση, γραφή και τις τέσσερις πράξεις της αριθμητικής, ενώ αργότερα και τα μαθήματα της Ιεράς Ιστορίας και των στοιχείων της Ελληνικής Ιστορίας, όταν αυτά προστέθηκαν στο πρόγραμμα σπουδών. Ο δάσκαλος σε τακτά χρονικά διαστήματα εξέταζε προσωπικά τους μαθητές της κάθε ομάδας, ελέγχοντας με αυτόν τον τρόπο την αποτελεσματικότητα του συστήματος.⁵⁹ Οι αίθουσες διδασκαλίας ήταν διαμορφωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της μεθόδου. Στη μια πλευρά τους βρισκόταν η έδρα του δασκάλου υπερυψωμένη με ένα ψηλό κάθισμα που παρείχε τη δυνατότητα εποπτείας όλων των μαθητών. Ο χώρος μπροστά στην έδρα ήταν ανοιχτός ώστε να μπορούν να έρχονται οι μαθητές της κάθε τάξης κρατώντας στα χέρια τους τα βιβλία τους για να τους διδάξει αυτό που ήθελε ο δάσκαλος. Πάνω στην έδρα ήταν τοποθετημένα και επιπλέον καθίσματα που προορίζονταν για τους τυχόν επίσημους ή επισκέπτες που συχνά καλούνταν να παρακολουθήσουν το μάθημα (δημογέροντες, κληρικούς, μέλη της εφορίας, γονείς των μαθητών κτλ.). Στους τοίχους της αίθουσας εκτός από μια ή δύο αγιογραφίες, πίνακες ανάγνωσης και αριθμητικής, γεωγραφικούς χάρτες και πίνακες της Ιεράς Ιστορίας υπήρχαν αναρτημένα διάφορα αρχαία γνωμικά ή ρητά από την Αγία Γραφή γραμμένα με ωραία κεφαλαία γράμματα π.χ. «Παν μέτρον άριστον», «ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσης», «Τον Θεόν φοβού, τίμα τους γονείς», «δράξασθε Παιδείας μη ποτέ οργισθή Κύριος» κ.ά.⁶⁰

Η υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ερχόταν να ανταποκριθεί στα οικονομικά δεδομένα και στις γενικότερες συνθήκες εκείνης της εποχής, όπως λ.χ. στην ύπαρξη πολύ μικρού αριθμού δασκάλων, καθώς έδινε τη δυνατότητα να εκπαιδεύεται μεγάλος αριθμός μαθητών από ένα μόνο δάσκαλο. Για την εξασφάλιση της τάξης, της πειθαρχίας και της εύρυθμης λειτουργίας προβλεπόταν μια σειρά αυστηρών κανόνων. Ήδη το 1830 είχε δημοσιευθεί στην Αίγινα η μετάφραση-προσαρμογή του βιβλίου του Sarazin, *Manuel des Écoles Élémentaires ou Exposé de la Méthode d'Enseignement Mutuel* από τον Ιωάννη Κοκκώνη με τίτλο: *Εγχειρίδιον δια τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου, υπό του Σαραζίνου*.⁶¹

Για την ανέγερση των σχολικών κτηρίων και τη διαμόρφωση των αιθουσών διδασκαλίας και των εν γένει διδακτικών υποδομών, υπήρχαν συγκεκριμένες προδιαγραφές με βάση ακριβείς οδηγίες και διαστάσεις.⁶² Επίσης, η διδασκαλία και όλη η σχολική ζωή διέπονταν από επακριβώς καθορισμένους και αυστηρούς κανόνες,

⁵⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Παιδεία και Πολιτισμός στην Ανατολική Θράκη*, ό.π. σελ. 37-39.

⁶⁰ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, τόμ. 19^{ος}, ό.π., σελ. 45-47.

⁶¹ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. λα', Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο. Μία Τυπολογία των Σχολικών Χώρων και Πρακτικών 1820-1900*, Αθήνα 1992, σελ. 84.

⁶² Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 92.

που ακολουθούσαν τις οδηγίες του *Οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής* του Κοκκώνη.⁶³ Ο δάσκαλος έδινε προστάγματα στους μαθητές είτε με χτυπήματα του κουδουνιού είτε σφυρίζοντας με τη σφυρίχτρα του είτε με σύντομες φράσεις. Επίσης και οι πρωτόσχολοι έδιναν εντολές είτε με σύντομες φράσεις είτε κάνοντας συγκεκριμένες χειρονομίες.⁶⁴ Όλοι αυτοί οι κανονισμοί αποσκοπούσαν όχι μόνο στη διασφάλιση της τάξης, αλλά και στο να μην υπάρχουν αποκλίσεις από το αλληλοδιδασκτικό πρότυπο, ώστε να γίνεται ομοιογενής εφαρμογή της μεθόδου σε όλα τα σχολεία. Το κλίμα και τη λογική που επικρατούσε στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία συνοψίζει εύγλωττα και το εξής ρητό, το οποίο έπρεπε να είναι κρεμασμένο σε ευκρινές σημείο στον τοίχο πάνω από την έδρα: «ΕΙΣ ΤΟΠΟΣ ΔΙΑ ΚΑΘΕΝ ΠΡΑΓΜΑ, ΚΑΙ ΚΑΘΕΝ ΠΡΑΓΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΟΠΟΝ ΤΟΥ».⁶⁵

Ενώ στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία φοιτούσε μεγάλος αριθμός αγοριών δε συνέβαινε το ίδιο και στα αλληλοδιδασκτικά παρθεναγωγεία, όπου μέχρι το 1850 υπήρχε μικρή προσέλευση μαθητριών, επειδή γενικά επικρατούσε η αντίληψη ότι οι γυναίκες έπρεπε να μένουν στο σπίτι και να ασκούνται στις οικιακές εργασίες. Όταν όμως εισήχθη και η διδασκαλία των εργόχειρων, δηλαδή της κοπτικής, του ραψίματος, του πλεξίματος και του κεντήματος, η κατάσταση αυτή άλλαξε και ο γυναικείος μαθητικός πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται.⁶⁶

Στο ελληνικό κράτος η αλληλοδιδασκτική μέθοδος αντικαταστάθηκε επίσημα από τη συνδιδασκτική το 1880 με το Βασιλικό Διάταγμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου «Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικίς σχολείοις»⁶⁷ ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την κατάργησή της και στα ελληνορθόδοξα σχολεία της Θράκης στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Σύμφωνα με τη συνδιδασκτική μέθοδο ο δάσκαλος δίδασκε σε έναν περιορισμένο αριθμό μαθητών που είχαν όλοι τους το ίδιο μέσο επίπεδο σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα, χωρίς τη βοήθεια πρωτόσχολων.⁶⁸

Να επισημάνουμε ότι και εκείνη την εποχή υπήρχαν φωτισμένοι δάσκαλοι οι οποίοι χρησιμοποιούσαν στη διδασκαλία τους καινοτόμες πρακτικές ξεφεύγοντας από τα καθιερωμένα, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης Γεωργιάδης, που δίδαξε από το 1855 ως το 1880 στο σχολείο του Σωτήρος Χριστού, το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Αδριανούπολης. Ο Γεωργιάδης εφάρμοζε, όταν ο καιρός το επέτρεπε, δηλαδή από το Μάιο ως το τέλος Ιουνίου και το Σεπτέμβριο, την υπαίθρια διδασκαλία των μαθημάτων κάτω από τη σκιά των δέντρων της αυλής. Οι μαθητές παρακολουθούσαν τα μαθήματα καθισμένοι σε απλά φορητά θρανία.⁶⁹ Επίσης, στο Αυδήμι είχε ιδρυθεί σχολείο μεταξύ του 1840-1850 στην ευρύχωρη αυλή του οποίου υπήρχε μια βρύση και ένας μεγάλος πλάτανος ο οποίος γινόταν το δροσερό καταφύγιο για τη διδασκαλία των καλοκαιρινών μαθημάτων. Στο σχολείο αυτό οι τάξεις είχαν τα ονόματα των αναγνωστικών βιβλίων που χρησιμοποιούνταν στην

⁶³ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. 92-102.

⁶⁴ Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 136-138.

⁶⁵ Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 156-157.

⁶⁶ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, τόμ. 19^{ος}, ό.π., σελ. 46.

⁶⁷ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. μβ' και 244.

⁶⁸ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. 242-244.

⁶⁹ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, ό.π., τόμ. 19^{ος}, σελ. 49-50, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 369-370.

κάθε μια. Έτσι η κατώτερη τάξη ονομαζόταν «Τάξις του Αλφαβηταρίου», ακολουθούσε η τάξη «Καλός πατήρ» ή «Πάππος» και τέλος η τάξη «Γεροστάθης» (πρόκειται για το ομώνυμο γνωστό παιδαγωγικό αναγνωστικό του Λέοντος Μελά το οποίο διαπραγματευόταν συνολικά όλα τα μαθήματα, δηλαδή μεταξύ των άλλων αριθμητική, γεωγραφία, ιερά ιστορία, γυμναστική κ.ά.).⁷⁰

Στα ελληνικά σχολεία της Θράκης εφαρμόζονταν, στο μέτρο του δυνατού, όχι μόνο οι διδακτικές μέθοδοι, αλλά και το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων των αντίστοιχων σχολείων του ελληνικού κράτους με την προσθήκη βέβαια της υποχρεωτικής διδασκαλίας της επίσημης γλώσσας του οθωμανικού κράτους. Πολύ μεγάλη βαρύτητα δινόταν στο μάθημα της πατριδογραφίας, που αποτελούσε ένα συνδυασμό των μαθημάτων της ιστορίας και της γεωγραφίας.⁷¹ Όμως, παρά τις συνεχείς προσπάθειες που κατέβαλαν το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, και οι μεγάλοι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι της Κωνσταντινούπολης, της Αδριανούπολης και της Ραιδεστού, δεν επιτεύχθηκε ο συντονισμός της λειτουργίας των σχολείων ώστε αυτά να εφαρμόζουν ενιαίο σύστημα διδασκαλίας και προγράμματος σπουδών και γενικά να λειτουργούν όλα ομοιόμορφα.⁷²

Στη συνέχεια παραθέτουμε ενδεικτικά τα διδασκόμενα μαθήματα στην ελληνική σχολή του Σουφλίου, από μία Έκθεση σχετικά με τα σχολεία της πόλης αυτής, η οποία συντάχθηκε το Μάρτιο του 1877 και, όπως μας πληροφορεί ο Βαφείδης, απόκειται στο φάκελο υπ' αριθ. 434 «Περί Θράκης», της Βιβλιοθήκης της Βουλής: *«Α' τάξις: Γνωμικά. Σχολαστικοί. Νεκρικοί διάλογοι. Ενύπνιον Λουκιανού, και του Χρυσοστόμου περί προσευχής. Γραμματική Γενναδίου μέχρι ρημάτων. Γεωγραφία Σακελλαρίου Ελλάς και Ευρωπαϊκή Τουρκία. Αριθμητική Γεράκη μέχρι συμμιγ. αριθ. Ιερά Ιστορία Πανταζή, Τεχνολογία και Καλλιγραφία. Β' τάξις: Κύρου Παιδεία Βιβλ. Α' κεφ. δ' και ε' Βιβλ. Η' κεφ. α' μέχρι στ', Βιβλ. Γ' κεφ. α'. Γραμματική Γενναδίου μέχρι συνθέσεως, Γεωγραφία Σακελλαρίου Η Ευρώπη. Αριθμητική Γεράκη μέχρι μεθόδων. Γενική Ιστορία η Αρχαία Πανταζή. Ιερά Ιστορία Πανταζή. Νέα Διαθήκη. Τεχνολογία. Ορθογραφία και Καλλιγραφία. Γ' τάξις: Πλουτάρχου, Περί παιδων αγωγής. Εκ των Παραλλήλων βίων ο Θεμιστοκλής. Ισοκράτους, προς Δημόνικον και προς Φίλιππον. Γραμματική μέχρι τέλους. Πρακτική Αριθμητική μέχρι τέλους. Γεωγραφία Σακελλαρίου Αι Ήπειροι εκτός της Ευρώπης. Γενικής Ιστορίας Πανταζή η Μέση και η Νέα.*

⁷⁰ Α. Γιαννακόπουλος, *Ιστορία Αυδημίου* (Ευδήμου Πλάτανος), *Θρακικά*, τόμ. 33^{ος}, Αθήνα 1960, σελ. 163-164, Α. Γερμίδης, *Τα Γανόχωρα της Ανατολικής Θράκης*, *Θρακικά*, τόμ. 46^{ος}, Αθήνα 1972-1973, σελ. 208-210.

⁷¹ Το μάθημα της πατριδογραφίας συνέβαλλε καθοριστικά στην ενίσχυση του εθνικού φρονήματος και έπαιξε σημαντικό εθνοποιητικό ρόλο καθώς η Ιστορία επιβεβαίωνε την ελληνική παρουσία και ενότητα στο χρόνο, ενώ η Γεωγραφία αποδείκνυε την ενότητα του ελληνισμού στον τόπο. Μ. Θεοδώρου, *Μορφές Προβολής των Εθνικών Ζητημάτων στην Κωνσταντινούπολη και Ανατολική Θράκη, κατά την Περίοδο 1875-1900*, Θεσσαλονίκη 2001 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ.), σελ. 149-150.

⁷² Ε. Μπελιά, *Ελληνικά Σχολεία της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)*, *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου «Η Τελευταία Φάση της Ανατολικής Κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)»*, Αθήνα 1983, σελ. 534-535, Αργυρόπουλος, *Ο Υστερος Βίος της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη Μείζονα Θράκη (Βιλαέτι Αδριανουπόλεως) κατά την Περίοδο 1900-1922*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 57-58.

Γεωμετρία μικρά Γεράκη. Κατήχησις Δαρβέρεως. Συντακτικόν Παπανικολάου. Σύνταξις. Τεχνολογία. Ορθογραφία κτλ.».⁷³

Επίσης, παραθέτουμε το αναλυτικό πρόγραμμα της δημοτικής σχολής του Ορτάκιοϊ, το οποίο περιλαμβάνεται στον παραπάνω φάκελο και έχει συνταχθεί από το διευθυντή της Χ. Α. Κητανίδη στις 5 Μαρτίου του 1877. Στη σχολή φοιτούσαν συνολικά 120 μαθητές, που ήταν χωρισμένοι σε δύο τμήματα, ένα νηπιακό και ένα συνδιδασκτικό, με 6 συνολικά τάξεις στις οποίες δίδασκαν ο Διευθυντής -στις τρεις ανώτερες- και ένας δάσκαλος -στις τρεις νηπιακές - τα εξής μαθήματα: « **Α' τάξις** (η ανώτατη): *Ελληνικά, Γνωμικά και συντόμους φράσεις. Αστεία Ιεροκλέους και Αισωπείους μύθους. Ιεράν Ιστορίαν Βερναρδάκη. Ελληνικήν Ιστορίαν Ίρβιγγος. Γεωγραφίαν μικράν Σακελλαρίου, Αριθμητικήν Δράϊκη α' και β' τμήμα. Ορθογραφικά γυμνάσματα και απαγγελίαν ποιημάτων.* **Β' τάξις**: *Ανάγνωσιν ελληνικού κειμένου. Ιεράν Ιστορίαν μικράν Βερναρδάκη. Ελληνικήν Ιστορίαν Ίρβιγγος. Τύπους της γραμματικής της ελληνικής γλώσσης και Αριθμητικήν Δράϊκη α' τμήμα.* **Γ' τάξις**: *Ανάγνωσιν Γεροστάθη μετ' αναπτύξεως. Ιεράν Κατήχησιν Κοραή. Καλλιγραφίαν. Αριθμητικήν (πρόσθεσιν και αφαιρέσιν).* **Νηπιακόν τμήμα. Α' τάξις**: *Ανάγνωσιν μετ' αναπτύξεως. Προσευχάς. Αριθμητικήν, έγγραφον και άγραφον και Καλλιγραφίαν.* **Β' τάξις**: *Συνδεδεμένην ανάγνωσιν μεθ' ερμηνείας των λέξεων. Γραφήν επί των Αβακίων και Αριθμούς.* **Γ' τάξις**: *Συλλαβισμούς.*».⁷⁴

Από την εξέταση των παραπάνω προγραμμάτων γίνεται εμφανές το πώς αντιλαμβάνονταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες οι φορείς που διαχειρίζονταν τα εκπαιδευτικά πράγματα, καθώς και ποιους σκοπούς θεωρούσαν ότι έπρεπε να εξυπηρετούν οι παρεχόμενες σπουδές. Συγκεκριμένα βασικές προτεραιότητες ήταν η εκμάθηση και εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας με μαθήματα όπως η Ανάγνωση, η Ορθογραφία, η Γραμματική και η Καλλιγραφία, και το ηθικοπλαστικό περιεχόμενο της παιδείας, μέσω της διδασκαλίας της Ιερά Ιστορίας, της Νέας Διαθήκης, της Κατήχησης κτλ. Συμπληρωματικός ήταν ο ρόλος της Ιστορίας και της Γεωγραφίας, ενώ η Αριθμητική κατείχε δευτερεύουσα θέση και η Γυμναστική απουσίαζε εντελώς. Επιπλέον ο αρχαιογνωστικός χαρακτήρας του «ελληνικού» σχολείου δηλώνεται από την εισαγωγή μαθημάτων που αφορούσαν τη μελέτη έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Είναι εμφανής λοιπόν ο ελληνορθόδοξος προσανατολισμός της εκπαίδευσης, μέσω του οποίου επιδιώκονταν η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βασικά στοιχεία της οποίας ήταν η γλώσσα, η θρησκεία και η ιστορία.

Συμπερασματικά

Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες εκμεταλλευόμενες τις ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία εξαιτίας του Τανζιμάτ επιδόθηκαν σε

⁷³ Ν. Βαφειδής, Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελλος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. ΙΗ', Αθήνα 1953, σελ. 9, Ν. Βαφειδής, Συμβολή εις την Ιστορίαν του Σουφλίου, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. 31^{ος}, Αθήνα 1965, σελ. 291-292.

⁷⁴ Ν. Βαφειδής, Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης, τόμ. ΙΗ', ό.π., σελ. 125.

μια προσπάθεια για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στη Θράκη. Η πλειονότητα των σχολείων των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων ανήκαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Σε μια περίοδο που είχε αρχίσει ο ελληνοβουλγαρικός εθνικός ανταγωνισμός και ο αριθμός των σχολείων αποτελούσε ένα από τα ποσοτικά κριτήρια για τον προσδιορισμό της εθνικότητας, ήταν φυσικό να προτάσσεται ως επιτακτική η ανάγκη ίδρυσης νέων σχολείων και η συνέχιση της λειτουργίας όσων ήδη υπήρχαν, όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο της Θράκης, ώστε να διατηρηθούν οι περιοχές αυτές στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις προβλέψεις του άρθρου 10 του φερμανιού για την ίδρυση της Εξαρχίας το 1870.

Τα οικονομικά μεγέθη που απαιτούνταν για τη χρηματοδότηση των σχολείων ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των παραδοσιακών φορέων εκπαίδευσης, δηλαδή της Εκκλησίας και των κοινοτήτων. Έτσι καθοριστική ήταν η συμβολή της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης των Ρωμιών στην οικονομική υποστήριξη της εκπαιδευτικής προσπάθειας, καθώς οι συντεχνίες αλλά και αρκετοί εύποροι Ρωμιοί συνεισέφεραν οικονομικά με χορηγίες. Τέλος, το εγχείρημα υποστηριζόταν οικονομικά και από το ελληνικό κράτος, στο μέτρο των δυνατοτήτων του.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από το 1861 με τη σύσταση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Ακολούθησε η ίδρυση ενός μεγάλου αριθμού από φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους σε όλη τη Θράκη, καθώς και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων το 1869 στην Αθήνα. Οι τελευταίοι στήριζαν με κάθε μέσο την εκπαιδευτική προσπάθεια συμβάλλοντας καθοριστικά, όχι μόνο με την οικονομική τους αρωγή, αλλά και με τη συμβολή τους σε ζητήματα οργάνωσης και συντονισμού.

Στα σχολεία εφαρμοζόταν αρχικά η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και προοδευτικά η συνδιδασκτική, καθώς και το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων των σχολείων του ελληνικού κράτους. Παρόλ' αυτά δεν υπήρχε ομοιογένεια, καθώς παρατηρούνταν σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις, παρά τις συνεχείς προσπάθειες συντονισμού από την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή και από τους μεγάλους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους. Μεγάλη σημασία, εκτός από το μάθημα της ελληνικής γλώσσας, δινόταν και στην πατριδογραφία, για να εξυπηρετηθούν οι εθνικοί στόχοι.

Ακόμα, υπήρχε πρόβλημα σχετικά με τη στελέχωση των σχολείων με καταρτισμένους και ικανούς εκπαιδευτικούς. Κύρια δεξαμενή από όπου αντλήθηκε διδακτικό προσωπικό υπήρξε η Ελλάδα. Ωστόσο, ο αριθμός των δασκάλων που προερχόταν από το ελληνικό βασίλειο δεν ήταν επαρκής για να καλύψει τις ανάγκες σε ολόκληρη την περιοχή. Με σκοπό να καλυφθούν οι ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό από τον τοπικό πληθυσμό, ιδρύθηκαν τον Οκτώβριο του 1874, με πρωτοβουλία του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και με την οικονομική ενίσχυση του Γεωργίου Ζαρίφη, τα «Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια» της Φιλιππούπολης.⁷⁵

⁷⁵ Τα «Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια Φιλιππούπολεως» αποτελούνταν από δύο σχολεία στα οποία είχαν προστεθεί και γυμνασιακές τάξεις (μια κεντρική ελληνική σχολή και ένα κεντρικό παρθεναγωγείο). Για την απρόσκοπτη λειτουργία τους ο Γ. Ζαρίφης τα είχε προικίσει με μια σημαντική δωρεά 1.000 χρυσών λιρών ετησίως, παραχωρώντας τα εισοδήματα από τα κτήματά του στους Σοφάδες της

Τέλος, παρά την έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πόλων που εμπλέκονταν στην εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, και παρά τις οργανωτικές, οικονομικές και τις άλλες δυσκολίες που παρουσιάσαμε, η εκπαίδευση στη Θράκη αναπτύχθηκε κατά την περίοδο 1830-1878, ενώ τέθηκαν οι βάσεις για τις εξελίξεις που θα ακολουθήσουν τις επόμενες δεκαετίες.

Τσουρής, Ν. (2015). Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 207-225.

Νικόλαος Τσουρής, M.Sc.

Δάσκαλος

1^ο Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής
Π. Μαυρομιχάλη 29,
69100-Κομοτηνή
E-mail: ntsouris@sch.gr

Θεσσαλίας. Βλέπε: Σ. Αντωνιάδης, Η Ελληνική Εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα 1946-1947, σελ. 81-87.

Ο ποταμός Στρυμόνας στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία

Χαρίλαος Ν. Μιχαλόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας στο Δ.Π.Θ.

δὶς ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης
(Ηράκλειτος *ap.* Πλάτ. *Κρατύλ.* 402a 9-10 Burnet)

Περίληψη: Ὄνομαστός, μέγας, *celeberrimus*, *clarissimus* εἶναι λίγοι μόνο από τους πολυάριθμους τίτλους, οι οποίοι συνοδεύουν τον ποταμό Στρυμόνα στη μακρά και αδιάλειπτη παρουσία του τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και τη λατινική λογοτεχνία. Οι μυθολογικές καταβολές του ποταμού και η εντυπωσιακή βιοποικιλότητά του έκαναν τον ποταμό να ξεχωρίσει από πολύ νωρίς. Ὁμως ήταν η γεωφυσική του θέση ως φυσικού ορίου μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης που ανέδειξαν την κομβική σημασία του ποταμού στις γεωπολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή διαχρονικά. Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο τη χαρτογράφηση της λογοτεχνικής παρουσίας του Στρυμόνα σε συνδυασμό με την ερμηνεία και τον σχολιασμό των σχετικών αναφορών, όπου κρίνεται σκόπιμο και επιτρέπουν τα (δια)κειμενικά συμφραζόμενα. Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη το προς επεξεργασία υλικό διαστρωματώνεται ως εξής: I. Γενεαλογία, II. Γεωφυσικά χαρακτηριστικά: α) Πηγές, β) Ροή, πλοϊμότητα, λίμνες και έλη, γ) Καθαρότητα – διαύγεια του νερού, δ) Γέφυρες, III. Στρυμόνιοι γερανοί – παγωμένοι Στρυμόνας, IV. Στρυμόνιοι βοριάδες, V. Στρυμόνας και Ορφέας, VI. Στρυμόνας και Διόνυσος, VII. Στρυμόνας και παραποτάμιες θυσίες, VIII. Ο Στρυμόνας ως γεωπολιτικό όριο, IX. Φυσικός πλούτος και μεταλλεία, X. Χλωρίδα και πανίδα, XI. Παρουσία σε καταλόγους ποταμών.

Λέξεις κλειδιά: Στρυμόνας, Μακεδονία, Θράκη, Αμφίπολη, Παγγαίο, αρχαία ελληνική λογοτεχνία, λατινική λογοτεχνία, Ευριπίδης, Βεργίλιος, Οβίδιος, Ορφέας, Ρήσος, Διόνυσος.

I. Γενεαλογία

Μπορεί ο Στρυμόνας να μη μνημονεύεται από τον Όμηρο, όμως αναφέρεται από τον Ησίοδο στη *Θεογονία* του σε έναν κατάλογο, ο οποίος περιλαμβάνει τους περισσότερους και σημαντικότερους ποταμούς της γης (Ησ. *Θεογ.* 337-45).¹ Για τον Ησίοδο ο Στρυμόνας, όπως και όλοι οι ποταμοί, ήταν παιδί του Ωκεανού² και της Τηθύος (κόρης της Γαίας και του Ουρανού, άρα αδελφής του Ωκεανού). Καρπός της ίδιας ένωσης ήταν και οι τριακόσιες Ωκεανίδες / Νηρηίδες. Ο ησιόδειος κατάλογος δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί εξαντλητικός, αφού παραλείπονται αρκετοί και σημαντικοί ποταμοί. Επιπλέον, στην παράθεση των ποταμών δε φαίνεται να ακολουθείται κάποιο συγκεκριμένο σχήμα ή σειρά. Τα παραπάνω συνηγορούν στη

¹ Ησ. *Θεογ.* 337-45 *Τηθύς δ' Ὀκεανῶ ποταμοὺς τέκε δινήεντας, / Νεῖλόν τ' Ἀλφειόν τε καὶ Ἥριδανὸν βαθυδίνην, / Στρυμόνα Μαίανδρόν τε καὶ Ἴστρον καλλιρέεθρον / Φᾶσίν τε Ῥήσόν τ' Ἀχελῶν τ' ἀργυροδίνην / Νέσσόν τε Ῥοδίον θ' Ἀλιάκμονά θ' Ἐπτάπορόν τε / Γρήνικόν τε καὶ Αἴσηπον θεῖόν τε Σιμοῦντα / Πηνειόν τε καὶ Ἔρμον ἐυρρείτην τε Κάικον / Σαγγάριόν τε μέγαν Λάδωνά τε Παρθενίον τε / Εὐήνόν τε καὶ Ἀλδήσκον θεῖόν τε Σκάμανδρον.*

² Πρβ. π.χ. Ομ. *Ιλ.* 21.195-7, Πίνδ. *απ.* 326 Maehler.

μάλλον ελλιπή γεωγραφική κατάρτιση του ποιητή.³ Την ίδια γενεαλογική εκδοχή – με σαφώς λιγότερα ονόματα – συναντούμε αργότερα και στον Ρωμαίο μυθογράφο Υγίνο (πιθανώς 2^ο αι. μ. Χ.).⁴

Μια εναλλακτική γενεαλογία του ποταμού βρίσκουμε στο ενδέκατο κεφάλαιο του ψευδο-πλουτάρχειου *Περὶ ποταμῶν*.⁵ Εκεί διαβάζουμε πως ο Στρυμόνας ήταν γιος του θεού Άρη και της Ηλίκης. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα διαδοχικά στάδια μετονομασίας του ποταμού. Αρχικά ο ποταμός ονομαζόταν Κόνοζος. Ο ηγεμόνας της περιοχής Παλαιστίνος, γιος του Ποσειδώνα, ενώ βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τις γειτονικές φυλές, αρρώστησε και αναγκάστηκε να στείλει στον πόλεμο ως στρατηγό τον γιο του Αλιάκμονα. Ο Αλιάκμονας σκοτώθηκε και ο Παλαιστίνος μη μπορώντας να αντέξει τον χαμό του γιου του πνίγηκε στον ποταμό Κόνοζο, ο οποίος ονομάστηκε για αυτό τον λόγο Παλαιστίνος. Όμως και πάλι το όνομα του ποταμού αλλάζει. Όταν ο τοπικός ηγεμόνας Στρυμόνας πληροφορείται τον θάνατο του γιου του, Ρήσου, στην Τροία, βρίσκει όμοιο με τον Παλαιστίνο τέλος. Έκτοτε ο ποταμός ονομάζεται Στρυμόνας.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια κρίσιμη διευκρίνιση σχετικά με τον Ρήσο και τη σχέση του με τον ποταμό Στρυμόνα. Ο Ρήσος ως ποτάμι της Τροίας και αδελφός του Στρυμόνα εμφανίζεται ήδη στον προαναφερθέντα ησιόδειο κατάλογο των ποταμών (Ησ. *Θεογ.* 337). Ως ένας από τους οκτώ ποταμούς της Τροίας εμφανίζεται και πάλι σε έναν σχετικό κατάλογο της Ιλιάδας (*Ιλ.* 12.20-22).⁶ Ρήσος όμως είναι και το όνομα του Θρακιώτη βασιλιά και συμμάχου των Τρώων κατά τη διάρκεια του τρωικού πολέμου, για τον οποίο υπήρχε η προφητεία πως, αν τα άλογά του έβοσκαν ή έπιναν νερό στην Τροία, η πόλη δε θα έπεφτε ποτέ στα χέρια των Αχαιών.⁷ Έτσι, αμέσως με την άφιξή του στην Τροία, ο Οδυσσέας και ο Διομήδης εισήλθαν νύχτα στο θρακικό στρατόπεδο, σκότωσαν τον Ρήσο και τους συντρόφους του και έκλεψαν τα άλογά του.

Την ιστορία σχετικά με το τέλος του Ρήσου πληροφορούμαστε στο δέκατο βιβλίο της ομηρικής *Ιλιάδας*,⁸ ενώ η ίδια ιστορία αποτελεί το θέμα της ομώνυμης τραγωδίας

³ Έτσι ο West (1978) Ησιόδ. *Εργα* 337-70.

⁴ Υγ. *Fab.* pr. 6.1-4. <Ex Oceano et Tethye> Oceanitides, <hoc est> yaea Meli<t>e Ianthe Admet<e> S<t>ilo Pasiph<a>e Polyxo Eurynome Euagoreis Rhodope Iyris <Cly>tia teschinoeno clitenneste <Metis> Menippe Argia. eiusdem seminis Flumina, **Strymon** Nilus Euphrates Tanais Indus Cephisus Ism<en>us Axenus Achelous Simois Inachus Alpheus Thermodoon Scamandrus Tigris M<ae>andrus Orontes.

⁵ [Πλούτ.] *Περὶ ποταμῶν* 11 **ΣΤΡΥΜΩΝ**. Στρυμῶν ποταμός ἐστὶ τῆς Θράκης κατὰ πόλιν Ἡδωνίδα· προσηγορεύετο δὲ πρότερον Παλαιστίνος ἀπὸ Παλαισφίνου τοῦ Ποσειδῶνος. Οὗτος γὰρ πρὸς τοὺς ἀστυγεῖτονας ἔχων πόλεμον καὶ εἰς ἀσθένειαν ἐμπεσὼν τὸν υἱὸν Αἰλιάκμονα στρατηγὸν ἔπεμψεν· ὁ δὲ προπετέστερον μαχόμενος ἀνῆρέθη. Περὶ δὲ τῶν συμβεβηκότων ἀκούσας Παλαιστίνος καὶ λαθὼν τοὺς δορυφόρους, διὰ λύπης ὑπερβολὴν ἑαυτὸν ἔρριπεν εἰς ποταμὸν Κόνοζον, ὃς ἀπ' αὐτοῦ Παλαιστίνος ἐνομάσθη. Στρυμῶν δὲ, Ἄρεως παῖς καὶ Ἡλίκης, ἀκούσας περὶ τῆς Ρήσου τελευτῆς καὶ ἀθυμία συσχεθεῖς ἑαυτὸν ἔρριπεν εἰς ποταμὸν Παλαιστίνον, ὃς ἀπ' αὐτοῦ Στρυμῶν μετονομάσθη.

⁶ Στον ιλιάδικό αυτό κατάλογο περιέχονται και οι εφτά τρωαδίτες ποταμοί του ησιόδειου καταλόγου. Για τη σχέση μεταξύ Ησιόδου και Ομήρου στο συγκεκριμένο ζήτημα βλ. West (1966) Ησιόδ. *Θεογ.* 337-70, σ. 260 και *idem* στ. 340.

⁷ Πρβ. Βεργ. *Aen.* 1.469-73, Σέρβ. Βεργ. *Aen.* 10.469.6-8. Επίσης πρβ. επίσης Πίνδ. *απ.* 262 Maehler (=Σ Ομ. *Ιλ.* 10.435), Ευστάθ. Ομ. *Ιλ.* 10. 435 (τ.3 σ. 107.13-9)

⁸ Ομ. *Ιλ.* 10.218-579. Βλ. επίσης και Οβ. *Met.* 13.238-54. Περισσότερα για τη λογοτεχνική επιβίωση της ιστορίας βλ. Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.98 με βιβλιογραφία.

Ρήσος, η οποία αποδίδεται στον Ευριπίδη. Σύμφωνα με τον ποιητή, ο Ρήσος είναι ο καρπός της ένωσης του ποταμού Στρυμόνα και της Μούσας. Το κείμενο είναι διάσπαρτο από σχετικές αναφορές.⁹ Στο τέλος του έργου (στ. 915-931) η Μούσα θρηνώντας πάνω από το νεκρό σώμα του Ρήσου ανακαλεί πολύ παραστατικά τη στιγμή της σύλληψης του γιου της ως εξής: ο Θρακιώτης ποιητής Θάμυρις (ή Θαμύρας) προ(σ)κάλεσε σε διαγωνισμό τις Μούσες.¹⁰ Ανταποκρινόμενη στην πρό(σ)κληση η Μούσα πηγαίνει στο βουνό Παγγαίο, για να ενώσει τις δυνάμεις της μαζί με τις υπόλοιπες Μούσες. Διασχίζοντας τον Στρυμόνα συνευρίσκεται ερωτικά με τον ποταμό και γεννά τον Ρήσο.¹¹ Στη συνέχεια όμως αισθανόμενη ντροπή μπρος στις παρθένους αδελφές της εμπιστεύεται τον γιο της στον Στρυμόνα και εκείνος με τη σειρά του αναθέτει την ανατροφή του στις νύμφες των πηγών.¹²

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην τραγωδία η Μούσα παραμένει ανώνυμη. Παρ' όλα αυτά και οι δύο αρχαίες υποθέσεις του έργου ονομάζουν τη μούσα Τερψιχόρη.¹³ Το αρχαίο σχόλιο στον στίχο 346 παρέχει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τη γενεαλογία του Ρήσου διασώζοντας αποσπάσματα έργων δυστυχώς σήμερα χαμένων. Έτσι, σύμφωνα με ένα απόσπασμα από τα *Μακεδονικά* του Μαρσύα του νεότερου, μητέρα του Ρήσου ήταν η Μούσα Κλειώ, την οποία ο ποταμός Στρυμόνας άρπαξε από τον χορό των Νυμφών.¹⁴ Την παράδοση αυτή φαίνεται πως απηχεί η μαρτυρία του ψευδο-Σκύμνου, ο οποίος στο έργο του *Περίηγησις* ονομάζει την περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα στη θάλασσα *Νερήδων*

⁹ [Ευρ.] *Ρήσ.* 346 *ὦ ποταμοῦ παῖ, 386-7 ὁ Στρυμόνιος πῶλος ἀοιδοῦ / Μούσης ἤκων, 393-5 παῖ τῆς μελωδοῦ μητέρος / Μουσῶν μιᾶς / Θρηκός τε ποταμοῦ Στρυμόνος, φιλῶ λέγειν / τάληθές αἰεὶ κοῦ διπλοῦς πέφυκ' ἀνήρ, 890-3 ἢ γὰρ ἐν σοφοῖς / τιμᾶς ἔχουσα Μούσα συγγόνων μία / πάρειμι, παῖδα τόνδ' ὀρώσ' οἰκτρῶς φίλον / θανόνθ' ὑπ' ἐχθρῶν ὄν ποθ' ὁ κτείνας χρόνω, 915-31, 940-45 καίτοι πόλιν σὴν σύγγονοι πρεσβεύομεν / Μούσαι μάλιστα κάπιχρῶμεθα χθονί, / μυστηρίων τε τῶν ἀπορρήτων φανᾶς / ἔδειξεν Ὀρφεύς, αὐτανέπιος νεκροῦ / τοῦδ' ὄν κατακτείνεις σύ.*

¹⁰ Πρβ. *Ιλ.* 2.594κ.εξ. με το αρχαίο σχόλιο ad loc., Απολλόδ. 1.3.3 με Frazer (1921) 20 σημ.1. Περισσότερα για τον ποιητή Θάμυρι (ή Θαμύρα) βλ. Höffer στο Roscher 5.464-81 s.v. *Thamyris, Thamyris*.

¹¹ Πρβ. [Ευρ.] *Ρήσ.* 348-54 *ἐπεὶ σε χρόνω / Πιερὶς μάτηρ ὃ τε καλλιγέφυ- / ρος ποταμὸς πορεύει, / Στρυμών, ὅς ποτε τᾶς μελω- / δοῦ Μούσας δι' ἀκηράτων / δινηθεῖς ὑδροειδῆς κόλπων / σὰν ἐφύτευσεν ἦβαν, ἐπίσης Σ [Ευρ.] *Ρήσ.* 351 *μελωδοῦ Μούσας· τὸ ὄνομα τῆς Μούσης οὐκ εἶρηκε, φησὶ δ' ὅτι διαβαίνουσιν διὰ τοῦ Στρυμόνος ὁ ποταμὸς ἐγκνον ἐποίησε. μήποτε δ' ἔπ<λασε> τὴν ἱστορίαν.* Σύμφωνα με τον Murray (1913) *Ρήσ.* 342 η ιστορία του ποταμού και της Μούσας (ὅπως και ο τιμητικός τίτλος του Χοροῦ για το Ρήσο *Ζεὺς ὁ φαναῖος* (στ. 355), αλλά και η εικόνα του ηνίοχου βασιλιά σαν θεοῦ Ἡλίου) εμφανίζει θρακιώτικα χαρακτηριστικά.*

¹² Αναλυτικά για την παρουσία του Ρήσου στην αρχαία ελληνική ποίηση βλ. Remppe (1927), αλλά και Σπυρόπουλος (2006).

¹³ *Υπόθεσις Ρήσου* 18-22 *τὴν ἀλήθειαν αὐτοῖς ἐμήνησεν ἢ τοῦ Ῥήσου μήτηρ ἢ <Τερψιχόρη> Μούσα νεκρὸν κομίζουσα τὸ σῶμα. κατοδυρομένη δὲ καὶ τὸν ἐπιπλακέντα αὐτῇ Στρυμόνα διὰ τὸ τοῦ παιδὸς πένθος καὶ τὸν ἐξ ἐκείνου γεγενημένον Ῥήσον, οὐδ' Ἀχιλλεῖ φησιν ἀδάκρυτον ἔσσεσθαι τὴν στρατείαν, τῷ κοινῷ τῶν ἐπιφανῶν θανάτῳ τὴν ἰδίαν παραμυθουμένη λύπην, και Αριστοφάνους *Υπόθεσις Ρήσου*. στ. 43κ.εξ. *Ῥήσος παῖς μὲν ἦν Στρυμόνος τοῦ ποταμοῦ καὶ Τερψιχόρης Μουσῶν μιᾶς, 47κ.εξ. Τερψιχόρη δὲ ἐπιφανείσα τὸ τοῦ παιδὸς σῶμα ἀνείλετο.**

¹⁴ Σ [Ευρ.] *Ρήσ.* 346.1-7 *ἦκει, ὦ ποταμοῦ παῖ. οὐκ εἶρηκε τίνας Μουσῶν ὁ Ῥήσος ἦν παῖς. Κλειοῦς μέντοι λέγουσιν αὐτὸν εἶναι, καθάπερ Μαρσύας ὁ νεώτερος ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς τῶν κακοβρί γράφων οὕτως· 'εἰσὶ δ' οἱ καὶ περὶ τούτου εἶπον τούτο· Κλειὼ τὴν θεὸν ὑπὸ τοῦ Στρυμόνος ἐκ τοῦ χοροῦ τῶν Μουσῶν <ἀρπασθεῖσαν> νυμφευθῆναι τεκνώσαι τε τὸν Ῥήσον' καὶ μετ' ὀλίγον· 'ἔστιν ἱερὸν τῆς Κλειοῦς ἐν Ἀμφιπόλει ἰδρυθῆν ἀπέναντι τοῦ Ῥήσου μνημείου ἐπὶ λόφου τινός'.* Επίσης πρβ. Σ [Ευρ.] *Ρήσ.* 393 και FGh 135κ.εξ.

χορούς.¹⁵ Το αρχαίο σχόλιο παραθέτει επίσης και ένα άλλο απόσπασμα από το έργο του Ηρακλείδη, σύμφωνα με τον οποίο μητέρα του Ρήσου υπήρξε η Μούσα Ευτέρπη.¹⁶ Ο Απολλόδωρος ακολουθεί τον Ηρακλείδη, αλλά προσθέτει επιπλέον τη Μούσα Καλλιόπη.¹⁷ Όσον αφορά τον πατέρα του Ρήσου όλες οι προαναφερθείσες πηγές συμφωνούν πως πρόκειται για τον Στρυμόνα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο Όμηρος, ο οποίος αποκαλεί τον Ρήσο γιο του Ηιονέα.¹⁸

Στη λατινική ποίηση ο Ρήσος ως γιος του Στρυμόνα απαντά μία μόνο φορά στο ψευδι-βεργιλιανό ποίημα *Culex* στα πλαίσια αναφοράς στον Οδυσσέα, ο οποίος εμφανίζεται ως νικητής του στρυμόνιου Ρήσου και του Δόλωνα (328 *et iam Strymonii Rhesi uictorque Dolonis*). Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και το σχόλιο του Σέρβιου στην *Αινειάδα* 1.469, όπου ως πιθανοί διεκδικητές της πατρότητας του Ρήσου, εκτός από τον Στρυμόνα, αναφέρονται ο θεός Άρης και ο ποταμός Έβρος.¹⁹

II. Γεωφυσικά χαρακτηριστικά

α) Πηγές του ποταμού

Η αρχαιότερη αναφορά στις πηγές του Στρυμόνα προέρχεται από τον Θουκυδίδη, ο οποίος στο δεύτερο βιβλίο της *Ιστορίας* του (2.96.3.4-5) τοποθετεί τις πηγές του ποταμού στο όρος Σκόμβρος, βουνό της οροσειράς του Αίμου (σημ. Vitoša).²⁰ Την ίδια πληροφορία παραθέτει και ο Αριστοτέλης στα *Μετεωρολογικά*²¹ προσθέτοντας πως από το ίδιο βουνό πηγάζουν ο Νέστος και ο Έβρος. Ο Στράβωνας στο έβδομο βιβλίο των *Γεωγραφικών* του (απ. 36-37) ακολουθώντας τη ροή του ποταμού περιγράφει τις γύρω περιοχές και εντοπίζει τις πηγές του στα βουνά της Ροδόπης, στη

¹⁵ [Σκύμνος] *Περιήγησις* 650-2 (GGM 1.221 Müller) (...) *Στρυμών δὲ παρὰ ταύτην μέγας ποταμὸς παραρρεῖ μέχρι θαλάττης φερόμενος κατὰ τοὺς λεγομένους κείσε Νερῆδων χορούς.*

¹⁶ Σ [Ευρ.] *Ρῆσ.* 346.7-13 *ἔνιοι δὲ Εὐτέρπης αὐτὸν γενεαλογοῦσιν, καθάπερ Ἡρακλείδης· φησὶ δὲ· ἑβδόμη δὲ Καλλιόπη ποίησιν εὖρε ποιημάτων, καὶ συνοικήσασα Οἰάγρω γεννᾷ Ὀρφέα τὸν πάντων μέγιστον ἀνθρώπων ἐν τῇ κιθαρωδικῇ τέχνῃ γενόμενον, πρὸς δὲ καὶ τῆς ἐγκυκλίου μαθήσεως συγκρεματικώτερον ὀγδόη δὲ Εὐτέρπη, ἣ τὴν κατ' αὐλοῦ εὖρεν εὐέπειαν, συνοικήσασα Στρυμόνι τεκνοῖ Ῥῆσον ὃς ὑπὸ Ὀδυσσεῶς καὶ Διομήδους ἀναιρείται.* Βλ. επίσης Σ [Ευρ.] *Ρῆσ.* 393, *Ευστάθ.* *Ομ. Ἰλ.* 10.435 (τ. 3, σ.107.14κ.εξ.) και Σέρβ. *Βεργ. Aen.* 1.469.

¹⁷ Απολλόδ. 1.3.4 *Εὐτέρπης δὲ καὶ ποταμοῦ Στρυμόνος Ῥῆσος, ὃν ἐν Τροίᾳ Διομήδης ἀπέκτεινεν ὡς δὲ ἔνιοι λέγουσι, Καλλιόπης ὑπήρχεν.* Εκτός από τον Ρήσο, ο Στρυμόνας με την Ευτέρπη απέκτησαν επίσης και μια κόρη, την Ευάδνη, την οποία παντρεύτηκε ο Άργος (Απολλόδ. 2.1.2).

¹⁸ Βλ. *Ομ. Ἰλ.* 10. 435 ... *Ῥῆσος βασιλεὺς πάϊς Ἡἰονῆος.* Πρβ. και Σ. [Ευρ.] *Ρῆσ.* 393. Για τη σχέση του Ρήσου με τη Θράκη πρβ. [Ευρ.] *Ρῆσ.* 379-81 *ἰὼ ἰὼ, μέγας ὦ βασιλεῦ. / καλόν, ὦ Θρήκη, / σκύμνον ἔθρεψας πολίαρχον ἰδεῖν, 406-10 καίτοι σε μικρᾶς ἐκ τυραννίδος μέγαν / Ἰθηκῶν ἀνακτα τῆδ' ἔθηκ' ἐγὼ χερί, / ὄτ' ἀμφὶ Πάγγαιόν τε Παιόνων τε γῆν / Ἰθηκῶν ἀρίστοις ἐμπεσῶν κατὰ στόμα / ἔρρηξα πέλτην, σοὶ δὲ δουλώσας λεῶν.* Σύμφωνα με μια πληροφορία που παραδίδει ο Πολύβιος (*Στρατηγήματα* 6.53), κατά την επανίδρυση της Αμφίπολης από τους Αθηναίους το 437 π.Χ. στη θέση των Εννέα Οδών, ο οικιστής Αγωναας, αφού συμβουλευτήκε μαντείο, ζήτησε και έφεραν από την Τροία τα κόκαλα του Ρήσου ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή επανίδρυση της αποικίας (βλ. Parker (1994) 340 σημ. 4, επίσης και Borgeaud (1991) 51-9).

¹⁹ Σέρβ. *Βεργ. Aen.* 1.456 *nec procul hinc rhesi Rhesus rex Thraciae fuit, <ut> quidam tradunt Martis, ut alii Hebri vel Strymonis et Euterpes Musae filius.*

²⁰ Βλ. Gomme ad loc. Πρβ. και Πλίν. *NH* 4.38.5.

²¹ Αριστ. *Μετεωρ.* 350b 16 Bekker.

χώρα των Αγριανών.²² Τέλος, σύμφωνα με τον Πλίνιο, ο ποταμός πηγάζει από τον Αίμο.²³

β) Ροή, πλοϊμότητα, λίμνες και έλη

Ο Στρυμόνας δεν είναι πλωτός σε όλο το μήκος του. Στο μεγαλύτερο βόρειο τμήμα της διαδρομής του η ροή του είναι ιδιαίτερα ορμητική. Πλωτό είναι το τμήμα του στην περιοχή της Αμφίπολης, στο ύψος της αρχαίας λίμνης Κερκινίτιδας, μέχρι και τις εκβολές του στη θάλασσα.²⁴ Ο Στράβωνας (7 απ. 35) μας πληροφορεί πως ο ανάπλους από τις εκβολές του ποταμού μέχρι την Αμφίπολη ήταν περίπου είκοσι στάδια.²⁵ Πολυάριθμες αναφορές από την *Ιστορία* του Θουκυδίδη επιβεβαιώνουν την πληροφορία αυτή.²⁶ Αργότερα, ο Ρωμαίος ιστορικός Λίβιος αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περσέας εγκατέλειψε το 168 π.Χ. την Αμφίπολη κατεβαίνοντας τον Στρυμόνα με πλοίο.²⁷

Ο ποταμός κοντά στις πηγές του ήταν μάλλον στενός και ιδιαίτερα ορμητικός, όμως η κοίτη του αύξανε σταδιακά ολοένα και περισσότερο, καθώς ο ποταμός ενισχυόταν κατά μήκος του ρου του από παραποτάμους.²⁸ Ο γεωγράφος Μέλα αναφερόμενος στον Στρυμόνα κάνει λόγο για το μεγάλο μήκος του ποταμού και ιδιαίτερα για τη σταδιακά ολοένα και περισσότερο διευρυνόμενη κοίτη του.²⁹ Σε τόσο μεγάλο βαθμό άπλωνε η κοίτη του ποταμού και η ροή του ήταν τόσο ήρεμη, ώστε λίγα χιλιόμετρα πριν από τις εκβολές του, περίπου στο ύψος της Αμφίπολης, ο Στρυμόνας σχημάτιζε μια μεγάλη λίμνη. Η λίμνη αυτή με το όνομα *Ταχινού* ή *Αχινού* έχει σήμερα αποξηρανθεί.³⁰ Κατά γενική παραδοχή θα πρέπει να ταυτιστεί με την αρχαία λίμνη *Κερκινίτιδα*,³¹ την οποία αναφέρει ο Αρριανός.³² Τη λίμνη αναφέρουν και ο Θουκυδίδης (4.108.1)³³ και πολύ αργότερα ο Μέλα (2.30), δίχως όμως να μνημονεύουν το όνομά της. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος σημειώνει (βέβαια με κάποια δόση υπερβολής) πόσο αξιομνημόνευτο είναι το γεγονός ότι ο ποταμός, πριν

²² Πρβ. Ευστάθ. Θεσ. Ομ. *Ιλ.* 1.848 τ.1 σ.562.2-12 *ὁ δὲ Γεωγράφος λέγει καί, ὅτι Ἄξιος καὶ Στρυμῶν ἐκ Παιόνων ῥέουσι.*

²³ Πλίν. *NH* 4.38.5f. *dein Macedoniae terminus amnis Strymon, ortus in Haemo.*

Περισσότερα για τις πηγές του ποταμού βλ. Σαμσάρης (1976) 16 σημ.7 με βιβλιογραφία.

²⁴ Casson (1926) 19-21, Σαμσάρης (1976) 17.

²⁵ Βλ. Baladié (1989) 168 σημ. 8.

²⁶ Πρβ. Θουκ. 4.107.2, 108.1, 7.9.

²⁷ Λιβ. 44.45.12 *rex inde domum se recepit pecuniaque et auro argentoque in lembos, qui in Strymone stabant, delatis et ipse ad flumen descendit.*

²⁸ Για παραποτάμους του Στρυμόνα βλ. Σαμσάρης (1976) 18-21.

²⁹ Μέλα 2.30.4-6 *Strymon, sicut diximus, amnis est longeque ortus et tenuis. alienis subinde aquis fit amplior, et ubi non longe a mari lacum fecit, maiore quam uenerat alueo erumpit.*

³⁰ Βλ. Casson (1926) 4, 7, 19. Επίσης Oberhummer *RE* 11.1 (1921) s.v. *Kerkinitis* 309.

³¹ Αναλυτικά για την ταύτιση της λίμνης βλ. Σαμσάρης (1976) 21κ.εξ. Επίσης Silberman (1988) 181 σημ. 5.

³² Αρριαν. *Av.* 1.11.3 *ἦν δὲ αὐτῶ ὁ στόλος παρὰ τὴν λίμνην τὴν Κερκινίτιν ὡς ἐπ' Ἀμφίπολιν καὶ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ τὰς ἐκβολάς.*

³³ Επίσης πρβ. Θουκ. 5.7.4 *τὸ λιμνῶδες τοῦ Στρυμόνος.* Αντίθετα με τον Σαμσάρη (1976) 22 θεωρώ πως η φράση αυτή του Θουκυδίδη αποτελεί γενικόλογη περιγραφή της λιμναίας διαμόρφωσης της περιοχής και όχι συγκεκριμένη αναφορά στη λίμνη Κερκινίτιδα. Έτσι και ο Macan (1908) *Ηρόδ.* 7.113.

αποκτήσει ευθύγραμμο ρου, χύνεται σε επτά λίμνες.³⁴ Σχετικό με το μεγάλο μέγεθος του ποταμού είναι και το επίγραμμα 9.707 της *Παλατινής Ανθολογίας*, το οποίο αποδίδεται στον Τύλλιο Γέμινο. Στο επίγραμμα ο ίδιος ο ποταμός μιλά σε πρώτο πρόσωπο και συγκρίνεται όχι μόνο με τον Νείλο, αλλά και με την ίδια τη θάλασσα. Υπερηφανεύεται για τον όγκο και τις αρδευτικές του ιδιότητες και δε διστάζει να αποκαλέσει τον εαυτό του *γλυκερόν πέλαγος*.³⁵

Ο Στρυμόνας ως ποταμός με ήσυχο ρεύμα διατηρεί τη φήμη του ακόμα και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Ο Μ.Βασίλειος γύρω στα 360 μ.Χ. αποστέλλει στον αδελφικό του φίλο Γρηγόριο Ναζιανζηνό επιστολή με θέμα τη μετάβασή του πρώτου σε μια άγονη περιοχή του Πόντου. Η αναφορά στον Στρυμόνα γίνεται σε αντιδιαστολή προς τον ορμητικό και θορυβώδη ποταμό της μακρινής εκείνης περιοχής. Κύρια γνωρίσματα του Στρυμόνα αποτελούν το νωχελικό και υπερβολικά ήσυχο ρεύμα του, που κάνουν τον ποταμό να φαίνεται σχεδόν σαν λίμνη.³⁶ Ο Γρηγόριος στην απάντησή του χρησιμοποιεί ανάλογους χαρακτηρισμούς για την περιγραφή του ποταμού.³⁷

Αναφορές στον ελώδη χαρακτήρα του Στρυμόνα εντοπίζουμε ήδη στην ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα στο έργο *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* του Θεόφραστου.³⁸ Ο Στρυμόνας αναφέρεται ως ελώδης ποταμός που ευνοεί την ανάπτυξη του τριβόλου και των καλαμιών, ενώ το βάθος του την εποχή εκείνη φαίνεται πως έφτανε περίπου τους πέντε πήχεις (περ. 2,30 μέτρα). Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και η ειδική αναφορά στο βάθος του ποταμού στο επίγραμμα 9.707 της *Παλατινής Ανθολογίας* (*βένθος 3, γόνιμος βυθός 5*).

Στη λατινική ποίηση έχουμε μόνο μία μόνη αναφορά στα έλη του Στρυμόνα, σχετικά αργά, στη φλαβιανή εποχή. Συγκεκριμένα, ο Στάτιος στη *Θηβαΐδα* του χαρακτηρίζει τα στρυμόνια έλη *impria*.³⁹

Σχετικός με την πλοϊμότητα του Στρυμόνα είναι ο μύθος που διασώζει ο Απολλόδωρος και που συσχετίζει τον ποταμό με τον Ηρακλή.⁴⁰ Κατά τον

³⁴ Πλίν. *NH* 4.38.5-7 *Amphipolis liberum, gens Bisaltae. dein Macedoniae terminus amnis Strymon, ortus in Haemo. memorandum in septem lacus eum fundi, priusquam derigat cursum.*

³⁵ ΠΑ 9.707.1-3 (Τύλλιος Γέμινος) *Εἰμί μὲν ἐν ποταμοῖς, πελάγει δ' ἴσα μέτρα διώκω, / Στρυμών, Ἥμαθις τὸ γλυκερόν πέλαγος / βένθος ὁμοῦ καὶ ἄρουρα δι' ὕδατος.* Ο επιγραμματοποιός παίζει με την αμφισημία της λέξης *πέλαγος*, η οποία εκτός από θάλασσα (*LSJ* s.v. *πέλαγος* 1) σημαίνει και πλημμυρισμένο πεδίο (*LSJ* s.v. *πέλαγος* 3).

³⁶ Μέγ. Βασίλ. *Επιστ.* 14.2.16-26 *Τὴν γε μὴν οἴκησιν ἀύχην τις ἕτερος ὑποδέχεται, ὑψηλὸν τινα ἐπὶ τῆς ἄκρας ἀνέχων τένοντα, ὥστε τὸ πεδῖον τοῦτο ὑψηπλώσθαι ταῖς ὄψεσι καὶ ἐκ τοῦ μετεώρου ἐξεῖναι καὶ τὸν ποταμὸν περιρρέοντα καθορᾶν, οὐκ ἐλάττονα τέρψιν, ἔμοιγε δοκεῖν, παρεχόμενον ἢ τοῖς ἐκ τῆς Ἀμφιπόλεως τὸν Στρυμόνα καταμανθάνουσιν. Ὁ μὲν γὰρ σχολαίῳ τῷ ρεύματι περιλιμνάζων, μικροῦ δεῖν καὶ τὸ ποταμὸς εἶναι ὑπὸ τῆς ἡσυχίας ἀφήρηται· ὁ δὲ ὀξύτατα ὧν ἐγὼ οἶδα ποταμῶν ῥέων, βραχὺ τι τῇ γείτονι πέτρα περιτραχύνεται, ὕψ' ἧς ἀναχεόμενος εἰς δίνην βαθεῖαν περιειλεῖται.*

³⁷ Γρηγ. Ναζ. *Επιστ.* 4.7.1-5 *Ποταμὸς δὲ κάτω ροχθεῖ, οὗτος ὁ Ἀμφιπολίτης σοὶ Στρυμὼν καὶ ἡσύχιος· καὶ οὐκ ἰχθυοφόρος μᾶλλον ἢ λιθοφόρος, οὐδὲ εἰς λιμνὴν ἀναχεόμενος, ἀλλ' εἰς βάθη κατασυρόμενος, ὧ λίαν ὑψηγορε σὺ καὶ ποιητὰ καινῶν ὀνομάτων.*

³⁸ Θεόφρ. *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* 4.9.1.6 *ἐπεὶ οὐδὲ ὁ τριβόλος ἐν ἅπασιν οὐδὲ πανταχοῦ φύεται, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐλώδεσι τῶν ποταμῶν· ἐν μεγίστῳ δὲ βάθει πενταπήχει ἢ μικρῷ μείζονι, καθάπερ περὶ τὸν Στρυμόνα· σχεδὸν δὲ ἐν τοσούτῳ καὶ ὁ κάλαμος καὶ τὰ ἄλλα.*

³⁹ Στάτ. *Theb.* 9.437κ.εξ ... *non Strymonos impria tanto / stagna cruore natant, non spumifer altius Hebrus.*

Απολλόδωρο, ο Στρυμόνας στο παρελθόν υπήρξε πλωτός ποταμός σε όλο του το μήκος, μέχρι που ο Ευρυσθέας ζήτησε από τον Ηρακλή ως δέκατο άθλο να του φέρει τα βόδια του Γηρύνη. Στο δρόμο της επιστροφής και ενώ ο Ηρακλής είχε φτάσει στον μυχό του κόλπου της Αδριατικής, η Ήρα έστειλε οίστρο και τρέλανε τις αγελάδες, οι οποίες διασκορπίστηκαν στα βουνά της Θράκης. Ο Ηρακλής, αφού με κόπο συνέλεξε κάποιες από αυτές, τις οδήγησε στον Ελλήσποντο. Στη συνέχεια κατηγόρησε τον ποταμό Στρυμόνα και για τιμωρία ρίχνοντας πέτρες στην κοίτη του μετέτρεψε τον άλλοτε πλωτό ποταμό σε μη πλωτό. Ακολούθως παρέδωσε τα βόδια στον Ευρυσθέα, ο οποίος με τη σειρά του τα θυσίασε στην Ήρα.

γ) Καθαρότητα – διαύγεια του νερού

Δύο φορές στο σωζόμενο έργο του Αισχύλου⁴¹ ο Στρυμόνας συνοδεύεται από το επίθετο *άγνός* (Πέρσ. 497, Ικέτ. 254-5⁴²). Το αρχαίο σχόλιο στον στίχο 497 των Περσών μας πληροφορεί πως ο χαρακτηρισμός αυτός οφείλεται στην καθαρότητα και διαύγεια των νερών του ποταμού.⁴³ Όμως το επίθετο *άγνός* αποτελεί χαρακτηριστικό αισχύλειο επίθετο για ποταμό, ενώ η χρήση του για ποτάμια ή νερό είναι ευρύτερα γενικευμένη στην αρχαία ελληνική ποίηση⁴⁴ και θα πρέπει να σχετίζεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι περιέβαλλαν τα ποτάμια με ιερό σεβασμό.⁴⁵ Πέρα όμως από τη συμβατική χρήση του επιθέτου, πληροφορίες για την καθαρότητα των νερών του Στρυμόνα μπορούμε να αντλήσουμε έμμεσα από το αριστοτελικό έργο *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι*, όπου η παρουσία χελιών στον ποταμό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη της καθαρότητας των υδάτων του. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στα χέλια και την αδυναμία τους να επιβιώσουν σε θολά νερά σημειώνει χαρακτηριστικά πως το ψάρεμα των χελιών στον Στρυμόνα γίνεται στα τέλη Μαΐου, γιατί τότε τα νερά του ποταμού θολώνουν.⁴⁶

⁴⁰ Απολλόδ. 2.5.10 *μόλις δὲ τῶν βοῶν συνελθουσῶν Στρυμόνα μεμψάμενος τὸν ποταμόν, πάλαι τὸ ρεῖθρον πλωτὸν ὃν ἐμπλήσας πέτραις ἄπλωτον ἐποίησε, καὶ τὰς βόας Εὐρυσθεὶ κομίσας δέδωκεν. ὁ δὲ αὐτὰς κατέθυσεν Ἥρα*. Βλ. και Σαμσάρης (1974) 126.

⁴¹ Αισχ. Πέρσ. 497 *ρέεθρον άγνοῦ Στρυμόνος*, Ικέτ. 252-5 *έμοῦ δ' άνακτος εὐλόγως επάννυμον / γένος Πελασγῶν τήνδε καρπούται χθόνα. / και πάσαν αἶαν, ἥς δι' άγνός έρχεται / Στρυμών, τὸ πρὸς δύνοντος ἡλίου*, κρατῶ.

⁴² Δε συμφωνῶ με την εκδοτική πρόταση του Tucker (1889) Αισχ. Ικέτ. 228κ.εξ. (=254κ.εξ.), ο οποίος στη θέση του *δι' άγνός ... / Στρυμών* διαβάζει *δι' Άλιος... / Άκμων* προτείνοντας έτσι την κατά παράθεσιν γραφή του ποταμού Αλιάκμονα.

⁴³ Σ Αισχ. Πέρσ. 497 *άγνοῦ Στρυμόνος*] *άγνούς φασι τοὺς ποταμοὺς ὡς ὄντας τῆς άθανάτου φύσεως μίμημα. λέγει δὲ και τὸν παρόντα Στρυμόνα άγνόν, διὰ τὸ καθαρὸν και διειδῆς φυλάττειν τὸ ὕδωρ αὐτοῦ. ἔστιν οὗτος ποταμὸς Θράκης*.

⁴⁴ Broadhead (1960) Αισχ. Πέρσ. 495-7 και Johansen and Whittle (1980) Αισχ. Ικέτ. 254 με παράλληλα χωρία.

⁴⁵ Συγκεκριμένα στους Πέρσες του Αισχύλου το επίθετο *άγνός* ενδέχεται να απηχεί κάτι από τον ζωροστρικό σεβασμό των Περσών για το νερό, και ιδιαίτερα για τα ποτάμια (βλ. Broadhead (1960) και Hall (1996) Αισχ. Πέρσ. 495-7).

⁴⁶ Αριστ. Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι 592a 5-10 *Άποπνίγονται γάρ ταχύ, εάν μη καθαρὸν ἦ τὸ ὕδωρ. ἔχουσι γάρ τὰ βράγχια μικρά. Διόπερ όταν θηρεύωσι, ταράττουσι τὸ ὕδωρ και ἐν τῷ Στρυμόνι δὲ περι Πλειάδας ἀλίσκονται. τότε γάρ αναθολούται τὸ ὕδωρ και ὁ πηλὸς ὑπὸ πνευμάτων γινομένων ἐναντίων· εἰ δὲ μή, συμφέρει ἡσυχίαν ἔχειν*.

δ) Γέφυρες

Την πρώτη ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη γεφυρών στον Στρυμόνα⁴⁷ απαντούμε στο πέμπτο βιβλίο της *Ιστορίας* του Ηροδότου.⁴⁸ Πρόκειται για μια πλωτή γέφυρα στην περιοχή Μύρκινος,⁴⁹ στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα, βόρεια του Παγγαίου, της οποίας τη φύλαξη είχε αναλάβει ο δεσπότης της Μιλήτου Ιστιαίος. Αργότερα η γεφύρωση του ποταμού σχετίζεται άμεσα με τη διάβαση του Στρυμόνα από τον Ξέρξη τόσο κατά την κάθοδό του στην Ελλάδα όσο και κατά την υποχώρηση μετά την ήττα του. Οι σχετικές πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος είναι μάλλον αντιφατικές. Στο έβδομο βιβλίο και συγκεκριμένα στο τέλος του κεφαλαίου 24 μας πληροφορεί πως ο Ξέρξης ανέθεσε τη διάνοιξη της διώρυγας στη χερσόνησο του Άθω στους Φοίνικες και τους Αιγύπτιους, σε εκείνους δηλαδή στους οποίους προηγουμένως είχε αναθέσει την κατασκευή γεφυρών στον Στρυμόνα.⁵⁰ Το γεγονός πως στην κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν σχοινιά από πάπυρο και λινάρια, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως επρόκειτο μάλλον για πλωτές γέφυρες και όχι για μόνιμες κατασκευές.⁵¹ Η πληροφορία αυτή έρχεται σε αντίφαση με τα όσα παρατίθενται στη συνέχεια του έβδομου βιβλίου σχετικά με τη διάβαση του Στρυμόνα από τον Ξέρξη. Συγκεκριμένα στο κεφάλαιο 114 πληροφορούμαστε ότι ο στρατός του Ξέρξη πέρασε τον Στρυμόνα στο ύψος των Εννέα Οδών (μετέπειτα Αμφίπολη) χρησιμοποιώντας τις γέφυρες που ήδη υπήρχαν στον ποταμό.⁵² Πάντως ο Ηρόδοτος δε φαίνεται να γνωρίζει κάτι σχετικά με την ύπαρξη γεφυρών στις ημέρες του· επιπλέον, δεν κάνει καμία αναφορά στην Αμφίπολη (γεγονός που πιθανότατα σχετίζεται με τη χρονολόγηση του έργου του).⁵³

Ο Θουκυδίδης αναφερόμενος στην πολιορκία της Αμφίπολης από τον Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα το 424/3 π.Χ. κάνει λόγο για μια γέφυρα, η οποία ένωνε την πόλη της Αμφίπολης με την απέναντι δυτική όχθη του Στρυμόνα, και η οποία στις μέρες του είχε ενταχθεί στο οχυρωματικό σύστημα της πόλης.⁵⁴ Είναι πιθανό η απόδοση του επιθέτου *καλλιγέφυρος* στον Στρυμόνα στους στίχους 349 κ.εξ. του ψευδο-

⁴⁷ Βλ. και Σαμσάρης (1974)125-7.

⁴⁸ Ηρόδ. 5.23.3-7 *Ἄτε δὲ τειχέοντος ἤδη Ἰστιαίου τοῦ Μιλησίου τὴν παρὰ Δαρείου αἰτήσας ἔτυχε δωρεὴν μισθὸν φυλακῆς τῆς σχεδίας, ἐόντος δὲ τοῦ χώρου τούτου παρὰ Στρυμόνα ποταμόν, τῷ οὐνομά ἐστι Μύρκινος.*

⁴⁹ Smith (1854) s.v. *Myrcinus*.

⁵⁰ Ηρόδ. 7.24.6-8 – 25.6 *Τοῖσι δὲ αὐτοῖσι τούτοισι τοῖσι περ καὶ τὸ ὄρυγμα, προσετέτακτο καὶ τὸν Στρυμόνα ποταμόν ζεύξαντας γεφυρῶσαι. 25. Ταῦτα μὲν νυν οὕτω ἐποίηε, παρεσκευάζετο δὲ καὶ ὄπλα ἐς τὰς γεφύρας βύβλινά τε καὶ λευκολίνου, ἐπιτάξας Φοίνιξί τε καὶ Αἰγυπτίοισι, καὶ σιτία τῇ στρατιῇ καταβάλλειν, ἵνα μὴ λιμῆνιει ἢ στρατιῇ μηδὲ τὰ ὑποζύγια λαυνόμενα ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα.*

⁵¹ Περισσότερα για τα υλικά κατασκευής βλ. Macan (1908) Ηρόδ. 7.25.

⁵² Ηρόδ. 7.114.1-4 *Φαρμακεύσαντες δὲ ταῦτα ἐς τὸν ποταμόν καὶ ἄλλα πολλὰ πρὸς τούτοισι, ἐν Ἐννέα Ὀδοῖσι τῆσι Ἡδωνῶν ἐπορεύοντο κατὰ τὰς γεφύρας, τὸν Στρυμόνα εὐρόντες ἐξευγμένον.*

⁵³ Macan (1908) Ηρόδ. 7.114.

⁵⁴ Θουκ. 4.103.4.5-5.2 (...) *καὶ τότε δεξάμενοι αὐτὸν τῇ πόλει καὶ ἀποστάντες τῶν Ἀθηναίων ἐκείνη τῇ νυκτὶ κατέστησαν τὸν στρατὸν πρὸ ἑω ἐπὶ τὴν γέφυραν τοῦ ποταμοῦ. ἀπέχει δὲ τὸ πόλισμα πλέον τῆς διαβάσεως, καὶ οὐ καθεῖτο τείχη ὥσπερ νῦν (...)* με Hornblower και Gomme ad loc. Απομεινάρια της γέφυρας αυτής σώζονται μέχρι σήμερα. Περισσότερα βλ. Σαμσάρης (1974) 126 σημμ. 6 και 8 με βιβλιογραφία, και Λαζαρίδης (1986) 36.

ευριπίδειου *Ρήσου* να αποτελεί ανάμνηση της πρόσφατης κατασκευής της συγκεκριμένης γέφυρας.⁵⁵

Το ζήτημα σχετικά με την ύπαρξη ή μη γεφυρών στον Στρυμόνα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, αν μελετήσει κανείς την υποχώρηση του Ξέρξη στην Ασία μετά την ήττα του, όπως αυτή περιγράφεται στην τραγωδία του Αισχύλου *Πέρσαι* (στ. 493-507). Το χωρίο αυτό έχει συχνά χρησιμοποιηθεί λανθασμένα ως ένδειξη των ακραίων καιρικών φαινομένων που επικρατούσαν στην περιοχή.⁵⁶ Όμως στην ουσία η αισχύλεια περιγραφή της καταστροφικής διάβασης του ποταμού Στρυμόνα από τον Ξέρξη απέχει πολύ από το να αποτελεί αποτύπωση της ιστορικής πραγματικότητας. Πρόκειται μάλλον για καρπό της δημιουργικής φαντασίας του ποιητή, όπου η έντονη προκατάληψή του εναντίον των Περσών γίνεται ιδιαίτερα έκδηλη.⁵⁷ Σύμφωνα με τη Hall, ολόκληρη η αγγελική ρήση αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «αισχύλειας ποιητικής χαρτογραφίας», παρόμοια δείγματα της οποίας εντοπίζονται και σε άλλα έργα του ποιητή (όπως π.χ. ο «χάρτης» της Πελασγίας στις *Ικέτιδες*, η αναμετάδοση του μηνύματος της πτώσης της Τροίας στον *Αγαμέμνονα*, οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις στους δύο *Προμηθείς*).⁵⁸

Και μόνο το γεγονός πως οι Πέρσες θεώρησαν ως αποκλειστικό υπαίτιο για τα ακραία καιρικά φαινόμενα το θεό είναι μάλλον ύποπτο και βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τον χαρακτήρα και τη λειτουργία της πλασματικής αυτής αφήγησης. Άλλωστε, η καταστροφική διάβαση του ποταμού αποτελεί ένα πολύ μικρό γεγονός στα ευρύτερα πλαίσια του πολέμου. Και όμως, ο Αισχύλος αφιερώνει δεκατέσσερις στίχους, ενώ αποσιωπά άλλα σημαντικότερα γεγονότα (όπως π.χ. τη μάχη στις Θερμοπύλες, τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο, τη μάχη στη Μυκάλη).⁵⁹ Αυτό συμβαίνει, γιατί στα χέρια του ποιητή η συγκεκριμένη καταστροφή αναδεικνύεται σε πρόπουσα τιμωρία για την αλαζονεία που επέδειξε νωρίτερα ο Ξέρξης στη διάβαση του Ελλήσποντου. Η αποτυχημένη διάβαση του Στρυμόνα αποτελεί εκδήλωση της θείας δίκης για το υβριστικό γεφύρωμα και το μαστίγωμα του Ελλησπόντου κατά την κάθοδο του Ξέρξη στην Ελλάδα. Η αλαζονεία των Περσών, πέραν της ήττας στο πεδίο της μάχης, έρχεται τώρα αντιμέτωπη και με την ίδια τη φύση. Η καταδίκη τους αποδίδεται στον θεό και η τιμωρία έρχεται από το νερό.⁶⁰

Επιπλέον, το πλήθος των πληροφοριών και των συγκεκριμένων γεωγραφικών αναφορών που εντοπίζεται στο ελληνικό τμήμα της διαδρομής βρίσκεται σε αντίθεση με την έλλειψη ανάλογων λεπτομερειών όσον αφορά το ασιατικό κομμάτι. Το γεγονός αυτό προδίδει την μάλλον περιορισμένη και ελεγχόμενη ως προς την εγκυρότητά της πληροφόρηση των ελληνικών πηγών σχετικά με την υποχώρηση του Ξέρξη. Επομένως, ο κίνδυνος παραπληροφόρησης και πιθανής υπερβολής εκ μέρους

⁵⁵ Έτσι ο Gomme (1962) Θουκ. 4.103, ο οποίος θεωρεί την αναφορά αυτή ένδειξη μιας πρόσφατα χτισμένης γέφυρας.

⁵⁶ Έτσι ο Σαμσάρης (1976) 17 σημ.7, 23. Βλ. επίσης Collart (1937) 62.

⁵⁷ Broadhead (1960) *Αισχ. Πέρσ.* 495-7.

⁵⁸ Hall (1996) *Αισχ. Πέρσ.* 480-514 με βιβλιογραφία ad loc. Αναλυτικά για τις γεωγραφικές γνώσεις του Αισχύλου βλ. Köster (1928). Επίσης πρβ. τις γεωγραφικές μελέτες που συγκέντρωσε ο Wartelle (1978) στο Ευρετήριο s.v. *Géographie chez Eshyle*.

⁵⁹ Horsfall (1974) 504.

⁶⁰ Έτσι οι Horsfall (1974) 505 και Hall (1996) *Αισχ. Πέρσ.* 480-514.

του ποιητή ήταν υπαρκτός.⁶¹ Επιπλέον, μεταξύ της παράστασης και των γεγονότων έχουν ήδη μεσολαβήσει σχεδόν έξι χρόνια,⁶² διάστημα ικανό –σε συνδυασμό με την αθηναϊκή πατριωτική εξιδανίκευση της ελληνικής νίκης– να δικαιολογήσει τη μυθοπλαστική επεξεργασία του πρωτογενούς ιστορικού υλικού από τον ποιητή. Άλλωστε, ο Ηρόδοτος στο έργο του⁶³ είχε ήδη κάνει λόγο για την ύπαρξη γεφυρών στον Στρυμόνα, η χρήση των οποίων θα συνέβαλλε καθοριστικά στην ασφαλή διάβαση του ποταμού (εκτός αν είχαν καταστραφεί στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα). Τέλος, η υποχώρηση του Ξέρξη τοποθετείται γύρω στα μέσα Οκτωβρίου, οπότε η πιθανότητα να παγώσει τέτοια εποχή το ρεύμα ενός τόσο μεγάλου ποταμού είναι σχεδόν μηδαμινή.⁶⁴

III. Στρυμόνιοι γερανοί – παγωμένος Στρυμόνας

Οι Στρυμόνιοι γερανοί⁶⁵ αποτελούν ίσως έναν από τους πιο διαδεδομένους ποιητικούς τόπους της κλασικής και μετα-κλασικής λατινικής ποίησης. Για πρώτη φορά εμφανίζονται στο αυγούστειο έπος και συγκεκριμένα στο πρώτο βιβλίο των *Γεωργικών* του Βεργιλίου.⁶⁶ Στην αρχή της ενότητας σχετικά με τις απαρχές της γεωργίας, οι στρυμόνιοι γερανοί συγκαταλέγονται μαζί με τη χήνα, το αντίδι και τη σκιά των δέντρων σε βλαπτικούς παράγοντες για την καλλιέργεια της γης. Οι γερανοί ήταν γνωστοί στην αρχαιότητα ως πουλιά που προκαλούσαν ζημιές στα σπαρτά, ακόμα και στα ελαιόδεντρα.⁶⁷ Στην προκειμένη περίπτωση το επίθετο *Strymonius* ως συνοδευτικό του *grues* αποτελεί παραδοσιακό επίθετο, η λειτουργία του οποίου είναι μάλλον διακοσμητική, καθώς ο συγκεκριμένος γεωγραφικός εντοπισμός δε συμβάλλει ουσιαστικά στα κειμενικά συμφραζόμενα. Άλλωστε για τους Ρωμαίους οι γερανοί είχαν πάψει να αποτελούν απειλή της άγριας φύσης, αφού ήδη τους εξέτρεφαν ως οικόσιτα πουλερικά.⁶⁸

Στην *Αινειάδα* ο Βεργίλιος χρησιμοποιεί τους στρυμόνιους γερανούς συνολικά δύο φορές. Στο δέκατο βιβλίο⁶⁹ ο θόρυβος και οι κραυγές ενθουσιασμού από το στρατόπεδο των Τρώων παρομοιάζεται με τη θορυβώδη πτήση των στρυμόνιων

⁶¹ Έτσι οι Macan (1908) Ηρόδ. 8.115 και Hall (1996) *Αισχ. Πέρσ.* 480-514.

⁶² Το έργο παρουσιάστηκε το 472 π.Χ., όταν ο Αισχύλος με χορηγό τον Περικλή κέρδισε το πρώτο βραβείο με την τετραλογία: *Φινεύς, Πέρσαι, Γλαύκος, Ποινιεύς* και το σατυρικό δράμα *Προμηθεύς Πυρκαεύς* (βλ. Lesky (1983) 49).

⁶³ Ηρόδ. 5.23.3-7, 7.24.6-8 - 25.6 και 7.114.1-4.

⁶⁴ Horsfall (1974) 503, Belloni (1988) Ηρόδ. 495-7.

⁶⁵ Περισσότερα για τους γερανούς (ονοματολογία, ζωολογία, λογοτεχνία) βλ. Thompson (1936) 68-75, Carroni (1979) 279-86.

⁶⁶ Βεργ. *Georg.* 1.118-21 *nec tamen, haec cum sint hominumque boumque labores / uersando terram experti, nihil improbus anser / Strymoniaequae grues et amaris intiba fibris / officiunt aut umbra nocet.*

⁶⁷ Πρβ. π.χ. Θεόκρ. 10.31, Δίων Χρυσόστ. 6.92.

⁶⁸ Μynors (1990) Βεργ. *Georg.* 1.120, Απίκιος 212-17 (=6.2.1-6), Αθήναιος Kaibel 1.10.4, 4.7.66. Για περισσότερες παραπομπές βλ. Thompson (1966) 74κ.εξ.

⁶⁹ Βεργ. *Aen.* 10.262-6 (...) *clamorem ad sidera tollunt / Dardanidae e muris, spes addita suscitatur iras, / tela manu iaciunt, quales sub nubibus atris / Strymoniae dant signa grues atque aethera tranant / cum sonitu, fugiuntque Notos clamore secundo.* Πρβ. Σέρβ. Βεργ. *Aen.* 10.264 *quales sub nubibus atris altis modo. strymoniae uero grues a fluuiio Thraciae Strymone, iuxta quem habitant. haec autem comparatio non ad telorum pertinet iactum, sed ad Troianorum clamorem.*

γερανών, όταν εγκαταλείπουν τη Θράκη το χειμώνα και πετούν προς τον Νότο.⁷⁰ Για δεύτερη φορά οι γερανοί του Στρυμόνα κάνουν την εμφάνισή τους στο ενδέκατο βιβλίο με αφορμή την αναφορά στα παιδικά κυνηγετικά κατορθώματα της Καμίλλης, της νεαρής συμμάχου του Τύρνου, η οποία, αν και σε μικρή ηλικία, μπορούσε με τα παιδικά όπλα της να σκοτώσει ιπτάμενους κύκνους και στρυμόνιους γεραμούς.⁷¹ Και στις δύο περιπτώσεις, το επίθετο *Strymonius* λειτουργεί στερεοτυπικά, συμβατικά στα πλαίσια του παραδοσιακού ποιητικού συσχετισμού του ποταμού Στρυμόνα με τους γεραμούς. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για τη συμβατική λειτουργία του επιθέτου είναι η περίπτωση της Καμίλλης, η οποία ανατράφηκε στον γεωγραφικό χώρο της ιταλικής χερσονήσου και επομένως είναι μάλλον αδύνατο να είχε δει να πετούν πάνω από την πατρίδα της οι στρυμόνιοι γερανοί.⁷² Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης φαίνεται να μην υπάρχει συγκεκριμένος λόγος για τον οποίο πρέπει οι γερανοί που πετούν πάνω από τον ιταλικό ουρανό να είναι στρυμόνιοι. Όμως το ξάφνιασμα και η ανοικειωτική εντύπωση που προξενεί η απρόσμενη παρουσία των στρυμόνιων γερανών υπογραμμίζουν με περισσότερη έμφαση το παράδοξο των κατορθωμάτων της νεαρής Καμίλλης καθιστώντας την παρουσία τους ακόμα πιο αποτελεσματική. Η παρουσία των εξωτικών πουλιών επιτείνει τον θαυμαστό και αξιοπερίεργο χαρακτήρα της αναφοράς. Πίσω από τη στερεοτυπική χρήση του *Strymonius* κρύβεται η ιδιαίτερη προτίμηση της λατινικής ποίησης στη διακοσμητική χρήση παλιών γεωγραφικών ονομάτων,⁷³ αφού με αυτόν τον τρόπο ο ορίζοντας του κειμένου ανοίγει απρόσμενα και εμπλουτίζεται με νέα ονόματα εξωτικής προέλευσης.

Ταυτόχρονα όμως με τον γεωγραφικό ορίζοντα του κειμένου ανοίγει το ίδιο απρόσμενα και ο διακειμενικός του ορίζοντας. Έτσι, η παρουσία των στρυμόνιων γερανών στο δέκατο βιβλίο της *Αινειάδας* (Βεργ. *Aen.* 10.262-4) φαίνεται πως απηχεί αντίστοιχες ιλιαδικές αναφορές στην αποδημία των γερανών προς θερμότερα κλίματα στις αρχές του χειμώνα. (*Il.* 2.456-65,⁷⁴ 3.2-7⁷⁵). Παρά το γεγονός πως στο ομηρικό κείμενο η αναφορά δε γίνεται συγκεκριμένα στον Στρυμόνα, ο προτεινόμενος διακειμενικός συσχετισμός ενισχύεται από το ότι και στις δύο περιπτώσεις οι γερανοί αποτελούν το δεύτερο σκέλος παρομοίωσης πολεμικού θορύβου ή της διάταξης στρατεύματος (Βεργ. *Aen.* 10.262-4 ~ Ομ. *Il.* 2.464-5, 3.2). Επιπλέον σημεία επαφής αποτελούν τόσο η κοινή έμφαση στον θόρυβο (Βεργ. *Aen.* 10.262 *clamorem*, 266 *cum sonitu...clamore* ~ Ομ. *Il.* 2.463 *κλαγγηδόν*, 3.2 *κλαγγή τ' ένοπη*, 3 *κλαγγή*, 5 *κλαγγή*)

⁷⁰ Η φράση *fugere Notos* είναι δύσκολη ερμηνευτικά. Ακολουθώ τον Harrison (1991) Βεργ. *Aen.* 10.266. Για διαφορετική άποψη βλ. Page (1924) Βεργ. *Aen.* 10.264.

⁷¹ Βεργ. *Aen.* 11.578-80 *tela manu iam tum tenera puerilia torsit / et fundam tereti circum caput egit habena / Strymoniamque gruem aut album deiecit olorem.*

⁷² Για τη σχέση της Καμίλλης με τον Στρυμόνα μέσω του συσχετισμού της ως ένθεης Μαινάδας-Αμαζόνας με την προπερτιανή Ταρπεία (Προπ. 4.3.71κ.εξ.) βλ. Warden (1978) 177-8, 180.

⁷³ Thomson (1951) 436.

⁷⁴ α) Ομ. *Il.* 2.459-65 *Τῶν δ' ὄς τ' ὀρνίθων πετεηνῶν ἔθνεα πολλὰ / χηνῶν ἢ γεράνων ἢ κύκνων δουλιχοδείρων / Ἄσιω ἐν λειμῶνι Καύστριου ἄμφι ῥέεθρα / ἔνθα καὶ ἔνθα ποτῶνται ἀγαλλόμενα πετρυγέσσι / κλαγγηδόν προκαθίζοντων, σμαραγεί δέ τε λειμῶν, / ὥς τῶν ἔθνεα πολλὰ νεῶν ἄπο καὶ κλισιάων / ἐς πεδίον προχέοντο Σκαμάνδριον· αὐτὰρ ὑπὸ χθῶν.*

⁷⁵ Ομ. *Il.* 3.2-7 *Τρῶες μὲν κλαγγῆ τ' ένοπη τ' ἴσαν ὀρνιθες ὡς / ἤντε περ κλαγγῆ γεράνων πέλει οὐρανόθι πρό· / αἶ τ' έπει οὖν χειμῶνα φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον / κλαγγῆ ταί γε πέτονται ἐπ' ὠκεανοῖο ῥοάων / ἀνδράσι Πυγμαίοισι φόνον καὶ κῆρα φέρουσαι· / ἤερίαι δ' ἄρα ταί γε κακὴν ἔριδα προφέρονται.*

όσο και το ταυτόσημο της κατεύθυνσης του ταξιδιού προς θερμότερα κλίματα για την αποφυγή του χειμώνα (Βεργ. *Aen.* 10.264 *sub nubibus atris*, 266 *fugiuntque Notos* ~ *Ιλ.* 3.4 *χειμῶνα φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον*).

Στη μετα-κλασική λατινική ποίηση η στερεοτυπική χρήση του επιθέτου *Strymonius* ως συνοδευτικού των γερανών παγιώθηκε ως ποιητική πρακτική. Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων η αναφορά στους στρυμόνιους γερανούς γίνεται στα πλαίσια κάποιας παρομοίωσης, κυρίως σε σχέση με τη μετανάστευσή τους από τον παγωμένο Στρυμόνα (ή γενικά τη Θράκη) προς τον θερμότερο Νείλο. Πιο συγκεκριμένα, στον *Oedipus* του Σενέκα (στ. 604-7) κατά τη διάρκεια της περιφημής σκηνής της νεκριομαντείας, οι ψυχές των νεκρών του Κάτω Κόσμου παρομοιάζονται με τα κοπάδια των πουλιών⁷⁶ που εγκαταλείπουν τον παγωμένο Στρυμόνα και τα χιόνια του για το θερμό Νείλο.⁷⁷ Ο Λουκανός από την άλλη μεριά και στις τρεις αναφορές του στους στρυμόνιους γερανούς αξιοποιεί αποκλειστικά το μοτίβο της μετανάστευσής τους στο θερμό Νείλο.⁷⁸ Αξίζει να σημειωθεί πως στο πέμπτο βιβλίο του *Bellum Ciuile* (5.711-6) η αναφορά στους στρυμόνιους γερανούς εντάσσεται στα πλαίσια παρομοίωσης της διάταξης ναυτικού στόλου (πιθανώς στον απόηχο της αντίστοιχης βεργιλιανής –και ομηρικής– τεχνικής), ενώ η σύγκριση συμπληρώνεται με την απόδοση του σχηματισμού των γερανών εν πτήσει ως γράμματος του ελληνικού αλφαβήτου (Λ ή Δ).⁷⁹

Ο Μαρτιάλης αποτελεί μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις που αποκλίνουν από τη χρήση του μοτίβου της μετανάστευσης. Έτσι, στο δίκην επιτυμβίου επίγραμμα της γριάς προαγωγού Φιλαίνιδος (*Epigr.* 9.29) χρησιμοποιεί τους στρυμόνιους γερανούς, για να συγκρίνει ειρωνικά το λάλο στόμα της γριάς με τον θόρυβο που κάνουν τα πουλιά στις όχθες του ποταμού.⁸⁰ Πάντως το μοτίβο της μετανάστευσης των γερανών επιβιώνει μέχρι πολύ αργά στη λατινική ποίηση. Την τελευταία του εμφάνιση κάνει στο έργο του Κλαυδιανού (4^{ος} αι. μ.Χ.) *In Gildonem* παρουσιάζοντας αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά των απόμακρων ομηρικών καταβολών του, όπως εμφάνιση στα πλαίσια παρομοίωσης διάταξης στρατεύματος, θόρυβος πουλιών, μετανάστευση από

⁷⁶ Η αναφορά στους γερανούς γίνεται συνεκδοχικά μέσω της χρήσης του γενικότερου όρου *ales* 605.

⁷⁷ Σεν. *Oed.* 604-7 *nec tanta gelidi Strymonis fugiens minas / permutat hiemes ales et caelum secans / tepente Nilo pensat Arctos niues, / quot ille populos uatis eduxit sonus*. Πρβ. Ομ. *Ιλ.* 3.2-7 και ιδιαίτ. Βεργ. *Aen.* 6.310-2 *aut ad terram gurgite ab alto / quam multae glomerantur aues, ubi frigidus annus / trans pontum fugat et terris immittit apricis*.

⁷⁸ Λουκαν. 3.199-200 *deseritur Strymon tepido committere Nilo / Bistonias consuetus aues et barbara Cone*, 5.711-6 *Strymona sic gelidum bruma pellente relinquunt / poturae te, Nile, grues, primoque uolatu / effingunt uarias casu monstrante figuras; / mox, ubi percussit tensas Notus altior alas, / confusos temere inmixtae glomerantur in orbis, / et turbata perit dispersis littera pinnis*, 7.832-4 (...) *uos, quae Nilo mutare soletis / Threicias hiemes, ad mollem serius Austrum / istis, aues. numquam tanto se uolture caelum*.

⁷⁹ Πρβ. και Φιλόστρατ. *Ηρωικ.* 11.4, p.710, Κικ. *Nat. Deor.* 2.49, Υγ. *Fab.* 277, Μαρτ. 9.12.7, 13.75, Νεμεσ. *Auc.* 2.15.

⁸⁰ Μαρτ. *Epigr.* 9.29 *Saecula Nestoreae permensa, Philaeni, senectae, / rapta es ad infernas tam cito Ditis aquas? / Euboicae nondum numerabas longa Sibyllae / tempora: maior erat mensibus illa tribus. / heu quae lingua silet! non illam mille catastae / uincebant, nec quae turba Sarapin amat, / nec matutini cirrata caterua magistri, / nec quae Strymonio de grege ripa sonat. / quae nunc Thessalico lunam deducere rhombo, / quae sciet hos illos uendere lena toros?* με Watson (2003) 346. Οι κραυγές των γερανών κατά την αρχαιότητα θεωρούνταν παροιμιωδώς δυνατές και άγριες, βλ. Thompson (1936) 70.

παγωμένο Στρυμόνα σε θερμό Νείλο, αλλά και σχηματισμός εν πτήσει σε σχήμα Λ).⁸¹

Έχουμε όμως αναφορές τόσο στην ποίηση όσο και την πεζογραφία (ελληνική και λατινική) και στην αντίστροφη διαδρομή των γερανών, δηλαδή από τον Νείλο προς τον Στρυμόνα.⁸² Από τον Αριστοτέλη⁸³ και τον Αιλιανό⁸⁴ πληροφορούμαστε ότι η μετανάστευση των γερανών στο Νότο συνέβαινε γύρω στα μέσα του φθινοπώρου, πιο συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του αρχαίου μήνα *Μαιμακτηριῶνος* (μέσα Οκτωβρίου-μέσα Νοεμβρίου), και η επιστροφή τους μετά την εαρινή ισημερία.⁸⁵ Αξίζει βέβαια να σημειωθεί πως στη συγκεκριμένη κατηγορία οι αναφορές στους γερανούς είναι γενικού χαρακτήρα, δίχως ειδικό εντοπισμό στην περιοχή του Στρυμόνα.⁸⁶

Η περίπτωση του Στάτιου εμφανίζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί τη μόνη περίπτωση Λατίνου ποιητή, όπου οι «παραδοσιακοί» στρυμόνιοι γερανοί αντικαθίσταται από κύκνους.⁸⁷ Πιο συγκεκριμένα, στο έβδομο βιβλίο της *Θηβαΐδας* ο ηλικιωμένος Φόρβας σε μια σκηνή τειχοσκοπίας περιγράφει στη νεαρή Αντιγόνη το θηβαϊκό στράτευμα.⁸⁸ Η αναφορά στα πουλιά του Στρυμόνα απαντά και πάλι στα πλαίσια της παραδοσιακής ομηρικής παρομοίωσης ενός στρατεύματος με πτηνά, μόνο που αυτή τη φορά όρο της σύγκρισης δεν αποτελεί ο θόρυβος που προκαλεί το στράτευμα. Τώρα το βουητό και οι πολεμικές κραυγές αποκτούν πιο τεχνικό χαρακτήρα και γίνονται τραγούδι. Η εκλέπτυνση από τον ποιητή του περιεχομένου της αρχετυπικής ομηρικής παρομοίωσης φαίνεται πως συμπαρασύρει αναπόφευκτα και τον εξίσου παραδοσιακό συνδυασμό «στρυμόνιοι γερανοί». Η ιδιαίτερη έμφαση του ποιητή στο τραγούδι (και όχι πια στην οχλοβοή) των στρατιωτών, η οποία άλλωστε υποστηρίζεται από την προσεκτική επιλογή ενός ιδιαίτερα τεχνικού λεξιλογίου (*concentibus* 285, *deducunt* 287), δημιουργεί νέα κειμενικά δεδομένα, τα οποία απαιτούν από τους γερανούς της παραδοσιακής στρατιωτικής παρομοίωσης να παραχωρήσουν τη θέση τους στους περισσότερο μουσικούς κύκνους. Όσον αφορά τις υπόλοιπες δύο εμφανίσεις των στρυμόνιων κύκνων στη *Θηβαΐδα* καθεμιά τους

⁸¹ Κλαυδ. *In Gildonem* (Carm. 15) 474-8 *pendula ceu paruis moturae bella colonis ingenti clangore grues aestiua relinquunt / Thracia, cum tepido permutant Strymona Nilo: / ordinibus pinnarumque notis inscribitur aer.*

⁸² Πρβ. Καλλ. *Αίτ. απ.* 1.13κ.εξ. Πφ., Στάτ. *Theb.* 7.285-7, Βαλ. Φλάκ. 3.359-61 (δίχως ονομαστική αναφορά σε γερανούς ή Στρυμόνα), Οππιαν. *Αλιευτ.* 1.260-6.

⁸³ Αριστ. *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορία* 596a 28- 597a 24. Για την πιθανότητα ο Αριστοτέλης να αντλεί στο σημείο αυτό από τον Ηρόδοτο (2.22) βλ. Louis (1956) 28 σημ.2.

⁸⁴ Αιλιαν. *Περὶ ζῳων ιδιότητος* 3.13. Πρβ. και 2.1, όπου όμως οι γερανοί πριν εγκαταλείψουν τη Θράκη για το θερμό Νείλο συγκεντρώνονται στον Έβρο και όχι στον Στρυμόνα.

⁸⁵ Αναλυτικά για τη μετανάστευση των γερανών βλ. Thompson (1936) 71κ.εξ., Carponi (1979) 280κ.εξ.

⁸⁶ Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν οι αναφορές των Αριστ. *HA* 596a 28- 597a 24 και Στάτ. *Theb.* 7.285-7.

⁸⁷ Ο συσχετισμός των κύκνων με τα ποτάμια αποτελούσε ευρύτατα διαδεδομένο ποιητικό τόπο ήδη από τον Όμηρο. Πρβ. π.χ. Ομ. *Ιλ.* 2.459κ.εξξ., Απολ. Ρόδ. 4.1300-2, Αρατ. *Φαιν.* 942-3 με Kidd, *AP* 9.363.18 (Meleager), Βάρρων *απ.* 22.1-3, Βεργ. *Georg.* 1.383-7, ιδιαίτ. 383-4., 2.199, *Aen.* 7.32-3, 7.699-702, Οβ. *Met.* 2.252-3, 539, Μαρτ. 1.53.7-8. Περισσότερα για τον ποιητικό αυτό τόπο βλ. C.Michalopoulos (2006) Οβ. *Her.* 8.67 με βιβλιογραφία ad loc.

⁸⁸ Στάτ. *Theb.* 7.285-7 (...) *patriis concentibus audis / exultare gregem, quales, cum pallida cedit / bruma, reidentem deducunt Strymona cygni.*

εμφανίζει χαρακτηριστικά της παραδοσιακής συνεκφοράς των στρυμόνιων γερανών. Έτσι, στο τρίτο βιβλίο, καθώς ο Αμφιάραος και ο Μελάμπους αναζητούν αίσιο οιώνό στον ουρανό, η αναφορά στους στρυμόνιους κύκνους γίνεται σε σχέση με το ταξίδι τους από τον Στρυμόνα προς τον θερμό Νείλο.⁸⁹ Στο ένατο βιβλίο οι στρυμόνιοι κύκνοι εμφανίζονται και πάλι στα πλαίσια μιας πολεμικής παρομοίωσης, καθώς ο φόβος στη θέα του αντιπάλου παρομοιάζεται με τον φόβο που νιώθει ένας κύκνος στη θέα του αετού και αναζητά καταφύγιο στις όχθες του Στρυμόνα.⁹⁰

Μια αναφορά στο τραγούδι των στρυμόνιων κύκνων εντοπίζεται ήδη στην ελληνιστική ποίηση και συγκεκριμένα στο ποίημα *Βίωνος Έπιτάφιος*, το οποίο αποδίδεται στον Μόσχο.⁹¹ Ο ποιητής προτρέπει τους στρυμόνιους κύκνους να συνοδεύσουν με γοερή φωνή το πένθιμο τραγούδι των σικελικών Μουσών αναγγέλλοντας στις θρακιώτισσες νύμφες τη δυσάρεστη είδηση του θανάτου του Βίωνα. Ο συνδυασμός των *σικελικών* Μουσών και των *στρυμόνιων* κύκνων είναι αλλόκοτος. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος γεωγραφικός εντοπισμός της αναφοράς σε «στρυμόνιους κύκνους» μπορεί να συσχετιστεί με τον χαρακτηρισμό του Βίωνα ως «Δώριου Ορφέα» (στ. 18), ο οποίος ανακαλεί με τη σειρά του τη σύνδεση του Στρυμόνα με τον ποιητή Ορφέα.⁹² Στην προκειμένη περίπτωση ο Στρυμόνας χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά εξαιτίας των μουσικών του συνδηλώσεων, γεγονός που συνηγορεί για άλλη μια φορά υπέρ της παραδοσιακής, συμβατικής χρήσης του επιθέτου.

Άρρηκτα συνδεδεμένος με το μοτίβο της μετανάστευσης των στρυμόνιων πουλιών είναι και ένας άλλος ποιητικός τύπος της λατινικής ποίησης που αφορά τον Στρυμόνα, και πιο συγκεκριμένα τον Στρυμόνα ως παγωμένο ποταμό (*gelidus Strymon*). Η αναφορά στα παγωμένα νερά του ποταμού γίνεται συνηθέστερα είτε μέσω της συνεκφοράς *gelidus Strymon* είτε, κατά το «σχήμα Horatianum»,⁹³ σε αντιδιαστολή προς τον θερμό Νείλο.⁹⁴

⁸⁹ Στάτ. *Theb.* 3. 524-8 *huc aduerte animum: clara regione profundi / aetheros innumeri statuerunt agmina cycni. / siue hos Strymonia Boreas eiecit ab Arcto, / seu fecunda refert placidi clementia Nili. / fixerunt cursus.*

⁹⁰ Στάτ. *Theb.* 9.858-60 (...) *utque feri uectorem fulminis albus / cum supra respexit olor, cupit hiscere ripam / Strymonos et trepidas in pectora contrahit alas.*

⁹¹ [Μόσχ.] *Βίωνος Έπιτάφιος* 13-18 *ἄρχετε Σικελικαί, τῷ πένθεος ἄρχετε, Μοῖσαι. / Στρυμόνιοι μύρεσθε παρ' ὕδασιν αἴλινα κύκνοι, / καὶ γοεροῖς στομάτεσσι μελλίσδετε πένθιμον ᾠδάν / οἶαν ὑμετέροις ποτὶ χεῖλεσι γῆρυς ἄειδεν. / εἶπατε δ' αὐ κούραις Οἰαγρίσιν, εἶπατε πάσαις / Βιστόνιαις Νύμφαισιν, «ἀπόλετο Δώριος Ὀρφεύς» [app. cr. 15 † ποτὶ χεῖλεσι γῆρυς ἄειδεν † Gow (1952) OCT: ... ποτὶ χεῖλεσι γῆρας ἀείδει Wil: mss. γῆρυς ἄειδε: οἶαν δὴ ἑτέροις ποτὶ κήδεσι γῆρυς ἄειδεν Legrand (1953): κήδεσσι Ahrens: χεῖλεσσι codd.].*

⁹² Περισσότερα για τη σχέση Στρυμόνα και Ορφέα βλ. παρακάτω.

⁹³ Αναλυτικότερα για το «σχήμα Horatianum» (το να υπαινίσσεται, δηλαδή, κάποιος κάτι μέσω της αναφοράς στην παρουσία του αντίθετου από αυτό που υπαινίσσεται) βλ. Schmidt (1990) και *idem* (2002) 344 κ.εξξ.

⁹⁴ Πρβ. Οβ. *Tr.* 5.3.21-2 *nec patria est habitata tibi, sed adusque niuosum / Strymona uenisti Marticolamque Geten, Σεν. Oed.* 604κ.εξ. *nec tanta gelidi Strymonis fugiens minas / permutat hiemes ales et caelum secans, Λουκαν. BC* 3.199κ.εξ. *deseritur Strymon tepido committere Nilo / Bistonias consuetus aues et barbara Cone, ibid* 5.711-3 *Strymona sic gelidum bruma pellente relinquunt / poturae te, Nile, grues, primoque uolatu / effingunt uarias casu monstrante figuras, Στάτ. Theb.* 3. 524-8 *huc aduerte animum: clara regione profundi / aetheros innumeri statuerunt agmina cycni. / siue hos Strymonia Boreas eiecit ab Arcto, / seu fecunda refert placidi clementia Nili. / fixerunt cursus, Κλαυδ. In Gildonem (carm. 15) 474-8 pendula ceu paruis moturae bella colonis ingenti clangore grues aestiua*

Στην αρχή του Πρόλογου των *Αιτίων* του ο Καλλίμαχος παραλληλίζει την πολυστιχία του έργου των Τελχίνων (δηλ. των λογοτεχνικών του αντιπάλων) με το μέγεθος της πτήσης των γερανών από την Αίγυπτο στη Θράκη (απ. 1.13-14 Pf.).⁹⁵ Ο ποιητής αποφεύγει τη συγκεκριμένη αναφορά στον Στρυμόνα, αντί του οποίου προτιμά το γενικότερο όρο «Θράκη»,⁹⁶ και συνδέει την πτήση των γερανών με ένα εξίσου διαδεδομένο τόπο της αρχαίας ελληνικής και λατινικής ποίησης, αυτόν της μάχης των γερανών με τη φυλή των μικρόσωμων Πυγμαίων.⁹⁷

Βέβαια το μοτίβο της μάχης των γερανών με τους Πυγμαίους για πρώτη φορά απαντά στην παρομοίωση του στρατεύματος των Τρώων με τον όμιλο των γερανών στο τρίτο βιβλίο της *Ιλιάδας* (Ιλ. 3.2-7). Έχοντας αφήσει πίσω τους τον Στρυμόνα και την παγωμένη Θράκη οι γερανοί καταφθάνουν στον Νείλο, για να περάσουν τον χειμώνα. Εκεί όμως εμπλέκονται σε αιματηρές μάχες με τη φυλή των μικρόσωμων Πυγμαίων.⁹⁸ Η ιστορία αυτή (που απαντά στον Όμηρο μόνο εδώ) υπήρξε εξαιρετικά διαδεδομένη τόσο στη λογοτεχνία όσο και την τέχνη.⁹⁹ Είναι πιθανό αυτή η παράξενη σύλληψη, που ήδη από την αρχαιότητα θεωρήθηκε μύθευμα,¹⁰⁰ να προήλθε από κάποια –μη σωζόμενη σήμερα– αιγυπτιακή παραδοσιακή, λαϊκή ιστορία¹⁰¹ ή να αποτελεί μετάφραση στη γλώσσα του μύθου των εχθροπραξιών ανάμεσα στους Πυγμαίους και τους υψηλούς μαύρους γείτονες στην περιοχή.¹⁰² Σε κάθε περίπτωση ο ρόλος των γερανών είναι το αποτέλεσμα φανταστικής επεξεργασίας της πραγματικότητας, ένα αξεδιάλυτο μίγμα μύθου και ιστορίας.¹⁰³

Στη λατινική ποίηση η μάχη των γερανών εναντίον των Πυγμαίων εμφανίζεται σχετικά αργά, στην λογοτεχνία της εποχής των Φλαβίων. Πιο συγκεκριμένα, ο Γιουβενάλης στη δέκατη τρίτη σάτιρα συγκαταλέγει τη μάχη μεταξύ γερανών και Πυγμαίων σε μια σύντομη λίστα με αξιοπερίεργες ιστορίες από όλον τον κόσμο,¹⁰⁴ ενώ σε ένα σύντομο επίγραμμα του *Corpus Priapeorum* (46.3) το μικρό σωματικό μέγεθος μιας άσχημης κοπέλας παρομοιάζεται με εκείνο ενός Πυγμαίου που φοβάται τον γερανό.¹⁰⁵ Η τελευταία εμφάνιση του μοτίβου βρίσκεται στο αποσπασματικά

relinquunt / Thracia, cum tepido permutant Strymona Nilo: / ordinibus pinnarumque notis inscribitur aer.

⁹⁵ Καλλίμ. *Αίτ.* απ. 1.13-14 Pf.]ον ἐπὶ Θρηήκας ἀπ' Αἰγύπτιο [πέτοιτο / αἶματι Πυγμαίων ἡδομένη [γ]έρα[vos.

⁹⁶ Το ίδιο και Βεργ. *Georg.* 1.120, *Aen.* 10.265, Οβ. *Ars* 3.182, Νόνν. 14.332.

⁹⁷ Πρβ. Οβ. *Fast.* 6.176 *nec quae Pygmaeo sanguine gaudet auis* με Bömer (1958). Βλ. και Thompson (1966) 72-73.

⁹⁸ Περισσότερα για τους Πυγμαίους βλ. Wüst in *RE* 32.2 (1959) 2065 και Dasen (1993) 176 με σημ. 15. Επίσης πρβ. Ησ. απ. 150.18, Εκατ. 1 *FGrHist* 238b Jacoby, Ηρόδ. 2.32, Αριστ. *Περί τὰ ζῷα ἱστορίαι* 597a, Πλίν. *NH* 4.44, 7.26-7, Γέλλ. *NA* 9.4.10.5, Μέλα 3.81.4.

⁹⁹ Πρβ. π.χ. Αριστ. 596b, Αιλ. 15.29, Πλίν. πρεσβ. 4.18, 7.2, 10.30, Ρουτίλιος Νουματιανός 1.291-292. Σχετικές απεικονίσεις υπάρχουν και στο «βάζο François». Αναλυτικά βλ. Thompson (1936) 72-3.

¹⁰⁰ Στράβ. 1.2.28, 15.1.57, 17.2.1.

¹⁰¹ Kirk (1985) Ομ. *Ιλ.* 3.5-6.

¹⁰² Dasen (1993) 177.

¹⁰³ Capponi (1979) 282, Dasen (1993) 177κ.εξ.

¹⁰⁴ Γιουβ. 13.167-71 *ad subitas Thracum uolucres nubemque sonoram / Pygmaeus paruis currit bellator in armis, / mox inpar hosti raptusque per aera curuis / unguibus a saeua fertur grue. si uideas hoc / gentibus in nostris, risu quatiare.*

¹⁰⁵ *Priapea* 46.3 *pygmaeo breuior gruem timenti.*

σωζόμενο έργο του Ναματιανού (*De reditu suo* 1.291-2), όπου η σχετική ιστορία καταδικάζεται ως μύθευμα.¹⁰⁶

IV. Στρυμόνιοι βοριάδες

Ο συσχετισμός του ποταμού Στρυμόνα με τον βοριά αποτελεί ίσως έναν από τους πιο διάσημους τρόπους της αρχαίας ελληνικής, και σε μικρότερο βαθμό της λατινικής, γραμματείας. Η αρχαιότερη σωζόμενη αναφορά βρίσκεται στο όγδοο βιβλίο της *Ιστορίας* του Ηρόδοτου.¹⁰⁷ Επιστρέφοντας από την Αθήνα ο ηττημένος Ξέρξης έφτασε στην πόλη Ηιόνα, στις εκβολές του Στρυμόνα. Από εκεί, ενώ η στρατιά υπό τις διαταγές του Υδάρνη συνέχισε πεζή προς τον Ελλήσποντο, ο ίδιος επιβιβάστηκε σε φοινικικό πλοίο και έπλευσε προς την Ασία. Όμως στρυμόνιος άνεμος προκάλεσε θαλασσοταραχή και το πλοίο κινδύνευσε.¹⁰⁸ Με δεδομένες τις συγκεκριμένες γεωγραφικές αναφορές του αποσπάσματος, η χρήση του ουσιαστικού *Στρυμονίας* αναντίρρητα είναι δηλωτική εντοπιότητας.¹⁰⁹ Όμως αυτό δε θα πρέπει να αποκλείει την ταύτιση του *Στρυμονία* με τον βοριά.¹¹⁰ Για τους αρχαίους Έλληνες από πολύ νωρίς, ήδη με τα έργα του Ομήρου και του Ησιόδου, ο συσχετισμός του βοριά με τη Θράκη αποτέλεσε παραδοσιακό ποιητικό τόπο.¹¹¹ Εφόσον ο Στρυμόνας ανήκει στη Θράκη, ο συσχετισμός του ποταμού και του βοριά ήταν αναπόφευκτος. Η ταύτιση αυτή, άλλωστε, μαρτυρείται και σε αρκετά υστερότερες πηγές και λεξικά.¹¹²

¹⁰⁶ Ναματιανός *De reditu suo* 1.291-2 *credere maluerim Pygmaeae damna cohortis / et coniuertos in sua bella grues.*

¹⁰⁷ Ηρόδ. 8.118-9 *Ἔστι δὲ καὶ ἄλλος ὄδε λόγος λεγόμενος, ὡς ἐπειδὴ Ξέρξης ἀπελαύνων ἐξ Ἀθηνῶν ἀπύκετο ἐς Ἡϊόνα τὴν ἐπὶ Στρυμόνι, ἐνθευθεν οὐκέτι ὁδοιπορήσει διεχράτο, ἀλλὰ τὴν μὲν στρατιὴν Ὑδάρνει ἐπιτρέπει ἀπάγειν ἐς τὸν Ἑλλήσποντον, αὐτὸς δ' ἐπὶ νεὸς Φοινίσσης ἐπιβάς ἐκομίζετο ἐς τὴν Ἀσίην. Πλέοντα δὲ μιν ἄνεμον Στρυμονίην ὑπολαβεῖν μέγαν καὶ κυματίνην. Καὶ δὴ μᾶλλον γὰρ τι χειμαίνεσθαι, γεμούσης τῆς νεὸς ὥστε ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ἐπεόντων συχῶν Περσέων τῶν σὺν Ξέρξει κομιζομένων, ἐνθαῦτα ἐς δεῖμα πεσόντα τὸν βασιλέα εἰρέσθαι βώσαντα τὸν κυβερνήτην εἴ τις ἔστι σφι σωτηρίη.*

Επίσης Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος *De virtutibus et vitiis* 2.25.23- 26.13.

¹⁰⁸ Ο ίδιος, βέβαια, ο Ηρόδοτος απορρίπτει την εκδοχή αυτή του θαλάσσιου ταξιδιού (8.119.1-3 *Οὗτος δ' ἄλλος λόγος λέγεται περὶ τοῦ Ξέρξεω νόστου, οὐδαμῶς ἔμοιγε πιστός, οὔτε ἄλλως οὔτε τὸ Περσέων τοῦτο πάθος*) υποστηρίζοντας πως ο Ξέρξης συνέχισε για τις Σάρδεις από την ξηρά μέσω του Ελλήσποντου (8.117, 120).

¹⁰⁹ Macan (1908) Ηρόδ. 118. 6: "Baehr considers it equivalent to Boreas. 'Strymonian' is presumably a purely geographical expression".

¹¹⁰ Βλ. σημ. 65 και How-Wells (1912) Ηρόδ. 118.2. Επίσης Fraenkel (1950) *Αισχ. Αγ.* 654.

¹¹¹ Βλ. Ομ. *Ιλ.* 9.5, Ησ. *Έργα* 553 με West (1978) ad loc, Τυρταίος 9.4 D, Ίβυκος 286.9 Page, *Αισχύλ. Αγ.* 654, Καλλ. *Υμνοι* 3.114, 4.64-5 με Mineur (1984) ad loc. για παράλληλα, Λουκρήτ. 5.603, Οράτ. *Erod.* 13.2f., Οβ. *Ars* 2.431, *Met.* 1.64-5. Επίσης βλ. Nisbet-Hubbard (1970) Οράτ. *Carm.* 1.25.11, ιδιαίτερα Mineur (1984) 26n. και Böker *RE* (1958) 8 s.v. *Winde* §3 8.2335ff.

⁷ Έτσι ο Fraenkel (1050) *Αισχ. Αγ.* 192: "in 1418 as *Θρηκία ἀήματα*, The reference is to the strong NNE. wind, Boreas, known, to the inhabitants of the North Greek coasts as *Ἑλλησποντίας* (Ηρόδ. 7.188.2)."

¹¹² [Αριστ.] *Ανέμων θέσεις* 973b 17-8 *Θρακίας κατὰ μὲν Θράκην Στρυμονίας (πνεῖ γὰρ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ)*, Ηρωδιαν. *Περὶ καθολικῆς προσωδίας* τ. 3.1, σ. 32.10-13 *τὰ μέντοι ὀξυνόμενα τοπικά ἐστὶν ὡς λειμών, κευθμών, θημών, ἢ ἐπὶ καιροῦ λαμβάνεται ὡς χειμών, ἢ ἔχει τὸ ν ἐκτεταμένον ὡς Στρυμών ποταμὸς Ἀμφιπόλεως, ἀφ' οὗ ὁ βορρᾶς «Στρυμονίου βορέας», Στέφ. Βυζ. Ἐθνικά (Ἐπιτ.) σ. 588.1-4 *Στρυμών, ποταμὸς Ἀμφιπόλεως, ἀφ' οὗ ὁ βορρᾶς Στρυμονίου βορέας. οἱ οἰκούντες Στρυμόνιοι. οὗτοι διαβάντες εἰς τὴν Ἀσίαν Βιθυνοὶ**

Τους στρυμόνιους βοριάδες συναντούμε και στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, όπου ο χορός στην πάροδο μας πληροφορεί πως στρυμόνιοι βοριάδες κρατούν τον στρατό των Αχαιών άπρακτο και εγκλωβισμένο στο λιμάνι της Αυλίδας και τον εμποδίζουν να αποπλεύσει για την Τροία.¹¹³ Στην εξέλιξη του έργου μαθαίνουμε από τον άγγελο πως οι ίδιοι άνεμοι σηκώνοντας φοβερή θαλασσοταραχή προκάλεσαν την καταστροφή του ελληνικού στόλου κατά την επιστροφή του μετά την πτώση της Τροίας.¹¹⁴

Στην ελληνιστική ποίηση σώζονται δύο αναφορές στον στρυμόνιο βοριά. Η πρώτη προέρχεται από το επίγραμμα 7.502 της *Παλατινής Ανθολογίας*, το οποίο αποδίδεται στον Νικαίνετο.¹¹⁵ Πρόκειται για το επιτύμβιο κάποιου Αμφιπολίτη Βίτωνα, ο οποίος επικαλείται ως αίτιο του θανάτου του θαλασσοταραχή, την οποία προξένησε ο στρυμόνιος βοριάς. Όπως και στην περίπτωση του Ηροδότειου αποσπάσματος παραπάνω, έτσι και εδώ, η συγκεκριμένη γεωγραφία του επιγράμματος (*Τορώνη* 1, *Άμφίπολιν* 2) αναντίρρητα προσδίδει στον όρο *Στρυμονίης* τοπικό χαρακτήρα. Η δεύτερη αναφορά βρίσκεται στον καλλιμαχικό *Ύμνον εις Δήλον*,¹¹⁶ στα πλαίσια αναφοράς στις ισχυρές οχυρώσεις των νησιών απέναντι στους δυνατούς ανέμους. Ο στρυμόνιος βοριάς είναι ο πιο δυνατός άνεμος στο πέρασμα του οποίου τίποτα δε μένει όρθιο.¹¹⁷ Το επίθετο *Στρυμόνιος* στην περίπτωση αυτή φαίνεται πως αποτελεί παραδοσιακό επίθετο του βοριά¹¹⁸ σε εναλλαγή με το πιο συνηθισμένο *Θρήκιος*.¹¹⁹

Στη λατινική ποίηση, ο στρυμόνιος βοριάς απαντά για μία και μοναδική φορά στον *Αγαμέμνονα* του Σενέκα (*Σεν. Αg.* 479) σε συμφραζόμενα παρόμοια με εκείνα της ομώνυμης αισχύλειας τραγωδίας.¹²⁰ Ο στρυμόνιος βοριάς συγκαταλέγεται ανάμεσα στους ανέμους, οι οποίοι σηκώνοντας κύματα προξενούν την καταστροφή του ελληνικού στόλου στα βράχια του Καφηρέα κατά την επιστροφή του από την Τροία. Στην ουσία πρόκειται για μια συμβατική *άνέμων στάσις*, δηλαδή μια περιγραφή

έκλήθησαν. καὶ ἀπὸ τῆς Στρυμόνος γενικῆς τὸ θηλυκὸν Στρυμονίς. καὶ Στρυμονία ἢ γῆ, Ησύχ. Σ 2051 Στρυμόνιος· ὁ βορρᾶς.

¹¹³ Αισχ. Αg. 192-8 πνοαὶ δ' ἀπὸ Στρυμόνος μολοῦσαι / κακόσχολοι, νῆστιδες, δύσορμοι, βροτῶν ἄλλαι, / ναῶν <τε> καὶ πεισμάτων ἀφειδεῖς, / παλμιμήκη χρόνον τιθεῖσαι / τρίβῳ κατέξαινον ἄνθος Ἀργεί- / ων.

¹¹⁴ Αισχ. Αg. 654-5 ναῦς γὰρ πρὸς ἀλλήλησι **Θρήκια** πνοαὶ / ἤρεικον.

¹¹⁵ ΑΠ 7.502 (Νικαίνετος) Ἥριον εἰμί Βίτωνος, ὁδοιπόρε· εἰ δὲ Τορώνη / λείπων εἰς αὐτὴν ἔρχεαι Ἀμφίπολιν, / εἰπεῖν Νικαγόρα, παιδῶν ὅτι τὸν μόνον αὐτῷ / **Στρυμονίης** Ἐρίφων ὄλεσε πανδυσίη. Περισσότερα για το επίγραμμα αυτό βλ. Α. Μιχαλόπουλος (2007) 156-7.

¹¹⁶ Καλλ. Ὑμν. 4.23-6 κεῖναι μὲν πύργοισι περισκεπέεσσιν ἐρυμναί, / Δήλος δ' Ἀπόλλωνι· τί δὲ στιβαρότερον ἔρκος; / τείχεα μὲν καὶ ἄλας ὑπὸ ῥιπῆς κε πέσοιεν / **Στρυμονίου βορέαο**· θεὸς δ' ἀεὶ ἀστυφέλικτος.

¹¹⁷ Για το ομηρικό υπόβαθρο αυτής της εικόνας βλ. Mineur (1984) Καλλ. Ὑμν. 4.25κ.εξ.

¹¹⁸ Αν και ο Mineur (1984) Καλλ. Ὑμν. 4.25-6 θεωρεί την αναφορά στο βοριά ως μεταφορά για συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο και εκλαμβάνει το επίθετο *Στρυμόνιος* με τη στενή γεωγραφική του έννοια, το επίθετο εδώ λειτουργεί αποκλειστικά ως παραδοσιακό συνοδευτικό του βοριά (πρβ. Thomas (1988) Βery. Georg. 1.120).

¹¹⁹ Για σχετικά παραδείγματα βλ. Mineur (1984) Καλλ. Ὑμν. 4.26.

¹²⁰ Σεν. Αg. 474-84 (...) *undique incumbunt simul / rapiuntque pelagus infimo euersum solo / aduersus Euro Zephyrus et Boreae Notus. / sua quisque mittunt tela et infesti fretum / emoliuntur, turbo conuoluit mare: / **Strymonius** altis **Aquilo** contorquet niues / Libycusque harenas Auster ac Syrtis agit, / [nec manet in Austro; fit grauis nimbis Notus] / imbre auget undas; Eurus orientem mouet / Nabataea quatiens regna et Eoos sinus. / quid rabidus ora Corus Oceano exerens?*

θαλασσοταραχής.¹²¹ Ο διακειμενικός συσχετισμός με την αισχύλεια περιγραφή παρουσιάζει διπλό ενδιαφέρον. Πρώτον, γιατί ο Σενέκας ξεκάθαρα ταυτίζει τους θρακιώτικους ανέμους (Αισχ. Αγ. 654 **Θρήκιαι πνοαί**) με τον βοριά (Σεν. Αγ. 479 *Aquilo*), και δεύτερον γιατί συνεχίζει την (ήδη από την ελληνιστική εποχή) ποιητική συνεκφορά *Στρυμόνιος Βορέας* (*Strymonius...Aquilo* 479). Άλλωστε, όπως πληροφορούμαστε από τον Πλίνιο τον πρεσβύτερο (*Nat.* 5.16.6) οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το επίθετο *θρα(σ)κίας* (ή *Στρυμωνίας*)¹²² συλλήβδην για ανέμους με βόρειο-βορειοδυτική κατεύθυνση.¹²³

Το επίθετο *Στρυμόνιος*, ουσιαστικοποιημένο αυτήν τη φορά, ως συνώνυμο του βοριά, κάνει την εμφάνισή του και στο ένα από τα δύο σωζόμενα αποσπάσματα από το επικό ποίημα του Αιγύπτιου ιερέα Παγκράτη (Οξύρ. 1085.13).¹²⁴ Θέμα του ποιήματος αυτού (πιθανώς επυλλίου) ήταν το κυνήγι λιονταριού, στο οποίο συμμετείχαν ο αυτοκράτορας Αδριανός και ο ευνοούμενός του Αντίνοος, κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Αλεξάνδρεια στα τέλη του καλοκαιριού του 130 μ.Χ. Και εδώ για άλλη μια φορά ο στρυμόνιος βοριάς κάνει την εμφάνισή του σε συμφραζόμενα θαλασσοταραχής, καθώς το πληγωμένο από τον Αδριανό και εξαγριωμένο λιοντάρι παρομοιάζεται με κύμα θάλασσας, το οποίο φούσκωσε ο βοριάς.¹²⁵

V. Στρυμόνας και Ορφέας¹²⁶

Η αρχαιότερη σωζόμενη μαρτυρία που συσχετίζει τον Ορφέα με τη Θράκη εντοπίζεται σε ένα χορικό της *Άλκηστης* του Ευριπίδη, όπου ο Χορός ψάλλει την άτεγκτη δύναμη της Αναγκαιότητας.¹²⁷ Τίποτα δεν μπορεί να τελεσφορήσει εναντίον της ούτε προσευχές ούτε θυσίες ούτε οι μαγικές ικανότητες που αποκάλυψαν ο Ορφέας πάνω σε ξύλινες θρακικές σανίδες στους οπαδούς του. Σύμφωνα με το Στράβωνα, οι πρώτοι μουσικοί των αρχαίων χρόνων, μεταξύ των οποίων και ο Ορφέας, ήταν Θράκες. Από τη Θράκη η μουσική διαδόθηκε και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Άλλωστε όλες οι περιοχές, όπου λατρεύονταν οι Μούσες, είτε υπήρξαν θρακικές είτε καθιερώθηκαν από Θράκες.¹²⁸

¹²¹ Περισσότερα για την τεχνική αυτή βλ. Tarrant (1976) Σεν. Αγ. 476 με βιβλιογραφία ad loc.

¹²² Nisbet-Hubbard (1970) Ορ. *Carm.* 1.25.11.

¹²³ Σεν. *Nat.* 5.16.6 *a septemtrionali latere summus est aquilo, medius septemtrio, imus θρασκίας; huic deest apud nos uocabulum.*

¹²⁴ Παγκράτης απ.2 στηλ. 2.14-5 (Οξύρ. 1085.13) *μαίνετο δ' ὡς ὅτε κῦμ[α] πολυκλύστο[ι]ο θαλάσσης / Στρυ[μ]ονίου κ[α] τόπισθεν ἐχειρομένου Ζεφύρ[ο]ιο.*

¹²⁵ Ο Παγκράτης στην προκειμένη περίπτωση μάλλον απηχεί μια αντίστοιχη ιλιαδική παρομοίωση (πρβ. Ομ. *Ιλ.* 9.4-6 *ὡς δ' ἄνεμοι δύο πόντον ὀρίνετον ἰχθυόεντα / βορέης καὶ Ζέφυρος, τῷ τε Θρήκηθεν ἄητον / ἐλθόντ' ἐξαπίνης· ἄμυδις δέ τε κῦμα κελαινόν).*

¹²⁶ Αναλυτικά για την ιστορία του Ορφέα στην αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία (και τέχνη) βλ. Ziegler *RE* 18.1 (1939) s.v. *Orpheus* 1200-03 και Robbins (1982).

¹²⁷ Ευρ. *Αлк.* 962-71 *ἐγὼ καὶ διὰ μούσας / καὶ μετάρσιος ἦξα, καὶ / πλείστων ἀψάμενος λόγων / κρείσσον οὐδὲν Ἀνάγκας / ἠῦρον, οὐδέ τι φάρμακον / Θρήσσαις ἐν σανίσιν, τὰς / Ὀρφεία κατέγραψεν / γῆρυς, οὐδ' ὅσα Φοῖβος Ἀσκληπιάδαις ἔδωκε / φάρμακα πολυπόνους ἀντιτεμῶν βροτοῖσιν.* Βλ. και Σ ad loc.

¹²⁸ Στράβ. 10.3.17.

Ο Ορφέας είναι Θρακιώτης και για τους Ρωμαίους ποιητές. *Threicius...uates* και *Rhodoreius...heros* τον αποκαλεί ο Οβίδιος στις *Μεταμορφώσεις* του,¹²⁹ ενώ τόσο στην κλασική όσο και τη μετακλασική λατινική ποίηση πλήθος είναι οι αναφορές στον Ορφέα σε σχέση είτε με τα σημαντικότερα θρακικά βουνά (Παγγαίο, Ροδόπη, Αίμος)¹³⁰ είτε με τον Έβρο.¹³¹

Ο συσχετισμός του Ορφέα συγκεκριμένα με τον ποταμό Στρυμόνα στη λατινική ποίηση απαντά για πρώτη φορά στο τέταρτο βιβλίο των *Γεωργικών* του Βεργιλίου.¹³² Εκεί διαβάζουμε πως ο Ορφέας μετά την ανεπιτυχή προσπάθειά του να επαναφέρει την αγαπημένη του Ευρυδίκη στον επάνω κόσμο θρηνούσε καθημερινά για επτά ολόκληρους μήνες στις όχθες του ποταμού Στρυμόνα. Ο Βεργίλιος επιφέρει τις απαραίτητες αλλαγές στο παραδοσιακό ποιητικό υλικό, ώστε η φύση να αντικατοπτρίζει την ψυχική κατάσταση του ποιητή και να υποβοηθά με αυτόν τον τρόπο αποτελεσματικά το θρήνο του. Έτσι, η μεταβίβαση του επιθέτου *desertus* από τον Ορφέα στον ποταμό και του παραδοσιακού επιθέτου *gelidus* από τον Στρυμόνα στα σπήλαια υπογραμμίζει και επιτείνει περισσότερο τη μοναξιά του ποιητή.¹³³ Η συμμετοχή του Στρυμόνα στον θρήνο δεν είναι καθόλου τυχαία. Απεναντίας, είναι δικαιολογημένη και απόλυτα εναρμονισμένη με τα ερωτικά συμφραζόμενα του κειμένου, αφού ο μοναχικός θρήνος του Ορφέα πλάι στο ποτάμι ανήκει τυπολογικά στον ποιητικό τόπο «του ερωτικού θρήνου πλάι σε ποτάμι», ο οποίος ξεκινώντας από τον Όμηρο (παράπονα του Αχιλλέα πλάι στη θάλασσα (*Ιλ.* 1.348-50), παράπονα του Οδυσσέα στο νησί της Καλυψώς (*Οδ.* 5.81-4)) διαχέεται στη βουκολική ποίηση¹³⁴ φτάνοντας μέχρι και στα νεότερα επύλλια.¹³⁵ Στο συγκεκριμένο ποίημα η φιγούρα του απελπισμένου από έρωτα Ορφέα, ο οποίος περιφέρεται και θρηνεί μόνος στις όχθες του ποταμού Στρυμόνα (*solo in litore / canebat* 465-6, *deserti ad Strymonis undam / flesse sibi* 508-9), ουσιαστικά επαναλαμβάνει τον ρόλο του ελεγειακού ποιητή, τον οποίο ενσάρκωσε στο βεργιλιανό διδακτικό έπος ο Αρισταίος (*Βεργ. Georg.* 4.317- 20, 355-6).

Υπό αυτή την οπτική, η συμμετοχή των στρυμόνιων κύκνων στον θρήνο για τον χαμό του «Δώριου Ορφέα» στους στίχους 13-18 από το ψευδο-Μόσχο *Επιτάφιον*

¹²⁹ Οβ. *Met.* 11.2 και 10.50 αντίστοιχα.

¹³⁰ Παγγαίο: Βεργ. *Georg.* 4.461-3, Σίλ. *Ιταλ.* 11.464-5, Υγίν. *Astr.* 27. Αναλυτικότερα για τη στενή διασύνδεση του Ορφέα με το Παγγαίο στην ελληνική και λατινική λογοτεχνία βλ. Α.Μιχαλόπουλος (2004) 85-6, Αίμος: Οράτ. *Carm.* 1.12.6-8, Ροδόπη: Βεργ. *Ecl.* 6.30, Οβ. *Met.* 10.11, 50. Αναλυτικότερα βλ. Ziegler *RE* 18.1 (1939) s.v. *Orpheus* 1228-38.

¹³¹ Βεργ. *Georg.* 4.463, 524, Οράτ. *Carm.* 1.12.9, Προπ. 3.2.3, Σίλ. *Ιταλ.* 11. 466,477, Στάτ. *Silv.* 2.7.98, [Βεργ.] *Culex* 117.

¹³² Βεργ. *Georg.* 4.507-10 *septem illum totos perhibent ex ordine mensis / rupe sub aeria deserti ad Strymonis undam / flesse sibi, et gelidis haec euoluisse sub antris / mulcentem tigris et agentem carmine quercus.*

¹³³ Η εισαγωγή της Θράκης πενήντα περίπου στίχους πιο πάνω (στ. 460-6) εξυπηρετείται από τη συνάθροιση συμβατικών γεωγραφικών προσδιορισμών, όπως οι οροσειρές της Ροδόπης και του Παγγαίου, η χώρα του ομηρικού βασιλιά Ρήσου, ο ποταμός Έβρος (Mynors (1990) Βεργ. *Georg.* 4.461-3).

¹³⁴ Πρβ. Clausen (1994) Βεργ. *Ecl.* 6.64.

¹³⁵ Πρβ. π.χ. Ομ. *Ιλ.* 1.348-50, *Οδ.* 5.81-4, Θεόκρ. 11.13-15, Ερμησιάναξ απ. 7.41-2 Powell *Λυδής δ' Αντίμαχος Λυδηίδος εκ μεν έρωτος / πληγείς Πακτωλοῦ ρεύμ' επέβη ποταμοῦ*, Βεργ. *Ecl.* 6.64 *errantem Permessi ad flumina Gallum*, Κάτουλ. 64.124-33, Προπ. 1.18.1, 1.15.9-10, 2. 4.

Βίωνος, το οποίο εξετάσαμε παραπάνω, ενδέχεται να απηχεί κάποιον ευρύτερο συσχετισμό του Ορφέα με τον ποταμό Στρυμόνα. Ιδιαίτερα, αν υιοθετήσει κανείς στον στίχο 15 την προτεινόμενη από τον Legrand (1953) γραφή,¹³⁶ η σύνδεση μεταξύ Στρυμόνα και Ορφέα ενισχύεται ακόμα περισσότερο, αφού το πένθιμο τραγούδι των στρυμόνιων κύκνων για τον θάνατο του Βίωνα στην ουσία αποτελεί επανάληψη του παλαιότερου πένθιμου τραγουδιού τους για τον θάνατο του Ορφέα.¹³⁷

Ο σύνδεσμος του Ορφέα με τον Στρυμόνα μπορεί επίσης να στοιχειοθετηθεί και μέσω της συγγενικής σχέσης του ποιητή με τον θρακιώτη Ρήσο, αφού και οι δύο έχουν ως μητέρα τους κάποια Μούσα. Σχετικά με τον Ρήσο είδαμε παραπάνω. Μητέρα του Ορφέα θεωρούνταν η Μούσα Καλλιόπη ή η μούσα Πολύμνια.¹³⁸ Δύο φορές στον ψευδο-ευριπίδειο *Ρήσο* η ανώνυμη Μούσα θα τονίσει τη στενή συγγενική σχέση μεταξύ των δύο ανδρών, πρώτα, όταν αποκαλεί τον Ορφέα ξάδελφο του νεκρού Ρήσου (στ. 944-5), και έπειτα, όταν υπόσχεται στον γιο της μεταθανάτια αποθέωση και λατρεία όμοια με εκείνη που απολάμβανε ο Ορφέας (962-73)¹³⁹.

Το δέκατο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου ξεκινά με την ατυχή ερωτική ιστορία του Ορφέα και της Ευρυδίκης (10.1-85). Η οβιδιανή αφήγηση σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί την αντίστοιχη βεργιλιανή και συν-διαλέγεται με αυτήν. Στην ουσία ο Οβίδιος προϋποθέτει από τον αναγνώστη του τη γνώση της σχετικής βεργιλιανής εκδοχής. Ωστόσο, επιφέρει όλες εκείνες τις αλλαγές τις οποίες κρίνει απαραίτητες για την αρτιότερη εξυπηρέτηση του δικού του ποιητικού πρόγραμματος. Η διεξοδική συγκριτική εξέταση των δύο αφηγήσεων από τον Anderson (1982) έχει συμβάλει καθοριστικά στην καλύτερη κατανόηση των αποκλίσεων και συγκλίσεων των δύο εκδοχών.¹⁴⁰ Γι' αυτό περιορίζομαι απλώς να σημειώσω πως ο Οβίδιος, σε σχέση με το Βεργίλιο, ακολουθεί μια μάλλον «ταπεινωτική» στρατηγική, καθώς επενδύει την αφήγησή του με έναν τόνο σαφώς λιγότερο συναισθηματικό, ο οποίος όχι σπάνια αγγίζει τα όρια της ειρωνείας. Και ο δικός του Ορφέας βρίσκεται στη Θράκη,¹⁴¹ όμως το πάθος, η τραγικότητα και ο έντονος συναισθηματισμός του θρήνου του για την

¹³⁶ 15 οϊαν δὴ ἑτέροις ποτὶ κήδεσι γῆρυς ἄειδεν.

¹³⁷ Με δεδομένη τη σύνδεση του Ρήσου με τον Στρυμόνα (βλ. παραπάνω την ενότητα για τη γενεαλογία του ποταμού) η συγγενική σχέση ανάμεσα σε Ορφέα και Ρήσο θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ως ένας επιπλέον (έμμεσος) παράγοντας που συνηγορεί στη στοιχειοθέτηση της ιδιαίτερης σχέσης Ορφέα- Στρυμόνα. Ο παραδοσιακός συσχετισμός του Ορφέα με τη Θράκη σε συνδυασμό με την κοινή τους καταγωγή από Μούσες φέρνουν τις δύο αυτές μυθικές μορφές πολύ κοντά (Μητέρα του Ορφέα θεωρούνταν η Μούσα Καλλιόπη (ή η μούσα Πολύμνια), βλ. σχετικά Frazer (1921) Απολλοδ. 1.3.2 σσ. 6κ.εξ. και Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.89 με σχετική βιβλιογραφία.). Δύο φορές στον ψευδο-ευριπίδειο *Ρήσο* η ανώνυμη Μούσα θα τονίσει τη στενή συγγενική σχέση μεταξύ των δύο ανδρών, πρώτα, όταν αποκαλεί τον Ορφέα ξάδελφο του νεκρού Ρήσου (στ. 944κ.εξ.), και έπειτα, όταν υπόσχεται στον γιο της μεταθανάτια αποθέωση και λατρεία όμοια με εκείνη που απολάμβανε ο Ορφέας (962-73). Πρβ. επίσης Σ [Ευρ.] *Ρήσ.* 346.

¹³⁸ Βλ. Frazer (1921) Απολλοδ. 1.3.2 σσ. 6-7 και Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.89 με σχετική βιβλιογραφία.

¹³⁹ Πρβ. και Σ [Ευρ.] *Ρήσ.* 346.

¹⁴⁰ Anderson (1982). Συγκεκριμένα για τη σύγκριση βεργιλιανού και οβιδιανού Ορφέα βλ. και Hill (1992) ιδιαίτ. 124-31.

¹⁴¹ Οβ. *Met.* 10.2, 11, 50, 77, 83. Η χρήση του επιθέτου *Rhodopeius* (10.11-12 *Rhodopeius...uates* και 50 *Rhodopeius...Orpheus*) αποτελεί μια ακόμα ένδειξη της βεργιλιανής επίδρασης σε γλωσσικό επίπεδο, καθώς το επίθετο πριν από τον Οβίδιο, δεν απαντά στα ελληνικά, αλλά εμφανίζεται μόνο στα *Γεωργικά* του Βεργιλίου (4.461) (έτσι ο Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.11).

απώλεια της Ευρυδίκης απουσιάζουν. Έτσι, μαζί με τον ελεγειακό τόπο του θρήνου πλάι στο ποτάμι παραλείπεται και η συγκεκριμένη αναφορά στον ποταμό Στρυμόνα, ο οποίος αντικαθίσταται από τη λίμνη της Στύγας (*Met.* 10.73-4) και μια μάλλον αόριστη –αν όχι ειρωνική–¹⁴² αναφορά σε θρήνο (*Met.* 10.11-12).¹⁴³ Επιπλέον, οι επτά ολόκληροι μήνες καθημερινού θρήνου των *Γεωργικών* περιορίζονται δραστικά σε επτά μόλις ημέρες.

Όσον αφορά τον τόπο θανάτου του Ορφέα, οι δύο αυγούστειοι ποιητές βρίσκονται σε συμφωνία μεταξύ τους, αλλά ο εντοπισμός της Θράκης μέσω συμβατικών γεωγραφικών αναφορών χαλαρώνει ακόμα περισσότερο. Έτσι, ο Ορφέας μπορεί να ζει στην περιοχή του Παγγαίου¹⁴⁴ και το θρηνητικό τραγούδι του να γεμίζει τις όχθες του Στρυμόνα, όμως το κεφάλι του αποχωρισμένο από το υπόλοιπο σώμα του ταξιδεύει στα νερά του ποταμού Έβρου.¹⁴⁵ Επίσης, και στις δύο εκδοχές ο ποιητής βρίσκει τραγικό θάνατο στα χέρια των εξαγριωμένων και σε βακχική έκσταση ευρισκομένων Κικόνιων γυναικών.¹⁴⁶ Ακολουθώντας την ίδια παράδοση ο Σίλιος Ιταλικός επίσης αποκαλεί Κικόνιες τις γυναίκες εκτελέστριες του Ορφέα.¹⁴⁷ Πάντως ο Οβίδιος δε φαίνεται να αγνοεί τον συσχετισμό του Ορφέα με τον Στρυμόνα, αφού στο έργο του *Ibis* στα πλαίσια σχετικής αναφοράς στον τραγικό θάνατο του Ορφέα, αντικαθιστά τις Κικόνιες γυναίκες με γυναίκες από τον Στρυμόνα.¹⁴⁸

Ως προς την αιτία θανάτου του ποιητή¹⁴⁹ ο Βεργίλιος επιλέγει μια εκδοχή απόλυτα εναρμονισμένη με το έντονα συναισθηματικό ύφος και τον χαρακτήρα της αφήγησής του. Έτσι, αποδίδει το μίσος των γυναικών της Θράκης εναντίον του Ορφέα στην απόρριψη του έρωτά τους από εκείνον εξαιτίας της αιώνιας αφοσίωσής του στην Ευρυδίκη. Ο Οβίδιος, από την άλλη, αποδεικνύεται πιο τολμηρός φανερώνοντας ό,τι

¹⁴² Για τον ειρωνικό χαρακτήρα της αναφοράς αυτής σε σχέση με το βεργιλιανό δια-κείμενο βλ. Anderson (1982) 39-40, Hill (1992) 130-1.

¹⁴³ Σύμφωνα με τον Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.74 ο ποιητής αποφεύγει συγκεκριμένες αναφορές, γιατί ακριβώς προϋποθέτει τη γνώση του βεργιλιανού κειμένου. Το μοτίβο του θρήνου πλάι σε ποτάμι αντικαθίσταται από το θρήνο στις όχθες της Ληθαίας λίμνης.

¹⁴⁴ Σύμφωνα με τον Υγίνο (*Astr.* 2.7 = T 117 Kern), ο οποίος παραθέτει τον Ερατοσθένη ως πηγή του, ο Ορφέας διαμελίστηκε από τις Βάκχες του Διονύσου στο όρος Παγγαίο

¹⁴⁵ Βεργ. *Georg.* 4.523-7 και Οβ. *Met.* 11.50-4. Για τον Έβρο ως παγίδα πνιγμού νεαρών αγοριών πρβ. ΠΑ (Φλάκκος) 7.542, 9.56 (Φίλιππος Θεσσαλονικέας) με Gow-Page.

¹⁴⁶ Βεργ. *Georg.* 4.520-3 *spretae Ciconum quo munere matres / inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi / discerptum latos iuvenem sparsere per agros* και Οβ. *Met.* 11.3-5 *ecce nurus Ciconum tectae lymphata ferinis / pectora uelleribus tumuli de uertice cernunt / Orphea percussis sociantem carmina neruis*. Οι Κίκονες ως ποιητικό συνώνυμο των Θρακών απαντούν για πρώτη φορά στην Ομηρική *Οδύσσεια* 9.39 (Mynors (1990) Βεργ. *Georg.* 4.518, επίσης Macan (1908) Ηρόδ. 7.108.12). Περισσότερα για το συγκεκριμένο γεωγραφικό εντοπισμό των Κικόνων κατά την αρχαιότητα βλ. Parroni (1984) Μέλα 2.28. Πρβ. και *Ορφικά Αργον.* 77-80 *Όρφευ Καλλιόπης τε και Οιάγρου φίλε κούρε, / Βιστονίη Κικόνεσσι πολυρρήνοισιν ανάσσων / χαιρ' έπει Αίμονίους όχεάς πρώτιστον ίκάνω, / Στρυμονίους τε ροάς, Ροδόπης τ' αίπεινά προς άγκη*.

¹⁴⁷ Σιλ. Ιταλ. 11.475 *o dirae Ciconum matres Geticique furores* με Spaltenstein (1990) ad loc. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Υγίνο (*Astr.* 2.7 = T 117 Kern), ο οποίος παραθέτει τον Ερατοσθένη ως πηγή του, ο Ορφέας διαμελίστηκε από τις Βάκχες του Διονύσου στο όρος Παγγαίο

¹⁴⁸ Οβ. *Ib.* 599-600 *diripiantque tuos insanis unguibus artus / Strymoniae matres, Orpheos esse ratae*.

¹⁴⁹ Για τις διαφορετικές εκδοχές αιτιών θανάτου του Ορφέα βλ. Απολλόδ. 1.3.2 με Frazer (1921) ad loc., [Ερατοσθ.] *Καταστ.* 24.14-22 Robert με Condos (1970) 122κ.εξ. σημ. 6, Kern (1922) 33-41 (T 113-35), Σ Οβ. *Ib.* 599 La Penna, Frazer (1921) 18-9 n.2, Ziegler (1939) *RE* 18.1 s.v. *Orpheus* 1293.28-1296, Bömer (1980) 237f. (Οβ. *Met.* 11.1-66, 67-84), Guarino Ortega (1999) Οβ. *Ib.* 599-600 (p.430-1).

ο Βεργίλιος θέλησε ενδεχομένως να καλύψει με σιωπή. Έτσι –πιθανόν υπό την επίδραση ελληνιστικής επεξεργασίας του μύθου¹⁵⁰–συμπληρώνει την αναφορά στην απόρριψη του γυναικείου έρωτα από τον Ορφέα με την παρουσίαση του Ορφέα ως εισηγητή του παιδευαστικού έρωτα στη Θράκη.¹⁵¹

Στη μετα-κλασική λατινική ποίηση συναντούμε δύο αναφορές στον συσχετισμό του Ορφέα με τον Στρυμόνα. Η πρώτη προέρχεται από το έργο του Σίλιου Ιταλικού και συγκεκριμένα από το ενδέκατο βιβλίο των *Punica*, όπου ο μουσικός Τεύθρας στα πλαίσια μιας συμβατικής, ποιητικής γεωγραφίας της Θράκης τοποθετεί τον Ορφέα στις πλαγιές του Παγγαίου και του Αίμου και το τραγούδι του αντηχεί στις όχθες του Ριπαίου Στρυμόνα.¹⁵² Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Στάτιος, ο οποίος στο πρώτο ποίημα από το πέμπτο βιβλίο της συλλογής του *Silvae* παρομοιάζει τον θρήνο του Abascantus για την Priscilla με εκείνον του Ορφέα στις όχθες του Στρυμόνα για το χαμό της Ευρυδίκης.¹⁵³

VI. Στρυμόνας και Διόνυσος

Ο συσχετισμός του Στρυμόνα με τον Ορφέα έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια τον συσχετισμό του ποταμού με το θεό Διόνυσο, μιας και η παρουσία του Ορφέα ως ευρετή ή θεμελιωτή των διονυσιακών μυστηρίων είναι διαρκής και σταθερή τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και λατινική λογοτεχνία.¹⁵⁴ Ιδιαίτερα στη λατινική γραμματεία των αυγούστειων χρόνων, η εικόνα του Ορφέα ως εισηγητή της διονυσιακής οργιαστικής λατρείας (συνήθως με την ταυτόχρονη παρουσία του ομίλου των μαινάδων) είναι σχεδόν στερεοτυπική.¹⁵⁵

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συγκεκριμένος γεωγραφικός εντοπισμός της διονυσιακής λατρείας στον Στρυμόνα. Η πρώτη σχετική αναφορά βρίσκεται στον ψευδο-ευριπίδειο *Ρήσο*, στα πλαίσια ενός συγγενικού συσχετισμού του Ρήσου με τον Ορφέα. Η ανώνυμη Μούσα, και μητέρα του Ρήσου, θρηνώντας αποκαλεί τον γιο της

¹⁵⁰ Πρβ. π.χ. Φανοκλής *Έρωτες ή καλοί* απ. 1, ιδιαίτ. 7-10 CA (= T 77 Kern) *Τὸν μὲν Βιστονίδες κακομήχανοι ἀμφιχυθεῖσαι / ἔκτανον, εὐήκη φάσγανα θηξάμεναι, / οὐνεκα πρῶτος ἔδειξεν ἐνὶ Θρήκεσσιν ἔρωτας / ἄρρενας, οὐδὲ πόθους ἤνεσε θηλυτέρων.*

¹⁵¹ Οβ. *Met.* 10.83-86 (=Kern T77) *ille etiam Thracum populis fuit auctor amorem / in teneros transferre mares citraque iuuentam / aetatis breue uer et primos carpere flores.* Πρβ. επίσης Υγ. *Astr.* 2.7.3.18-20 *Nonnulli aiunt, quod Orpheus primus puerilem amorem induxerit, mulieribus uisum contumeliam fecisse; hac re ab his interfectum.* Για την εισαγωγή της παιδευαστίας από Ορφέα βλ. Ziegler (1939) 1287-8, Bömer (1980) Οβ. *Met.* 10.83-5 με λογοτεχνικά παράλληλα και βιβλιογραφία ad loc. Για το «μισογονισμό» του Ορφέα στη βεργιλιανή και οβιδιανή εκδοχή βλ. Bömer (1980) 238, Anderson (1982) 44-46.

¹⁵² Σιλ. Ιταλ. 11.459-80, ιδιαίτ. 459-60 *sed, quos pulsabat Riphaeum ad Strymona, nerui, / auditus superis, auditus minibus Orpheus.*

¹⁵³ Στάτ. *Silv.* 5.1.197-204, ιδιαίτ. 201-4 (...) *qualis conspecta coniuge segnis / Odrysius uates positus ad Strymona plectris / obstupuit tristemque rogam sine carmine fleuit.*

¹⁵⁴ Πρβ. Ευρ. *Αлк.* 967 με Σ και Dale (1999) Ευρ. *Αлк.* 966-72 με βιβλιογραφία, [Ευρ.] *Ρήσ.* 940-5, Frazer (1921) Απολλόδ. 1.3.2 σελ. 18 σημ.1, Bömer (1969) Οβ. *Met.* 11.68 με βιβλιογραφία, Μέλα 2.17.

¹⁵⁵ Πρβ. Οβ. *Met.* 11.68, 69 (Ορφέας ως ποιητής του Διονύσου), 11. 17, 22 (Μαινάδες στη Θράκη), Μέλα 2.17, Kern (1922) 22κ.εξ. (T 77). Πρβ. Διονυσίου *Οικουμένης Περιήγησις* 575-6 Müller, όπου γίνεται λόγος για τη λατρεία του Διονύσου από Βιστονίδες γυναίκες στην περιοχή της Θράκης (Αψινθο). Πρβ. και Ευστάθ. *Παρεκβολαί* 327.39ff., 328.15).

εξάδελφο του Ορφέα,¹⁵⁶ ενώ στο τέλος του έργου καταφέρνει να εξασφαλίσει για τον Ρήσο ηρωικές τιμές ανάλογες με εκείνες που ήδη απολαμβάνει ο Ορφέας. Έτσι, ο Ρήσος δε θα ταφεί σε τάφο, αλλά θα συνεχίσει να ζει «ζωντανός νεκρός» σε σπήλαιο της γης, όπως ακριβώς και ο εξάδελφός του και προφήτης του Διονύσου, Ορφέας, ο οποίος χρησιμοδοτεί σε σπήλαιο του Παγγαίου.¹⁵⁷ Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί σχετικά πως το θρακικό φύλο των Σατρών, το οποίο αδούλωτο κατοικούσε στα ορεινά της περιοχής, λειτουργούσε μαντείο του Διονύσου, στο οποίο προφήτευαν Βησσοί κατά τον τρόπο του μαντείου των Δελφών.¹⁵⁸

Ο Απολλόδωρος στο τρίτο βιβλίο της *Βιβλιοθήκης* του εντοπίζει τον ίδιο τον Δίονυσο ως ευρετή της αμπέλου στην περιοχή του Στρυμόνα.¹⁵⁹ Αφορμή για την αναφορά στον Δίονυσο αποτελεί η εξιστόρηση της άσχημης υποδοχής που έλαβε ο θεός από τον Λυκούργο, τον ντόπιο βασιλιά των Ηδωνών, οι οποίοι κατοικούσαν στην περιοχή γύρω από τον Στρυμόνα. Ο Δίονυσος μετά μακρά περιπλάνηση στην Αίγυπτο και τη Συρία έφτασε στη Θράκη, όπου ο Λυκούργος τον προσέβαλε εξορίζοντας τον ίδιο και φυλακίζοντας τη συνοδεία του (Μαινάδες και Σάτυροι). Όμως ξαφνικά οι Μαινάδες ελευθερώθηκαν, ενώ ο ίδιος ο Λυκούργος χτυπημένος με τρέλα από τον Δίονυσο, σκότωσε με τσεκούρι τον γιο του, Δύαντα, νομίζοντας πως πρόκειται για κλαδί αμπελιού. Όταν ο θεός Δίονυσος χρησιμοδότησε πως η γη θα απέδιδε καρπούς μόνο με τη θανάτωση του Λυκούργου, τότε οι Ηδωνοί έδεσαν τον Λυκούργο στο Παγγαίο, όπου και βρήκε φριχτό θάνατο με διαμελισμό από άλογα.¹⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικό πως σε όλες τις υπόλοιπες σωζόμενες εκδοχές του μύθου του Λυκούργου -παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις- η ιστορία τοποθετείται στον χώρο της Θράκης (όχι όμως συγκεκριμένα στην περιοχή του Στρυμόνα).¹⁶¹

Στο σύνολο της λατινικής γραμματείας ο συσχετισμός της διονυσιακής λατρείας με τον ποταμό Στρυμόνα απαντά μία και μόνο φορά στο έργο του Ρωμαίου ελεγειακού Προπέριου, και συγκεκριμένα στο τέταρτο ποίημα του τέταρτου βιβλίου των ελεγείων του, το οποίο έχει ως θέμα του την προδοσία της Εστιάδας Ταρπείας

¹⁵⁶ [Ευρ.] *Ρήσ.* 940-45 *καίτοι πόλιν σὴν σύγγονοι πρεσβεύομεν / Μοῦσαι μάλιστα κάπιχρώμεθα χθονί, / μυστηρίων τε τῶν ἀπορρήτων φανὰς / ἔδειξεν Ὀρφεύς, αὐτανέμιοσ νεκροῦ / τοῦδ' ὄν κατακτείνεις σύ.*

¹⁵⁷ [Ευρ.] *Ρήσ.* 962-73 *οὐκ εἶσι γαίας ἐς μελάγχμιον πέδον / τοσόνδε Νύμφην τὴν ἔνερθ' αἰτήσομαι, / τῆς καρποποιοῦ παῖδα Δήμητρος θεᾶς, / ψυχὴν ἀνεῖναι τοῦδ' ὀφειλέτις δέ μοι / τοὺς Ὀρφεύς τιμῶσα φαίνεσθαι φίλους. / κάμοι μὲν ὡς θανῶν τε κοῦ λεύσσαν φάος / ἔσται τὸ λοιπόν· οὐ γὰρ ἐς ταῦτόν ποτε / οὔτ' εἶσιν οὔτε μητρός ὄψεται δέμας· / κρυπτὸς δ' ἐν ἄντροις τῆς ὑπαργύρου χθονὸς / ἀνθρωποδαίμων κείσεται βλέπων φάος, / **Βάκχου προφήτης ὥστε Παγγαίου πέτραν / ῥέκησε, σεμνὸς τοῖσιν εἰδόσιν θεός.***

¹⁵⁸ Ηρόδ. 7.111.5-9 *Οὗτοι οἱ τοῦ Διονύσου τὸ μαντήϊόν εἰσι ἐκτεμημένοι· τὸ δὲ μαντήϊον τοῦτο ἐστὶ μὲν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων· Βησσοὶ δὲ τῶν Σατρῶν εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἱεροῦ, πρόμαντις δὲ ἡ χρέωσα κατὰ περ ἐν Δελφοῖσι, καὶ οὐδὲν ποικιλώτερον.* Περισσότερα για Σάτρες βλ. Εκαταίο *αρ.* Στέφ. Βυζ. s.v. *Σάτραι, Σατροκένται* (= *FGrH* 157, 181 Jacoby τ.1, σελ. 27, 29).

¹⁵⁹ Απολλόδ. 3.5.1.

¹⁶⁰ Για διαφορετικές εκδοχές όσον αφορά το τέλος του Λυκούργου, πρβ. Όμ. *Ιλ.* 6.130-43 με Σ και Kirk (1985) *Ιλ.* 6.132-7: τυφλώθηκε (Θράκη), Σοφ. *Αντ.* 955-8: φυλακίστηκε σε πέτρινη φυλακή, Υγ. *Fab.* 132: θάνατος από πάνθηρες, έκοψε το ένα πόδι του (Ροδόπη), Σερβ. Βεργ. *Αεν.* 3.14: έκοψε τα πόδια του (Θράκη). Η ιστορία του Λυκούργου σε μεγάλο βαθμό ανακαλεί τις αντίστοιχες ιστορίες των Πενθέα (Θήβα), Μινύα (Ορχομενός), Προιτίδων (Άργος).

¹⁶¹ Έτσι και Σ *Ιλ.* 6.133.

κατά την πολιορκία της Ρώμης από τους Σαβίνους (Προπ. 4.4.71κ.εξ.).¹⁶² Η Ταρπεία νιώθοντας σφοδρό έρωτα για τον Σαβίνο Τάτιο, ο οποίος πολιορκούσε και απειλούσε τη χώρα της με αιχμαλωσία, ήταν αποφασισμένη να διαπράξει ακόμα και προδοσία εναντίον της πατρίδας της προκειμένου να ενωθεί μαζί του. Στο υπό εξέταση δίστιχο ο ερωτικός παροξυσμός για τον αγαπημένο της Τάτιο κάνει την Ταρπεία να συμπεριφέρεται σαν μαινάδα στις όχθες του ποταμού Θερμόδοντα. Η μετωνυμική χρήση του ελληνικού *Strymonis* για να περιγράψει τη μαινόμενη κόρη είναι ασφαλώς ενδεικτική της στενής συνάφειας ανάμεσα στον Στρυμόνα και τη διονυσιακή λατρεία. Όμως ο συσχετισμός αυτός βρίσκεται σε μάλλον δυσαρμονική σχέση προς τον Θερμόδοντα, ποταμό του Πόντου, καθιστώντας έτσι τη γεωγραφία του δίστιχου προβληματική. Γιατί μια γυναίκα από τον Στρυμόνα να περιφέρεται ως μανιακή στις όχθες ενός ποταμού στον Πόντο; Είναι μήπως η περίπτωση μιας «χαλαρής», «ποιητικής» γεωγραφίας, όπως και στην περίπτωση της βεργιλιανής και οβιδιανής εκδοχής της ιστορίας του Ορφέα, ο οποίος μπορεί να θρηνεί στις όχθες του Στρυμόνα, αλλά βρίσκει φριχτό θάνατο στον ποταμό Έβρο; Πρόκειται μήπως για ποιητική αβλεψία, ατυχή εφαρμογή φανταστικής γεωγραφίας; Κάθε άλλο, οι δύο γεωγραφικοί όροι (*Strymonis*, *Thermodonta*) χρησιμοποιούνται ως μετωνυμικές συνυποδηλώσεις δύο γυναικείων λογοτεχνικών συμβόλων, της Μαινάδας και της Αμαζόνας αντίστοιχα, ο συνδυασμός των οποίων κάθε άλλο παρά τυχαίος είναι.¹⁶³ Η μορφή της Μαινάδας ως σύμβολο της γυναικείας απόγνωσης είναι γνωστή ήδη από την εποχή του Ομήρου (*Il.* 22.460κ.εξξ.: Ανδρομάχη) και ο συσχετισμός της με την αρχετυπική εικόνα της μαινόμενης από έρωτα βεργιλιανής Διδώς (*Βεργ. Aen.* 4.300κ.εξξ.) είναι σχεδόν αναπόφευκτη στα πλαίσια της λατινικής ποίησης.¹⁶⁴ Με φόντο τέτοιου είδους διακειμενικούς συσχετισμούς ο παράξενος συμφυρμός της Μαινάδας και της Αμαζόνας υπαινίσσεται την προβληματικότητα της ταυτότητας, επομένως την προβληματικότητα της ίδιας της ύπαρξης της ηρωίδας. Ο έρωτας της Ρωμαίας Ταρπείας για τον Σαβίνο Τάτιο επιφέρει την αμφισβήτηση όχι μόνο του δικού της ρόλου, αλλά κυριώς την αμφισβήτηση θεμελιακών και πατροπαράδοτων αξιών της ρωμαϊκής πατριαρχικής κοινωνίας. Στην προκειμένη περίπτωση η ρευστότητα της γεωγραφίας αποτελεί ορατή συνυποδήλωση αυτής ακριβώς της αμφισβήτησης, αλλά και της συνακόλουθης ρευστότητας στον προσδιορισμό της γυναικείας φύσης της Ταρπείας.¹⁶⁵ Αυτή η δύσκολα οριζόμενη ηρωίδα δεν είναι δυνατό παρά να αναζητήσει και στο τέλος να βρει καταφύγιο σε μια εξωπραγματική γεωγραφία, όπου οι παραδοσιακοί (γεωγραφικοί και όχι μόνο) προσδιορισμοί καταρρέουν, επιτρέποντας έτσι την παρουσία μιας στρυμόνιας Μαινάδας στις όχθες του Αμαζόνιου Θερμόδοντα.

¹⁶² Προπ. 4.4.71-2 *illa furit, qualis celerem prope Thermodonta / Strymonis abscisso pectus aperta sinu.*

¹⁶³ Camps (1965) Προπ. 4.4.72, Warden (1978) 182, 187.

¹⁶⁴ Warden (1978) 181. Βλ. και Boyancé (1953) 216.

¹⁶⁵ Αναλυτικότερα για την προβληματικότητα της γεωγραφίας ως αντανάκλαση του προβληματικού προσδιορισμού της γυναικείας φύσης της βλ. την εξαιρετική συζήτηση της Janan (2001) 76-78.

VII. Στρυμόνας και παραποτάμιες θυσίες

Η θεοποίηση των ποταμών και των πηγών αποτελούσε διαδεδομένη θρησκευτική πρακτική των ανατολικών λαών στην αρχαιότητα.¹⁶⁶ Οι προσφορές αναθηματικών δώρων, αλλά και οι θυσίες ζώων σε ποτάμια εντάσσονταν στα λατρευτικά πλαίσια τέτοιου είδους τελετουργικών. Από τον Ηρόδοτο¹⁶⁷ πληροφορούμαστε σχετικά με μια τέτοια θυσία στις όχθες του Στρυμόνα. Η περσική στρατιά κατά τη διάρκεια της καθόδου στην Ελλάδα βρίσκεται στην περιοχή της Φυλλίδας, νοτιοδυτικά του Παγγαίου.¹⁶⁸ Πριν ο στρατός διασχίσει τον Στρυμόνα, οι Πέρσες Μάγοι αναζητώντας αίσιο οιωνό¹⁶⁹ θυσιάζουν στον ποταμό λευκά άλογα¹⁷⁰ συνοδεύοντας τη θυσία με επικλήσεις και λοιπές τελετουργίες μαγείας.¹⁷¹ Η θυσία αλόγων στη θάλασσα φαίνεται πως αποτελούσε τελετουργική πρακτική των Ελλήνων,¹⁷² όμως η θυσία αλόγων σε ποτάμια πρέπει να αποτελούσε πρακτική μάλλον των ανατολικών λαών. Την πρώτη σχετική μαρτυρία βρίσκουμε στην ομηρική *Ιλιάδα* (21.130-32), όπου οι Τρώες ρίχνουν ως προσφορά στο ρεύμα του ποταμού Σκάμανδρου ζωντανά άλογα.¹⁷³ Άλλωστε την ιδιαίτερη λατρεία του νερού με την προσφορά θυσίας ζώων στις όχθες ποταμών, λιμνών ή πηγών ως περσική συνήθεια επιβεβαιώνει και ο Στράβωνας.¹⁷⁴

Η διάβαση του ποταμού από την περσική στρατιά έγινε μέσω γεφυρών στη θέση *Εννέα Οδοί*. Ο Ηρόδοτος παραδίδει την επιπλέον πληροφορία πως, μόλις οι Πέρσες πληροφορήθηκαν το όνομα της περιοχής, ενταφίασαν επί τόπου ζωντανούς εννέα νέους και νέες της περιοχής.¹⁷⁵ Αποφεύγει όμως να δώσει περαιτέρω εξηγήσεις για τη

¹⁶⁶ Nilsson (1955) 236-7, Burkert (1985) 174-5.

¹⁶⁷ Ηρόδ. 7.113.5-114.6 *Ἡ δὲ γῆ αὐτὴ ἢ περὶ τὸ Πάγγαιον ὄρος καλέεται Φυλλίς, κατατείνουσα τὰ μὲν πρὸς ἑσπέρην ἐπὶ ποταμὸν Ἀγγίτην ἐκδιδόντα ἐς τὸν Στρυμόνα, τὰ δὲ πρὸς μεσαμβρίην τείνουσα ἐς αὐτὸν τὸν Στρυμόνα, ἐς τὸν οἱ μάγοι ἐκαλλιερέοντο σφάζοντες ἵππους λευκοῦς. Φαρμακεύσαντες δὲ ταῦτα ἐς τὸν ποταμὸν καὶ ἄλλα πολλὰ πρὸς τούτοις, ἐν Ἐννέα Ὀδοῖσι τῆσι Ἡδωνῶν ἐπορεύοντο κατὰ τὰς γεφύρας, τὸν Στρυμόνα εὐρόντες ἐξενγμένον. Ἐννέα δὲ Ὀδοὺς πυνθανόμενοι τὸν χῶρον τοῦτον καλέεσθαι, τοσοῦτους ἐν αὐτῷ παῖδάς τε καὶ παρθένους ἀνδρῶν τῶν ἐπιχωρίων ζῶντας κατάρυσσον. Περσικὸν δὲ τὸ ζῶντας κατορύσσειν.*

¹⁶⁸ Για την παρουσία της περιοχής αυτής στην ελληνική και λατινική ποίηση βλ. Α.Μιχαλόπουλος (2007).

¹⁶⁹ Έτσι ο Macan (1908) Ηρόδ. 7.113.8: “The meaning of *ἐκαλλιερέοντο* extends “beyond sacrificing with intent to ascertain the will of the gods” (Stein); it seems to carry always the suggestion of obtaining a favourable sign.” Επίσης βλ. τη μετάφραση του Ηρόδ. 7.114 από Rawlinson (1952), αλλά και *LSJ* s.v. *καλλιερέω* II.

¹⁷⁰ Πιθανόν άλογα της περιοχής. Σχετικά με την πανίδα του Στρυμόνα βλ. Σαμσάρης (1976) 30.

¹⁷¹ Η παρουσία των Περσών Μάγων είναι συχνή στο έργο του Ηροδότου (πρβ. 1.107, 120, 128, 132,140, 7.19, 37, 43, 113,191). Περισσότερα για αυτούς και τις αμφιλεγόμενες «μαγικές» υπηρεσίες που προσέφεραν βλ. How-Wells (1912) App. VIII.3 (σσ. 408-9).

¹⁷² Πρβ. Richardson (1993) *Il.* 21.130-2 με βιβλιογραφία ad loc.

¹⁷³ Για τη θυσία αλόγων ως πρακτική των Σκυθών (Ηρόδ. 4.61 με Macan ad loc.) και των Μασσαγετών (Ηρόδ. 1.216, 133, Ξεν. *Ανάβ.* 4.5.35) βλ. Macan (1908) Ηρόδ. 7.113.8. Περισσότερα βλ. Frazer (1898) Παισ. 8.7.2 με παράλληλα (Ιλλυριοί: Σέρβ. Βεργ. *Georg.* 1.12, Τιριδάτης: Τάκ. *Ann.* 6.37, αλλά και Σέξτος Πομπήιος: Δίων Κάσσιος 48.48).

¹⁷⁴ Στράβ. 15.3.14.

¹⁷⁵ Περισσότερα για τον (ψευδο)ιστορικό και (ψευδο)περσικό χαρακτήρα του εθίμου της ζωντανής ταφής βλ. Parker (2004). Ο Macan (1908) Ηρόδ. 114.6 βρίσκει το έθιμο σύμφωνο περισσότερο προς τις θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές των θρακικών φυλών της περιοχής.

βάνανυση αυτή ενέργεια.¹⁷⁶ Πάντως, η τελετουργική θυσία των λευκών ίππων επαυξημένη με τη ζωντανή ταφή των δεκαοκτώ νέων ανδρών και γυναικών είναι προτιμότερο να εννοηθούν ως προσφορές άρρηκτα συνδεδεμένες με συγκεκριμένες ανάγκες παρά ως μέρος ευρύτερης λατρευτικής πρακτικής του θεοποιημένου ποταμού. Σε κάθε περίπτωση ο συνδυασμός των δύο θυσιών είναι ενδεικτικός του μέγεθους και της σπουδαιότητας του ποταμού, για τη διάβαση του οποίου κρίνεται απαραίτητη η αναζήτηση και εξασφάλιση αίσιων οιωτών.

VIII. Ο Στρυμόνας ως γεω-πολιτικό όριο

Η γεωμορφολογία της περιοχής φαίνεται πως ευνόησε σημαντικά, ώστε ο Στρυμόνας και η κοιλάδα του να χρησιμοποιηθούν από πολύ νωρίς ως γεω-πολιτικό όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης.¹⁷⁷ Οι σχετικές αναφορές στο έργο των αρχαίων ιστορικών και γεωγράφων είναι πολυάριθμες και –όχι σπάνια– αντιφατικές μεταξύ τους. Ο Στρυμόνας ως ανατολικό όριο της Μακεδονίας εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του Θουκυδίδη, στα πλαίσια αναφοράς στον Αλέξανδρο Α΄ και την επιτυχή προσάρτησή στο μακεδονικό κράτος της μεταξύ του Αξιού και Στρυμόνα περιοχής το 479 π.Χ. Σύμφωνα με τον ιστορικό, η νεοαποκτηθείσα περιοχή κατοικήθηκε από Μακεδόνες έπειτα από διωγμό των εντόπιων Ηδωνών.¹⁷⁸ Την ίδια πληροφορία επιβεβαιώνει και ο Στράβωνας, περιηγητής της αυγούστειας περιόδου, απαριθμώντας ανάμεσα στους Μακεδόνες κατοίκους της περιοχής επίσης τους Παιόνες και κάποιους ορεσίβιους Θρακικών φυλών.¹⁷⁹ Και για τον Στράβωνα ο Στρυμόνας αποτελεί το όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η περιοχή δυτικά του ποταμού ανήκει στη Μακεδονία, ενώ χαρακτηρίζει θρακική την πέραν του Στρυμόνα προς τα ανατολικά περιοχή, με εξαίρεση την παραθαλάσσια ζώνη, η οποία κατοικείται από Έλληνες.¹⁸⁰

Η μορφολογία του εδάφους, η ευφορία της γης, τα ναυπηγεία και κυρίως τα πλούσια μεταλλεύματα χρυσού και αργύρου στο Παγγαίο¹⁸¹ μετέτρεψαν την περιοχή ανατολικά του Στρυμόνα και δυτικά του Παγγαίου σε διεκδικούμενη ζώνη

¹⁷⁶ Parker (2004) 152.

¹⁷⁷ Πρβ. Casson (1926) 37-43, ιδιαίτ. 39 κ.εξξ.

¹⁷⁸ Θουκ. 2.99.3- 4.4 *τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἐξ Ἄργους, πρῶτοι ἐκτῆσαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστήσαντες μάχη ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ᾤκησαν Φάγητα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἢ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδέων οἰκοῦσιν· τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν στενὴν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτῆσαντο, καὶ πέραν Ἀξιού μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυγδονίαν καλουμένην Ἠδῶνας ἐξελάσαντες νέμονται.*

¹⁷⁹ Στράβ. 7.7.4.31-3 *ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς τῶν Μακεδονικῶν ὄρων καὶ τῶν Παιονικῶν μέχρι Στρυμόνος ποταμοῦ Μακεδόνες τε οἰκοῦσι καὶ Παιόνες καὶ τινες τῶν ὄρεινῶν Θρακῶν.*

¹⁸⁰ Στράβ. 7.7.4.34-8 *τὰ δὲ πέραν Στρυμόνος ἤδη μέχρι τοῦ Ποντικῆς στόματος καὶ τοῦ Αἴμου πάντα Θρακῶν ἔστι πλὴν τῆς παραλίας· αὕτη δ' ὑφ' Ἑλλήνων οἰκεῖται, τῶν μὲν ἐπὶ τῇ Προποντίδι ἰδρυμένων, τῶν δὲ ἐφ' Ἑλλησπόντῳ καὶ τῷ Μέλανι κόλπῳ, τῶν δ' ἐπὶ τῷ Αἰγαίῳ* με Baladié (1998) σελ. 167 σημ.3. Η φαινομενική αντίφαση με τη σχετική αναφορά στο απόσπασμα 10 του έβδομου βιβλίου, όπου ως ανατολικό όριο της Μακεδονίας ορίζεται ο Έβρος και όχι ο Στρυμόνας, είναι πιθανό πως σχετίζεται με την προβληματική παράδοση του κειμένου (βλ. Baladié (1998) ad loc.).

¹⁸¹ Στράβ. 7 απ. 33-4.

μακεδονικής και θρακικής επιρροής. Όπως μας πληροφορεί και πάλι ο Στράβωνας, τόσο ο Φίλιππος Β΄ όσο και ο γιος του, Αλέξανδρος Γ΄, επέκτειναν τα μακεδονικά διοικητικά όρια πέρα από τον Στρυμόνα συμπεριλαμβάνοντας έτσι στην επικράτεια του βασιλείου τους την υπό διεκδίκηση θρακική περιοχή με απώτερο σκοπό την εκμετάλλευση των προσόδων από τα μεταλλεία χρυσού του Παγγαίου.¹⁸² Με την εξάντληση των κοιτασμάτων των μεταλλείων τα διοικητικά όρια της Μακεδονίας συμπίπτουν και πάλι με τα γεωγραφικά, και ο Στρυμόνας γίνεται ξανά το όριο ανάμεσα σε Μακεδονία και Θράκη. Η ίδια κατάσταση διατηρείται μέχρι και το τέλος του μακεδονικού βασιλείου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από τη μαρτυρία του Πολύαινου σχετικά με την απαγόρευση που επέβαλε το 323 π.Χ. ο Αντίπατρος στην Κυννάνα, ετεροθαλή αδελφή του Αλέξανδρου Γ΄, να μην περάσει τον Στρυμόνα.¹⁸³

Ο Στρυμόνας παραμένει το θρακομακεδονικό όριο και στα χρόνια της ρωμαϊκής κατάκτησης, όπως φαίνεται σε σχετικές αναφορές από το έργο του Τίτου Λίβιου.¹⁸⁴ Ο γεω-πολιτικός χαρακτήρας του ποταμού αναδεικνύεται στη διοικητική διαίρεση της Μακεδονίας από τον Αιμίλιο Παύλο (167 π.Χ.), αφού ο Στρυμόνας χρησιμοποιείται ως όριο για τον καθορισμό των δύο από τις τέσσερις διοικήσεις της περιοχής.¹⁸⁵ Ο Στράβωνας στο έβδομο βιβλίο της *Περιήγησής* του¹⁸⁶ μας πληροφορεί ότι τα όρια της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας είχαν συγκεκριμενοποιηθεί στα χρόνια του Αυγούστου στα πλαίσια αναδιοργάνωσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 27 π.Χ. Λίγο αργότερα ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος μπορεί να αναφέρει ως όριο της Μακεδονίας προς τα ανατολικά τον Στρυμόνα,¹⁸⁷ όμως η μαρτυρία του μάλλον ελέγχεται, όπως και πολλές άλλες πληροφορίες σχετικά με τη Μακεδονία, τις οποίες φαίνεται πως άντλησε από παλαιότερες γεωγραφίες (του τύπου του «Περίπλου») και συμπλήρωσε από αυγούστεια αρχεία.¹⁸⁸

¹⁸² Στράβ. 7.7.4.44-48 *ἀπὸ Θεσσαλονικείας μέχρι Στρυμόνος· τινὲς δὲ καὶ τὴν ἀπὸ Στρυμόνος μέχρι Νέστου τὴν Μακεδονία προσνέμουσιν, ἐπειδὴ Φίλιππος ἐσπούδασε διαφερόντως περὶ τὰντα τὰ χωρία ὡστ' ἐξειδιώσασθαι, καὶ συνεστήσατο προσόδους μεγίστας ἐκ τῶν μετάλλων καὶ τῆς ἄλλης εὐφύας τῶν τόπων, ibid 7 απ. 33.13-20 εἶτα τὸ Νέστου στόμα τοῦ διορίζοντος Μακεδονίαν καὶ Θράκην, ὡς Φίλιππος καὶ Ἀλέξανδρος ὁ τούτου παῖς διάρριζον ἐν τοῖς κατ' αὐτοὺς χρόνοις. εἰσὶ δὲ περὶ τὸν Στρυμονικὸν κόλπον πόλεις καὶ ἕτεροι, οἷον Μύρκινος Ἄργιλος Δραβήσκος Δάτον, ὅπερ καὶ ἀρίστην ἔχει χώραν καὶ εὐκαρπον καὶ ναυπήγια καὶ χρυσοῦ μέταλλα, ibid 7 απ. 35.21-4 μετὰ δὲ Ἄθω ὁ Στρυμονικὸς κόλπος μέχρι Νέστου τοῦ ποταμοῦ τοῦ ἀφορίζοντος τὴν κατὰ Φίλιππον καὶ Ἀλέξανδρον Μακεδονίαν. Επίσης πρβ. την αναλυτική αναφορά στον Στρυμονικό κόλπο (7 απ. 32κ.εξ.), τον οποίο ορίζει ανατολικά η Νεάπολη, σημ. Καβάλα, (7 απ. 32) ή η Απολλωνία (7 απ. 35, βλ. Collart (1937) 87-9). Περισσότερα για τον Στρυμονικό κόλπο και τις πόλεις του βλ. Σαμσάρης (1976) 17 σημ.2, Casson (1926) 6κ.εξ.*

¹⁸³ Πολύαιν. 8.60.

¹⁸⁴ Λίβ. 39.27.10, 42.51.5 (περιοχή Παρωρείας) και 38.41.10.

¹⁸⁵ Διοδ. Σικ. 31.8.6.1- 9.4, Λίβ. 45.29.5-7. Αναλυτικά για τη διοικητική οργάνωση της Μακεδονίας και το ρόλο του Στρυμόνα ως διοικητικού ορίου κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κατάκτησης βλ. Papazoglou (1988) 67 κ.εξξ., αλλά και Σαμσάρης (1976) 88κ.εξξ.

¹⁸⁶ Στράβ. 7 απ. 10.

¹⁸⁷ Πλίν. NH 4.38.5-7 *dein Macedoniae terminus amnis Strymon, ortus in Haemo. memorandum in septem lacus eum fundi, priusquam derigat cursum, ibid 4.42.1-3 ita finit Hister a septentrione, ab ortu Pontus ac Propontis, a meridie Aegaeum mare. cuius in ora a Str<y>mone Apollonia (...)*. Πρβ. επίσης και *ibid* 4.4.40, 22.27.6.

¹⁸⁸ Papazoglou (1988) 23.

Η περίπτωση του Ρωμαίου γεωγράφου του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα, Πομπόνιου Μέλα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Μέλα στην περιγραφή της Θράκης κάνει ειδική αναφορά στον ποταμό Στρυμόνα, καθώς και στην περιοχή μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου. Όμως ούτε ο Στρυμόνας ούτε ο Έβρος αναφέρονται ως πολιτικό όριο.¹⁸⁹ Ο γεωγράφος αρκείται στο να δώσει μια περιγραφή των λαών σε ένα πλαίσιο γεωγραφικό παρά μια αυστηρή χωροταξική αναφορά (2.34-5). Οι σχετικές με την περιοχή και τους κατοίκους πληροφορίες που παρατίθενται είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους γενικές και αόριστες, και φαίνεται πως δεν αντλήθηκαν ούτε από τον Ηρόδοτο ούτε από τον Πλίνιο, αλλά μάλλον από κάποια άλλη πηγή που είχε στη διάθεσή του ο Μέλα.¹⁹⁰ Στην προκειμένη περίπτωση η ακριβής οριοθέτηση των επαρχιών της Θράκης (επαρχία από το 46 μ.Χ.) και της Μακεδονίας (επαρχία από το 146 π.Χ.) παραμένει δυστυχώς ασαφής, δίχως να μπορούμε να έχουμε ακριβή εικόνα για τα όρια μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης.

Στη μετα-κλασική λατινική παραγωγή, με εξαίρεση τον Ρωμαίο ιστοριογράφο Αμμιανό Μαρκελλίνο (4^{ος} αι. μ.Χ.), ο οποίος μετακινεί το γεωπολιτικό όριο ανατολικότερα του Στρυμόνα, στην περιοχή του *Ακοντίσματος* (σημ. Καρβάλη),¹⁹¹ οι υπόλοιπες μαρτυρίες στη συντριπτική τους πλειονότητα αναγνωρίζουν παραδοσιακά τον Στρυμόνα ως όριο μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης.¹⁹² Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Σέρβιος, ο αρχαίος σχολιαστής του Βεργιλίου, ο οποίος παρατηρεί στο σχόλιό του στον στίχο 4.507 των *Γεωργικών* πως ο Στρυμόνας, στα δυτικά του Έβρου, είναι ο ποταμός που ορίζει τη Θράκη.¹⁹³ Τέλος, η σχετική αναφορά του Κλαυδιανού στον Στρυμόνα ως θρακικό ποταμό¹⁹⁴ δεν πρέπει να έχει ιστορικό χαρακτήρα, αλλά εντάσσεται μάλλον στα πλαίσια μιας ποιητικής γεωγραφίας.¹⁹⁵

IX. Φυσικός πλούτος και μεταλλεία

Η κοιλάδα του Στρυμόνα αναμφιβίβητα αποτελεί μια από τις πιο εύφορες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου.¹⁹⁶ Η ευφορία του εδάφους από πολύ νωρίς προκάλεσε

¹⁸⁹ Μέλα 2.17.1-3 *paucos amnis qui in pelagus euadunt, uerum celeberrimos Hebrum et Neston <et> Strymona emittit, ibid 2.30.1-6 ultra Nestos fluit, interque eum et Strymona urbes sunt Philippi, Apollonia, Amphipolis; inter Strymona et Athon turris Calarnaea et portus Capru limen, urbs Acanthos et Echinia; inter Athon et Pallenem Cleona et Olynthos. Strymon, sicut diximus, amnis est longaeque ortus et tenuis. alienis subinde aquis fit amplior, et ubi non longe a mari lacum fecit, maiore quam uenerat alueo erumpit.*

¹⁹⁰ Silberman (1988) Mela 2.17ff. σημ.1 σελ.173. Αναλυτικά για τους κατοίκους της περιοχής βλ. Σαμσάρης (1976) 54 κ.εξξ.

¹⁹¹ Μαρκελ. *Res gestae* 27.4.8. Περισσότερα σχετικά με τη μετακίνηση των θρακο-μακεδονικών ορίων στην περιοχή του Ακοντίσματος βλ. Κυριαζόπουλος (1999-2000) σημμ. 26κ.εξ. με βιβλιογραφία ad loc. Για τη θέση του Ακοντίσματος βλ. Κουκούλη – Χρυσανθάκη (1972) 474-5.

¹⁹² Έτσι οι: Σολίνος 9.3, Μαρτιανός Καπέλας (τ. 5^{ου} αι. μ.Χ.) 6.655 κ.εξ. (πρβ. Νικήτας (1993) 142-3), καθώς και δύο σχετικές αναφορές στο έργο *Περίπλους* που αποδίδεται στο *Σκύλακα* (§§66-6 σσ. 53-4 Müller 66. *Στρυμών ποταμός· οὗτος ὀρίζει Μακεδονίαν καὶ Θράκην. 67. Διήκει δὲ ἡ Θράκη ἀπὸ Στρυμόνος ποταμοῦ μέχρι Ἰστρου ποταμοῦ τοῦ ἐν τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ.*

¹⁹³ Σέρβ. Βεργ. *Georg.* 4.507 *Strymon autem amnis est finiens Thraciam, sed hic pro Hebro positus.*

¹⁹⁴ Κλαυδ. *In Ruf.* 1.336 (26) και 337 (27), *In Eutr.* 11.162 (173), *Gigantom.* 67 (407) και 68 (408), *Bell. Get.* 178 (246).

¹⁹⁵ Pace Κυριαζόπουλος (1999-2000).

¹⁹⁶ Πρβ. Casson (1926) 52 κ.εξξ., Σαμσάρης (1976) 32-42.

το έντονο ενδιαφέρον των Αθηναίων για την περιοχή, γι' αυτό και ο Κίμωνας, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος,¹⁹⁷ επαινέθηκε ιδιαίτερα από τους συμπατριώτες του για το ότι κατάφερε να εξασφαλίσει για την Αθήνα την περιοχή με την κατάληψη της Ηϊόνας. Μάλιστα το αθηναϊκό ενδιαφέρον για την περιοχή παρέμεινε αμείωτο μέχρι και τη μακεδονική κατάκτηση. Πέρα όμως από τον γεωργο-κτηνοτροφικό και αλιευτικό πλούτο της η περιοχή φημιζόταν ιδιαίτερα και για την ξυλεία της, η οποία ήταν κατάλληλη για τη ναυπήγηση πλοίων.¹⁹⁸ Επιπρόσθετα, η πλωιμότητα στο νότιο τμήμα του διευκόλυνε τη μεταφορά ξυλείας από το Παγγαίο προς τα ναυπηγεία που υπήρχαν στις εκβολές του Στρυμόνα.

Περισσότερο όμως από όλα η περιοχή του Στρυμόνα φημιζόταν για τη γειννιάσή της με την περιοχή του χρυσοφόρου Παγγαίου και του Δάτου.¹⁹⁹ Πολυάριθμες είναι οι αναφορές στα μεταλλεία χρυσού και αργύρου στο έβδομο βιβλίο της *Γεωγραφίας* του Στράβωνα.²⁰⁰ Πρόκειται για δύο μεγάλα κοιτάσματα, από τα οποία το πρώτο, η Σκαπτή ύλη, στις ΝΑ πλαγιές του Παγγαίου, απέναντι από τη Θάσο, έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁰¹ Το δεύτερο, τα Άσυλα,²⁰² στο λοφίσκο του Διονύσου, στον ορεινό όγκο κοντά στις Κρηνίδες-Φιλίππους, στα ανατολικά του Παγγαίου, ανακαλύφθηκε γύρω στα 360 π.Χ. και το εκμεταλλεύτηκε κυρίως ο Φίλιππος Β'²⁰³ για να «κόψει» τους περίφημους χρυσούς «Φιλίππους» (νόμισμα).²⁰⁴

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Στράβωνας,²⁰⁵ ο πλούτος της περιοχής έμεινε παροιμιώδης (*Δάτον αγαθών*).²⁰⁶ Αναφορά στον χρυσό της περιοχής του Στρυμόνα

¹⁹⁷ Πλούτ. *Κίμων* 3-4 *οὕτω δὲ λαβὼν τὴν πόλιν ἄλλο μὲν οὐδὲν ἀξιόλογον ὠφελήθη, τῶν πλείστων τοῖς βαρβάροις συγκατακαέντων, τὴν δὲ χώραν εὐφυεστάτην οὖσαν καὶ καλλίστην οἰκῆσαι παρέδωκε τοῖς Ἀθηναίοις.*

¹⁹⁸ Ηρόδ. 5.23.9-12 « Ἔβασίλει, κοῖόν τι χρῆμα ἐποίησας, ἀνδρὶ Ἑλληνι δεινῶ τε καὶ σοφῶ δοῦς ἐγκτίσασθαι πόλιν ἐν Θρηάκῃ, ἵνα ἴδῃ τε ναυπηγήσιμός ἐστι ἄφθονος καὶ πολλοὶ κωπέες καὶ μέταλλα ἀργύρεα», Θουκ. 4.108.1-3 *Ἐχομένης δὲ τῆς Ἀμφιπόλεως οἱ Ἀθηναῖοι ἐς μέγα δέος κατέστησαν, ἄλλως τε καὶ ὅτι ἡ πόλις αὐτοῖς ἦν ὠφέλιμος ξύλων τε ναυπηγησίμων πομπῇ καὶ χρημάτων προσόδῳ.*

¹⁹⁹ Σχετικά με το γεωγραφικό εντοπισμό του Δάτου και το συσχετισμό του με τις Κρηνίδες και τους Φιλίππους βλ. Jones (1924) σημ.2 σελ. 358 με βιβλιογραφία, Casson (1926) 66-8, 88-90, Collart (1937) 39-46, 138κ.εξ.

²⁰⁰ Στράβ. 7 απ. 33.16-20 *εἰσὶ δὲ περὶ τὸν Στρυμονικὸν κόλπον πόλεις καὶ ἕτεραι, οἷον Μύρκινος Ἀργίλος Δραβήσκος Δάτον, ὅπερ καὶ ἀρίστην ἔχει χώραν καὶ εὐκαρπὸν καὶ ναυπήγια καὶ χρυσοῦ μέταλλα· ἀφ' οὗ καὶ παροιμία Δάτον αγαθῶν, ὡς καὶ ἀγαθῶν ἀγαθίδας, απ. 34 Ὅτι πλείστα μέταλλά ἐστι χρυσοῦ ἐν ταῖς Κρηνίσιν, ὅπου νῦν οἱ Φίλιπποι πόλις ἰδρυται, πλησίον τοῦ Παγγαίου ὄρους· καὶ αὐτὸ δὲ τὸ Παγγαῖον ὄρος χρυσεῖα καὶ ἀργυρεῖα ἔχει μέταλλα καὶ ἡ πέραν καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ μέχρι Παιονίας· φασὶ δὲ καὶ τοὺς τὴν Παιονίαν γῆν ἀροῦντας εὐρίσκειν χρυσοῦ τινα μόρια, απ. 36.2-6 εἴκοσι. παρὰ δὲ τὴν παραλίαν τοῦ Στρυμόνος καὶ Δατηνῶν πόλις Νεάπολις καὶ αὐτὸ τὸ Δάτον, εὐκαρπα πεδία καὶ λίμνην καὶ ποταμοὺς καὶ ναυπήγια καὶ χρυσεῖα λυσιτελεῖ ἔχον, ἀφ' οὗ καὶ παροιμιάζονται Δάτον αγαθῶν ὡς καὶ ἀγαθῶν ἀγαθίδας.*

²⁰¹ Θουκ. 1.100.2, 101.3, 4.105.1.

²⁰² Πρβ. Αππιαν. *Εμφ. πόλ.* 4.13.106.1-3 *Φιλίππων μὲν οὖν ἐστὶν ἕτερος λόφος οὐ μακρὰν, ὃν Διονύσου λέγουσιν, ἐν ᾧ καὶ τὰ χρυσεῖα ἐστὶ τὰ Ἄσυλα καλούμενα.*

²⁰³ Διόδ. Σικ. 16.8.6κ.εξξ.

²⁰⁴ Baladié (1989) 167 σημ. 4. Περισσότερα για τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου της περιοχής βλ. Casson (1926) 59-66 (ιδιαίτερα του Παγγαίου 63-66) και 77-9.

²⁰⁵ Στράβ. 7 απ. 33.16-20 και 36.2-6

²⁰⁶ Πρβ. Πολυδεύκης 7.31, Αρποκρατίων s.v. *Δάτος*, Ζηνόβιος 3.11 (*Paroemiogr. gr.* 1.60κ.εξ. *Δάτος αγαθῶν*). Επίσης *Δάτος* ἢ *Θάσος αγαθῶν*, βλ. σχετικά Ευστάθ. *Παρεκβ.* 316.31-6 Müller (1832).

βρίσκουμε και στο λεξικό του Σου(ί)δα,²⁰⁷ ενώ ο Νόννος στα *Διονυσιακά* του (έργο του πέμπτου αιώνα μ.Χ.) αναφέρει ότι ο Ποσειδώνας προσέφερε στην Αμυμόνη ως γαμήλιο δώρο τον άργυρο του ποταμού Στρυμόνα.²⁰⁸ Ο Λίβιος πάλι μας πληροφορεί πως πέρα από τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου στην περιοχή υπήρχαν και ορυχεία σιδήρου και χαλκού, των οποίων η εκμετάλλευση παρέμεινε στα χέρια των Μακεδόνων ακόμα και μετά την κατάληψη της Μακεδονίας από τον Αιμίλιο Παύλο στα 167 π.Χ.²⁰⁹ Τέλος, σύμφωνα με τον Ιάσονα τον Βυζάντιο²¹⁰ στον Στρυμόνα υπήρχε συγκεκριμένος παυσίλυπος λίθος, ο οποίος προσέφερε στον κάτοχό του άμεση απαλλαγή από κάθε στεναχώρια.

X. Χλωρίδα και πανίδα

Πολλές και ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που διασώζουν οι αρχαίοι συγγραφείς σχετικά με τη χλωρίδα και την πανίδα του ποταμού.²¹¹ Πιο συγκεκριμένα, το φυτό εκείνο για το οποίο είναι περισσότερο γνωστός ο Στρυμόνας στην αρχαιότητα είναι ο τρίβολος (*trapa natans*, ελλ. τρούφ(φ)α),²¹² αφού στο ποτάμι φαίνεται πως επικρατούσαν οι απαραίτητες για την ανάπτυξη του φυτού συνθήκες. Πληροφορίες σχετικές με το βάθος του ποταμού και τον ελώδη χαρακτήρα του μπορούμε να αντλήσουμε από το έργο του Θεόφραστου *Περί φυτῶν ιστορίας*,²¹³ το επίγραμμα 9.707 της *Παλατινής Ανθολογίας*,²¹⁴ το οποίο αποδίδεται στον Τύλλιο Γέμινο, καθώς και την *Naturalis Historia* του Πλινίου του πρεσβύτερου.²¹⁵ Ειδικότερα οι πληροφορίες τόσο του Θεόφραστου όσο και του Γέμινου εξαιτίας της ακρίβειας των λεπτομερειών τους ενδέχεται να αποτελούν προϊόν αυτοψίας. Επιπλέον από τον Πλίνιο και τον Διοσκορίδη πληροφορούμαστε πως οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν τα φύλλα του φυτού ως τροφή για τα άλογά τους, ενώ από τον

²⁰⁷ Σου(ί)δας s.v. *Χρυσός Κολοφώνιας*: οί Κολοφώνιοι τὸν κάλλιστον χρυσὸν εἰργάσαντο· καὶ γὰρ πολὺ φασι παραλλάττειν τοῦ ἄλλου τὸν Κολοφώνιον χρυσόν. καὶ τάχα ἴσως οἱ ἐκπεσόντες τῆς οἰκείας Λυδῶν τὰ περὶ Θράκην καὶ Στρυμόνα χρύσεια κατέσχον μέταλλα σὺν τισιν Ἰώνων καὶ ἐσπούδασαν περὶ τὸν χρυσόν. λύσις ὄνειρου· χρυσὸν κρατῶν ἄπρακτος ὧν θέλεις ἔση.

²⁰⁸ Νόννος *Διον.* 43.417-8 (...) καὶ ἀργυρῆς ἀπὸ πέτρης / Στρυμῶν ὅσσα μέταλλα καὶ ὀπῶσα Γεῦδις ἀεῖρει / ἔδνον Ἀμυμόνη δωρήσατο Κυανοχαίτης.

²⁰⁹ Λίβ. 45.29.11.

²¹⁰ Την πληροφορία παραθέτει ο ψευδο-Πλούταρχος *Περί Ποταμῶν* 11.2 *Γεννάται δ' ἐν αὐτῷ λίθος παυσίλυπος καλούμενος· ὃν ἐὰν εὕρη τις πενθῶν, πᾶνεται παραχρήμα τῆς κατεχούσης αὐτὸν συμφορᾶς, καθὼς ἱστορεῖ Ἰάσων Βυζάντιος ἐν τοῖς Θρακικοῖς.*

²¹¹ Για αναλυτικές λεπτομέρειες βλ. Σαμσάρης (1976) 30 (πανίδα) και 31 κ.εξ. (χλωρίδα). Επίσης *idem* (1976) 24-30 σχετικά με τα γεωργικά προϊόντα της περιοχής.

²¹² Περισσότερα για το φυτό βλ. Abbe (1965) 132-3.

²¹³ Θεόφρ. *Περί φυτῶν ιστορίας* 4.9.1-6 *Ἐκαστοὶ δ' τῶν ποταμῶν εὐόκασιν ἰδιὸν τι φέρειν, ὥσπερ καὶ τῶν χερσαίων. ἐπεὶ οὐδ' ὁ τρίβολος ἐν ἄπασιν οὐδ' πανταχοῦ φύεται, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐλώδεσι τῶν ποταμῶν· ἐν μεγίστῳ δ' βάθει πενταπήχει ἢ μικρῷ μείζονι, καθάπερ περὶ τὸν Στρυμόνα.* Πρβ. επίσης *ibid* 6.5.3, 7.8.1.

²¹⁴ Βλ. σημ. 35.

²¹⁵ Πλίν. *NH* 21.98 *Tribulus non nisi in palustribus nascitur. dura res alibi, iuxta Nilum et Strymonem amnes <r>ecipitur in cib<o>s, inclinatus in uadum, folio <lato> atque effigie ulmi, pediculo longo.*

καρπό παρασκεύαζαν για τους ίδιους ένα νόστιμο είδος ψωμιού.²¹⁶ Οι ρίζες και ο σπόρος είχαν φαρμακευτικές ιδιότητες, όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και ο Γαληνός.²¹⁷

Ίχθυοφόρος αποκαλείται ο Στρυμόνας από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό²¹⁸ γύρω στα μέσα του τέταρτου αιώνα μ.Χ. Πράγματι ο ποταμός στην αρχαιότητα υπήρξε περίφημος για τα ψάρια του. Από τον Αιλιανό πληροφορούμαστε πως ο Στρυμόνας είναι ο μόνος ποταμός στην Ευρώπη, όπου μπορεί κανείς να συναντήσει το ψάρι γλάνης (*Parasilurus Aristotelis*).²¹⁹ Αναλυτικές πληροφορίες για τον γλάνη (συγκεκριμένα τον τρόπο ψαρέματός του στα τέλη Μαΐου) παραθέτει ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί τὰ ζῶα ἱστορία*.²²⁰ Στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης κάνει λόγο και για τα χέλια του Στρυμόνα.²²¹ Από δύο αποσπάσματα της αττικής Μέσης Κωμωδίας, τα οποία διασώζει ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές* του, αντλούμε τη σχετική πληροφορία πως τα χέλια του Στρυμόνα ήταν περίφημα για το μέγεθος και το πάχος τους.²²²

Όσον αφορά τα πουλιά που παρεπιδημούν στον ποταμό, πέρα από τους γερανούς και τους κύκνους που αναφέραμε παραπάνω,²²³ ο Αριστοτέλης επίσης αναφέρεται σε

²¹⁶ Πλίν. *NH* 22.27 *Tribuli unum genus in hortis nascitur, alterum in fluminibus tantum. sucus ex iis colligitur ad oculorum medicinas; est enim refrigerantis naturae et ideo utilis contra inflammationes collectionesque. ulcera per se erumpentia et praecipue in ore cum melle sanat, item tonsillas. potus calculos frangit. Thraces, qui ad Strymona habitant, foliis tribuli equos saginant, ipsi nucleo uiuunt panem facientes praedulcem et qui contrahat ventrem. radix caste pureque collecta discutit strumas, semen adalligatum uaricum dolores sedat, tritum uero in aqua sparsum pulices necat.*

Διοσκορ. *Περί ὕλης ἰατρικῆς* 4.15.2.8-11 (=Οριβάσιος *Collectiones medicae* 12 T 20.9κ.εξ.) οἱ δὲ περὶ τὸν Στρυμόνα ποταμὸν Θρᾶκες τῆ μ ν πόα χλωρᾶ ἵπποτροφοῦσι, τὸν δὲ καρπὸν, ὄντα γλυκὺν καὶ τροφίμον, σιτοποιοῦσι χρώμενοι αὐτῷ ἀντὶ ἄρτου.

²¹⁷ Γαλην. *Υγιειν.* 6.196.8-10 Kuehn οὕτω γοῦν καὶ ἡμεῖς ἐν Μακεδονία ποτὲ γευσάμενοι τοῦ κατὰ τὸν Αὐλῶνα τὸν περὶ τῷ Στρυμόνι γεννωμένου τῆς αὐτῆς εἶναι δυνάμεως ἐγνωρίσαμεν αὐτὸ τῷ καλουμένῳ Ἰσπανῷ.

²¹⁸ *Επιστ.* 4.7.3.

²¹⁹ Αἰλιαν. *Περί ζῶων ιδιότητος* 12.14 Ὁ δὲ γλάνις ἐστὶ μὲν περὶ τὸν Μαϊάνδρον καὶ τὸν Λύκον τοὺς Ἀσιανούς ποταμούς, τῆς δὲ Εὐρώπης περὶ τὸν Στρυμόνα, καὶ σιλούρω μὲν τὸ εἶδος ὁμοίος ἐστὶ. πέφυκε δὲ φιλοτεκνότατος ἰχθύων οὖτος. ὅταν γοῦν ἡ θήλεια ἀποκυῆση, ἡ μὲν ἀφεῖται τῆς ὑπὲρ τῶν τέκνων φροντίδος, οἷα δήπου λεχῶ, ὁ δὲ ἄρρην τῆ φρουρᾷ τῆ τῶν βρεφῶν ἐαυτὸν ἐπιτάξας παραμένει, πᾶν ἀναστέλλων τὸ ἐπιβουλεύον. ἰκανὸς δὲ ἐστὶ καὶ ἄγκιστρον καταπιεῖν, ὡς Ἀριστοτέλης φησὶν. Βλ. καὶ Peck (1970) 278 σημ.β.

²²⁰ Αριστ. *Περί τὰ ζῶα ἱστορία* 592a 5-10 (=σημ. 45). Ιδιαίτερα για τον προστατευτικό ρόλο του αρσενικού κατά την αναπαραγωγή πρβ. *ibid* 490a 5κ.εξ., 568a 23-568b 22, 592a 5- 10, 621a 21- 621b 2. Περισσότερα βλ. Peck (1970) 278 σημ.β.

²²¹ Αριστ. *HA* 592a 5-10.

²²² Αρχέστρατος απ. 18 R (= Αθην. 7.53.13 Kaibel) καὶ περὶ τῆς ἐγγέλους δ' Ἀρχέστρατος οὕτως ἱστορεῖ· ἔγγελυν αἰνῶ μὲν πάσαν, πολὺ δ' ἐστὶ κρατίστη / Ῥηγίου ἀντιπέρας πορθμοῦ ληφθεῖσα θαλάσσης· / ἔνθα σὺ τῶν ἄλλων πάντων, Μεσσήνιε, θνητῶν / βρῶμα τιθεῖς τοιόνδε διὰ στόματος πλεονεκτεῖς. / οὐ μὴν ἀλλὰ κλέος γ' ἀρετῆς μέγα κάρτα φέρουσι / Κωπαῖαι καὶ **Στρυμόνιαι**. μεγάλαι τε γάρ εἰσι / καὶ τὸ πάχος θαυμασταί. ὁμῶς δ' οἶμαι βασιλεύει / πάντων τῶν περὶ δαῖτα καὶ ἡδονῆ ἡγεμονεύει / ἔγγελυς, ἡ φύσει ἐστὶν ἀπύρηνος μόνος ἰχθύς (...), καὶ Αντιφάνης *Θαμύρα* απ. II.52 K (= Αθην. 7.56.17-9 Kaibel) ὅτι δὲ καὶ αἱ Στρυμόνιαι ἐγγέλεις δι' ὀνόματος ἦσαν φησιν ἐν *Θαμύρα Ἀντιφάνης*. καὶ σοῦ γ' ἐπώνυμός τις ἐν φήμαις βροτῶν / *Θρηῆκας κατάρδων ποταμὸς ὀνομασμένος / Στρυμών, μεγίστας ἐγγέλεις κεκτημένος.*

Πρβ. Αθην. *Επιτ.* τόμ.2.1.σελ.132. στ.28 κ.εξξ., Ευστάθ. *Ομ. Ιλ.* 21.353 τόμ. 4, σελ. 516 στ.7 κ.εξξ.

²²³ Βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο «Στρυμόνιοι γερανοί – Παγωμένος Στρυμόνας.»

πελεκάνους, οι οποίοι γύρω στα μέσα Σεπτεμβρίου (αρχαίος μήνας *Βοηδρομιών*) μεταναστεύουν από τον Στρυμόνα προς τον ποταμό Ίστρο (Δούναβη).²²⁴

Ειδική αναφορά, τέλος, θα πρέπει να γίνει στα άλογα που εκτρέφονταν στην περιοχή του Στρυμόνα, τα οποία, όπως μας πληροφορεί ο αυγούστειος Ρωμαίος ποιητής Γράττιος στο έργο του *Cynegeticon* χρειάζονταν μικρή περιποίηση.²²⁵ Ο Στρυμόνας αναφέρεται ως γνωστός τόπος εκτροφής αλόγων και στον *Αγαμέμνονα* του Σενέκα,²²⁶ ενώ ο Στάτιος στη *Θηβαΐδα* του αναφέρει ότι το όνομα ενός από τα άλογα που παίρνουν μέρος στις αρματοδρομίες των νεκρικών άθλων για το νεκρό Αρχέμορο, γιο του Λυκούργου, ονομάζεται *Strymon*.²²⁷

XI. Παρουσία σε καταλόγους ποταμών

Η αδιάλειπτη παρουσία του Στρυμόνα σε καταλόγους (ποιητικούς, γεωγραφικούς), οι οποίοι εκτείνονται χρονικά από την ησιόδεια *Θεογονία* μέχρι και τον *Liber memorialis* του Αμπέλιου Λούκιου (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.) και περιέχουν τα πιο σημαντικά ποτάμια της οικουμένης, είναι αξιοσημείωτη, όχι μόνο ως ένδειξη της σταθερής παρουσίας του ποταμού στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, αλλά πολύ περισσότερο ως απόδειξη της σπουδαιότητας του ποταμού.²²⁸

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η παρουσία του ποταμού Στρυμόνα στο σύνολο της κλασικής γραμματείας από τις απαρχές της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και δια μέσου της λατινικής γραμματείας μέχρι την ύστερη αρχαιότητα και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους είναι σταθερή και αδιάλειπτη και μάλιστα καλύπτει ένα ευρύτατο ειδολογικό φάσμα (έπος, τραγωδία, ιστορία, γεωγραφία κ.ά.). Ο ποταμός από πολύ νωρίς φαίνεται πως απέκτησε μυθικές διαστάσεις, ενώ η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση του σε συνδυασμό με τον εξαιρετο (φυσικό, μεταλλευτικό) πλούτο της γύρω περιοχής υποστήριξαν και ενίσχυσαν σημαντικά τη γεωστρατηγική σπουδαιότητά του. Ιδιαίτερα στα πλαίσια της λατινικής λογοτεχνίας, της ποίησης κυρίως, ο Στρυμόνας με τους γερανούς, τους βοριάδες και τη σύνδεσή του με τον μυθικό ποιητή Ορφέα αναδείχθηκε σε έναν ευρύτατα διαδεδομένο λογοτεχνικό τόπο με αδιάλειπτη παρουσία και πολύπλευρη λειτουργία απηχώντας ενδεχομένως διαχρονικά τη σπουδαιότητα της περιοχής.

²²⁴ Αριστ. *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορία* 597a.9κ.εξξ. *Καὶ οἱ πελεκᾶνες δ' ἐκτοπίζουσι, καὶ πέτονται ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ἐπὶ τὸν Ἴστρον, κάκεϊ τεκνοποιοῦνται: ἀθροοὶ δ' ἀπέρχονται, ἀναμένοντες οἱ πρότεροι τοὺς ὕστερον, διὰ τὸ ὅταν ὑπερπῶνται τὸ ὄρος ἀδήλους γίνεσθαι τοὺς πρότερος τοῖς ὕστεροις.* Επίσης *ibid* 597a 23-4. *τὰ μὲν γὰρ [ενν. πελεκάνοι] μεταβάλλει τοῦ Βοηδρομιῶνος, τὰ δὲ [ενν. γερανοὶ] τοῦ Μαιμακτηριῶνος.*

²²⁵ Γράττ. *Cyneg.* 517-25, ιδιαίτ. 521-3 *nec magni cultus: sterilis quodcumque remisit / terra sui tenuisque satis producere riui. / sic et Strymonio facilis tutela Bisaltae: / possent Aetmaeas utinam se ferre per arces./ qui ludus Siculis.*

²²⁶ Σεν. *Ag.* 842-4 *egit Threicium gregem, / quem non Strymonii gramine fluminis / Hebruiue ripis pauit tyrannus.*

²²⁷ Στάτ. *Theb.* 6.460-68, ιδιαίτ. 464-5 *audit et Herculeum Strymon Chromin, Euneon audit / igneus Aetion.*

²²⁸ Ησιόδ. *Θεόγ.* 337-45, Οβ. *Met.* 2.241-59, Μέλα 2.17.1-3, Υγ. *Fab.* pr. 6.1-4, Αμπέλ. Λούκ. *Liber* 6.8.1-11.3, Ιππόλ. *Χρονικόν* 237.1- 16.

Βιβλιογραφία

- Abbe, E. (1965). *The plants of Virgil's Georgics. Commentary and woodcuts*, Ithaca and New York.
- Anderson, W.S. (1982). "The Orpheus of Virgil and Ovid: *flebile nescio quid*," στο J. Warden
(επιμ.) *Orpheus: The Metamorphosis of a Myth*, Toronto: 25-50.
- Baladié, R. (1989). *Strabon, Géographie*, tome IV (Livre VII), Paris.
- Belloni, L. (1988). *Eschilo. I Persiani*, Μιλάνο.
- Bömer, F. (1957-8). *P. Ovidius Naso. Die Fasten*, Heidelberg.
- _____ (1969-86). *P. Ovidius Naso. Metamorphosen*, Heidelberg.
- Borgeaud, P. (1991). "Rhésos et Arganthoné" στο P. Borgeaud (επιμ.) *Orphisme et Orphée: en l'honneur de Jean Rudhardt*, 51-9, Genève.
- Boyancé, P. (1953). "Properce" στο *Fondation Hardt, Entretiens sur l'Antiquité Classique*, vol. II: 169-220.
- Broadhead, H.D. (1960). *The Persae of Aeschylus, edited with introduction, critical notes and commentary*, Cambridge.
- Burkert, W. (1985). *Greek Religion, Archaic and Classical*, μτφρ. J.Raffan, Cambridge, MA.
- Camps, W.A. (1965). *Propertius Elegies, book IV*, Cambridge.
- Capponi, F. (1979). *Ornithologia latina*, Genoa.
- Casson, S. (1926). *Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Philip, son of Amyntas*, Oxford.
- Clausen, W.V. (1994). *A commentary on Virgil, Eclogues*, Oxford.
- Collart, P. (1937). *Philippe, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fin de l' époque romaine*, Paris.
- Condos, T. (1970). *The Katasterismoi of the pseudo-Eratosthenes: A mythological commentary and English translation*, PhD Dissertation, Los Angeles.
- Dale, A.M. (1999). *Euripides Alcestis, edited with Introduction and Commentary*, Bristol.
- Dasen, V. (1993). *Dwarfs in ancient Egypt and Greece*, Oxford.
- Fraenkel, R. (1950). *Aeschylus, Agamnenon, edited with a commentary* (v.1. Prolegomena, text, translation, v.2. Commentary on 1-1055, v.3. Commentary on 1056-1673, Appendixes, Indexes), Oxford.
- Frazer, J.G. (1898). *Pausanias's Description of Greece, in six volumes* (vol. IV Commentary on

- books VI-VII), London.
- _____ (ed.) (1921). *Apollodorus, the Library*, vols.2, London, Cambridge, MA.
- Gomme, A.W. (1945-1981). *A Historical Commentary on Thucydides*, vols. 5, Oxford.
- Gow, A.S.F. (εκδ.). *Bucolici Graeci*, Oxford.
- Gow, A.S.F. and Page, D.L. (1965). *The Greek Anthology. Hellenistic Epigrams*, vol.I (Introduction, Text, and Indexes of sources and epigrammatists), vol. II (Commentary and Indexes), Cambridge.
- _____ (1968). *The Greek Anthology. The Garland of Philip and some contemporary Epigrams*, vol. I (Introduction, Text and Translation, Indexes of sources and epigrammatists), vol. II (Commentary and Indexes), Cambridge.
- Guarino Ortega, R (1999). *Los comentarios al "Ibis" de Ovidio: el largo reccorido de una exégesis* (Studien zur klassischen Philologie 115), Frankfurt.
- Hall, E. (1996). *Aeschylus Persians, edited with an Introduction, Translation and Commentary*, Warminster.
- Harrison, S.J. (1991). *Virgil, Aeneid 10, with introduction, translation and commentary*, Oxford.
- Hill, D.E. (1992). "From Orpheus to ass's ears: Ovid, *Metamorphoses* 10.1-11.193", στο T.Woodman and J.Powell (επιμμ.) *Author and audience in Latin literature: 124-37*, Cambridge.
- Hornblower, S. (1991-1996). *A commentary of Thucydides*, vols.2, Oxford.
- Horsfall, N.M. (1974). "Aeschylus and the Strymon", *Hermes* 102: 503-5.
- How, W.W. and Wells, J. (1912). *A commentary on Herodotus, with introduction and appendixes*, (vols.1-2), Oxford.
- Jacoby, F. (εκδ.) (1923-). *Die Fragmente der griechischen Historiker (=FGrHist)*, Berlin-Leiden.
- Janan, M. (2001). *The Politics of Desire: Propertius IV*, Berkeley, Los Angeles and London.
- Johansen, H.F. and Whittle, E.W. (εκδδ.) (1980). *Aeschylus. The Suppliants*, vol. I (Bibliography, Introduction, Text and Apparatus), vol. II (Commentary: lines 1-629), vol. III (Commentary: lines 630-1073, Appendices, Addenda, Indexes), Copenhagen.
- Kern, O. (1922). *Orphicorum fragmenta*, Berlin.
- Kirk, G.S. (1985). *The Iliad: A commentary*, vol.I: books 1-4, Cambridge.
- Kidd, D. (1997). *Aratus Phaenomena. Edited with introduction, translation and commentary*, Cambridge.
- Köster, H. (1928). *Die geographischen Kenntnisse des Aischylos*, διδ. διατρ. Kiel.

Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Χ. (1972). “Via Egnatia, Ἀκόντισμα,” *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα* εἶ

Αθηνών 5: 474-85.

Κυριαζόπουλος, Χ. (1999-2000). «Τα γεωγραφικά όρια της Θράκης σύμφωνα με τις αρχαίες ελληνικές και λατινικές πηγές», *Θρακικά* 12: 15-22 (όπως δημοσιεύτηκε στο διαδικτυακό τόπο: <http://alex.eled.duth.gr/EThM/Thrakika/1999/03.htm>, πρόσβαση 02/07/06).

La Penna, A. (1959). *Scholia in P. Ovidi Nasonis Ibin, introduzione, testo, apparato critico e*

commento (Biblioteca di Studi Superiori 35), Firenze.

Λαζαρίδης, Δ. (1986). “Les Fortifications d’ Amphipolis” στο P. Lériche και Η.

Tréziny (επιμ.) *La fortification dans l’histoire du monde grec. Actes du Colloque International. La fortification et sa place dans l’histoire politique, culturelle et sociale du monde grec* (CNRS Colloque International 614, Δεκέμβριος 1982), 31-8, Paris.

Lesky, A. (1983). *Greek tragic poetry*, μτφρ. M.Dillon, New Haven and London.

Liddell, H.J και Scott, R. rev. and augm. throughout by H. Stuart Jones (εκδ.) (1940). *A Greek-*

English Lexicon (=LSJ), 9th edition, Oxford.

Louis, P. (1956). *Aristote. Les parties des animaux*, texte établi et traduit, Paris.

Macan, R. W. (1908) *Herodotus; The seventh, eighth and ninth books with introduction, text,*

apparatus, commentary, appendices, indices, maps, (vols.1-2), London.

Maehler, H. (εκδ.) (2001). *Pindarus, Pars II. Fragmenta, Indices*, Munich and Leipzig.

Μιχαλόπουλος, Α.Ν. (2004). «Οι αναφορές στο όρος Παγγαίο στη Λατινική λογοτεχνία και το

ελληνικό τους υπόβαθρο» στο Ν. Ρουδομέτωφ (επιμ.) *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Από την*

Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών

Σπουδών, 20-23 Σεπτεμβρίου 2001, Καβάλα: 83-102.

_____ (2007). «Φυλλίς και Αμφίπολις: μύθος και ιστορία στην αρχαία ελληνική και

λατινική ποίηση» στο Ν. Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα. Η Καβάλα και το Αιγαίο, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, Καβάλα, 15 - 18 Σεπτεμβρίου 2005*, Τόμος Β΄, Καβάλα: 155-171.

Michalopoulos, C.N. (2006). *Ovid Heroides 4 and 8. A commentary with introduction*, PhD

Dissertation, Leeds.

- Mineur, W.H. (1984). *Callimachus Hymn to Delos, Introduction and Commentary, (Mnemosyne Suppl. 83-85)*, Leiden.
- Müller, C. (1832). *Geographi Graeci minores, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus instruxit, tabulis aeri incisus illustravit* (vols. I-III), Paris.
- Murray, G. (1913). *The Rhesus of Euripides, translated into English rhyming verse with explanatory notes*, New York.
- Mynors, R.A.B. (1990). *Virgil Georgics, edited with a Commentary*, Oxford.
- Νικήτας, Δ. (1993). «*Thraciarum descriptio: Η εικόνα της Θράκης στην “εθνική” λατινική ποίηση του 4ου μ.Χ. αιώνα*», *ΕΕΦΣ Τμήμ. Φιλολογίας* 3: 139-311.
- Nilsson, M.P. (1955). *Geschichte der griechischen Religion, Band 1. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, Munich.
- Page, D.L. (εκδ.) (1962). *Poetae Melici Graeci*, Oxford.
- Page, T.E. (1924). *The Aeneid of Virgil, books VII-XII*, London.
- Papazoglou, F. (1988). *Les villes de Macedoine à l' époque romaine* (Bulletin de correspondance Hellénique, Suppl. XVI), Paris.
- Parker, R. (1994). “Athenian Religion Abroad” στο R. Osborne and S. Hornblower (επιμ.) (1994). *Ritual, finance, politics: Athenian democratic accounts presented to David Lewis*, 339-46, Oxford.
- _____ (2004). “Sacrificing Twice Seven children: Queen Amestris exchange with the God under the Earth (7.114)” στο V.Karageoghis και Taifacos, I. (επιμ.) *The World of Herodotus, Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia, September 18-21, 2003 and organized by the foundation Anastasios G. Leventis and the Faculty of Letters, University of Cyprus*, Nicosia: 151-7.
- Parroni, P. (1984). *Pomponii Melae, De Chorographia libri tres. Introduzione, edizione critica e commento*, Roma.
- Pfeiffer, R. (εκδ.) (1949). *Callimachus, vol. I. Fragmenta*, Oxford.
- Platnauer, M. (1922). *Claudian, with an English translation, vol.2*, Cambridge, London, MA.
- Powell, J.U.M.A. (1938). *Collectanea Alexandrina, Reliquiae minores Poetarum Graecorum Aetatis Ptolemaicae 323-146 A.C. Epicorum, Elegiacorum Lyricorum cum Epimetris et Indices Nominum*, Oxford.

- Rawlinson, G. (1952). *The History of Herodotus*, Chicago, London, Toronto.
- Rempe, J. (1927). *De Rheso Thracum heroe*, Westfal.
- Richardson, N. (1993). *The Iliad: A commentary, vol. VI: books 21-24*, Cambridge.
- Robert, C. (εκδ.) (1963). *Eratosthenis Catasterismorum reliquiae*, Berlin.
- Robbins, E. (1982). “Famous Orpheus” στο J. Warden (επιμ.) *Orpheus: The Metamorphosis of a Myth*, Toronto: 3-23.
- Roscher, W.H. (ed.) (1884-1937). *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig.
- Σαμσάρης, Δ. (1974). «Το οδικό δίκτυο της Ανατολικής Μακεδονίας απ’ τα αρχαϊκά χρόνια ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση», *Μακεδονικά* 14: 123-37.
- _____ (1976). *Ιστορική Γεωγραφία της ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα* (Μακεδονική Βιβλιοθήκη ΕΜΣ 49), Θεσσαλονίκη.
- Schmidt, E.A. (1990). “ ‘Σχήμα Horatianum’ ”, *WS* 103: 57-98.
- _____ (2002). *Zeit und Form*, Heidelberg.
- Silberman, A. (1988). *Pomponius Mela, Chorographie, texte établi, traduit et annoté*, Paris.
- Smith, W. (1854). *Dictionary of Greek and Roman Geography*, vols.2, London.
- Spaltenstein, F. (1990). *Commentaire des Punica de Silius Italicus (livres 9 à 17)*, Genève.
- Σπυρόπουλος, Η. Σ. (1996). «Ρήσος, βασιλεύς των Ηδωνών, στην αρχαία ελληνική ποίηση», *Η Δράμα και η περιοχή της Δ'*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002, Δράμα: 27-38.
- Thomas, R.F. (1988). *Virgil Georgics, vol. 1: Books I-II, vol. 2: Books: III-IV*, Cambridge and New York.
- Thompson, D' A.W. (1936). *A Glossary of Greek Birds*, London and Oxford.
- Thomson, J.O. (1951). “Place-names in Latin poetry”, *Latomus* 10: 433-8.
- Tucker, T.G. (1889). *The “Supplices” of Aeschylus. A revised text with introduction, critical notes, commentary and translation*, London and New York.
- Warden, J. (1978). “Another Would-Be Amazon: Propertius 4,4,71-72”, *Hermes* 106: 177-87.
- Wartelle, A. (1978). *Bibliographie historique et critique d' Eschyle et de la tragédie grecque 1518-1974*, Παρίσι.
- Watson, L. and P. (2003). *Martial, Select Epigrams*, Cambridge and New York.
- West, M.L. (1966). *Theogony, edited with prolegomena and commentary*, Oxford.
- _____ (1978). *Hesiod, Works and Days, edited with prolegomena and commentary*, Oxford.

Μιχαλόπουλος, Χ. Ν. (2015). Ο ποταμός Στρυμόνας στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία. . Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 227-264.

Χαρίλαος Ν. Μιχαλόπουλος, Ph.D.
Επίκουρος Καθηγητής.
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας,
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, 69100-Κομοτηνή
E-mail: chmichal@helit.duth.gr

**"ἔστι μέντοι καὶ πόλις ἐν Θράκῃ Μαρώνεια, ἣν φασιν εἶναι τὴν ὕφ' Ὀμήρου
Ἰσμαρον καλουμένην." Η Ἰσμαρος και η Μαρώνεια: Λογοτεχνικές
αναφορές σε κείμενα της Αρχαιότητας**

Γεώργιος Π. Τσομής

Επίκουρος Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής
Φιλολογίας στο Δ.Π.Θ.

Υφηγητής Κλασικής Φιλολογίας του
Πανεπιστημίου Goethe, Frankfurt am Main

Περίληψη: Δύο τοπωνύμια χαρακτηρίζουν στην αρχαιότητα την περιοχή της σημερινής Νότιας Ροδόπης: η Ἰσμαρος και η Μαρώνεια. Πρόκειται για μία ή για δύο διαφορετικές θρακικές πόλεις; Με εξαίρεση τον Στράβωνα και τον Πλίνιο οι περισσότεροι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται στην Μαρώνεια, της οποίας η αρχαιότερη ονομασία, όπως παραδίδουν, ήταν Ἰσμαρος. Μία ετυμολογική προσέγγιση των δύο τοπωνυμίων καταδεικνύει ότι έχουν άμεση σχέση μεταξύ τους με αναγωγή στον λαμπρό και καθαρό οίνο. Μάλιστα ο οίνος και τα αμπέλια της περιοχής χαρακτηρίζουν τα δύο αυτά τοπωνύμια στην αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία. Στην λατινική ποίηση οι αναφορές είναι σαφώς περισσότερες και αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι η Θράκη ήταν για τους Ρωμαίους ένας σημαντικός γεωπολιτικός κόμβος. Μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα η σημερινή νότια Ροδόπη διακρινόταν για την καλλιέργεια του αμπελιού και για τη λατρεία του θεού Διονύσου και του μυθικού ποιητή Ορφέα. Τόσο η Ἰσμαρος όσο και η Μαρώνεια, είτε πρόκειται για δύο διαφορετικές πόλεις είτε για μία, λειτουργούσαν συνεκδοχικά στην αρχαία λογοτεχνία για την ευρύτερη περιοχή της Θράκης που εκτεινόταν από τον Δούναβη μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα.

Λέξεις κλειδιά: Ἰσμαρος, Κίκονες, Μάρων, Μαρώνεια, οίνος, μαρμαίρω, *perus*, -a, -um, *Ismara*, *ismarius*

Δύο τοπωνύμια χαρακτηρίζουν στην αρχαιότητα την περιοχή της σημερινής Νότιας Ροδόπης: η Ἰσμαρος και η Μαρώνεια στις ακτές του Αιγαίου πελάγους, ανατολικά των Αβδήρων. Η Ἰσμαρος, πόλη των θρακικών Κικόνων, αναφέρεται για πρώτη φορά στον Ὀμηρο, στη ραψωδία ι της Οδύσσειας, στην αρχή των απολόγων του Οδυσσέα. Οι Κίκονες, σύμμαχοι των Τρώων (Ιλ. Β 846, Ρ 73)¹, δεινοί ιππείς στον πόλεμο (Οδ. ι 49–50) είναι οι πρώτοι τους οποίους ο Οδυσσέας συναντά μετά την αναχώρησή του από την Τροία. Η αφήγηση του Οδυσσέα σχετικά με τη λεηλασία της Ἰσμάρου και τη σύγκρουση με τους Κίκονες (Οδ. ι 39–61), οι οποίοι κατοικούσαν όχι μόνο τα παράλια, όπου ήταν χτισμένη η Ἰσμαρος, αλλά και το εσωτερικό της χώρας (πβ. ι 49), δεν εμπεριέχει στοιχεία από τον κόσμο της φαντασίας ή του παραμυθιού, αλλά αντανακλά την εποχή του ποιητή, τα χρόνια του

¹Ο Ηρόδοτος κάνει λόγο για τους Κίκονες στο 7^ο βιβλίο των Ιστοριών του στο πλαίσιο της εκστρατείας του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας (7.59 με αναφορά στο παρελθόν, 109, 110). Ο Ησύχιος στο λήμμα «Σάιοι» εξηγεί: «ἔθνος, οἱ πρότερον Κίκονες». Ο Στράβων (7 απ. 10, 2 Radt) ονομάζει τον Ορφέα Κίκονα: «ἐνταῦθα τὸν Ὀρφέα διατρίψαι φησι τὸν Κίκονα, ἄνδρα γόητα, ἀπὸ μουσικῆς ἅμα καὶ μαντικῆς καὶ τῶν περὶ τὰς τελετὰς ὀργιασμῶν ἀγυρτεύοντα τὸ πρῶτον, εἴτ' ἤδη καὶ μειζόνων ἀξιοῦντα ἑαυτὸν καὶ ὄχλον καὶ δύναιμιν κατασκευαζόμενον». Ο Ορφέας σε συνάρτηση με τους Κίκονες αναφέρεται επίσης στον Διόδωρο τον Σικελιώτη, *Ἰστ. Βιβλ.* 5.77.3 και στα *Αργοναυτικά* (Ορφ.) 77. Το λεξικό της Σούδας κάνει λόγο για κικονία χώραν και κικόνιον οἶνον. Στον Βεργίλιο, *Geor.* 4.520 οι Κίκονες αναφέρονται σε συνάρτηση με τα διονυσιακά τους μυστήρια. Επίσης, μνημονεύονται και στον Οβίδιο, *Met.* 6. 710, 10.2.

αποικισμού, κατά τη διάρκεια των οποίων γεγονότα όπως αλώσεις πόλεων, ληστρικές επιδρομές και πολεμικές συγκρούσεις με άλλα έθνη θα ήταν ιδιαίτερα συνήθη².

Ίλιόθεν με φέρων άνεμος Κικόνεσσι πέλασσεν,
 Ίσμαρω· ένθα δ' εγώ πόλιν έπραθον, ώλεσα δ' αυτούς. 40
 εκ πόλιος δ' αλόχους και κτήματα πολλά λαβόντες
 δασσάμεθ', ως μή τίς μοι ατεμβόμενος κίοι ίσης.
 ένθ' ή τοι μèn εγώ διερω ποδι φευγέμεν ήμέας
 ήνώγεα, τοι δè μέγα νήπιοι ουκ επίθοντο.
 ένθα δè πολλόν μèn μέθυ πίνετο, πολλά δè μήλα 45
 έσφαζον παρὰ θίνα και ειλίποδας έλικας βοϋς.
 τόφρα δ' άρ' οιχόμενοι Κίκονες Κικόνεσσι γεγώνευν,
 οί σφιν γείτονες ήσαν, άμα πλέονες και άρείους,
 ήπειρον ναίοντες, έπιστάμενοι μèn άφ' ίπων
 άνδράσι μάρνασθαι και οθι χρη πεζόν έόντα. 50
 ήλθον έπειθ', όσα φύλλα και άνθεα γίνεται ώρη,
 ήέριοι· τότε δή ρα κακή Διός αίσα παρέστη
 ήμιν αινομόροισιν, ίν' άλγεα πολλά πάθοιμεν.
 στησάμενοι δ' έμάχοντο μάχην παρὰ νηυσί θοήσι,
 βάλλον δ' άλλήλους χαλκήρεσιν έγχείησιν. 55
 όφρα μèn ήως ήν και άέξετο ιερòn ήμαρ,
 τόφρα δ' άλεξόμενοι μένομεν πλέονάς περ έόντας·
 ήμος δ' ήέλιος μετενίσετο βουλυτόνδε,
 και τότε δή Κίκονες κλίναν δαμάσαντες Αχαιούς.
 έξ δ' άφ' εκάστης νηός ευκνήμιδες έταίροι 60
 όλονθ'· οί δ' άλλοι φύγομεν θανάτον τε μόρον τε.

Από το Ίλιο ο άνεμος φυσώντας με έφερε στους Κίκονες, στην Ίσμαρο. Εκεί εγώ ρήμαξα την πόλη και αυτούς τους αφάνισα. Και αφού πήραμε γυναίκες από την πόλη και θησαυρούς πολλούς τα μοιράσαμε μεταξύ μας έτσι, ώστε να μη φύγει κανείς χωρίς να πάρει ανάλογη μερίδα. Τότε, αλήθεια, εγώ τους πρότρεπα να φεύγουμε με γρήγορα πόδια, όμως εκείνοι οι ανόητοι δεν άκουσαν. Και έπιναν εκεί πολύ κρασί και έσφαζαν πλήθος γιδοπρόβατα κάτω στην αμμουδιά και στρεψοπόδικα καμπυλοκέρατα βόδια. Στο αναμεταξύ όμως οι Κίκονες που σκορπίζονταν φώναζαν, όπως ήταν αναμενόμενο, άλλους Κίκονες που ήταν γείτονές τους και ήταν πιο πολλοί και πιο γενναίοι και κατοικούσαν το εσωτερικό της χώρας και γνώριζαν να πολεμούν από τα άλογα με τους εχθρούς, και αν η ανάγκη το απαιτούσε και πεζοί. Και ύστερα μαζεύτηκαν πρωί-πρωί τόσο πολλοί, όσα είναι τα φύλλα και τα άνθη που γεννιούνται με την άνοιξη. Μας βρήκε λοιπόν τότε τους άμοιρους τύχη κακιά σταλμένη από το Δία, για να δοκιμάσουμε μεγάλες συμφορές. Και αφού παρατάχθηκαν, πολεμούσαν κοντά στα πλοία τα γρήγορα και έριχναν το ένα μετά το άλλο τα χάλκινα κοντάρια τους. Όσο ήταν πρωί και προχωρούσε η άγια μέρα, τόσο αντιστεκόμασταν με πείσμα αποκρούοντάς τους, παρόλο που ήταν περισσότεροι. Όταν όμως ο ήλιος προχωρούσε στη δύση του, την ώρα που οι γεωργοί λύνουν τα βόδια, τότε πια οι Κίκονες κατατρόπωσαν τους Αχαιούς και τους ανάγκασαν να υποχωρήσουν. Και από κάθε καράβι σκοτώθηκαν έξι σύντροφοι με τις όμορφες περικνημίδες, ενώ εμείς οι υπόλοιποι ξεφύγαμε την καταστροφή και το θάνατο. (Μετάφραση Γ. Δ. Ζευγώλη).

²Πβ. επίσης Α. Heubeck και Α. Hoekstra, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Τόμος Β΄. Ραψωδίες Ι–ΙΙ*. Μετάφρ. Ρένα Χαμέτη. Επιμ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα 2005, 139-141.

Ο γεωγράφος Στράβων φαίνεται ότι γνωρίζει την ακριβή γεωγραφική θέση της Ίσμαρος διακρίνοντας τρεις κικονικές πόλεις: Ξάνθεια, Μαρώνεια και Ίσμαρος. Στο μέρος του 7^{ου} βιβλίου της Γεωγραφίας του, το οποίο έχει ανασυντεθεί από δύο ύστερες συλλογές αποσπασμάτων, από αναφορές του Ευσταθίου στο σχολιασμό της Οδύσσειας και από σχόλια άλλων συγγραφέων, διαβάζουμε: «μετά δὲ τὴν ἀνὰ μέσον λίμνην (δηλ. τὴ Βιστονίδα λίμνη) Ξάνθεια Μαρώνεια καὶ Ἴσμαρος, αἱ τῶν Κικόνων πόλεις· καλεῖται δὲ νῦν Ἴσμαρα πλησίον τῆς Μαρωνείας· πλησίον δὲ καὶ ἡ Ἴσμαρις ἐξίησι λίμνη· καλεῖται δὲ τὸ ρεῖθρον Ὀδύ[σ]σειον ρεῖθρον.» (7 απ. 18 Radt)³ Ο Στράβωνας μάλιστα είναι για μας ο πρώτος που μιλά για δύο διαφορετικές πόλεις: Ίσμαρο και Μαρώνεια και μάλλον η πληροφορία αυτή είναι αξιόπιστη. Το γεγονός ότι ο γεωγράφος μᾶς παρέχει πειστικές μαρτυρίες για την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής σαν να την είχε επισκεφτεί ὁ ἴδιος, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ὅτι ο διαχωρισμός αὐτῶν τῶν δύο τοπωνυμίων ἀνάγεται στην ελληνιστική εποχή, κατά την οποία ἡ εκ νέου επεξεργασία τῆς παραδοσιακῆς γεωγραφίας υπαγορεύεται τόσο ἀπὸ τὸ μεγάλο ενδιαφέρον τῶν πεπαιδευμένων καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων γιὰ τὴν ομηρικὴ ἀρχαιότητα ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν εκσυγχρονισμό τῆς χαρτογραφίας καὶ τῆς χωρογραφίας ἐν ὄψει μελλοντικῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ σχολιαστὲς τοῦ Ομήρου, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦν κατὰ κόρον καὶ σχεδόν ἀποκλειστικά τοὺς ἀλεξανδρινούς φιλόλογους, δὲν κάνουν καμία ἀναφορά στὴ Μαρώνεια. Αὐτὸ μᾶς οδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι ὁ Στράβων ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες τοῦ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινούς φιλόλογους ἀλλὰ ἀπὸ σύγχρονες, ἐμπεριστατωμένες γεωγραφικὲς πραγματείες. Σὲ αὐτὸ συνηγορεῖ προφανῶς καὶ ἡ φράση τοῦ Ευσταθίου (1615, 9) «ὡς ὁ γεωγράφος ἱστορεῖ», ἡ ὁποία υποδηλώνει ὅτι αὐτὴ ἡ μαρτυρία περὶ δύο διαφορετικῶν πόλεων δὲν βρίσκεται στὰ ομηρικὰ σχόλια ἀλλὰ μόνο στὸν Στράβωνα⁴. Τὸν γεωγράφο ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ ὁποῖος στὴ Φυσικὴ Ἱστορία τοῦ 4, 42 μιλά γιὰ τὶς πόλεις Δίκαια, Ίσμαρον, Παρθένιον, Φαλεσίνα καὶ Μαρώνεια, ἡ ὁποία ἔφερε παλιότερα τὸ ὄνομα Ορθαγορία (Orthagurea)⁵. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Στράβων, 7 απ. 20 Radt ἀναφέρει ὅτι κοντὰ στὴ Μαρώνεια ὑπάρχει πόλη Ορθαγορία – πιθανόν κοντὰ στὴ σημερινὴ Μάκρη – οδήγησε προφανῶς ἐσφαλμένα τὸν Πλίνιο νὰ θεωρήσει αὐτὸ τὸ τοπωνύμιο ὡς παλιότερο ὄνομα τῆς Μαρωνείας⁶. Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλης τῆς Μαρωνείας βρίσκεται στὸν Ἀρχίλοχο, ὅπως παραδίδει ὁ γραμματικὸς Ἀρποκρατίων (2^{ος} αἰ. μ.Χ.), *Λέξεις τῶν ἰ' ρητόρων* στὸ λήμμα Στρυμῆ: «Στρυμὴ Δημοσθένης ἐν τῷ περὶ τοῦ τριηραρχήματος. Ἡρακλείδης ἢ Φιλοστέφανος ἐν τῷ περὶ νήσων φησὶν "ἀποικίαι δὲ εἰσι Θασίων ἐπὶ τῆς Θράκης Γαληνὸς καὶ Στρυμὴ ἢ νῆσος." ἔστι δὲ ἐμπόριον Θασίων. μνημονεύει τῶν Θασίων πρὸς Μαρωνείτας περὶ τῆς Στρυμῆς

³ Πβ. ἐπίσης Στράβων, 7 απ. 18c Radt (= Ευστάθιος, *Ὀμηρ.* 1615, 10): «Ἡ δὲ ῥηθεῖσα Ἴσμαρος, ἢ καὶ Ἴσμαρα ὕστερον, Κικόνων, φασὶ πόλις ἐγγὺς Μαρωνείας. ἔνθα καὶ λίμνη, ἧς τὸ ρεῖθρον Ὀδύσσειον καλεῖται. ἐκεῖ δὲ καὶ Μάρωνος ἡρῶν, ὡς ὁ γεωγράφος ἱστορεῖ.» Ἡ ὀνομασία Ὀδύσσειον ρεῖθρον βρίσκεται προφανῶς σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν σύγκρουση τοῦ Ὀδυσσεῦ καὶ τῶν συντρόφων τοῦ ἐναντίον τῶν Κικόνων (Ὀδ. ι 39-61).

⁴ Πβ. καὶ Κ. Boshnakov, *Die Thraker südlich von Balkan in den Geographica Strabos*, Stuttgart 2003, 141-142.

⁵ Plin., *H. N.* 4.42: «nunc sunt Dicaea, Ismaron, locus Parthenion, Phalesina, Maronea, prius Orthagurea dicta.»

⁶ Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ κοινῶν πηγῶν μεταξὺ Στράβωνα καὶ Πλίνιου βλ. Boshnakov, ὅ.π. ὑποσ. 4, 143. Γιὰ τὶς ἀρχαίες πηγές που ἀναφέρονται στὴ Μαρώνεια μαζί με βιβλιογραφία μέχρι τὸ 1972 βλ. ἐπίσης Δ. Λαζαρίδης, *Μαρώνεια καὶ Ορθαγορία* (Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις, 16), Ἀθήνα 1972 καὶ Β. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986, 111 κ.ε. Σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὴ Μαρώνεια βλ. Χρῦσα Καραδήμα-Μάτσα, «Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὴ Μαρώνεια: Προβλήματα καὶ προοπτικὲς», σὲ: Δ. Τριαντάφυλλος καὶ Δόμνα Τερζοπούλου (ἐπιμ. ἐκδ.), *Ἀρχαία Θράκη. Πρακτικὰ 2^{ου} Διεθνoῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν. Τόμος II*, Κομοτηνὴ 1997 (Μορφωτικὸς Ὀμιλος Κομοτηνῆς), 557-565.

ἀμφισβητήσεως Φιλόχορος ἐν ε, Ἀρχίλοχον ἐπαγόμενος μάρτυρα.» Ο Ἐκαταίος κάνει επίσης λόγο για τη Μαρώνεια, FGtH 159, 1, 2: «Μαρώνεια· πόλις Κικονίας κατὰ τὴν Θράικην [χερρόνησον]. (Ἐκαταίος Εὐρώπη) <"ἐν δὲ λίμνη Μάρις, ἐν δὲ Μαρώνεια πόλις". Ο Ἡρόδοτος πληροφορώντας μας για την πορεία του Ξέρξη από την Ασία στην Ελλάδα αναφέρει (7.109): „Διαβάς δὲ τοῦ Λίσου ποταμοῦ τὸ ῥέεθρον ἀπεξηρασμένον πόλις Ἑλληνίδας τάσδε παραμείβετο, Μαρώνειαν, Δίκαιαν, Ἄβδηρα. Ταύτας τε δὴ παρεξήκει καὶ κατὰ ταύτας λίμνας ὀνομαστὰς τάσδε· Μαρωνείης μὲν μεταξὺ καὶ Στῦρμης κειμένην Ἴσμαρίδα, κατὰ δὲ Δίκαιαν Βιστονίδα, ἐς τὴν ποταμοὶ δύο ἐσειῖσι τὸ ὕδωρ, Τραῦός τε καὶ Κόμψατος.»⁷ Ἐδῶ δὲν γίνεται λόγος για τὴν Ἴσματο. Ο ῥήτορας Δημοσθένης γνωρίζει τὴν πόλη τῆς Μαρώνειας – πβ. *Πρὸς Πολυκλέα* (50), 20 κ.ε. –, τὸ ἴδιο καὶ ὁ πολυταξιδεμένος ιστοριογράφος Ἐφορος (4^{ος} αἰ. π.Χ.), ὅπως μας παραδίδει ὁ Ἀρποκρατίων στο λήμμα Μαρώνεια (FGH IIA, ἀπ. 38) σε συνάρτηση με τὸν Δημοσθένη μεταφέροντας μάλιστα τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται για τὴν ομηρικὴ Ἴσματο: «ἔστι μὲντοι καὶ πόλις ἐν Θράκη Μαρώνεια, ἣν φασιν εἶναι τὴν ὑφ’ Ὀμήρου Ἴσματον καλουμένην· μνημονεύουσι δὲ αὐτῆς Δημοσθένης τε ἐν τῷ πρὸς Πολυκλέα καὶ Ἐφορος ἐν τῇ δ.» Το ἴδιο καὶ ἡ Σούδα: «Ἴσματο δὲ πόλις, ἣ νῦν Μαρώνεια λεγομένη», καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Τζέτζης στα σχόλιά του στὴν *Ἀλεξάνδρα* τοῦ Λυκόφρονα στ. 815: «Ὀδυσεὺς μετὰ τὴν Ἰλίου πόρθησιν ἐξωσθεὶς ἀνέμοις καταίρει πρὸς Κίκονας καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν Ἴσματον πορθεῖ τὴν νῦν λεγομένην Μαρώνειαν.»⁸ Ο ψευδο-Σκύμνος, GGM 1.676–678 παραδίδει μάλιστα ὅτι σε ἐκείνη τὴν περιοχὴ ζούσαν ἀρχικὰ οὐ Κίκονες τῆς Ἰσμάτου, ἀναφέρει ὅμως ὅτι ἡ Μαρώνεια ἀποτελέσει ἀργότερα κτίση τῶν Χίων: «Εἶτεν Μαρώνει’, οὗ κατοικῆσαι τὸ πρὶν / τοὺς Κίκονας ἱστοροῦσι τοὺς ἐν Ἰσμάτῳ· / αὕτη δὲ Χίων ἐγένεθ’ ὕστερον κτίσις.» Αὐτὴ ἡ μαρτυρία φαίνεται να προήλθε κατὰ ἀναλογία με ἄλλες πόλεις που ἰδρύθηκαν στὶς θρακικὲς ἀκτὲς ἀπὸ πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδας ἡδὴ κατὰ τὸν 7^ο αἰῶνα.

Στὸν Διόδωρο τὸν Σικελιώτη ὁ Μάρωνας συνδέεται με τὸν Ὀσιρι καὶ εἶναι ὁ κτίστης τῆς πόλης Μαρώνειας. Ἡ παλιὰ ταυτοποίηση τοῦ Διονύσου με τὸν Ὀσιρι ἔκανε τὸν Μάρωνα ἀκόλουθο τοῦ δευτέρου. Ο Μάρων ἐρχεται με τὸν Ὀσιρι στὴ Θράκη, ἐξαιτίας τῆς προχωρημένης ἡλικίας του παραμένει ἐκεῖ καὶ ἰδρύει τὴ Μαρώνεια (1.20): «καὶ κατὰ μὲν τὴν Θράκην Λυκοῦργον τὸν βασιλέα τῶν βαρβάρων ἐναντιούμενον τοῖς ὑπ’ αὐτοῦ πραττομένοις ἀποκτεῖναι, Μάρωνα δὲ γηραιὸν ἤδη καθεστῶτα καταλιπεῖν ἐπιμελητὴν τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χώρα φυτευομένων, καὶ κτίστην αὐτὸν ποιῆσαι τῆς ἐπωνύμου πόλεως, ἣν ὀνομάσαι Μαρώνειαν». Ὅμως στὸ 5^ο βιβλίο τῆς Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης κεφ. 79.2 φαίνεται ὅτι ἡ Μαρώνεια προϋπήρχε καὶ δόθηκε ὡς δῶρο στὸν πατέρα τοῦ Μάρωνα Εὐάνθη. Αὐτὴ ἡ μαρτυρία συνδέει τὴ Μαρώνεια με τὴ Χίο, μὴ καὶ ὁ Εὐάνθης ἦταν γιος τοῦ Διόνυσου καὶ τῆς Ἀριάδνης (πβ. σχόλια στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο, *Ἀργ.* 3.996) καὶ ἀδελφός τοῦ Οἰνοπίωνα, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὴ Χίο ἀπὸ τὸν Ραδάμανθυ. Ἡ θεϊκὴ καταγωγή τοῦ Εὐάνθη, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα παραπέμπει στὴν καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ, ἦταν ἡδὴ γνωστὴ στὸν Ἡσίοδο σύμφωνα με τὸν Εὐστάθιο, *Ὀμηρ.* 1623, 44 (= Ἡσίοδ., ἀπ. 238 M.-W.): «Τὸν δὲ Μάρωνα οὗ καὶ δοκεῖ

⁷ Ἀφοῦ πέρασε ὁ Ξέρξης τὴν κοίτη τοῦ Λίσου που εἶχε ξεραθεῖ, πέρασε κοντὰ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πολιτείες Μαρώνεια, Δίκαια καὶ Ἄβδηρα. Προσπέρασε αὐτὲς τὶς πολιτείες καθὼς καὶ λίμνες ὀνομαστὲς, τὴ λίμνη Ἰσμαρίδα, που βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ Μαρώνεια καὶ τὴ Στῦρμη καὶ τὴ Βιστονίδα που εἶναι κοντὰ στὴ Δίκαια καὶ στὴν ὁποία δύο ποταμοὶ ὁ Τραῦός καὶ ὁ Κόμψατος χύνουν τὰ νερά τους.

⁸ Πβ. ἐπίσης καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Τζέτζη στὸ στ. 925 τῆς *Ἀλεξάνδρας* τοῦ Λυκόφρονα, βλ. παρακάτω.

παρώνυμος είναι ή κατά Θράκην Μαρόνεια και ιερῶ ἐτίμησαν οἱ ἐγγώριοι. οὗ τὸν πατέρα Εὐάνθην Ἡσιόδος Οἰνοπίωνός φασιν ἱερὸν ἴστορεῖ υἱοῦ Διονύσου. ὅθεν δοκεῖ καὶ εὐοινεῖν οἷα δῶρον ἔχων αὐτὸ ἐκ τοῦ προγόνου Διονύσου. δοκεῖ δὲ ἀμπέλων ἐπιμελητῆς ὁ Μάρων γενέσθαι μάλιστα ὧν γλυκὺς ὁ οἶνος...» Ο Μάρων, ως γνωστόν, ήταν ιερέας του Απόλλωνα στην Ίσμαρο και δωρητής του έξοχου κρασιού στον Οδυσσέα, όπως μας παραδίδει η Οδύσσεια ι 196–211. Το χωρίο αυτό, εγκιβωτισμένο στη διήγηση του Οδυσσέα για τον κύκλωπα Πολύφημο, συνδέεται με το επεισόδιο των Κικόνων σύμφωνα με την αφηγηματολογική αρχή «παραλείπειν καὶ ὕστερον φράζειν»: το κρασί που θα προσφέρει ο Οδυσσέας στον Πολύφημο ήταν δώρο του Μάρωνα, του ιερέα του Απόλλωνα, τον οποίο μαζί με την οικογένειά του ο Οδυσσέας είχε προστατέψει στη γη των Κικόνων, όταν τη λεηλάτησε.

... ἀτὰρ αἴγεον ἀσκὸν ἔχον μέλανος οἴνοιο,
 ἠδέος, ὃν μοι δῶκε Μάρων, Εὐάνθεος υἱός,
 ἱρεὺς Ἀπόλλωνος, ὃς Ἴσμαρον ἀμφιβεβήκει,
 οὔνεκά μιν σὺν παιδὶ περισχόμεθ' ἠδὲ γυναικὶ
 ἀζόμενοι· ὄκει γὰρ ἐν ἄλσει δενδρήεντι 200
 Φοίβου Ἀπόλλωνος, ὁ δέ μοι πόρεν ἀγλαὰ δῶρα·
 χρυσοῦ μὲν μοι δῶκ' εὐεργέος ἑπτὰ τάλαντα,
 δῶκε δέ μοι κρητῆρα πανάργυρον, αὐτὰρ ἔπειτα
 οἶνον ἐν ἀμφιφορεῦσι δυώδεκα πᾶσιν ἀφύσσας,
 ἠδὺν ἀκηράσιον, θεῖον ποτόν· οὐδέ τις αὐτόν 205
 ἠείδη δμῶων οὐδ' ἀμφιπόλων ἐνὶ οἴκῳ,
 ἀλλ' αὐτὸς ἄλογός τε φίλη ταμίη τε μί' οἴῃ.
 τὸν δ' ὅτε πίνοιεν μεληδέα οἶνον ἐρυθρόν,
 ἐν δέπας ἐμπλήσας ὕδατος ἀνά εἴκοσι μέτρα
 χεῦδ', ὀδμη δ' ἠδεῖα ἀπὸ κρητῆρος ὀδώδει, 210
 θεσπεσίη· τότ' ἂν οὐ τοι ἀποσχέσθαι φίλον ἦεν.

Εἶχα γιδίσιο ασκί με μαύρο γλυκό κρασί που μου το χάρισε ο Μάρωνας, ο γιος του Ευάνθη, ιερέας του Απόλλωνα, που προστάτευε την Ίσμαρο, επειδή τον προστατέψαμε μαζί με το παιδί και τη γυναίκα του από ιερό φόβο, γιατί ἔμενε σε τόπο δασωμένο αφιερωμένο στο Φοίβο Απόλλωνα. Αυτός μου χάρισε λαμπρά δώρα. Μου ἔδωσε επτά τάλαντα από χρυσάφι καλοδουλεμένο, έναν κρατήρα από ατόφιο ασήμι και ἔπειτα μου γέμισε δώδεκα στάμνες με κρασί γλυκό, άκρατο, θεϊκό ποτό. Κανέννας μέσα στο σπίτι από τους δούλους και από τις υπηρέτριες δεν το ἤξερε, παρά ο ίδιος και η γυναίκα του και μία οικονόμα μονάχα. Και όταν ἔπιναν αυτό το γλυκό σαν το μέλι κόκκινο κρασί, αυτός αφού γέμιζε ένα ποτήρι το ἔχυνε μέσα σε εἴκοσι μέτρα νερό και η εξαιρετικά γλυκιά του μυρωδιά ἔβγαινε ευωδιαστή από τον κρατήρα, θεσπέσιο άρωμα. Τότε κανέννας δεν θα του βαστούσε η καρδιά του να μην το πει. (Μετάφραση Γ. Δ. Ζευγώλη)

Όταν αναμίγνυε το κρασί ο Μάρωνας προσέθετε ένα δέπας ανά εἴκοσι μέτρα νερού. Παρά τις δυσκολίες που παρέχει το χωρίο σχετικά με την αναλογία κρασιού και νερού, είναι σαφές ότι το κρασί αυτό ήταν πάρα πολύ δυνατό και για αυτό εξαιρετικό για την επιχείρηση εναντίον του Κύκλωπα. Ο Πολύφημος ἠπие με μεγάλη ευχαρίστηση το «ἠδὺ ποτόν» και ζητούσε και άλλο παραδεχόμενος ότι, μολονότι στους Κύκλωπες η σιτοδότρα γη δίνει κρασί

από μεγάλα σταφύλια που τους τα μεγαλώνει βροχή σταλμένη από το Δία, τούτο το κρασί είναι εκχύλισμα από αμβροσία και νέκταρ (ι 353–359)⁹.

Στον Ευριπίδη, *Κύκλωψ* 141 ο Μάρων είναι γιος του Βάκχου και ανατράφηκε από έναν Σειληνό. Εμφανίζεται πολύ συχνά στα *Διονυσιακά* του Νόννου. Στο έπος αυτό είναι γιος του Σειληνού, αδερφός του Αστραίου και του Ληναίου και ακολουθεί τον Διόνυσο στην εκστρατεία του στις Ινδίες. Στον *Ηρωικό* του Φιλόστρατου (1.4), ο οποίος γνωρίζει πολύ καλά τη Θράκη¹⁰, φαίνεται ότι ο αμπελουργός – το ένα πρόσωπο του διαλόγου – παράγει και πουλά νέο γλυκό κρασί ή κρασί με χαρακτηριστικό άρωμα, το οποίο, όπως πιστεύει ο συνομιλητής του από τη Φοινίκη, θα έχει καλά κρυμμένο, όπως ακριβώς και ο Μάρωνας στην *Οδύσσεια*¹¹. Ας προσέξουμε από το ίδιο έργο και το χωρίο 1.17.2: «καὶ Μάρωνα δὲ τὸν Εὐάνθους ἀδικοῖης ἄν ἐπιφοιτῶντα ταῖς ἐν Ἰσμάρῳ ἀπέλοις καὶ ἡδυοῖνους αὐτὰς ἐργαζόμενον φυτεύοντά τε καὶ κυκλοῦντα, ὅτε δὴ ὄραται τοῖς γεωργοῖς ὁ Μάρων καλὸς τε καὶ ἄβρὸς καὶ ἀναπνέων ποτιμὸν τε καὶ οἰνῶδες.» Ο ἥρωας Μάρων παρουσιάζεται να ξημεροβραδιάζεται στα αμπέλια της Ισμάρου και με το να τα φυτεύει και να σκάβει κοιλώματα γύρω από κάθε αμπέλι (για να το κρατήσει για όσο το δυνατό περισσότερο χρόνο σε υγρή κατάσταση)¹² τα κάνει να παράγουν γλυκό κρασί, ιδιαίτερα δε όταν οι γεωργοί βλέπουν τον όμορφο και λαμπερό Μάρωνα να εκπνέει γλυκιά ανάσα και μυρωδιά κρασιού¹³. Στον *Κύκλωπα* του Ευριπίδη, 616 η λέξη Μάρων δηλώνει το κρασί: «ἀλλ' ἴτω Μάρων». Το ίδιο και σε ένα απόσπασμα του Κρατίνου από το δράμα του *Ὀδυσσῆς* CAF 1.135: «οὔπω ἕπιον τοιοῦτον οὐδὲ πίομαι Μάρωνα» με το σχόλιο του Πολυδεύκη, Ονομ. 6.26: «Κρατῖνος μέντοι τὸν οἶνον μάρωνα εἶρηκεν».

Η βασισμένη σε πραγματικές μαρτυρίες πληροφορία του Πλίνιου του πρεσβύτερου για την αμπελοκομία στη Μαρώνεια και την ποιότητα του μαρωνίτικου κρασιού είναι

⁹«...ἦσατο δ' αἰνῶς / ἡδὺ ποτὸν πίνων καὶ μ' ἦτε δευτέρων αὐτίς· / "δός μοι ἔτι πρόφρων ... / ... / καὶ γὰρ Κυκλώπεσσι φέρει ζεῖδωρος ἄρουρα / οἶνον ἐριστάφυλον, καὶ σφιν Διὸς ὄμβρος ἀέξει· / ἀλλὰ τόδ' ἀμβροσίης καὶ νέκταρός ἐστιν ἄπορρῶξ.» Ἴσως και το κρασί που καταφθάνει καθημερινά από τη Θράκη με τα πλοία των Αχαιών στον Αγαμέμνονα να προέρχεται και από την περιοχή της Ισμάρου (Ιλ. Ι 71–72).

¹⁰Υπάρχουν συχνές αναφορές στη Θράκη, τη γεωγραφία της, τις πόλεις της και τους επώνυμους ήρωές της: πβ. *Ηρωικ.* 1.4, 17.2–6, 23.13, 26.4, 45.6, 48.14.

¹¹Φιλόστρ., *Ηρωικ.* 1.4: «{Φ.} Σὺ δὲ οὐ φιλοχρήματος, ἀμπελουργέ, ζῶν ἐν ταύταις ταῖς ἀπέλοις καὶ ζητῶν ἴσως ὅστις μὲν 661 ὀπωριεῖ καταβαλὼν σοι δραχμὴν τῶν βοτρύων, ὅτῳ δὲ ἀποδώσῃ τὸ γλεῦκος ἢ ὅτῳ τὸν ἀνθοσμῖαν; ὄν, οἶμαι, καὶ κατορωρυγμένον φῆς ἔχειν ὥσπερ ὁ Μάρων.»

¹²Αυτή πρέπει να είναι η σημασία της μετοχής «κυκλοῦντα» σύμφωνα με το σχόλιο για αυτή τη λέξη: «λακκίζειν». Βλ. R. Billiard, *La vigne dans l'antiquité*, Lyon: Lardanchet, 1914, 326–328 και S. Follet, «Philostratus's *Heroikos* and the Regions of the Northern Aegean», σε: Ellen Bradshaw Aitken, Jennifer K. Berenson Maclean (edd.), *Philostratus's Heroikos. Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Leiden, Boston 2004, 227–228.

¹³Το χωρίο αυτό προέρχεται από εκείνο το τμήμα του *Ηρωικού*, το οποίο τελειώνει με μία συνοπτική αναφορά στη θεολογία των ηρώων (16.4–17.6), των οποίων η θέση είναι ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν μεταξύ άλλων οι Βοιωτοί Αμφίάραος και ο γιος του Αμφίλοχος (Οδ. ο 244–248, 253), και δύο Θράκες ο Μάρωνας και ο Ρήσος (Ιλ. Κ 435–445, 474–484). Βοηθούν τους ανθρώπους και είναι ευγενικοί απέναντί τους αλλά αν νιώσουν προσβεβλημένοι και παραμελημένοι από έλλειψη πίστης, πρέπει οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν την οργή τους. Ο Μάρωνας λατρευόταν από παλιά στην περιοχή στο πλαίσιο της θεικής τριάδας (Διός, Διονύσου και Μάρωνος). Η λατρεία του Μάρωνα μαρτυρείται στην περιοχή της Μαρώνειας και από ενεπίγραφες στήλες με τα ονόματα των θεών της θεικής τετράδας (Διός, Ρώμης, Διονύσου και Μάρωνος): «Ἀγαθὴ τύχη Ἰερεὺς Διὸς καὶ Ῥώμης, Διονύσου καὶ Μάρωνος» και ακολουθεί το όνομα και το πατρώνυμο του ιερέα (από τον 2^ο / 1^ο αι. π.Χ.). Βλ. Δ. Τριαντάφυλλος, «Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών», *Θρακική Επετηρίδα* 4 (1983), 425 με υποσ. 24.

χαρακτηριστική και συμφωνεί με την παραπάνω ομηρική διήγηση (*H. N.* 14.53–54): Το πιο φημισμένο κρασί στην αρχαιότητα ήταν αυτό της Μαρόνειας. Οι αμπελώνες της περιοχής αυτής βρίσκονται πολύ κοντά στις θαλάσσιες ακτές της Θράκης, όπως μαθαίνουμε και από τον Όμηρο. Όσον αφορά στην προέλευση του κρασιού αυτού δεν χρειάζεται να ανατρέξουμε σε μύθους, θρύλους και ιστορίες που μας έχουν παραδοθεί. Μόνο αυτή η παρατήρηση αξίζει: Ο Αρισταίος ήταν ο πρώτος, ο οποίος ανέμιξε μέλι με κρασί και αυτό γιατί και τα δύο αυτά προϊόντα είναι κατά γενική ομολογία εξαιρετικής ποιότητας στην περιοχή αυτή. Το κρασί της Μαρόνειας είναι ακόμα μέχρι τις μέρες μας πολύ δυνατό και διατηρεί την αζεπέραστη ισχύ του, όπως μας διαβεβαιώνει και ένας συγγραφέας της εποχής μας ο Λικίνιος Κράσσοσ Μουκιανός, ο οποίος ήταν τρεις φορές ύπατος (67, 70, 72 μ.Χ.) και επισκέφτηκε αυτή την περιοχή. Μας αναφέρει ότι συνηθιζόταν εκεί να αναμειγνύουν ένα μέρος αυτού του κρασιού με οκτώ μέρη νερού. Το κρασί είναι μαύρο στο χρώμα και έχει ένα χαρακτηριστικό δυνατό άρωμα (*odoratum*) – πβ. στην αφήγηση του Οδυσσέα ι 210–211: «ὄδμη δ' ἠδέϊα ἀπὸ κρητῆρος ὀδώδει, / θεσπεσίη» – και με το πέρασμα των χρόνων γίνεται όλο και καλύτερο.¹⁴

Για τον δυνατό χαρακτήρα αυτού του σκουρόχρωμου ερυθρού κρασιού αξίζει εδώ να παραθέσουμε από το *Τιβουλλιανό Corpus* στον Πανηγυρικό για τον Μεσσάλα (βιβλ. 3, ελεγεία 7. περ. 31-27 π.Χ.) το στίχο 57: «*victa Maroneo foedatus lumina Baccho*». Στο ποίημα αυτό εξαιρείται το μεγαλείο του Μεσσάλα, ο οποίος έχει ξεπεράσει τους προγόνους του. Οι επιδόσεις του στον πόλεμο και την ειρήνη είναι εξίσου λαμπρές. Μπροστά στο λαό και το δικαστήριο είναι πιο εύγλωττος από τον Νέστορα και τον Οδυσσέα, του οποίου μάλιστα οι περιπέτειες απαριθμούνται σε μία παρέκβαση (51–81). Με τον στίχο 57 ο ανώνυμος ποιητής αναφέρεται στο θρίαμβο του Οδυσσέα εναντίον του Κύκλωπα στους βράχους της απόκρημνης Αίτνας. Ο Οδυσσέας τον τύφλωσε ενώ κοιμόταν ναρκωμένος από τον Μαρόναιο Βάκχο, το δυνατό Μαρόναιο κρασί, το οποίο ήταν ικανό να ζαλίζει και να αποκοιμίσει τον γίγαντα. Ο ποιητής λοιπόν ακολουθεί την παράδοση για την ποιότητα και τη δύναμη αυτού του κρασιού, στην οποία συχνά αναφέρεται και ο τελευταίος επικός ποιητής της αρχαιότητας Νόννος στα *Διονυσιακά* του: Στο 1^ο βιβλίο, στ. 36–37: «Μαρωνίδος ... ὄδμησ νεκταρέης» (άρωμα από το νέκταρ της Μαρόνειας), στο 11^ο βιβλίο, στ. 517 -518: «οὐδέ μιν οἴνωθεῖσα φιλακρήτω παρὰ ληνῶ / πορφυρέης ἐμέθυσσε Μαρωνίδος ἰκμὰς ἐέρσης». Ο λόγος εδώ για μία από τις Ωρες, τις κόρες του θεού Ήλιου: Δεν έπεφταν χρυσά περίπλοκα πλοκάμια από τσαμπιά σταφύλια στης κόρης το λαιμό, ούτε μεθούσε στα πατητήρια με την άκρατη στάλα της πορφυρής δροσιάς που βγάζει η Μαρόνεια. Στο 15^ο βιβλίο μεθ' ο Διόνυσος τους εχθρούς του στην Ινδία και τους αποτρελαίνει. Ένας μάλιστα από αυτούς τράβηξε ένα κλωνάρι με ελιές νοτισμένο από τις δροσοσταγόνες και ένωθε σαν να πίεζε τα χείλη του στη δροσάτη ρόγα του μαρωνικού σταφυλιού, 15.63: «οἴνωπῆ ραθάμιγγι Μαρωνίδος ἄκρον ὑπήνης.» Ο θεός Διόνυσος μέθυσε τη γη της Ανατολής με της Μαρόνειας τον καρπό, 17.22: «Ἠὼν ἐμέθυσσε Μαρωνίδι γαῖαν ὀπώρη.» Πβ. επίσης: 19, 314: «ὔδασι μᾶλλον ἄεξε Μαρωνίδος οἶνον ὀπώρης».

¹⁴Plin., *H. N.* 14.53–54: «Vino antiquissimo claritas Maroneo in Thraciae maritima parte genito, ut auctor est Homerus. neque enim fabulosa aut de origine eius varie prodita consecramur, praeterquam Aristaeum primum omnium in eadem gente mel miscuisse vino, suavitate praecipua utriusque naturae sponte provenientis. Maroneum vicies tanto addito aquae miscendum Homerus prodidit. durat etiam nu<nc> vis in eadem terra generi rigorque indomitus, quippe cum Mucianus ter consul ex iis qui nuperrime prodidere sextarios singulos octonis aquae misceri compererit praesens in eo tractu, esse autem colore nigrum, odoratum, vetustate pinguescere.»

Κατά την κλασική περίοδο η Μαρώνεια ανήκε στους συμμάχους της Αττικής ηγεμονίας, ενώ μετά την προσάρτησή της στη Μακεδονία – ο Δημοσθένης κάνει λόγο για την υποδούλωσή της από τον Φίλιππο Β΄ (*Κατ' Αριστοκρ.* 183, *Πρὸς Πολυκλ.* 20 κ.ε.) – τελειώνει η αυτόνομη κοπή νομισμάτων, η οποία είχε αρχίσει πριν από το 500 και παρουσίαζε τη λατρεία του Απόλλωνα και του Διονύσου ως τις βασικές λατρείες της περιοχής. Κατά την ελληνιστική εποχή βρίσκουμε τη Μαρώνεια και άλλα μέρη των θρακικών ακτών από την εποχή του Πτολεμαίου του Γ΄ (247– 221 π.Χ.) κάτω από αιγυπτιακή κυριαρχία. Το 200 π.Χ.¹⁵ κατακτιέται από τον Φίλιππο τον Ε΄ (Λίβ., 31.16.4), ενώ από το 194–189 βρίσκεται υπό την κυριαρχία του Αντίοχου του Γ΄ της Συρίας (Λίβ., 38.60.7). Ο Κόιντος Φάβιος απελευθέρωσε την πόλη από την συριακή ηγεμονία, αλλά γρήγορα βρέθηκε πάλι κάτω από την εξουσία του Φιλίππου του Ε΄ (Πολύβ., 22.6, Λίβ., 38.41.8), ο οποίος προξένησε πολλές καταστροφές, όταν η Ρώμη την αναγνώρισε ως ελεύθερη πολιτεία (Πολύβ., 22.13, Λίβ., 39.24, 27.34). Στον πόλεμο εναντίον του Περσέα απέκτησε τελικά η Μαρώνεια την ελευθερία της παρά τις αξιώσεις της Περγάμου (Πολύβ., 30.3, Διόδ. 31.8.8). Κατά τους επόμενους αιώνες εμφανίζεται η πόλη μόνο ως γεωγραφική καταχώριση¹⁶. Ονομαστοί Μαρωνίτες κατά την αρχαιότητα ήταν ο ζωγράφος Αθηνίων. Έζησε τον 4^ο / 3^ο αι π. Χ., ήταν μαθητής κάποιου Γλαυκίωνα από την Κόρινθο. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (*H. N.* 35.134) τον συγκρίνει με το ζωγράφο Νικία και τον προκρίνει γιατί, μολονότι ήταν πιο αυστηρός στα χρώματα, τα έργα του ήταν πιο φωτεινά και ευχάριστα. Ένα γνωστό του έργο ήταν ο Αχιλλέας ντυμένος με γυναικεία ρούχα στη Σκύρο και η αποκάλυψη της ταυτότητάς του από τον Οδυσσέα. Αντίγραφο αυτού του έργου βρισκόταν στην Πομπηία. Το πιο φημισμένο του ήταν ένας δούλος καβαλάρης με το άλογό του. Επίσης γνωστός ήταν και ο γεωπόνος συγγραφέας Ηγεσίας. Κατά τον Βάρρων, *R. R.* I 1.8 συγκαταλέγεται ανάμεσα στους Έλληνες που ασχολήθηκαν με τη γεωπονία ως *Hegesias Maronites* (πβ. επίσης Πλίν., *H. N.* 1.8: «*Hegesias Maroneo ... qui de agricultura scripsit*»).

Είναι χαρακτηριστικό ότι γλωσσικά και ετυμολογικά τόσο η Μαρώνεια όσο και η Ίσμαρος σχετίζονται μεταξύ τους. Η Μαρώνεια και ο μυθικός ιδρυτής της Μάρων έχουν ετυμολογική σχέση με το ρήμα «μαρμαίρω»: λάμπω, αστράπτω, ακτινοβολώ, σπινθηροβολώ, τα ουσιαστικά «μαρμαρυγή» και «αμαρυγή»: λάμψη, ακτινοβολία, ταχεία κίνηση καθώς επίσης και το ρήμα «ἀμαρύσσω»: σπινθηροβολώ, στίλβω, λάμπω. Με αυτή την ετυμολογία συμφωνούν και τα αρχαία ετυμολογικά λεξικά: π.χ. Μεγάλο Ετυμολογικό Λεξικό 77, 39 και Ετυμολογικό *Geniuinum* 590: «Ἀμαρύσσω: τὸ λάμπω· παρὰ τὸ μαίρω, τὸ λάμπω, ἐξ οὗ τὸ μαρμαίρω καὶ μαρμαρυγή καὶ μάρμαρον, ἀφ' οὗ κύριον ὄνομα ἐκ τοῦ μαρῶ μέλλοντος γίνεται Μάρων, ἐξ οὗ μαρύσσω, πλεονασμῶ τοῦ α ἀμαρύσσω, καὶ ἀμάρυγμα.»¹⁷ Αξίζει εδώ να παραβάλουμε στο ρήμα μαρμαίρω το λατινικό επίθετο *merus*, -a, -um (ρίζα *mar-*): καθαρός, φωτεινός, ἀνόθευτος, ἀκήρατος, επίθετο το οποίο χρησιμοποιείται συχνά στη

¹⁵Για τον 2^ο αι. π.Χ. βλ. το ευσύνοπτο ιστορικό περίγραμμα του Δ. Τριαντάφυλλου, ὁ. π. (υποσ. 11), 432 κ.ε.

¹⁶Χαρακτηριστικές μαρτυρίες: Σκυλ., 67, Πλίν., *H. N.* 6.217, Κλαύδ. Πτολεμ., *Γεωγρ.* 3.11.2.

¹⁷Βλ. J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München 1950 (εξελληνισθέν υπό Α. Δ. Παπανικολάου, Αθήναι 1974), HJ. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch, I–III*, Heidelberg 1960–1972, P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968, R. L. Beekes, L. van Beek, *Etymological Dictionary of Greek, Vol. I–II*, Leiden, Boston 2010 στα λήμματα ἀμαρύσσω και μαρμαίρω.

λατινική λογοτεχνία για τον άκρατον οίνον σε αντίθεση με τον με νερό αναμεμιγμένο οίνο¹⁸. Στην ποίηση και την πεζογραφία της περιόδου μετά τον Αύγουστο χρησιμοποιείται το ουδέτερο *merum* ως ουσιαστικό για τον άκρατο οίνο: πβ. Plaut., *Cure.* 1, 2, 35, Hor., *Ep.* 1.19.11, c. 1.36.13, Quint., 8.4.16; Jun., 6.319, 3.283, Val. Fl., 5.595, Plin., *H. N.* 14.22.28 κ.α¹⁹. Αν αφαιρέσουμε από τη λέξη «Ίσμαρος» το σ μπροστά από το μ (εδώ ας παραβάλουμε τις λέξεις σμάραγδος, το σμάραγδι, το οποίο χαρακτηρίζει η ανταύγεια, η διαφάνεια και η φωτεινότητα αλλά και μάραγδος – στον ποιητή Μένανδρο, απ. 315 και σε ελληνικές επιγραφές –) βρισκόμαστε γλωσσικά πολύ κοντά στη λέξη Μαρώνεια²⁰.

Μία παλιά μαρτυρία για την Ίσμαρο μας παρέχει ο πρώτος λυρικός ποιητής Αρχίλοχος, ο οποίος αναφέρεται στον Ίσμαρικό οίνο. Απ. 2 W.: «έν δορι μὲν μοι μᾶζα μεμαγμένη, ἐν δορι δ' οἶνος / Ίσμαρικός· πίνω δ' ἐν δορι κεκλιμένος.». Το νόημα του αποσπάσματος αυτού, μολονότι απλού στη δομή του, δεν είναι και τόσο προφανές και έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα ιδίως όσον αφορά στη σημασία του «έν δορι», το οποίο επαναλαμβάνεται εμφαιτικά τρεις φορές²¹. Το λυρικό εγώ δηλώνει τη σημασία και το ρόλο του όπλου στη ζωή του: Με το όπλο κερδίζει το ψωμί του, με το όπλο το κρασί του και μέσα στις κακουχίες του πολέμου απολαμβάνει κάποιες λιγοστές χαρές. Μία από αυτές είναι ο εξαίσιος Ίσμαρικός οίνος. Ο ποιητής είχε υπηρετήσει ως μισθοφόρος στρατιώτης στην περιοχή της Θράκης, στον τόπο παραγωγής αυτού του θεσπέσιου ποτού, το οποίο υμνεί ο Όμηρος. Το κερδίζει με την εργασία του αλλά και το απολαμβάνει βουτώντας το κρίθινο ψωμί του σε αυτό και πίνοντάς το μέχρι τελευταίας σταγόνας γερμένος πάνω στο δόρυ του είτε κατά την ώρα ανάπαυσης, ξεχνώντας για λίγο τη φρίκη του πολέμου, είτε εν ώρα υπηρεσίας.

Σε αντίθεση με τους Έλληνες οι Ρωμαίοι κάνουν περισσότερο λόγο για την Ίσμαρο. Ο πληθυντικός ουδετέρου *Ismara* είναι ο πιο συχνός στη λατινική ποίηση. Στον Βεργίλιο, *Ecl.* 6, 30 ο τύπος *Ismarus* είναι μοναδικός. Ο Λουκρήτιος, 5. 30 -31 φαίνεται να είναι ο πρώτος ποιητής μετά τον Όμηρο και τον Αρχίλοχο που αναφέρεται στην Ίσμαρο. Ο ποιητής μιλά για τα άλογα του Διομήδη που βγάζουν φλόγες από τα ρουθούνια, πέρα στις Θράκης τα μέρη και της Βιστωνίας, κάπου κοντά στην Ίσμαρο: «*Thracia Bistoniasque plagas atque Ismara propter*». Η 13^η ελεγεία του δεύτερου βιβλίου του Προπέρτιου ξεκινά με τον έρωτα να μην έχει ορίσει στον ποιητή μόνο το αντικείμενο, τη θεματική της ποιήσεώς του, αλλά να του έχει επιβάλει και το κοινό, στο οποίο πρέπει να απευθύνεται. Και ο αποδέκτης της ποιήσεώς του πρέπει να είναι μόνο ένας, η αγαπημένη του Κύνθια. Μόνο αυτής την ευχαρίστηση πρέπει να αποζητά. Ο έπαινος του υπόλοιπου κόσμου τον αφήνει αδιάφορο. Δεν

¹⁸Πβ. Paul. Ex Fest. p. 124 Müll.: „merum antiqui dicebant solum: at nunc merum purum appellamus“.

¹⁹Πβ. επίσης και τα παράγωγα *meracus* (ζωρός, άκρατος) και *meraculus*, *meraculum*, *mericulus*, *meralis*, *meratus*, *merarius* (οινοπόλης), *meribibulus*, *merobibus* (ακρατοπότης) κ.α. Βλ. A. Ernout; A. Meillet; J. André, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris Klincksieck, 42001 στο λήμμα *merus*.

²⁰Ο Αθήναιος αναφερόμενος στη λέξη μάραγδος στον Μένανδρο την ετυμολογεί από το ρήμα «μαρμαίρω»: Δειπνοσοφισταί 2.1.16: «μαράγδων δὲ μνημονεύει Μένανδρος· ... ἄνευ δὲ τοῦ σίγμα λεκτέον· παρὰ τὸ μαρμαίρειν γὰρ ὠνόμασται τῷ διαυγῆς ὑπάρχειν.»

²¹Για το απόσπασμα αυτό βλ. Α. Δ. Σκιαδάς, *Αρχαϊκός Λυρισμός 1*, Αθήνα 2000, 72-73 με βιβλιογραφία και Ί. Ν. Περισυνάκης, *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση. Ἠθικές ἀξίες καὶ πολιτική συμπεριφορὰ στὴν Αρχαία Ἑλληνική Λογοτεχνία: Προβλήματα ἑρμηνείας καὶ μετάφρασης τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας. Μία ἑρμηνευτική προσέγγιση. Ανθολογία ἀρχαϊκῆς λυρικῆς ποίησης με βάση τὴν ἀρετὴ καὶ τὸ ἀγαθόν*, Αθήνα 2012, 141 κ.ε. με συνοπτική και εύληπτη παρουσίαση των διάφορων ερμηνειών που έχουν κατά καιρούς προταθεί. Βλ. επίσης W. Harris, *Archilochus. First Poet after Homer*, Middlebury College, χωρίς χρονολογία έκδοσης, 22 κ.ε. (διαδικτυακή πηγή: <http://community.middlebury.edu/~harris/Archilochus.pdf>).

ενδιαφέρεται με την ποίησή του να κάνει, θα λέγαμε με τα σημερινά δεδομένα, διεθνή καριέρα, όπως αυτή του μυθικού Ορφέα που στην Ισμαρική κοιλάδα έθελγε τα άγρια ζώα, στ. 6: «*aut possim Ismaria ducere valle feras*», αρκεί μόνο η Κύνθια να επαινεί την ποίησή του. Στην έκτη εκλογή του ο Βεργίλιος, στ. 30 αναφέρει χαρακτηριστικά: «*nec tantum Rhodope miratur et Ismarus Orphea*» - τόσο πολύ δεν θαυμάζουν τον Ορφέα τους ούτε η Ροδόπη ούτε η Ίσμαρος. Ο Οβίδιος, *Met.* 9.642 μιλάει για Ισμάρια Βάκχες, οι οποίες παρορμούμενες από το Διόνυσο γιορτάζουν περιοδικά τριετηρίδες (δηλ. κάθε δύο χρόνια) γιορτές. Αυτές οι γιορτές προς τιμήν του Διόνυσου ήταν διαδεδομένες σε όλη την Ελλάδα. Για ισμάρια οίνο μιλά και ο Προπέρτιος (2.33b.32) *Ismario ... mero* (πβ. Αρχίλ., απ. 2.1–2 W.: «οἶνος / Ίσμαρικός»), από τον οποίο νικήθηκε ο Πολύφημος. Ο Βεργίλιος, *Geor.* 2.37 προκρίνει την Ισμαρική γη για την καλλιέργεια του αμπελιού: *iuuat Ismara Baccho conserere*. Μάλιστα, επαινώντας την περιοχή της Ισμάρου ως την καλύτερη για την καλλιέργεια αμπελιών μαζί με την περιοχή του Taburnum για την καλλιέργεια της ελιάς, φανερώνει το θαυμασμό του αρχαίου κόσμου για αυτές τις δύο περιοχές προτρέποντας έτσι τους αγρότες να επιδοθούν στην καλλιέργεια του αμπελιού και της ελιάς, όπως και οι αγρότες στην Ίσμαρο και το Taburnum αντίστοιχα, υπονοώντας παράλληλα ότι με τις εργασίες τους πρέπει να στοχεύουν και στην ομορφιά των χωραφιών τους είτε έχει να κάνει με αμπελουργικές εργασίες είτε με την καλλιέργεια της ελιάς.

Οι Ρωμαίοι ποιητές χρησιμοποιούν το επίθετο *ismarius*, ισμάριος, ακριβώς λόγω της καλλιέργειας των αμπελιών στην περιοχή της Ισμάρου με τη σημασία θρακικός. Έτσι π.χ. ο Οβίδιος, *Am.* 2.6.7: *Ismarii tyranni* – εδώ ως ισμάριος τύραννος, θρακιώτης τύραννος εννοείται ο Τηρέας, το ίδιο και στις *Ηρωΐδες* 15.154. Μάλιστα ο Ορφέας στους *Amores* 3.9.21 χαρακτηρίζεται ως ισμάριος αντί για Θράκας: *Ismario ... Orphea*. Στις *Ηρωΐδες* 1, 46 τα θρακικά άλογα χαρακτηρίζονται ως ισμαρικά. Το ίδιο και στον *Hercules Oetaeus*. του Σενέκα ονομάζονται τα άλογα του Θράκα Διομήδη ισμαρικά: *Ismarius greges / Thracis* (στ. 1789–1790)²². Πβ. επίσης: Οβ., *Met.* 2.257: *Ismarios Hebrum* (ισμάριος, δηλ. θρακικός, Έβρος, *Met.* 10.305: *gentibus Ismariis* (ισμάρια, δηλ. θρακικά, έθνη), 13.530: *Ismario regi* για τον Θράκα βασιλέα Πολυμήστορα, σύζυγο της Ιλιόνης, κόρης του Πρίαμου, ο οποίος προβλέποντας την καταστροφή της Τροίας έστειλε στην Ιλιόνη και τον Πολυμήστορα το γιο του Πολύδωρο ζητώντας την προστασία του, ώστε να μη χαθεί το βασιλικό γένος. Κάτι ανάλογο συναντάμε και στον Διονύσιο τον Περιηγητή στ. 113, ο οποίος ονομάζει τον δριμύ θρακικό βοριά²³ ισμαρικό²⁴. Πβ. το σχόλιο του Ευσταθίου στον Διονύσιο: «Λοκρὸς μὲν γὰρ διὰ τοὺς Λοκροὺς καλεῖται ὁ ζέφυρος, ὃ ἔστι Λοκρικὸς· καθάπερ καὶ Ἰσμαρικὸς ἐν τοῖς ἐξῆς ὁ βορρᾶς, ἀπὸ Ἰσμάρου πόλεως Θρακικῆς, ἔνθα μάλιστα βορρᾶς καταρρήγνυται», το σχόλιο στο ίδιο ποίημα: «Ἰσμαρικοῦ ἦγουν Θρακικοῦ. Ἰσμαρος γὰρ πόλις Θράκης, ἐν ᾧ μάλιστα ὁ βορρᾶς καταρρήγνυται» και το σχόλιο του Τζέτζη στο ποίημα του Λυκόφρονα *Άλεξ.* 925: «ὁ

²²Στην ίδια τραγωδία, στ. 193 γίνεται λόγος για ισμαρικά δέντρα σε συνάρτηση με το μύθο του Θράκα Τηρέα και της Πρόκνης.

²³ Πβ. π.χ. Ησίοδο, *Έργα* 553, Τυρταίο, απ. 12, 4 W., Ίβυκο, απ. 286, 8-13 Davies.

²⁴στ. 112–114: «Δοιαὶ δ' ἐξείης προτέρω φρίσσουσι θάλασσα, / Ἰσμαρικοῦ πνοιῆσιν ἐλαυνόμεναι βορέασ, / ὀρθὸν φυσιώωντος, ἐπεὶ κατεναντία κεῖται». Για τους στίχους αυτούς πβ. Ekaterina Ilyushechkina, G. Görz and M. Thiering, „Towards a Cognitive-linguistic Reconstruction of the Spatial Orientation in Ancient Texts – The Example of Dionysius Periegetes“, σε: K. Geus and M. Thiering (eds.), *Features of Common Sense Geography. Implicit knowledge structures in ancient geographic texts*, Zürich 2014, 255-256.

δὲ περιηγητὴς Διονύσιος καὶ τὸν τόπον τῆς Θράκης φησὶν, ὅθεν ὁ βορρᾶς πνεῖ, τὴν Ἴσμαρον ἦτοι τὴν Μαρώνειαν αὐτὴν λέγων.»

Ίσμαρος και Μαρώνεια. Πρόκειται για μία ή για δύο διαφορετικές θρακικές πόλεις; Με εξαίρεση τον Στράβωνα και τον Πλίνιο, οι περισσότεροι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται στην Μαρώνεια, της οποίας η αρχαιότερη ονομασία ήταν Ίσμαρος. Ο Όμηρος πάντως δεν γνώριζε τη Μαρώνεια. Ιστορικά, όμως, τις περισσότερες αναφορές συγκεντρώνει το τοπωνύμιο Μαρώνεια. Η ετυμολογική προσέγγιση των δύο τοπωνυμίων κατέδειξε ότι έχουν άμεση σχέση μεταξύ τους με αναγωγή στον λαμπρό και καθαρό οίνο. Μάλιστα ο οίνος και τα αμπέλια της περιοχής χαρακτηρίζουν τα δύο αυτά τοπωνύμια στην αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία. Στη λατινική ποίηση οι αναφορές είναι σαφώς περισσότερες και αυτό έχει να κάνει με το γεγονός ότι η Θράκη ήταν για τους Ρωμαίους ένας σημαντικός γεωπολιτικός κόμβος, το σύνορο μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι Ρωμαίοι ήδη από τα τέλη του 1^{ου} αιώνα π. Χ. αλλά κυρίως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους ενίσχυσαν τη βιοτεχνία και τη γεωργία, δημιούργησαν αγροτικές εγκαταστάσεις και εμπορικούς σταθμούς, επεξέτειναν το οδικό δίκτυο, ανήγειραν ναούς με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία αστική τάξη με σημαντικές αγροτικές εγκαταστάσεις στην περιοχή²⁵. Η Ρωμαϊκή επαρχία της Θράκης δεν είλκυε μόνο αξιωματικούς, στρατιωτικούς υπαλλήλους και στρατιώτες αλλά δημόσιους υπαλλήλους, εμπόρους και βιοτέχνες, πράγμα που οδήγησε στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής.

Μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα η σημερινή νότια Ροδόπη διακρινόταν για την καλλιέργεια του αμπελιού και για τη λατρεία του θεού Διονύσου και του μυθικού ποιητή Ορφέα. Στην αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία δύο τοπωνύμια χαρακτήριζαν την περιοχή αυτή: η Ίσμαρος και η Μαρώνεια. Σημασία δεν έχει τόσο αν αυτά τα δύο τοπωνύμια παραπέμπουν σε μία ή δύο διαφορετικές, γειτονικές όμως, πόλεις. Μεγαλύτερη σημασία έχει ότι αντιπροσωπεύουν στην αρχαία λογοτεχνία την ευρύτερη περιοχή της Θράκης, η οποία εκτεινόταν από την περιοχή του Δούναβη και είχε πρόσβαση σε τρεις θάλασσες: του Μαρμαρά, του Αιγαίου Πελάγους και της Μαύρης Θάλασσας.

²⁵Σε αυτό συνέβαλε σίγουρα και η συμμαχία μεταξύ Ρώμης και Μαρώνειας, η οποία τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ του 168–159 π.Χ. – με πιθανό *terminus post quem* το 167 π.Χ. – βάσει της ενεπίγραφης στήλης με το κείμενο της συμμαχίας Ρωμαίων και Μαρωνιτών που βρέθηκε το 1972 στην περιοχή της Μαρώνειας. Για την ενεπίγραφη αυτή στήλη και το κείμενό της βλ. διεξοδικά Δ. Τριαντάφυλλος, ό. π. (υποσ. 11), 419 κ.ε., 441–442 για τη σημασία της συμμαχίας αυτής στην ανάπτυξη της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baladie, R.: Strabon, *Géographie*, Tome IV (Livre VII), texte établi et traduit par R. Baladie, Paris: Les Belles Lettres 1989.

Beekes, R. L.; van Beek, L.: *Etymological Dictionary of Greek, Vol. I–II*, Leiden, Boston 2010.

Billiard, R.: *La vigne dans l'antiquité*, Lyon: Lardanchet, 1914.

Boshnakov, K.: *Die Thraker südlich vom Balkan in den Geographica Strabos*, Stuttgart 2003.

Bradshaw Aitken, Ellen; Berenson Maclean, Jennifer K. (edd.): *Philostratus's Heroikos. Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Leiden and Boston 2004.

Chantraine, P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968.

Ernout, A.; Meillet A.; André, J.: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris Klincksieck, 42001.

Follet, S.: “Philostratus’s *Heroikos* and the Regions of the Northern Aegean”, στο: Bradshaw Aitken, Ellen; Berenson Maclean, Jennifer K. (edd.): *Philostratus's Heroikos. Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Leiden, Boston 2004, 221–235.

Frisk, HJ.: *Griechisches etymologisches Wörterbuch, I–III*, Heidelberg 1960–1972.

Geus, K.; Thiering, M. (edd.): *Features of Common Sense Geography. Implicit knowledge structures in ancient geographic texts*, Zürich 2014.

Harris, W.: *Archilochus. First Poet after Homer*, Middlebury College, χωρίς χρονολογία έκδοσης, 22 κ.ε. (διαδικτυακή πηγή:

<http://community.middlebury.edu/~harris/Archilochus.pdf>).

Heubeck, A; Hoekstra, A.: *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Τόμος Β΄. Ραψωδίες Ι – ΙΙ. Μετάφρ. Ρένα Χαμέτη. Επιμ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα 2005.*

Hofmann, J. B.: *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen, München 1950*
(εξελληνισθέν υπό Α. Δ. Παπανικολάου, Αθήναι 1974).

Pyuschechkina, Ekaterina; Görz, G.; Thiering, M.: „Towards a Cognitive-linguistic Reconstruction of the Spatial Orientation in Ancient Texts – The Example of Dionysius Periegetes“, σε: Geus, K. and Thiering, M. (edd.), *Features of Common Sense Geography. Implicit knowledge structures in ancient geographic texts, Zürich 2014, 245-264.*

Isaac, B.: *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest, Leiden 1986.*

Καραδήμα-Μάτσα, Χρύσα: «Η ανασκαφική έρευνα στη Μαρόνεια: Προβλήματα και προοπτικές», σε: Τριαντάφυλλος, Δ. και Τερζοπούλου, Δόμνα (επιμ. έκδ.), *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2^ο Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών. Τόμος ΙΙ, Κομοτηνή 1997* (Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής), 557-565.

Λαζαρίδης, Δ.: *Μαρόνεια και Ορθαγορία* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, 16), Αθήνα 1972.

Περυσυνάκης, Ι. Ν.: *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση. Ήθικες άξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Έλληνική Λογοτεχνία: Προβλήματα έρμηνείας και μετάφρασης της Αρχαίας Έλληνικής Λογοτεχνίας. Μία έρμηνευτική προσέγγιση. Ανθολογία αρχαϊκής λυρικής ποίησης με βάση την άρετή και τὸ άγαθόν, Αθήνα 2012.*

Radt, St. (ed.): *Strabons Geographika, Band 2, Buch V-VIII: Text und Übersetzung, Göttingen 2003.*

_____ (ed.): *Strabons Geographika, Band 6, Buch V-VIII: Kommentar, Göttingen 2007.*

Roller, D. W.: *The Geography of Strabo: An English Translation, with Introduction and Notes. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014.*

Σκιαδάς, Α. Δ.: *Αρχαϊκός Λυρισμός 1*, Αθήνα ²2000.

Τριαντάφυλλος, Δ.: «Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών», *Θρακική Επετηρίδα* 4 (1983), 419-446.

Τριαντάφυλλος, Δ. και Τερζοπούλου, Δόμνα (επιμ. έκδ.): *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών. Τόμος II*, Κομοτηνή (Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής) 1997.

Τσομής, Γ. Π. (2015). "ἔστι μέντοι καὶ πόλις ἐν Θράκῃ Μαρώνεια, ἣν φασιν εἶναι τὴν ὑφ' Ὀμήρου Ἴσμαρον καλουμένην." Η Ἴσμαρος και η Μαρώνεια: Λογοτεχνικές αναφορές σε κείμενα της Αρχαιότητας. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 265-278.

Γεώργιος Π. Τσομής, Ph.D.
Επίκουρος Καθηγητής.
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας,
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, 69100-Κομοτηνή
E-mail: gtsomis@helit.duth.gr

Μορφές του λαϊκού πολιτισμού στη Θράκη (19^{ος} – 20ός αι.)

Μανόλης Γ. Βαρβούνης

Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Στη μελέτη αυτή¹ εξετάζονται χαρακτηριστικές μορφές του λαϊκού πολιτισμού της μείζονος Θράκης, που χρονικά μπορούν να τοποθετηθούν στον 19^ο και στον 20^ο αιώνα, και οι οποίες ανήκουν στους τομείς του υλικού, του κοινωνικού και του πνευματικού βίου, κατά την κλασική κατάταξη της λαογραφικής ύλης. Πρόκειται για δεδομένα που αποτυπώνουν τις ιδιομορφίες και τον χαρακτήρα του λαϊκού πολιτισμού της Θράκης, σε ζητήματα όπως η κοινωνική συγκρότηση, η εθιμική ζωή και η θρησκευτική λαογραφία, η λαϊκή αρχιτεκτονική, ο έντεχνος λαϊκός λόγος και η λαϊκή τέχνη, και τα οποία μελετώνται με βάση την πλούσια υπάρχουσα σχετική θρακική λαογραφική βιβλιογραφία.

Λέξεις-κλειδιά: Θράκη, θρακική λαογραφία, έντεχνος λαϊκός λόγος, λαϊκή αρχιτεκτονική, κοινωνική συγκρότηση, λαϊκή τέχνη.

Εισαγωγή

Όταν αναφερόμαστε στη θρακική λαογραφία, εννοούμε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής λαογραφίας στο σύνολό της, από τα πλουσιότερα και τα παλαιότερα που διαθέτουμε. Αναφερόμαστε επίσης, με γενικευτικό τρόπο, στον λαϊκό πολιτισμό μιας μεγάλης γεωγραφικής έκτασης, που ταυτίζεται όχι με την σημερινή ελληνική, αλλά με την μείζονα Θράκη, γι' αυτό και παρουσιάζει αξιοσημείωτη πολυμορφία. Και η πολυμορφία αυτή απεικονίζεται πιστά και στις μορφές του λαϊκού πολιτισμού των κατοίκων της Θράκης, όπως αυτές στη συνέχεια εξετάζονται ενδεικτικά και παραδειγματικά.

Σε όσα ακολουθούν επιλέχθηκαν ορισμένα παραδείγματα ως ενδεικτικά ζητήματα της γενικότερης θρακικής λαογραφίας. Από χρονική άποψη, με βάση τις καταγραφές λαογραφικού υλικού που διαθέτουμε, αναφερόμαστε στα μέσα του 19^{ου} και στον 20^ο αι., με την επισήμανση όμως ότι οι ρίζες των πολιτισμικών μορφών που μελετούμε συχνότατα ανάγονται σε πολύ παλαιότερες περιόδους της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Βεβαίως, όσα εδώ διαπιστώνονται μπορούν να υποστηριχθούν και για τις υπόλοιπες θρακικές περιοχές, που συναποτελούν σήμερα την ελληνική Θράκη, αλλά

¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το κείμενο αυτό προέρχεται από τις προγενέστερες δημοσιεύσεις του συγγραφέα με τίτλους «Ο λαϊκός πολιτισμός της Θράκης. Λαογραφικές επισημάνσεις», στον τόμο Αθ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Θράκη. Ιστορία – Πολιτισμός – Τέχνη 2. Παιδεία – Λαογραφία – Τέχνη*. Θεσσαλονίκη 2011, σ. 127-157 και «Η φωτιά σε λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες της Θράκης», *Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρισμού. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*. Αθήνα 2013, εκδ. Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, σ. 99-105, καθώς και από την υπό δημοσίευση εισήγησή του στα πρακτικά του συνεδρίου «Γλώσσα και Εθνική Ενότητα» (Κομοτηνή, 28-30 Νοεμβρίου 2014 / Ελληνική Γλωσσική Κληρονομιά – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης), όπου είχε μιλήσει με θέμα «Λαϊκός πολιτισμός και καθημερινότητα στη Θράκη (19^{ος}-20ός αιώνας)».

και που συγκροτούσαν την μείζονα Θράκη με την ακραιφνώς ελληνική πολιτισμική της ταυτότητα.

A. Ιστορικές, οικονομικές, πληθυσμιακές και κοινωνικές συνιστώσες.

Στους πολλούς αιώνες της ιστορίας της, η Θράκη δέχθηκε συχνά πολεμικές και πληθυσμιακές αναστατώσεις, άλλαξε κυρίους και κατοίκους. Τα γεγονότα αυτά, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που παρέχει ο τόπος, τη φυσιογνωμία και τη γεωγραφική του ταυτότητα, προσδιόρισαν και τη μορφή του παραδοσιακού πολιτισμού στη Θράκη, αφού πάντοτε τα λαογραφικά φαινόμενα συναρτώνται από τις ιστορικές παραμέτρους και την εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Σε τελική ανάλυση, η λαογραφία είναι μια ακραιφνώς ιστορική επιστήμη.

Παρόμοιες εξελίξεις υπήρξαν και στον 20^ο αιώνα: οι πόλεμοι, οι προσφυγίες και οι οργανωμένες ανταλλαγές πληθυσμών μοίρασαν τη Θράκη ανάμεσα σε τρία κράτη (Ελλάδα, Βουλγαρία, Τουρκία), δημιούργησαν νέες δημογραφικές συνθήκες και επέδρασαν καθοριστικά πάνω στη μορφή και τις εκδηλώσεις του παραδοσιακού πολιτισμού των κατοίκων της. Οι κάθε προελεύσεως πρόσφυγες έφεραν στον τόπο της νέας τους εγκατάστασης τα ήθη και τα έθιμα της πατρίδας τους, τα οποία άρχισαν να τα διαφυλάττουν με θρησκευτική, θα έλεγα, ευλάβεια, μέσω συλλόγων και σωματείων που ίδρυσαν, εκλαμβάνοντάς τα ως κρίσιμα τεκμήρια διατήρησης της πολιτισμικής και εθνικής τους ταυτότητας. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως απ' την ίδρυσή της η λαογραφία υπήρξε μια εθνική επιστήμη που οργανώθηκε σε τοπική βάση, όπως το ίδιο το υλικό της υπαγόρευε.

Κοντά σ' αυτούς οι Σαρακατσάνοι, που μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο – ένα γενικότερα κρίσιμο ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό – εγκαταστάθηκαν μονίμως και στην ελληνική πια Θράκη (η οποία και θα μας απασχολήσει εδώ), οι γηγενείς Θρακιώτες και η μουσουλμανική μειονότητα, που στην ουσία δεν είναι μια ενιαία αλλά πολλές μειονότητες μαζί με μόνο συνδεδετικό ιστό την κοινή θρησκεία (Πομάκοι, Ρωμά, εξισλαμισμένοι κ.λπ.), οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι, όσοι έμειναν απ' τους βουλγαρικούς διωγμούς, συνιστούν ένα πολυπολιτισμικό μωσαϊκό, με μεγάλο λαογραφικό ενδιαφέρον.

Αν όμως για λόγους ιστορικής δικαιοσύνης αναφέρθηκαν όλες οι ψηφίδες του μωσαϊκού αυτού, για λόγους επίσης επιστημονικής πιστότητας πρέπει να αναφερθεί πως είναι το ελληνικό στοιχείο που δίνει, και έδινε ανέκαθεν, τον τόνο που κυριαρχεί στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης. Γι' αυτό και η λαογραφική αναφορά που θα ακολουθήσει, σ' αυτόν τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό θα επικεντρωθεί, χωρίς να παραγνωρίζει τους άλλους, αποδίδοντας όμως στον καθένα αυτό που του αναλογεί.

Από την άλλη πλευρά οι αγροτικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, που κυριαρχούν στον θρακικό παραδοσιακό πολιτισμό, άφησαν τη σφραγίδα τους σε όλες, σχεδόν, τις εκδηλώσεις τους: ήθη, έθιμα, κοινωνικές δομές, μορφές τέχνης, νοοτροπίες και συμπεριφορές προσδιορίζονται από αυτόν τον αγροτικό χαρακτήρα της θρακικής οικονομίας. Τέλος είναι και η μετανάστευση, που καίρια έπληξε τη Θράκη, η οποία χωρίς να θίγει τις αντιλήψεις αλλοίωσε τις εκδηλώσεις τους, ώστε το

τελικό αποτέλεσμα να είναι καταλυτικό για τη φυσιογνωμία του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης.

Μέσα σε αυτά τα γενικά όρια, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε ορισμένες μόνο, αλλά και χαρακτηριστικές, μορφές, του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης, με την πρόθεση να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη της Θρακικής λαογραφίας κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, ως περίπου και τις μέρες μας, αφού παράδοση και παραδοσιακός πολιτισμός, θα υπάρχουν όσο υφίσταται ανθρώπινη παρουσία στη γη, ακόμη και υπό την αίρεση των μεταβάσεων και των μετασχηματισμών, που προσδιορίζουν την παραδοσιακή μας καθημερινότητα, χωρίς όμως να θίγουν την κατά βάση παραδοσιακή υφή της.

B. Ζητήματα υλικού βίου και πολιτισμού.

Καταρχήν όσον αφορά τον λεγόμενο «υλικό βίο»: Η συγκροτημένη κοινωνική ζωή, σε κάθε τόπο και χρόνο, προϋποθέτει μόνιμη οικιστική εγκατάσταση και συγκεκριμένη επαγγελματική – παραγωγική απασχόληση. Το σπίτι, στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης, διακρίνεται από μια χαρακτηριστική και ευδιάκριτη τυπολογία: ο τύπος των χαμηλών ισόγειων ή διώροφων σπιτιών, με σειρές δωματίων και χαγιάτι, οι οικήσεις των μουσουλμάνων με τους υψηλούς τοίχους που τις περιτριγυρίζουν και τις αυλές, όπου μεταφέρεται μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων της οικογένειας, τα σπίτια των ορεινών οικισμών, με διζωνική παράθεση δωματίων και μετωπικό χαγιάτι, τα κτίρια που στεγάζουν και επαγγελματικές ενασχολήσεις (*κουκουλόσπιτα*, στο Σουφλί, *καπναποθήκες*, στην Ξάνθη), με την βιομηχανική αρχιτεκτονική τους, αλλά και τα αρχοντικά της ακμάζουσας αστικής τάξης, κυρίως στην Ξάνθη, την Κομοτηνή και λιγότερο στην Αλεξανδρούπολη, με ευρωπαϊκά διακοσμητικά και αρχιτεκτονικά πρότυπα.

Κοντά σε αυτά, οι καλύβες των Σαρακατσάνων (ανύπαρκτες πια εν χρήσει και υπαρκτές σε φοκλοριστικές ανακατασκευές), τα σπίτια των Πομάκων, τα κοινής χρήσης οικοδομήματα (μύλοι, γέφυρες κ.λπ.), αλλά και οι ποικίλοι βοηθητικοί χώροι κάθε σπιτιού, μαζί με την οργάνωση και χρήση της αυλής, προσδιορίζουν τα οικιστικά του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης όπου σήμερα οι παραδοσιακές μορφές υποχωρούν ραγδαία μπροστά στο πανελλήνιο πρότυπο της πολυκατοικίας, που βαθμιαία, στις πόλεις, αντικαθιστά την ανεξάρτητη οικογενειακή στέγη. Στα χωριά βεβαίως τις παλιές οικίες αντικαθιστούν, κατά κανόνα, σύγχρονες μονοκατοικίες, με προσκτίσματα και αύλειους χώρους που παραπέμπουν σε παραδοσιακά πρότυπα οργάνωσης του δομημένου περιβάλλοντος. Αν όμως οι οικιστικές μορφές ακολουθούν την τεχνική πρόοδο, τα έθιμα που αφορούν την μαγική προστασία τους (θυσίες στα θεμέλια, αγιασμός, *μαντηλώματα* στη στέγη κ.λπ.) παρουσιάζουν αξιοσημείωτες αντιστάσεις, που φανερώνουν ότι οι ρίζες της μαγικής και συνειρμικής εκδοχής του κόσμου, τόσο κυρίαρχης στον παραδοσιακό πολιτισμό, εξακολουθούν να είναι βαθιές και στην εποχή μας.

Όπως προαναφέρθηκε, γεωργία και κτηνοτροφία αποτελούν τις δύο κύριες ενασχολήσεις στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης: στάρι, κριθάρι, καλαμπόκι, σουσάμι, αμπέλι και καπνός αποτελούν τα κυριότερα προϊόντα. Ιδίως στην περιοχή

της Ξάνθης ακμάζει η καπνοκαλλιέργεια, που κατέστησε την πόλη μεγάλο καπνεμπορικό κέντρο, ανέπτυξε την αστική της τάξη και συνέβαλε στην καλλιέργεια και της πνευματικής ζωής στην περιοχή. Οι γεωργικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις συνδέονται και με μια σειρά εθίμων, μέσω των οποίων ο παραδοσιακός άνθρωπος προσπαθεί να προφυλάξει τη σοδειά, να προσδιορίσει την έκβασή της και να διασφαλίσει το μέλλον του.

Βεβαίως, η εισαγωγή της μηχανής και των νέων, τεχνολογικά και επιστημονικά υποβοηθούμενων, μεθόδων καλλιέργειας και παραγωγής – που για τη Θράκη εντοπίζεται στη δεκαετία του '60- έφερε αναστατώσεις και ανατροπές στο σύστημα αυτό, που έχουν παρατηρηθεί και από λαογράφους άλλων ευρωπαϊκών χωρών, για τους οικείους τους παραδοσιακούς πολιτισμούς. Ωστόσο ο λαϊκός άνθρωπος της Θράκης, που πρόθυρα δέχθηκε τη μηχανή και τις ενέργειές της, δεν λησμόνησε αυτομάτως και τα έθιμα της παραδοσιακής του καλλιέργειας. Κάθε άλλο μάλιστα, αφού συνεχίζει να ευλογεί τον σπόρο του στο ναό ακόμη κι αν οργώνει με μηχανήμα ή χρησιμοποιεί φυτοφάρμακα, εξακολουθεί να φροντίζει τα αμπέλια του με τον αγιασμό από τη γιορτή του αγίου Τρύφωνα (1 Φεβρουαρίου) και να πιστεύει ότι διάφορα ευετηρικά έθιμα, που άλλοτε με σεβασμό και άλλοτε με ευδιάκριτο δεισιδαιμονικό φόβο τελεί, συμβάλλουν στην καλοχρονιά, στη σοδειά και την υγεία.

Επιβεβαιώνεται έτσι, στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης, ο κανόνας που είχε παλαιότερα, διατυπώσει η λαογραφία, ότι δηλαδή ο λαϊκός άνθρωπος οικειώνεται την τεχνολογία, στο βαθμό που τον εξυπηρετεί, δεν απεμπολεί όμως τα μαγικά ή άλλα έθιμά του, είτε γιατί τα θεωρεί γραφικά, αφού η δεισιδαιμονική άποψη ότι ανώτερες, καλοποιές και κακοποιές, δυνάμεις επεμβαίνουν άμεσα στην ανθρώπινη καθημερινότητα, είναι βαθιά ριζωμένη, με διαχρονικές μάλιστα αντοχές στην ανθρώπινη ψυχή.

Γ. Κοινωνική ζωή, σχέσεις και συγκρότηση.

Οι ανάγκες της παραγωγής προσδιορίζουν και τη μορφή, τη συνοχή και τις σχέσεις της οικογένειας: τα εργατικά χέρια που χρειάζονται την καπνοκαλλιέργεια, παραδείγματος χάριν, οδηγούν προς λύσεις εκτεταμένων οικογενειών, με πατριαρχική δομή και διοίκηση, στις οποίες όμως η θέση και ο ρόλος της γυναίκας έχουν κυριαρχική δομική υπόσταση, δεδομένου ότι η μητέρα ουσιαστικά συνέχει την οικογένεια και διαπαιδαγωγεί τα παιδιά. Οι ίδιες ανάγκες οδήγησαν και στην θέσπιση παραδοσιακών κοινωνικών θεσμών όπως η αλληλοβοήθεια, αλλά και στην ανάπτυξη διαφόρων μορφών συνεργασίας στο πεδίο της έγγειας καλλιέργειας, όπως το *συντροφικό*, το *καλογερικό*, το *τριτάρικο*, η *αποκοπή* κ.λπ. Πέρα από τις επιμέρους λεπτομέρειες, σε όλα αυτά τα συστήματα εθιμικοί κανόνες ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και τον καλλιεργητή, ή ανάμεσα στους συνεργαζόμενους παραγωγούς.

Ανάλογες βεβαίως μορφές υπήρχαν και στην κτηνοτροφία, ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον βοσκό- διαχειριστή του κοπαδιού, και σε μια παρόμοιας βάσης συνεργατική προϋπόθεση στηρίζεται και ο θεσμός του τσελιγγάτου, που καθόρισε τη

ζωή και την οργάνωση των Σαρακατσάνων, τουλάχιστον όσο αυτοί ακολουθούσαν το νομαδικό βίο και δεν είχαν ακόμη γίνει εδραίο.

Σε αστικό επίπεδο, η συνεργατική αυτή οργάνωση εκφραζόταν με τον θεσμό των συντεχνιών (*ρουφετίων, εσναφίων, συναφίων* κ.λπ.), που καθόριζαν όχι μόνο την επαγγελματική ζωή αλλά και την καθημερινότητα των μελών τους, με συγκεκριμένα καταστατικά, συνθηματικές κάποτε γλώσσες και κοινό προστάτη άγιο, την εορτή του οποίου τελούσαν με ευλάβεια και αφοσίωση. Την ίδια αστική εκδοχή εκφράζουν και τα χαρακτηριστικά θρακικά παζάρια, όπου η αγοραπωλησία των αγαθών συνδυάζεται με ανταλλαγή και άλλων πολιτισμικών δεδομένων, με κοινωνικές επαφές, σχέσεις, γνωριμίες, συμφωνίες κ.λπ. Παρόμοιο άλλωστε ρόλο έπαιζαν και οι παλαιότερες εμποροπανηγύρεις, με εθιμική αφετηρία αλλά ευδιάκριτη κοινωνική και οικονομική λειτουργικότητα.

Η μετανάστευση, κυρίως η εξωτερική, έχει πλήξει καίρια τη Θράκη, αλλά και την περιοχή της Ξάνθης. Ειδικότερα είναι χαρακτηριστικό ότι από τα 592 καπνοπαραγωγικά χωριά με πληθυσμό 73.819 οικογένειες, στην ευρύτερη περιοχή Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, το 1961, το 1971 υπήρχαν 42.000 οικογένειες, χωρίς τα χωριά να μειωθούν, μια ελάττωση δηλαδή της τάξεως του 40%. Η τάση επιστροφής μέρους αυτών των μεταναστών, που παρατηρείται μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 δημιουργεί νέα δεδομένα, καθώς από τη μια μεριά εισάγονται νέα πρότυπα ζωής, στο εθιμικό και το κοινωνικό πεδίο, ιδίως αν πρόκειται για τη δεύτερη γενιά μεταναστών, αλλά ταυτοχρόνως υπάρχει ενίοτε και επανατροφοδότηση του παραδοσιακού πολιτισμού, αφού οι μετανάστες, στους τόπους υποδοχής τους, διατήρησαν τα έθιμα σχεδόν όπως ήταν την εποχή που έφυγαν, και έτσι ανεξέλικτα, άρα και πιο «αρχαϊκά», τα επαναφέρουν με την επιστροφή τους στη γενέθλια γη.

Αν όμως οι κοινωνικές δομές εξελίσσονται και μετασχηματίζονται πάνω στη βάση του παλαιότερου παραδοσιακού στρώματος του πολιτισμού της Θράκης, άλλοι τομείς, όπως για παράδειγμα η διαχείριση και χρήση της γνώσης και της λαϊκής επιστήμης, που υπήρξε κριτήριο κοινωνικών διακρίσεων και διαστρωματώσεων, γνωρίζουν πλήρεις και καθολικές ανατροπές. Η πίστη, για παράδειγμα, στη λαϊκή αστρολογία και μετεωρολογία έχει ανατραπεί και αντικατασταθεί από ανάλογη επιστημονική γνώση, ενώ κάποτε νέες, πανελλήνιες αυτή τη φορά, μορφές των ίδιων πραγμάτων (ενδεικτική είναι η περίπτωση της αστρολογίας) υποκαθιστούν αντιλήψεις και δομές που παρουσιάζουν, στον άξονα της μακράς διάρκειας, αξιωσημείωτες αντιστάσεις.

Τέλος, η λειτουργία του κοινοτικού συστήματος, που ήκμασε εδώ μέχρι την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, στις αρχές του αιώνα μας, έχει αφήσει ευδιάκριτα ίχνη στη νοοτροπία και την πρακτική των κατοίκων: οι εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί, για την ενίσχυση του ναού και των δραστηριοτήτων της κοινότητας (εκπαίδευση κ.λπ.) συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ως μακρινές αναμνήσεις του κοινοτικού συστήματος. Το ίδιο ισχύει και για τη δράση των πολυάριθμων πολιτιστικών ή προσφυγικών συλλόγων, η συσπείρωση και η δυναμικότητα των οποίων πηγάζει από το ίδιο πνεύμα συσσωμάτωσης και κοινοτικής δράσης, που προσδιόρισε και τη ζωή και λειτουργία των ελληνικών παραδοσιακών κοινοτήτων. Κι ίσως δεν έχει ακόμη συσχετισθεί αρκούντως από τη λαογραφία μας η

δράση των συλλόγων αυτών με την κοινοτική οργάνωση, που για χρόνια προσδιόρισε την ανάπτυξη, την ακμή και τη λειτουργία των θεσμών του υπόδουλου Ελληνισμού.

Δ. Εθιμικός βίος και θρησκευτική λαογραφία.

Ανάλογες είναι οι εξελίξεις στον εθιμικό και στον πνευματικό βίο των Θρακών: Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο λαϊκός άνθρωπος τόσο από την έμφυτη δεισιδαιμονική τάση του, όσο και λόγω της ροπής του προς τελετουργικά θεαματικές μορφές δράσης, διατηρεί πάντοτε τα ήθη και τα έθιμά του πολύ περισσότερο, από όσο κάνει για αντίστοιχα δεδομένα του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού του. Στην περίπτωση του κύκλου της ζωής με τους τρεις σπουδαίους σταθμούς του (γέννηση – γάμο – θάνατο) τα έθιμα αυτά υπάρχουν στο βαθμό που δεν έχουν αποκοπεί από το γενικότερο περιβάλλον της κάθε ανθρώπινης στιγμής.

Έτσι, στην περίπτωση του τοκετού, η μεταφορά του από το σπίτι στην ειδική κλινική ή το νοσοκομείο του πλησιέστερου αστικού κέντρου, με τις πληρέστερες συνθήκες υγιεινής και προφύλαξης που εξασφαλίζει, οδήγησε στην εξαφάνιση τα έθιμα που μαγικά αποσκοπούσαν στην προφύλαξη μητέρας και παιδιού από μολύνσεις και επιπλοκές. Διατηρούνται ωστόσο έθιμα σχετικά με τον μαγικό προσδιορισμό της ζωής του νεογέννητου (δώρα, γλυκίσματα, φυλαχτά κ.λπ.) ή με την βάπτισή του, μέσω της οποίας γίνεται, και συμβολικά, επίσημο μέλος της οικογένειας, κοινωνικά αναγνωρισμένο.

Στο γάμο πάλι, διατηρούνται τα έθιμα τα σχετικά με την ανταλλαγή των δώρων, τα γλυκά που παρασκευάζονται και καταναλώνονται, και τις τελετουργικές κινήσεις όσων συμμετέχουν, όπου διαπιστώνονται ευδιάκριτα θεατρικά στοιχεία. Στο ξύρισμα του γαμπρού, στο στόλισμα της νύφης, στα έθιμα της εισόδου της στο νέο σπιτικό αλλά και στην εθιμοτυπία του γλεντιού που ακολουθεί, ακόμη κι αν αυτό κι αν αυτό έχει μεταφερθεί σε κοσμικό κέντρο ή σε ξενοδοχείο της πόλης, διαπιστώνονται όχι μόνο αναμνήσεις αλλά και αυτούσια, ή ελαφρώς μετασχηματισμένα στοιχεία, από τον παραδοσιακό θρακιώτικο γάμο, όπως τον ξέρουμε από περιγραφές ερασιτεχνών λαογράφων στο δεύτερο μισό του 19^{ου}, και στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Ακόμη περισσότερες αντιστάσεις διαπιστώνουμε στην περίπτωση των εθίμων του θανάτου, όπου ο δεισιδαιμονικός φόβος του θανάτου, αλλά και του ίδιου του νεκρού, δεν αφήνει πολλά περιθώρια παραλείψεων ή απλουστεύσεων. Και στην περίπτωση που τη φροντίδα του νεκρού σώματος αναλαμβάνει πια γραφείο τελετών, τα έθιμα, τόσο στο επίπεδο της οικογένειας, όσο και κατά την εκφορά και την κηδεία, τηρούνται απαρέγκλιτα, ενίοτε μάλιστα ανανεώνονται από νέες, αστικής προέλευσης εκδοχές εθιμικών μορφών, που αφορούν τα μετά την κηδεία ή το μνημόσυνο. Συνεκτικός δεσμός ανάμεσα στα παλαιότερα και τα νεώτερα έθιμα του θανάτου τα μοιρολόγια, μέσα από τα οποία εκφράζεται ο λαϊκός άνθρωπος στις δύσκολες στιγμές του αποχωρισμού.

Από την οπτική της θρησκευτικής λαογραφίας, ο θρακικός λαϊκός πολιτισμός διακρίνεται για τις πανάρχαιες μορφές δρωμένων που διατήρησε στο χρόνο, και τα οποία, υπό το χριστιανικό επικάλυμμα, συνήθως ανάγονται σε λατρευτικές μορφές της αρχαιότητας, με ρίζες στις αρχέγονες θρησκείες του θρακικού χώρου. Οι

τελετουργίες αυτές είναι δεμένες στενά με τον γεωργικό χαρακτήρα της επαγγελματικής ζωής στη Θράκη, καθώς έμμεσα ή άμεσα επιδιώκουν τη γονιμότητα, την «καλοχρονιά», την ευκαρπία και την ευδοκίμηση της παραγωγής. Είναι οι μορφές αυτές που έδιναν ανέκαθεν στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης έναν αρχαϊκό χαρακτήρα, αλλά και που συνεχίζουν να προβάλλονται, αφού όσες δεν επιβίωσαν αναβιώθηκαν, ιδίως μέσα στη δεκαετία του '90, με πρωτεργάτες τοπικούς συλλόγους ή την τοπική αυτοδιοίκηση.

Από την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη διαφορετικών θρησκευτών στη Θράκη οδήγησε σε έναν ιδιότυπο θρησκευτικό συγκρητισμό, ώστε να βλέπουμε τέτοιες τελετουργίες να υπάρχουν σε διαφορετικά λατρευτικά και θρησκευτικά συστήματα, ενώνοντας στην πράξη τους λαούς δια των θρησκευτών τους. Χαρακτηριστική μορφή της θρακικής – και όχι μόνον – λαϊκής λατρείας είναι οι δημοτελείς θυσίες (*κουρμπάνια*) που τελούνται από γηγενείς και πρόσφυγες, είτε ως θυσία κανονική με ορισμένο τελετουργικό, είτε ως αφιερωτική ανάθεση συγκεκριμένου ζώου στον άγιο, που σφάζεται, μαγειρεύεται και καταναλώνεται από την οικογένεια του αφιερωτή, αφού μέρος του μοιραστεί σε συγγενικές και φιλικές οικογένειες του χωριού, «για το καλό». Στη λαϊκή συνείδηση αυτή η εξασθενημένη μορφή θυσίας θεωρείται επίσης «θυσία», ασχέτως αν η τελετουργία έχει υποχωρήσει μπροστά στην έμπρακτη χρηστικότητα.

Σε κάθε κοινότητα υπάρχουν περισσότερες της μίας θυσίες: στα Άβδηρα, για παράδειγμα, μαρτυρούνται *κουρμπάνια* της αγίας Παρασκευής, του αγίου Αθανασίου (2 Μαΐου), του προφήτη Ηλία και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Γενέθλιον, 24 Ιουνίου), συνδυάζονται μάλιστα με εθιμικούς εκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς, για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω. Η ενεργός συμμετοχή του ιερέα που ευλογεί το θύμα, και η όλη τελετουργία, που συνάπτεται πάντοτε προς λειτουργικές πράξεις, δίνει στο *κουρμπάνι* εξέχοντα ιερό χαρακτήρα και το καθιστά, κατά τη λαϊκή συνείδηση, αναπόσπαστο τμήμα του θρακιώτικου θρησκευτικού πανηγυριού.

Γονιμικό χαρακτήρα έχουν και οι κάθε είδους μεταμφιέσεις, που συνηθίζονται τόσο πολύ στον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης. Η «*τζαμάλα*», για παράδειγμα, που την τελούσαν του αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου) ή στις αρχές Νοεμβρίου, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιμητικής παράστασης, που συνδυάζει τις μορφές του αράπη, της νύφης, του γαμπρού και, σε μερικές περιπτώσεις, του θανάτου και της ανάστασης, που σύμφωνα με τις αρχές της συμπαθητικής μαγείας θεωρείται ότι επιδρά ευνοϊκά στην επιτυχία της σποράς, και στην ευόδωση της επερχόμενης σοδειάς. Σε άλλα μέρη της Θράκης η *τζαμάλα* περιλάμβανε και ζωόμορφη – θηριομορφική μεταμφίεση (καμήλα), που επίσης θεωρείται από τον λαϊκό άνθρωπο καρποφόρα και ευγονική. Δωδεκαμερίτικες μεταμφιέσεις συνηθίζονται επίσης στον θρακικό παραδοσιακό πολιτισμό (*ρουγκατσία*), με τους θηριόμορφους *Ρουγκατσάδες* ή *Ρουγκατσάρηδες* να γυρίζουν στο χωριό, προκαλώντας θορύβους και ευχόμενοι για την καλή χρονιά.

Οι αγερμικοί αυτοί όμιλοι, με τον σαφή ευετηρικό χαρακτήρα τους, τραγουδούν και τα κάλαντα στα σπίτια που επισκέπτονται, συνεχίζοντας παγανιστικές εθιμικές μορφές, που είχαν επικεντρωθεί στη ρωμαϊκή γιορτή των Καλενδών. Άλλωστε, παρόμοια ευεργετικά έθιμα βρίσκουμε σε όλες τις γιορτές του δωδεκαημέρου την πρωτοχρονιά, για παράδειγμα, πέρα από τα κάλαντα και τις άλλες εθιμικές πράξεις

που αποσκοπούν στην εξασφάλιση καλοχρονιάς (ρόδι, αμίλητο νερό, τελετουργικές συνεστιάσεις κ.λπ.) στη Θράκη έχουμε και παιδικούς αγερμούς (*σουρβίσματα*), κατά τους οποίους τα παιδιά χτυπούν με χλωρά κλαδιά στην πλάτη τα μέλη κάθε οικογένειας, συνήθως με βέργες από κρασιά, ώστε μαγικά να τους μεταδώσουν την θαλερότητα του βλαστού, τραγουδώντας και ευχόμενοι.

Τα Φώτα πάλι, παρόμοιοι αγερμοί, τελετουργικά δείπνα και η αγιαστική επενέργεια του αγιασμού, που διώχνει τους καλικάντζαρους, δείχνουν τη σημασία που εκλαμβάνει η γιορτή για τον λαϊκό άνθρωπο στη Θράκη. Κι είναι η ίδια επιδίωξη του πλούτου, της αφθονίας και της ευτυχίας, που συνέχει όλες τις δωδεκαημερίτικες γιορτές στη Θράκη, με αρχέγονες τελετές και αρχαϊκούς συμβολισμούς, αλλά και με μια παιγνιώδη, χαριτωμένη και αισιόδοξη αντιμετώπιση της ζωής, όπως αυτή απεικονίζεται και στα θρακιώτικα κάλαντα, όπου η Παναγία αντιμετωπίζεται στα ανθρώπινα μέτρα της, ώστε η ανθρώπινη φύση να εξαγνίζεται από την ενέργεια του θείου, το οποίο ταυτοχρόνως, δια των παθημάτων του εξανθρωπίζεται.

Στην κατεύθυνση της αγροτικής – μιμητικής μαγείας οδηγούν και μια σειρά άλλων δρωμένων που συνηθίζονταν – ή επιβιώνουν ακόμη – στον θρακικό κάμπο: η τελετουργική ευλογία του σπόρου (14 Σεπτεμβρίου), οι μιμητικές παραστάσεις του λαγού και του κυνηγού κατά τον θερισμό, όπου μάλιστα άφηναν και ένα μικρό κομμάτι του χωραφιού αθέριστο (*δράκο*), για να μην σπαταλάται η δύναμη της γης, οι κάθε είδους απαρχές από το αλεύρι του πρώτου σιταριού, που συμβολικά προσφέρεται ζυμωμένο σε κουλούρι στον τζίτζικα (*τζιτζιροκούλικο*) ή τα πρώτα σταφύλια που ευλογούνται στο ναό και διανέμονται ως ευλογία στη γιορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (6 Αυγούστου), αλλά και οι αγερμοί για την πρόκληση βροχής (*περπερούνα* ή *περπερίτσα*), δείχνουν προς την κατεύθυνση αρχέγονων τελετουργιών του κατά φύσιν ανθρώπου, που προσπαθεί μαγικά να επιδράσει πάνω στη φύση, και να επιβιώσει.

Την καλοχρονιά και τη γονιμότητα προσπαθούν βεβαίως να εξασφαλίσουν και οι κάτοικοι της Θράκης με το δρώμενο του *Καλογέρου*, που προερχόμενο από την ανατολική Θράκη αναβιώνεται σήμερα, και ως φολκλοριστικό θέαμα, στα χωριά της ελληνικής Θράκης. Η μεταμφίηση και τα σύμβολα που κρατά ο καλόγερος, η διελκυστίδα μεταξύ νέων και μεσόκοπων ανδρών με νίκη των πρώτων, η μίμηση οργώματος και σποράς, ο θάνατος και η ανάσταση του καλόγερου συνιστούν ένα δρώμενο του τύπου «θάνατος – ανάσταση» με σαφείς γονιμικούς συμβολισμούς και προφανείς ευετηρικούς σκοπούς.

Όσο κι αν σήμερα τα πανάρχαια αυτά δρώμενα έχουν μεταπέσει σε φολκλοριστικού τύπου αναπαραστάσεις, με μέριμνα διαφόρων πολιτιστικών συλλόγων ή φορέων της δημοτικής και της περιφερειακής αυτοδιοίκησης, την παρακολούθησή τους συνοδεύει πάντοτε η ίδια ιερή ανατριχίλα των θεατών, που δαισθάνονται ότι έχουν να κάνουν με ζητήματα ευετηρίας και γονιμότητας. Αυτά αποτελούσαν κάποτε υποθέσεις ζωής και θανάτου για τους προγόνους τους. Την ιδιότυπη αυτή αίσθηση, χωρίς κανείς να την επιβάλει, την διαπιστώνει εύκολα ο ερευνητής που θα παρακολουθήσει αυτού του είδους τις παραστάσεις, με τρόπο μάλιστα που είναι ενδεικτικός και για τη λειτουργικότητα της παράδοσης στις μέρες μας.

Η περίπτωση της εθιμικής πυροβολίας (*αναστενάρια*) των βαλκανικών λαών είναι ενδεικτική και χαρακτηριστική ταυτοχρόνως: το έθιμο έχει διαπιστωθεί σε ελληνικούς πληθυσμούς, κατ' αρχήν στο Κωστή της Ανατολικής Ρουμελίας και μετά στους τόπους εγκατάστασης των προσφυγοποιημένων πληθυσμών της περιοχής (Αγία Ελένη Σερρών, Μαυρολεύκη Δράμας, Μελίκη Ημαθίας, Λαγκαδάς κ.λπ.). Παρόμοιες πράξεις μαρτυρούνται και στον Άγιο Ιωάννη Βιζύης και το Μπροντίβο. Από τους Έλληνες παρέλαβαν τα αναστενάρια και οι Βούλγαροι, αφού μαρτυρούνται στα βουλγαρικά χωριά Madschura, Ourgari και στα βουλγαρικά χωριά γύρω από το Κωστή. Ακόμη και η σχετική βουλγαρική βιβλιογραφία παραδέχεται ότι οι Βούλγαροι παρέλαβαν το έθιμο από τους Έλληνες της περιοχής, χαρακτηρίζοντάς το έτσι καθαρώς ελληνικό στοιχείο που διείσδυσε στον λαϊκό πολιτισμό των βουλγαρικών πληθυσμών. Αν μάλιστα γίνει παραδεκτή η άποψη μέρους της σχετικής βιβλιογραφίας ότι τα αναστενάρια πρέπει να συνδεθούν ερμηνευτικά με αρχαίες οργιαστικές λατρείες της Θράκης και με τις πανάρχαιες λαϊκές καταβολές της λατρείας του Διονύσου, πρόκειται ουσιαστικά για ένα αρχαϊκό μόρφωμα, το οποίο όχι μόνο επέζησε αλλά και διαδόθηκε σε όμορους, πλην του ελληνικού, λαούς της περιοχής.

Τα Αναστενάρια δεν απέχουν βεβαίως, και πολύ από τα δρώμενα που παραπάνω αναφέρθηκαν. Είναι όμως πολύ πιο εντυπωσιακά, αφού αγγίζουν τα όρια του θαύματος, κι έτσι πολύ νωρίς οργανώθηκαν ως τουριστικό θέαμα, και βεβαίως συνδέθηκαν με το φολκλοριστικό κίνημα. Η καταγωγή του εθίμου είναι θρακική, και από θρακικές κοιτίδες προέρχεται και κει όπου σήμερα τελείται, εντός και εκτός Ελλάδος, μεταφερμένο και αναβιωμένο από θρακικούς πληθυσμούς. Στις τρεις μέρες τέλεσης του εθίμου (21-23 Μαΐου), τελούνται μυητικές τελετουργίες, πομπές και περιφορές, ζωοθυσίες, χοροί, κοινά δείπνα, αγιασμοί και, τέλος, η πυροβολία και η ακαΐα των αναστενάρηδων, που παρατηρείται βεβαίως και σε παρόμοια δρώμενα άλλων λαών, σε διαφορετικές γωνιές του πλανήτη μας, σε μια χαρακτηριστική περίπτωση πολυγενετισμού. Οι ίδιοι οι αναστενάρηδες εκλαμβάνουν την πυροβολία τους ως ένδειξη πίστης στους εορτάζοντες τότε αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, ενώ νεώτερες θεωρήσεις συνδέουν το έθιμο με την θεραπευτική αξία ή χρήση του χορού, με το φαινόμενο της θρησκευτικής καταληψίας κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια πανάρχαιη μορφή θρακικής λατρείας, με σαφή προχριστιανική καταγωγή.

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για το, οπωσδήποτε, λιγότερο θεαματικό δρώμενο της «μαμμής» ή της «μπάμπως», που τελείται την μέρα που εορτάζει η αγία Δομνίκη (8 Ιανουαρίου), και στο οποίο όμως οι τελεστές, όπως και στα αναστενάρια, εύχονται για την καλοχρονιά και πιστεύουν ότι συντελούν στην μαγική εξασφάλιση της προσωπικής, οικογενειακής και κοινοτικής υγείας και ευτυχίας. Πρόκειται για μια γιορτή στην οποία πρωταγωνιστούν γυναίκες, και τιμούν τη μαστή, με προσφορές, συμβολικό τοκετό, κάποτε και βάπτισμα, γλέντι και άσεμνα τραγούδια ή πειράγματα, για να καταλήξουν στο κατάβρεγμα της μαστής στη βρύση του χωριού, πράξη συμβολικού θανάτου, αλλά ταυτοχρόνως και αναβαπτισμού της στην αρχέγονη ζωογόνο θεότητα του νερού.

Φυσικά, ο φολκλορισμός έχει κι εδώ το μερίδιό του, καθώς σε πολλές περιοχές με Θρακιώτες πρόσφυγες το έθιμο μετονομάστηκε σε «*γυναικοκρατία*» και απέκτησε

«γραφική» τελεστικότητα και «θεατρική» υπόσταση. Είναι άλλωστε ο φολκλορισμός ο σύγχρονός μας τρόπος διαχείρισης του παλαιότερου εθιμικού υλικού, η στάση του 20ού αιώνα απέναντι στα πανάρχαια, ή ακόμη και στα αρχετυπικά παραστατικά, γονιμικά και διαβατήρια δρώμενα. Κι αυτή η εξέλιξη σηματοδοτεί μια νέα φάση στη ζωή του εθίμου, πιο αστική και πιο κωμική, με τα αρχικά γονιμικά τελετουργικά στοιχεία να έχουν υποχωρήσει μπροστά στην εύθυμη εκδοχή του αρχέγονου δρωμένου.

Στην περίπτωση αυτού του θρακικού δρωμένου ταιριάζει πιο επίκαιρη παρά ποτέ διαπίστωση του Γερμανού λαογράφου Max Rumpf, ο οποίος ήδη το 1931 είχε μιλήσει για τη διαφορά ανάμεσα στη λαογραφία του παρελθόντος και τη λαογραφία του παρόντος, καθώς κάθε μια θεώρηση προσδίδει και άλλη προοπτική στον μελετητή του συγκεκριμένου δρωμένου οδηγώντας, ενδεχομένως, και προς μια περισσότερο φιλοσοφική θεώρηση του λαογραφικού υλικού.

Αξιοσημείωτα είναι πολλά από τα έθιμα των χωριών της Θράκης κατά τους βασικούς σταθμούς του ετήσιου εορτολογικού κύκλου. Ο κύκλος των γιορτών του Πάσχα, που ξεκινά από τις Απόκριες και φτάνει ως τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος, σημαδεύεται από αξιομνημόνευτες και λαογραφικά ενδιαφέρουσες εθιμικές μορφές. Εδώ ανήκουν οι αποκριάτικες μεταμφιέσεις, που στον αστικό χώρο της Ξάνθης έχουν δώσει τη θέση τους στο πανελληνίως, πια, γνωστό καρναβάλι της, τα λαζαρικά τραγούδια και οι αντίστοιχοι παιδικοί αγερμοί κατά το Σάββατο του Λαζάρου. Επίσης, τα θρησκευτικά έθιμα της Μεγάλης Εβδομάδας, τα κόκκινα αυγά του Πάσχα που διατηρούνται και ως μαγικά – θεραπευτικά μέσα, ο επιτάφιος, το στόλισμα, η περιφορά και η ιδιαίτερη θρησκευτική αξία που αποδίδεται στα λουλούδια του. Τέλος, υπό το ίδιο πρίσμα μπορούν να ερμηνευθούν η φυσική και φυσιοκρατική λατρεία της Ανάληψης, το *Σάββατο του Ρουσαλιού*, κατά το οποίο πιστεύουν ότι επιστρέφουν οι ψυχές των νεκρών στον Άδη, η Πεντηκοστή και ο νεκρολατρικός χαρακτήρας του εορτασμού κατά τη Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος.

Το κάψιμο του Ιούδα αποτελεί ένα ιδιαίτερο τελετουργικό δρώμενο, που σχετίζεται με τις γιορτές του Πάσχα και στον θρακικό χώρο. Στη Σηλυβρία, έκαιγαν την Μεγάλη Παρασκευή ομοίωμα Εβραίου, με παλιά ρούχα και καπέλο. Στη Μάδυτο πάλι, τη Δευτέρα του Πάσχα έντυναν Ιούδα κάποιον ενορίτη, και με το «σήμαντρο» του ναού τον πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι, όπου τους φιλοδωρούσαν με χρήματα, και τρόφιμα (ψωμί, τυρί και αβγά), τα οποία και αργότερα διένειμαν, δίνοντας μεγάλο μερίδιο σε εκείνον που είχε υποδυθεί τον Ιούδα. Τα επιμέρους στοιχεία της μεταμφίεσης, είναι επίσης χαρακτηριστικά : κουρέλια, μουτζούρα στο πρόσωπο και γενική συμβολική, μέσω της εμφάνισης, απαξίωση. Η τελετουργική αυτή περιφορά, στα πλαίσια ενός παιδικού αγερμού, γινόταν και σε άλλα χωριά της Ανατολικής Θράκης, όπως στις Μέτρες και στο Τσακίλι, όπου όμως περιέφεραν ομοίωμα του Ιούδα, συγκεντρώνοντας καύσιμη ύλη. Αφού την στερέωναν στο ομοίωμα αυτό, και το περιέχοναν με πετρέλαιο, το σήκωναν όρθιο και του έβαζαν φωτιά, τραγουδώντας.

Ο Μαν. Γ. Σέργης παρατηρεί ότι οι στίχοι του τραγουδιού ερμηνεύουν «πασιφανώς τη δημιουργία και την ενίσχυση αρνητικών περί τους Εβραίους στερεοτύπων σ' ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό χώρο», αφού το τελετουργικό αυτό δρώμενο επιχωρίαζε σε πολλούς ελληνικούς τόπους. Η πληροφορία ωστόσο αυτή μας

δίνει την πραγματική τελετουργική υπόσταση και σημασία του δρωμένου μόνο αν συνδυαστεί με πληροφορίες από την Ανατολική Θράκη, σύμφωνα με τις οποίες το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής, κατά την περιφορά του επιταφίου, αφού έκαιγαν τον Ιούδα κατά την στάση της λιτανευτικής πομπής σε κάποιο παρεκκλήσι του χωριού, και καθώς ο ιερέας διάβαζε τη σχετική με τον Ιούδα ευαγγελική περικοπή, έπαιρναν όλοι από μια χούφτα της στάχτης που έμενε, για να την ρίξουν το Μεγάλο Σάββατο στους τάφους των συγγενών τους, «ή δια μαγικήν χρήσιν». Το ίδιο γινόταν και στις Μέτρες, όπου το πρωί του Μεγάλου Σαββάτου ο ιερέας τελούσε τρισάγια στους τάφους των νεκρών, όπου έριχναν στάχτη από το κάψιμο του ομοιώματος του Ιούδα, που είχε γίνει την προηγούμενη ημέρα. Στο Φανάρι πάλι έριχναν τη στάχτη αυτή στις τριανταφυλλιές, για να απαλλαγούν από τα βλαπτικά ζώδια, ή την φύλαγαν, θεωρώντας την ως αποτελεσματικό φάρμακο για τον φόβο.

Η τελετουργική αυτή χρήση της στάχτης, με τις νεκρολατρικές και γονιμικές διαστάσεις της, μας δείχνει πώς μέσα από την τελετουργική διαδικασία απλά υλικά αντικείμενα, όπως η στάχτη, σημασιοδοτούνται συμβολικά, αποκτώντας γονιμοποιητική δύναμη αλλά και τις ιδιότητες φαρμάκων, για την ύλη και το πνεύμα, για σωματικές και ψυχικές ασθένειες. Σωστά, νομίζω, ο Μαν. Γ. Σέργης συνδέει τις αποδιδόμενες αυτές ιδιότητες με την πάγια λαϊκή πίστη για την αναγέννηση των νεκρών, για την ερμηνεία του θανάτου ως προαγγέλου της ανάστασης και του ενταφιασμού ως προμηνύματος της θαυματουργικής έγερσης, κατ' αναλογία της πορείας του σπόρου και της σποράς : σπορά : θάνατος / χειμώνας – αναβλάστηση : ανάσταση / άνοιξη. Εν προκειμένω η στάχτη είναι το κατάλοιπο από το ομοίωμα του Ιούδα, που συνειρμικά ταυτίζεται με τα κατάλοιπα ενός πραγματικού ανθρώπου, κι ακόμη περισσότερο ενός ενιαύσιου δαίμονα, μιας δαιμονικής μορφής που τελικά αποκτά γονιμοποιητικό ρόλο, σε ένα εννοιολογικό και ιδεολογικό περιβάλλον που τα όρια μεταξύ «καλού» και «κακού» είναι μάλλον ρευστά και εξαρτημένα από την τελική αποτελεσματικότητα κάθε όντος, φυσικού ή υπερφυσικού, στο αναμενόμενο και ποθούμενο αποτέλεσμα της βλάστησης.

Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται και από τις διαπιστώσεις στις οποίες κατέληξε ο Βάλτερ Πούχνερ, μελετώντας τον μύθο του Ιούδα ιστορικά, στους αρχαίους Έλληνες, αλλά και συγχρονικά, στον ελληνικό και άλλους ευρωπαϊκούς λαούς. Ήδη παλαιότερα ο Γ. Α. Μέγας είχε πειστικά δείξει ότι οι μύθοι του Οιδίποδα και του Ιούδα ουσιαστικά αποτελούν εξελικτικές φάσεις του ίδιου ενιαίου και πανάρχαιου παραμυθιού, που σε πολλές παραλλαγές υπάρχει και στη Δύση, καθώς εκεί ο Ιούδας εμφανίζεται να ρίχνεται στην θάλασσα για να μην δολοφονηθεί από τους γονείς του, και τελικά σκοτώνει τον πατέρα του και νυμφεύεται τη μητέρα του. Ο Βάλτερ Πούχνερ, συνδυάζοντας τον μύθο με τα σχετικά τελετουργικά λαϊκά δρώμενα καταλήγει, λοιπόν, στο ότι κατ' ουσίαν ο Ιούδας συνδέεται «με τα αρχέγονα φαλλικά είδωλα του βαλκανικού πολιτισμού και έχει κι αυτός τη θέση του στη σειρά των γονιμολατρικών ομοιωμάτων που συμβολίζουν τον κύκλο της βλάστησης». Γι' αυτούς τους λόγους είναι ιδιαίτερη η γονιμική δύναμη της τελετουργίας αυτής, ιδίως για τις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της Ανατολικής και της Βόρειας Θράκης, που στα πασχαλινά και ανοιξιάτικα δρώμενα αναγνώριζαν τον χαρακτήρα ενός

πανίσχυρου τελετουργικού μέσου, για να επιτευχθεί, με διαβατήριες τελετουργίες, η καλοχρονιά, η υγεία και η αφθονία της αγροτικής παραγωγής.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί ένα ιδιαίτερο τελετουργικό λαϊκό δρώμενο της εορτής του Γενεσίου του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (24 Ιουνίου) που τελούνταν στη Λίτσιστα του Ορτάκιοϊ, στην περιοχή της Αδριανούπολης. Εδώ την παραμονή της εορτής χώριζαν το χωριό με μια γραμμή από ασβέστη σε δύο τμήματα, τον «Απάνω» και τον «Κάτω» μαχαλά, και απαγόρευαν με αυστηρούς τελετουργικούς περιορισμούς το πέρασμα από το ένα μέρος του χωριού στο άλλο. Ακολουθούσε ο γονιμικός στολισμός με πρασινάδες και η προετοιμασία της μαντικής τελετουργίας, όπως περιγράφεται από τον Κ. Καραπατάκη. Ο διαβατήριος χαρακτήρας της όλης τελετουργίας φαίνεται από την ευχή που εκφωνούσαν το ίδιο βράδυ όλοι οι κάτοικοι του χωριού, όταν σχεδόν υποχρεωτικά πηδούσαν την τελετουργικά επίσης προετοιμασμένη και αναμμένη φωτιά : «Αφήνω την κακοχρονιά και μπαίνω στην καληχρονιά». Τελετουργικό χαρακτήρα έχει επίσης και το γλέντι της επόμενης, της κυριώνυμης μέρας, που γίνεται κατά μαχαλάδες, και πάλι με αυστηρό διαχωρισμό των ορίων, και υπό την αυστηρή επιτήρηση σχετικής επιτροπής γερόντων. Αν κάποιος κορίτσι περνούσε τα όρια και αιχμαλωτιζόταν από τον άλλο μαχαλά, το έλεγαν «καδίνα», το έντυναν με τούρκικα ρούχα και το κρατούσαν απομονωμένο, για να το αφήσουν ελεύθερο στο τέλος του εορτασμού, το βράδυ της ίδιας μέρας. Παρά τον παιγνιώδη χαρακτήρα της όλης τελετουργίας, είναι νομίζω εμφανής η ύπαρξη και η λειτουργία εδώ των τριών σταδίων των διαβατήριων τελετουργιών, όπως τα αποσαφήνισε ο Arnold van Gennep : στο πρόσωπο των κοριτσιών αυτών ολόκληρη η κοινότητα πεθαίνει και ανασταίνεται, αποχωρίζεται και επανεντάσσεται, μυείται και αναγεννάται, καταστρέφεται και αναδημιουργείται τελετουργικά, στο πέρασμα από την μία περίοδο στην άλλη, στην οριακή και κρίσιμη συγκυρία που ορίζει το θερινό ηλιοστάσιο και καμπή του ήλιου προς μικρότερης διάρκειας ημέρες.

Ο ευετηρικός και γονιμικός χαρακτήρας της τελετουργίας των χριστουγεννιάτικων καλαντικών αγερμών επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σε πολλά χωριά της Ανατολικής Θράκης το πρώτο παιδί που χτυπούσε την πόρτα του σπιτιού για να πει τα κάλαντα το οδηγούσαν στην αναμμένη οικογενειακή εστία, και το έβαζαν να σκαλίσει τη φωτιά με ένα ραβδί, απαγγέλλοντας τελετουργικά την ευχή : «πουλιά, κατσίκια, αρνιά, λεφτά». Είναι βεβαίως γνωστή η ιδιαίτερη σημασία της εστίας και του εστιακού πυρός για την συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της οικιακής λατρείας, στον λαϊκό πολιτισμό, αλλά και έχουν εκτενώς μελετηθεί οι ιδεολογικές και τελετουργικές συνισταμένες μεταξύ του εστιακού πυρός και της συμβολικής και λατρευτικής επίτευξης της γονιμότητας, τόσο στο οικογενειακό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο της κοινότητας. Οι παρατηρήσεις μάλιστα αυτές είναι που καταδεικνύουν και τον ιδιαίτερο γονιμικό συμβολισμό της τελετουργίας αυτής, για την ευοίωνη αύξηση του ζωϊκού κεφαλαίου και του πλούτου της οικογένειας, κατά την περίοδο που θα ακολουθήσει.

Από τα ξύλα του τζακιού έβγαζαν ορισμένα μισοκαμμένα ξύλα, τα έσβηναν και τα κρατούσαν, ώστε να τα βάλουν στην φωτιά της οικογενειακής εστίας το βράδυ της παραμονής της Πρωτοχρονιάς. Αλλά και τότε δεν τα άφηναν να καούν, τα έβγαζαν και πάλι, τα έσβηναν και τα έρριχναν στις αποθήκες τους, όπου έμεναν ώσπου να

τελειώσει ολόκληρη η σοδειά, και να αδειάσουν από σιτηρά οι αποθήκες. Η τελετουργία με τα μισοκαμμένα ξύλα, που ενισχύονται διπλά από την παντοδύναμη εστιακή φωτιά δύο οριακών και διαβατήριων ημερών, των παραμονών των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, και μαγικά μεταδίδουν την δύναμη αυτή στην ζωτικής σημασίας σοδειά, θυμίζει τις ανάλογες λατρευτικές απόψεις και τελετουργικές πρακτικές που απηχούνται στον πολυσυζητημένο μύθο του Μελέαγρου, όπως τον παραδίδει ο Όμηρος (I 527-599) και όπως σώζεται στην ελληνική λαϊκή παραμυθολογική παράδοση. Εκεί το μισοκαμένο ξύλο σχετίζεται με την αναπόδραστη μοίρα του Μελέαγρου, και η δραματική πλοκή θα ολοκληρωθεί μετά το τελετουργικό οριστικό κάψιμό του. Εδώ το τελετουργικό κάψιμο δεν ολοκληρώνεται, ακριβώς επειδή στόχος της τελετουργίας δεν είναι η λύση, αλλά η παραμονή της κατάστασης *in medias res* : Η ευλογία του παντοδύναμου καθαρτήριου και γονιμικού εστιακού πυρός της παραμονής δεν πρέπει να μεταδοθεί εφάπαξ, αλλά επιζητείται να μεταδίδεται διαρκώς στα σιτηρά, όσο θα υπάρχει αποθηκευμένη η σοδειά. Και για να συμβεί αυτό πρέπει η τελετουργική καύση να μην ολοκληρωθεί, ώστε τελετουργικά η ευετηρική, διαβατήρια και γονιμική ενέργεια της φωτιάς των παραμονών Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς να συνεχίσει να μεταδίδεται μέσω των μισοκαμένων ξύλων, πολύ μετά την χρονική παρέλευση των «οριακών» αυτών οροσήμων.

Οι σπονδές στο αναμμένο τζάκι, που δεν πρέπει να σβήσει σε όλη τη διάρκεια του Δωδεκαημέρου, και η εγκατάλειψη τροφών στο τραπέζι αποτελούν τελετουργικούς τρόπους εξευμενισμού των ψυχών των προγόνων, και οι Θρακιώτες που εφάρμοζαν – και εν μέρει συνεχίζουν να εφαρμόζουν – τα έθιμα αυτά, συνεχίζουν, συνήθως ανεπιγνώστως, πανάρχαιες τελετουργικές πρακτικές, οι οποίες, στο διάβα των αιώνων, απέβαλλαν μέρος του χρηστικού χαρακτήρα τους ή της πιστευόμενης αποτελεσματικότητάς τους, έχουν όμως μεταστοιχειωθεί σε μνημονικούς τόπους επαφής με το συλλογικό πολιτισμικό παρελθόν των σύγχρονών μας θρακικών κοινωνιών.

Την Κυριακή της Τυρινής, στην Αγχίαλο της Βόρειας Θράκης συνήθιζαν να πηγαίνουν στην παραλία, όπου διοργάνωναν τελετουργικούς ιππικούς αγώνες, ο νικητής των οποίων έπαιρνε ως έπαθλο μαντήλια. Η ανταγωνιστική τελετουργία των αγώνων σχετίζεται με την έννοια της ενδυνάμωσης των πνευμάτων της φύσης και της βλάστησης, που ο λαός πιστεύει ότι ξυπνούν αυτή την περίοδο. Στο ίδιο πλαίσιο, επιστρατεύονται ηλιολατρικές τελετουργίες, όπως το άναμμα φωτιάς που την υπερπηδούν όλοι – εξορκίζοντας μάλιστα τα βλαπτικά έντομα με την επωδή «ψύλλ' κόρφες στον καλόγερο» - στα πλαίσια μιας καθαρτήριας τελετουργίας, που κατά τον Γ.Α. Μέγα αποσκοπεί στον εξορκισμό και των δαιμονικών, άρα επικίνδυνων για τον άνθρωπο πνευμάτων, αλλά και των δαιμονοποιημένων από τον λαό ασθενειών. Αυτές τις εθιμικές πυρές, στα χωριά της Ανατολικής Θράκης τις ονομάζουν «μπουμπούνες».

Οι κάτοικοι της Ανατολικής Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας απέδιδαν στο αναστάσιμο φως, που διένεμε ο ιερέας στο ναό το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου και πριν την Ανάσταση, ιδιότητες και διαστάσεις καθαρτηρίου, γι' αυτό και αγιασμένου και γονιμικού, πυρός. Έτσι στην Αίνο, φύλαγαν όλο το χρόνο τα «λαμπροκέρια» στο εικονοστάσι, για να τα ανάβουν και να σταυρώνουν με αυτά κάθε άρρωστο ή

βασκαμμένο μέλος της οικογένειας, ενώ στην περιοχή της Αδριανούπολης άναβαν τα κεριά αυτά σε περιπτώσεις θυελλών, πιστεύοντας ότι έτσι θα αποτρέψουν τη χαλαζόπτωση. Στην περιοχή της Αγχιάλου συνήθιζαν να απευθύνουν τον αναστάσιμο χαιρετισμό, κρατώντας την πασχαλινή λαμπάδα τους αναμμένη, στα δέντρα της αυλής και στα οικόσιτα ζώα τους. Στη Φιλιπούπολη πάλι καψάλιζαν με την αναμμένη λαμπάδα τους τα άκαρπα δέντρα και το τρίχωμα των ζώων τους, πιστεύοντας ότι έτσι θα ενισχυθεί η υγεία τους και θα αυξηθεί η παραγωγικότητά τους.

Στις Σαράντα Εκκλησιές μετέφεραν τελετουργικά το φως της Αναστάσεως από την εκκλησία στο σπίτι, άναβαν με αυτό την καντήλα στο εικονοστάσι και την εστία τους, κατόπιν δε σταύρωναν με την αναμμένη λαμπάδα όλους τους τοίχους των δωματίων του σπιτιού. Επιδιώκονταν έτσι η τελετουργική μετάδοση της λυτρωτικής και καθαρτήριας δύναμης του πυρός στην οικογένεια. Κι αν το φως έσβηνε, έπρεπε να μεταφέρουν τελετουργικά στο σπίτι το φως της Δεύτερης Ανάστασης, του Εσπερινού της Αγάπης, ώστε η καθαρτήρια και προστατευτική δύναμή του να μην λείπει από το σπιτικό. Με το φως αυτό, στη Μάδυτο άναβαν φανούς, ώστε η δύναμή του να μεταδοθεί συμβολικά σε όλη την φύση.

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν πως οι Θρακιώτες χρησιμοποιούσαν στις ανάλογες λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες τους το αναστάσιμο φως ως ισχυρό γονιμικό μέσο, με στόχο την υγεία και την καλοτυχία. Απόδειξη για το ότι απέδιδαν παρόμοιο χαρακτήρα σε όλες τις εορτάσιμες ημέρες της Διακαινησίμου Εβδομάδος αποτελεί το ότι στην Ανατολική Θράκη το Σάββατο πριν την Κυριακή του Θωμά λούζονταν τελετουργικά «για ν' ασπρίσ'νε», για να ζήσουν δηλαδή ως τα βαθιά τους γεράματα, γι' αυτό και το έλεγαν «Άσπρο Σάββατο», ενώ κάποτε αποκαλούσαν και ολόκληρη την Διακαινήσιμο Εβδομάδα «ασπροβδόμαδο».

Το Γενέθλιον του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (24 Ιουνίου) αποτελεί σημαντικό εορτολογικό σταθμό για την θρακική θρησκευτική λαογραφία. Το γεγονός ότι η χριστιανική εορτή έχει τοποθετηθεί πάνω στις θερινές τροπές του ηλίου, ένα ορόσημο γνωστό στους ανθρώπους λόγω της φυσικής παρατήρησης, συντέλεσε ώστε με την συγκεκριμένη εορτή να συνδεθούν πολλά προχριστιανικά εθιμικά μορφώματα, στα οποία στηρίζονται και πολλές από τις σχετικές λαϊκές τελετουργίες της Ανατολικής Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Κυρίαρχη τελετουργία της εορτής είναι το άναμμα και η υπερπήδηση πυρών, το βράδυ της παραμονής της εορτής (23 Ιουνίου), ένα έθιμο που γνωρίζει πανελλήνια διάδοση, και φυσικά υπάρχει και στον λαϊκό πολιτισμό της Θράκης. Ο Γ. Α. Μέγας συσχετίζει το πήδημα των πυρών με τον καθαρό δια του πυρός, τον οποίο συναντούμε σε πολλά ανάλογα πυρολατρικά και καθαρτήρια έθιμα του λαού. Στη Σωζόπολη μάλιστα, πηδώντας τις φωτιές έλεγαν : «σέμπα καλόχρονε, ξέβγα κακόχρονε», μια τελετουργική φράση που επισημαίνει τον συνδυασμό διαβατήριων και γονιμικών πρακτικών, ο οποίος και δίνει το βασικό νόημα στην τελετουργία μας. Στο Σκεπαστό πάλι άναβαν τη φωτιά με μεγάλο δένδρο που είχαν τελετουργικά ξεριζώσει ειδικά για τον σκοπό αυτό, ώστε η υπερφυσική δύναμη που συχνά αποδίδεται στα μεγάλα δένδρα και στα πνεύματα που ενοικούν σε αυτά, να ενισχύσει την καθαρτήρια και αποτελεσματική δύναμη της φωτιάς.

Οι σκοποί αυτοί συσχετίζονται και με την προσπάθεια τελετουργικής επίτευξης και εξασφάλισης της υγείας, που κυριαρχεί σε πολλές ανάλογες λαϊκές τελετουργίες. Στη Σηλυβρία, για παράδειγμα, πηδούσαν τις φωτιές όλοι, κρατώντας μια πέτρα στο κεφάλι και μια στο στομάχι, «για να μην τους πονούν». Εδώ η δύναμη του καθαρτηρίου και αναγεννητικού πυρός ενισχύεται από την συμβολική μετάδοση στους ανθρώπους των βασικών ιδιοτήτων της πέτρας, δηλαδή της σκληρότητας και του αμετάβλητου, ώστε η υγεία και η φυσική κατάστασή τους να προσδιορίζονται από τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά. Μόλις μάλιστα πηδούσαν τη φωτιά έριχναν τελετουργικά τις πέτρες πίσω τους, πιστεύοντας ότι πετροβολούν, άρα αναθεματίζουν και εξορκίζουν, τον «κακόχρονο». Στο ίδιο πλαίσιο, τις φωτιές αυτές στην Τυρολόη και στις Καστανιές τις ονόμαζαν «καλόχρονο», δίνοντάς τους ευφημιστικά το όνομα αυτού που αποτελούσε την κύρια επιδίωξη της όλης τελετουργίας : της καλής, υγιεινής και αίσιας χρονιάς. Πηδώντας αυτές τις φωτιές, στην Τυρολόη τραγουδούσαν ένα ενδεικτικό τραγούδι, που αποτελεί το λεκτικό συμπλήρωμα της όλης διαβατήριας τελετουργίας.

Στη θρακική λαϊκή λατρεία σπουδαίος ρόλος αποδίδεται στην Παναγία και τους αγίους. Οι γιορτές της Παναγίας (8 Σεπτεμβρίου: Γενέθλιο, 21 Νοεμβρίου: Εισόδια, 25 Μαρτίου – Ευαγγελισμός, 15 Αυγούστου: Κοίμηση και 23 Αυγούστου: Εννιάμερα) έχουν σχεδόν πανηγυρικό χαρακτήρα και συχνά, ιδίως οι φθινοπωρινές και οι ανοιξιάτικες, συνδέονται με σταθμούς της γεωργικής παραγωγής, αποκτώντας ένα ευδιάκριτο γονιμικό χαρακτήρα.

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για την αγιολατρία: ο άγιος Αθανάσιος (18 Ιανουαρίου), ο άγιος Τρύφωνας (1 Φεβρουαρίου), ο άγιος Συμεών (3 Φεβρουαρίου), ο άγιος Χαράλαμπος (10 Φεβρουαρίου), ο άγιος Βλάσιος (11 Φεβρουαρίου), και ο άγιος Γεώργιος (23 Απριλίου ή Δευτέρα του Πάσχα), γιορτάζονται με εθιμικές αργίες η παράβαση των οποίων πιστεύεται ότι επιφέρει την θαυματουργική τιμωρία από τον άγιο, κουρμπάνια και πράξεις που παραπέμπουν στην ευόδωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών ενασχολήσεων των κατοίκων της περιοχής. Η αγία Μαρίνα (17 Ιουλίου) συνδέεται με την προστασία των σπαρτών από ζιζάνια και έντομα, ο προφήτης Ηλίας (20 Ιουλίου) με τη βροχή και τους ανέμους, η αγία Παρασκευή (26 Ιουλίου) με τις απαρχές των σταφυλιών, ο άγιος Δημήτριος (26 Οκτωβρίου) με τις συμφωνίες γεωργών και κτηνοτρόφων και ο άγιος Νικόλαος (6 Δεκεμβρίου) με τους ψαράδες και τους ναυτικούς των θρακικών παραλιών, τους οποίους και προστατεύει. Σε κάθε περίπτωση, τη λατρεία των αγίων αυτών προσδιορίζει η προστατευτική ιαματική τους δράση και, κάποτε, οι παρετυμολογίες του ονόματός τους (π.χ. άγιος Μηνάς ρ. *μηνώ*: φανερώνω, παραγγέλνω = άγιος που αποκαλύπτει τα χαμένα), όπως συμβαίνει γενικότερα με την παραδοσιακή αγιολατρία του ελληνικού λαού.

Τέλος, η γνωστή σε όλη τη Θράκη λατρεία των αγιασμάτων, με τον ιαματικό – προστατευτικό χαρακτήρα της και, ιδίως παλαιότερα, η μεγάλη συχνότητα των ιερών αποδημιών (*χατζηλίκι*) προσδιορίζουν έντονα την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων. Οι μορφές, οι συνέχειες, στον άξονα της μεγάλης διάρκειας, αλλά και οι ασυνέχειες, οι μετασχηματισμοί και οι μετεξελίξεις, όπως παραπάνω σκιαγραφήθηκαν, καθιστούν τη λαϊκή λατρεία της Θράκης, στις επιμέρους τοπικές παραλλαγές της, έναν εξαιρετικά ενδιαφέρον κεφάλαιο της ελληνικής

λαογραφίας, για το οποίο πολλά ως σήμερα έχουν γραφεί, αλλά και πολλά απομένουν να αποσαφηνιστούν και να ερευνηθούν.

Ε. Λαϊκή χειροτεχνία και τέχνη, έντεχνος λαϊκός λόγος.

Σημαντική στη θρακική λαογραφία είναι και η πλευρά του έντεχνου λαϊκού λόγου και της λαϊκής τέχνης: Η τέχνη του λόγου γνώρισε, κατά το παρελθόν, ιδιαίτερη ανάπτυξη στον θρακικό χώρο. Μια σειρά, για παράδειγμα, παραδόσεων που αναφέρονται στον Μέγα Αλέξανδρο, κάποτε με προέλευση από το γνωστό και με λαϊκή αποδοχή έργο του ψευδο-Καλλισθένη, αλλά και παραδόσεις και τραγούδια για την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα έντεχνου λαϊκού λόγου με ιστορικές καταβολές και ρίζες. Στο ίδιο μήκος κινούνται και δημοτικά τραγούδια με σαφείς ιστορικές προϋποθέσεις, ακριτικά, κλέφτικα, αλλά και νεότερα, δημιουργημένα στον αιώνα μας, με ερεθίσματα από ιστορικά γεγονότα που ερέθισαν και συγκίνησαν τη λαϊκή ψυχή.

Διαθέτουμε επίσης λαογραφικές καταγραφές με παραμύθια, παροιμίες, μύθους, παροιμιόμυθους και επωδές, οι οποίες συνδέονται με την επίσης αναπτυγμένη στην περιοχή λαϊκή ιατρική και κτηνιατρική, αλλά και αξιόλογο θησαυρό τοπωνυμίων, ανθρωπωνυμίων και ονοματολογικού γενικότερα, υλικού. Σε ορισμένα από αυτά τα είδη, όπως προαναφέρθηκε, διαπιστώνουμε ενδιαφέρουσες πολιτισμικές συνέχειες χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι παραδόσεις για σημάδια σε βράχους, που αποδίδονται σε πατήματα ηρώων, αγίων ή των αλόγων τους: βόρεια της Ξάνθης, κοντά στο μοναστήρι της Παναγίας της Καλαμούς υπάρχει τέτοιο σημάδι, που αποδίδεται στο άλογο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ή στο άλογο του αγίου Γεωργίου, καθώς συχνά, στη λαογραφία μας, διαπιστώνουμε ότι το παλιό κρασί μπαίνει σε νέους ασκούς.

Αξιόλογη είναι επίσης η χειροτεχνική παράδοση της περιοχής. Η παραδοσιακή φορεσιά, για παράδειγμα, με τις γνωστές τοπικές ιδιαιτερότητές της, παρουσιάζει πολυχρωμία και πολυτυπία στον θρακικό χώρο, προσαρμοσμένη καθώς είναι στις ιδιαίτερες, κλιματολογικές και άλλες, συνθήκες του τόπου. Διακρίνεται σε τύπους ανάλογα με τη χρονική στιγμή (χειμώνα ή καλοκαίρι), την περίσταση (καθημερινή ή γιορτή) και την κατάσταση (ηλικία, κοινωνική θέση κ.λπ.) αυτού που την φέρει. Η γυναικεία φορεσιά αποτελείται από πουκάμισο, την αμανίκωτη τσούκνα, τα μασκαλούδια για τα χέρια, την ποδιά και το τσεμπέρι, που σχηματίζει μαζί με την κόμμωση τον παραδοσιακό γυναικείο κεφαλόδεσμο. Περιλαμβάνει ακόμη κάλτσες (τσουράπια) και υποδήματα, ενώ πάνω της, ιδίως στις γιορτές και τις σκάλες, προσαρμόζονται τα κοσμήματα της γυναικείας φορεσιάς: πόρπες, από απλές μεταλλικές ως σπονδυλωτές και επισμαλτωμένες, που κάποτε φέρουν το ενδεικτικό όνομα κορώνα, το οποίο παραπέμπει στη μορφή και τα διακοσμητικά τους σχέδια, χάντρες, περιδέραια, σταυροί και βραχιόλια, περιλαίμια (γιορντάνια) και ντούμπλες, από αλυσίδες και νομίσματα, στο στήθος. Η έρευνα έχει αποδείξει ότι τα θρακιώτικα γυναικεία κοσμήματα φέρουν πολλές και πολύμορφες θρησκευτικές παραστάσεις, ενδεικτικές κι αυτές του ιδεολογικού κόσμου των Θρακών.

Η ανδρική πάλι παραδοσιακή φορεσιά των κατοίκων της Θράκης είναι πιο απλή και με λιγότερα χρώματα, σε καφέ, μπλέ ή μαύρα υφάσματα, με *ζωνάρι*, κάποτε μακρύ, ειδικά υποδήματα (*γεμενιά*) και μαύρο, ίσως βελούδινο, *καλπάκι*. Οι παραδοσιακές αυτές ενδυμασίες, όπως συμβαίνει σε όλη, σχεδόν, την Ελλάδα, έχουν πλέον εγκαταλειφθεί, και αντικατασταθεί από ενδύματα πανελληνίας μορφής, αποτελούν δε μουσειακά είδη, που χρησιμοποιούνται σε γιορτές, ή κάθε είδους φολκλωριστικές αναπαραστάσεις, ως σύμβολο, και όχι ως οργανικό τμήμα, του τοπικού παραδοσιακού πολιτισμού. Σήμερα βεβαίως, και μετά το κρίσιμο πολιτισμικό όριο των μέσων του αιώνα μας, η παραδοσιακή φορεσιά στη Θράκη έχει εγκαταλειφθεί, υποχωρώντας μπροστά στην πανελλήνια, αστικής και ευρωπαϊκής μάλλον προέλευσης, μορφή της φορεσιάς που επικρατεί.

Μεγάλη ανάπτυξη στην Θράκη παρουσίασε- και εν μέρει συνεχίζει να παρουσιάζει – η υφαντική και η κεντητική. Τα θρακιώτικα υφαντά φέρουν διακοσμητικά θέματα από τον φυσικό κόσμο ή εμπνευσμένα από γεωμετρικά μοτίβα, με μεγάλη χρωματική ποικιλία, σε μεταξωτά, βαμβακομέταξα, λινά ή μάλλινα υφάσματα. Για τα χρώματα χρησιμοποιούνταν φυτικές βαφικές ύλες, ενώ στην κεντητική, προϊόντα της οποίας ήταν οι περίφημοι θρακιώτικοι τσεβρέδες, με το νήμα έστριβαν και λεπτή μεταλλική ταινία, ώστε να προέρχονται εντυπωσιακότερα διακοσμητικά αποτελέσματα. Στα κεντήματα των αστικών κέντρων, επικρατούσαν οι φυσιοκρατικές αποδόσεις και παρατηρείται η χρήση δαντέλας, με αντιπροσωπευτικότερη τη μιμπίλα, που χρησιμοποίησε ακόμη στα μαντήλια της κεφαλής και στα πουκάμισα της παραδοσιακής γυναικείας φορεσιάς. Αντιθέτως στα υφαντά και τα κεντήματα των χωριών, ή όλη σύλληψη και δημιουργία είναι περισσότερο παραδοσιακή και απρόσωπη, αφού παρά τις μικρές αποκλίσεις που στηρίζονται σε προσωπικές εμπνεύσεις και ικανότητες, η σχέση με τα παραδοσιακά διακοσμητικά στοιχεία είναι εμφανής και περιγράψιμη.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη στη Θράκη παρουσιάζουν οι χοροί και τα τραγούδια. Πλούσιοι σε ρυθμό και κίνηση, οι θρακιώτικοι χοροί εύκολα εντυπωσιάζουν το θεατή: *ζωναράδικος, συγκαθιστός, χασάπικος, πολιτικός, μαντηλάτος, καρσιλαμάς, γίκνα, κουτσός, τριπάτης, σούστα, ζεμπέκικος, αράπικος* είναι ορισμένοι μόνο από τους χορούς του παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος της περιοχής. Η μουσική που συνοδεύει τους χορούς αυτούς στηρίζεται σε όργανα όπως η *λύρα*, η *γκάιντα*, το *τουμπερλέκι* και ο *νταϊρές*. Το άκουσμά της ανακαλεί αμέσως στο μυαλό του ακροατή την αίσθηση της τοπικής καταγωγής από τον θρακικό χώρο.

Ανάπτυξη βεβαίως γνωρίζουν στη Θράκη και άλλες παραδοσιακές τέχνες, όπως η ξυλογλυπτική και η αγγειοπλαστική, αλλά και το παραδοσιακό θέατρο, με τη μορφή των λαϊκών δρωμένων που προαναφέρθηκαν, και τα οποία αποτελούν προαισθητικές μορφές θεάτρου με αρχέγονες ρίζες και γονιμικούς σκοπούς, αλλά και ως παραστάσεις θεάτρου σκιών, που περιόδευε τις θρακικές πόλεις, και συνεχίζει σήμερα την καλή του παράδοση με νέες προσπάθειες, πάνω στους δρόμους της παράδοσης.

Σε γενικές γραμμές, η λαϊκή τέχνη της Θράκης έδωσε, κατά το παρελθόν, σπουδαία δείγματα, μέρος των οποίων στολίζει σήμερα την παραδοσιακή καθημερινότητα των κατοίκων, ή γεμίζει τα καλά και προσεγμένα λαογραφικά

μουσεία της περιοχής, στην Ξάνθη, την Κομοτηνή, την Αλεξανδρούπολη, το Διδυμότειχο και την Ορεστιάδα.

ΣΤ. Νεωτερικά και σύγχρονα λαογραφικά.

Υπάρχουν όμως και τα νεωτερικά και σύγχρονα λαογραφικά, τα οποία συναποτελούν τον σύγχρονο μας λαϊκό πολιτισμό: Στις μέρες μας, ο ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός μεταλλάσσεται και εξελίσσεται με τέτοιους ρυθμούς, που δίνουν την εντύπωση μιας ραγδαίας υποχώρησης. Πιστεύω ότι τα πράγματα είναι πολύ πιο αισιόδοξα: η παράδοση, ως διαδικασία και φαινόμενο παραμένει, αλλάζουν όμως οι τρόποι παγίωσης και έκφρασής της. Είναι κι αυτό χαρακτηριστικό των μακροχρόνιων διαδικασιών μετάβασης, στις οποίες έχει εισέλθει η ελληνική παραδοσιακή κοινωνία, και απομένει στην οξυδέρκεια του λαογράφου η αναγνώριση, επισήμανση και μελέτη των μορφών αυτών.

Ως σύμβολο, αλλά και ως κληρονομιά, ο παραδοσιακός πολιτισμός της Θράκης, λειτουργεί με πολλούς τρόπους και προσδιορίζει καθοριστικά ιδεολογίες, νοοτροπίες και συμπεριφορές. Σε μια κρίσιμη συγκυρία, όπως η σημερινή, και σε μια ευαίσθητη περιοχή, όπως αυτή της ελληνικής Θράκης γενικότερα, η εμμονή στα παραδεδομένα εκλαμβάνει το χαρακτήρα προσδιορισμού και εκλογής συγκεκριμένης ταυτότητας. Άλλωστε, οι αστοί ανέκαθεν απέδιδαν στον παραδοσιακό μας πολιτισμό ανάλογους ρόλους, που συν τω χρόνω, κυριάρχησαν στη λαϊκή συνείδηση ως βασικοί και προσδιοριστικοί παράγοντες αυτού που ονομάζουμε «*λαογραφική μας κληρονομιά*».

Σήμερα, στην ελληνική Θράκη, οι όψεις της παραδοσιακής καθημερινότητας που προαναφέρθηκαν, και στο βαθμό που οι παροντικοί χρόνοι των περιγραφών δεν εμπίπτουν στην περίπτωση του «*λαογραφικού ενεστώτα*», η εθνική συνείδηση παρουσιάζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θρησκευτική ταυτότητα και τον παραδοσιακό πολιτισμό. Κι αυτό δεν επιτρέπεται να περάσει απαρατήρητο από τον ερευνητή του σήμερα και τον μελετητή του μέλλοντος. Ας μην ξεχνούμε ότι στο γνωστό πληθυσμιακό μωσαϊκό της περιοχής (μουσουλμάνοι, Ρωμά, Πομάκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Θρακιώτες ντόπιοι και πρόσφυγες από την Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη, Σαρακατσάνοι, Αρβανίτες, Μικρασιάτες, Πόντιοι, Κωνσταντινουπολίτες, Ίμβριοι και Τενέδιοι, Καππαδόκες κ.λπ.) έχουν προστεθεί, τα τελευταία χρόνια, και οι παλιννοστούντες Ελληνοπόντιοι, από χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., ώστε η Θράκη να αποτελεί πραγματικό λαογραφικό εργαστήριο, που μπορεί να υποστηρίξει πολλές και σοβαρές επιστημονικές έρευνες και προσεγγίσεις, αλλά και ότι η ελληνικότητα του λαϊκού πολιτισμού της περιοχής, τόσο στην σύγχρονη όσο και στη διαχρονική της διάσταση, είναι πανταχού παρούσα σε κάθε βήμα του επισκέπτη ή του ερευνητή.

Ζ. Επιλεγόμενα.

Όπως και στην αρχή αναφέρθηκε, όσα παραπάνω γράφτηκαν μόνο ενδεικτικό χαρακτήρα μπορούν να έχουν. Ωστόσο, καταβλήθηκε προσπάθεια να τονιστούν τα σημεία εκείνα, που τελικά δίνουν και τον τόνο στην όλη πολιτισμική σύνθεση της

θρακικής λαογραφίας. Τα επιμέρους δεδομένα δηλαδή, που απαρτίζουν τη συνολική εικόνα της λαογραφικής πραγματικότητας στην σύγχρονή μας ελληνική Θράκη. Μιας πραγματικότητας που συνέχει και ενώνει πληθυσμιακές ομάδες, με συνεκτικό και ενοποιητικό κρίκο τη γλώσσα και το λαϊκό πολιτισμό της περιοχής.

Κοντά σε αυτά, πρέπει να προσθέσουμε το ερευνητικό έργο που διεξάγεται σήμερα από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, και τα επιμέρους Τμήματά του στα οποία διδάσκεται το μάθημα της λαογραφίας, αλλά και το έργο των Λαογραφικών Μουσείων και των αντιστοιχών τοπικών πολιτισμικών συλλόγων που κρατούν μεγάλο μέρος της θρακικής παράδοσης ζωντανό και προσβάσιμο. Μόνο στο «Λαογραφικό Αρχείο» του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, στη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ έχουν συγκεντρωθεί περί τις 3500 καταγραφές πρωτογενούς λαογραφικού υλικού, με μέριμνα του γράφοντος, που συνοδεύονται από ψηφιακές και αναλογικές εγγραφές ήχου και εικόνας, κατά κύριο λόγο από τον ευρύτερο θρακικό χώρο. Επίσης, το ΔΠΘ διαθέτει μια σημαντική συλλογή από σαρακατσάνικες ποδιές της Θράκης και άλλα έργα λαϊκής τέχνης, που έχουν τεκμηριωθεί και εκδοθεί σε δύο τόμους από τον γράφοντα, και είναι διαθέσιμα στην έρευνα.

Όσα δεν αναφέρθηκαν, δίνουν το μέτρο των όσων θα πρέπει ακόμη να γίνουν στην θρακική λαογραφία, και είναι πολλά. Το σίγουρο πάντως είναι ότι η λαογραφική έρευνα στη Θράκη έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό, αποδίδοντας ερευνητικούς και συγγραφικούς καρπούς, μικρή μόνο πρόγευση των οποίων είναι τα όσα εδώ προηγήθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία – Μορφολογία – Τυπολογία*, Αθήνα 1979.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Καλόγερος. Ένα ευετηρικό έθιμο της Θράκης», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979), σ. 195-206.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Αναστενάρια : Μύθος και πραγματικότητα», *Σερραϊκά Χρονικά* 11 (1993), σ. 179-206.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Λαϊκός πολιτισμός», στον τόμο *Θράκη*. (εκδ. Γενικής Γραμματείας Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας –Θράκης) 1994, σ. 287-334.

ΑΛΑΤΑΣ Χ., «Το Λαογραφικό Μουσείο της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά* 31 (1974), σ.37-38.

ΑΛΤΣΙΤΖΟΓΛΟΥ Φ., *Οι Γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*. Αθήνα 1941.

ΑΣΗΜΟΜΥΤΗΣ Β., «Η λαογραφία της Θράκης και οι αποκριάτικες εορτές», *Θρακικά Χρονικά* 7 (1967), σ.70-78.

ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ., *Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μια παρέβρια περιοχή.* Αλεξανδρούπολη 1998.

ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ., *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου.* Αλεξανδρούπολη 2002.

ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ., *Η Θράκη και οι άλλοι. Ιχνηλατώντας τα πολιτισμικά όρια και την ιστορική μνήμη.* Αθήνα 2007.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ. Κ, *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού. Θράκη.* Θεσσαλονίκη 1991 (2^η έκδοση).

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαογραφικά των Πομάκων της Θράκης.* Αθήνα 1996.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων. Λαογραφία, εθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα: το παράδειγμα του χωριού Κύκνος της Ξάνθης.* Αθήνα 1997.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης.* Ξάνθη 2000.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Ποδιές της συλλογής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.* Κομοτηνή 1999.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Παραδοσιακός πολιτισμός των Πομάκων της Θράκης. Λαογραφικά Μελετήματα.* Αθήνα 2000.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαογραφική συλλογή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.* Κομοτηνή 2000.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Η λαογραφική φυσιογνωμία του θρακικού δήμου Αιγείρου.* Κομοτηνή 2004.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκά παραμύθια της Θράκης.* Αθήνα 2005.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Παραδοσιακός πολιτισμός της Θράκης. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης (εκδ.), *Θράκη. Ιστορική και Λαογραφική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού της.* Αθήνα – Εκδόσεις Αλήθεια 2006, σ. 11-25.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη.* Αθήνα 2010.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Ο λαϊκός πολιτισμός της Θράκης. Λαογραφικές επισημάνσεις», στον τόμο Αθ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Θράκη. Ιστορία – Πολιτισμός – Τέχνη 2. Παιδεία – Λαογραφία – Τέχνη*. Θεσσαλονίκη 2011, σ. 127-157.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. (επιμ.), *Θράκη. Ιστορική και λαογραφική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού της*. Αθήνα 2006.

ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Η φωτιά σε λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες της Θράκης», *Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρμού. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*. Αθήνα 2013, εκδ. Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, σ. 99-105

ΒΕΪΚΟΥ –ΣΕΡΑΜΕΤΗ Κ., «Λαογραφικά και γλωσσικά στοιχεία της παλιάς Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά* 1 (1960), σ. 42-45. 2 (1961), σ. 97-100.3 (1961), σ. 156-157. 4. (1961), σ. 205-207.5 (1962), σ.40-41.

ΒΕΪΚΟΥ –ΣΕΡΑΜΕΤΗ Κ., «Επιβάτες. Ιστορία, ήθη και έθιμα, γλωσσάριο», *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 26 (1961), σ. 181-329.

ΒΕΪΚΟΥ –ΣΕΡΑΜΕΤΗ Κ., «Θράκη. Στιγμές στην πορεία της», *Θρακική Επετηρίδα* 1 (1980), σ. 373-380.

ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ ΕΛ., *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*. Θεσσαλονίκη 1950.

ΓΕΩΡΓΕΑΝΤΗΣ Π., *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*. Ξάνθη 1976.

ΔΑΝΔΑΛΙΔΗΣ Δημ., «Αρραβώνες στα Άβδηρα», *Θρακικά Χρονικά* 1 (1960-61), σ. 158-159

ΔΑΝΔΑΛΙΔΗΣ Δημ., «Προλήψεις στα Άβδηρα», *Θρακικά Χρονικά* 3 (1963), σ. 197-199.

ΖΑΡΚΑΔΑ Χριστ., «Τα χάνια της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά* 37 (1982), σ. 189-208.

ΖΕΧΕΡΛΗΣ Σπ., *Η Θράκη από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα (ιστορία – λαογραφία – τέχνη – παράδοση)*. Θεσσαλονίκη 1976.

ΉΜΕΛΛΟΣ Στ., «Θρακικόν πασχαλινόν έθιμον μαγικού περιεχομένου», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 23 (1973-74), σ. 3-9.

ΉΜΕΛΛΟΣ Στ., «Λαογραφική αποστολή εις την περιοχήν Ξάνθης», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 13-14 (1960-61), σ. 401-413.

ΘΡΑΚΙΩΤΗΣ Κ., «Η γιορτή της Μπάμπως», *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 26 (1961), σ. 347-350.

ΘΡΑΚΙΩΤΗΣ Κ., *Λαϊκή πίστη και λατρεία στη Θράκη*. Αθήνα 1991.

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Στ., «Μια προσέγγιση στα θρακικά δημοτικά τραγούδια του γάμου», *Πρακτικά Στ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 131-180.

ΚΑΚΟΥΡΗ Κατ., *Διονυσιακά. Εκ της σημερινής λατρείας των Θρακών*. Αθήνα 1963.

ΚΑΚΟΥΡΗ Κ., «Εθίμα αγροτικής μαγείας σε ελληνικά θρακοχώρια», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 291-299.

ΚΑΡΑΠΑΤΑΚΗΣ Κ., «Ο Γιάγιαννος στη Λιτσίστα του Ορτάκιοϊ της Αδριανούπολης», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 187-195.

ΚΑΡΑΣΤΑΜΑΤΗ-ΡΩΜΑΙΟΥ Ε Λ., «Αμοιβαία επίδραση θρακικών εθίμων και θρακικής ενδυμασίας», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1976, 197-203.

ΚΕΜΑΛΑΚΗΣ Γ., «Η γιορτή του Λαζάρου στη Θράκη», *Θρακική Εστία Θεσσαλονίκης* 4 (1985-86), σ. 76-80.

ΚΙΖΗΣ Γ., *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική: Θράκη*. Αθήνα 1990.

ΚΟΥΚΟΣ Μ., *Στα βήματα του Ορφέα. Οδοιπορικό της Θράκης*. Αλεξανδρούπολη 1991.

ΚΟΥΤΣΟΜΥΤΗΣ Απ. «Λαογραφικά Νέας Κεσσάνης», *Θρακικά Χρονικά* 2 (1962), σ. 165-170, 221-224. 3 (1963), σ. 48-50, 52.

ΚΟΥΦΟΣ Ν. Ι., *Ιστορικά και λαογραφικά της Στέρνας Έβρου*. Αλεξανδρούπολη 1997.

ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ ΔΗΜ., «Μαγικοί τρόποι θεραπείας ασθενειών στο λαό της Θράκης», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 219-227.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Στ., *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*. Αθήνα 1919.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α., *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*. Αθήνα 1965.

ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., «Η θρακική λατρεία των αγιασμάτων», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 229-240

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Θρακικά οικήσεις», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 1 (1939), σ. 5-49.

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Έθιμα της ημέρας της μαμμής (8 Ιανουαρίου)», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 7 (1952), σ. 3-27.

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Αναστενάρια και έθιμα της Τυρινής Δευτέρας εις το Κωστή και τα πέριξ αυτού χωρία της Ανατολικής Θράκης», *Λαογραφία* 19 (1960-1961), σ. 472-534.

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ελληνικά έορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*. Αθήνα 1957.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα 1973.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., *Λαογραφικά Ζητήματα*. Αθήνα 1989.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., *Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα 2004.

ΜΙΧΑΗΛ-ΔΕΔΕ Μ., «Τα τραγούδια και οι χοροί των Αναστενάρηδων», *Θρακικά* 1 (1978) σ. 75-129.

ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝ., «Η τζαμάλα», *Θρακικά Χρονικά* 33 (1977), σ. 103-107.

ΜΩΥΣΙΑΔΗΣ ΠΑΝΤ., *Ελληνικοί χοροί της Θράκης*. Θεσσαλονίκη 1986.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Δ.Β., «Δημόδης ιατρική εν Θράκη», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 16 (1951), σ. 181-228.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Β., *Από το παρελθόν της Κεσσάνης*. Αθήνα 1929

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΧ., «Λαογραφικά Δορκάδος», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 30 (1964), σ. 273-344.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ –ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΛΛ., *Λαογραφικά Θράκης* 1-2. Αθήνα 1979-1980.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ –ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΛΛ., *Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη, 1685-1920*. Αθήνα 1985.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΩΑΝΝ., *Ελληνικές φορεσιές 1-2.* Αθήνα 1973-1974.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Π., *Χριστούγεννα στη Θράκη.* Αθήναι 1936.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Π., *Πασχαλιά στη Θράκη.* Αθήναι 1937.

ΠΟΥΧΝΕΡ Β, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Συγκριτική μελέτη.* Αθήνα 1989

ΡΩΜΑΙΟΣ Κ. Α., «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11 (1944-1945), σ. 1-131.

ΡΩΜΑΙΟΣ Κ., «Το αρχαιότερο στρώμα του λαϊκού πολιτισμού της Θράκης», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου.* Θεσσαλονίκη 1976, σ. 481-496.

ΡΩΜΑΙΟΣ Κ., «Η λαϊκή λατρεία της Θράκης. Χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική έρευνα για τη Θράκη».* Θεσσαλονίκη 1988, σ. 341-350.

ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη.* Κομοτηνή 2009

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Γ. Κ., «Επιβιώσεις λαϊκής πίστεως, λατρείας και τέχνης εκ της βυζαντινής περιόδου εις την Βόρειο Ελλάδα», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου.* Θεσσαλονίκη 1975, σ. 235-262.

ΣΤΑΜΟΥΛΗ- ΣΑΡΑΝΤΗ Έλη., *Από την Ανατολική Θράκη 1-2.* Αθήναι 1956-1958.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ ΕΛ., «Ο κεντητός διάκοσμος στη Θράκη», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική έρευνα για τη Θράκη».* Θεσσαλονίκη 1988, σ. 361-363.

ΦΩΤΕΑΣ ΠΑΝ., «Η Γυναικοκρατία στη Ξυλαγανή Ροδόπης και Νέα Κεσσάνη Ξάνθης», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου.* Θεσσαλονίκη 1979, σ. 675-680.

VARVOUNIS M. G., «A contribution to the study of influences of Christian upon Moslem customs in popular worship», *Journal of Oriental and African Studies* 5 (1993), σ. 75-89.

VARVOUNIS M. G., «Обичаят “Джамала” и неговите Балкански измерения», *Българска Етнология* 4 (2001), σ. 54-62.

VARVOUNIS M. G., «Balkan resultants and folkloristic influences in the Thracian dromenon of *Babo*», *Παρνασσός* 45 (2003), σ. 253-264.

VARVOUNIS M. G., «Balkan dimensions and Moslem variations at the custom of *Tzamala* in Thrace», *Journal of Oriental and African Studies* 12 (2003), σ. 53-61.

VARVOUNIS M. G., «Historical and Ethnological influences on the traditional civilization of Pomaks of the Greek Thrace», *Balkanica. Annuaire de l' Institute des Etudes Balkaniques / Academie Serbe des Sciences et des Arts* 34 (2003), σ. 267-283.

VARVOUNIS M. G., «Folk dromena of Thrace and Macedonia», στην έκδοση Ministry of Culture – National Theatre of Northern Greece, *The Word of Dionysus. Music-Dance-Theatre-Folk dromena*. Thessaloniki 2007, σ. 45-46.

VARVOUNIS M. G., «Folk dromena from cultural associations of Thrace and Macedonia», στην έκδοση Ministry of Culture – National Theatre of Northern Greece, *The Word of Dionysus. Music-Dance-Theatre-Folk dromena*. Thessaloniki 2007, σ. 43-44.

VARVOUNIS M. G., «БАЛКАНСКИ РЕЗУЛТАНТИ И ФΟΛΚΛΟΡΙΣΤΙΧНИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ ВЪРХУ ТРАКИЙСКИЯ ОБИЧАЙ „БАБИН ДЕН», *Mare Ponticum* 3 (2012), σ. 20-31.

Βαρβούνης, Μ. Γ. (2015). Μορφές του λαϊκού πολιτισμού στη Θράκη (19^{ος} – 20ός αι.). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 279-303.

Μανόλης Γ. Βαρβούνης, Ph.D.

Καθηγητής

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: mvarv@otenet.gr

Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη*

Μανόλης Γ. Σέργης,

Αναπληρωτής Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ. Π. Θ.

Περίληψη: Στην παρούσα εργασία εντάσσω εν πρώτοις τον «κύκλο των ημερών του Πάσχα» στο πλαίσιο των λεγομένων *διαβατήριων περιόδων* του λαϊκού εορτολογίου της «ιστορικής» Θράκης. Η *αναβλάστηση* της φύσης, η *νεκρανάστασή* της από τη χειμερία νάρκη, η προσδοκώμενη *γονιμότητα* είναι το σταθερό μοτίβο όλων των τελετουργιών και των θεατρικών δρωμένων που ελάμβαναν χώρα στον ελληνικό «παραδοσιακό» πολιτισμό από την αρχή του Δωδεκαημέρου μέχρι το καλοκαίρι. Αποδεικνύεται και πάλιν μέσα από την εργασία ότι οι *λαϊκές εκδηλώσεις του Πάσχα αποτελούν μια σύνθεση από διάφορες πολιτισμικές φάσεις του ελληνικού λαού, όπου διαπιστώνεται η ίδια πάντοτε αγάπη για τη φύση, η ίδια αγωνία για το μέλλον της βλάστησης, όσο κι αν τα στοιχεία αυτά κρύβονται, κάποτε με εξαιρετική επιμέλεια, πίσω από έναν κατ' επίφασιν χριστιανικό μανδύα*. Τα βασικά επιμέρους θέματα του αναλύονται είναι το δίπολο «Θάνατος-ανάσταση», η θαυμαστή περίπτωση του «θρακικού» Λαζάρου (σχετίζεται με πανάρχαια ευετηρικά έθιμα, με τον έρωτα, την καρποφορία της γης), κάποιες ενδεικτικές εκδηλώσεις του Πάσχα γονιμικού χαρακτήρα όπως π.χ. το μαγικό κτύπημα με τα βάγια, η χρήση των αυγών, οι αιώρες, το σβήσιμο των φώτων και το εκ νέου άναμά τους, η θαυμαστή επιβίωση του μύθου του αρχαίου Οιδίποδα στον Ιούδα τον Ισκαριώτη (συνδέεται κι εδώ με αρχέγονα φαλλικά είδωλα του βαλκανικού πολιτισμού). Εν συνεχεία αναλύω την κοινωνική διάσταση του Πάσχα, αναφέρομαι στις επικρατούσες λαϊκές δεισιδαιμονίες, στην ενυπάρχουσα στις εκδηλώσεις του Πάσχα εκκοσμίκευση (αφού στα δρώμενα των ημερών συνυπήρχαν και συλλειτουργούσαν η ευσέβεια, η υποβολή του θείου δράματος, αλλά και η επιβολή των παραστασιακών δρωμένων, η αναπόφευκτη κοσμική χαρά) και συνδέω - τέλος - την Ανάσταση με την ελληνική ιστορική μνήμη.

Λέξεις κλειδιά: Θράκη, Πάσχα, διαβατήριες τελετουργίες, διαβατήριες περίοδοι, «θάνατος-ανάσταση», Λάζαρος, Ιούδας, Οιδίπους, αυγό, βάγια, αιώρες, φως/ιερόν πυρ, «ανήκειν», μετασήμευση συμβόλων, Τελετή του Νιπτήρος, «Άρατε Πύλας».

1. Εισαγωγικά: Ένταξη των δρωμένων του Πάσχα στον «κύκλο του χρόνου»

Η *αναβλάστηση* της φύσης, η *νεκρανάστασή* της από τη χειμερία νάρκη, η προσδοκώμενη από αυτήν τη διαδικασία *γονιμότητα* είναι το σταθερό μοτίβο όλων των τελετουργιών και των θεατρικών δρωμένων¹ που ελάμβαναν χώρα στον ελληνικό «παραδοσιακό» πολιτισμό από την αρχή του Δωδεκαημέρου, συνέχιζαν με τα διονυσιακά δρώμενα της Αποκριάς, της άνοιξης, του Πάσχα και κορυφώνονταν την Πρωτομαγιά και τις αρχές του καλοκαιριού. Οι «παραδοσιακές» κοινωνίες (στις οποίες αναφέρεται η ύλη αυτής της εργασίας) χώριζαν τη ζωή των μελών της σε φάσεις, όφειλαν, ως εκ τούτου, να επιλύουν τα διάφορα προβλήματα που πίστευαν

* Η εργασία πρωτοδημοσιεύθηκε στο ένθετο που κυκλοφορήθηκε με / από την εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, την Μ. Παρασκευή, 19 Απριλίου 2009. Εδώ παρουσιάζεται βελτιωμένη, με προσθήκες και νεώτερη βιβλιογραφία.

¹ Για τη διάκριση των εννοιών *έθιμο*, *τελετή*, *δρώμενο* βλ. την ομότιτλη εργασία του Βάλτερ Πούχγερ, στο βιβλίο του *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες, μέθοδοι, θεματικές*, Αρμός, Αθήνα 2009, 180 κ.ε.

πως συνδέονταν με το *πέραςμα* από τη μία στην άλλη. Για τον σκοπό αυτόν είχαν θεσπίσει *διαβατήριες τελετουργίες*, εθιμικά καθορισμένες, σταθερά επαναλαμβανόμενες *συμβολικές*² δραστηριότητες, με συγκεκριμένη δομή και με συλλογικό χαρακτήρα³, οι οποίες, δια μέσου μεταμφιέσεων, μιμοδραματικών παραστάσεων, μουσικής, τραγουδιού, χορών, συμβολικών πράξεων, κ.ά., βοηθούσαν τη φύση στην αναγεννητική της προσπάθεια. *Rites de passage* τις ονόμασε ο Arnold Van Gennep στο ομότιτλο έργο του⁴ (1909), τη μεταφορά του όρου στα ελληνικά οφείλουμε στον Στίλωνα Κυριακίδη⁵. Οι διαβατήριες τελετουργίες ήταν δύο κατηγοριών. Αυτές που σχετίζονταν:

(α) με τη μεταβολή της *κοινωνικής* ή *ηλικιακής* κατάστασης των μελών μιας κοινότητας. Συνόδευαν όλα τα *οριακά σημεία της κοινωνικής της ζωής των μελών* τους, όπως π.χ. τη γέννηση, την ενήβωση, το γάμο, τον θάνατο, την ξενιτιά (προσωρινή ή μακράς διάρκειας), κ.ά.

(β) με τον «κύκλο του χρόνου» συνόδευαν τα *μεταβατικά χρονικά σημεία* του, τις πάμπολλες «καμπές», τις μεταβάσεις στον (σταθερά και διαρκώς ανακυκλούμενο) χρόνο των παραδοσιακών κοινωνιών. Τέτοιες ήταν (π.χ.) κάποιες στιγμές από τον κύκλο της ημέρας (η δωδεκάτη μεσημβρινή ή τα μεσάνυχτα, γι' αυτό πρόσεχαν ιδιαίτερος και φοβόντουσαν περισσότερο αυτές τις ώρες)· *διαβατήριες ημέρες και περίοδοι* ήταν όλες σχεδόν οι τελευταίες ημέρες του μήνα και οι πρωτομηνιές του επομένου (ιδιαίτερα οι πρωτομηνιές του Ιανουαρίου, του Μαρτίου, του Απριλίου, του Μαΐου, του Αυγούστου και του Σεπτεμβρίου), τα δύο ηλιοστάσια (Δεκεμβρίου και Ιουνίου), οι ισημερίες της 22ας Μαρτίου και 22ας Σεπτεμβρίου, το *Δωδεκάμερο*, οι αποκριές, οι ημέρες των Ψυχοσαββάτων (ειδικά του τελευταίου, του *Ρουσαλιού*⁶), το Πάσχα, κ.ά. Άρα, έχουμε τελετές που συνδέονται με την αλλαγή των εποχών, την εκδίωξη του χειμώνα, και στοχεύουν στην αναβλάστηση-αναγέννηση σύμπασας της φύσης, την ευετηρία, την «παγκαρπία» της γης. Βασικό θέμα όλων των παραπάνω αποτελούν συνεπώς οι έννοιες *τέλος* και *αρχή*, σ' αυτές δραματοποιείται (με πλήθος εθίμων και τελετουργιών) η *κυκλική αντίληψη για τον χρόνο*, η αίσθηση της *αέναης επανάληψης*. Ο κύκλος του έτους για τον άνθρωπο της υπαίθρου στον «παραδοσιακό» πολιτισμό οριζόταν από δυο σημεία, τα οποία ταυτίζονταν, με την έννοια ότι κατ' ουσίαν το ένα παρήγε το άλλο. Ο θάνατος-τέλος οδηγούσε στην αναγέννηση-αρχή, ο χειμώνας στην άνοιξη, το παλιό στο καινούργιο⁷.

² Τα πολυφωνικά και αμφίσημα τελετουργικά *σύμβολα* που χρησιμοποιούνταν ενθάρρυναν τους μεταξύ των ανθρώπων δεσμούς. Ενδεικτικά υπογραμμίζουμε ότι κατά τον V. Turner η κοινωνική αλληλεγγύη είναι μια λειτουργία των συστημάτων συμβολικής λογικής που συνδέουν τους ανθρώπους. Για τα σύμβολα, τη λειτουργία και τη σημασία τους βλ. τώρα ενδεικτικά στον τόμο Ελ. Αλεξάκης, Μ. Βραχιονίδου, Ανδρομάχη Οικονόμου (επιμ.), *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας, Αθήνα 2008, όπου και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

³ Βλ. αναλυτικά στο Μ. Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα - 1922): γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, 19 κ.ε.

⁴ Το γνωρίζουμε από την αγγλική μετάφρασή του (*Rites of passage*) των Monica B. Vizedom & Gabrielle Caffee, Routledge and Kegan Paul Ltd, London 1960.

⁵ Στίλπον Κυριακίδη, «Τα σύμβολα εν τη νεοελληνική λαογραφία», *Λαογραφία* 12 (1938-48), 521.

⁶ Βλ. γι' αυτά Βάλτερ Πούχγερ, *Βυζαντινά θέματα της ελληνικής Λαογραφίας...*, Παράρτημα 11 του π. *Λαογραφία*, Αθήνα 1994, 60 κ.ε.

⁷ Για το πολύ ενδιαφέρον θέμα της *κοινωνικής διάστασης του χρόνου*, της κατασκευής του, τη σχέση του με την κοινότητα, βλ. ενδεικτικά G. Gurvich, *The spectrum of social time*. Reidel, Dordrecht, 1961.

Οι λαϊκές εκδηλώσεις του Πάσχα αποτελούν μια σύνθεση από διάφορες πολιτισμικές φάσεις του ελληνικού λαού, όπου διαπιστώνεται η ίδια πάντοτε αγάπη για τη φύση, η ίδια αγωνία για το μέλλον της βλάστησης, της γονιμότητας της ζωής, όσο κι αν τα στοιχεία αυτά κρύβονται, κάποτε με εξαιρετική επιμέλεια, πίσω από έναν κατ' επίφασιν χριστιανικό μανδύα⁸.

2. «Θάνατος-ανάσταση»: η «κεντρική ιδέα» των ημερών του Πάσχα. Η θαυμαστή περίπτωση του «θρακικού»⁹ Λαζάρου

Η ιδέα του πάσχοντος και θνήσκοντος Θεού που ανασταίνεται μαζί με τη φύση είναι η βασική των ημερών που αναλύουμε εδώ. Η ιδέα αυτή δεν είναι χριστιανική, είναι πανανθρώπινη (πρβλ., π.χ., τον Tammuz των Εβραίων, τον Όσιρι των Αιγυπτίων, τον Τουμούσι των Βαβυλωνίων) και αρχαιοελληνική (τα παραδείγματα του Διονύσου, της Περσεφόνης, του Αδώνιδος¹⁰ είναι γνωστά και δεν απαιτούν εδώ ιδιαίτερη αναφορά. Ο θνήσκων θεός εκπροσωπεί το «παλιό» και το θάνατό του, η γένεση του νέου θεού είναι μια πράξη που βοηθά στην αναγέννηση της φύσης, στη δημιουργία του «νέου». Έχει και η Ορθοδοξία τον δικό της πάσχοντα, θνήσκοντα και αναστώμενο θεό, στον οποίο έδωσε τα δικά της χαρακτηριστικά, αυτά που επί 20 αιώνες τώρα λατρεύει και υμνεί με το δικό του τρόπο ο απλός άνθρωπος του λαού. Ο Λάζαρος και η ανάστασή του παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας νεκρανάστασης¹¹ («Πρώτη Λαμπρή»). Τα πάθη, ο θάνατος και η ανάσταση του Χριστού είναι το άλλο λαμπρό παράδειγμα.

Ας μείνουμε στον Λάζαρο της Θράκης. Όσα ακολουθούν γι' αυτόν τροποποιούν εν μέρει κάποιες παλαιότερες θεωρήσεις και αναδεικνύουν άλλη μια φορά τη Θράκη

- A. Cell, *The anthropology of time*. Berg, London, 1992. - F. Toennies, *Community and society*. Harper and Row, New York 1955 (μετάφρ. στα ελληνικά *Κοινότητα και κοινωνία*, Αναγνωστήδης, Αθήνα). - E. Leach, *Reathinking Anthropology*, London 1961, 126. - E. Tompson, «Time, work-discipline and industrial capitalism», *Past and Present* 38 (1967), 56-97. - Ιωάννα Κουταντζόγλου, *Ο κύκλος και η γραμμή. Όψεις του κοινωνικού χρόνου*, Εξάντας, Αθήνα 1995. - Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 120 κ.ε. - Μιχ. Μαυρή, *Το πανοπτικό του χρόνου. Η διαχείριση του χρόνου σε συνθήκες μακροχρόνιας στέρξης της ελευθερίας*, Τυπωθείτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2003. - Γαρφ. Θεοδωρίδου, «Η έννοια του χώρου στη σύγχρονη Λαογραφία», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης, Μ. Γ. Σέργης (δ/νση), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, τ. Β', Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, 483-533.

⁸ Μ. Βαρβούνης (επιμ.), *Πάσχα των Ελλήνων. Ελληνικά λαϊκά έθιμα για τον εορτασμό του Πάσχα*, Ακρίτας, Αθήνα 1996, 9.

⁹ Όλα τα δεδομένα της παρούσης εργασίας αναφέρονται στον ιστορικό χώρο της Θράκης, σε ό,τι σήμερα ονομάζεται Βόρεια, Ανατολική και Δυτική Θράκη. Αναλυτικά βλ. στο Μ. Βαρβούνης, *Λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη*, Πορεία, Αθήνα 2010, 35-48.

¹⁰ Και στην Θράκη επιχωρίαζε το έθιμο των «Αδώνιδος Κήπων», την Μεγάλη Παρασκευή, τους οποίους τοποθετούσαν σε παράθυρα, μπαλκόνια και τραπεζάκια, από όπου θα διερχόταν η πομπή του Επιταφίου. Επισημαίνω τους συμβολισμούς των επιλεγόμενων φυτών (φακής, κριθαριού, κ.ά.): πρόκειται για φυτά που μαραίνονται και αναζωογονούνται γρήγορα. Βλ. περισσότερα στο Γ. Μέγας, «Οι 'Αδώνιδος Κήποι' των Σερρών», *Α' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1975, 183-189.

¹¹ Δηγήσεις της έγερσης του Λαζάρου έχουμε: στο κεφ. 11, 1-44, του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, σε απόκρυφα κείμενα, στη βυζαντινή υμνογραφία, σε κείμενα των Πατέρων. Βλ. τώρα Βάλτερ Πούχγερ, *Ο Λάζαρος στην ορθόδοξη παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό της Βαλκανικής*, Αρμός, Αθήνα 2015.

ως μια περιοχή όπου (ακόμη και μέχρι πρότινος) αργέγονα στοιχεία ενός άλλου πολιτισμού ήσαν εν ισχύι.

Έχει γραφεί ότι τα λαζαρικά κάλαντα των γειτόνων μας Βουλγάρων, Γιουγκοσλάβων, Ρουμάνων και Αλβανών δεν έχουν σχέση με τον χριστιανικό Λάζαρο, αλλά ότι στις χώρες αυτές η γιορτή του είναι κυρίως γιορτή της άνοιξης, η οποία απλώς φέρει το όνομα του Λαζάρου¹². Όντως, στις χώρες αυτές, η ανάστασή του εξελήφθη ως δεύτερη γέννηση, άρα ως αναγέννηση της φύσης, γι' αυτό και εκεί ο Λάζαρος έχει μη χριστιανικές διαστάσεις, είναι ο «ενιαυτός δαίμων», το πνεύμα της χρονιάς που πεθαίνει και ανασταίνεται την άνοιξη, που σχετίζεται με πανάρχαια ευετηρικά έθιμα, είναι η προσωποποίηση της άνοιξης¹³. Γι' αυτό, λοιπόν, στη Βουλγαρία τα τραγούδια του δεν έχουν καμία σχέση με την ανάστασή του, αλλά είναι ερωτικά, ανοιξιάτικα, και η επιτέλεση του εθίμου προβάλλει επιπλέον την *κοινωνική λειτουργία του εθίμου*. Ιδού τρία (ενδεικτικά) βουλγαρικά λαζαρικά τραγούδια:

*Τουλίπα κουνιέται
στο πράσινο λιβάδι.
Δεν ήταν τουλίπα,
ήταν ένα παιδάκι.
Τα μάτια του αστέρια,
το πρόσωπό του τριαντάφυλλο.
Όπως έπαιζε ήρεμα,
έτσι ήρεμα κοιμήθηκε.
Η μητέρα του το ζύπνησε
- Σήκω, σήκω παιδάκι μου,
να δεις τις κοπέλες του Λαζάρου
πώς χορεύουν και τραγουδούν
κεντημένες φούστες φορούν
με κίτρινες παντόφλες ποδοβολούν.
Ε, Λάζαρε, Λάζαρε,
εδώ μας είπαν
ότι έχει κοπέλα και παλληκάρι:
Άντε η κοπέλα να αρραβωνιαστεί
άντε το παλληκάρι να παντρευτεί,
όσο το κρασί είναι κόκκινο
και η φακή δροσερή.
Χαίρε οικοδεσπότη!
Όσο φύλλωμα στο δάσος,
τόση υγεία στο σπίτι σου!¹⁴*

¹² Βάλτερ Πούχνερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια (συγκριτική μελέτη)*, Πατάκης, Αθήνα 1989, 40.

¹³ W. Puchner, «Lazarusbranch in Südosteuropa», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 32/81 (1978), 17-40.

¹⁴ Προφορική μαρτυρία του προπτυχιακού βούλγαρου φοιτητή μου Yani Atanasov.

*Πέρσι ήρθαμ' εδώ
 πεθερά βρήκαμε
 ουτ' αυλή σκουπισμένη
 ούτε καρέκλα στρωμένη.
 Σήμερα που ήρθαμε
 νέα νύφη βρήκαμε,
 καθαρή αυλή, σκουπισμένη,
 καθόλα σε σειρά βαλμένη
 περιμένει ένα αντράκι
 ψηλό γλυκό παλληκαράκι
 πούχει φύγει στο βουνό
 μ' ένα ντουφέκι σα φίδι στενό.*

*Χρυσή λαζαρίνα, ο Λάζαρος θα γυρίσει.
 Ο Ζμέικο την αγαπούσε ως την ημέρα του Λαζάρου,
 ο Ζμέικο λέει στη Χρυσή: Χρυσή αγαπητή μου Χρυσή,
 θα με πάρεις ή με περιγελάς;
 Η χρυσή λέει στο Ζμέικο: Ζμέικο, αγαπημένε μου Ζμέικο,
 περίμενέ με, περίμενέ με ως το Λάζαρο.
 Τα κορίτσια με καλούν να περιφέρω το Λάζαρο.
 Μόλις τελείωσε η Χρυσή το λόγο της
 την παίρνει ο αέρας, σηκώνει τη Χρυσή
 σηκώνει τη Χρυσή ψηλά στον ουρανό...¹⁵.*

Με τα επόμενα παραδείγματα θα ενισχύσω την άποψη ότι ο Λάζαρος διατήρησε αυτήν την ιδιότητά του, να σχετίζεται δηλαδή με πανάρχαια ευετηρικά έθιμα, με τον έρωτα, την καρποφορία της γης και στη Θράκη.

Θα παρουσιάσω εν πρώτοις κάποια λαογραφικά στοιχεία για την ημέρα. Στα περισσότερα χωριά της Θράκης η γιορτή του ονομαζόταν *Φτουχουλάζαρους*, στους Μεταξάδες *Λάζαρ'* ή *Καλό Λάζαρ'*¹⁶, στο Πύθιο Διδυμοτείχου *Προυτουλάζαρους*¹⁷. Οι γυναίκες ζύμωναν ειδικά κουλούρια, *λαζαράκια*, στα οποία έδιναν σχήμα σπαργανωμένου ανθρώπου, όπως παριστάνεται στην χριστιανική εικονογραφία ο Λάζαρος, σαν μια μικρή μούμια δηλαδή. Χαρακτηριστικό της γιορτής ήταν οι *αγερμοί*: ένας όμιλος ανθρώπων γύριζε από σπίτι σε σπίτι, όλη την κοινότητα, και πραγματοποιούσε έτσι *συμβολικά* μια κυκλική πομπή, έναν συμβολικό προστατευτικό κύκλο (πρβλ. πρόχειρα το «γκαίνιασμα» ενός χωριού, τον κύκλο του επιτάφιου, της ανάστασης, της λιτανείας, τον συμβολικό περισχοινισμό μιας εκκλησίας ή ενός

¹⁵ Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...*, ό.π., 213, υποσημ. 131.

¹⁶ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, «Ηθη και έθιμα Μεταξάδων Θράκης. Κάλαντα», *Θρακικά* 12 (1999-2000), 177.

¹⁷ Ελένη Γραμματίκογλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 43 (1969), 196.

χωριού, τη βέρα, το στεφάνι του γάμου, κ.λπ.¹⁸). Κατά την επίσκεψη στα σπίτια ο όμιλος εκφωνούσε τραγουδιστές ευχές, δηλαδή *κάλαντα*, επιτελούσε ορισμένες μαγικές πράξεις και οι οικοδεσπότες αντάμειβαν τους καλανδιστές για τις ευχές τους, άρα η βάση αυτής της επίσκεψης είναι κατ' ουσίαν μια ανταλλαγή δώρων: προφορικών από την πλευρά των ευχομένων, προφορικών και υλικών από την πλευρά των δεχομένων τις ευχές, των μελών της οικογένειας. Στους αγερμούς της άνοιξης, άρα και του Πάσχα, δεν έχουμε παρουσία αγοριών, όπως συνέβαινε με τους αντιστοίχους του χειμώνα (*Δωδεκαήμερου*), αλλά την καταλυτική παρουσία κοριτσιών, για προφανείς λόγους: η ανοιξιάτικη φύση/γη, που βρίσκεται στην πιο ζωοδότρα στιγμή της, δεν μπορεί παρά να έχει ταυτιστεί στη λαϊκή συνείδηση με την γυναίκα στην πιο παραγωγική περίοδο της ζωής της. Μιλώ για τη γνωστή στη Λαογραφία σχέση μάνας γης/γυναίκας/μήτρας, από τους κόλπους των οποίων εξέρχεται η ζωή. Ας ξαναθυμηθούμε αυτόν τον πανανθρώπινο συσχετισμό με τη μαγεία των λέξεων: *material* (η πρώτη ύλη), *matter* (μητέρα) και *matrix* (μήτρα) έχουν κοινή ρίζα¹⁹.

Εξάιρεση αποτελεί μια μαρτυρία από τη Συληβριά, όπου τον Λάζαρο υποδύονταν ένα αγόρι 10-12 ετών, του οποίου το σώμα, από το κεφάλι μέχρι τα πόδια, σκέπαζαν με λάπατα ή άλλα άγρια χόρτα, και το οδηγούσαν 4-5 άλλα αγόρια στα σπίτια. Η περίπτωση είναι λαογραφικά αξιοπρόσεκτη για έναν επιπλέον λόγο: στα χωριά της Θράκης έφτιαχναν ομοίωμα Λαζάρου (ανθρωπόμορφο ομοίωμα) με μια σκούπα που έντυναν σαν κούκλα (γινόταν μάλιστα και διαγωνισμός για το καλύτερο) και το πρωί του Σαββάτου 4-5 κορίτσια περιέρχονταν το χωριό κρατώντας το και τραγουδώντας²⁰. Εδώ όμως (στη Συληβριά) παρατηρούμε το πέρασμα από τη χρήση ομοιώματος στον *θεατρικό ρόλο*, έχουμε μια εξελιγμένη μορφή λαϊκού θεάτρου, έναν *θεατρικό ρόλο*, αφού το αγόρι υποδύεται τον νεκραναστώμενο άγιο, ο δε στολισμένος με λάπατα Λάζαρος θυμίζει τα αντίστοιχα κυπριακά κίτρινα «σιμιλλουδκια»²¹ του θανάτου. Πρόκειται για μια παραλλαγή του κυπριακού δρωμένου, κατά το οποίο, το αγόρι-Λάζαρος ξάπλωνε σε στολισμένο με λουλούδια και φύλλα αειθαλών δέντρων και φυτών κρεβάτι²². Τα λουλούδια πάντως υπενθυμίζω ότι είναι γενικώς σύμβολα αναγέννησης, αλλά και διαβατήρια μέσα, δηλαδή βοηθούν, π.χ., το ταξίδι του νεκρού στον Κάτω Κόσμο, γι' αυτό και ο (λησμονημένος σήμερα, αρχαϊκός) στολισμός του φερέτρου του²³. Εντόπισα μια αξιοπρόσεκτη πληροφορία από τη Θράκη, σχετική με

¹⁸ Βλ. Α.-Φ. Λαγόπουλος, *Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

¹⁹ Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ό.π., στο Ευρετήριο, στο λήμμα *γη*.

²⁰ Χρύση Χρηστίδου, «Ηθη και έθιμα του Λαγού», *Θρακικά* 42 (1968), 246.

²¹ Μ. Βαρβούνης, «Κοινές ρίζες σε μορφές του λαϊκού πολιτισμού στην Κύπρο, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στη Θράκη», στον τόμο Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης (εκδ.), *Αναζήτηση κοινών ριζών του γλωσσικού ιδιώματος, ηθών και εθίμων Κύπρου – Νησιών Ανατολικού Αιγαίου και Θράκης*, Ξάνθη 2006, 170.

²² Θ. Γραμματάς, *Δρώμενα και λαϊκό θέατρο. Θράκη – Αιγαίο – Κύπρος. Συγκριτική μελέτη*, Υπουργείο Αιγαίου και Νησιωτικής πολιτικής, Αθήνα 2006, 113. - Γ. Μέγας, *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1957, 142. Αειθαλή φυτά είναι οι δάφνες, οι μυρτιές, οι φοινικιές, οι πορτοκαλιές, κ.ά.

²³ Αναλυτικότερα βλ. Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ό.π., 288-289.

το θέμα: στο χωριό Πλαγιάριο, γράφει ο Γ. Μέγας, οι γυναίκες τύλιγαν τα *λαζαράκια* που έδιναν στα παιδιά τους σε φύλλα δάφνης²⁴.

Μπροστά στην θύρα της κατοικίας που επισκέπτονταν (στη Συληβριά) το αγόρι-Λάζαρος τραγουδούσε με τα άλλα παιδιά:

*Ήρθε ο Λάζαρος
έφερε τα βάρια,
βάρια, βάρια τω Βαγιώ
τρώνε ψάρι και κολιοί
κι ως την άλλ' την Κυριακή,
τρώνε κόκκινο κοκό.
Μεις οι τρεις οι τέσσερις
κ' οι άλλοι δεκατέσσερις,
την Πόλη λογουρίσαμε,
τον Γέροντα δεν ηύραμε.
Όποιος δίν' παράδες
είν' καλή νοικοκυρά
κι όποιος δεν δίν' παράδες
δεν είναι καλή νοικοκυρά.
Δόσε μας έν' αβγό
ή ψημένο ή ωμό,
να το βλογήση ο Θεός
και να το φάγη ο Λάζαρος²⁵.*

Στους Μεταξάδες οι *Λαζαρίνες*²⁶ (σε άλλα χωριά τις ονόμαζαν *Λαζαρίτσες*, *Λαζαραίους*, *Λαζαράκια*, *Λαζαρίτσια*) ετοιμάζονταν για τη γιορτή του αγίου ήδη από την Καθαρή Δευτέρα. Σχημάτισαν εν πρώτοις τα *μπ'λούκια* τους, τους *αγερμούς* της Λαογραφίας, με 5-8 κορίτσια, από 11-15 ετών. Κορίτσια άνω των 15 δεν τολμούσαν να συμμετάσχουν στην πομπή του Λαζάρου²⁷, αφού είχαν να αντιμετωπίσουν τη χλεύη των άλλων γυναικών και όχι μόνον αυτών (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω). Όσες κοπέλες επρόκειτο να λάβουν μέρος στο δρώμενο πρώτη φορά και δεν γνώριζαν τα σχετικά τραγούδια (ή τους αντίστοιχους χορούς) τα μάθαιναν σε κοινές συγκεντρώσεις στις κατοικίες των μικρών κοριτσιών, υπό την καθοδήγηση των μητέρων τους (ωραίο δείγμα μεταφοράς της παράδοσης από γενιά σε γενιά, προφορικά, ακουστικά, οπτικά).

²⁴ Γ. Μέγας, *Ελληνικά έορταί...*, ό.π., 141.

²⁵ «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά* 11 (1939), 16-17.

²⁶ Συγκεντρωτική εργασία (μονογραφία) για τις θρακικές Λαζαρίνες και τα τραγούδια τους δεν βρήκα. Βλ. όμως ενδεικτικά Ν. Πασχαλίδης, *Οι Λαζαρίνες της Βισαλτίας*, Σύλλογος Τερπνωτών Θεσσαλονίκης «Η Τερπνή», Θεσσαλονίκη 2002 και Γ. Μελίκης, *Οι Λαζαρίνες του Ρουμπλουκιού*, Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1977, για τις αντίστοιχες μακεδονικές.

²⁷ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, «Ηθη και έθιμα Μεταξάδων Θράκης. Κάλαντα», ό.π., 179.

Ανήμερα της γιορτής, στους Μεταξάδες, με το χάραγμα της ημέρας, συγκεντρώνονταν στην οικία κάποιας νεαρής - μέλους του αγερμού, για να ντυθούν τη δέουσα ενδυμασία: πολύχρωμη φορεσιά, κεντημένη «*από πολύτιμα μπρισίμια, σειρήτια, δαντέλες, πούλιες και χαντρούδια*», τα στήθη, τα κεφάλια και τα χέρια τους «*στολισμένα με μπουρλιές από χάντρες, φλουριά, πεντόλιρα και ντούμπλες, γκερντάνια του λαιμού ασημένα και χάντρινα, σουργούτσια, τέλια, τρέμουσες, αλυσίδες και σκουλαρίκια του κεφαλιού, και με δακτυλίδια και γκρίμνιες τζιαμένες, ασημένιες και κοκκάλινες στα χέρια*»²⁸. Μετά τον τελικό έλεγχο της ενδυμασίας τους, η οικοδέσποινα έβαζε το πρώτο αυγό-δώρο (για καλή αρχή, για να πληθύνουν) στο *ανθοστόλιστο* καλαθάκι (το τονίζω για τους αναγκαίους συνειρμούς), έδινε χρήματα (τον *παρά*) στην κορυφαία της ομάδας, και τις κατευόδωνε. Παλαιότερα είμαι βέβαιος ότι τα χρήμα απουσίαζαν, αυτά «*εισέβαλαν*» στο δρώμενο εκ των υστέρων, όταν ο εκκρηματισμός της ζωής άρχισε να παίρνει (κι εδώ) υπολογίσιμες διαστάσεις.

Χαρακτηριστικό σ' όλους αυτούς τους αγερμούς του Λαζάρου είναι η παρουσία *κοριτσιών* που βρίσκονταν σε ηλικία γάμου. Άρα, το έθιμο αποκτούσε έντονο *κοινωνικό χαρακτήρα*: ήταν *μυητικό* δρώμενο για την εισαγωγή τους στην εφηβεία, η δημόσια *παράστασή* τους κρινόταν, αφού κάθε μια κοπέλα με τη συμπεριφορά της έπρεπε να ενσαρκώνει την ιδανική μέλλουσα σύζυγο. Τα κορίτσια έδιναν, δηλαδή, την πρώτη τους *παράσταση* στη θεατρική σκηνή της μικροκοινωνίας του χωριού²⁹, στην πλατεία, στον πιο κοινωνικό, παραστασιακό-θεατρικό χώρο του λαϊκού πολιτισμού. Και στο δικό μας παράδειγμα ήταν *μεγάλα* (!), *ώριμα* για γάμο (θυμηθήτε σε ποια ηλικία παντρεύονταν οι κοπέλες). Η δημόσια εμφάνιση των κοριτσιών ήταν μια *παράσταση* *εαυτού* με άλλα λόγια. Κριτήρια αξιολόγησης ήταν η σεμνότητα, η ομορφιά, η πιθανή τεκνοποιητική ικανότητα, η προίκα, η *αυτονόητη* αγνεία, οι δεξιότητες (σε χορό, τραγούδι, χειρωνακτικές εργασίες). Μετά την εμμηνόρροια (διάβαση/τομή) ο κοινωνικός ρόλος της έφηβης αλλάζει (δέχεται περιορισμούς, εργάζεται για τα προικιά της, κ.λπ.). Οι ηλικιωμένες γυναίκες – από την άλλη - έχουν επιτελέσει το ρόλο τους, είναι όμως λόγω *πείρας* αναντικατάστατες στην κοινωνία. Αναλαμβάνουν τη μετάδοση των αξιών και του προφορικού πολιτισμού, *ανάλογα με την εκτίμηση που έχουν*. Η «*παραδοσιακή*» κοινωνία ήταν ένα εναρμονισμένο σύνολο κανόνων, συμπεριφορών, χωρίς αμφιβολίες και αμφιταλαντεύσεις ως προς το σωστό/λάθος, ως προς τα καθήκοντα και τα δικαιώματα. Άρα, *κάθε κοινωνικός ρόλος αποτελεί μια αυστηρά δομημένη δέσμη συμπεριφορών, δεσμευτικών για τον κάτοχο του ρόλου*. Ο ρόλος του φύλου (sex role) είναι από τους βασικότερους. Οι *βιολογικές «τομές»* της γυναίκας (που καθόριζαν την ανάληψη ή την εγκατάλειψη ενός ρόλου και το αξιοκρατικό σύστημα) ήταν εμμηνόρροια και εμμηνόπαυση, οι *κοινωνικές* ο γάμος, ο τοκετός και η μητρότητα. Η γονιμότητα (δυννητική και πραγματική) ρυθμίζει τις αξίες της γυναικείας συμπεριφοράς μέσα στον κοινωνικό ρόλο τους. Η θεοποιημένη σήμερα *σεξουαλικότητα* θεωρούνταν μάλλον περιττή ή και επικίνδυνη, γινόταν θέμα μόνον στα καρναβάλια. Αν δεν υπηρετούσε την αναπαραγωγή,

²⁸ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 181.

²⁹ Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...*, ό.π., 40.

μπορούσε να εκληφθεί και ως σημείο αποκτήνωσης. Πρβλ. τις σάτιρες για τη γριά στο καρναβάλι ή τις σχετικές με αυτήν ευτράπελες λαϊκές διηγήσεις³⁰.

Οι αγερμοί των κοριτσιών-Λαζαρίνων κατευθύνονταν προς την πλησιέστερη πλατεία. Εκεί κάθε αγερμός χόρευε και τραγουδούσε. Αρχίζαν το χορό τους με το εξής τραγούδι, αφιερωμένο στους λιτ'σπέρδισ (αγρότες):

*Ο Γιαννακάκης έσπιρνι
σπέρνει κι καμαρώνει
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Έχει αλέτρι από μηλιά
ζυγό από δάφνη
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Κι την ζυαλίτσα πού 'διουχνι
από κρανιάς κλουνάρι
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Πουλάκι πάει κι κόνιψι
απάνου στου ζυγό του
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Μόνου λαλουνούσι κι έλιγι
ανθρώπινη λαλίτσα
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Να σφάζεις τη γυναίκα σου
ν' άλλους να μη ντη μπάρει
(λάλ' αηδόني μ' λάλ').
Να σφάζεις ντα μπιδάκια σου
άλλους να μην τ' ουρίσει
(λάλ' αηδόني μ' λάλ')³¹.*

Συνέχιζαν με δεύτερο χορό, τραγουδώντας το εξής:

*Κουρή μ', κινόνος συννέφιασι
κι τ' άστρια ανάρια-ανάρια,
ψιλή βρουχίτσα έπιασι,
λάσπις κι από να μείνου;
Κι τα χειράκια τ' σταύρουσι
στης μαυρουμάτας ντ' μπόρτα.
- Ανοίζτι πόρτις άνοιζ'τι
αν'ζιτι να 'ρου μέσα.*

³⁰ Για όλα τα παραπάνω βλ. εκτενέστερη ανάλυση στο Βάλτερ Πούχνερ, «Κοινωνιολογία των ηλικιών και γυναικεία έθιμα. Από το κορίτσι στη γερόντισσα στα δρώμενα του εορτολογίου της Βαλκανικής», στο βιβλίο του *Κοινωνιολογική Λαογραφία. Ρόλοι, συμπεριφορές, αισθήματα*, Αρμός, Αθήνα 2010, 25 κ.ε. και στην εργασία του (στο ίδιο βιβλίο), «Ο γέρος και η γριά στον λαϊκό πολιτισμό», 228 κ.ε.

³¹ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 183.

- *Κι ποιος είσι κι από βρουντείς
ν' ανοίξου να' ρεις μέσα;
- Ιγώ είμι απ' σέ 'στιλνα
τα μήλα, τα λιμόνια
τα μήλα τα δαμάσκηνα
ούλου μι τα κλονάρια*³².

Χόρευαν τον τρίτο και τελευταίο χορό, τραγουδώντας όλες μαζί το τραγούδι:

*Κόρη πιπέρι έσπιρني
σπέρνει κι καμαρώνει. (δισ)
Κι απ' τό σπιρني κι απ' τό 'ριχνι
να μη μπυκνουφωτρώσει (δισ)
εκείνου πυκνουφύτρουσι
κι θηρισμό δεν έχει. (δισ)
Χίλιοι νομάτ' του θέριζαν
τιτρακόσ' του κουβαλούσαν (δισ)
κι ο βασιλιάς τ' αλών'ζι
μι τη χρυσιά ντουκάνη (δισ)*³³.

Είναι τραγούδια, επαναλαμβάνω, της ημέρας του Λαζάρου. Πού είναι ο «θρησκευτικός» Λάζαρος; Το πρώτο αναφέρεται στον Γιαννακάκη (τον γεωργό που σπέρνει), στο άροτρό του, στην *ζυαλίτσα* (ένα μακρύ κυρτό εργαλείο με το οποίο έβγαζε τα χώματα που μπούκωναν το άροτρο του, αλλά και με το οποίο καθοδηγούσε τα βόδια στο όργωμα), στο πουλί (κοινότατο μοτίβο στη λαϊκή μας ποίηση) που μιλάει με ανθρώπινη λαλιά και στην (εκ πρώτης όψεως) παράξενη προτροπή του. *Η προτροπή όμως αυτή είναι ευχή*, να μην πάθει δηλαδή ο Γιαννακάκης αυτό που τον παρακινεί να πράξει: να μη χάσει τη γυναίκα και το παιδί του. Άρα, οι ευχές αφορούσαν στην αγροτική παραγωγή και στην οικογένεια. Αλλά, προειπώθηκε, γη, γυναίκα, παιδιά έχουν σχέση με τη γονιμότητα που επιζητείται με αυτά τα τραγούδια, με τους χορούς και τις τελετουργίες. Το δεύτερο τραγούδι μιλά για μια ερωτική συνάντηση, για μήλα και λεμόνια³⁴ ως ερωτικά σύμβολα, το τρίτο κάνει λόγο για σπορά, προφητεύει μέσα από την υπερβολή του ότι η νέα σοδειά (σύμφωνα με τους κανόνες της ομοιοπαθητικής) θα ήταν τέτοια που χίλιοι νομάτοι τη θέριζαν και τετρακόσιοι την κουβαλούσαν. Έχουμε, δηλαδή, μια προκαταβολική περιγραφή των μελλοντικών αποτελεσμάτων του θηρισμού, έχουμε εκ των προτέρων περιγραφή της ποθούμενης ευκαρπίας της γης. Άρα, και πάλι γη, έρωτας, σπορά, καρποφορία, γονιμότητα. Πού είναι ο «τετραήμερος» Λάζαρος;

³² Ο.π., 183-184.

³³ Ο.π., 184-185.

³⁴ Για τον συμβολισμό τους βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ό.π., στα οικεία λήμματα του *Ευρετηρίου*.

Παραθέτω δύο ακόμη λαζαρικά άσματα (από τα Βρυσικά και το Μαυροκλήσιο Διδυμοτείχου), όπου τα αδόμενα τραγούδια φαίνεται να ενισχύουν τα παραπάνω. Στα Βρυσικά (κρατούσαν ομοίωμα Λαζάρου) και τραγουδούσαν:

*Του κόκκινου, του πράσινου
τ' αυγό μεσ' στην καλάθα. (δισ)
Δώσ' μου κυρά μ' ένα αυγό
να πάου σ' άλλου σπίτι. (δισ)
Μι καρτηράει η μάννα μου
να πάου να φουρκαλίσου, (δισ)
να πάου να φουρκαλίσου, (δισ)
να φουρκαλίσου την αυλή
τη μαρμαρουστρουμένη (δισ)³⁵.*

Στο Μαυροκλήσιο:

*Ήρθι Λάζαρους, ήρθαν τα Βάγια,
ήρθι κι έρηγους τρεις γουρασνίσις
αράδα αράδα παλληκαράκια μας
(σταύρου-σταυρίτσια).
Να σας ρωτήσουμε για τον αφέντη.
- Μήπως τον είδατε στα εννιά παζάρια.
- Εμείς τον είδαμε στα εννιά παζάρια,
μύρο εμοίραζε στις Ρωμοπούλες,
ρόδα εμοίραζε στις Τουρκοπούλες.
Βάια, βάια του Βαϊού ως την άλλη Κυριακή
με τη Λαμπρή την Πασχαλιά και τον καλό το χρόνο.
Κι εμείς θα τραγουδήσουμε "Θεός να σας φυλάξη"³⁶.*

Όλα αυτά (τραγούδια, τελετουργίες, δρώμενα) αποτελούσαν στοιχεία του «ελληνικού» πολιτισμού της Θράκης πολύ πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού, αλλά από το Βυζάντιο και εξής η αγροτική, γονιμική αυτή τελετουργία μεταλλάχθηκε σε θρησκευτική γιορτή, χωρίς να μπορέσει τελικά η Εκκλησία να εξαλείψει το προαιώνιο ειδωλολατρικό, παγανιστικό υπόστρωμά της, που μόλις περιέγραψα.

Σε όλο σχεδόν τον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο και σε κάποια χωριά της Θράκης τα **νεότερα** λαζαρικά κάλαντα έχουν έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα, θρησκευτικό και κοσμικό περιεχόμενο. Αφηγούνται, δηλαδή, τα της αναστάσεως του φίλου του Χριστού, τη συνάντησή Του με τις αδελφές του Λαζάρου, κλπ. Ιδού μια (γνωστή και σε άλλα μέρη του ελληνισμού) παραλλαγή τους από το Σουφλί. Τα λόγια γλωσσικά

³⁵ Ιω. Γουρίδης, «Βρυσικά Διδυμοτείχου Έβρου», *Θρακικά* 41 (1967), 266.

³⁶ *Θρακικά* 44 (1970), 265-266. Δεν αναφέρεται συγγραφέας.

στοιχεία της είναι ολοφάνερα, αδιάψευστη μαρτυρία για τη θεολογική της προέλευση:

*Σήμερον έρχεται ο Χριστός, ο επουράνιος Θεός
και στην πόλι Βηθανία κλαίει Μάρθα και Μαρία
Λάζαρον τον αδελφόν της, τον γλυκύτερον υιόν της.
Τρεις ημέρες τον θρηνούσαν και τον εμοιρολογούσαν
την ημέρα την Τετάρτη κίνησε ο Χριστός για ν' έρθη.
(...)³⁷.*

Σε πολλές παραλλαγές τους θα συναντήσουμε παραλλήλως δεκάδες επαινετικούς στίχους³⁸ για τα μέλη της οικογένειας, τα εξέχοντα μέλη της κοινότητας³⁹, κ.λπ. Στους Μεταξάδες του Έβρου, στα *λαζαρίσια*⁴⁰ (στα λαζαρικά τραγούδια) απηύθυναν στον *κύρη* και την *κυρατσουπούλα* του τα εξής παινέματα:

*Σι αυτά ντα σπίτια τα ψηλά, μι μάλαμα στρουμένα
μι μάλαμα κι μι φλουρί κι μι μαργαριτάρι
στη μέσ' από χ' του μάλαμα χρυσό χαλί στρουμένου
ικεί κάθιτι αφέντης της μι την κυρατσουπούλα.
Κυράτσες, βáis ζύπνησαν ν' ανάψουν τις καντήλις
ν' ανάψουν κίτρινα γκιριά κι πράσινις λαμπάδις,
να φέγγουν την κυράτσα της να στρώνει τουν αφέντη,
να στρώνει στα τραντάφυλλα, να πέφτει στα λουλούδια,
να της μυρίζουν έμουρφα θαν ίτσια, θα λιλίτσια,
θαν ίτσια, θαν τραντάφυλλα, θαν πράσινους βασίλκους⁴¹.*

Ακολουθούσαν τα *παινέματα* των υπολοίπων μελών της οικογένειας, τα οποία περιγράφουν (με τις ποιητικές τους υπερβολές) *μια ιστορική ελληνική κοινωνία* (αυτή της Θράκης κατά την Οθωμανοκρατία): τις κοινωνικές της δομές, τις ιεραρχήσεις της, τους υπαρκτούς κοινωνικούς ρόλους *σε ιδιτυπική φυσικά εκδοχή*, κ.λπ. Τα χρήματα (το αντίδωρο των ευχών) τα έπαιρνε με χειροφίλημα η πρώτη κοπέλα της σειράς, το αβγό το έπαιρνε με χειροφίλημα η τελευταία και το τοποθετούσε στο *καλαθάκι*. Μετά το φιλοδώρημα έλεγαν την *ευχή-κατακλείδα*:

*Τόσα καλά, τόσα καλά,
τόσα καλά να δώσ' Θιος
ιδώ που τραγουδούμι
(λάλ' αηδουνάκι μ' λάλα⁴²).*

³⁷ Σταματία Μουχαρίδου, «Εθιμα του λαϊκού εορτολογίου Σουφλίου», *Θρακικά* 42 (1968), 152.

³⁸ Ανάλυση των παινεμάτων στα κάλαντα βλ. στο βιβλίο του Βάλτερ Πούχγερ, *Κοινωνιολογική Λαογραφία*, ό.π., 250 κ.ε.

³⁹ Σύγχρονες – σχετικά – καταγραφές των εν λόγω τραγουδιών βλ. στο Δημήτριος Ράπτης, «Πασχαλινές εθιμικές τελετουργίες. Το “Λαζαροσάββατο” στον Αμμότοπο Άρτας», στον τόμο Μ. Βαρβούνης – Π. Τζουμέρκας (επιμ.), *Αλεξανδρινός Αμνητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι. Μ. Χατζηφώτη*, τ. Α', Πατριαρχική Βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια 2008, 491-499.

⁴⁰ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 178.

⁴¹ Ό.π., 185-186.

Στο χωριό Σιταριά, όταν έμπαιναν σε οικία ποιμένων, έλεγαν τις παρακάτω ευχές και τα ανάλογα παινέματα. Αντιστοίχως έπρατταν εισερχόμενες σε αγροτική ⁴³:

(...)

*Σ' αυτά τα σπίτια τα ψηλά και τα μαρμαρονιασμένα
 πώχουν χίλια πρόβατα και δυο χιλιάδες γίδια.
 Ο τσουμπάνης που τα φύλαγε γυρεύ'ν' αρραβώνα,
 την αρραβώνα προξενειά, του γυιό ν' αρραβωνιάσουν,
 πώχ' τα ξανθά μαλλιά, σαρανταπέντε πήχες.
 Στη θάλασσα τα τύλιγαν, στους κάμπους τα ιδιάζουν
 και μέσ' την μέσ' την θάλασσα δυο υφάντρες τα υφαίνουν.
 Βάνει τον ήλιο πρόσωπο και το φεγγάρι στήθη
 βάνει και το καρυόφυλλο καθάριο δαχτυλίδι ⁴⁴.*

Κατέληγαν, τελικά, στην οικία απ' όπου είχαν εκκινήσει, σχημάτιζαν δηλαδή τον συμβολικό κύκλο που προανέφερα. Εκεί μοιράζονταν ακριβοδίκαια τα χρήματα και τα αυγά. Όσα από τα τελευταία περίσσευαν τα άφηναν αμοίραστα και τη δεύτερη Πασκαλόμερα συγκεντρώνονταν σε κάποια από τις οικίες τους, τα έτρωγαν τηγανητά, γλεντούσαν χόρευαν, έλεγαν αστεία και τα «κρυφά τους λόγια»⁴⁵. Ποια είναι τα «κρυφά λόγια», εύκολα νομίζω εικάζει ο καθένας μας και κυρίως (σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν) πώς αυτά συνδυάζονται με το υπολανθάνον ερωτικό κλίμα των ημερών, κατάλοιπο αιώνων.

Τον χριστιανικό Λάζαρο γιόρταζαν στα χωριά γύρω από τους Μεταξάδες (Αβδέλα, Πουλιά, Γιατράδες, Σαύρα) και οι μουσουλμάνοι γύφτοι (τουρκόγυφτοι). Ήταν ο *Φτουχουλάζαρ'*, ο *Κατσιβέλ'κους Λάζαρ'*, ο *Λάζαρ των Αφτουχών* αλλιώς. Αυτήν την «επίσημον ημέραν» οι μουσουλμάνες γυναίκες έντυναν τα παιδιά τους με τα «καλά» τους ενδύματα (*σαλβάρια, φούστες φουντωτές, λουλουδάτα τσεμπερία, με κορδέλες, τρες, δαχτυλίδια, μπιλιτζίκια, με γαλάζιες χάντρες με ματάκι για το μάτιασμα*) και γύριζαν στα χωριά να πουν κι αυτά τα κάλαντα (στη γλώσσα τους) και να χορέψουν το συγκαθιστό αντικριστό χορό, υπό τους ήχους του ντεφιού που «βροντολογούσαν ρυθμικά» οι μητέρες τους. ⁴⁶Οι ορθόδοξες οικοκυρές τις φιλοδωρούσαν με καρύδια, αλεύρι, ψωμί, λαζαρούδια, караμέλες και πενταροδεκάρες. Στα ελληνικά τραγουδούσαν το παρακάτω ολιγόστιχο άσμα, που

⁴² Ο.π., 186.

⁴³ Ανάργυρος Εσκιτζόγλου, «Λαογραφική μελέτη Σιταριάς Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 42 (1968), 289. Πρβλ. Χρύση Χρησιτίδου, «Ηθη και έθιμα του Λαγού», ό.π., 246.

⁴⁴ Ανάργυρος Εσκιτζόγλου, «Λαογραφική μελέτη Σιταριάς Διδυμοτείχου», ό.π., 289. - Χρύση Χρησιτίδου, «Ηθη και έθιμα του Λαγού», ό.π., 246. Εμφανής η κινητικότητα των δύο τελευταίων στίχων, που τους συναντούμε σε ανάλογα κάλαντα των Χριστουγέννων και ανάλογες περιγραφές όμορφων γυναικών.

⁴⁵ Βλ. το σχετικό άσμα στο Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 187-188.

⁴⁶ Για την οικειοποίηση ορθοδόξων θρησκευτικών πρακτικών από τους μουσουλμάνους, και αντιστρόφως, τις σχέσεις λατρείας που είχαν συνάψει οι πρώτοι με τους χριστιανούς αγίους Γεώργιο, Ηλία, Σάββα, κ.λπ. βλ. ενδεικτικά Μ. Varvounis, *Studies in Greek folk culture*, Centre of Dromena of Komotini, Komotini 2001.

θυμίζει έντονα το ερωτικό, γονιμικό στοιχείο των «παλιών» θρακικών λαζαρικών καλάντων. Υπογραμμίζω την αδιαφορία της κόρης στην εντολή της μάνας της να πλύνει τα *αγγειά* και την σπουδή της να σηκωθεί όταν ακούει για τον ερχομό του (μέλλοντος) γαμπρού:

*Ήρτι Λάζαρης, ήρταν τα Βαγιά
ήρτι Πασκαλιά μι τα κόκκινα τ' αυγά. (δισ)
Ήρτι Λάζαρης, ήρταν τα Βαγιά,
σήκου κόρη μου να πλύνεις τ' αγγειά.
- Ντεν μπουρώ, άννε μ', ντε μπουρώ.
- Σήκου κόρη μ' ήρτι του γκαμπρό
- Όπαλα, άννε μ', κι γω π'λαλώ⁴⁷.*

Στην Τσαντώ, στις Καστανιές, στο Τσακήλι (Πετροχώρι) Μετρών οι *κατσ'βέλες*⁴⁸ τραγουδούσαν το παρακάτω άσμα (γνωστό σε πολλές παραλλαγές⁴⁹), του ίδιου ύφους και ήθους - κρίνω - με το αμέσως προηγούμενο:

*Ήρτ' ο Λάζαρος,
ήρταν τα Βάγια.
Κόσκινα, πίττες, πέντ' αυγά,
κι ένα βοτσί κρασί,
να πιουν τα παληκάρια
να μεθύσουνε,
να κάτσδουνε καρσί, καρσί,
να τραβουδήσουνε⁵⁰.*

Στο Πύθιο Διδυμοτείχου στο δρώμενο του Λαζάρου παρατηρούμε τις πρώτες *μαγικές συμβολικές και μιμητικές πράξεις* (πλην δηλαδή του απλού τραγουδίσματος των καλάντων), που αποτελούν ένα βήμα μετάβασης από τις *προδρομικές μορφές του λαϊκού θεάτρου* προς ένα εξελιγμένο. Το κορίτσι που υποδυόταν τον Λάζαρο, μετά το πέρας του τραγουδιού, καθόταν σταυροπόδι καταγής, «για να κάτσουν κότις, κλώσσις κι να βγάλν' πλιά»⁵¹. Η πράξη αυτή στηρίζεται στην *αναλογική μαγεία*, και σ' αυτήν κατ' ουσίαν έγκειται η ρίζα του θεάτρου. Η *μίμηση* είναι το αναφαίρετο στοιχείο κάθε θεατρικής πράξης, από τον Αριστοτέλη μέχρι σήμερα («Εστι ουν τραγωδία *μίμησις* πράξεως...»).

⁴⁷ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 189-190.

⁴⁸ Φ. Αποστολίδης, «Ιστορία κωμοπόλεως Τσαντός (Τσαντώ)», *Θρακικά* 34 (1961), 46.

⁴⁹ Βλ. π.χ. και «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά* 11 (1939), 17-18.

⁵⁰ Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακήλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», *Θρακικά* 9 (1938), 316.

⁵¹ Ελένη Γραμματικόγλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», ό.π., 196. Πρβλ. Μ. Σέργης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάζου*, Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάζου, Αθήνα 1994, 428. - Θ. Γραμματάς, *Δρώμενα και λαϊκό θέατρο. Θράκη - Αιγαίο - Κύπρος*, ό.π., 109. - Μ. Βαρβούνης, «Κοινές ρίζες σε μορφές του λαϊκού πολιτισμού στην Κύπρο, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στη Θράκη», ό.π., 171.

Κλείνω το κεφάλαιο *Λάζαρος* με τον γνωστό στο πανελλήνιο «αγέλαστο Λάζαρο». Είδε, λέει ο λαός, τόσους φόβους και τρόμους στον Άδη, κατά την εκεί τετραήμερη κάθοδό του, ώστε έκτοτε δεν ξαναγέλασε επί γης. «Μόνε μια μέρα σαν είδε μια γριά να κλέφτ' ένα κμάρ', γέλασε και γείπε: το χόμα κλέφτ' το χόμα»⁵². Πρόκειται για μια θαυμάσια θρησκευτική παράδοση που αποδίδει επακριβώς την ματαιότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων...

3. Λαϊκές εθιμικές εκδηλώσεις του Πάσχα γονιμικού χαρακτήρα. Ενδεικτικά παραδείγματα

Όλες σχεδόν οι εθιμικές εκδηλώσεις του Πάσχα περιέχουν τον ίδιο παραγωγικό-γονιμικό χαρακτήρα που πρόκειται να μεταδοθεί αναλογικά σ' ολόκληρη τη φύση. Δίνω παρακάτω μερικές απ' αυτές:

3.1. Το μαγικό κτύπημα με τα βάγια («βαγιοχτυπήματα»)

Τα αντίστοιχα βάγια (κλαδιά δάφνης, μυρτιάς ή ιτιάς) στα περισσότερα χωριά τα προσκόμιζαν στην εκκλησία τα ζεύγη των νεονύμφων εκείνης της χρονιάς (έχει σημασία ποιος): όποιο μάλιστα θα τα έφερε πρώτο, θα πρωτογεννούσε αγόρι⁵³ (γνωστή η επιθυμία για αρρενογονία στον λαϊκό άνθρωπο). Τα κλωνιά αυτά ευλογούμενα αποκτούσαν μαγικές ιδιότητες: αν ήταν ήδη ανθισμένα, τότε οι όρνιθες θα κλωσούσαν πολλά πουλιά, η χρονιά θα απέβαινε *μπερεκετλίδ'κη*⁵⁴. Πιο σημαντική προς ανάλυση όμως θεατρική ενέργεια είναι το κτύπημα των γυναικών εκείνη την ημέρα με τα δροσερά κλαδιά των βαγιών. Το συλλογικό κίνητρο της θεατρικής αυτής πράξης ήταν η απόκτηση παιδιών, χτυπούσαν η μία την άλλη για να τους μεταδοθεί η γονιμοποιός δύναμη που ενέκλειαν οι δροσεροί και αειθαλείς αυτοί κλάδοι (πρβλ. τη σημασία και τη λειτουργία του «παραδοσιακού» χριστουγεννιάτικου δένδρου). Στη Μάδυτο (κ.α.) χτυπούσαν ελαφρά αλλήλους λέγοντας «και τ' χρόν', να μη σε πían' η μυιγιά»⁵⁵, γνωστό είναι εξ άλλου το «Οζω ψύλλοι ποντικοί / μέσα ήλιος και χαρά / και καλή νοικοκερά»⁵⁶ των ημερών, άρα κατά τη διαβατήρια αυτήν περίοδο οι οικίες τους θα απαλλαγούν από τα ενοχλητικά ζώφια και τα άλλα στοιχεία που τους καταδυνάστευαν καθ' όλην την χειμερινή περίοδο.

Στο χωριό Χανδρά την Κυριακή των Βαΐων μετά τη Θεία Λειτουργία τα κορίτσια του χωριού γύριζαν τη Βάγια: ήταν το αντί, εξάρτημα του αργαλειού, στις οπές του

⁵² Κ. Χουρμουζιάδης, «Δημοτικά τραγούδια Τσακηλίου της επαρχίας Μετρών και Αθύρων», *Θρακικά* 11 (1939), 322.

⁵³ Γ. Μέγας, *Ελληνικά έορταί...*, ό.π., 145. Πρβλ. Κ. Παπαϊωάννου, «Έθιμα Σωζοπόλεως Β. Θράκης», *Θρακικά* 1 / 2 (1928), 458-459. - Ελένη Γραμματικόγλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», ό.π., 196.

⁵⁴ Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακήλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 318.

⁵⁵ «Λαογραφικά Μάδυτου», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 3 (1936-37), 110 (δεν αναφέρεται συγγραφέας).

⁵⁶ Έλλη Καλοκάρδου, «Λαογραφικά Σκοπού Ανατολικής Θράκης», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 13 (1946-47), 158.

οποίου είχαν περάσει μια βέργα και το είχαν ντύσει με κόκκινο πουκάμισο. Πρόκειται φυσικά για ένα γονιμολατρικό έθιμο, στο οποίο τραγουδούσαν αναλόγου περιεχομένου ασμάτιο⁵⁷.

3.2. Η παρουσία των αυγών

Το αυγό είναι παγκοσμίως γνωστό ως πανάρχαιη πηγή ζωής⁵⁸, ως η αρχή της ζωής, η μήτρα, το σπέρμα όλης της δημιουργίας, η οργανική ύλη στην αδρανή της κατάσταση, και συμβολίζει την ανανέωση της ζωής, την ανάσταση, την ελπίδα. Η παρουσία του ήταν έντονη σε αρχέγονες δοξασίες, πρακτικές και λατρείες, πρωτόγονες και εξελιγμένες, π.χ. στον αρχαιοελληνικό ορφισμό. Για το κόκκινο, ειδικά, χρώμα του οι χριστιανικές λαϊκές παραδόσεις που το «ερμηνεύουν» είναι πάμπολλες. Γνωστότερη είναι αυτή με την γυναίκα που δεν πίστεψε την είδηση της ανάστασης του Χριστού και έθεσε ως «λυδία λίθον» της αποδείξεως του θαύματος την μετατροπή των άσπρων αυγών που κρατούσε στο καλάθι της σε κόκκινα, όπερ και εγένετο. Υπενθυμίζω επίσης ότι γενικά το κόκκινο χρώμα θεωρείται ως χρώμα που εκφράζει τη χαρά, αλλά και τον θάνατο που προετοιμάζει τη δυναμικά αναγεννημένη ζωή, λειτουργεί δε ταυτοχρόνως και ως εξορκιστικό⁵⁹.

Την Μ. Πέμπτη οι γυναίκες καταγίνονταν με το βάψιμο των αυγών, ήταν η *Κοκκινοπέφτη* τους⁶⁰. Η κάθε νοικοκυρά το πρωί της ημέρας κατέβαινε στο κοτέτσι της, έπαιρνε το αυγό, το σημάδευε, *μεγαλοπεφτιάτικο*⁶¹ το έλεγαν, το έβαφε όπως τα άλλα, και το τοποθετούσε στο εικονοστάσι μέχρι την *Κοκκινοπέφτη* της άλλης χρονιάς⁶². Στην Ανδριανούπολη το φύλαγαν επί ένα έτος και το έριχναν μετά στον ποταμό, ως ιερό αντικείμενο που δεν πρέπει να βεβηλωθεί⁶³. Σε άλλα χωριά έβαφαν κόκκινα τα αυγά που γέννησαν οι κότες τους εκείνη την ημέρα, τα έφεραν στην εκκλησία, τα τοποθετούσαν κάτω από το δισκέλι που διαβάζονταν τα δώδεκα ευαγγέλια, ευλογούνταν, και τοποθετούσαν ένα από αυτά στο εικονοστάσι (με την ευχή «γιαρουσύν', καλουσύν', μι του καλό να μας βρει Πασκαλιά κι του χρόν' καλύτιρα»). Εάν αυτό ήταν από μαύρη όρνιθα, πίστευαν ότι στα επτά χρόνια θα γίνει

⁵⁷ Βλ. Γ. Παπαθανασίου, «Λαογραφικά στοιχεία παρμένα από τη ζωή των κατοίκων του χωρίου Χανδρά», *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 18 (1953), 280.

⁵⁸ Γ. Μέγας, *Ελληνικά έορταί...*, ό.π., 152-153.

⁵⁹ Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο*, ό.π., 64, με πολλά αρχαιοελληνικά παραδείγματα. Παρενθετικά, αναφέρω ότι ο αυγοφόρος σημερινός σοκολατένιος λαγός του εμπορίου δεν είναι «ελληνικός», μας ήρθε από τη Δ. Ευρώπη, από τότε πιθανώς που το εμπόριο έπρεπε να εξυπηρετήσει και τους Καθολικούς πελάτες του στον τόπο μας. Είναι γνωστόν από την παγκόσμια εθνογραφία ότι το εν λόγω ζώο παρουσιάζεται με μαγικές ιδιότητες, είναι σύμβολο της βλαστήσεως (πρβλ. «γεννά σαν την κουνέλα»), το καλό της πνεύμα, μοτίβο που συναντάμε και σε πολλά ελληνικά έθιμα του θερισμού.

⁶⁰ Γ. Μέγας, *Ελληνικά έορταί...*, ό.π., 152.

⁶¹ Ό.π., 153-154.

⁶² Θ. Κιακίδης, «Η ζωή του Σαμμακοβίου», *Θρακικά* 33 (1960), 59-60. Οι νοικοκυρές φύλασσαν την μπογιά *σαράντα* μέρες, επειδή πίστευαν ότι είναι *του Χριστού το αίμα*.

⁶³ Θ. Βαφειάδης, «Δημώδεις δοξασίες και δεισιδαίμονες συνήθειες από την Ανδριανούπολη», *Θρακικά* 1 / 1 (1928), 190.

«κρατητήρα», θα το φέρει δηλαδή η έγκυος γυναίκα για να διασφαλίσει την εγκυμοσύνη της⁶⁴.

Με κόκκινο αυγό επίσης (στην Τζαντώ) σταύρωναν τα παιδιά τους, για να κοκκινήσουν τα μάγουλά τους και να αποκτήσουν τα κοινωνικώς καθορισμένα χαρακτηριστικά του προσώπου τους, λέγοντας «Κόκκινα αυγά, κόκκινα μάγουλα»⁶⁵ ή «καλούς ώρσες Πασχαλιά, με τα κόκκινα τ' αυγά και του χρόν' γιρά καλά»⁶⁶. Διαμόρφωναν ήδη, παιδιόθεν, την αισθητική τους για την ομορφιά, για το ωραίο, μέσα από τέτοιες ενέργειες.

Την ημέρα της Αναλήψεως ο νοικοκύρης του σπιτιού τα παράχωνε στο αμπέλι του, για να ευλογηθεί από την ιερότητά τους και να αποδώσει εύχυμους καρπούς⁶⁷ (θυμίζω την ανάλογη μαγική δύναμη της ιερής στάχτης του «Χριστοκούτσουρου» των Χριστουγέννων⁶⁸). Μετά την ανάσταση τηρούσαν το πανελλήνιο έθιμο της κατάλυσης της νηστείας: «χαλνούσαμε τ' Σαρακοστή» τρώγοντας αυγό⁶⁹, πράξη την οποία, όπως και δεκάδες άλλες⁷⁰, είχε διαχρονικά απαγορεύσει ως «αιρετική», «ελληνίζουσα», η επίσημη Εκκλησία⁷¹. Στο Τσακίλι ο ιερέας μοίραζε κατά τη «Δευτερανάσταση» κόκκινα αυγά αντί αντιδώρου⁷².

3.3. Οι αιώρες (κούνιες)

Ο αείμνηστος Γ. Σπυριδάκης αναφέρει ότι η αιώρηση υπό μορφή τελετουργίας⁷³, όπως αυτή που συναντούμε στη Θράκη, επιχωριάζει σε όλους τους λαούς του Αίμου, στην υπόλοιπη Ευρώπη, τη Β. Αμερική, τη Β. Αφρική, την ΝΑ Ασία (Σιάμ, Ινδία, Ινδονησία, στην Κορέα), κ.ά. Η πρακτική θυμίζει την αντίστοιχη των αρχαίων Αθηναίων κατά τα *Ανθεστήρια*. Σ' αυτά η αιώρηση ετελείτο με σκοπό την καρποφορία των αμπελιών και «γενικότερον της γονιμότητος όλων των

⁶⁴ Πρβλ. Στέφ. Ημελλος, «Θρακικόν πασχαλινόν έθιμον μαγικού περιεχομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 23 (1976), 4.

⁶⁵ Ο.π., 4.

⁶⁶ Θ. Βαφειάδης, «Δημώδεις δοξασίες και δεισιδαίμονες συνήθειες από την Ανδριανούπολη», ό.π., 190. Πρβλ. Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 189-192.

⁶⁷ Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, ό.π., 189-192. Πρβλ. Θ. Κιακίδης, «Η ζωή του Σαμμακοβίου», ό.π., 59-60.

⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργης, «Φωτιά και “ιεροί επισκέπτες”»: η περίπτωση των καλικαντζάρων και της προξενήτρας», στον τόμο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Μουσείο Λαϊκής Τέχνης (εκδ.), *Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρμού, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* (Αθήνα, 1-3 Απριλίου 2011), που οργάνωσε το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και Οι Φίλοι του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2013, σελ. 39-51.

⁶⁹ Συνεργασία δασκάλων, «Λαογραφικά στοιχεία Ισαακίου Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 45 (1971), 218.

⁷⁰ Μ. Σέργης, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16^ο αιώνα: η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

⁷¹ Μ. Βαρβούνης, *Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση. Μια λαογραφική ανάγνωση του «Πηδαλίου» των Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου*, Α. Αναγνώστου, Αθήνα 2006, 53-54.

⁷² Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 323.

⁷³ Γ. Σπυριδάκης, «Περί της κατά το έαρ αιώρας εις τον ελληνικόν και τους λοιπούς λαούς της χερσονήσου του Αίμου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 22 (1973-74), 113-134. - Μ. Χριστοδούλου, «Η “κούνια”: μια λαϊκή δημοκρατική βουλή στην Κύπρο», *Λαογραφία* 33 (1985), 441-446.

παραγωγικών μέσων του φυτικού και του ζωικού βασιλείου»⁷⁴. Ο Frazer εξέφρασε τη γνώμη ότι η αιώρα αποτελούσε μέσον εξιλασμού, αλλά και προς ευετηρίαν «δια του καθαρισμού του αέρος εκ των κακοποιών ... ψυχών, νεκρών που είχαν στερηθεί ταφής, ή πνευμάτων εχθρικός διακειμένων προς τον άνθρωπον και την βλάστησιν της γης». Προεκτείνοντας τη θεωρία του, είχε ερμηνεύσει την αιώρηση ως μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί δροσερός αέρας κατά τον πνιγηρό καύσωνα του θέρους που θα ενέσκηπτε εντός ολίγου⁷⁵. Την επικράτηση «ευκρασίας αέρος» λοιπόν θα δεχθούμε ότι επεδίωκε η αρχαϊκή και πανανθρώπινη αιώρα, άρα και τη γονιμότητα γης και ανθρώπων.

Κατά τους πληροφορητές από την Αίνο, σκοπός της τελετουργίας ήταν να ευδοκιμήσουν τα σησάμια τους, διατηρούσε, δηλαδή, τον πανάρχαιο μαγικό της χαρακτήρα. Η παρουσία του μεγάλου προαιώνιου ζητήματος της εξεύρεσης του συντρόφου της ζωής και αναπαραγωγού της ήταν και πάλι παρούσα. Μεταξύ των κοριτσιών που κουνούσαν τις κούνιες και του καθισμένου επάνω σε αυτήν (που απαντούσε περιπαικτικά) διαμειβόταν ο εξής διάλογος:

- Σπανάκια με του ρύζι
τι καλά μουσκουμυρίζεις;
Ποιόναν θα πάρ'ς;
- Σένα κι του Θειο
κ' τ'ς μάνας σ' του γαμπρό.

Τότε κουνούσαν την κοπέλα δυνατά, για να μαρτυρήσει το όνομα του αγαπημένου της, και, αν φοβόταν, πρόφερε τελικά ένα όνομα και κατέβαινε από την κούνια⁷⁶.

Στο Κωστί Α. Θράκης συνάντησα να τραγουδιέται παλιά (στις κούνιες) αυτό το εκπληκτικό ερωτικό άσμα, που αποδίδει τελειότατα και σύντομα ό,τι επιδιώκουν να αποδώσουν δεκάδες σχετικές θεωρίες:

*Του Κωσταντίνου η αδερφή στη Μπόλη ζακουσμένη,
ψιλά φορεί, ψιλά κάμνει και σύρμα μασουρίζει,
και μεσ' τη μέση τη θάλασσα βάνει λάκκο και φαίνει,
με τετρακόσια κάρουλα, μ' εξήντα τρεις πατήτριες,
με δώδεκα ξυλόχτενα, δέκα οχτώ σαϊτες.
Τον ήλιο εσκαντάλιζε και πα σκανταλισμένος,
Κ' η μάνα ντου τον ερωτά, κ' η μάνα ντου του λέγει:
- Πού ήσουν, γήλιε μ', κι έλειπες, κι αργείς να βασιλέψεις,
γη αργατιά σε φύλαγε, η αργατιά σε περιμένει.
- Γείπα, μαννέ μ', να μη ντο πω, να μη στ' ομολογήσω
και τώρα που με ρώτησες α σε το μαρτυρήσω.
Κόρη ξανθή ν' εκάντου κα στις αυλής τη θύρα,
κι ύφαινε και ζέφαινε και ψιλοτραγουδούσε*

⁷⁴ Γ. Σπυριδάκης, «Περί της κατά το έαρ αιώρας...», ό.π., 127.

⁷⁵ Γ. Σπυριδάκης, ό.π., 128.

⁷⁶ Συνεργασία δασκάλων, «Λαογραφικά στοιχεία Ισαακίου Διδυμοτείχου», ό.π., 218.

*Εκείνη με σκαντάλιζε κι είμαι σκανταλισμένος*⁷⁷.

3.4. Το σβήσιμο των φώτων και το εκ νέου άναμμά τους

Είναι ευρέως διαδεδομένο στον ελληνικό χώρο το έθιμο: μετά το «δεύτε λάβετε φως» και την ολοκλήρωση της λειτουργίας της Αναστάσεως, το φως της, καινούργιο, ζωογόνο, λυτρωτικό, καθαρτήριο, μεταφερόταν στο σπίτι. Πρώτα άναβαν την καντήλα, μετά τη φωτιά της εστίας του, σταύρωναν τους τοίχους σε όλα τα δωμάτια⁷⁸. Αν το μεταφερόμενο «ιερόν πυρ» έσβηνε καθ' οδόν, έπρεπε να μεταφερθεί στο σπίτι το φως της *Δευτερανάστασης*. Στη Μάδυτο άναβαν φανούς για να δηλώσουν το χαρμόσυνο γεγονός της αναστάσεως (*αρφανούς* < *αριφανούς*, τους φέγγοντες μακριά)⁷⁹. Η Εκκλησία φυσικά θεωρεί ότι «αι κανδήλαι και οι κηροί εισί τύποι του αιωνίου πυρός», ένα ακόμη παράδειγμα του τι σημαίνει «μετασήμανση των συμβόλων» που αναφέρω παρακάτω.

3.5. Το κάψιμο του «Οβριγιού» - Ιούδα

Έφευγαν εκείνες τις ημέρες από νωρίς οι πωλητές Εβραίοι στην Τσαντώ για να μην κακοποιηθούν, γράφει ένας παλιός θρακιώτης λόγιος⁸⁰. Στη Σηλυβριά την Μ. Παρασκευή κατασκεύαζαν ομοίωμα Εβραίου, με παλιά ρούχα και καπέλο στο κεφάλι⁸¹. Στη Μάδυτο τη Δευτέρα του Πάσχα έντυναν κάποιον ενοριτή Ιούδα (έχουμε, δηλαδή, και πάλι πέρασμα από το *ομοίωμα* στον *ρόλο*), με ρακώδη περιβολή, του μουτζούρωναν το πρόσωπο, έπαιρναν μαζί τους το σήμαντρο της εκκλησίας και μετέβαιναν από οικία σε οικία, όπου τους φιλοδωρούσαν με κέρματα, ψωμί, τυρί, αυγά (τα δένειμαν μεταξύ τους αργότερα, δίδοντας τη μερίδα του λέοντος στον υποκριθέντα τον Ιούδα⁸²): στις Μέτρες, στο Τσακίλι και αλλού τα παιδιά έκαναν ομοίωμα του Ιούδα την Μ. Πέμπτη από ράκη και το περιέφεραν ανά τις ρύμες, ζητώντας «καψίδια», δηλαδή κλαδιά αμπελιού, λινάτσες ή λίγο πετρέλαιο, το οποίο εξέχεαν επάνω στο ομοίωμα: το σήκωναν τραγουδώντας το αμέσως επόμενο ασμάτιο (που ερμηνεύει πασιφανώς τη δημιουργία και την ενίσχυση αρνητικών περι τους Εβραίους στερεοτύπων σ' ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό χώρο⁸³, αφού το έθιμο επιχωριάζε – και επιχωριάζει – σε πολλά μέρη του):

⁷⁷ Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 6 (1939-40), 281.

⁷⁸ Πολ. Παπαχριστοδούλου, «Δεισιδαιμονίες Σαράντα Εκκλησιών», *Θρακικά* 1/2 (1928), 449.

⁷⁹ Α. Σιταράς, «Λαογραφικά Μαδύτου», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 13 (1946-47), 234.

⁸⁰ Φ. Αποστολίδης, «Ιστορία κωμοπόλεως Τσαντός (Τσαντώ)», ό.π., 46.

⁸¹ «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά*, τ. 11 (1939), 19 (δεν αναφέρεται συγγραφέας).

⁸² Α. Σιταράς, «Λαογραφικά Μαδύτου», ό.π., 114.

⁸³ Για τις αναπαραστάσεις του Εβραίου στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

*Ράτσα, κεράτσα
δος μια κληματσίδα
να κάψουμε τον Οβριγιό,
πώχει πολλή κασίδα.
Οβριγιός φορεί φτερό
στο κεφάλι τ' το ξερό,
Οβριός πουλεί μετάξ'
η κασίδα τ' να πετάξ'.*
*Οβριός ο κερατάς
έκλεψε μιαν όρνιθα,
τ'ν έβανε μεσ' στο βρακί τ'
η όρνιθα κακάρισε,
Οβριός ξιπάστηκε.
Έχουμε την έννοια του,
χέζουμε τα γένεια του.
Έχουμε και τον αμπά τ'
χέζ' με και τη ψ'χή τ' μπαμπά τ',⁸⁴.*

Παραλλαγή του από το Φανάρι είναι η εξής:

*Κεράτσα, κληματσίδα
να κάψουμε το Σάμπο,
για τα' Οβρηού το πείσμα.
Όρνιθα κακάνισε,
Οβρηός ξιπάσθηκε
τσίλησε την βράκα του
και την παληοβράκα του.
Έχουμε την έννοια του
να χέσουμε τα γένεια του⁸⁵.*

Το ενδιαφέρον όμως με τον «θρακιώτη» Ιούδα εστιάζεται στην επομένη παρατήρηση: το βράδυ της Μ. Παρασκευής, κατά την περιφορά του Επιταφίου, σταματούσαν σε ένα παρεκκλήσι και έκαιγαν τον Ιούδα, όταν ο ιερέας άρχιζε να διαβάξει το σχετικό ευαγγέλιο. «Από την στάκτην εκείνην λαμβάνουν μίαν φούκταν, δια να ρίψουν την επομένην εις τα μνήματα ή δια μαγικήν χρήσιν»⁸⁶. Στις Μέτρες, το πρωί του Μ. Σαββάτου, ο ιερέας έκανε τρισάγιο επί των μνημάτων (βλ. εδώ, παρακάτω, το οικείο θέμα), οι δε γυναίκες «φέρν'νε και μια χούφτα απ' τη στάχτ' του Οβριού που πήρανε εψές, και τ'νε ρίχν'νε απάν' στο μνήμα»⁸⁷. Στο Φανάρι τη μάζευαν

⁸⁴ Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 319. – Κατίνα Βέικου-Σεραμέτη, «Επιβάτες. Ιστορία, ήθη και έθιμα, γλωσσάριο», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 26 (1961), 201-203. Πρβλ. Γ. Μέγας, *Ελληνικά εορταί...*, ό.π., 157-158.

⁸⁵ «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά*, τ. 11 (1939), 19 (δεν αναφέρεται συγγραφέας).

⁸⁶ Γ. Μέγας, ό.π., 160.

⁸⁷ Γ. Μέγας, ό.π., 165. Πρβλ. Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 322.

το πρωί του Σαββάτου, και όταν άνοιγαν τα κούρβουλα, την έριχναν εκεί ή στις τριανταφυλλιές τους για να απαλλαγούν από τα ζώφια και τις ψείρες, ή έκρυσαν λίγη, ως γιατρικό, για το φόβο⁸⁸. Η μαρτυρία αυτή είναι εκπληκτική: *η στάχτη από τον καμένο Ιούδα αποκτά μαγικές γονιμικές ιδιότητες, γίνεται γονιμοποιός δύναμη, φάρμακο κατά σωματικών και ψυχικών ασθενειών*. Είναι γνωστή βέβαια στους λαογράφους η θέση ότι οι νεκροί, σύμφωνα με την αρχέγονη δοξασία του ξαναγεννημού, ενταφιάζονται για να ξαναγεννηθούν, όπως ο σπόρος ενταφιάζεται για να καρπίσει. Άρα, οι νεκροί φέρουν γονιμότητα, όπως έχω αποδείξει με πάμπολλα παραδείγματα από την ποντιακή λαογραφία⁸⁹, και δη όταν έχουμε ενδείξεις προτέρας αγιότητας γι' αυτούς (ιερά οστά, κομμάτια από τα ενδύματα των νεκρών αγίων πωλούνται ως ιερά θεραπευτικά μέσα ή όχι,⁹⁰).

Ανακάλυψα αυτά τα ενδιαφέροντα στοιχεία για τον «θρακιώτη» Ιούδα και θυμήθηκα ότι στη Λευκάδα (π.χ.) στο ομοίωμά του, στο μέρος των γεννητικών του οργάνων, έβαζαν αντρικά «μπροστινά πράματα» από σύκα και κρεμμύδια, ενώ στην Ασίνη της Πελοποννήσου η φηγούρα του δεν είχε μόνο «μπροστινά πράματα», αλλά ήταν μια ιθυφαλλική κολοκύθα με δυο τεράστια «μποτσίκια» (όρχεις), του απαγγέλλονταν δε «μύρια όσα» ως κατηγορητήριο για την βδελυρή πράξη του⁹¹.

Ο Βάλτερ Πούχγερ, βασισμένος και σε προγενέστερη εργασία του Γεωργίου Μέγα⁹², αναδεικνύει τα κοινά χαρακτηριστικά του μύθου του Οιδίποδος και του Ιούδα, ως ζώσες απηγήσεις ενός και του αυτού, ευρύτατα διαδεδομένου, παλαιότατου παραμυθιού, από το οποίο οι «αρχαίοι ημών πρόγονοι» έπλασαν τον μύθο που δραματοποίησε ο Σοφοκλής, ενώ στη Δύση είχαμε δεκάδες παραλλαγές της ίδιας περίπου ιστορίας-μύθου: γεννιέται ο Ιούδας, ρίπτεται στη θάλασσα για να μην δολοφονηθεί από τους γονείς του επειδή η μάνα του ονειρεύεται ότι το σπλάχνο της «θα χαλάσει το λαό του Ισραήλ», σκοτώνει τον πατέρα του, παντρεύεται τη μάνα του, κ.λπ. κ.λπ. Και καταλήγει στις εξής διαπιστώσεις: «Έτσι ο Ισκαριώτης, τόσο συνδεδεμένος με το Χριστιανισμό αλλά και επωμιζόμενος κατά τις μεσαιωνικές παραδόσεις όλα τα εγκλήματα του αρχαίου Οιδίποδα, συνδέεται εδώ με τα αρχέγονα φαλλικά είδωλα του βαλκανικού πολιτισμού και έχει κι αυτός τη θέση του στη σειρά

⁸⁸ «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», ό.π., 19 (δεν αναφέρεται συγγραφέας).

⁸⁹ Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο...*, ό.π., 291 κ.ε.

⁹⁰ Πρβλ. Μ. Βαρβούνης, «Λατρευτικές μεταφορές ιερών λειψάνων, εικόνων και κειμηλίων», στο βιβλίο του *Λαϊκή θρησκευτικότητα στον ελληνικό αστικό χώρο*, Αντώνης Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2014, 75 κ.ε.

⁹¹ Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...*, ό.π., 73. - Ο ίδιος, «Βυζαντινός Οιδίπους και απόκρυφος Ιούδας. Για τη διαχρονικότητα της ενοχής», στο βιβλίο του *Ιστορική Λαογραφία. Η διαχρονικότητα των φαινομένων*, Αρμός, Αθήνα 2010, 611 κ.ε. - Ο ίδιος, «Βυζαντινός Οιδίπους και μεσαιωνικός Ιούδας. Ανιχνεύσεις στον παραμυθολογικό τύπο ΑαTh 931», στο βιβλίο του *Βυζαντινά θέματα της ελληνικής λαογραφίας*, ό.π., 96-128. - Μ. Βαρβούνης, «Η φωτιά σε λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες της Θράκης», στο βιβλίο του *Λαϊκή θρησκευτικότητα και εθιμικές πρακτικές. Μελετήματα Θρησκευτικής και Κοινωνικής Λαογραφίας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, 688 κ.ε.

⁹² Γ. Μέγας, «Ο Ιούδας εις τας παραδόσεις του λαού», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 3-4 (1941-42), 3-32

των γονιμολατρικών ομοιωμάτων που συμβολίζουν τον κύκλο της βλάστησης»⁹³. Γονιμολατρικό ομοίωμα, λοιπόν, και στη Θράκη ο «ξεχασμένος» της Ιούδας.

Άλλο ένα αξιοπρόσεκτο στοιχείο γι' αυτόν: μια από τις γυναίκες (στο Τσακίλι) που φύλαγαν τον νεκρό Χριστό την Μ. Πέμπτη τραγουδούσε εκεί την εξής παραλλαγή του πασίγνωστου και ευρέως διαδεδομένου στον ελληνικό χώρο «Μοιρολογίου της Παναγίας»⁹⁴. Θεωρώ σημαντικό το γεγονός ότι σε αυτήν δεν εμφανίζεται ως προδότης του Χριστού ο Ιούδας, αλλά ο Καϊάφας, την θέση του οποίου σε άλλες ελληνικές παραλλαγές παίρνουν ο Βαραβάς και ο Πιλάτος. Το παραθέτω και για να θυμηθούμε το επόμενο εξαιρετικό άσμα από τη Θράκη:

*Καλό είναι τ' «Άγιος ο Θεός», καλό είναι και το λένε.
Όποιος το λέγει σώζεται κι όποιος τ' ακούει αγιάζει,
κι όποιος το καλοφηγκριστή Παράδεισο θα λάβη.
Παράδεισο και λίβανο από τον Άγιο Δάφο.
Εκεί ψέλνουν οι εκκλησιές και λειτουργούν παπάδες,
εκεί τρέχουν κι οι Οβριγιοί και το Χριστό γυρεύουν,
βαστούν χρυσό στα χέρια τους κι αργύρια στις ποδιές τους.
Κανείς δεν τους λιμπίστηκε, κανείς να τους ρωτήσει,
κι ο πρώτος του ο μαθητής, ο πρώτος ο Καϊάφας,
εκείνος τους λιμπίστηκε, εκείνος τους ρωτάει:
- Τι τρέχετε σκυλόβριγοι και μένα δεν το λέτε;
- Τον Ιησού γυρεύουμε και σένα δεν το λέμε.
- Για τάζτε με, για δόστε με, να σας τον μολογήσω.
- Χίλια αργύρια έχουμε στο μαχμουντιέ δεμένα,
όλα σου τα χαρίζουμε να μας τον μολογήσης.
- Πάρτε μαζί μου το δρομί, πάρτε το μονοπάτι.
Το μονοπάτι τ'ς έβγανε κει στου παχτσέ την πόρτα.
Χτυπούνε μια, χτυπούνε δυο και πηλογή δεν δίνουν,
κι οι πόρτες απ' τον φόβο τους ανοίγουν μοναχές τους.
Σηκών' λαγήν' να πιη νερό και με το μάτι γνεύει:
- Αυτός είναι και πιάστε τον, σφιχτά να τονε δέστε.
Απ' τα μαλλιά τον άρπαζαν, στα μάρμαρα τον ρίζαν,
τα μάρμαρα ραγίστηκαν κι η γης ανεκατώθη.
Η Παναγιά η Δέσποινα καθούνταν μοναχή της,
τις προσευχές της έκαμνε για το μονογενή της.
- Φτάνουν κερά μας Παναγιά, φτάνουν οι προσευχές σου,
τον γιόκα σου τον πιάσανε και στα χαλκιά τον βάλαν,
και στου Πιλάτου τις αυλές, εκεί τον τυραννάνε.
Σαν τ' άκουσεν η Παναγιά πέφτει λιγοθυμάει.
Σταμνί νερό της ρίζανε για νάρτ' στον εαυτό της.
- Σώπα κερά μας Παναγιά και μην αναστενάζης,*

⁹³ Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...*, ό.π., 74.

⁹⁴ B. Bouvier, *Le mirologue de la Vierge. Chansons et poèmes grecs sur la passion du Christ*, Roma, 1976.

*ο Κύριος θ' ανεστηθή τριήμερος εκ τάφου,
και τη Λαμπρή χαρούμενοι και πάντ' αγαπημένοι*⁹⁵.

4. Το έντονο θρησκευτικό στοιχείο στο ελληνορθόδοξο Πάσχα

Όλα σχεδόν τα προαναφερθέντα είναι πανάρχαιες - μη χριστιανικές επιβιώσεις στη λαϊκή λατρεία της Θράκης. Γράφει ο Γ. Μέγας, Θρακιώτης την καταγωγή: «Όσον και αν ο ελληνικός λαός (...) θέλη να συμμορφώνεται με τα διδάγματα και τους κανόνες της θρησκείας που πρεσβεύει, όμως διατηρεί και ιδέες που κάθε άλλο είναι παρά χριστιανικά: είναι δοξασίαι βαθιά ριζωμένες εις το πνεύμα του λαϊκού ανθρώπου, ιδέαι κληρονομημένα από την απωτάτην αρχαιότητα και εν πολλοίς σύμφωνοι με τον τρόπον του σκέπτεσθαι του πρωτογόνου ανθρώπου»⁹⁶. συνιστούν ένα αρχαιότατο υπόστρωμα αντιλήψεων και δοξασιών⁹⁷, που άλλοτε δηλώνουν την παρουσία τους αυτούσιες, άλλοτε μετασημασμένες, μετανοηματοδοτημένες, και γεφυρώνουν την ορθόδοξη χριστιανική λατρεία με πανάρχαιες παγανιστικές εορτές και τελετουργίες. Η ορθόδοξη ελληνική Εκκλησία, στα πρώτα της κιάλας βήματα, προσπάθησε να δημιουργήσει ένα σύστημα νέων νοημάτων σε παλιά σύμβολα. Η αρχική μαγική σημασία της χρήσης αυτών των συμβόλων έγινε μεταφυσική. Πολέμησε σφοδρά τα πολιτιστικά παγανιστικά υπολείμματα από τον 4^ο αι. κ.ε., εξαφάνισε κάποια από αυτά, *μετασήμανε* άλλα, τους έδωσε, δηλαδή, το δικό της ορθόδοξο χριστιανικό περιεχόμενο, τα *πνευματικοποίησε*, ειδικότερα από πότε που η θέση της ισχυροποιήθηκε στον ανατολικό κόσμο (κυρίως μετά την παρέλευση του κινδύνου από τις αιρέσεις⁹⁸). Κάποια άλλα έφθασαν σχεδόν μέχρι τις ημέρες μας, επειδή - απλούστατα - δεν μπόρεσε να ελέγξει την πορεία τους.

Όμως το Πάσχα το ελληνορθόδοξο έχει τη θρησκευτική λειτουργία του, όπως εσωτερικεύτηκε στο διάβα των αιώνων από τους πιστούς. Έγινε η μεγαλύτερη θρησκευτική του γιορτή, έτσι την ένιωθε και τη νιώθει μέχρι σήμερα. Από τη Μ. Δευτέρα άρχιζε ο καθαρισμός των σπιτιών, όπως και ο καθαρισμός των σωμάτων, με αυστηρή νηστεία, ασιτία ή ξεροφάγι (ψωμί, ελιές, χαλβά⁹⁹). Η εργασία απαγορευόταν¹⁰⁰, η συμμετοχή του κόσμου ήταν αθρόα κάθε βράδυ στις *Καλονυχτιές*, είχαμε *ενεργό* και *βιωματική* συμμετοχή του λαού στα δρώμενα. Το πρωί της Μ. Παρασκευής στόλιζαν τον επιτάφιο, περνούσαν κάτω απ' αυτόν για να «*τσε πιάσ' η χάρ'*»¹⁰¹, μετά την απόλυση «*κατά το κεντί οι γυναίκες π' θα φλάζ'νε το λείψανο του Χ'στού*» κουβαλούσαν στρώματα στην εκκλησία και ξενυχτούσαν, μέχρι πρωίας Σαββάτου¹⁰², έκλαιγαν με γόους κατά τις κορυφώσεις του θείου δράματος¹⁰³, οι

⁹⁵ Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 321-322.

⁹⁶ Γ. Μέγας, *Ελληνικαί εορταί...*, ό.π., 7.

⁹⁷ Μ. Βαρβούνης (επιμ.), *Πάσχα των Ελλήνων...*, ό.π., 9.

⁹⁸ Μ. Μερρακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004,

⁹⁹ Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 318.

¹⁰⁰ Κ. Χουρμουζιάδης, ό.π., 321.

¹⁰¹ Κ. Χουρμουζιάδης, ό.π., 321.

¹⁰² Πρβλ. Κ. Χουρμουζιάδης, ό.π., 321. - Ανάργυρος Εσκιτζόγλου, «Λαογραφική μελέτη Σιταριάς Διδυμοτείχου», ό.π., 289.

άρρωστοι εγκοιμούντο στην εκκλησία¹⁰⁴ (πανάρχαιη και πανανθρώπινη πρακτική θεραπείας¹⁰⁵), δεν κάρφωναν καρφί, δεν ανακάτωναν χώμα, δεν κοιμούνταν διότι ο Χριστός είναι «*ξαπλουμένους κάτ'»* (από φόβο μη περιέλθουν στην κατάσταση Εκείνου ή ξενυχτούσαν μαζί Του όπως κατά την πρόθεση του δικού τους νεκρού;), και δεκάδες άλλα παραδείγματα.

Η Μεγάλη Εβδομάδα είναι από τις πλέον *παραστασιακές* στιγμές της ορθοδοξίας, η πιο τελετουργική ίσως, ώστε με αυτόν τον τρόπο να κορυφώνεται η επιθυμητή βίωση των γεγονότων. Είναι ένα σύνολο λαμπρών *θρησκευτικών παραστάσεων*. *Παράσταση* είναι η συνειδητή ενέργεια εκ μέρους των επιτελεστών της, που στοχεύει στον επηρεασμό των εμπλεκομένων μερών προς τους οποίους απευθύνεται, λέει ο Goffman¹⁰⁶. Όλες οι θρησκείες εμμένουν στην υποχρεωτική παρακολούθηση των τελετουργιών τους, με σκοπό τη συνάντηση των ανθρώπων, τη δημιουργία ενός συγκινησιακού φορτίου που θα εντείνει την μέθεξη στα τελετουργικά δρώμενα. Ο χρόνος που συνέβη το γεγονός, *illo tempore*, με την *αναπαράσταση* γίνεται παρόν, τα γεγονότα εκείνα συμβαίνουν *τώρα*. Δηλαδή, η παράσταση-τελετουργία μιμείται ή επαναλαμβάνει ένα αρχέτυπο, δημιουργείται αυτό που ο Eliade ονομάζει «αιώνιο παρόν», μηδενίζεται ο χρόνος¹⁰⁷. Ο λαός βιώνει τη θρησκεία ως τελετουργία ισχυρίζεται ο Α. Γκράμσι: «από τη θρησκεία ο λαός βλέπει τις τελετουργίες και ακούει τα παραιναιτικά κηρύγματα, δεν μπορεί να παρακολουθήσει συζητήσεις και ιδεολογικές εξελίξεις».

Μια και αναφέρομαι σε θρησκευτικές τελετουργίες, ας αναφερθεί εδώ ότι στη Μάδυτο μαρτυρείται η *τελετουργία του Νιπτήρος* την Μ. Τετάρτη, κατά την οποία ο αρχιερέυς έπλενε τα πόδια των ιερέων «και ο νιπτήρ ούτος εθεωρείτο εξόχως ιδιάζουσα τελετή, μία των καθ' άπαν το έτος επισημοτέρων και πανηγυρικωτέρων»¹⁰⁸. Το αναφέρω, διότι το δρώμενο αυτό (ένα από τα ελάχιστα του λαϊκού ορθοδόξου *θρησκευτικού θεάτρου*) παιζόταν παλαιότερα μόνον σε 3-4 σημεία του υπολοίπου ελληνισμού¹⁰⁹. Στην περιοχή της Ξάνθης εντοπίζουμε επίσης την παράσταση του «Άρατε Πύλας», αμέσως μετά την επιστροφή της πομπής του Επιταφίου, με σκηνικό χώρο αυτόν μπροστά στην είσοδο του ναού. Ο ιερέας υποδυόταν τον Χριστό και έψαλε τους στίχους του Δαυίδ «*Άρατε πύλας, οι άρχοντες υμών και επάρθητε πύλαι αιώνιοι και εισελεύσεται ο Βασιλεύς της δόξας*». Ο εντός του ναού ευρισκόμενος ψάλτης (ή άλλο πρόσωπο) και υποδύομενος τον διάβολο άνοιγε

¹⁰³ Θ. Κιακίδης, «Η ζωή του Σαμμακοβίου», ό.π., 60.

¹⁰⁴ Φ. Αποστολίδης, «Ιστορία κωμοπόλεως Τσαντώσ (Τσαντώ)», ό.π., 46.

¹⁰⁵ Για τον όρο βλ. Μ. Βαρβούνης, *Θεμελιώδεις έννοιες και μορφές της ελληνικής Θρησκευτικής Λαογραφίας*, Στρατηγικές Εκδόσεις Ιωάννης Φλώρος, Αθήνα 2013,196, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁶ Erving Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

¹⁰⁷ Μ. Ελιάντε, *Κόσμος και Ιστορία. Ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999². Ο ίδιος, *Το ιερό και το βέβηλο*, μετάφρ. Ν. Δεληβοριάς, Αρσενίδης, Αθήνα 2002, 257-258.

¹⁰⁸ Α. Σιταράς, «Λαογραφικά Μαδύτου», ό.π., 110.

¹⁰⁹ Βάλτερ Πούχγερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...*, ό.π., 150 κ.ε.

τελικά την θύρα (μετά από τρεις εκκλήσεις) και ο ιερέας-Χριστός εισερχόταν στο ναό νικητής του θανάτου και του κακού¹¹⁰.

5. Η κοινωνική διάσταση του Πάσχα

Ο παραδοσιακός άνθρωπος είχε οργανώσει με θαυμαστό τρόπο το χρόνο του, γνώριζε σαφώς και τηρούσε τα όρια ανάμεσα στον καθημερινό του χρόνο (της εργασίας) και στον «ιερό» (τον χρόνο των μεγάλων του θρησκευτικών γιορτών, των ονομαστικών εορτών, κ.λπ.¹¹¹), ειδικά των εορτών, όπου έβρισκε ευκαιρία να ενισχύσει τους δεσμούς του με την οικογένειά του και την υπόλοιπη κοινότητα, να επουλώσει πληγές που τυχόν δημιουργήθηκαν στις σχέσεις του με τους συγχωριανούς του, να τονώσει την αίσθηση του *ανήκειν*¹¹² στην κοινότητά του. Άρα, αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική διάσταση του Πάσχα, μεγίστης σημασίας γι' αυτόν εορτής, μια επιμέρους εκδήλωση της οποίας λέγεται *Αγάπη* (βλ. παρακάτω). Ιδού μερικά παραδείγματα:

Μετά την Ανάσταση, όλοι γύρω από το σοφρά έτρωγαν το ψητό αρνί¹¹³ (πασχαλινό αρνί-οβελία εντόπισα μόνον σε μαρτυρία από το χωριό Λαγός¹¹⁴): πάνδημη ήταν σχεδόν η συμμετοχή των πιστών στις βραδινές συνάξεις στην εκκλησία για την από κοινού παρακολούθηση του θείου δράματος· ενισχυτικοί παράγοντες της κοινωνικής συνοχής ήταν ο κοινός χορός του Πάσχα και της «Δεύτερης Ανάστασης» (στην πλατεία, με πασχαλινά τραγούδια¹¹⁵), η *Αγάπη* (βυζαντινής προέλευσης έθιμο), οι ανταλλαγές επισκέψεων μεταξύ των αρχών του τόπου, οι επισκέψεις στα σπίτια για να ευχηθούν (στους μεγαλύτερους του σογιού, στα κεχαγιάδικα σπίτια¹¹⁶, στους νονούς οι οποίοι τους φιλοδωρούσαν με τη μπογάτσα, την *πασχαλιά*, έναν μεγάλο άρτο με κόκκινο αυγό στη μέση και σουσάμι¹¹⁷), οι ανταλλαγές δώρων γενικά (π.χ., δώρα από τη νύφη προς την πεθερά, αυγά και κουλούρα, εκείνη ανταπέδιδε «*σουργκούτσια, δακτυλίδ', μπουντζίκις*»¹¹⁸). Τονίζω στο σημείο αυτό ότι *οι διαθέσιμοι υλικοί και άυλοι πόροι των δώρων συνιστούν τις προϋποθέσεις της παραγωγής και της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων ή μιας επικοινωνίας. Αυτή ήταν η αρχέγονη λογική και πρακτική του δώρου*. Η συμβολική δομή της κυκλικής πορείας των αγερμών για να ευχηθούν με κάλανα επιβεβαίωνε και ενίσχυε το αίσθημα του *ανήκειν* στην κοινότητα, η αναφορά των καλανδιστριών σε κάθε πρόσωπο της οικογένειας ξεχωριστά με επαινετικό τρόπο, η επιβεβαίωση των υφισταμένων κοινωνικών ρόλων, η εορταστικές ενδυμασίες, οι

¹¹⁰ Πρβλ. Β. Πούχγερ, «Το μεσαιωνικό έθιμο του 'Άρατε Πύλας' σε Δύση και Ανατολή», στο βιβλίο του *Ιστορική Λαογραφία*, ό.π., 159 κ.ε.

¹¹¹ E. Thompson, «Time, work-discipline and industrial capitalism», *Past and Present* 38 (1967), 56-97.

¹¹² Anthony Cohen, *The symbolic construction of community*, Tavistock, London 1985.

¹¹³ Ιω. Γουρίδης, «Βρυσικά Διδυμοτείχου Έβρου», ό.π., 267.

¹¹⁴ Χρύση Χρηστίδου, «Ηθη και έθιμα του Λαγού», ό.π., 246.

¹¹⁵ Ελένη Γραμματίκογλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», ό.π., 199.

¹¹⁶ Φ. Αποστολίδης, «Ιστορία κωμοπόλεως Τσαντώς (Τσαντώ)», ό.π., 46.

¹¹⁷ Ιω. Γουρίδης, «Βρυσικά Διδυμοτείχου Έβρου», ό.π., 267. Πρβλ. Ι. Μαγκριώτης, «Ηθη, έθιμα και προλήψεις του χωριού Ευκαρύου», *Θρακικά* 8 (1937), 388-389.

¹¹⁸ Ελένη Γραμματίκογλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», ό.π., 198.

συλλογικοί χοροί, όλα αυτά και άλλα πολλά ενίσχυαν τον κοινωνικό ιστό, επιβεβαίωναν τον λειτουργικό ρόλο των δρωμένων / τελετουργιών στην παραδοσιακή κοινωνία. Σ' αυτήν την επικοινωνία, εκείνος που χάριζε ριψοκινδύνευε να μην έχει ανταπόκριση, να μη λάβει *αντί-δωρο/αντίχαρη*, συμπεριφορά που προκαλούσε αυτομάτως ρήξη στην κοινωνική συμμαχία¹¹⁹. Έτσι (π.χ.) οι Λαζαρίνες με τα κάλαντά τους πρόσφεραν ευχές, ελάμβαναν αντευχές και υλικά δώρα. Είναι γνωστή η αντίδραση των παιδιών αν δεν είχαμε ολοκληρωμένη τη σχέση δωρεάς-ανταμοιβής: οι λαζαρίνες «τα έψελναν» στην οικοκυρά για την τσιγκουνιά της («*κυράτσα κουντουθώρητη, κυράτσα κουντιδιάρου*») ή έφευγαν τραγουδώντας ένα τραγουδι-κατάρα¹²⁰.

Εξαιρώ επίσης την φροντίδα της κοινότητας για τον *ιερέα*, τότε *μη δημόσιο υπάλληλο* και εξέχον μέλλος της. Τα παιδιά κάθε ενορίας (στη Μάδυτο, π.χ., αλλά και αλλού) την Μ. Δευτέρα έκαναν το *ρουμάν'*, έναν ακόμη αγερμό, περιέρχονταν το χωριό, τραγουδούσαν και ελάμβαναν ως αμοιβή αυγά, τα οποία παρέδιδαν αργότερα στον *ιερέα*, φιλοδωρούμενοι απ' αυτόν για τον κόπο τους και την προσφορά τους με χαλβά και παζαρίτες¹²¹.

Αλλά την παραδοσιακή κοινωνία δεν την συνιστούσαν μόνον οι ζώντες. Η παρουσία των *νεκρών* είναι εντονότατη στις εκδηλώσεις της (πρβλ. τα μνημόσυνα, την πίστη στην ανάσταση των νεκρών μαζί με την του Χριστού και την επί γης ζωή τους μέχρι τ' *Αναληψιού*¹²², τις αναμνηστήριες τελετουργίες των Ποντίων πάνω στους τάφους των νεκρών τους¹²³, κ.ά.). Τη νύχτα της Πασχαλιάς στις Σαράντα Εκκλησιές οι γυναίκες πήγαιναν στα *λημόρια* και θύμιαζαν, γιατί πίστευαν ότι οι πεθαμένοι «*νοιώννα και ζυπνούνα πε το Χριστό μαζίτσα*»¹²⁴, στις Μέτρες ο *ιερέας* έκανε τρισάγιο το πρωί του Μ. Σαββάτου (του *Μαυρουσάββατου*¹²⁵), επί των μνημάτων¹²⁶ και οι γυναίκες μοίραζαν στα παιδιά αυγά¹²⁷, μουστολαμπάδες, καρύδια, λαδερά κουλίκια¹²⁸, το Σάββατο του Ρουσαλιού¹²⁹ (την οδυνηρή αυτή ημέρα, πίστευαν πως οι νεκροί επέστρεφαν στον Άδη) επισκέπτονταν οπωσδήποτε το *νεκροταφείο*, τον πολυσύχναστο κοινωνικό χώρο του παραδοσιακού και του σύγχρονου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού.

¹¹⁹ Πρβλ. Μ. Mauss, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, Αθήνα 1999, 54.

¹²⁰ Βλ. το σχετικό άσμα στο Αναστασία Σακαλίδου-Χουρδάκη, *ό.π.*, 187.

¹²¹ Α. Σιταράς, «Λαογραφικά Μαδύτου», *ό.π.*, 233.

¹²² Ελένη Γραμματίκογλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», *ό.π.*, 197.

¹²³ Μ. Σέργης, «Cha ταφία: μια αναμνηστήρια τελετουργία από το Θρυλόριο», στον τόμο Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Ανατολική Μακεδονία – Θράκη: λαογραφικό οδοιπορικό*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, Κομοτηνή 2008, 130-135.

¹²⁴ Πολ. Παπαχριστοδούλου, «Δεισιδαιμονίες Σαράντα Εκκλησιών», *ό.π.*, 448.

¹²⁵ Θ. Βαφειάδης, «Δημώδεις δοξασίες και δεισιδαίμονες συνήθειες από την Ανδριανούπολη», *ό.π.*, 190.

¹²⁶ Φ. Αποστολίδης, «Ιστορία κωμοπόλεως Τσαντώ (Τσαντώ)», *ό.π.*, 46.

¹²⁷ Στο Αλμαζή των Μαλγάρων το απόγευμα του Σαββάτου οι κάτοικοι τοποθετούσαν κόκκινα αυγά στους τάφους των νεκρών τους. Σε όσους δεν είχαν «χρονίσει» έβαζαν μαύρα, βαμμένα.

¹²⁸ Γ. Μέγας, *Ελληνικά εορταί...*, *ό.π.*, 165.

¹²⁹ Βλ. την εδώ υποσημ. 6.

6. Οι λαϊκές δεισιδαιμονίες

Οι δεισιδαιμονίες δεν έχουν σχέση με τον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο. Όμως ο εορτολογικός κύκλος του Πάσχα είναι κατάφορτος απ' αυτές, αφού απλούστατα ο λαϊκός πολιτισμός βασίζεται στην άλογη, μυθική, μη ορθολογιστική σκέψη των φορέων του, άλλη μια απόδειξη ότι το θρησκευτικό κατά τη λαϊκή αντίληψη συγγενεύει στενά με το μαγικό, το προχριστιανικό, το πρωτόγονο. Υπενθυμίζω πως το Πάσχα είναι διαβατήρια περίοδος, άρα, όπως κάθε αντίστοιχη, ως οριακή (κινείται σε «επικίνδυνα» όρια¹³⁰), οι μαγικού χαρακτήρα προφυλάξεις είναι πάμπολλες.

Μερικά παραδείγματα: οι τσομπάνηδες δεν έπιαναν κόκκινα αυγά για να μην «λουγκιάσουν» τα πρόβατα και βγάλουν «αυγουλήθρες»¹³¹, όποιος εργαζόταν τη Μ. Πέμπτη και τις δύο επόμενες Πέμπτες («λογαριάζονται δρίματα») στα αμπέλια, θα του τα έκαψε η πάχνη¹³². Την Μ. Πέμπτη άπλωναν ένα κόκκινο πανί (κοκκινοπεφτιάτικου) για να προφυλάξουν τα σπαρτά από το χαλάζι¹³³, δεν άπλωναν για τον ίδιο λόγο άσπρο πανί, ούτε άφηναν απλωμένα τα ρούχα τη νύχτα¹³⁴ (*Χαλαζουπέφτ'* ονομαζόταν και στο Πύθιο),¹³⁵ επτά συνεχείς Πέμπτες ύστερα από την *Πασκαλιά* δεν εργαζόταν¹³⁶, πίστευαν πως ήταν καλό να πεθάνει κάποιος μαζί με το Χριστό¹³⁷, τα λουλούδια του Επιταφίου τα τοποθετούσαν στο εικονοστάσι για φυλαχτό κατά της βασκανίας¹³⁸, κ.τ.τ.

7. Η εκκοσμίκευση

Το ελληνικό Πάσχα ήταν και είναι μια λαϊκή γιορτή, με πλαίσιο την ανοιξιιάτικη φύση, στην ωραιότερη ίσως ώρα της. Η Λαμπρή ειδικότερα «εξετρέπετο» σε λαϊκό ξεφάντωμα, ειδικά μετά την Ανάσταση, αφού στα δρώμενα της (και όλης της Μεγαλοβδομάδας) συνυπήρχαν και συλλειτουργούσαν η ευσέβεια, η υποβολή του θείου δράματος, η επιβολή των παραστασιακών δρωμένων, η αναπόφευκτη κοσμική χαρά. Τα βαρελότα, οι πυροβολισμοί (όπως τα σύγχρονα υπερπολυτελή εκρηκτικά και τα φαντασμαγορικά βεγγαλικά) είναι απαραίτητα για την εκδήλωση της αναστάσιμης χαράς. Γεγονός είναι ότι η αρχική μαγική σημασία του *θορύβου* που προξενούν είχε και έχει εντελώς λησμονηθεί: ο θόρυβος που προκαλούσαν απέβλεπε στον εκφοβισμό των δαιμόνων και κάθε επίβουλης δυνάμεως (πρβλ. τους

¹³⁰ Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο...*, ό.π., 22.

¹³¹ Συνεργασία δασκάλων, «Λαογραφικά στοιχεία Ισαακίου Διδυμοτείχου», ό.π., 218.

¹³² Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 321.

¹³³ Βλ. Αικατ. Πολυμέρου, «Δημώδεις δοξασίες περί χαλάζης και τρόπο προς αποφυγήν η κατάπαυσίν της», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 23 (1973-1974) 55-57.

¹³⁴ Χρύση Χρηστίδου, «Ηθη και έθιμα του Λαγού», ό.π., 247.

¹³⁵ Ελένη Γραμματικόγλου, «Λαϊκή λατρεία εις Πύθιον Διδυμοτείχου», ό.π., 197.

¹³⁶ Ό.π., 199.

¹³⁷ Ό.π., 198.

¹³⁸ Ιω. Γουρίδης, «Βρυσικά Διδυμοτείχου Έβρου», ό.π., 267. Πρβλ. Γ. Μέγας, *Ελληνικά έορταί...*, ό.π., 161-162.

πυροβολισμούς στο γάμο, που στοχεύουν στην προστασία των νεονύφων από κάθε λογής «κακό μάτι» και πνεύμα¹³⁹).

Τι ήταν (επίσης) τα πειράγματα, η γελοιοποίηση του Ιούδα που προανέφερα; Τα κάλαντα; Η αίσθηση της Ανάστασης δεν πληρούσε με αίσθημα αισιοδοξίας και χαράς τις «μαύρες» ημέρες του πένθους; Η όλη διαδικασία της σφαγής του αμνού, του *λαμπριώτη*, του *πασκάτη*, (αρσενικού και άσπρου συνήθως); Οι εθιμικοί πλειστηριασμοί¹⁴⁰ που γινόντουσαν αυτήν την περίοδο δεν συναιρούσαν πίστη, ευσέβεια, κοινωνική προβολή, ανταγωνιστικότητα; (στο Πύθιο, π.χ., έβγαζαν δημοπρασία τη Σταύρωση, πριν την περιφορά του επιταφίου¹⁴¹). Οι προετοιμασίες για το ζύμωμα των κουλουριών και των γλυκών (των «ιερών τροφών» των ημερών, πρβλ. τα χριστόψωμα των Χριστουγέννων) δεν ήταν μια *ποιητική* γιορτή; Στο Τσακίλι την Μ. Πέμπτη οι νοικοκυρές κοσκίνιζαν αλεύρι με την ψιλή σίτα και έφτιαχαν τα *κλίκια*, με κανέλα, γενίμπαχαρ, μοσκοκάρφια, μοσκοκάρυδα, τα ξόμπλιαζαν με το χλιάρι ή με το πιρούνι, τα άλειφαν με αυγό, τα *πισπιλώνανε* σουσάμι και τα ψήνανε. Όσες είχαν παιδιά και ανήψια κάνανε «*κι από μια κρούνα, μ' ένα κόκκινο αυγό στη μιαν άκρη, για να το φάνε ανήμερα τ' μπασκαλιά*»¹⁴². Στο Πύθιο (π.χ.) το Μ. Σάββατο έπλαθαν «*κλούρις μι σταυρό κι σάμ στ' μέσ' κι μπουγάτσι στου ταψί, και πάνω τους σάμι και κόκκινο αυγό*»¹⁴³. Τα περιγράφω λεπτομερέστερα για να καταδείξω άλλη μια φορά την ποιητική διάσταση του λαϊκού πολιτισμού. Για να θαυμάσουμε τη φροντίδα, την επιμέλεια, την ομορφιά και τη χάρη που η (αγράμματη) γυναίκα εξεδήλωνε πάνω στο δημιουργημά της: «*αποτύπωνε*» τον ποιητικό εαυτόν της επάνω στο κομψοτέχνημά της, *απρόθετα*, δεν της το υπεδείκνυε κάποιος. *Χρηστικότητα και τέχνη* συλλειτουργούσαν *απρόθετα* στο λαϊκό πολιτισμό, σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις του.

8. Πάσχα και εθνική ζωή

Είναι πασίγνωστο θέμα ότι το Πάσχα, η Ανάσταση του Χριστού, συνδέθηκε στην ελληνική ιστορική μνήμη με την ίδια την ανάσταση του δουλωμένου Γένους. Πίσω από την ευχή των ημερών *υποκρυβόταν ολοφάνερα* (συνειδητή η αντίφαση) η ευχή για την ποθητή εθνική ανάσταση και εκδηλωνόταν, όπου ήταν δυνατόν λόγω των συνθηκών, με συμπεριφορές εθνικής έξαρσης. Στο Σαμμάκοβο (π.χ.) από το απόγευμα του Μ. Σαββάτου η εκκλησία του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη στολιζόταν με μυρτιές, πρασινάδες, πολύχρωμες κορδέλες, κυμάτιζε η ελληνική σημαία, ενώ τα καλογουαλισμένα εξαπτέρυγα και τα λάβαρα έλαμπαν από καθαριότητα¹⁴⁴.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά Μ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες...*, ό.π., στο λήμμα *θόρυβος*.

¹⁴⁰ Μ. Βαρβούνης, *Νεοελληνικοί εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

¹⁴¹ Ελένη Γραμματίκογλου, ό.π., 197.

¹⁴² Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», ό.π., 319.

¹⁴³ Ελένη Γραμματίκογλου, ό.π., 198.

¹⁴⁴ Θ. Κιακίδης, «Η ζωή του Σαμμάκοβιου», ό.π., 60.

Σέργης, Μ. (2015). Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 305-333.

Μανόλης Σέργης, Ph.D.

Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη1, Κτήριο Β', 69100-Κομοτηνή

E-mail: m.g.sergis@gmail.com

Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχνη της ορεινής Ξάνθης.

Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης

Επίκουρος Καθηγητής Εθνογραφίας του
Ελλαδικού Χώρου στο Δ.Π.Θ.

Σελαατίν Σουλεϋμάν

Φοιτητής Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δ.Π.Θ.

***Περίληψη:** Με αφετηρία τη θεωρητική διατύπωση του P. Nora για τους «μνημονικούς τόπους» και τα «μνημονικά περιβάλλοντα», το παρόν άρθρο αποτελεί μια πρώτη εθνογραφική προσέγγιση των κρηνών της ορεινής Θράκης. Εντοπίζονται και καταγράφονται οι κρήνες του χωριού Πάχνη και επιχειρείται μια κατ' αρχήν ερμηνευτική τους προσέγγιση, μέσα από την οποία αναδεικνύονται ορισμένες ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πεδίου, όπως η τριγλωσσία των κατοίκων της περιοχής, η συνύπαρξη προ-νεωτερικών πρακτικών με άλλες, νεωτερικές και μετα-νεωτερικές κ.ο.κ. Επιπλέον, με αφορμή τη συγκεκριμένη εθνογραφική περίπτωση συζητείται αναστοχαστικά η σχέση του «εντόπιου εθνογράφου» με το πεδίο του στο πλαίσιο της λεγόμενης «ανθρωπολογίας οίκου» (anthropology at home). Το άρθρο προτείνει έμμεσα το άνοιγμα ενός πεδίου έρευνας της τοπικής ιστορίας της Θράκης από τη μεριά των εκπαιδευτικών θεσμών.*

Λέξεις – κλειδιά: Μνημονικοί τόποι, μνημονικά περιβάλλοντα, εθνογραφική μέθοδος, ανθρωπολογία οίκου, ορεινή Θράκη, κρήνες, νεωτερικότητα και μετα-νεωτερικότητα.

A. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις

Η έννοια του «μνημονικού τόπου» προσδιορίζεται από τον P. Nora ως κατασκευή (λογοτεχνική εξομολόγηση, μνημεία, εθνογραφικές μαρτυρίες κ.λπ.) που εξυπηρετεί την ανάγκη για υπόμνηση σε μια εποχή όπου το τι θεωρείται αξιομνημόνευτο έχει ξεφύγει οριστικά είτε από τις «μεγάλες αφηγήσεις» της νεωτερικότητας (π.χ. ο θρίαμβος του δυτικού πολιτισμού, ο θρίαμβος του προλεταριάτου κ.λπ.) είτε από τον προ-νεωτερικό λόγο της «παραδοσιακής» κοινωνίας, όπου τη μνήμη θα την νιώθαμε παντού. Οι «μνημονικοί τόποι» (lieux de mémoire), εισηγείται ο Nora¹, ως κιβωτοί επιλεκτικής μνήμης, λειτουργούν ακριβώς επειδή χάνονται τα «μνημονικά περιβάλλοντα» (milieux de mémoire), κοινωνίες δηλαδή στις οποίες η μνήμη είναι διαρκώς παρούσα και καθορίζει τις συμπεριφορές, χωρίς να χρειάζεται να επισημαίνεται.

Για να αντιληφθεί κανείς πληρέστερα την έννοια του «μνημονικού τόπου», ο Nora επισημαίνει το τριπλό «νόημα» που αποκτά ένας τέτοιος «τόπος»: ένα νόημα υλικό, ένα νόημα συμβολικό και τέλος ένα λειτουργικό². Οι τρεις αυτές όψεις ενός

¹ Βλ. σχετικά Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations* 26 (1989) 7-24.

² Nora, ό.π., σ. 18-19.

μνημονικού τύπου ασφαλώς συνυπάρχουν ταυτόχρονα, αλλά οι αφητηρίες από τις οποίες εκκινούν είναι διαφορετικές: ένας χώρος π.χ. προορισμένος για μια συγκεκριμένη λειτουργία μπορεί να φορτιστεί συμβολικά και να μετατραπεί σε μνημονικό τόπο, ενώ θα μπορούσε να συμβεί και το αντίστροφο, η ανάγκη δηλαδή για τη συμβολική έκφραση της μνήμης να δημιουργήσει εξαρχής τις υλικές προϋποθέσεις της έκφρασης αυτής, προβλέποντας ταυτόχρονα και τις προϋποθέσεις για το λειτουργικό νόημα του μνημονικού τύπου. Στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσαμε να εντάξουμε παραδείγματα μνημονικών τόπων που αποκτούν εκ των υστέρων την αξία της συμβολικής συμπύκνωσης της μνήμης (π.χ. ιστορικά κτίρια, εθνικοί ύμνοι κ.λπ.), ενώ στη δεύτερη εντάσσονται κατεξοχήν τα ηρώα ή όλες εκείνες οι υλικές κατασκευές που παράγονται αποκλειστικά για να υπενθυμίζουν αξιομνημόνευτα συμβάντα του ιδιωτικού ή του δημόσιου βίου (π.χ. τα εικονοστάσια³).

Στο πλαίσιο αυτών των θεωρητικών επισημάνσεων, το συγκεκριμένο κείμενο επιδιώκει να φέρει στο προσκήνιο ένα ιδιόμορφο είδος μνημονικών τόπων, τις κρήνες. Η ιδιομορφία, όμως, του συγκεκριμένου μνημονικού τύπου δεν έγκειται μόνο στη διαφορετική «δοσολογία» που παρατηρείται ανάμεσα στις τρεις όψεις, που επισημαίνει ο Nora, σε σύγκριση με άλλους, περισσότερο τυπικούς μνημονικούς τόπους. Αφορά κυρίως την ιδιομορφία του πεδίου της επιτόπιας έρευνας αλλά και την ίδια τη διαδικασία της, όπως θα διαφανεί ευθύς αμέσως.

Πεδίο της επιτόπιας έρευνας από την οποία συγκεντρώθηκε το εθνογραφικό υλικό είναι το χωριό Πάχνη στην ορεινή περιοχή του Νομού Ξάνθης. Η Πάχνη (παλιότερη ονομασία Pashavík⁴ ή Pashevík), ανήκει στα λεγόμενα Πομακοχώρια της Θράκης και απέχει από την πόλη της Ξάνθης 38 χιλιόμετρα. Κατοικείται από αμιγώς μειονοτικό μουσουλμανικό πληθυσμό που φτάνει τα 1200 άτομα περίπου. Διοικητικά υπάγεται στην Κοινότητα Κοτύλης (παλιότερο όνομα Kózlutza), η οποία συστήθηκε στις 18/8/1924 συμπεριλαμβάνοντας τους οικισμούς Αιμόνιο (Valkánova), Κοτύλη, Δημάριο (Démirjik) καθώς και αυτόν της Πάχνης, στον οποίο μάλιστα μεταφέρθηκε η έδρα της από το 1928. Αρχικά ανήκε στο Νομό Ροδόπης, αλλά με διοικητική πράξη του 1944 η κοινότητα υπήχθη στον Νομό Ξάνθης, όπου και σήμερα ανήκει⁵.

³ Βλ. σχετικά Βασίλης Δαλκαβούκης, «Παρατηρώντας εικονοστάσια. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για μια Εθνογραφία των Επαρχιακών Δρόμων», *Εθνολογία* 13 (2007) 49-80.

⁴ Για την παλιότερη ονομασία του οικισμού, όπως και των υπολοίπων οικισμών της Κοινότητας, βλ. Νικόλαος Θ. Κόκκας, *Úchem so Pomátsko. Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2004 σ. 230, τη γραφή των οποίων και χρησιμοποιούμε. Ωστόσο, παρουσιάζει ενδιαφέρον η «ημική» ερμηνεία του ονόματος και ο ιδρυτικός μύθος που την συνοδεύει, όπως τα καταγράψαμε στην επιτόπια έρευνα: «Το χωριό Πάχνη πήρε το όνομά του από ένα τσομπάνο που είχε καταγωγή από το χωριό Κένταυρος, ο οποίος είχε μεγάλο σόι με κοινό επώνυμο όλων το λεγόμενο 'Χότζα'. Στη σημερινή περιοχή το μισό χωριό του συνολικού πληθυσμού έχει το επώνυμο Χοτζάδες, όχι στο πώς γράφεται ο καθένας αλλά στο σόι, όπως λέμε. Χρονολογείται ότι πριν από 300 για 350 χρόνια έχει πάρει το όνομά του το χωριό. Στην αρχή ήταν ολομόναχος στον τόπο αυτό αλλά στη συνέχεια έφερε και την οικογένειά του και σιγά – σιγά άρχισε το χωριό να πολλαπλασιάζεται. Όταν πολλαπλασιάστηκε το χωριό σε μεγάλο βαθμό έπρεπε να βάλουν ένα όνομα κι επειδή αυτός ήταν η κεφαλή του χωριού, ο ευεργέτης του χωριού, τον φώναζαν Πασά και το χωριό Πασαβίκ». Συνέντευξη με Σ. Σ., 20/12/2009.

⁵ Βλ. σχετικά *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, ΚΕΔΚΕ – ΕΕΤΑΑ, ηλεκτρονική έκδοση 2001, λήμμα Κοτύλη Ν. Ροδόπης / Ν. Ξάνθης.

Η ευρύτερη περιοχή, βέβαια, της ορεινής Ξάνθης και Ροδόπης συνιστούσε μέχρι πρόσφατα κομμάτι της λεγόμενης «Επιτηρούμενης Ζώνης» των βόρειων συνόρων, γεγονός που συνεπαγόταν την ιδιαίτερη μεταχείριση των πληθυσμών των κοινοτήτων της περιοχής, αλλά και μια σειρά από δυσκολίες στη μετακίνησή τους και την επαφή τους με τα αστικά κέντρα της περιοχής. Η άρση της πολλαπλής αυτής απομόνωσης - αν και δεν έχει επιτευχθεί ακόμη σε πλήρη βαθμό⁶ - συμβολικά εκφράστηκε με την κατάργηση της περίφημης «μπάρας» του Εχίνου και των ειδικών «λευκών ταυτοτήτων», που ανακοινώθηκε επίσημα στις 17/11/1995 από τον ΥΠΕΘΑ Γεράσιμο Αρσένη κατά την επίσκεψή του στην Ξάνθη και δημοσιεύθηκε στην υπουργική απόφαση Φ. 114.1/27/82616 της 20/2/1996⁷.

Η σύντομη αυτή αναφορά στο πολιτικό - διοικητικό ιστορικό της συγκρότησης μιας κοινότητας στην ορεινή Ξάνθη οπωσδήποτε δεν αρκεί για να εξαντλήσει το πλαίσιο της συγκεκριμένης εθνογραφικής περίπτωσης, με δεδομένο το γεγονός ότι οι κάτοικοι της περιοχής ετερο-προσδιορίζονται (και συχνά αυτο-προσδιορίζονται) ως Πομάκοι. Η επιστημονική συζήτηση⁸ για την ταυτότητα ή τις πολλαπλές ταυτότητες των Πομάκων είναι, ασφαλώς, πολύ μεγάλη και δε θα μας απασχολήσει εδώ διεξοδικά. Ωστόσο, το ζήτημα της ετεροδοξίας του εντόπιου πληθυσμού (μουςουλμάνοι) σε σχέση με τη χριστιανική περιβάλλουσα κοινωνία -ένα ζήτημα που

⁶ Αναφορικά με τους περιορισμούς που ισχύουν ακόμη, πρέπει να σημειώσουμε την ειδική άδεια που απαιτείται για την είσοδο αλλοδαπών στην περιοχή της «Επιτηρούμενης Ζώνης» (βλ. Εφ. Ελευθεροτυπία 7/11/2000 και Espresso 22/10/2005) και τον έλεγχο της τοπικής οικονομικής ζωής (βλ. σχετικά Lois Lambrianidis, "The impact of the Greek Military Surveillance Zone on the Greek side of the Bulgarian - Greek borderlands", *IBRU Boundary and Security Bulletin* 7/2 (1999): 82-93 και Lois Lambrianidis, "Internal frontiers' as a Hindrance to Development", *European Planning Studies* 9/1 (2001): 85-103).

⁷ Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, ΚΕΜΟ - Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 152-153.

⁸ Βλ. ενδεικτικά ό.π., για την πολιτική πλευρά του ζητήματος, αλλά και τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για το ζήτημα των Σεβαστή Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουςουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, εκδόσεις Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 2001, Ε. Σελλά - Μάζη, «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 1997 σ. 349-414, Φωτεινής Τσιμπριδίου, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethniques et pratiques socioculturelles*, L' Harmattan, Paris 2000, κείμενα στα οποία διατυπώνεται ένας σοβαρός σκεπτικισμός για το ρόλο του ελληνικού κράτους και της ακαδημαϊκής κοινότητας στην κατασκευή της «πομακικής» ταυτότητας. Από την άλλη μεριά, ιδιαίτερα μεγάλη είναι η βιβλιογραφία που εξετάζει το ζήτημα της καταγωγής των Πομάκων, αποδίδοντας συνήθως έμφαση στην «ελληνικότητά» της (βλ. Τρουμπέτα, ό.π., σ. 85-87, για μια κριτική σύννοψη), ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως κατατέθηκαν στα Πρακτικά της Ημερίδας *Η τριγλωσσία στη μειονοτική εκπαίδευση και τα μαθησιακά προβλήματα των Πομάκων μαθητών*, Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης - Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2006, όπου μεταξύ άλλων ασκείται και γόνιμη κριτική στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουςουλμανοπαίδων, που λειτούργησε παράγοντας αξιόλογο εκπαιδευτικό έργο για μεγάλο διάστημα, επικεντρώνοντας όμως το ενδιαφέρον του στους τουρκόφωνους μειονοτικούς μαθητές. Βλ. σχετικά τη σειρά *Κλειδιά και Αντικλειδιά - Εκπαίδευση Μουςουλμανοπαίδων 2002-2004*, που διανεμήθηκε σε όλους τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στο πρόγραμμα. Τα πιο σημαντικά από τα κείμενα αυτά είναι των Άννας Φραγκουδάκη, *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, της ίδιας, *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, Έφης Πλεξουσάκη, *Πολιτισμός και σχολείο*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, Βενετίας Αποστολίδου, *Ανάγνωση και Ετερότητα*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003 και Ελένης Χοντολίδου, *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

καθίσταται ταυτόχρονα και πολιτικό, με τον επικαθορισμό της μειονοτικής ταυτότητας μέσω του θρησκευματος από τη Συνθήκη της Λωζάννης- δε θα πρέπει να επικαλύψει στην προσέγγισή μας το ζήτημα της διπλής ετερογλωσσίας που χαρακτηρίζει γενικότερα τους Πομάκους της Θράκης και, κατά συνέπεια, και τους κατοίκους του πεδίου μας. Αναφερόμαστε στο ζήτημα της ανακολουθίας ανάμεσα στο επίπεδο της προφορικής ενδο-επικοινωνίας των κατοίκων στο σλαβικό ιδίωμα που χαρακτηρίζεται ως «πομακική γλώσσα» και τη χρήση ενός διπλού επίσημου γλωσσικού οργάνου, τα ελληνικά και τα τουρκικά, που επιβάλλεται από το ίδιο το μειονοτικό καθεστώς τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην καθημερινή τους ζωή. Επομένως, ανεξάρτητα από τη θέση που θα μπορούσε να λάβει κανείς απέναντι στο ζήτημα της «πομακικής» ταυτότητας, η δεδομένη τριγλωσσία του πεδίου, και μάλιστα η προφορικότητα της πομακικής, μας επιβάλλουν να συνυπολογίσουμε σε μια εθνογραφική προσέγγιση για τη μνήμη, όπως αυτή, τη διάσταση που προσδιορίσαμε αναφορικά με τον εντόπιο λόγο⁹.

Μια ακόμη προϋπόθεση, που αποδείχτηκε καθοριστική κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας θα πρέπει να μας απασχολήσει εδώ, πριν περάσουμε στη συζήτηση για τις κρήνες ως μνημονικούς τόπους. Πρόκειται για τη συζήτηση που αφορά τη σχέση εθνογράφου – εντόπιου στο πεδίο, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ήταν τόσο ακαδημαϊκή¹⁰ όσο πρακτική: το υλικό που τροφοδοτεί το παρόν κείμενο συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια μιας περιορισμένης επιτόπιας έρευνας στο πλαίσιο του μαθήματος της Εθνογραφίας, στο οποίο ο διδάσκων έπρεπε να εξοικειωθεί με ένα άγνωστο -εν πολλοίς¹¹- σ' αυτόν εθνογραφικό πεδίο, όπως οι μουσουλμανικές κρήνες, ενώ ο μαθητευόμενος έπρεπε να διαχειριστεί ταυτόχρονα τις ταυτότητες του «εντόπιου» και του «εθνογράφου», θητεύοντας στην πρώτη του ουσιαστικά απόπειρα συλλογής εθνογραφικού υλικού «οίκοι». Αυτή η διπλή απαίτηση, της μετατροπής του εθνογράφου σε εντόπιο και του εντόπιου σε εθνογράφο, κίνησε ουσιαστικά το ενδιαφέρον μας να δημοσιοποιήσουμε όχι μόνο το εμπειρικό υλικό αυτής της προσπάθειας για τις κρήνες ως μνημονικούς τόπους, αλλά ταυτόχρονα και την ίδια

⁹ Η διερεύνηση των κατηγοριών του εντόπιου λόγου συνιστά ένα από τα βασικά ζητούμενα κάθε εθνογραφικής προσέγγισης, στο βαθμό που ασκεί καθοριστική επίδραση στην παραγωγή των «μοντέλων εντόπιας γνώσης». Αλλά ακριβώς τα μοντέλα αυτά είναι που νοηματοδοτούν την «πραγματικότητα» των ανθρώπων σ' ένα πεδίο και σε μεγάλο βαθμό προσανατολίζουν τη δράση των υποκειμένων, την οποία και επιδιώκει μια εθνογραφική προσέγγιση να κατανοήσει και να ερμηνεύσει. Βλ. σχετικά Δήμητρα Γκέφου – Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Πατάκης Αθήνα 2011, ειδικά σ. 266-275.

¹⁰ Για τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα αυτής της συζήτησης αλλά και την αναγκαιότητα της πραγμάτευσης στο πλαίσιο των απαιτήσεων της Πολιτισμικής Κριτικής βλ. ενδεικτικά George Marcus, «Τα μετά την Κριτική της Εθνογραφίας», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 67-108 και ειδικά 100-106.

¹¹ Από τη μέχρι τώρα ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα του διδάσκοντος στο πεδίο της Θράκης δύο δημοσιεύματα αξίζει να αναφερθούν εδώ: α) Βασίλης Δαλκαβούκης, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της 'Μετάβασης'. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητευόμενου», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου – Διαστάσεις της Μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 937-956 και β) Βασίλης Δαλκαβούκης, «Εικονοστάσια και κρήνες. Αναζητώντας τα όρια της αμφισημίας και της πολυπολιτισμικότητας σ' έναν επαρχιακό δρόμο της Θράκης», στο Γρ. Πασχαλίδης – Ελ. Χοντολίδου – Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), *Σύνορα – Περιφέρειες – Διασπορές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 483-500.

την εμπειρία της επιτόπιας έρευνας, που αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη και για του δύο.

B. Η έρευνα πεδίου: προς μια «πυκνή περιγραφή» των κρηνών της Πάχνης.

Σύμφωνα με την παλαιότερη αντίληψη, του εθνογραφικού ρεαλισμού¹², ο χώρος ως «αντικείμενο» της παρατήρησης μπορούσε να αναπαρασταθεί «αντικειμενικά», το ίδιο και ο πολιτισμός που αναπτυσσόταν εντός του. Ο πολιτισμός, ωστόσο, «δεν είναι κάτι για το οποίο ομιλούμε, αλλά μια θέση από την οποία ομιλούμε, είναι αυτό με το οποίο βλέπουμε, σπάνια όμως αυτό που βλέπουμε»¹³, με αποτέλεσμα η έννοια ενός «αντικειμενικού» χώρου να χάνει την αξία της: η «παρατήρηση είτε θα είναι εσωτερική, από τους ανθρώπους δηλαδή που τον βιώνουν μέσω μιας συγκεκριμένης κάθε φορά πολιτισμικής οπτικής -επομένως ο χώρος μετατρέπεται σε τόπο- είτε θα είναι εξωτερική, από τον φορέα μιας άλλης πολιτισμικής οπτικής, επομένως μετατρέπεται σε τοπίο¹⁴.

Στο πλαίσιο αυτό, το ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: η παρατήρηση του εθνογράφου στην ορεινή Ξάνθη είναι «εσωτερική», δηλαδή βιωμένη, άρα το πεδίο συνιστά τόπο, ή «εξωτερική», επομένως το πεδίο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως τοπίο; Οι κρήνες αποτελούν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για να συζητήσουμε αυτή τη σχέση ανάμεσα στον εθνογράφο και το πεδίο του, ειδικά στην περίπτωση που ο εθνογράφος είναι «εντόπιος», καθώς αποτελούν «σημεία» φορτισμένα πολιτισμικά, επομένως απαιτείται η χρήση της «πυκνής περιγραφής»¹⁵ στο πλαίσιο μιας σημειωτικής προσέγγισης του πολιτισμού, για να αναδειχθούν οι πολλαπλές σημασίες που αυτές αποκτούν και να ερμηνευθούν.

Μια κρήνη ως κατασκευή μπορεί να παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική ποικιλία¹⁶: από τις εντοιχισμένες βρύσες ή τις βρύσες σε πλατείες (meydan cesme) μέχρι τα λεγόμενα «σέλσεμπιλ», στεγασμένα δηλαδή σιντριβάνια στους κήπους πολυτελών κατοικιών για διακοσμική χρήση, η αρχιτεκτονική τους τυπολογία, προσαρμοσμένη κατά κύριο λόγο στη διαφορετική χρήση τους, διαφέρει σημαντικά. Ωστόσο, στην περίπτωση του δικού μας πεδίου, οι κρήνες που συναντούμε παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές μια δομική ομολογία, παρά την επιφανειακή τους διαφοροποίηση.

¹² Βλ. σχετικά A. Gupta – J. Ferguson, «Beyond "Culture": Space, Identity and the Politics of Difference», στο A. Gupta - J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Λονδίνο 1997, σ. 33-51.

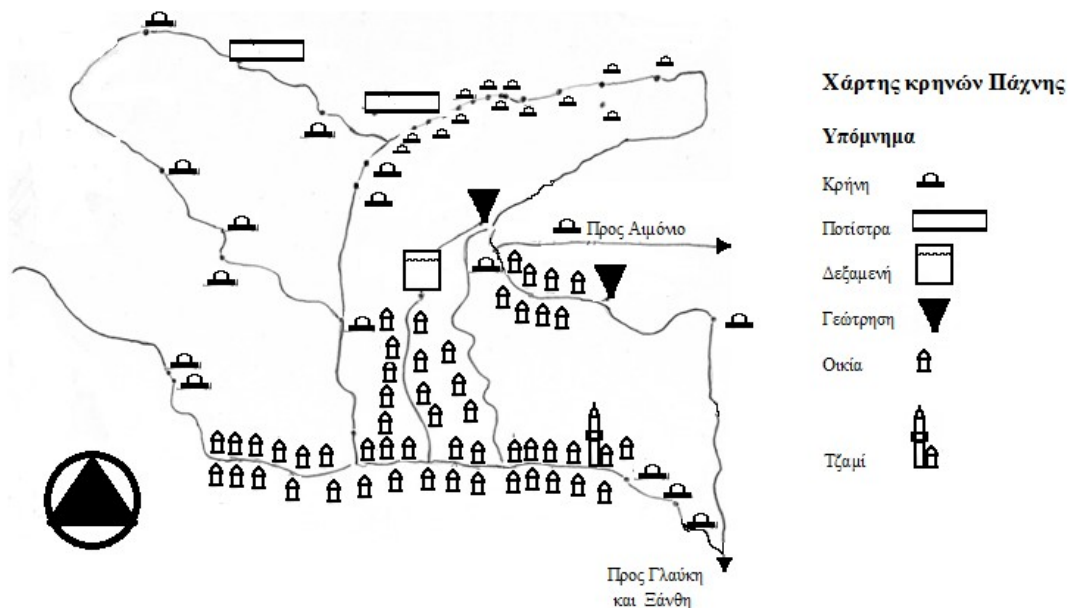
¹³ Kirsten Hastrup, «Ίθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, ό.π., σ. 353.

¹⁴ Για τον ορισμό τόσο του τόπου όσο και του τοπίου βλ. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, «Αναζητώντας το τοπίο», στο Π. Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 13-15.

¹⁵ Για την έννοια της «πυκνής περιγραφής» (thick description) στο πλαίσιο ενός ερμηνευτικού ορισμού για τον πολιτισμό που αναζητεί το νόημα και όχι τη γενίκευση, βλ. Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, σ. 15-41.

¹⁶ Βλ. σχετικά Ευαγγελία Μπαλτά, «Φιλάνθρωπη προσφορά – οι κρήνες στην οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση», εφημ. *Καθημερινή*, 14/04/2002.

Θα μπορούσαμε να τις εντάξουμε σε δύο από τους ήδη εντοπισμένους τύπους μουσουλμανικής κρήνης, τις εντοιχισμένες βρύσες και τις βρύσες προσευχής (namazgah cesme): πρόκειται για κατασκευές που υποστηρίζουν μία ή κατά περίπτωση δύο παροχές νερού και συνοδεύονται από ειδικά κατασκευασμένη λεκάνη που να μπορεί να λειτουργεί ως ποτίστρα για τα ζώα. Στην κατασκευή που υποστηρίζει τις παροχές του νερού υπάρχει οπωσδήποτε μία τουλάχιστον εσοχή, όπου τοποθετείται ποτήρι ή άλλο ανάλογο δοχείο για τους χρήστες. Σε πολλές από τις περιπτώσεις που συναντήσαμε, στη δεξιά ή την αριστερή πλευρά της κρήνης υπάρχει ειδικά διαμορφωμένος χώρος – ταράτσα, όπου οι πιστοί μπορούν να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ακόμη, δύο από τα χαρακτηριστικά των κρηνών του πεδίου που μας απασχόλησε ήταν τα διακοσμητικά στοιχεία, που σε κάποιες περιπτώσεις τις διακρίνουν, κι επιπλέον οι επιγραφές στην τουρκική ή την οθωμανική γραφή, τη «γραφή του Κορανίου», όπως χαρακτηρίζεται στον εντόπιο λόγο του πεδίου μας. Στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού της Πάχνης καταγράψαμε συνολικά 32 κρήνες, 7 από τις οποίες βρίσκονται εντός του οικισμού, ενώ οι υπόλοιπες 25 στους αγρούς ή στους αγροτικούς δρόμους που οδηγούν εκεί. Είναι κατασκευασμένες από πέτρα, οι παλιότερες, ή από τσιμέντο, οι πιο πρόσφατες.

Εικόνα 1: Σκαρίφημα του οικισμού Πάχνη

Ας επιχειρήσουμε τώρα, με βάση την επισήμανση του Nora για την τριπλή λειτουργία των μνημονικών τόπων, μια ταξινόμηση των κρηνών αυτών πέρα από την υλική τους διάσταση, έχοντας πάντοτε υπόψη μας ότι στην πραγματικότητα και οι τρεις όψεις (υλική, λειτουργική και συμβολική) υπηρετούνται ταυτόχρονα. Ωστόσο, η διαφορετική τους αφετηρία, εφόσον μπορεί να εντοπιστεί, μπορεί και να μας δώσει το μέτρο της ιδιαίτερης λειτουργίας τους ως μνημονικών τόπων.

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά τη βασική χρηστική λειτουργία των κρηνών αυτών σε ένα - σε γενικές γραμμές- αγροτικό περιβάλλον: όλες οι κρήνες, ακόμη κι εκείνες που βρίσκονται μέσα στον οικισμό και παρουσιάζουν μια πιο επεξεργασμένη

αισθητικά εικόνα, φαίνεται να εξυπηρετούν την κτηνοτροφία. Σε όλες το βασικό αρχιτεκτονικό τους στοιχείο είναι η ποτίστρα, ενώ για μερικές από αυτές, στους αγρούς, η ποτίστρα κατέχει τόσο κεντρική θέση, ώστε να υπονομεύεται ακόμη και ο ίδιος ο χαρακτηρισμός της κατασκευής ως «κρήνης»¹⁷. Παράλληλα, η παρουσία τους σε τόσο μεγάλο αριθμό στους αγρούς της κοινότητας σε σχέση με τον οικισμό (3 προς 1) φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ίδιο ισχυρισμό, από τη στιγμή που η κύρια λειτουργία τους αφορά την άρδευση των χωραφιών: μια κρήνη εδώ ουσιαστικά εξυπηρετεί τη διευκόλυνση της διαχείρισης μιας μικρής πηγής συγκεντρώνοντας και «επισημαίνοντας» το νερό, που διοχετεύεται έτσι αποτελεσματικότερα προς τα χωράφια.

Μια δεύτερη, εξίσου βασική ωστόσο, χρηστική όψη των κρηनों είναι αυτή που αφορά την εξυπηρέτηση όχι πια των παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά των ίδιων των παραγωγών ως φυσικών υποκειμένων. Κάθε μουσουλμανική κρήνη -ένας κανόνας που επιβεβαιώνεται απόλυτα από τις κρήνες της Πάχνης- διαθέτει τουλάχιστον μία εσοχή με σκεύος / συνήθως ποτήρι, με το οποίο ο χρήστης της κρήνης θα πει νερό. Εδώ, βέβαια, ο χρήστης είναι κατά κανόνα ο ίδιος ο παραγωγός / αγρότης, αλλά το γεγονός ότι οι κρήνες δεν είναι αποκλεισμένες από τη δημόσια πρόσβαση, επιτρέπει στον οποιονδήποτε να κάνει ανάλογη χρήση, π.χ. στον ξένο ή τον περαστικό. Αυτή η λογική ασφαλώς συνδέεται με την ιδιαίτερη αντίληψη περί ιδιοκτησίας και χρήσης του νερού η οποία διακρίνει το Ισλάμ, όπως τουλάχιστον παρουσιάζεται στο Κοράνι.

Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής, η χρηστική αξία μιας κρήνης είναι ιδιαίτερα σημαντική σε συνάρτηση με την ανάγκη για προσευχή¹⁸. Η προσευχή των Μουσουλμάνων («πεντάκις την ημέρα») και η προϋπόθεση του τελετουργικού πλυσίματος (abdest) πριν από αυτήν, σύμφωνα με τις οδηγίες του Κορανίου, καθιστούν το ρόλο μιας κρήνης κομβικό, από τη στιγμή μάλιστα που η απουσία του πιστού στους αγρούς κατά την ώρα της προσευχής του στερεί τη δυνατότητα της πρόσβασης στο τζαμί. Με βάση την προσέγγιση αυτή φαίνεται να αιτιολογείται απολύτως η τόσο μεγάλη συχνότητα των κρηनों στους αγρούς της Πάχνης, καθώς και η διαμόρφωση της ειδικής ταράτσας¹⁹ για προσευχή, που εντοπίζεται σε αρκετές

¹⁷ Στην περίπτωση της Πάχνης εντοπίζονται 2 τέτοιες κρήνες, όπως επισημαίνονται στο χάρτη.

¹⁸ Από την άποψη αυτή, μία τουλάχιστον κρήνη εντοπίζεται πάντοτε στο συνολικό αρχιτεκτονικό συγκρότημα που συγκροτείται στο τζαμί, κάτι που βέβαια ισχύει και στην Πάχνη.

¹⁹ Ιδιαίτερα εντυπωσιακή, από την άποψη αυτή, είναι μία κρήνη που, αν και βρίσκεται τυπικά έξω από τον πυρήνα του εθνογραφικού μας πεδίου (εντοπίζεται στο 11^ο χιλιόμετρο του δρόμου Ξάνθης Πάχνης), παρουσιάζει ορισμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που αξίζει να αναφερθούν. Αντιγράφουμε από το ημερολόγιο της επιτόπιας έρευνας (του Σελαατίν Σουλεϋμάν): «Η συγκεκριμένη κρήνη βρίσκεται στο τέλος του 11^{ου} χλμ. του δρόμου Ξάνθη – Πάχνη, στα δεξιά, μετά τη διακλάδωση για Άλμα (Agnilána ή Engín Alán) και πριν από τη διακλάδωση για Χρυσό (Pará Mahalá) και Προσήλιο (Púlevo ή Günéy Mahalá). Είναι χτισμένη με πέτρα και σοβατισμένη, δίπλα στο ποτάμι (Κόσυνθος). Είναι βαμμένη σε σκούρο βυσσινί χρώμα, μακρόστενη με ποτίστρα, πεζούλια και δύο μεγάλες εσοχές για σκεύη. Αυτό, όμως, που την καθιστά ιδιαίτερη είναι το ότι βρίσκεται ακριβώς πάνω από μια ειδική κατασκευή, στο πλάι της απότομης όχθης του ποταμού, που είναι προσβάσιμη με σκάλες οι οποίες δε φαίνονται αμέσως, γιατί ξεκινούν από το πίσω μέρος της κρήνης. Η κατασκευή αποτελείται από δύο χώρους, μια τουαλέτα για χρήση από τους περαστικούς κι ένα ειδικά διαμορφωμένο δωμάτιο προσευχής. Πάνω από την κατασκευή αυτή, στο ύψος της κρήνης και στην προέκτασή της, υπάρχει διαμορφωμένη ταράτσα με πέργολα, αναρριχητικά φυτά κι έναν μικρό κήπο.

από αυτές, όπως και ο γενικός προσανατολισμός του μεγάλου άξονά τους από βορρά προς νότο (19 από τις 32) με μέτωπο -τουλάχιστον στις περιπτώσεις όπου αυτό είναι εφικτό- προς την ανατολή (6 περιπτώσεις) ή τη δύση (13 περιπτώσεις), ανάλογα με την πλευρά του αγροτικού δρόμου, στο πλάι του οποίου συνήθως βρίσκονται.

Ωστόσο, οι χρήσεις που μέχρι εδώ περιγράψαμε αφορούν ένα πλαίσιο λειτουργίας των κρηνών το οποίο σε γενικές γραμμές θα προσδιορίζαμε ως προ-νεωτερικό: αναφέρονται, με άλλα λόγια, σε μια σειρά από παραδεδωμένες χρήσεις στο πλαίσιο μιας «παράδοσης» που διαμορφώθηκε είτε μέσω της αγροτικής απασχόλησης είτε μέσω του θρησκευτικού επικαθορισμού, δεδομένα που μέχρι πρόσφατα φαίνεται να λειτουργούσαν αποκλειστικά. Το πεδίο μας, όμως, μπορεί να μας προμηθεύσει επιπλέον με στοιχεία για την εισαγωγή τόσο του νεωτερικού όσο και του μετα-νεωτερικού στοιχείου στη χρήση των κρηνών, ένα δεδομένο που μας επιτρέπει τώρα να προσεγγίσουμε το ζήτημα με περισσότερο συμβολικό τρόπο.

Το πρώτο εμπειρικό δεδομένο που θα πρέπει να συνυπολογίσουμε προς αυτή την κατεύθυνση είναι οι επιγραφές που καταγράφονται στις κρήνες της Πάχνης. Σε 13 συνολικά από τις 32 κρήνες υπάρχουν εμφανείς επιγραφές, στις 11 από τις οποίες αναφέρονται τα στοιχεία των κατασκευαστών και η χρονολογία κατασκευής τους. Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την εξατομικευμένη χρήση ενός μέσου συλλογικής έκφρασης κατά το παρελθόν, όπου ακόμη και η συμμετοχή στην κατασκευή ή και η χρηματοδότηση αποτελούσαν μέριμνα του συνόλου της κοινότητας ή επιφανών μελών της, οι οποίοι ωστόσο δε δηλώνονταν εμφανώς στην επιγραφή²⁰. Αντίθετα, στο συγκεκριμένο πεδίο μόνο 2 από τις 32 συνολικά κρήνες είναι κατασκευασμένες με πρωτοβουλία κοινοτική (Κοινότητα Κοτύλης) και δε συνοδεύονται από επιγραφή: πρόκειται για τις δύο μεγάλες ποτίστρες που εξυπηρετούν ένα σημαντικό αριθμό από τα ζώα της κοινότητας (βλ. χάρτη).

Από την άλλη μεριά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υπόλοιπες 2 κρήνες, όπου οι αναφερόμενες επιγραφές μπορούν να μας δώσουν τα όρια ανάμεσα στο προ-νεωτερικό και το μετα-νεωτερικό στοιχείο στην περιοχή: στην πρώτη από τις δύο περιπτώσεις, αν και η επιγραφή σημειώνει την ιδιωτική πρωτοβουλία για την κατασκευή της κρήνης και παρουσιάζει στοιχεία χρονολόγησης με το χριστιανικό ημερολόγιο, με τη χρήση τόσο της οθωμανικής²¹ όσο και της τουρκικής γραφής, επισημαίνεται η θρησκευτική και τελετουργική αξία του νερού και κατ' επέκταση της ίδιας της κρήνης ως μέσου πολιτισμικής διαχείρισης του φυσικού αυτού αγαθού. Πρόκειται για την κρήνη στη θέση «na nýviste» (όνομα αγρού στα βόρεια του οικισμού), που χτίστηκε από ιδιώτη το 2004, η επιγραφή της οποίας έχει ως εξής:

Πολλές φορές, τις Παρασκευές, ειδικά όταν ανεβαίνω στο χωριό με Ι.Χ. ή με το μηχανάκι, σταματώ για abtest και προσευχή τις μεσημεριανές ώρες (12:30 με 13:15 χειμερινή ώρα ή 13:30 με 14:15 θερινή ώρα). Κατά την επίσκεψή μας για την καταγραφή της κρήνης ένας οδηγός ταξί είχε σταματήσει για να πλύνει το αυτοκίνητό του και να γεμίσει δοχεία με νερό.

²⁰ Βλ. σχετικά Δαλκαβούκης, «Εικονοστάσια και κρήνες», ό.π., όπου αναφέρεται ότι τουλάχιστον οι παλαιότερες από τις κρήνες στο Πίλημα (του Νομού Ξάνθης, επίσης) κατασκευάστηκαν με συλλογική προσπάθεια, πράξη δηλαδή που παρουσιάζει τελετουργικό χαρακτήρα, παρ' όλο που η χρηματοδότηση προερχόταν είτε από κάποιον επιφανή χωριανό είτε από τους θεσμικούς φορείς του κράτους.

²¹ Βλ. τις σχετικές φωτογραφίες. Η οθωμανική επιγραφή διαβάζεται ως εξής: Μπισμιλλαχραχμανραχίμ, που σημαίνει «Στο όνομα του Αλλάχ του Παντελεήμονα, του Πολυεύσπλαχνου».

SU DEMİŞ ÖNCE AKIYORDUM YABANA ŞİMDİ ÇIKARDILAR BENİ
MEYDANA NE MUTLU BENDEN ABDEST ALIP NAMAZ KILANA

που σημαίνει:

ΤΟ ΝΕΡΟ ΕΧΕΙ ΠΕΙ ΠΡΩΤΑ ΞΕΧΕΙΛΙΖΑ ΑΓΡΙΑ²² ΤΩΡΑ ΜΕ ΒΓΑΛΑΝΕ
ΕΜΕΝΑ ΣΕ ΑΝΟΙΧΤΟ ΧΩΡΟ ΤΙ ΕΥΤΥΧΙΑ ΑΠΟ ΜΕΝΑ ΑΒΔΕΣΤ ΝΑ
ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΝΑ ΚΑΝΟΥΝ

Εικόνες 2 και 3: Η κρήνη στη θέση «na níviste» και η επιγραφή της

Η επόμενη αξιομνημόνευτη κρήνη με επιγραφή έχει τη δική της ιδιαιτερότητα. Πρόκειται για μια (ακόμη) σύγχρονη κρήνη, στην είσοδο του χωριού στο δρόμο από τη Γλαύκη, με σαφή κτηνοτροφική χρήση, η επιγραφή της οποίας δε σχετίζεται ούτε με τη χρονολόγηση της κατασκευής ούτε με κάποια άλλη από τις ήδη εντοπισμένες χρήσεις των κρηνών. Πρόκειται για τα ονόματα ενός νεαρού ζευγαριού, γραμμένα στη ράχη της κρήνης με μπογιά²³, που επισημαίνουν -δημοσιοποιώντας ταυτόχρονα- μια άλλη πτυχή της ιδιωτικότητας των ανθρώπων, την ερωτική. Δεν είναι, επομένως, επιγραφή με τη στενή, την επίσημη έννοια του όρου, ωστόσο η ύπαρξη της εκεί δηλώνει μια επιπλέον χρήση που ξεφεύγει εντελώς από τις προβλεπόμενες, τουλάχιστον στο προ-νεωτερικό ή το νεωτερικό επίπεδο. Η επιγραφή έχει ως εξής:

M + M MUSTAFA + MIZGEN SENİ SEVİYORUM

που σημαίνει Μουσταφά και Μιζγκέν σ' αγαπώ.

Εικόνα 4: Κρήνη στην είσοδο του χωριού

²² Σε άλλη μεταφραστική εκδοχή: ΕΤΡΕΧΑ ΑΣΚΟΠΙΑ Η ΑΧΡΗΣΤΑ.

²³ Βλ. τις σχετικές φωτογραφίες. Ανάλογη κρήνη με πολιτικά αυτή τη φορά συνθήματα υπέρ ενός υποψήφιου Δημάρχου στο Δήμο Μύκης καταγράψαμε σε προηγούμενη κρήνη της διαδρομής από την Ξάνθη ως την Πάχνη, λίγο μετά το χωριό Πίλημα.

Ωστόσο, αυτού του είδους η ιδιωτική έκφραση της μνήμης, αν και πρωτότυπη για τα δεδομένα ενός εθνογραφικού πεδίου όπως αυτό της Πάχνης, δεν είναι η μοναδική. Πέρα από τις επιγραφές, που εντοπίζουν τον κτήτορα και το χρόνο κατασκευής της κρήνης, όπως επισημάναμε, παρουσιάζονται στο πεδίο τουλάχιστον 7 κρήνες που επιτελούν ανάλογη ιδιωτικής φύσης μνημονική λειτουργία (5 από τις οποίες με επιγραφή): οι 3 από αυτές (η μία με επιγραφή) συνιστούν τάματα πιστών μουσουλμάνων μετά το «χατζηλίκι», την επίσκεψη δηλαδή των κτητόρων στη Μέκκα, και οι υπόλοιπες 4 κατασκευάστηκαν στη μνήμη οικείων προσώπων από τους συγγενείς κτήτορες (2 στη μνήμη μητέρας, μία στη μνήμη πατέρα και μία ακόμη στη μνήμη νεαρού γιού που σκοτώθηκε σε τροχαίο). Πρόκειται σε κάθε περίπτωση για πρόσφατες κατασκευές (2003 – 2008), που τοποθετούνται έξω από τον οικισμό στους δρόμους προς τους αγρούς. Στην προκειμένη περίπτωση, η έκφραση μιας ιδιωτικής μνήμης στον δημόσιο χώρο, στοιχείο που αντιβαίνει γενικά στην ισλαμική παράδοση²⁴, θα πρέπει να εκληφθεί ως εξέλιξη στο πλαίσιο της πληρέστερης ένταξης της περιοχής στη νεωτερικότητα, με την ανάδειξη μιας ατομικότητας πολύ περιορισμένης κατά το παρελθόν. Προς την ίδια κατεύθυνση, εξάλλου, συνηγορεί και το στοιχείο της πρόσφατης κατασκευής τους, όπως ήδη επισημάναμε.

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να κάνουμε σε μια κρήνη που φαίνεται να συνδυάζει το προ-νεωτερικό στοιχείο με μια ιδιαίτερη έκφραση της νεωτερικότητας, δοκιμάζοντας ταυτόχρονα και την ίδια την αξία μιας τέτοιας ταξινόμησης: πρόκειται για μια κρήνη στην τοποθεσία «na karmilana», στον αγροτικό δρόμο προς το χωριό Αιμόνιο, κατασκευασμένη από έναν παλιό ιμάμη της Πάχνης πολύ πρόσφατα (2008). Μαζί με την ποτίστρα, που δεσπόζει, και τις ειδικά διαμορφωμένες ταράτσες προσευχής δεξιά και αριστερά της κατασκευής, το συγκρότημα συμπληρώνεται από ένα κιόσκι σκεπασμένο με κεραμίδια, στο οποίο έχουν τοποθετηθεί τρία μικρά ξύλινα τραπέζια με δύο καρέκλες το καθένα. Έτσι, η συγκεκριμένη κρήνη, παρά το γεγονός ότι καλύπτει όλες τις τυπικές «παραδοσιακές» χρήσεις της, επισημαίνει ταυτόχρονα την ανάγκη της αναψυχής, μια «αστική» με άλλα λόγια ανάγκη σε ένα αγροτικό περιβάλλον, μέχρι πρόσφατα «αποκλεισμένο» από παρόμοιες εκφράσεις²⁵.

²⁴ Βλ. σχετικά Γιώργος Τσίμας – Κίναλη Σεϊρά, «Μουσουλμανικές κρήνες στην ορεινή Ξάνθη. Η περίπτωση του χωριού Τέμενος», στο Β. Δαλκαβούκης – Ι. Μάνος – Χρ. Βέικου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι Ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές. Διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν την χρειάζονται»* Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 331-345, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται η διαφοροποίηση ανάμεσα στο περισσότερο «αστικοποιημένο» χωριό Τέμενος (Jamí Maalé) σε σχέση με το πιο «παραδοσιακό» Δημάριο (Démirjık). Στο τελευταίο δεν υπάρχουν ανάλογες επιγραφές ιδιωτικής φύσης, ενώ διατυπώνεται με σαφήνεια από τους πληροφορητές η άποψη ότι «δεν πρέπει να γνωρίζουν οι άλλοι το καλό που κάνεις».

²⁵ Με την επισήμανση αυτή δεν εννοούμε, ασφαλώς, πως η έννοια της αναψυχής δεν υφίσταται στο προ-νεωτερικό αγροτικό πλαίσιο (βλ. ενδεικτικά για τις γιορτές των Πομάκων, ιδιαίτερα τις θρησκευτικές, Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997). Θέλουμε απλώς να εντοπίσουμε τη σταδιακή μετακίνηση μιας αγροτικής κοινωνίας, τεχνητά διατηρημένης μέχρι πρόσφατα, σε περισσότερο αστικά πρότυπα συμπεριφοράς, όπως αυτά εκφράζονται -και καταγράφονται- στις κρήνες.

Εικόνες 5 και 6: Η κρήνη στην τοποθεσία «na karmilana» και ο χώρος αναψυχής

Γ. Διαμορφώνοντας υποθέσεις εργασίας.

Ο περιορισμένος χαρακτήρας της επιτόπιας έρευνας που αφορούσε το συγκεκριμένο πεδίο και τη συγκεκριμένη θεματική -περιορισμένος τόσο χρονικά όσο και χωρικά- δε μας επιτρέπει, ασφαλώς, να διατυπώσουμε ούτε ερμηνευτικά ούτε πολύ περισσότερο γενικευτικά συμπεράσματα. Είναι σε θέση, ωστόσο, να τροφοδοτήσει περαιτέρω επιτόπια έρευνα στην περιοχή, τόσο εκτατική όσο και εντατική, καθώς θεωρούμε ότι έχουν ήδη διαμορφωθεί ορισμένα ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα που χρήζουν αναφοράς εδώ εν είδει συμπερασμάτων.

Με εξαίρεση την ανακαινισμένη κρήνη που εντοπίζεται στο αρχιτεκτονικό σύνολο του τζαμιού της Πάχνης -και είναι η παλαιότερη- το υλικό μας φαίνεται να διαμορφώνει μια βάσιμη υπόθεση πως οι κρήνες της περιοχής είναι γενικά πρόσφατες κατασκευές, που θα πρέπει να συσχετιστούν με την ανάπτυξη της τοπικής ταυτότητας χωρίς τους αυστηρούς περιορισμούς του παρελθόντος. Ταυτόχρονα, η ταυτότητα αυτή παρουσιάζεται να ισορροπεί ανάμεσα στο συλλογικό και το ατομικό, το δημόσιο και το ιδιωτικό, αλλά επιπλέον το επίσημο και το ανεπίσημο: οι επιγραφές των κρηνών είναι όλες στην τουρκική γλώσσα, ανεξάρτητα από τη γραφή τους, στοιχείο που ενισχύει την επίσημη εκδοχή της μειονοτικής ένταξης μέσω της χρήσης του επίσημου γλωσσικού οργάνου · από την άλλη μεριά, οι τοποθεσίες των κρηνών προσδιορίζονται προφορικά μέσω της εντόπιας σλαβικής γλώσσας, της «πομακικής», δεδομένο που αναδεικνύει τον ανεπίσημο κώδικα του εθνοτικού προσδιορισμού. Έτσι, ως μνημονικοί τόποι, οι κρήνες λειτουργούν διττά, επισημαίνοντας μια κυρίαρχη και μια υπολειπόμενη μνήμη, οι οποίες εντοπίζονται ταυτόχρονα στο παρόν και ως ένα βαθμό τροφοδοτούν αντίστοιχες πρακτικές για τον μειονοτικό πληθυσμό στο πλαίσιο στρατηγικών επιβίωσης.

Από την άλλη μεριά το «τριπλό νόημα» που αποκτούν ως τυπικοί μνημονικοί τόποι (υλικό – λειτουργικό – συμβολικό) φέρνει στο προσκήνιο της συζήτησης τη σχέση ανάμεσα στο προ-νεωτερικό, το νεωτερικό και το μετα-νεωτερικό. Καθώς ισορροπούν μεταξύ «παραδοσιακών» και μοντέρνων χρήσεων, μπορούν να αποτελέσουν έναν εξαιρετικά αποτελεσματικό άξονα για την προσέγγιση της σχέσης της τοπικής κοινωνίας με το κράτος (αλλά και τις ευρύτερες συσσωματώσεις, π.χ. Ε.Ε.) και τις πρόσφατες αναδιατάξεις στη σχέση αυτή, λειτουργώντας έτσι ως «σημεία» πολλαπλά φορτισμένα: άλλοτε συνιστούν ενδείξεις ανανεωμένου ενδιαφέροντος για τη διατήρηση ενός «παραδοσιακού» τρόπου πολιτισμικής συγκρότησης κι άλλοτε εγγράφουν τους μετασχηματισμούς τους οποίους αναγκαία

υφίσταται η τελευταία γωνιά μιας αγροτικής υπαίθρου, καθώς εντάσσεται όλο και περισσότερο σε μια διαδικασία αστικοποίησης. Ειδικά οι κρήνες της Πάχνης, κατασκευασμένες σχεδόν εξολοκλήρου από τσιμέντο και με ιδιωτική πρωτοβουλία, αναδεικνύουν και τη συμβολική διάσταση του ίδιου του υλικού στη διαδικασία αυτή, ενώ η χρήση των σλαβικών τοπωνυμίων φέρνει στην επιφάνεια την «απαγορευμένη» μέχρι πρόσφατα συζήτηση περί πολλαπλής εθνοτικής συγκρότησης της μειονότητας, στο πλαίσιο της μετα-νεωτερικότητας.

Τέλος, σ' ένα επίπεδο αναστοχαστικό αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της εθνογραφικής μεθόδου αφ' ενός «οίκου» και αφ' ετέρου ως διδακτικού εργαλείου για την ανθρωπολογία στο σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο, η ενασχόληση με τις κρήνες στο συγκεκριμένο πεδίο θέτει μια σειρά από αξιοπρόσεκτα ζητήματα. Η σχέση εθνογράφου – πεδίου με αφορμή την καταγραφή των κρηνών αναδεικνύεται σε κυρίαρχη, αφού ο μειονοτικός «εντόπιος» μετασχηματίζεται σε εθνογράφο μέσω της υιοθέτησης μιας άλλης οπτικής απέναντι σε μια γνώση θεωρούμενη ως αυτονόητη. Αντίστοιχα, η εξοικείωση του εθνογράφου με ένα πεδίο που πληροί τις προϋποθέσεις της «ετερότητας» -απαιτεί επομένως μια ιδιαίτερη «ανακοινωνικοποίηση»- επιτυγχάνεται σταδιακά μέσω της παρατήρησης των κρηνών ως υλικών σημείων (αμφίσημα βέβαια φορτισμένων, αλλά ταυτόχρονα ανοιχτών στην ερμηνεία της εντόπιας γνώσης). Έτσι, όπως σημειώνει ο Ε. Παπαταξιάρχης²⁶, χωρίς «να εισάγουμε τα εργαλεία της διαπολιτισμικής έρευνας για να παραγάγουμε έναν αυξανόμενο μονοπολιτισμικό λόγο (...), η μελέτη των 'οικείων μας άλλων', δηλαδή των μειονοτήτων, των εθνοτικών ομάδων και, ιδιαίτερα, των οικονομικών μεταναστών, αποτελεί πρόσφορο πεδίο για να αναπτυχθεί μία 'κατ' οίκον' μεν, διαπολιτισμική δε ανθρωπολογία».

Σε τελική ανάλυση, οι κρήνες ως αντικείμενο επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας φαίνεται να πληρούν σε μεγάλο βαθμό την προϋπόθεση ενός «μικρού τόπου» που επιδέχεται «μεγάλα ζητήματα», σύμφωνα με τη διατύπωση του T. H. Eriksen²⁷. Αλλά αυτή ακριβώς είναι μια διατύπωση που επιδιώκουμε να κατανοήσουν οι φοιτητές ως πεμπτουσία της ανθρωπολογίας.

Βιβλιογραφία

- Eriksen Thomas Hylland, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007, μτφρ. Α. Κατσίκερως, επιμ. Ι. Μάνος.
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης.
- Gupta A. – J. Ferguson, «Beyond “Culture”: Space, Identity and the Politics of Difference», στο A. Gupta - J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place*.

²⁶ Ε. Παπαταξιάρχης, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 68-69.

²⁷ Thomas Hylland Eriksen, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007, μτφρ. Α. Κατσίκερως, επιμ. Ι. Μάνος.

- Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Λονδίνο 1997, σ. 33-51.
- Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 337-364.
- Lambrianidis Lois, «“Internal frontiers” as a Hindrance to Development», *European Planning Studies* 9/1 (2001): 85-103.
- Lambrianidis Lois, «The impact of the Greek Military Surveillance Zone on the Greek side of the Bulgarian – Greek borderlands», *IBRU Boundary and Security Bulletin* 7/2 (1999): 82-93.
- Marcus George, «Τα μετά την Κριτική της Εθνογραφίας», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 67-108.
- Nora Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations* 26 (1989) 7-24.
- Αποστολίδου Βενετία, *Ανάγνωση και Ετερότητα*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003 Ελένης Χοντολίδου, *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
- Γκέφου – Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Εικονοστάσια και κρήνες. Αναζητώντας τα όρια της αμφισημίας και της πολυπολιτισμικότητας σ’ έναν επαρχιακό δρόμο της Θράκης», στο Γρ. Πασχαλίδης – Ελ. Χοντολίδου – Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), *Σύνορα – Περιφέρειες – Διασπορές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 483-500.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της ‘Μετάβασης’. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητευόμενου», *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου – Διαστάσεις της Μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 937-956.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Παρατηρώντας εικονοστάσια. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για μια Εθνογραφία των Επαρχιακών Δρόμων», *Εθνολογία* 13 (2007) 49-80.
- Δουκέλλης Παναγιώτης Ν., «Αναζητώντας το τοπίο», στο Π. Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 13-31.
- Η τριγλωσσία στη μειονοτική εκπαίδευση και τα μαθησιακά προβλήματα των Πομάκων μαθητών*, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης – Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2006.
- Κόκκας Νικόλαος Θ., *Úchem so Romátsko. Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2004.

- Κωστόπουλος Τάσος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, ΚΕΜΟ – Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
- Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, ΚΕΔΚΕ – ΕΕΤΑΑ, ηλεκτρονική έκδοση 2001, λήμμα Κοτύλη Ν. Ροδόπης / Ν. Ξάνθης.
- Μπαλτά Ευαγγελία, «Φιλάνθρωπη προσφορά – οι κρήνες στην οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση», εφημ. *Καθημερινή*, 14/04/2002.
- Παπαταξιάρχης Ε., «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 65-75.
- Πλεξουσάκη Έφη, *Πολιτισμός και σχολείο*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Σελλά – Μάζη Ε., «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 1997 σ. 349-414.
- Τρουμπέτα Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 2001.
- Τσίμας Γιώργος – Κίναλη Σεϊρά, «Μουσουλμανικές κρήνες στην ορεινή Ξάνθη. Η περίπτωση του χωριού Τέμενος», υπό δημοσίευση στο Β. Δαλκαβούκης – Ι. Μάνος – Χρ. Βέικου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι Ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές. Διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν την χρειάζονται»* Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 331-345.
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethniques et pratiques socioculturelles*, L' Harmattan, Paris 2000.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

Δαλκαβούκης, Β. Κ. και **Σουλεϋμάν, Σ.** (2015). Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχη της ορεινής Ξάνθης. Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 335-348.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης, Ph.D. Επίκουρος Καθηγητής.

Σελαατίν Σουλεϋμάν, Φοιτητής του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δ.Π.Θ.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: vdalkavo@he.duth.gr

Πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης. Μια απόπειρα εθνογραφικής προσέγγισης.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης

Επίκουρος Καθηγητής Εθνογραφίας του
Ελλαδικού Χώρου στο Δ.Π.Θ.

***Περίληψη:** Αντικείμενο μελέτης στο συγκεκριμένο άρθρο είναι ορισμένες από τις συλλογικές πολιτισμικές εκφράσεις που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης. Ειδικότερα, πρόκειται αφενός για το ξανθιώτικο καρναβάλι και τις Γιορτές Παλιάς Πόλης, που αφορούν κατεξοχήν τον πολεοδομικό ιστό της πόλης, αφετέρου για τα λαϊκές γιορτές των σλαβόφωνων μουσουλμάνων της περιοχής, των λεγόμενων Πομάκων. Στο κείμενο συζητούνται οι περιορισμοί που τίθενται από ένα εθνογραφικό αντικείμενο τέτοιου εύρους και από την ιδιαιτερότητα του πεδίου, και ταυτόχρονα οι προϋποθέσεις (ιστορικές, θεωρητικές, μεθοδολογικές κ.λπ.) μέσα από τις οποίες η επίτευξη ενός τέτοιου στόχου θα ήταν αποτελεσματική.*

Λέξεις – κλειδιά: εθνογραφική προσέγγιση, Ξάνθη, καρναβάλι, Πομάκοι, «πολυφωνικότητα – πολυτοπικότητα», ταυτότητα και «πολλαπλές τοποθετήσεις».

A. Εισαγωγή

Ο πολιτισμός τις περισσότερες φορές «δεν είναι κάτι για το οποίο ομιλούμε, αλλά μια θέση από την οποία ομιλούμε, είναι αυτό με το οποίο βλέπουμε, σπάνια όμως αυτό που βλέπουμε», σημειώνει η γνωστή Δανή ανθρωπολόγος Kirsten Hastrup (2011: 353), για να εισηγηθεί μια γενικότερη προβληματική απέναντι στο φαινόμενο του πολιτισμού, τέτοια που να επανατοποθετεί και να επαναδιαπραγματεύεται μεταξύ άλλων και τη θέση του «αντικειμενικού» παρατηρητή, λαογράφου ή ανθρωπολόγου. Σ' αυτήν ακριβώς τη θέση ευρισκόμενος, επιδιώκοντας δηλαδή να περιγράψω και να ερμηνεύσω τις πολιτισμικές εκφράσεις σ' ένα ιδιαίτερο κομμάτι της Θράκης, την ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης, αισθάνομαι την ανάγκη να απολογηθώ εξ αρχής για την αποσπασματικότητα, τη μερικότητα και, εν τέλει, την υποκειμενική θέαση αυτών των πολιτισμικών εκφράσεων.

Θεραπεύοντας την Εθνογραφία στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, δηλαδή την επιστήμη που επιδιώκει να καταγράψει και να ερμηνεύσει μέσω της ανθρωπολογικής θεωρίας τα πολιτισμικά φαινόμενα, όπως εκδηλώνονται σε περιορισμένης έκτασης πεδία, προβληματίζομαι ήδη για το εφικτό του εγχειρήματος του κειμένου αυτού, αφού το πεδίο μου -η ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης- είναι για τα δεδομένα μιας εθνογραφικής προσέγγισης τεράστιο. Επιπλέον, η εθνογραφική προσέγγιση προϋποθέτει τη μακροχρόνια παραμονή στο «πεδίο», τη συμμετοχή που εξελίσσεται σε «συμμετοχική παρατήρηση» -το κατεξοχήν εργαλείο του εθνογράφου- και, κυρίως, συνιστά μια διαλεκτική διαδικασία με τους ανθρώπους που «φέρουν» τον πολιτισμό, όσον αφορά ειδικά την «από κοινού» συγγραφή του τελικού εθνογραφικού κειμένου (Γκέφου – Μαδιανού 2011). Η σχετικά πρόσφατη εγκατάστασή μου στη Θράκη, η παντελής άγνοια των γλωσσών που χρησιμοποιούνται στο πεδίο (πλην, φυσικά, της ελληνικής

και ως ένα βαθμό της πομακικής) και η αποσπασματική επαφή μου με τα πολιτισμικά φαινόμενα του πεδίου είναι παράγοντες που δε μου επιτρέπουν να ισχυριστώ ότι μπορώ να παραγάγω ένα εθνογραφικό κείμενο με όρους που θα ικανοποιούσαν τη δική μου, τουλάχιστον, φιλοδοξία.

Ωστόσο φρονώ πως κάθε δοκιμή είναι δόκιμη, στο βαθμό που είναι ειλικρινής και τεκμηριωμένη. Το παρόν κείμενο δεν είναι εθνογραφία με τη στενή έννοια του όρου, είναι όμως μια απόπειρα εθνογραφικής προσέγγισης – πρωτίστως μια «βιβλιογραφική εθνογραφία» θα έλεγα- για ορισμένες από τις σημαντικότερες πολιτισμικές εκφράσεις του πεδίου που μας απασχολεί. Είμαι αναγκασμένος να είμαι επιλεκτικός τόσο για τους υποκειμενικούς λόγους που εξέθεσα όσο και για λόγους αντικειμενικού περιορισμού του χώρου: πρόκειται για μια συμβολή σ' έναν ενδιαφέροντα συλλογικό τόμο, όπου εξάριετοι συνάδελφοι διεξέρχονται αντίστοιχα αντικείμενα / πεδία. Υπό την έννοια αυτή η συμμετοχή μου με τιμά και με υποχρεώνει, με τη σειρά μου, να τιμήσω την επιλογή που έγινε στο πρόσωπό μου. Θα προσπαθήσω, λοιπόν, να περιγράψω και να ερμηνεύσω, στο μέτρο του δυνατού, δύο από τις σπουδαιότερες πολιτισμικές εκφράσεις του πεδίου, τις Λαογραφικές Γιορτές στην πόλη της Ξάνθης και την ιδιαίτερη λαϊκή έκφραση της λατρείας του σλαβόφωνου μουσουλμανικού πληθυσμού στα ορεινά του νομού, των Πομάκων.

B. Οι Λαογραφικές Γιορτές στην πόλη της Ξάνθης.

Η πόλη της Ξάνθης συγκροτεί, από πολεοδομική άποψη, ίσως την πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση σύγχρονης πόλης, τουλάχιστον στη Βόρεια Ελλάδα. Παρότι ως οικισμός μαρτυρείται τουλάχιστον από τους βυζαντινούς χρόνους, η παρουσία της υπήρξε περιφερειακή -ακόμη και περιθωριακή, θα μπορούσε να πει κανείς- ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Δύο συγκυριακά γεγονότα συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ανάδειξη της και στην πρώτη της διαμόρφωση ως οικισμού, όπως τουλάχιστον μας παραδίδεται σήμερα: οι σεισμοί του 1829 (Κόκκας – Κωνσταντινίδης – Μεχμεταλή 2003: 52), που σχεδόν την ισοπέδωσαν, και η ραγδαία ανάπτυξη της καλλιέργειας και εμπορίας του καπνού λίγα χρόνια αργότερα (Εξάρχου 1999α και 1999β). Σύντομα η πόλη υποσκέλισε τον ανταγωνιστικό οικισμό της Γενισέας, απέκτησε τη φυσιογνωμία μιας «μοντέρνας» -για τα μέτρα της εποχής- αστικής πόλης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου το ελληνόφωνο στοιχείο άρχισε σταδιακά να κυριαρχεί με την προσέλευση νεήλυδων από την Ήπειρο και τη Μακεδονία, ενώ απορρόφησε κι ένα σημαντικό κομμάτι του προσφυγικού πληθυσμού, τόσο της Θράκης όσο και της Μ. Ασίας.

Η συγκρότηση του οικισμού ως «αστικού» είναι σήμερα εμφανής στα μεγαλόπρεπα κτίρια της Παλιάς Πόλης αλλά και στις καπναποθήκες της – τότε χτισμένες εκτός του οικισμού, σήμερα ενσωματωμένες στον πολεοδομικό ιστό: η φυσιογνωμία αυτή της σύγχρονης Ξάνθης οφείλει πολλά τόσο στην παρακμή του καπνεμπορίου, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και στην ευτυχή διακήρυξη της ως διατηρητέου οικισμού, τουλάχιστον για το κομμάτι της Παλιάς Πόλης, στη δεκαετία του 1970. Η έκρηξη της ανοικοδόμησης με την απόπειρα εκβιομηχάνισης της Θράκης κατά τη Μεταπολίτευση, αν και κατέστρεψε μεγάλο μέρος του «νεού

οικισμού», δηλαδή των προσφυγικών κυρίως συνοικιών, μέσω της αντιπαροχής, άφησε αλώβητο το παλιό κομμάτι, δηλαδή τις κατεξοχήν αστικές συνοικίες των εμπόρων της πόλης. Έτσι, κατά τους ειδικούς, η Παλιά Πόλη της Ξάνθης αποτελεί σήμερα ίσως «το πληρέστερο δείγμα παραδοσιακού οικισμού στη Θράκη και στη Βόρειο Ελλάδα» (Μαυρίδης 2005: 12-13). Αυτή η «μοντέρνα» Ξάνθη του 19^{ου} αιώνα, που γίνεται «παραδοσιακή» στα τέλη του 20^{ου}, είναι ως χώρος και ο καμβάς για την εκδήλωση των Λαογραφικών Εορτών που μας απασχολούν.

Ο πυρήνας αυτών των εορτών είναι το καρναβάλι. Παρά το γεγονός ότι το καρναβάλι έλκει την καταγωγή του από την αρχαιότητα και τις γνωστές διονυσιακού ή άλλου τύπου τελετουργίες, η λειτουργία του στη σύγχρονη εποχή είναι τελείως διαφορετική και, για να κατανοηθεί, πρέπει να ενταχθεί στα εκάστοτε κοινωνικά της συμφραζόμενα. Η λογική που διέπει το καρναβάλι είναι εκείνη της αντιστροφής: οι τυπικές ιεραρχίες καταβαρθώνονται και αντικαθίστανται από άλλες, ανορθολογικές, οι προσωπικότητες εξανίστανται για να μεταμορφωθούν σε άλλες τυπικά απαγορευμένες εκφράσεις (π.χ. οι άνθρωποι γίνονται «άλλοι» ή «ζώα» κ.λπ.) μέσω της μεταμπίεσης, οι ηθικοί κανόνες παύουν να ισχύουν ή αντικαθίστανται με άλλους, απαγορευμένους (π.χ. η δημόσια επιτέλεση άσεμνων τραγουδιών) κ.λπ. Με άλλα λόγια, στον καθορισμένο από την ίδια την κοινωνία και τους θεσμούς της χρόνο και χώρο λαμβάνει χώρα μια «τελετουργική ανταρσία», όπως έχει εύστοχα περιγραφεί (Johnson 1978: 325), στο πλαίσιο μιας μορφής «κοινωνικής ασυλίας» (Levine 1972: 4). Η λειτουργικότητα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι οπωσδήποτε σαφής: επιτρέπει την εκτόνωση των πιέσεων της κοινωνικής δομής, ώστε να αποφεύγονται κοινωνικές εκρήξεις, αφού τις εκτονώνει στο «ψευδές» επίπεδο της τελετουργίας, και συμβάλλει αποφασιστικά στην ενδυνάμωση ενός κοινοτικού πνεύματος και συλλογικής δράσης. Εν τέλει, επιβεβαιώνει την ίδια την κοινωνική δομή καταργώντας την προσωρινά και με τελετουργικό τρόπο. Συστατικό στοιχείο αυτής ακριβώς της λειτουργίας είναι το χιούμορ.

Όταν, λοιπόν, ασχολούμαστε με το χιούμορ μιας κοινωνίας, είναι σαν να ασχολούμαστε με την ίδια την κοινωνική δομή και τις πιέσεις που ασκεί πάνω στα άτομα, μας εξηγεί η M. Douglas (1975: 87). Και φαίνεται πως, πράγματι, το ξανθιώτικο καρναβάλι, τουλάχιστον στην παλαιότερη και πιο αυθόρμητη εκδοχή του, επιβεβαιώνει αυτή τη διαπίστωση: στη δεκαετία του 1920, οπότε και συναντούμε τις πρώτες αρχειακές πληροφορίες για το καρναβάλι της Ξάνθης, οι πιέσεις ήταν πολλές. Κοντά στην αστικοποιημένη «άρχουσα τάξη» της πόλης παρεπιδημούσαν εκατοντάδες οικογένειες καπνεργατών, που φαίνεται να αυξήθηκαν δραματικά με την έλευση των προσφύγων. Οι πραγματικές κοινωνικές εντάσεις, που δεν περιορίστηκαν φυσικά στην Ξάνθη αλλά αφορούσαν συνολικότερα τις σχέσεις εργοδοσίας – εργαζομένων στον Μεσοπόλεμο, συνοδεύτηκαν από πραγματικές κοινωνικές συγκρούσεις με θύματα και νεκρούς (στην Ξάνθη μνημονεύονται στην είσοδο του Εργατικού Κέντρου τα ονόματα των Σπυρίδωνα Αθανασίου, Χασάν Ισμαήλ, Σωκράτη Καραβανά και Ραμαντάν Μουσά, οι οποίοι σκοτώθηκαν στις απεργίες του Ιουνίου 1929), ενώ η αποκατάσταση των προσφυγικών οικογενειών ξεπερνούσε κατά πολύ τις αντοχές ενός ηττημένου κράτους και μιας επιφανειακά αναπτυσσόμενης οικονομίας, όπως αυτή της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Κοντά σ' αυτά θα πρέπει να

προσθέσουμε την επίσημη της βουλγαρικής κατοχής και, βέβαια, τις αναμενόμενες εντάσεις μεταξύ «παλαιών» και «νέων» κατοίκων, «ντόπιων» και «προσφύγων», που επιβεβαιώνονται σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι ένα καζάνι που βράζει και, φυσικά,, η Ξάνθη δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση.

Στο πλαίσιο αυτό γίνεται ίσως σαφέστερη και η αναγκαιότητα της περιοδικής εκτόνωσης που προσφέρει το καρναβάλι. Δύο ενδεικτικά παραδείγματα είναι, νομίζω, χαρακτηριστικά: ήδη από τη δεκαετία του 1920 παραδίδεται η ίδρυση «Κομιτάτου Απόκρεω» από ομάδα Ξανθιωτών, η οποία διοργανώνει παρελάσεις, απονέμει βραβεία, ανάβει φωτιές και καίει τον «Τζάρο» στη συνοικία Σαμακώβ, στην ανατολική όχθη του Κόσυνθου (Θεοδωρίδου 1997: 4, Μαυρίδης 2005: 17). Δυστυχώς ελλείπει το εθνογραφικό υλικό που θα μας επέτρεπε να ανασυνθέσουμε πληρέστερα την εικόνα του καρναβαλικού κλίματος της εποχής.

Ωστόσο η επιλογή της συνοικίας Σαμακώβ -του «Πέρα Μαχαλά» για τους «κυρίως Ξανθιώτες»- για την καύση του «Τζάρου» μάλλον δεν είναι τυχαία, αν βασιστούμε στο εθνογραφικό υλικό που διασώζουν οι Β. Αϊβαλιώτης και Σ. Αδαμαντίδου (2007: 9-16): το γεγονός ότι το Σαμακώβ αποτελεί την παλαιότερη συνοικία της πόλης, με τη σημερινή της μορφή, ότι επιπλέον κατοικούνταν από λαϊκότερα στρώματα του πληθυσμού κι ακόμη ότι παρουσίαζε τη μικρότερη συνοχή ως «συλλογική» ταυτότητα στον πολεοδομικό ιστό, από την άποψη της επίσημης ίδρυσης συλλόγων και σωματείων, φαίνεται να εξηγεί επαρκώς τη «χλεύη» που εκδηλωνόταν από τους «κυρίως Ξανθιώτες» με το κάψιμο του «Τζάρου» εκεί, ως εκδήλωση μιας από τις εσωτερικές αντιφάσεις της πόλης. Αλλά και οι Σαμακωβιανοί δεν το έβαζαν κάτω: αποδεχόμενοι τον ανεπίσημο χαρακτηρισμό της συνοικίας τους ως «Σκατόλακα», τόσο λόγω της εκεί κατάληξης των αποχετεύσεων της πόλης όσο και με το συνδηλωτικά μειωτικό χαρακτήρα, απάντησαν αφηγούμενοι μια ιστορία άκρως ενδιαφέρουσα για τον τρόπο κατασκευής της ιδιαίτερης συλλογικής τους ταυτότητας, της δικής τους «κοινότητας» δηλαδή, αλλά και για τις γενικότερες εσωτερικές -εν τέλει ταξικές- εντάσεις στην πόλη:

«Ένας κομψευόμενος μη Σαμακωβιανός (ιδιότητα από μόνη της αρνητική για τη σαμακωβιανή μικροκοινωνία) διέπραξε το θανάσιμο για τη συλλογική ανδρική περηφάνια της συνοικίας αμάρτημα να επισκέπτεται (πάντα άψογα λευκοντυμένος) την αγαπητικιά του και να τραβούν προς τέρψιν ...διά τα περαιτέρω, στα πεύκα της Καλαμούς. Με τα πολλά, στην ανηφορίτσα της οδού Φιλιππουπόλεως, ανοίχτηκε λάκκος – παγίδα, γέμισε με ...ό,τι καλύτερο, σκεπάστηκε μαστορικά και περίμενε το θύμα, που όντως έπεσε μέσα με τ' άσπρα του!! Προς μεγίστη αγαλλίαση της σαμακωβιανής μαρίδας. Ο εραστής δεν ξαναφάνηκε πέρα απ' τη γέφυρα, το φιλότιμο απεκαταστήθη, και ένα ακόμη όνομα εσμιλεύθη για την εύνανδρο Συνοικία μας» (Αϊβαλιώτης - Αδαμαντίδου 2007: 15-16).

Αλλά ακριβώς αυτές τις αδιαμόρφωτες ή πολιτισμικά καλυμμένες ταξικές εντάσεις έρχεται να εκτονώσει, τουλάχιστον την εποχή αυτή που μας απασχολεί ως εδώ, το ξανθιώτικο αυθόρμητο καρναβάλι, όπως ακριβώς και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις πόλεων ή περιοχών (π.χ. της Κοζάνης – Ράπτης 2007).

Ωστόσο αυτός ο αυθόρμητος χαρακτήρας του παλαιότερου καρναβαλιού της Ξάνθης δε φαίνεται να διατηρείται στην πιο πρόσφατη εκδοχή, αυτή που περιγράφεται ως «καθιέρωση» των «Αποκριάτικων Θρακικών Εορτών» (Συρακούλη 2005: 21) με χρονική αφετηρία το 1966. Η οικονομική κρίση της μεταπολεμικής περιόδου, η κάμψη της τιμής του καπνού και η συνακόλουθη συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή καθιστούσαν επιτακτική την αναζήτηση νέων πεδίων οικονομικής δραστηριότητας. Είναι η εποχή της «ανακάλυψης» του τουρισμού, μιας δραστηριότητας εν πολλοίς πρωτοβουλιακής και αυθόρμητης την εποχή εκείνη, ενταγμένης όμως στη λογική της ανάπτυξης και της οικονομικής ανέλιξης του τόπου. Η «Τοπική Επιτροπή Τουρισμού της Ξάνθης» με την επιχορήγηση του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως και τη συνδρομή του Δήμου Δάφνης Αττικής, που προσφέρει το καρναβαλικό υλικό, διοργανώνουν για πρώτη φορά το 1966 τις «Αποκριάτικες Θρακικές Γιορτές», με στόχο την ανάδειξη και την αναβίωση της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς της Θράκης και την τόνωση της οικονομίας της περιοχής. Η πόλη στολίζεται, οι καρναβαλικοί σύλλογοι και τα χορευτικά συγκροτήματα αρχίζουν να συγκροτούνται σταδιακά, το κάψιμο του «Τζάρου» θεσμοθετείται και αλλάζει τόπος: από τη συνοικία Σαμακώβ μεταφέρεται τώρα στην κοίτη του Κόσυνθου. Η παρέμβαση του Δήμου, από την επόμενη κιόλας χρονιά, στα οργανωτικά, και η μετονομασία του καρναβαλιού από το 1969 σε «Θρακικές Λαογραφικές Εορτές» δείχνουν με σαφή τρόπο τον νέο προσανατολισμό: πρόκειται για ένα θεσμοθετημένο πλαίσιο, ιδεολογικά ενταγμένο στη λογική της «αναβίωσης της παράδοσης» και οικονομικά προσανατολισμένο στην προσέλκυση επισκεπτών. Το νέο καρναβάλι της Ξάνθης είχε ήδη γεννηθεί, αν και δεν έμοιαζε σε πολλά με τον πρόγονό του.

Στα χρόνια που ακολούθησαν ο Δήμος Ξάνθης υπήρξε ο βασικός διοργανωτής του καρναβαλιού, είτε στο πλαίσιο του νομικού προσώπου «Θρακικές Λαογραφικές Εορτές» είτε στο πλαίσιο της πιο πρόσφατης «Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης» που ιδρύθηκε το 1993. Ο χαρακτήρας του σύγχρονου καρναβαλιού της Ξάνθης έχει, φυσικά, αλλάξει προσανατολισμό στη διάρκεια των σαράντα και πλέον χρόνων της θεσμοθέτησής του. Σήμερα είναι ένα γεγονός με πολλαπλή σημασία για την πόλη και την ευρύτερη περιοχή: τόσο από οικονομική άποψη όσο και από πολιτιστική αποτελεί το αποκορύφωμα μιας διαδικασίας που ουσιαστικά κινεί τα νήματα της πόλης ολόκληρο το έτος. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι -σε πραγματικά πολύ μεγάλη αναλογία σε σχέση με τον πληθυσμό της πόλης- διατηρούν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους μέσα σ' αυτό και προσανατολίζουν την ετήσια δραστηριότητά τους με γνώμονα την εμφάνισή τους στο καρναβάλι και τα υπόλοιπα δρώμενα που το συνοδεύουν. Το καρναβάλι συντηρεί, έτσι, σε εγρήγορση ένα σημαντικό κομμάτι της νεολαίας της πόλης και το δραστηριοποιεί ολόκληρο το χρόνο.

Η σημαντικότερη, πάντως, διαδικασία που επιτυγχάνεται με το καρναβάλι της Ξάνθης είναι η αναθεώρηση και επανάχρηση του δημόσιου χώρου της πόλης. Η περίοδος του καρναβαλιού και ειδικά οι ώρες της καρναβαλικής παρέλασης κινητοποιούν σχεδόν το σύνολο των κατοίκων, τους «βγάζουν στο δρόμο» με άλλα λόγια, σ' ένα είδος δημόσιας δράσης που εντυπωσιάζει με την έκταση και την έντασή της. Σχεδόν κάθε σπίτι της πόλης δέχεται φιλοξενούμενους τις ημέρες του

καρναβαλιού, αφού τα ξενοδοχεία είναι ήδη γεμάτα, ο πληθυσμός υπερδιπλασιάζεται από τους επισκέπτες, η πόλη στο σύνολό της αντιστρέφει τη ρουτίνα της. Παρ' όλα αυτά, ο προκαθορισμός των δραστηριοτήτων, η ομοιομορφία των καρναβαλιστών, η κυριαρχία των latin μουσικών μοτίβων, η τυποποίηση της διασκέδασης στα πρότυπα της μαζικής κουλτούρας και της μαζικής συμμετοχής, έχουν μετατρέψει το καρναβάλι της Ξάνθης σ' ένα είδος προβλέψιμης παράστασης, παρόμοιας με αυτές που έχουν επιβληθεί στη νεοελληνική κουλτούρα από τις τηλεοπτικές μεταδόσεις αντίστοιχων καρναβαλιών, όπως αυτά της Πάτρας, του Μοσχάτου κ.λπ. Η μαζική, δηλαδή, χρήση του δημόσιου χώρου από τους συνήθως ιδιωτεύοντες κατοίκους έχει χάσει τον πρωτοβουλιακό χαρακτήρα άλλων εποχών, είναι κατευθυνόμενη από τους διοργανωτές και απευθύνεται περισσότερο στην κατανάλωση -με κάθε της μορφή- παρά στην παραγωγή ψυχαγωγίας, θεάματος, καρναβαλικής κουλτούρας εν τέλει, στο σύνολό της, αν και μέσα σ' αυτό το προκατασκευασμένο σκηνικό διασκέδασης, υπάρχει πάντοτε χώρος για πρωτοβουλίες, συνήθως μικρής εμβέλειας, που ανασυγκροτούν τις παρέες, παράγουν αυθεντική και οξεία κριτική και διαμορφώνουν νέες κοινωνικότητες και βιωματικές σχέσεις με τον χώρο. Μένουν όμως, κατά κανόνα, στο περιθώριο των επίσημων εκδηλώσεων, και απέχουν πολύ από ό,τι ο Μ. Μπαχτίν περιέγραψε ως ένα «λαϊκό σύνολο, ενεργοποιημένο με το δικό του τρόπο, που είναι λαϊκό» (Bakhtine 1968).

Ανάλογης εμβέλειας εκδηλώσεις, αλλά αρκετά διαφορετικού προσανατολισμού, συνιστούν οι λεγόμενες «Γιορτές Παλιάς Πόλης», που θεσμοθετήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με τη σύσταση της «Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης». Τοποθετημένες στο χρονικό αντίποδα του καρναβαλιού, αρχές του Σεπτεμβρίου κάθε έτους, οι «Γιορτές Παλιάς Πόλης», πέρα από τον προφανή χαρακτήρα της τουριστικής προβολής του διατηρητέου τμήματος του οικισμού, επιτυγχάνουν όχι μόνο όσα και το καρναβάλι, αλλά επιπλέον την προβολή και διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας της πόλης. Εννοώ ότι στην εβδομαδιαία περίπου διάρκεια των εκδηλώσεων, ο δημόσιος χώρος μετασχηματίζεται και πάλι ανάλογα, «καταλαμβάνεται» από τους κατοίκους, οι οποίοι όμως αυτή τη φορά συμμετέχουν με πολύ ουσιαστικότερο τρόπο στα δρώμενα: η πολύχρωμη ομοιομορφία του καρναβαλιού, που επιβάλλει συγκεκριμένους μαζικούς τρόπους διαχείρισης του δημόσιου χώρου, αντικαθίσταται από μια πολυχρωμία πολιτισμικών εκφράσεων τοπικής προέλευσης, την οποία συγκροτούν οι ιδιαιτερότητες των πολιτιστικών συλλόγων, η εθνοτική πολυσυλλεκτικότητα της πόλης, τα τοπικά μουσικά σχήματα, οι διαφορετικές γεύσεις και μυρωδιές, οι ντόπιοι εικαστικοί καλλιτέχνες, οι ήχοι ενός πολυπολιτισμικού τόπου. Σ' αυτό το χρώμα θα πρέπει να προσθέσουμε την υγιή «συνομιλία» του τόπου με την καλλιτεχνική ζωή του «κέντρου», που μεταφράζεται με τη συμμετοχή στα δρώμενα καταξιωμένων καλλιτεχνών, όχι μόνο από την Ελλάδα αλλά από ολόκληρη τη Βαλκανική.

Αυτή ακριβώς η «πολυφωνικότητα» (multivocality) του χώρου είναι σε τελική ανάλυση και η έκφραση ενός πολλαπλά βιωμένου τόπου από τις διαφορετικές ομάδες ανθρώπων που τον συγκροτούν και προβάλλουν την πολιτισμική τους ταυτότητα σ' αυτόν. Η «πολυφωνικότητα» μετατρέπεται έτσι σε «πολυτοπικότητα» (multilocality – Rodman 1992) και μετασχηματίζει τον πολεοδομικό ιστό της Ξάνθης από μια

φιλόξενη «πόλη των ξένων» σε μια «πολλαπλή πατρίδα», βιωμένη με διαφορετικό τρόπο από τους κατοίκους της. Το αίσθημα αυτό, του «εθνοπολιτισμικού ανήκειν» (Λαφαζάνη 1997: 96), ενισχύεται ιδιαίτερα στην Παλιά Πόλη: το γεγονός ότι ο οικισμός έχει κριθεί διατηρητέος επιτρέπει ταυτόχρονα και τη διατήρηση εκείνων των «αντικειμένων αναφοράς στον πραγματικό κόσμο» (Βιδάλη 1999: 89) που, αν και βιώνονται διαφορετικά, η ύπαρξή τους δεν επιτρέπει να παρουσιαστούν «κρίσεις αλήθειας» προς το υποκειμενικό αυτό βίωμα (του ανήκειν). Με άλλα λόγια, οι «Γιορτές Παλιάς Πόλης» συντελούν αποφασιστικά στο να βρίσκουμε την πόλη της Ξάνθης «ωραία», όχι ως μουσείο αλλά ως πολλαπλά βιωμένο χώρο που συγκροτεί τόπους μνήμης και τόπους χρήσης.

Γ. Λαϊκά λατρευτικά των Πομάκων.

Η χρήση του όρου «Πομάκος» δημιουργεί ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα για τη σύγχρονη εθνογραφία στο χώρο της Θράκης. Κατά καιρούς έχουν υποστηριχθεί διάφορες θέσεις για την προέλευση του όρου και τη συνακόλουθη ταυτότητα που περιγράφει, θέσεις που απλώνονται από την αρχαία θρακική -κατά συνέπεια «ελληνική»- καταγωγή τους (π.χ. Θεοχαρίδης 1996) μέχρι την πλήρη παραγνώριση της γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας στο πλαίσιο της μουσουλμανικής μειονότητας (επίσημο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων) ή την αντίληψη ότι η ταυτότητά τους είναι κατασκευασμένη στο πλαίσιο στρατηγικών επιβίωσης από τους ίδιους ή διαχείρισης της μειονότητας από το ελληνικό κράτος ανάλογα με το εκάστοτε δόγμα της εξωτερικής πολιτικής (Τσιμπιρίδου 2000, Τρουμπέτα 2001).

Φιλοδοξία μου με το κείμενο αυτό δεν είναι, βέβαια, να πάρω θέση απέναντι στο ζήτημα της ταυτότητας των Πομάκων ούτε να «αποφανθώ» για την ελληνική, τουρκική ή σλαβική καταγωγή τους · στόχος μου είναι να επανατοποθετήσω από εθνογραφική άποψη ένα πεδίο ιδιαίτερα φορτισμένο πολιτικά, επικεντρώνοντας όμως στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που το συγκροτούν, έτσι ώστε να καθορίσω και τη δική μου στάση, από τη σκοπιά του εθνογράφου, απέναντί του. Στο πλαίσιο αυτό, η λαϊκή λατρεία των πληθυσμών που συνήθως αποκαλούνται «Πομάκοι» είναι μια ενδιαφέρουσα αιχμή, ενταγμένη όμως στο συνολικότερο πλαίσιο του χώρου και του χρόνου και, εν τέλει, των κοινωνικών συμφραζομένων μέσα στα οποία αποκτά το νόημά της.

Η έννοια του χώρου στους Πομάκους είναι μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παράμετρος για την κατανόηση του εθνογραφικού αυτού πεδίου. Η βασική τους τοποθέτηση στον ορεινό όγκο της Ροδόπης και η ταυτόχρονη απομόνωσή τους ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οπότε και η περιοχή στην οποία κυρίως κατοικούν έπαψε να αποτελεί «επιτηρούμενη ζώνη», είναι στοιχεία που επιφέρουν σημαντικές επιπτώσεις στην εννοιολόγηση του χώρου όπου αυτοί κατοικούν. Κατ' αρχάς η χάραξη των εθνικών συνόρων μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Τουρκίας με τη συνθήκη της Λωζάννης τριχοτόμησε το ζωτικό τους χώρο, με αποτέλεσμα τη σύνδεση του κάθε κομματιού με τον αντίστοιχο εθνικισμό – εθνική διεκδίκηση. Η συνακόλουθη εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος στη Βουλγαρία οδήγησε

το ελληνικό κράτος στην επιλογή της αντιμετώπισης της μουσουλμανικής μειονότητας της ελληνικής Θράκης στο σύνολό της ως «τουρκικής» και τον περιορισμό των Ελλήνων Πομάκων στα ορεινά των Ξάνθης και Ροδόπης κυρίως, τουλάχιστον ως το 1989 (Δαλκαβούκης 2007). Αυτή η επιλογή είχε ως αποτέλεσμα τη σύνδεση του Πομάκου με το βουνό, δύο έννοιες σχεδόν ταυτόσημες τόσο κατά τον αυτοπροσδιορισμό όσο και κατά τον ετεροπροσδιορισμό τους (Τσιμπιρίδου 2000).

Ο χώρος, ωστόσο, δράσης των Πομάκων δεν ταυτίζεται πάντοτε με το βουνό. Παραδοσιακά ικανοί χτίστες οι Πομάκοι είχαν μια σταθερή ανάλογη επαγγελματική σχέση με την ευρύτερη περιοχή, ενώ περιστασιακά χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες γης σε περιοχές εντός της ελληνικής επικράτειας, αλλά σαφώς εκτός του «δικού» τους χώρου (π.χ. Κεντρική Μακεδονία κ.α.). Επιπλέον, η στράτευσή τους στον ελληνικό στρατό τους έφερε σε επαφή με τον «έξω» κόσμο -ενδεικτική είναι εδώ η άποψη του Αλή Ρόγκο (2002: 21) ότι «ο στρατός είναι ένα σχολείο που το αγόρι θα μάθει πολλά»- ενώ ταυτόχρονα ο χώρος δράσης συμπληρώνεται με την επαγγελματική τους δράση στη ναυτιλία, μέσω της οποίας πολλοί απ' αυτούς γύρισαν «όλον τον κόσμο» (Ρόγκο 2002: 20), ή τη μετανάστευση στο εξωτερικό.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για τον χρόνο, όπως τον αντιλαμβάνονται οι Πομάκοι. Ο κατά βάση αγροτικός χαρακτήρας της κοινωνικής και οικονομικής τους ζωής, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, έφερνε στο προσκήνιο την κυκλική έννοια για τον χρόνο, την περιοδικότητα δηλαδή του έτους την οποία, όπως όλες οι αγροτικές κοινωνίες (Νιτσιάκος 2003) αντιλαμβάνονταν και αξιοποιούσαν μέσω των αγροτικών εργασιών. Εδώ έπαιξε -κι ασφαλώς παίζει- κυρίαρχο ρόλο η θρησκευτική οργάνωση του χρόνου αυτού, βασισμένη σε δύο μεγάλες και ορισμένες μικρότερες τομές. Αναφέρομαι στο Σεκέρ (ή Ραμαζάν) Μπαϊράμ και στο Κουρμπάν Μπαϊράμ, τις δύο μεγάλες μουσουλμανικές γιορτές, και ορισμένες μικρότερες όπως το Χάτεμ, μια τελετουργία «μύησης» των νεοφώτιστων μικρών μουσουλμάνων στον κόσμο των θρησκευόμενων μετά την ολοκλήρωση της θεολογικής τους εκπαίδευσης, το Εντρελές, γιορτή της άνοιξης κ.λπ. (Κόκκας – Κωνσταντινίδης – Μεχμεταλή 2003: 69-73).

Ωστόσο ο «ευθύγραμμος χρόνος», ο χρόνος της Ιστορίας, δεν άφησε, φυσικά, ανεπηρέαστους τους Πομάκους. Οι σύγχρονες τομές αυτού του χρόνου έχουν ήδη αναφερθεί λίγο ως πολύ (ένταξη στα εθνικά κράτη που διαδέχτηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην περιοχή – αποδέσμευση του χώρου τους με την κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» κ.λπ.), αλλά θα πρέπει εδώ να προσθέσουμε και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι αντιδρούν, τουλάχιστον σήμερα, στην ένταξή τους στην «νεωτερικότητα»: πολλοί από αυτούς εγκαταλείπουν τα ορεινά χωριά για την πόλη της Ξάνθης, όπου η δραστηριοποίησή τους στην οικοδομή, κυρίως, τους επιτρέπει να ζουν με όρους αστικής ένταξης, άλλοι κατορθώνουν να σπουδάσουν, γεγονός που τους εντάσσει με ακόμη ευνοϊκότερους όρους στον σύγχρονο νεοελληνικό τρόπο ζωής, ενώ αρκετοί επιλέγουν για την ένταξή τους στις διαδικασίες αυτές το τουρκικό κράτος, μέσω της μειονοτικής εκπαίδευσης. Η καθοριστική αυτή τομή που επιφέρει η νεωτερικότητα στον χρόνο της καθημερινής ζωής των Πομάκων έχει ως ακόμη σημαντικότερη συνέπεια τη διάσταση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, αφού το πρώτο διαφοροποιείται πλέον δραματικά από το δεύτερο. Η

διάσταση αυτή είναι όμως που φέρνει στο προσκήνιο τη συζήτηση για την «παράδοση» (Βαρβούνης 1996), με την έννοια της διατήρησης ενός εθιμικού τρόπου ζωής που γίνεται ολοένα και περισσότερο θέμα του παρελθόντος παρά βίωμα του παρόντος. Υπό το φως αυτών των παρατηρήσεων, η συζήτηση για τη λαϊκή λατρεία και τη γενικότερη «εθιμική συμπεριφορά» τους αποκτά, νομίζω, μια άλλη διάσταση.

Η έννοια της λατρείας, ειδικά στις θρησκείες εκείνες που δομούνται πάνω σε αλήθειες «εξ αποκαλύψεως», όπως και η μουσουλμανική, έχει συνήθως έναν τυπικό χαρακτήρα επαναλαμβανόμενων πρακτικών / τελετουργιών που αφορούν κάθε πιστό. Έχει δηλαδή τυπικό και μαζικό χαρακτήρα που καθορίζεται από συγκεκριμένα κέντρα, εντεταλμένα γι' αυτόν τον σκοπό. Υπό την έννοια αυτή καμία επίσημη λατρευτική τελετουργία δεν είναι «λαϊκή», δηλαδή κοσμική, αλλά προκαθορίζεται αυστηρά στον χώρο και στον χρόνο και έχει υπερατομικό χαρακτήρα. Τότε, όμως, το περιεχόμενο της «λαϊκής λατρείας» θα μπορούσε να συνίσταται σε κάθε απόκλιση από τον λατρευτικό / δογματικό κανόνα, κάθε ιδιαίτερη πρόσληψή του και προσαρμογή στις ιδιαίτερες πολιτισμικές συνθήκες από ομάδες πιστών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Νομίζω πως στην περίπτωση των Πομάκων υπάρχουν στοιχεία μιας τέτοιας «λαϊκής λατρείας» ή τουλάχιστον ενδείξεις της.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα αρχιτεκτονήματα που συνιστούν λατρευτικούς χώρους. Παρά το γεγονός ότι το τυπικό λατρευτικό κτίριο των μουσουλμάνων είναι το τζαμί με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του το μιναρέ, στα Πομακοχώρια συναντούμε αρκετά τζαμιά χωρίς μιναρέ και επιπλέον αρκετούς τεκέδες (Κόκκας – Κωνσταντινίδης – Μεχμεταλή 2003: 63-66), δείγματα ίσως μιας επιβίωσης της μπεκτασίδικης παράδοσης στην περιοχή (Τρουμπέτα 2001: 89-93). Χαρακτηριστικό δείγμα τζαμιού χωρίς μιναρέ μπορεί να δει κανείς στο κοντινότερο Πομακοχώρι προς την πόλη της Ξάνθης, το Πίλημα, όπου το κτίριο του τζαμιού, συνοδευόμενο από κρήνη, βρίσκεται στην άκρη ενός εκτεταμένου μουσουλμανικού νεκροταφείου που δε χρησιμοποιείται πια (Δαλκαβούκης 2011). Στον ίδιο χώρο μπορεί κανείς να διαπιστώσει εύκολα ορισμένες ακόμη διαδικασίες που συνιστούν «εκκοσμίκευση» του λατρευτικού τυπικού και προσαρμογή του στις σύγχρονες «λαϊκές» συνθήκες: το παλιό νεκροταφείο του χωριού έχει κυριολεκτικά σπάσει σε κομμάτια από τον δημόσιο δρόμο που συνδέει το χωριό με την πόλη της Ξάνθης, ενώ μεγάλα τμήματά του βρίσκονται έξω από κάθε διάθεση -μνημειακής έστω- προστασίας από τους κατοίκους ή τους επίσημους φορείς. Το ίδιο πεδίο είναι εξαιρετικά πλούσιο και σε μια άλλη λαϊκή λατρευτική έκφραση των μουσουλμάνων, την αφιέρωση κρηνών για δημόσια χρήση, που τα τελευταία χρόνια χάνει τον συλλογικό χαρακτήρα του παρελθόντος (π.χ. συλλογική «τελετουργική» κατασκευή της κρήνης από την κοινότητα) και αποκτά έναν χαρακτήρα δημόσιας έκφρασης της ατομικής μνήμης του ιδρυτή / αφιερωτή της, εξέλιξη που προσομοιάζει με αντίστοιχες χρήσεις των εικονοστασίων από τους χριστιανούς (Δαλκαβούκης 2011).

Ανάλογες προσαρμογές των τυπικών λατρευτικών τελετών στον χώρο μπορεί κανείς να διαπιστώσει και στους εγκατεστημένους στην πόλη, πλέον, Πομάκους. Η αποδέσμευση της χρήσης της έγγειας αστικής ιδιοκτησίας τους και η ένταξή της στη λογική της αντιπαροχής -μια διαδικασία που τα τελευταία χρόνια εξελίχθηκε ραγδαία στην πόλη της Ξάνθης- έχει μετασχηματίσει τους μαχαλάδες των Πομάκων και έχει

αλλοιώσει τη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, στο μη διατηρητέο κομμάτι της πόλης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της «προσαρμογής» είχα την τύχη να παρακολουθήσω πρόσφατα, κατά την τελετουργία του Χάτεμ, όπως διεξάγεται στη μουσουλμανική συνοικία της Ξάνθης που συγκροτείται γύρω από το τζαμί της οδού Μιαούλη: το κουρμπάνι, που συνοδεύει τη γιορτή της αποφοίτησης των «νεοφώτιστων» νεαρών μουσουλμάνων από το τζαμί, αντιστρέφει τη χρήση του χώρου σε ολόκληρη τη γειτονιά. Οι πιλοτές των πολυκατοικιών αδειάζουν από τα αυτοκίνητα (χριστιανών και μουσουλμάνων), στρώνονται με χαλιά και υποδέχονται εκατοντάδες πανηγυριστές που συμμετέχουν στη γιορτή, διατηρώντας το παραδοσιακό λατρευτικό κομμάτι της σ' έναν χώρο, όμως, διαμορφωμένο από τη λογική της νεωτερικότητας.

Η έννοια της «λαϊκής λατρείας», εξάλλου, σχετίζεται και με την εκκοσμίκευση των πολιτισμικών εκείνων εκφράσεων που παλαιότερα ήταν πολύ πιο στενά συνδεδεμένες με τα θρησκευτικά πανηγύρια και γενικότερα τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα πομάκικα τραγούδια και οι χοροί (Κόκκας – Κωνσταντινίδης – Μεχμεταλή 2003: 73-77): η ανανέωση των θεματικών μοτίβων (π.χ. τραγούδια για το στρατό), η εκτέλεσή τους σε περιβάλλοντα καθαρά κοσμικά (π.χ. ταβέρνες κ.λπ.) και η αντικατάσταση ορισμένων παραδοσιακών οργάνων (π.χ. μπουζούκι αντί για σάζι) δείχνουν ότι ένα κομμάτι της πολιτισμικής τους κληρονομιάς που παλαιότερα συνόδευε συνήθως τη λατρεία αποσυνδέεται τώρα απ' αυτήν όλο και περισσότερο συγκροτώντας πυρήνες εθνοτικών, πλέον, και όχι αποκλειστικά θρησκευτικών συμπεριφορών. Παρ' όλα αυτά ένα είδος «θρησκευτικού συναισθήματος», που εκφράζεται με τον σεβασμό τους προς την παράδοσή τους και το πάθος με το οποίο την βιώνουν οι Πομάκοι, φαίνεται να διατηρείται ακόμη, όπως είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω συμμετέχοντας σε ανάλογες εκδηλώσεις, ήδη από την εποχή της μαθητείας μου στη γλώσσα τους, στα «Μαθήματα πομακικής γλώσσας και πολιτισμού» (Κόκκας 2004) που διοργάνωσε επί σειρά ετών, από το 2003 και εξής, το Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ. στην Ξάνθη. Είναι όμως πολύ πιο πειστικό τεκμήριο εδώ να ακούσουμε έναν Πομάκο να προσδιορίζει βιωματικά τις διαδικασίες αυτές:

«Η μουσική είναι ένα πράγμα. Όταν τραγουδάω ένα τραγούδι με νοιάζει να καταλαβαίνω τι λέει. Σε ένα πανηγύρι η μουσική φέρνει χαρά σε όλους, ό,τι κι αν είσαι, Πομάκος, Τσιγγάνος, Βούλγαρος, Τούρκος, Χριστιανός ή Μουσουλμάνος. Δεν υπάρχει λαός χωρίς μουσική. Εγώ έχω γυρίσει όλο τον κόσμο με τα καράβια. Ακόμα και με τα Αράβικα κλαίω γι' αυτά γιατί στα Αράβικα καταλαβαίνω πολλές λέξεις, σ' ένα τραγούδι μπορεί να καταλαβαίνω είκοσι λέξεις. Στα καράβια ήμουν είκοσι χρόνια. Όπου και να πήγαινα τον τόπο μου σκεφτόμουν, τη μάνα μου, τον πατέρα μου, τους συγγενείς μου, το χωριό μου. Με τράβαγε να γυρίσω πίσω. Μόλις περνάγανε τρεις μήνες μου ανέβαινε η πίεση για να γυρίσω στο χωριό μου. Όσο έλειπα στα καράβια δε σταματούσα ποτέ να τραγουδάω Πομάκικα τραγούδια. Όταν με βγάζανε στην κουβέρτα και δούλευα είχαμε ένα εργαλείο ματσακόνι που βούιζε και εγώ νόμιζα ότι μου φέρνει σα μουσική κι εγώ Πομάκικα τραγουδούσα και ήτανε πολλοί Έλληνες που μου λέγανε: “Αλή πιάσε ένα τραγούδι”. Πέρναγε και η ώρα. Κι εγώ δε σταματούσα καθόλου» (Ρόγγο 2002: 20-21).

Θα μπορούσε κανείς να συνεχίσει για πολύ ακόμη προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά νομίζω πως αυτό που φαίνεται να προκύπτει ως συμπέρασμα / υπόθεση εργασίας από τη μέχρι τώρα πραγμάτευση του ζητήματος είναι ήδη αρκετά σαφές: η ταυτότητα των Πομάκων και η εθνογραφική της διερεύνηση επιβεβαιώνουν, νομίζω, τη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία για τον ελαστικό χαρακτήρα της «ταυτότητας», έναν όρο που ήδη τείνει να αντικατασταθεί από εκείνον της «πολλαπλής τοποθέτησης» (Γκέφου – Μαδιανού 2002: 19-20), που παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Οι Πομάκοι της Θράκης εμφανίζουν μια τουλάχιστον «τριπλή τοποθέτηση» σε συλλογικό επίπεδο, και όσο νωρίτερα το κατανοήσουμε, τόσο πιο αποτελεσματικοί θα καταστούμε και στην προσέγγισή τους: είναι Έλληνες πολίτες με πλήρη δικαιώματα και υποχρεώσεις, εντάσσονται στη μουσουλμανική μειονότητα λόγω της θρησκευτικής τους επιλογής - μια ταυτότητα με πολιτικά χαρακτηριστικά, αφού η λειτουργία της καθορίζεται από πολιτικά κείμενα- και ταυτόχρονα είναι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί, λόγω της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους κληρονομιάς εντός της οποίας κυριαρχεί η γλωσσική τους διαφοροποίηση.

Από εθνογραφική άποψη αυτό σημαίνει δύο πράγματα: το πρώτο αφορά τις στρατηγικές επιβίωσης που οι ίδιοι οι Πομάκοι επιλέγουν να ακολουθήσουν στο πλαίσιο αυτής της «πολλαπλής» τους ταυτότητας · το δεύτερο αφορά την κατανόηση από μέρους της εθνογραφικής έρευνας αυτής της «πολλαπλής τοποθέτησης», γεγονός που θα επιτρέψει μια αυθεντικότερη και σε βάθος ερμηνεία και κατανόηση της πολιτισμικής τους συμπεριφοράς. Αλλά αυτή ακριβώς η επιστημολογική προϋπόθεση είναι που καθιστά τη Θράκη στο σύνολό της ένα δύσκολο και ταυτόχρονα γοητευτικό πεδίο για την Ανθρωπολογία.

Βιβλιογραφία

- Bakhtine, M., 1968, *Rabelais and his World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Douglas, Mary, 1975, «Jokes», *Implicit meanings. Essays in Anthropology*, ed. Routledge and Kegan Paul, London, p. 90-114.
- Hastrup, K., 2011, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους;» στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, Πατάκης, Αθήνα, σ. 337-364.
- Johnson, R., 1978, «Jokes, Theories, Anthropology», *Semiotica* 22: 309-334
- Levine, J., 1972, «Humor», *International Encyclopedia of Social Sciences*, ed. D. L. Sills, The Macmillan Company and The Free Press, New York, vol. 7, 1-7.
- Rodman, M., 1992, «Empowering Place: Multilocality and Multivocality», *American Anthropologist* 94/3 (1992) 640-56.
- Αϊβαλιώτης, Β. – Αδαμαντίδου, Σ., 2007, *Σαμακώβ, το μονηστεφές Πέραν των Ξανθίων*, εκδόσεις Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης Ξάνθης – Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη.
- Βαρβούνης, Εμ., 1996, *Λαογραφικά των Πομάκων της Θράκης*, Πορεία, Αθήνα.
- Βιδάλη, Α., 1999, «Ιστορία, μνήμη, σιωπή: Μαρτυρίες από τον Ελληνικό Εμφύλιο» στο Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της*

- Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 89-104.
- Γκέφου – Μαδιανού, Δ., 2011, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Γκέφου – Μαδιανού, Δ., 2002, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του “Άλλου”: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία» στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 15-110.
- Δαλκαβούκης, Β., 2007, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της “Μετάβασης”. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητευόμενου” στο *Διαστάσεις της μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής, Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου – Φλώρινα 10-12/11/2006*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών – Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, σ. 937-956.
- Δαλκαβούκης, Β., 2011, «Εικονοστάσια και κρήνες. Αναζητώντας τα όρια της αμφισημίας και της πολυπολιτισμικότητας σ’ έναν επαρχιακό δρόμο της Θράκης», στο Γρ. Πασχαλίδης – Ελ. Χοντολίδου – Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), *Σύνορα – Περιφέρειες – Διασπορές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 483-500.
- Εξάρχου, Θ., 1999α, *Καπναποθήκη του οθωμανικού μονοπωλίου (Regie) στην Ξάνθη*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη.
- Εξάρχου, Θ., 1999β, *Ξάνθη, Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη.
- Θεοδωρίδου, Λ., 1997, *Αποκρηάτικες Ενθυμήσεις της Ξάνθης... Η ιστορία ενός Θεσμού. Μέρος Α΄ (1966-1990)*, Δήμος Ξάνθης – Θρακικές Λαογραφικές Εορτές, Ξάνθη.
- Θεοχαρίδης, Π., 1996, *Γραμματική της πομακικής γλώσσας. Παράρτημα: φράσεις και κείμενα*, Αίγειρος, Θεσσαλονίκη.
- Κόκκας, Ν. – Κωνσταντινίδης, Ν. – Μεχμεταλή, Ρ., 2003, *Τα Πομακοχώρια της Θράκης*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Κόκκας, Ν., 2004, *Úchem so Pomátsko. Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας. Τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη.
- Λαφαζάνη, Δ., 1997, «Μικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα: Εθνότητα, Κοινότητα και Εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 63: 96-107.
- Μαυρίδης, Δ., 2005, «Η πόλη της Ξάνθης» στο Δ. Μαυρίδης (επιμ.), *Ξανθιώτικο Καρναβάλι. Θρακικές Λαογραφικές Γιορτές – Σαραντα χρόνια (1966-2005)*, εκδόσεις Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης Ξάνθης – Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη, σ. 11-20.
- Νιτσιάκος, Β., 2003, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Ράπτης, Β., 2007, *Η Αποκριά στην Κοζάνη. Επινόηση και Παράδοση*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Ιωάννινα.
- Ρόγγο, Α., 2002, *Πομάκικα δημοτικά τραγούδια της Θράκης*, Ταμείον Θράκης, Ξάνθη.

- Συρακούλη, Β., 2005, «Το “Ξανθιώτικο Καρναβάλι Θρακικές Λαογραφικές Γιορτές”» στο Δ. Μαυρίδης (επιμ.), *Ξανθιώτικο Καρναβάλι. Θρακικές Λαογραφικές Γιορτές – Σαράντα χρόνια (1966-2005)*, εκδόσεις Δημοτικής Επιχείρησης Ανάπτυξης Ξάνθης – Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη, σ. 21-48.
- Τρουμπέτα, Σ., 2001, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα.
- Τσιμπιρίδου, Φ., 2000, «“Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού”. Εννοιολογήσεις και βιώματα του “τόπου” στις κατασκευές και τις πολιτικές μειονοτικών περιθωριακών ταυτοτήτων» στο Β. Νιτσιάκος – Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός όγκος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Πλέθρον – Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα, σ. 35-52.

Δαλκαβούκης, Β. Κ. (2015). Πολιτισμικές εκφράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 349-361.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης, Ph.D.

Επίκουρος Καθηγητής.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: vdalkavo@he.duth.gr

Το τζαμί και η κατοικία ως χώροι οργάνωσης της έμφυλης ταυτότητας των κατοίκων ενός πομακικού χωριού.

Παρθενόπη Κελτσίδου

Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Περίληψη: Η παρούσα εργασία στα πλαίσια της κοινωνικής ανθρωπολογίας, πραγματεύεται την δόμηση και την λειτουργικότητα του τζαμιού και της κατοικίας, σε ένα πομακικό χωριό στο νομό Ξάνθης, στο οποίο ο παραδοσιακός οικισμός διατηρεί τα χαρακτηριστικά του. Φιλοδοξεί να περιγράψει τα κτίρια, να δείξει τις συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων στην έμφυλη διαχείριση του χώρου και να αποδείξει την σύνδεσή του με την οικιακή μονάδα. Στο τζαμί, ο χώρος της προσευχής, αν και είναι λιτά διαμορφωμένος, εντούτοις περιλαμβάνει συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία χρησιμεύουν στη λατρεία. Εκεί επιτελείται η προσευχή από τους άνδρες. Οι γυναίκες προσεύχονται στο σπίτι. Οι κατοικίες στην Λυγαριά ακολουθούν βασικές αρχές δόμησης, οι οποίες ταυτίζονται με τον τρόπο που επιβάλλει η παράδοση. Η κατοικία χωρίζεται σε διάφορους χώρους, με συγκεκριμένη λειτουργία για τον καθένα. Καθώς ο χώρος μέσα στο σπίτι είναι καθαρός και προορίζεται για τις γυναίκες, το μέσα ταυτίζεται με το καθαρό και το έξω με το βρώμικο. Αυτού του είδους ο δυισμός του χώρου, αντιστοιχεί στο δυισμό των δύο φύλων. Η δράση των ανδρών πραγματοποιείται στο δημόσιο χώρο, ενώ των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο των σπιτιών. Οι έμφυλοι ρόλοι στις πομακικές κοινότητες είναι διαχωρισμένοι και ο χώρος αποτελεί δομικό στοιχείο σ' αυτόν τον διαχωρισμό.

Λέξεις Κλειδιά: Οικισμός, τζαμί, κατοικία, φύλο, δημόσιο, ιδιωτικό

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να συμβάλει στην διερεύνηση του θέματος του διαχωρισμού του χώρου σε σχέση με το φύλο. Πολλοί κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν ταυτίσει τον δημόσιο χώρο με τους άνδρες και τον ιδιωτικό με τις γυναίκες. Ομοίως και πολλοί αρχιτέκτονες και μηχανικοί έχουν παρουσιάσει σχετικές μελέτες. Έχοντας αυτά ως αφετηρία και υπό το πρίσμα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, επιχειρείται η προσέγγιση θεμάτων ταυτότητας των φύλων και του τρόπου που τα χαρακτηριστικά και τα πρότυπα συμπεριφοράς τους αποτυπώνονται στον δομημένο χώρο, είτε είναι το τζαμί είτε η κατοικία είτε ολόκληρος ο οικισμός, εξαρτώντας μάλιστα την κατασκευή τους από αυτά.

2. Ο τόπος και οι άνθρωποι

Αντικείμενο της ερευνητικής μου προσπάθειας αποτελεί ο χώρος σε ένα πομακικό χωριό της Ξάνθης, στο οποίο έκανα επιτόπια έρευνα για δύο χρόνια.¹ Το χωριό είναι ορεινό, και βρίσκεται 40 χιλιόμετρα βόρεια της Ξάνθης. Ο πληθυσμός του ανέρχεται στους 800 κατοίκους, οι οποίοι κυρίως ασχολούνται με την καπνοκαλλιέργεια, την

¹ Δεν αναφέρω το πραγματικό όνομα του χωριού, γιατί όπως έχει δείξει το παρελθόν, οι πληροφορητές μου αντιμετώπισαν δυσκολίες από τους συγχωριανούς τους, όταν χωρίς δική μου υπαιτιότητα, στο κείμενο μιας ανακοίνωσής μου σε συνέδριο, η οποία δημοσιεύθηκε σε εφημερίδα, αναφέρθηκε το όνομα του χωριού. Στην παρούσα ανακοίνωση θα χρησιμοποιώ το όνομα Λυγαριά.

κτηνοτροφία και την υλοτομία. Λίγοι ντόπιοι και μέχρι σήμερα καμία ντόπια έχουν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή έχουν αποφοιτήσει από πανεπιστημιακές σχολές.

Οι Πομάκοι κατοικούν στην οροσειρά της Ροδόπης, μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, είναι μουσουλμάνοι και μιλούν ένα σλαβικό ιδίωμα.² Όσοι κατοικούν στην Ελλάδα, απομονωμένοι από τον ορεινό όγκο της Ροδόπης μέχρι τη δεκαετία του 1970,³ αποτελούσαν έναν αυτάρκη αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και την μονοκαλλιέργεια του καπνού. Από τα τέλη της δεκαετίας του '70, οι άνδρες εργάζονται σε εργασίες εκτός κοινότητας και μόλις πρόσφατα άρχισαν και οι γυναίκες να τους ακολουθούν, ενώ δεν εγκαταλείπουν τον παραγωγικό τους ρόλο μέσα στην κοινότητα, αφού παράλληλα ασχολούνται και με τις αγροτικές ασχολίες, επωμιζόμενες συνήθως μόνες την ετήσια αγροτική παραγωγή της οικογένειας.

Οι Πομάκοι δεν έχουν γραπτή γλώσσα ούτε γραπτή ιστορία, και πιθανόν λόγω της απομόνωσής τους δεν αναφέρονται στις ιστορικές πηγές παρά μόνο στις πιο πρόσφατες⁴. Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον γι' αυτούς, και ως εκ τούτου έχουν εκπονηθεί και δημοσιευθεί πολλές μελέτες⁵. Ταυτόχρονα ενδιαφέρον παρατηρείται κυρίως για την καταγωγή τους, που αποτελεί αντικείμενο έρευνας πολλών ερευνητών από την Ελλάδα, την Τουρκία και την Βουλγαρία. Σε κάθε μια από αυτές τις χώρες, γίνεται προσπάθεια να αποδειχτεί η κυρίαρχη ιδεολογία που αφορά τους Πομάκους. Ως εκ τούτου επιχειρείται να αποδειχθεί η θρακική καταγωγή των Πομάκων από τους Έλληνες μελετητές,⁶ λόγω κυρίως του γεγονότος πως οι Πομάκοι κατοικούν σε περιοχές που παλαιότερα κατοικούσαν θρακικά φύλα. Εξαιτίας προφανώς του μουσουλμανισμού, επιδιώκεται να αποδειχθεί η κουμανική και πετσενεγική καταγωγή τους από τους Τούρκους,⁷ ενώ λόγω του γλωσσικού τους ιδιώματος, η σλαβική τους καταγωγή από τους Βούλγαρους⁸.

Αν και ο ηγεμονικός θρησκευτικός λόγος που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια, προσδιορίζει τους Πομάκους ως μουσουλμάνους που ασπάζονται την ορθόδοξη εκδοχή του μουσουλμανισμού, τον σουνιτισμό, διάφορα έθιμα όπως,⁹ η ύπαρξη τεκέδων, η προσευχή εκεί των θρησκευόντων κοινωνικών υποκειμένων¹⁰ και η

² Βλ. Αντώνης Λιάπης, 1995.

³ B. Vernier, 1987.

⁴ Π. Γεωργαντζής, 1993. Ο συγγραφέας αναφέρει πως στις Οθωμανικές πηγές το όνομα Πομάκος επικρατεί μετά το 1877-78, μετά δηλαδή από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Ο Ν. Θ. Κόκκας, 2006, 221-290, αναφέρει πως ο Ami Boue (*La Turquie d' Europe. Paris I, 24, 1840*) καταγράφει για πρώτη φορά τον όρο Πομάκοι το 1839, σε μια περιοδεία του στα Βαλκάνια.

⁵ Βλ. σχετικά, Yiannis Frangopoulos, 1996, Μανόλης Βαρβούνης, 1996, 1997, 2000, Fotini Tsibiridou, 2000, Σεβαστή Τρουμπέτα, 2001, Τάσος Κωστόπουλος, 2009.

⁶ Ενδεικτικά αναφέρω: Γιάννης Μαγκριώτης, 1990, Πόλυς, Μυλωνάς, 1990, Παύλος, Χιδίρογλου, 1989.

⁷ Για την καταγωγή των Πομάκων από τουρανικά φύλα, H. Cavusoglu, 1993, H. Memisoglu, 1991, I. Alp, 1993.

⁸ Για την βουλγαρική εκδοχή σχετικά με την καταγωγή των Πομάκων, βλ. S. Raichefsky, 2004, Patriarh Kiril, 1960, H. Hristov, V. Hatzinikolov, 1958.

⁹ Π. Κελτσίδου, 1996.

¹⁰ Χ. Ευ. Ζεγκίνης, 1996.

θρησκευτική τους συμπεριφορά¹¹ οδηγούν στο συμπέρασμα πως πολλά στοιχεία του Μπεκτασισμού και άλλων μη σουνιτικών παραδόσεων, όχι μόνο δεν έχουν απορριφθεί από τους Πομάκους αλλά αποτελούν μέρος της θρησκευτικής τους ταυτότητας.

3. Ερευνητικά εργαλεία

Ερευνητικό εργαλείο για την εκπόνηση της έρευνας απετέλεσε καταρχήν η φεμινιστική ανθρωπολογία. Για τον λόγο αυτόν θεωρώ απαραίτητο να αναφερθώ σχετικά, εφόσον μάλιστα, ο φεμινιστικός προσανατολισμός των ανθρωπιστικών σπουδών οδήγησε την έρευνα στις γυναίκες, στην θέση τους μέσα στην κοινότητα, στην δράση τους και στον λόγο που αυτές αρθρώνουν. Όλα αυτά βέβαια με την επισήμανση πως η φεμινιστική ανθρωπολογία έχει την αρχή της στην παράβλεψη των γυναικών μέσα στην μελέτη των κοινωνιών, στην μονομερή διερεύνηση των ανδρικών κατασκευών και της δράσης των ανδρών μέσα στις δομές και στους θεσμούς, στην καταγραφή και στην προσοχή στις ανδρικές φωνές. Οι γυναίκες ήταν παρούσες πολύ λίγο και όταν εκ των πραγμάτων εμπλέκονταν στον χώρο, στον χρόνο και στην δράση των ανδρών και σε κοινωνικές αξίες, των οποίων όμως ως κύριοι διαχειριστές και διαπραγματευτές προβάλλονταν οι άνδρες. Θα έλεγε κανείς πως οι γυναίκες ήταν παρούσες μόνο ως δευτερεύοντα πρόσωπα της κοινωνίας, χωρίς να θεωρούνται δρώντα υποκείμενα ή τουλάχιστον χωρίς να θεωρείται η δράση τους σημαντική τόσο, ώστε να λαμβάνεται υπ' όψιν και να διερευνάται.¹²

Η πραγματικότητα αυτή σε συνδυασμό με την πεποίθηση από γυναίκες κυρίως ανθρωπολόγους, στην ανάγκη καταγραφής και των γυναικείων φωνών, των γυναικείων κατασκευών και δράσεων, της γυναικείας συμβολής στην αποδοχή ή όχι των δομών και των θεσμών της κοινότητας στην οποία εντάσσονται, καθώς επίσης και στην ανάγκη διερεύνησης της αιτίας που αυτό ως τότε δε γινόταν, οδήγησε την κοινωνική ανθρωπολογία στον φεμινιστικό της προσανατολισμό.

Ως εκ τούτου, η εθνογραφική έρευνα εντόπισε το δικό της ενδιαφέρον αποκλειστικά στις γυναίκες και στις φωνές τους. Αυτό έγινε από γυναίκες ανθρωπολόγους, όταν γυναίκες άρχισαν να ερευνούν γυναίκες, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα μια δεύτερη ανάγνωση του εθνογραφικού υλικού, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτήν την δράση και την φωνή των γυναικών, που μέχρι τότε είχαν συμπεριληφθεί στις δομές που οι άνθρωποι-άνδρες οργάνωναν. Αυτή η νέα οπτική ήταν αναγκαία για να συμπεριληφθούν και οι γυναίκες στην εθνογραφική έρευνα. Οι φεμινίστριες ανθρωπολόγοι έθεσαν ερωτήματα σχετικά με την θέση των γυναικών μέσα στην κοινωνία, τους ρόλους τους και την οικουμενικότητα και διαχρονικότητα της υποτέλειάς τους, τα οποία απαντήθηκαν μέσα από διαφορετικούς θεωρητικούς δρόμους και έδωσαν διαφορετικές απαντήσεις. Η μαρξιστική ανθρωπολογία που ταυτίζεται με τον σοσιαλιστικό φεμινισμό, θεωρεί την γυναικεία υποτέλεια είτε ως το αποτέλεσμα των παραγωγικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν με την εξέλιξη των

¹¹ Τσιμπιρίδου, Φωτεινή, 1994

¹² Για την ερμηνεία του φαινομένου βλ. M. Mead, 1949, M. Z. Rosaldo, 1974.

συλλεκτικών κοινωνιών είτε ως αποτέλεσμα των αναπαραγωγικών διαδικασιών, άρα έχει κάποια αρχή και δεν ήταν οι γυναίκες πάντοτε υποτελείς στους άνδρες.¹³ Αντίθετα, ο αστικός φεμινισμός θεωρεί ότι οι γυναίκες ήταν πάντοτε και παντού κάτω από την ανδρική κυριαρχία, τις συνδέει με τον ρόλο της μητέρας και τις ταυτίζει με την φύση, σε αντίθεση με τον πολιτισμό με τον οποίο ταυτίζονται οι άνδρες.¹⁴

Όμως η έρευνα μόνο των γυναικών δεν θεωρείται ότι προσφέρει στον φεμινισμό. Αντίθετα, κρίθηκε αναγκαία η μελέτη του κοινωνικού φύλου στην εθνογραφική έρευνα και η διαπλοκή των φύλων σε όλες τις κανονιστικές και θεσμικές διαδικασίες και κοινωνικές πρακτικές, μέσα σε κάθε ερευνοούμενη κοινότητα. Ακόμη και αν οι κανονιστικές ρυθμίσεις της κοινότητας επιβάλλουν τον διαχωρισμό των ρόλων, τα φύλα συνυπάρχουν, αλληλοσυμπληρώνονται μέσα από την διαφορετικότητά τους, χωρίς κατ' ανάγκη αυτό να προϋποθέτει ανισότητα και ιεραρχική σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Παράλληλα, οι μεταξύ τους σχέσεις διαφαίνονται στις κοινωνικές πρακτικές¹⁵ και αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στον οικιακό και τον αγροτικό χώρο, έχοντας ταυτόχρονα σχέση με το αξιακό σύστημα και τους συμβολισμούς της κοινότητας. Σαφώς όταν αυτό το σύστημα αξιών θεμελιώνεται στην κατανομή των ρόλων, δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη και ισότητα των φύλων.¹⁶

Οι έμφυλοι ρόλοι όμως θεωρήθηκε ότι υπολείπονται του φύλου, καθώς εμπεριέχονται σ' αυτό. Πάντως εξετάζοντας το φύλο οι ανθρωπολόγοι, λόγω ίσως και αδυναμίας αποκοπής από το θεωρητικό παρελθόν τους, έτειναν σε μια εθνογραφική διερεύνηση των γυναικών με αντιστάθμισμα σαφώς λιγότερες μελέτες των ανδρών.¹⁷ Όμως οι κοινωνίες αποτελούνται από άνδρες και γυναίκες με σαφείς τις αλληλεπιδράσεις ομόφυλων και ετερόφυλων στην ποιητική του ανδρισμού και της γυναικότητας. Συνεπώς γίνεται φανερό πως η εθνογραφική διερεύνηση θα δώσει τα καλύτερα δυνατά συμπεράσματά της, αν ασχοληθεί με το φύλο, όχι απλώς περιγραφικά αλλά διερευνώντας την θέση των δρώντων υποκειμένων απέναντι σε κανονιστικές ρυθμίσεις που ορίζουν τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα ή απέναντι στις πρακτικές που υιοθετούνται από αυτά, με στόχο την επικύρωση ή την προσπάθεια ανατροπής των δομών, των θεσμών και των ρόλων που χαρακτηρίζουν την κοινότητα.

Οφείλω να διευκρινίσω πως η ανθρωπολογία του φύλου με οδήγησε στην οπτική της συμπληρωματικότητας¹⁸ των σχέσεων των φύλων, γιατί στην Λυγαριά ο

¹³ Βλ. Νόρα Σκουτέρη Διδασκάλου, 1991.

¹⁴ Βλ. Sherry Ortner, 1974.

¹⁵ Δύο κλασικά έργα με αξεπέραστη αξία στην συμβολή των ανθρωπολογικών ερευνών, αποτελούν αυτά του John Campell, 1964, και της Ernestine Friedl, 1967, τα οποία θέτουν το σημαντικότερο θέμα της συμπληρωματικότητας των ρόλων, γεγονός που προώθησε την συζήτηση στην ελληνική εθνογραφία. Την άποψη της συμπληρωματικότητας αναφορικά με τον γάμο, έθεσε και η Juliet du Boulay, 1986.

¹⁶ Βλ. Ντ. Βόλντμαν, Κρ. Κλαπίζ-Ζιμπέρ, Ρ.-Μ. Λαγκράβ, Σ. Ντοφέν, κ. ά., 1997, σελ. 346.

¹⁷ Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1992, σελ. 11-98, όπου ο συγγραφέας κάνει μια εκτενή και κατατοπιστική παρουσίαση της ανθρωπολογίας του φύλου.

¹⁸ Σε καμία περίπτωση δεν θεωρώ ότι η συμπληρωματικότητα αυτή αναγκαστικά προϋποθέτει έλλειψη ιεραρχίας ή ανισότητας, γιατί τότε η περίπτωση των ελληνικών κοινωνιών αίρει ως ένα βαθμό την

διαχωρισμός του χώρου αποκλείει τους άνδρες από τον χώρο δράσης των γυναικών και τις γυναίκες από τον χώρο δράσης των ανδρών. Γι' αυτό η κάθε δράση στην Λυγαριά διερευνήθηκε ξεχωριστά και σε άμεση σχέση με το φύλο, το οποίο την οργανώνει. Θεωρώ όμως, πως όλα αυτά διαμείβονται σε έναν κόσμο που παράγει δύο φωνές με σαφή όρια της έμφυλης συγκρότησής τους. Ως εκ τούτου εξετάζω την εμπειρία του φύλου ως κοινωνική κατασκευή,¹⁹ η οποία στηρίζεται σε πολιτισμικά δεδομένα²⁰ και οργανώνεται σε επίπεδο δομών από φορείς δράσης που μέσα στην κοινότητα έχουν κυρίαρχο λόγο είτε δημόσιο είτε ιδιωτικό. Και ενώ η πολιτισμική κατασκευή της ταυτότητας επιτελείται μέσα από συμβολικές διαδικασίες και αυτό γίνεται για να διασφαλιστεί η διατήρησή της μέσα σε έναν ευρύτερο γεωγραφικά χώρο που για τους Λυγαριώτες είναι διαφορετικός θρησκευτικά,²¹ ο κυρίαρχος λόγος εντοπίζεται στους διαχειριστές των θρησκευτικών υποθέσεων, των οικιακών υποθέσεων, των πολιτικών υποθέσεων και της ιεραρχίας που βασίζεται στην ηλικία.

Ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος είναι ανδρικός. Ο Αλλάχ διέταξε την σιωπή των γυναικών και την κατωτερότητά τους. Ο Μωάμεθ το εξέφρασε μέσω του Ιερού Κορανίου που παρέδωσε. Η φωνή των ιμάμη και του μουεζίνη ακούγεται από το τζαμί. Ένας χότζας διδάσκει το Ιερό Κοράνιο στο Δημοτικό σχολείο. Οι άνδρες συζητούν πολιτικά στο καφενείο, οι άνδρες συνομιλούν με ξένους στον δρόμο, οι άνδρες έχουν επαφές με τον Εμίν Αγγά και τον Αχμέτ Μέτε,²² οι άνδρες έχουν επαφές με τον Μουφτή.

Αντίστοιχα, ο κυρίαρχος ιδιωτικός λόγος είναι γυναικείος και η τήρηση των θρησκευτικών συμβάσεων τηρείται από τις γυναίκες και επιτηρείται από τις γυναίκες. Συνεπώς οι αποφάσεις για τα παιδιά ή για τα οικιακά πράγματα είναι και αποφάσεις των γυναικών. Εξάλλου δημόσιος χώρος για τις γυναίκες γίνεται ο ιδιωτικός, όπου οι άνδρες δεν παρουσιάζονται όταν υπάρχουν ξένες γυναίκες, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις ηλικιωμένων ανδρών. Σ' αυτόν ακριβώς τον χώρο πλέον οι γυναίκες αναπτύσσουν έντονη κοινωνικότητα.

εφαρμογή της. Αντιθέτως σημαίνει την δυνατότητα κάλυψης των κενών που ο κάθε έμφυλος ρόλος μοιραία ενέχει λόγω της συνύπαρξης σε μια κοινότητα.

¹⁹ Σύμφωνα με την θεωρία του κονστρουκτουβισμού, η κατασκευή της ταυτότητας η οποία στηρίζεται πάνω σε σύμβολα, δεν προϋποθέτει μια επινόηση εκ του μηδενός αλλά αποτελεί το αποτέλεσμα μιας διεργασίας που στηρίζεται πάνω σε ήδη υπάρχοντα πολιτισμικά δεδομένα. Εργαλείο όλης αυτής της δράσης αποτελούν τα σύμβολα που λειτουργούν ως δημιουργοί και αγωγοί πολιτισμικών νοημάτων, καθώς η συμβολική δράση έχει την δυνατότητα να αναπαριστά ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό νόημα.

²⁰ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1997, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας» Τοπικά β, σελ. 197-216.

²¹ Βλ. όπ. π. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας: «η ταυτότητα συγκροτείται ως προς τη βασική της προϋπόθεση, την ετερότητα, και η απόκτησή της, η κατασκευή της, είναι εξ' ορισμού μία συμβολική διαδικασία ...η ταυτότητα είναι αποτέλεσμα μιας επιλεκτικής και επινοητικής δράσης που κάθε τι άλλο παρά συντελείται σε πολιτισμικό κενό, στο πλαίσιο της δράσης, τα σύμβολα κατατάσσουν το υποκείμενο στα πολλαπλά εννοιολογικά τους συμφραζόμενα, εγγράφουν με άλλα λόγια το υποκείμενο στον πολιτισμό, εκθέτοντας την ταυτότητα σε μια αναπόφευκτη πολυσημία και σε αντιφάσεις»

²² Τον Εμίν Αγγά και τον διάδοχό του Αχμέτ Μέτε ένα μέρος των μουσουλμάνων της Ξάνθης τους θεωρεί ως «εκλεγμένους από την μειονότητα» Μουφτήδες, ενώ το ελληνικό κράτος τους θεωρεί «ψευτομουφτήδες».

Ο μουσουλμανισμός σε επίπεδο συμβολισμού είναι περισσότερο ορατός στις γυναίκες.²³ Αυτές διαπραγματεύονται, υπερασπίζονται και διασφαλίζουν μέσα στην κοινότητα, την δική τους θρησκευτικότητα, των παιδιών τους και των ανδρών τους και αυτές είναι υπεύθυνες για την διατήρηση της παράδοσης μέσα στο σπίτι.²⁴ Καθώς για τους Πομάκους όλα γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης «μέσα», (στο σπίτι, στο τζαμί, στο χωριό, στην Ξάνθη, στη Θράκη) οι γυναίκες είναι αυτές που αποτελούν τους διακομιστές των ιδεών, ως μεταβιβάστριες, ως αγωγοί. Οι άνδρες αναλαμβάνουν την διαχείριση. Οι γυναίκες, όπως είναι οι αγωγοί της εξουσίας των ανδρών μέσα στο σπίτι, κατά τον ίδιο τρόπο είναι αγωγοί των ιδεών των ανδρών.

Θεωρώ πως ιδιαίτερο ρόλο στην όλη προσπάθεια, διαδραμάτισε το γεγονός πως ήμουν οίκοι ερευνήτρια.²⁵ Αυτό αποτέλεσε πλεονέκτημα σε ό,τι αφορά την ιδιαίτερη γνώση της ερευνηόμενης κοινότητας.²⁶ Ο αντίλογος σ' αυτό θα μπορούσε να είναι πως ως εντόπια, λανθάνει στο κείμενο μου ο λόγος της κυρίαρχης ιδεολογίας.²⁷

4. Επιλογές, προσεγγίσεις, προβλήματα.

Όταν πρωτοξεκίνησα την επιτόπια έρευνα, ήρθα σε επαφή με μια έμφυτη ευγένεια και φιλοξενία που χαρακτήριζε τις γυναίκες που γνώρισα από την πρώτη κιόλας μέρα της διαμονής μου στο χωριό, και που ήταν στενές συγγενείς και φίλες της σπιτονοικοκυράς μου και της κόρης της. Παρόλη όμως την φιλικότατη αυτή συμπεριφορά προς εμένα, διαισθανόμουν στην αρχή, μιαν επιφυλακτικότητα και διστακτικότητα στο τι θα μου πουν και στην συνέχεια, μιαν αμηχανία και αγωνία για τις πιθανές εντυπώσεις και παρατηρήσεις μου. Αυτό με έκανε πολύ συγκρατημένη και απέφευγα να ρωτήσω πράγματα για τα οποία θα έπρεπε να αρχίσω εγώ τη

²³ Η Nira Yuval Davis, 1997, σελ. 67, μιλώντας για τις γυναίκες, υποστηρίζει πως αποτελούν πολιτισμικά σύμβολα.

²⁴ Η Jill Dubisch, 1986, αναφέρεται στην ευταξία που υπάρχει μέσα στο σπίτι και η οποία οφείλεται στις γυναίκες. Επίσης αναφέρεται στην διατήρηση της παράδοσης μέσα στο σπίτι από τις γυναίκες και στον έλεγχο της μιαιρότητας από τις ίδιες.

²⁵ Έναν κατά τη γνώμη μου σαφή και συνεπή ορισμό για την ιθαγενή ανθρωπολογία έχει δώσει η Δήμητρα Γκέφου Μαδιανού, 2011: «με τον όρο ανθρωπολογία οίκοι εννοώ τη μελέτη του οικείου πολιτισμού του ανθρωπολόγου, τη μελέτη δηλαδή κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο πλαίσιο με αυτό που ζει και εργάζεται ο εθνογράφος» και ως τέτοια εννοεί «εθνοτικές ομάδες, εθνικά κράτη, γεωγραφικές περιοχές».

²⁶ Αξιολογώντας την σχετική με την ιθαγενή ανθρωπολογία βιβλιογραφία, προσμετρώντας την εμπειρία από την επιτόπια έρευνα κυρίως των οίκου ανθρωπολόγων και έχοντας υπόψη τις περιπτώσεις και άλλων ανθρωπολόγων, όπως της Μαρίνας Ιωσηφίδου και του Peter Loizos, που έζησαν αρκετό χρονικό διάστημα μακριά από τον τόπο καταγωγής τους, θεωρώ πως η άποψη της Kirin Narayan, 1993, σελ. 673, ταιριάζει περισσότερο στην δική μου περίπτωση. Η συγγραφέας αναφέρει τον όρο χάφισ (halfies) για τους ερευνητές που μελετούν πολιτισμούς στους οποίους δεν ανήκουν απόλυτα είτε γιατί, αν και κατάγονται από αυτούς, λείπουν χρόνια, είτε γιατί είναι για κάποιο λόγο εγκατεστημένοι στον τόπο που ερευνούν. Συνεπώς ο όρος οφείλει να χαρακτηρίζει και τους ανθρώπους που μελετούν έναν κοντινό τους γεωγραφικά, πολιτισμό, ακόμη και αν διαφέρει σε βασικά σημεία από τον οικείο. Τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να είναι αυτές των μειονοτήτων ή ακόμη και περιπτώσεις πολύγλωσσων ή πολυπολιτισμικών κρατών, εφόσον ο ανθρωπολόγος έρχεται ή ερχόταν σε συχνή επαφή με τον κοντινό του, υπό έρευνα, πολιτισμό.

²⁷ Για τον διάλογο που αναπτύχθηκε σχετικά με την οίκοι ανθρωπολογία, βλ. Δήμητρα Γκέφου Μαδιανού, 2011, Henk Driessen, 2011, Kirsten Hastrup, 2011, Adam Kuper, 2011, Νόρα Σκουτέρη Διδασκάλου, 2011, Μαρίνα Ιωσηφίδου, 2011.

συζήτηση. Αντίθετα συζητούσα θέματα που αφορούσαν τη θρησκεία τους, τη θεολογία της θρησκείας τους και για τα οποία έδειχναν ιδιαίτερη προθυμία και άνεση να τα εισάγουν στην κουβέντα, δίνοντάς μου την εντύπωση πως με την τακτική αυτή, προστατεύονταν από ενός είδους εισβολέα. Αυτό το γεγονός και πολλές άλλες ανάλογες παρατηρήσεις, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η θρησκεία αποτελεί αδιαπραγμάτευτη συνιστώσα της ταυτότητάς τους²⁸ και του εθνισμού τους, ενώ όλα τα άλλα θέματα είναι υπό διαπραγμάτευση.²⁹

Μέσα σε όλη αυτή την επιχείρηση οικειοποίησης και καθορισμού από εξωτερικούς παράγοντες της ταυτότητας των Πομάκων, καθίσταται φανερή η ανάγκη διερεύνησης της κοινωνίας αυτής μέσα από τους δικούς τους κανόνες, τους δικούς τους κώδικες συμπεριφοράς, την δική τους άποψη για τον καθορισμό της ταυτότητάς τους, τον αυθεντικό τρόπο βίωσης των παραδόσεών τους, των εθίμων τους, των μυθοϊστοριών τους, του λαϊκού τους πολιτισμού,³⁰ του ποσοστού συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στην λατρεία, την θέση των γυναικών μέσα στην κοινωνία.³¹

5. Διαμονή και οικειότητα – Δυσκολίες και διευκολύνσεις

Για να μπορώ να κινούμαι ελεύθερα μέσα στην κοινότητα και να συνάψω ευκολότερα σχέσεις με τους ντόπιους, επέλεξα να μείνω στο σπίτι του γιού ενός γνωστού του πατέρα μου, στον οποίο είχε ήδη μιλήσει για τον ίδιο λόγο ένας οικογενειακός μας φίλος, γιατρός της οικογένειας των Πομάκων. Το σπίτι του γιού επικοινωνεί με το σπίτι του πατέρα και κοιμόμουν στο ίδιο δωμάτιο με την μεγαλύτερη κόρη της οικογένειας, ηλικίας τότε δεκαοκτώ ετών, μια κοπέλα ευγενική, φιλική και έξυπνη. Συνδέθηκα όμως με την θεία της, την μικρότερη αδελφή του σπιτονοικοκύρη μου, η οποία είναι και συνομήλική μου. Πρόκειται για μια πολύ έξυπνη, φιλόξενη και ευγενική γυναίκα που κατανόησε αμέσως τον σκοπό της διαμονής μου και με βοήθησε πάρα πολύ, και με πολλούς τρόπους. Κατ' αρχήν αποδείχθηκε εξαιρετική πληροφορήτρια σ' ό,τι αφορούσε τις αγροτικές ασχολίες, τις σχέσεις μέσα στην κοινωνία, τα έθιμα, τις καθημερινές συνήθειες, τις μυθοϊστορίες, τα ιστορικά γεγονότα. Ακόμη έβγαζε φωτογραφίες, όταν εγώ ήταν αδύνατον να το

²⁸ Ο E. J. Hobsbawm, 1994, σελ. 99 και εξής, αναφέρεται στους δεσμούς της θρησκείας με την εθνική συνείδηση.

²⁹ Η επιφυλακτικότητα αυτή που αναφέρω δεν έχει σχέση με την σιωπή που περιγράφει η Φωτεινή Τσιμπιρίδου, 2007, σελ. 53-58, για τους Πομάκους. Η συγγραφέας θεωρεί πως η σιωπή αυτή βασίζεται στον φόβο και στην ντροπή, βασικά συναισθήματα των Πομάκων που ερευνά. Στην Λυγαριά και σε άλλα Πομακοχώρια του νομού Ξάνθης, τα κοινωνικά υποκείμενα χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα έμφωνα. Το κάθε φύλο στον χώρο όπου αναπτύσσει την δράση του, αναπτύσσει και την ρητορική του και μάλιστα είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικοί των σκέψεων, των διαφωνιών τους, των μεταξύ τους προστριβών, ακόμη και των μυστικών της οικογενείας τους.

³⁰ Η Κωνσταντίνα Μπάδα 1996, σελ. 208, θέτει έναν προβληματισμό για το θέμα της φυσιογνωμίας του λαϊκού πολιτισμού, καθώς η παραδοσιακή κοινωνία, από την οποία αυτός προέρχεται, δεν έχει διερευνηθεί στον βαθμό εκείνο που θα διευκρινίσει την εικόνα της.

³¹ Ο Adam Kuper, 2011, σελ. 313, αναφερόμενος στην ρητορική της δεκαετίας του 1980 σχετικά με την ιθαγενή ανθρωπολογία, υποστηρίζει πως ο ξένος εθνογράφος, καθώς είναι εγκλωβισμένος στις δικές του αντιλήψεις δεν μπορεί να κατανοήσει πραγματικά τον ιθαγενή και τις πολιτισμικές του κατασκευές.

κάνω, με βοηθούσε να ξαναθυμηθώ σημεία μιας αφήγησης που μου διέφευγαν και επιπλέον με εισήγαγε σε όλες τις παρέες της ώστε μπορούσα άνετα να κινούμαι μέσα σ' αυτές, πράγμα που με διευκόλυνε ιδιαίτερα στην έρευνά μου.

Ο σπιτονοικοκύρης μου μού παραχώρησε έναν χώρο που αποτελείτο από δύο δωμάτια και μία τουαλέτα, και ήταν συνέχεια του υπόλοιπου σπιτιού, καθώς ήταν χτισμένο πολύ αργότερα από αυτό. Παρότι έμενα δίπλα στην οικογένεια που με φιλοξενούσε, δέχτηκα αμέσως την πρότασή τους να κοιμάται μαζί μου η κόρη τους. Στην αρχή σκέφθηκα πως θα έχουν κάποιο λόγο για να μου το προτείνουν, πιθανόν να φοβόντουσαν από μένα, γιατί το τρίτο δωμάτιο του σπιτιού το είχαν συνεχώς κλειδωμένο. Αργότερα αντιλήφθηκα πως το έκαναν αυτό διότι ήμουν «κορίτσι» και άρα θα ήθελα την παρέα ενός άλλου κοριτσιού αφενός και αφετέρου, δεν θα κοιμόμουν μόνη, πράγμα μάλλον ανάρμοστο, σ' ένα ενωμένο με το υπόλοιπο, αλλά και αυτόνομο σχετικά σπίτι. Αντιλαμβανόμενη πλέον τους κανόνες της κοινότητας, συνέχισα και αργότερα να κοιμάμαι στο ίδιο δωμάτιο με την κόρη του σπιτονοικοκύρη μου, μη θέλοντας να διαταράξω το πρότυπο που είχαν για τα κορίτσια οι Λυγαριώτες.

Για τις γυναίκες το πρότυπο φύλου,³² άσχετα με τις παρεκκλίνουσες κρυφές συμπεριφορές πολλών γυναικών της κοινότητας, συγκροτείται από κανόνες που ορίζουν ότι οι γυναίκες οφείλουν να παντρεύονται και να κάνουν παιδιά μάλλον αμέσως μετά τον γάμο. Πρέπει να είναι αγνές πριν τον γάμο και ηθικές μετά. Ακόμη πρέπει να είναι ενδεδυμένες με τα μουσουλμανικά ενδύματα, να είναι σεμνές, υπάκουες και ευσεβείς.³³ Το ίδιο σεμνή αλλά και ευσεβής περίμεναν να είμαι και εγώ, σε σχέση με την δική μου θρησκεία. Ένα βράδυ μάλιστα που είχαν μαζευτεί στο σπίτι όλες οι αδελφές του σπιτονοικοκύρη και οι σύζυγοί τους, μου έκαναν ερωτήσεις σχετικά με την θεολογία του χριστιανισμού και ειδικότερα σχετικά με τις εσχατολογικές ερμηνείες των Γραφών. Με άκουγαν πολύ προσεκτικά και διετύπωναν απορίες για τις οποίες θεωρούσαν δεδομένο πως γνωρίζω τις απαντήσεις τους.

Σε γενικές γραμμές μου ήταν εύκολο να πλησιάσω τις γυναίκες, όμως οι γνωριμίες και οι επαφές μου αυτές απετέλεσαν τροχοπέδη στην πρόσβασή μου στους άνδρες, επειδή οι γυναίκες μονοπωλούσαν τα απογεύματα και τα βράδια μου, ακριβώς δηλαδή, τις ώρες εκείνες που θα μπορούσα να πλησιάσω πιο εύκολα τους άνδρες στο καφενείο. Παρόλα αυτά όμως προτίμησα να αφήσω έτσι τα πράγματα, παρά να εγκαταλείψω τις γυναίκες προς χάριν των ανδρών, γιατί τα συμπεράσματα στα οποία η έρευνα με οδηγούσε, μου έλεγαν πως οι γυναίκες εκούσια ή ακούσια αποτελούσαν τον δυναμικότερο παράγοντα στην συγκρότηση και καταδήλωση της εθνοτικής τους ταυτότητας, της θρησκευτικής ζωής, της λατρείας και της συντήρησης του λαϊκού πολιτισμού της κοινότητας. Για τους λόγους αυτούς, αποφάσισα να απευθυνθώ στις γυναίκες της κοινότητας, οι οποίες αποδείχτηκαν εξαιρετες πληροφορήτριες, ευφυείς,

³² Ενδεικτικά αναφέρω: Νεοκλής Σαρρής, 1990, Αθανάσιος Στεφανίδης, 1994, Julie Marcus, 1992, Deniz Kandiyoti, 1996.

³³ Στο Ιερό Κοράνιο υπάρχουν σαφέστατες οδηγίες για την συμπεριφορά των γυναικών σε σχέση με το κάλυμμα της κεφαλής, την παραμονή τους μέσα στο σπίτι, την κάλυψη της ομορφιάς τους, την υπακοή στους άνδρες τους και την τιμωρία που μπορούν οι άνδρες να επιβάλλουν σ' αυτές. Βλ. σχετικά σημ. 20, 21, στο κεφ. Θρησκεία.

ευγενικές, φιλόξενες αλλά και λίγο ανασφαλείς απέναντί μου. Το τελευταίο χαρακτηριστικό τους δεν το θεώρησα αδικαιολόγητο, καθώς εγώ ήμουν καθηγήτρια, άρα μορφωμένη, προερχόμουν από την Ξάνθη, και ήμουν μέλος της πλειονότητας. Ως εκ τούτων, ανέπτυξα ιδιαίτερες σχέσεις με τις Λυγαριώτισσες. Σ' αυτό με βοήθησε και η κοινωνικότητα των γυναικών της οικογένειας που με φιλοξενούσε. Στις επισκέψεις στο σπίτι για καφέ, που ανταλλάσσαμε, έμπαιναν σε συζήτηση πολλά θέματα σχετικά με τους κανόνες, τις πρακτικές και τις στρατηγικές της κοινότητας. Προσπαθούσα να κατανοήσω το *habitus* των γυναικών απέναντι σε όλα αυτά, ποτέ όμως δεν μπορούσα να ρωτήσω ευθέως για τις σκέψεις των πληροφορητριών μου, γιατί ποτέ δεν θα τις έλεγαν. Συνεπώς δεν μπορούσα ούτε να ζητήσω να πάρω συνεντεύξεις ούτε να εγχειρίσω ερωτηματολόγια. Το μαγνητόφωνο, η κάμερα και η φωτογραφική μηχανή ήταν για μένα απολύτως απαγορευμένα εργαλεία. Αμηχανία στις πληροφορήτριές μου προκαλούσε ακόμη και η εμφάνιση ενός φύλλου χαρτιού και ενός μολυβιού. Απλώς όταν γύριζα στο σπίτι, σημείωνα από μνήμης ό,τι είχε προηγουμένως ειπωθεί και όσα συμπεράσματα είχα διεξάγει.

Πλεονέκτημα θεωρώ και το γεγονός ότι στην αρχή της έρευνάς μου ήμουν ανύπαντρη, *momitse*, κορίτσι, ενώ κατά την διάρκεια της παραμονής μου στο χωριό παντρεύτηκα, έγινα δηλαδή *zena*, γυναίκα. Αυτό μου έδωσε την δυνατότητα να δω από κοντά τις συνήθειες τον τρόπο δράσης και τους κανόνες που διέπουν τις σχέσεις των ανύπαντρων και των παντρεμένων γυναικών και να συμμετέχω στις απόρρητες συζητήσεις και των δύο. Βεβαίως όσο ήμουν «κορίτσι», έπρεπε κι εγώ να υπακούω στους κώδικες συμπεριφοράς των ανύπαντρων γυναικών και μάλιστα δέχτηκα επιπλήξεις στις περιπτώσεις που παραβιάστηκαν ορισμένοι κανόνες.

Πέρα από όλα αυτά όμως, εντέλει είναι δύσκολο -και έχει σημασία αυτό- για μια ερευνήτρια και μάλιστα ανύπαντρη να συμμετέχει στις τελετουργίες και τα θρησκευτικά έθιμα. Περισσότερο δύσκολο είναι να συμμετέχει στην κοινωνική ζωή, όταν έχει διαφορετικό θρησκευτικό προέργεται από τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, για τον οποίο συντηρείται μονίμως μια λανθάνουσα ή και φανερή αντιπαλότητα, λόγω των δυναμικών που υφίστανται από τις σχέσεις και την θέση στο κοινωνικό καθεστώς της πλειονότητας και της μειονότητας.³⁴ Αυτό έχει ως συνέπεια να περιμένουν και ίσως να της προτείνουν να υιοθετήσει θρησκευτικές συνήθειες και να συμμετέχει ενεργά στις δικές τους τελετουργίες, θεωρώντας το ίσως ένα είδος νίκης. Κάτι τέτοιο όμως σημαίνει ένα είδος πιθανής υπόσχεσης από την ερευνήτρια για αποδοχή των θρησκευτικών αρχών τους.³⁵ Αυτό δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητο,

³⁴ Ο Claude Levi- Strauss, στο βιβλίο του *Φυλή και Ιστορία*, στην ενότητα Εθνοκεντρισμός, αναφέρει ότι: «ο τρόπος σκέψης στο όνομα του οποίου “οι πολιτισμένοι” εξοβελίζουν τους “αγρίους” από την ανθρωπότητα είναι ακριβώς ο πιο χτυπητός και ο πιο χαρακτηριστικός τρόπος σκέψης των ίδιων των “αγρίων”». Στην σκέψη και την συνείδηση των χριστιανών και των μουσουλμάνων του κάμπου, οι Πομάκοι είναι οι ορεινοί μουσουλμάνοι κάτοικοι, που το όνομά τους χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τον ανόητο, τον χωριάτη, τον κακοντυμένο. Από την άλλη οι Πομάκοι βλέπουν τους χριστιανούς και κυρίως τις χριστιανές σαν ανθρώπους που θα έπρεπε να είχαν ακολουθήσει τον δικό τους τρόπο ζωής, κυρίως όταν ανεβαίνουν στα χωριά τους. Τους θεωρούν άπιστους, όπως και τους μουσουλμάνους του κάμπου, τους οποίους θεωρούν χαζούς ανθρώπους που δεν ξέρουν το Ιερό Κοράνιο και δε γνωρίζουν παρά ελάχιστα για τον μουσουλμανισμό.

³⁵ Βλ. Μαρίνα Ιωσηφίδου, 1998, σελ. 459-462.

διότι δεν γίνεται αλλιώς κατανοητή η παρουσία κάποιας ξένης στο χωριό, ενώ η μόνιμη διαμονή της εκεί τους μπερδεύει, το ίδιο και η εκδήλωση ενδιαφέροντος για την ζωή τους.

Η θέση στην οποία με τοποθετούσαν οι εντόπιοι εξαρτιόταν από συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές.³⁶ Γενικά ως χριστιανή της Ξάνθης, με ταύτιζαν με το κράτος, μια εξουσία που κατά την γνώμη συγκεκριμένων ομάδσεων της κοινότητας, στόχευε στον εκχριστιανισμό τους, και γι' αυτόν τον λόγο για ορισμένους ήμουν ανεπιθύμητη στις θρησκευτικές τελετές. Με θεωρούσαν αντίθετη με τον Εμίν Αγγά, «τον εκλεγμένο από την μειονότητα μουφτή» μια προσωπικότητα που αποτελούσε τον άξονα σε σχέση με τον οποίο τοποθετούσαν τον εαυτό τους, οπότε και μου έδειχναν συμπάθεια ή απαξίωση. Οι οπαδοί του Αγγά με απέφευγαν, ενώ οι αντίπαλοί του ξεκινούσαν κάθε συζήτηση τις πρώτες μέρες της γνωριμίας μας κριτικάροντάς τον. Έτσι ενώ για τους δεύτερους αποτελούσα έναν σύμμαχο που θα τους εισήγαγε, σε συνδυασμό και με το επάγγελμά μου, στον χώρο της κρατικής δύναμης και εξουσίας, για τους πρώτους ήμουν εχθρός, ένα πραγματικό πρόβλημα, που τους εξόργιζε, κυρίως όταν επιχειρούσα να τους κάνω ερωτήσεις ή ακόμη κι όταν απλώς τους πλησίαζα για να τις υποβάλλω.

Βεβαίως πρόβλημα αποτελούσα και για αρκετούς από τους αντιπάλους του Εμίν Αγγά, όταν τους ζητούσα να μου δώσουν πληροφορίες μπροστά στην κάμερα, γιατί θεώρησαν πως είχα απώτερο σκοπό να προβάλω το φιλμ στην τηλεόραση, και γι' αυτό τον λόγο όχι μόνο αρνιόντουσαν την κάμερα αλλά και δεν συνέχιζαν την κουβέντα ούτε καν επαναλάμβαναν κάποιες διηγήσεις τους ώστε να κατορθώσω να τις καταγράψω την στιγμή που τις αφηγούνταν και όχι από μνήμης όπως πολύ συχνά αναγκάστηκα να κάνω. Μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση άρνησης της κάμερας λόγω του υποτιθέμενου φόβου δημόσιας προβολής της κασέτας, αποτελεί ένας άνδρας ο οποίος αρχικά πείστηκε από την γυναίκα του ανεπιθύμητου να μου μιλήσει μπροστά στην κάμερα. Τελικά άλλαξε γνώμη, όταν ο γιος του τον απείλησε ότι δεν θα του ξαναμιλούσε αν έκανε κάτι τέτοιο, γιατί πίστευε πως η κασέτα θα προβαλλόταν και έτσι αυτός και η οικογένειά του θα εκτίθεντο απέναντι στο χωριό.³⁷

Εν τούτοις, αποτελούσα ένα οικείο πρόσωπο γι' αυτούς, όχι τόσο λόγω της καταγωγής μου, όσο λόγω της διαμονής μου στην κοινότητα.³⁸ Κι αυτό μου έγινε αρκετά σαφές από τους ίδιους, σε διάφορες χρονικές στιγμές. Στον πρώτο χρόνο της

³⁶ Ο τρόπος που οι εντόπιοι με αντιμετώπιζαν όταν η ηρεμία του πολιτικού σκηνικού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας διαταρασσόταν, εξαρτιόταν από το ποιο από τα δύο κράτη βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη θέση κάθε φορά.

³⁷ Αυτός είναι ένας φανταστικός φόβος, γιατί ξέρουν ότι δεν είμαι δημοσιογράφος, άρα το φιλμ δε θα προβληθεί στην τηλεόραση. Σε οποιαδήποτε άλλη προβολή του, ενώπιον ειδικών, δεν υπάρχει πιθανότητα παρουσίας των Πομάκων σ' αυτήν. Παρόλα αυτά όμως, ο φόβος αυτός που βρίσκεται στην σφαίρα της φαντασίας τους, επικρέμεται ως δαμόκλεια σπάθη πάνω από τα κεφάλια τους. Πάντως ανάλογες δυσκολίες είχε ο Γιάννης Φραγκόπουλος, όταν έκανε την επιτόπια έρευνά του στο Ωραιόν Ξάνθης, επίσης πομάκικο χωριό. Βλ. Yannis Fragopoulos, 1988.

³⁸ Είναι πολύ πιθανόν να αναπτυχθούν στενές σχέσεις μεταξύ του ερευνητή και των εντόπιων και μάλιστα να διατηρηθούν και μετά την αποχώρηση του πρώτου από τον χώρο έρευνας. Ενδεικτικά αναφέρω την Νάντια Σερεμετάκη, 1994 και την Δήμητρα Γκέφου Μαδιανού, 1998a.

διαμονής μου ακόμη, όταν έγινε ένα πρωί Κυριακής χάτιμ³⁹ στο χωριό και το επισκέφθηκαν πολλοί ξένοι, ανέβηκαν μαζί μου κάποιοι συγγενείς μου και μαζί μ' αυτούς κάποιοι δικοί τους συγγενείς. Όταν φθάσαμε στο χωριό, όλα τα παιδιά που τριγυρνούσαν στους δρόμους με περικύκλωσαν και φώναζαν το όνομά μου, ενώ στο τέλος της γιορτής οι συγγενείς μου μού είπαν πως με όσους Λυγαριώτες συζήτησαν, όλοι τους μιλούσαν πολύ ζεστά και φιλικά για μένα. Ένα ακόμη περιστατικό φανερώνει πως πράγματι υπήρχαν περιπτώσεις που με θεωρούσαν πολύ κοντινό σ' αυτούς πρόσωπο. Όταν δύο κορίτσια αποφοίτησαν από το Δημοτικό, οι μητέρες τους μου εκμυστηρεύτηκαν πως θα τις έστελναν στο Γυμνάσιο του Εχίνου, εάν συνέχιζα να εργάζομαι εκεί, και πολύ περισσότερο εάν συνέχιζα να μένω στην Λυγαριά, αφού μάλιστα ήμουν ήδη παντρεμένη και αυτό τις διευκόλυνε πραγματικά πολύ.

Οπωσδήποτε όμως και σ' αυτήν την πλεονεκτική θέση πάντα ελλόχευε ο κίνδυνος να διαταραχθούν οι σχέσεις μας και εγώ να μείνω εκτεθειμένη. Προσπαθούσα έτσι να είμαι περισσότερο προσεκτική και τυπική με τους άνδρες, ώστε να μη δίνω, στην αρχή τουλάχιστον, λαβή για παρερμηνείες της συμπεριφοράς μου. Για παράδειγμα μιλούσα στον σπιτονοικοκύρη μου στον πληθυντικό, ενώ στην σπιτονοικοκυρά μου όχι.

Άλλοτε με θεωρούσαν δική τους, ενώ αντιστοίχως υπήρχαν περιπτώσεις που με αντιμετώπιζαν ως ξένη. Πάντως το γεγονός είναι πως η θέση μου στην Λυγαριά βρισκόταν συνεχώς σε εκκρεμότητα και υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Καθίσταται συνεπώς εύκολα φανερό πως τα κοινωνικά όρια είναι ελαστικά, επιδέχονται αλλαγές και χαρακτηρίζονται από παλινδρομήσεις που οφείλονται τόσο στην εξυπηρέτηση προσωπικών όσο και κοινοτικών συμφερόντων και αναγκών.⁴⁰

6. Η ερευνητική υπόθεση

Παρόλες αυτές τις δυσκολίες, ένα μέρος της έρευνάς μου αφορά την σχέση των φύλων μεταξύ τους, τις διαδικασίες κοινωνικοποίησής τους μέσα από την δυναμική αυτής της σχέσης, μέσα σε μια κοινωνία όπου τα όριά τους είναι έντονα διαχωρισμένα, από ισχυρούς κανόνες που διασφαλίζουν αυτήν την διάσταση σε βαθμό «διχαστικό». Αυτοί οι κανόνες επηρεάζουν όλες τις κατασκευές και τις δράσεις και διαχωρίζουν όλο το πολιτισμικό μόρφωμα σ' έναν δυαδισμό, που εντέλει όμως ενώνει και εξασφαλίζει την βιωσιμότητα της κοινότητας. Και στην Λυγαριά, όπως και σε άλλες μεσογειακές κοινότητες, οι γυναίκες ταυτίζονται με τον οικιακό χώρο και οι άνδρες με τον δημόσιο.⁴¹ Όμως εδώ, ο διαχωρισμός αυτός επιβάλλεται

³⁹ Το χάτιμ είναι μια τελετή που επιτελείται μέσα στο τζαμί με την παρουσία όλης της κοινότητας και επισκεπτόνται για αυτό. Κατά την επιτέλεσή του, αγόρια και κορίτσια έως δώδεκα ετών, δίνουν ένα είδος εξετάσεων, απαγγέλοντας στίχους από το Ιερό Κοράνιο, τους οποίους έχουν αποστηθίσει. Υπεύθυνος για την επιτυχία των παιδιών είναι ο ιμάμης του χωριού, ο οποίος καθημερινά τους διδάσκει στο τζαμί τα χωρία που πρέπει να απαγγείλουν. Η επιτέλεση του χάτιμ είναι ιδιαίτερα σημαντική για κάθε οικογένεια της οποίας το παιδί συμμετέχει, γι' αυτό και κάνουν κουρμπάνι, σφάζουν δηλαδή ένα ζώο και προσκαλούν τους επισκέπτες για φαγητό.

⁴⁰ Για την παραγωγή των εθνοτικών ορίων και τον ρόλο του «Άλλου» σ' αυτό, καθώς επίσης και για την συγκρότηση του «Εαυτού», βλ. Fredrik Barth, 1969 και Marcus Banks, 2005.

⁴¹ Βλ. Ernestine Friedl, 1962, Juliet du Boulet, 1986.

από ρητούς θρησκευτικούς κανόνες και η παραβίασή τους αυτόματα σημαίνει παραβίαση του κοινωνικού καθεστώτος πάνω στο οποίο δομείται η ταυτότητα ολόκληρης της κοινότητας.⁴²

Ερευνώ τις σχέσεις των δύο φύλων από την οπτική της παρουσίας τους στον χώρο, δίνοντας έμφαση στην πλευρά των γυναικών, ως δυναμικό στοιχείο της κοινότητας, που καθορίζει και καθορίζεται από όλες τις κοινωνικές συνιστώσες, όπως ακριβώς συμβαίνει με τους άνδρες και ίσως περισσότερο από όσο αυτοί. Το ενδιαφέρον μου όμως εστιάζεται περισσότερο στις γυναίκες για τον λόγο ότι αυτές χρειάζονται μεγαλύτερη διερεύνηση, διότι είναι «κλεισμένες» και «κλειστές», δηλαδή περιορισμένες στον χώρο και στην ένδυση και ως εκ τούτου, πιο ανεξερεύνητες από τους άνδρες.

Στην Λυγαριά η δράση διαμείβεται σε συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο και δεν αναπαράγεται εκτός των ορίων του.⁴³ Όλη αυτή η διαδικασία μελετάται και μέσα από την οπτική της τοπικότητας,⁴⁴ της διαχείρισης του χώρου σε σχέση με τα φύλα και του οικολογικού χώρου. Αυτά τα σημεία πρέπει να καθοριστούν για να καθορίσουν με την σειρά τους τον χώρο δράσης της κοινότητας, αφού οι ρόλοι δεν είναι ανεξάρτητοι από αυτόν. Όταν οι Λυγαριώτες απομακρύνονται από την κοινότητα αλλάζει η λογική που διέπει αυτούς τους ρόλους⁴⁵ και τελικά η τοπικότητα αποτελεί ισχυρό παράγοντα στην διαμόρφωση της ζωής και του κοινωνικού προφίλ τους.

7. Θέση και διάταξη του οικισμού

Η Λυγαριά είναι χτισμένη στην πλαγιά του βουνού Κούλα. Είναι αμφιθεατρικά χτισμένη με θέα προς την ανατολή και η δόμηση του οικισμού έχει σχήμα πετάλου, το οποίο στις άκρες ανοίγει και μοιάζει μάλλον με ωμέγα κεφαλαίο. Ο κάθε μαχαλάς έχει όνομα, το οποίο πήρε για κάποιο συγκεκριμένο λόγο, ορισμένοι μάλιστα από τους οποίους είναι πολύ ενδιαφέροντες.

Ο χώρος μέσα από την ανθρωπολογική οπτική σε ό,τι αφορά την σχέση του με τα υποκείμενα και την κοινότητα στην οποία ανήκουν, έχει μεγάλη πολιτισμική σημασία

⁴² Βλ. Ιερό Κοράνιο: 33:33-34.

⁴³ Η περιχαράκωση της Λυγαριάς και των άλλων Πομάκιων χωριών, από φυσικά όρια, δημιούργησε κατά το παρελθόν τις προϋποθέσεις για μια κλειστή, αυτάρκη και ενδογαμική κοινότητα. Σήμερα που υπάρχει η δυνατότητα της υπέρβασης αυτών των φυσικών ορίων, συντελούνται μετακινήσεις, παραβίαση της ενδογαμίας, επιρροές από άλλες κοινότητες και αλλαγή στην ταυτότητα που πολλά κοινωνικά υποκείμενα φαντασιώνονται. Ο Θεόφιλος Βέικος, 1999, σελ. 32-33, αναφέρει: "Διαφορά και ταυτότητα πλέκονται διαλεκτικά, με το νόημα πως είναι αλληλένδετες μέσα στα πράγματα.... Η σχέση αυτή δείχνει πως ο οριοθετημένος τόπος χάνει το φυσικό του χαρακτήρα και συνακόλουθα τη συνηγορία της φύσης σαν φωνής της αλήθειας. Η ιδέα λοιπόν των φυσικών συνόρων ως αυθεντικών είναι αντιφατική: τίποτε το φυσικό δεν υπάρχει σε ταξινομήσεις πληθυσμών με εδαφικά όρια. Και η επιστήμη που ισχυρίζεται πως προσφέρει αντικειμενικά κριτήρια εθνικής ταυτότητας με βάση εδαφικά όρια, δεν κάνει άλλο παρά να καταγράφει συμβατικές πράξεις, που αντανακλούν ιστορικές καταστάσεις συσχετισμού δυνάμεων και όχι φυσικές καταστάσεις.»

⁴⁴ Για τη χρησιμοποίηση της τοπικότητας στην προσπάθεια δήλωσης μιας εθνικής ταυτότητας, βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, 1995, σελ. 94-96, και 2003, σελ. 84-96.

⁴⁵ Κάτι ανάλογο παρατήρησε η Μαρίνα Ιωσηφίδου, 1998, σελ. 438 και 468, όταν μελέτησε τη ζωή στα μοναστήρια.

και μάλιστα χαρακτηρίζεται από τις επιλογές της συγκεκριμένης κοινότητας.⁴⁶ Οι πρακτικές της, οι κανόνες που ρυθμίζουν την δράση των κοινωνικών υποκειμένων και οι συμπεριφορές τους ρυθμίζονται ή διευκολύνονται από τον δομημένο χώρο, ενώ όλη η κοινωνική οργάνωση αποτυπώνεται στην θέση, στον προσανατολισμό, στην πυκνότητα των κατοικιών του οικισμού, χαρακτηρίζοντας όλη την κοινότητα και τις ιδιαιτερότητές της. Παράλληλα, με έναν συμβολικό τρόπο, αποτυπώνεται και όλη η πολιτισμική και ιστορική πραγματικότητα του τόπου.⁴⁷

Αν δει κανείς την Λυγαριά χαρτογραφημένη, θα αντιληφθεί αμέσως την τοποθέτηση των σπιτιών, η οποία είναι προσανατολισμένη στην ανατολή και κάνει έναν κύκλο με ελαφριά απόκλιση στις άκρες προς τα έξω. Αυτό αποτελεί αποτέλεσμα κάποιων πρακτικών που καταρχήν έχουν τη βάση τους σε συγκεκριμένες ανάγκες ή κανόνες της κοινότητας. Η Λυγαριά είναι μουσουλμανικό χωριό με αυτάρκη αγροτική οικονομία κυρίως την εποχή που ο οικισμός οικοδομήθηκε. Έτσι ο προσανατολισμός του χωριού, η τοποθέτηση των οικημάτων και κάθε οικοδομήματος, η διαμόρφωση χώρου για δημιουργία νεκροταφείου, όλα αυτά, εξυπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς και έχουν οργανωθεί για την κάλυψή τους.⁴⁸

Όταν προσεύχονται οι μουσουλμάνοι επιβάλλεται να είναι πάντοτε στραμμένοι προς την ανατολή, γιατί προς τα εκεί βρίσκεται η ιερή τους πόλη η Μέκκα. Έτσι ο συγκεκριμένος προσανατολισμός μπορεί να συμβολίζει την πίστη όλης της κοινότητας, την ευσέβειά της αλλά και να εξυπηρετεί πρακτικότερους σκοπούς, όπως την υπόδειξη της ανατολής, πράγμα απολύτως αναγκαίο για έναν μουσουλμάνο, αναφορικά με την επιτέλεση της προσευχής.

Πέρα από αυτό και η γνώση λόγω αγροτικών ασχολιών, περί της ευεργετικότητας του πρωινού ήλιου και του ανατολικού προσανατολισμού, και η ταύτιση τους με την γη και την φύση, πιθανόν ώθησαν τους Λυγαριώτες, όταν αποφάσισαν να ιδρύσουν το χωριό, να εξαργυρώσουν την γνώση αυτή, τοποθετώντας το σε αυτήν τη θέση. Συνεπώς, όταν αποφάσισαν την εγκατάστασή τους σε ένα μόνιμο, μαζί με άλλους, χώρο, και απέρριψαν τις εβδομαδιαίες μετακινήσεις, φρόντισαν να οικοδομήσουν τις κατοικίες τους σε αυτήν την συγκεκριμένη διάταξη.⁴⁹

Όπως επιβάλλεται για την θέση ενός εκκλησιαστικού χώρου, η οικοδόμηση του τζαμιού σε σημείο απέναντι από την πλατεία, αρκούντως κεντρικό, υπογραμμίζει σαφώς τη μουσουλμανική πίστη των κοινωνικών υποκειμένων. Το τζαμί βρίσκεται

⁴⁶ Για την ανθρωπολογία του χώρου ενδεικτικά αναφέρω Άλκη Κυριακίδου Νέστορος, 1989, Βασίλης Νιτσιάκος, 2003, Γιαννακόπουλος, Κ., – Γιαννιτσιώτης, Γ., 2010. Ενώ για την επίδραση που άσκησαν στην «χωρική στροφή» της ανθρωπολογίας, βλ. Henri Lefebvre, 1991 και Doreen Massey, 2005.

⁴⁷ Βλ. Κορνηλία Ζαρκιά, 1992.

⁴⁸ Για την διαφορετικότητα της κάθε παραδοσιακής κοινότητας και τον τρόπο που οι δραστηριότητες της κάθε μιας εγγράφονται στον χώρο, βλ. Άλκη Κυριακίδου Νέστορος, 1989, σελ. 49-52.

⁴⁹ Βλ. Κορνηλία Ζαρκιά, 1992, σελ. 77, όπου η συγγραφέας αναφέρει: «...αρκετοί συγγραφείς ενδιαφέρθηκαν για την εφαρμογή των σημείων του ορίζοντα στον προσανατολισμό της κατοικίας ή του χωριού, αλλά και για το ρόλο τους στις τελετουργίες. Η αναφορά (εννοεί των εθνολόγων) στα σημεία του ορίζοντα είναι συνάρτηση των ιδιαίτερων “μαγικών” και συμβολικών ιδιοτήτων του Βορρά και του Νότου, της Ανατολής και της Δύσης, χωρίς να αποκλείεται και η γνώση των φυσικών ιδιοτήτων του προσανατολισμού, έτσι όπως και σήμερα χρησιμοποιούνται για λόγους υγιεινής και εξοικονόμησης ενέργειας.»

επίσης απέναντι από τα καφενεία της πλατείας και αυτό λειτουργεί ενισχυτικά στην προσέλευση των ανδρών για την επιτέλεση της προσευχής. Από την άλλη, εξυπηρετεί και μian άλλη ανάγκη των Λυγαριωτών. Εάν το τζαμί βρισκόταν ακριβώς στην πλατεία του χωριού, θα δημιουργούσε στις γυναίκες πρόβλημα πρόσβασης σ' αυτό, αφού στην πλατεία λόγω των καφενείων θα δυσκολεύονταν να προσέρχονται.⁵⁰

Το σχήμα του οικισμού διευκολύνει κάθε κοινωνική πρακτική. Στην γαμήλια πορεία και στην συνοδεία όσων φεύγουν για την Μέκκα, δίνεται η δυνατότητα στα υποκείμενα να επιστρέψουν από διαφορετικό δρόμο. Ακόμη και στην περίπτωση τελετών εξαγνισμού του χωριού από αρρώστια, οπότε ανάβουν φωτιές και περνούν από πάνω άνθρωποι και ζώα, οι έξοδοι του χωριού, όπου και γίνεται η τελετουργία, είναι δύο και αυτό εξασφαλίζει ευκολότερα τον εξαγνισμό.⁵¹

Η δόμηση του χωριού σε κυκλική μορφή με τον προσανατολισμό των σπιτιών προς το εσωτερικό του χωριού, φαίνεται να δηλώνει καταρχήν την εσωτερικότητα της κοινότητας, εκφράζοντας έτσι την πρακτική της να οργανώνει όλη την δράση στο μέσα. Αυτό αφορά είτε την οργάνωση του χώρου σε σχέση με την τοποθέτηση των σπιτιών, είτε αφορά την διαίρεση του χώρου σε σχέση με τα κοινωνικά υποκείμενα, είτε αφορά την παρουσία τους, κυρίως των γυναικών, σ' αυτόν τον χώρο.

Έχοντας όμως υπόψιν του κάποιος την εσωτερικότητα που χαρακτηρίζει την συμπεριφορά των γυναικών και το γεγονός πως η δράση των ανδρών κυρίως διαμείβεται στο έξω, τότε εύλογα οδηγείται στην διαπίστωση πως ο τρόπος που δομήθηκε ο οικισμός οργανώθηκε με βάση το πρότυπο συμπεριφοράς των γυναικών και όχι των ανδρών οι οποίοι είναι φαινομενικά κυρίαρχοι και ιεραρχικά ανώτεροι. Το σχήμα του χωριού, πέρα από την εσωτερικότητα της ίδιας της κοινότητας, αποτυπώνει τις πρακτικές, την συμπεριφορά και κυρίως την δράση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας, που είναι οι γυναίκες. Έτσι ο κλειστός αυτός οικιστικός σχηματισμός αποτυπώνει την κυρίαρχη κοινωνική κατηγορία η οποία είναι οι γυναίκες, καθώς η συμπεριφορά τους ταυτίζεται με, και ταυτοποιεί, όλη την κοινότητα. Η εσωτερικότητα της κοινότητας εξαρτάται και ρυθμίζεται, όπως φαίνεται, από την εσωτερικότητα των γυναικών και το γεγονός αυτό καταξιώνει το γυναικείο πρότυπο συμπεριφοράς περισσότερο από το ανδρικό.

8. Το τζαμί

Το τζαμί της Λυγαριάς, όπως και τα περισσότερα τζαμιά, αποτελείται από δύο μέρη, τον χώρο της προσευχής και τον μιναρέ, από όπου ο μουεζίνης καλεί τον κόσμο για την επιτέλεση της προσευχής. Ο μιναρές είναι ένας ψηλός πύργος με μια σκάλα στο

⁵⁰ Για τον κόσμο του καφενείου, την διάκριση του χώρου σε σχέση με αυτό, τον αποκλεισμό των γυναικών από τον συγκεκριμένο χώρο, τον συμποσιασμό των ανδρών, βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1992, σελ. 213-223.

⁵¹ Είναι πολύ γνωστή η πρακτική της περιχάραξης του χωριού με διάφορους τρόπους, σε περίπτωση εκδήλωσης ασθένειας σε ανθρώπους και ζώα. Σε πολλές χριστιανικές περιοχές, το έθιμο έχει ενσωματώσει χριστιανικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα αναφέρει ο Μ. Γ. Μερakλής, 1983, σελ. 54. Βλ. επίσης Βασίλης Νιτσιάκος, 1991, σελ. 15-37 και 2003, σελ. 93, Λαγόπουλος, Αλέξανδρος-Φ., 2000 και 2006.

εσωτερικό του και πρέπει να αποτελεί το υψηλότερο κτίσμα του χωριού. Συμβολίζει την προσπάθεια του ανθρώπου να επικοινωνήσει με τον Θεό και να τον δοξάσει, να δημιουργήσει κάτι αντάξιο του μεγαλείου του. Αν για κάποιο λόγο οι Πομάκοι χρειαστεί να επέμβουν στον μινιρέ, τότε τον κτίζουν ακόμη ψηλότερο. Το ίδιο έγινε και στην Λυγαριά, όταν τον ξαναέχτισαν, επειδή οι Βούλγαροι τον είχαν γκρεμίσει, όταν μετέτρεψαν το τζαμί σε εκκλησία.

Πέρα από τον συμβολισμό του, ο μινιρές εξυπηρετεί και πρακτικούς σκοπούς. Ο μουεζίνης που ανεβαίνει για να καλέσει τους πιστούς για προσευχή, πρέπει να ακούγεται σε όλη την κοινότητα, πράγμα στο οποίο τον βοηθεί το ύψος του μινιρέ. Η αλήθεια είναι πως τώρα πλέον δεν χρειάζεται να ανέβει κάποιος και να φωνάξει από τόσο ψηλά γιατί υπάρχουν μεγάφωνα και σε μεγάλη ένταση μάλιστα, που βοηθούν τον μουεζίνη να ακουστεί πολύ μακριά.

Το κυρίως τζαμί είναι μια μεγάλη ενιαία αίθουσα, στρωμένη με χαλιά και έχει προσανατολισμό στην ανατολή. Η είσοδος του τζαμιού βρίσκεται στην δύση. Στην νότια πλευρά βρίσκεται ένα αναλόγιο με τρία σκαλιά, το *houtbe* ή *minber*. Εκεί κατά την μεσημεριανή προσευχή της Παρασκευής, ανεβαίνει ο ιμάμης ή όποιος χότζας κάνει το κήρυγμα. Από το *houtbe* γίνεται επίσης το κήρυγμα στα Μπαϊράμια. Αντιθέτως το κήρυγμα καθ' όλη την διάρκεια του Ραμαζανιού, γίνεται από ένα χαμηλότερο κατά ένα σκαλί αναλόγιο που βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του τζαμιού και λέγεται *kiourshie*. Στην ανατολική μεριά του βρίσκεται το πιο ιερό μέρος του, το *mihramb*. Είναι μια κόγχη επενδυμένη με ξύλο, πάνω στην οποία είναι ζωγραφισμένα αραβουργήματα. Απέναντι στο *mihramb* στέκονται όσοι συμμετέχουν στην προσευχή, και με προεξάρχοντα τον ιμάμη, προσεύχονται. Στους τοίχους υπάρχουν ζωγραφισμένα αποσπάσματα από το Ιερό Κοράνιο. Υπάρχουν επίσης αποσπάσματα από το Ιερό Κοράνιο κρεμασμένα σε κάδρο. Μέσα στο τζαμί μπορεί κανείς να βρει κομπολόγια, τα οποία χρησιμοποιούνται στην προσευχή. Το τζαμί στην Λυγαριά έχει γυναικωνίτη, ο οποίος βρίσκεται στην πίσω πλευρά του, σε όροφο. Επειδή όμως είναι ένα μικρό τζαμί, δεν χωράει μαζί με τους άνδρες και τις γυναίκες, οι οποίες το επισκέπτονται πολύ σπάνια.

Το τζαμί είναι πολύ καθαρό και φροντίζει γι' αυτό μονίμως κάποιος. Όπως και στα σπίτια, απαγορεύεται να μπει κανείς με παπούτσια, τα οποία βγάζουν σε έναν ειδικό χώρο έξω από το τζαμί. Εκεί υπάρχουν βρύσες για να πάρουν απτές όσοι θα προσευχηθούν. Στην προσευχή συμμετέχουν μόνο άνδρες. Το τζαμί είναι ιδιαίτερα φροντισμένο και στο εσωτερικό του και στον περιβάλλοντα χώρο του. Εκεί, πέρα από τις θρησκευτικές τελετές, πραγματοποιούνται και άλλες εκδηλώσεις όπως η προσφορά του φαγητού στους άνδρες κατά την διάρκεια μεβλούτ (μνημοσύνου).

9. Η Κατοικία

Είναι γεγονός πως η δόμηση των κατοικιών είναι οργανωμένη με βάση τις ανάγκες της οικογένειας.⁵² Τα σπίτια στην Λυγαριά, ακόμη και όσα ανεγείρονται σήμερα

⁵² Βλ. Μάρω Ρούκουνη Γιαννοπούλου, 1983, σελ. 192, όπου η συγγραφέας αναφέρεται στην αιτία του σχήματος των κατοικιών στους παραδοσιακούς οικισμούς: «Τίποτε από όσα μπορεί κανείς να

παρά τις καινοτομίες, ακολουθούν βασικές αρχές δόμησης οι οποίες ταυτίζονται με τον τρόπο που επιβάλλει η παράδοση. Η διατήρηση της παραδοσιακής κατοικίας οφείλεται στην δομή της οικογένειας, στις οικονομικές δραστηριότητες ανδρών και γυναικών, στις αγροτικές ασχολίες τους, στην έστω περιορισμένη πλέον αυτάρκεια της κοινότητας.⁵³

Παλαιότερα οι τοίχοι των σπιτιών φτιάχνονταν από ξύλα, πέτρες και λάσπη, ενώ οι στέγες από πέτρινες πλάκες και όχι από κεραμίδια. Όλα αυτά τα υλικά τα προμηθεύονταν από την γύρω περιοχή.⁵⁴ Το ισόγειο ήταν κατασκευασμένο από πέτρα, ενώ ο πρώτος όροφος από τσατμά, κατά το τυπικό της βαλκανικής αρχιτεκτονικής που απαντάται και στην Ελλάδα και στην Μικρά Ασία. Σήμερα παρά τις προφανείς ομοιότητές τους με τα παλιά, τα καινούργια σπίτια οικοδομούνται με σύγχρονα υλικά και στην στέγη τα κεραμίδια έχουν αντικαταστήσει τις πλάκες.

Τα σπίτια δεν έχουν αυλή και μπροστά από την κύρια είσοδο της κάθε κατοικίας, βρίσκεται ο δρόμος που οδηγεί στο διπλανό σπίτι. Η τυπική κατοικία είναι δομημένη σε δύο ορόφους, ενώ υπάρχει και υπόγειο.⁵⁵ Όλο το κάτω μέρος του σπιτιού το οποίο λέγεται *dnor*, χωρίζεται σε διάφορα δωμάτια, τα οποία χρησιμοποιούνται ως αποθηκευτικοί χώροι για τα χόρτα που αποτελούν την τροφή των ζώων για τον χειμώνα, και για την κοπριά που χρησιμοποιείται στα χωράφια την άνοιξη. Σε ένα κομμάτι του ίδιου επίσης χώρου, το οποίο λέγεται *rojnik* μαντρώνουν τα πρόβατα. Κάτω από το *dnor*, φτιάχνουν υπόγειο που χρησιμεύει στην αποθήκευση των καπνών κατά τον χρόνο που απαιτείται για το μαλάκωμά τους. Το υπόγειο αυτό ονομάζεται *koujouja*. Από το ισόγειο ανεβαίνουν στον πρώτο όροφο με την *skala*, η οποία στην κορυφή της ασφαλίζει με το *kerente*, μια πόρτα επικλινή, που απομονώνει το κάτω μέρος του σπιτιού από τον επάνω όροφο. Μπροστά στην σκάλα, στο ισόγειο, βγάζουν τα παπούτσια όσοι πρόκειται να μπουν στο σπίτι, οριοθετώντας έτσι, με την συγκεκριμένη θρησκευτική συμπεριφορά, τον χώρο που αποτελεί την κατοικία.

Στο κυρίως σπίτι υπάρχει το σαλόνι, που λέγεται *odar* ή *odra*. Υπάρχουν επίσης τα δωμάτια, που λέγονται *odoye*. Τα δωμάτια είναι είτε κρεβατοκάμαρες, *jetakodasu*, είτε καθιστικό, *oturmaodasu*. Όμως πολλές φορές, όταν τα μέλη της οικογένειας είναι

συναντήσει σ' ένα παραδοσιακό οικισμό δεν έχει γίνει χωρίς να υπάρχει μια συγκεκριμένη αιτία, ακόμα και το πιο περίεργο σχήμα, ακόμα και η πιο περίεργη μορφή. Η πολυχρησιμοποιημένη στις μέρες μας έννοια του ωραίου δεν έχει καμμία απολύτως θέση στις κατασκευαστικές αναζητήσεις των μαστόρων της εποχής, πολύ δε περισσότερο το περιττό και το διακοσμητικό. Η αισθητική ποιότητα δε δημιουργείται ειδικά για κάθε σπίτι: είναι παραδοσιακή και κληρονομείται από γενιά σε γενιά. Όλα αυτά στοιχειοθετούν τον ορθολογισμό στην κατασκευή, την απλούστευση των μορφών, τη λιτότητα, την αφαίρεση, την απόρριψη των περιττών διακοσμητικών στοιχείων, την εφευρετικότητα και την εξάντληση των δυνατοτήτων των υλικών.» Το ζήτημα ασφαλώς που τίθεται εδώ είναι τι πρέπει και μπορεί να οριστεί ως παραδοσιακός οικισμός. Ισχύουν τα ίδια δεδομένα για τους παραδοσιακούς οικισμούς σε αγροτικές και σε αστικοποιημένες περιοχές;

⁵³ Βλ. Βάνα Τεντοκάλλη, 1989, σελ. 85-93, για την κατοικία στην Οργάνη.

⁵⁴ Βλ. Μάρω Γιαννοπούλου Ρούκουνη, 1983, σελ. 194, όπου η συγγραφέας αναφέρεται στα υλικά δομής για την κατασκευή της τυπικής πομάκινης κατοικίας.

⁵⁵ Βλ. Μάρω Γιαννοπούλου Ρούκουνη, 1982, σελ. 210, για τους λόγους που τα πομάκινα σπίτια οικοδομούνται σε πάνω από έναν ορόφους: «Η μεγάλη κλίση του εδάφους, η έλλειψη πλατωμάτων, η λιγοστή καλλιεργήσιμη γη, ο διασκορπισμένος κλήρος, ευνοούν τη δημιουργία επιπέδων, εξαφανίζουν την αυλή και περιορίζουν την καλυπτόμενη επιφάνεια της κατοικίας που αναγκαστικά αυξάνει σε ύψος και αποκτά δύο τουλάχιστον ορόφους. Άνθρωποι και ζώα στεγάζονται μέσα στο ίδιο κέλυφος και κατανέμονται σε επίπεδα».

αρκετά, κάποιιοι κοιμούνται και στο καθιστικό σε στρωσίδια που στρώνουν στο πάτωμα. Εξάλλου σε πολλές περιπτώσεις οι Λυγαριώτες κοιμούνται στο πάτωμα, ακόμη και όταν δεν υπάρχει προφανής λόγος. Πολλά αντρόγυνα το χειμώνα στρώνουν κάτω στο oturmaodasu, όπου καίει η σόμπα και είναι ζεστά. Το ίδιο γίνεται σε πολλές περιπτώσεις και με τα παιδιά τους. Γενικά τα κρεβάτια ή τα μπαουλοντίβανα δεν είναι τόσο πολλά, ώστε να αντιστοιχούν σε όλα τα μέλη μιας πολυμελούς συνήθως οικογένειας της Λυγαριάς. Σε κάποια από τα σπίτια όμως των νέων ζευγαριών παρατήρησα μια διαφοροποίηση, δηλαδή τα παιδιά έχουν διαφορετικό δωμάτιο από τους γονείς και ο καθένας το κρεβάτι του.

Η κουζίνα λέγεται knouđjak. Εκεί παρασκευάζονται τα γεύματα, όμως δεν αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο του σπιτιού στον οποίο γευματίζουν. Άλλες οικογένειες γευματίζουν στην κουζίνα και άλλες στο oturmaodasu και για την κάθε επιλογή, ρόλο παίζει η έκταση των δωματίων.⁵⁶ Τα παλιά σπίτια έχουν όλα τζάκι, στο οποίο έψηναν το φαγητό τους. Σήμερα ψήνουν μόνο συγκεκριμένα φαγητά, κυρίως τις πίτες που παρασκευάζουν οι Λυγαριώτισσες. Τα σύγχρονα σπίτια είναι εξοπλισμένα με ηλεκτρικές κουζίνες και έτσι έχουν απορρίψει εντελώς τα τζάκια.

Τα παράθυρα λέγονται pentjer. Τα πομάκικα σπίτια έχουν αρκετά παράθυρα, τα οποία είναι εμφανή λόγω και της διαρρύθμισης του σπιτιού καθώς είναι εκτενές. Υπάρχουν και πολλά εσωτερικά παράθυρα που βλέπουν σε ένα είδος λιακωτού, το οποίο προκύπτει από την προσθήκη δωματίων στο υπάρχον σπίτι λόγω αναγκών της οικογένειας και απαιτήσεων χώρου.⁵⁷ Ακόμη τα παράθυρα ανοίγονται σε μικρό ύψος από το πάτωμα, καθώς σ' αυτό οργανώνονται όλες οι ασχολίες της οικογένειας. Είτε εργάζονται είτε ξεκουράζονται, οι Λυγαριώτες συνήθως κάθονται κάτω και σπάνια στους καναπέδες που βρίσκονται ακόμη και δίπλα τους.

Μάλιστα, κάθονται συνήθως στο πάτωμα οι Λυγαριώτες, ακόμη κι όταν βρίσκονται στο ođar, παρόλο που εκεί η επίπλωση είναι πλήρης. Υπάρχουν συνήθως δύο μπαουλοντίβανα, τα οποία χρησιμοποιούνται και ως χώροι αποθήκευσης πραγμάτων, ένα σύνθετο έπιπλο, η τηλεόραση και η ξυλόσομπα. Όταν έρχονται επισκέπτες στο σπίτι, οι περισσότεροι κάθονται στο πάτωμα, και μάλλον το προτιμούν. Τρώνε στο πάτωμα, πάνω σε ένα τραπεζομάντηλο.

⁵⁶ Βλ. Βάνα Τεντοκάλλη, όπ. π., για την κουζίνα και τις λειτουργίες της στην Οργάνη. Η συγγραφέας αναφέρει την κουζίνα ως τον γυναικείο εκείνο χώρο, στον οποίο οι γυναίκες επιτυγχάνουν την ιδιωτικότητά τους, αποκλείουν όσους θέλουν από την είσοδο σ' αυτήν αλλά και δεν αντιλαμβάνονται την αξία της εργασίας που πραγματοποιείται μέσα σ' αυτήν

⁵⁷ Βλ. Μάρω Γιαννοπούλου Ρούκουνη, 1983, σελ. 192-194. Η συγγραφέας μιλώντας για τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κατοικίας, αναφέρεται στην αρχή της προσθετικότητας: «Άλλο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής κατοικίας είναι η προσθετική της ικανότητα, η μη εξειδικευμένη ανοικτή διάταξή της, που είναι τόσο διαφορετική απ' την κλειστή τελειωμένη μορφή που χαρακτηρίζει τα περισσότερα έργα της επίσημης αρχιτεκτονικής. Χάρη σ' αυτήν ακριβώς την ιδιότητα κατορθώνουν τα κτίσματα να δέχονται αλλαγές και προσθήκες που οπτικά και εννοιολογικά θα κατάστρεφαν ένα έργο μνημειακής αρχιτεκτονικής. Μόνο εκεί όπου οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες αντανακλούν σχέσεις και δομές συμπαγέστερες, μέσα από κάποια οικονομική ευμάρεια που αντέχει στον χρόνο, τα κτίσματα είναι τελειωμένα σα μορφή και δέχονται δυσκολότερα προσθήκες»

10. Το φύλο στην διαχείριση της κατοικίας

Ο χώρος μέσα στα δωμάτια είναι καθαρός, καθώς δεν μπαίνουν μέσα στα σπίτια με παπούτσια, με σκοπό την προστασία του ως χώρου προσευχής, από την βρωμιά του έξω, ακριβώς όπως γίνεται με τον εσωτερικό χώρο του τζαμιού. Το μέσα στην Λυγαριά ταυτίζεται με το καθαρό και το έξω με το βρώμικο και έτσι η αντίθεση του μέσα με το έξω παίρνει την μορφή: μέσα = καθαρό vs βρώμικο = έξω. Κατά συνέπεια ο χώρος στην Λυγαριά χωρίζεται πέρα από την κλασική διάκριση⁵⁸ του μέσα vs έξω, στην δομική για την λειτουργία της κοινότητας, διάκριση: καθαρός χώρος vs βρώμικος χώρος. Ο δυϊσμός αυτού του είδους του χώρου, μπορεί να ταυτιστεί ή έστω να αντιστοιχηθεί με τον δυϊσμό των δύο φύλων, καθόσον στον κάθε έναν από τους δύο χώρο, εντοπίζεται το μέγιστο μέρος της δράσης του καθενός φύλου.

Η δράση των ανδρών κατά σχεδόν αποκλειστικό τρόπο πραγματοποιείται στον δημόσιο χώρο, στον δρόμο, στο καφενείο ή στο τζαμί, ενώ των γυναικών σχεδόν εξολοκλήρου στον ιδιωτικό χώρο των σπιτιών. Στην Λυγαριά όμως ο ιδιωτικός χώρος δεν ταυτίζεται απόλυτα με το μέσα και ο δημόσιος με το έξω. Το εσωτερικό του τζαμιού για παράδειγμα αποτελεί έναν δημόσιο χώρο ο οποίος όμως έχει τις ιδιότητες του χώρου μέσα, όπως είναι το εσωτερικό των σπιτιών. Αποτελεί έναν καθαρό χώρο, όπου άνδρες και γυναίκες εισέρχονται με την ίδια και περισσότερη φροντίδα από ό,τι στο σπίτι τους. Βγάζουν τα παπούτσια τους και έχουν ήδη απτές όπως πριν από την προσευχή στο σπίτι. Το τζαμί αποτελεί χώρο προσευχής αποκλειστικά σχεδόν των ανδρών, οι οποίοι συγκεντρώνονται εκεί για να επιτελέσουν κάθε μια από τις πέντε προσευχές της ημέρας. Κατά την μεσημεριανή προσευχή της Παρασκευής, της ιερότερης μέρας της εβδομάδας για τους μουσουλμάνους, συγκεντρώνονται πάρα πολλοί άνδρες στο τζαμί και αυτό αποτελεί μια σημαντική πρακτική, η οποία αναφέρεται στην συμπεριφορά των ανδρών και αποτελεί μέρος των κανονιστικών ρυθμίσεων της κοινότητας που αφορά αυτούς.

Οι γυναίκες προσεύχονται μόνο στο σπίτι τους ακόμη και κατά την διάρκεια του Ραμαζανιού, οπότε και επιτελείται η εκτενής προσευχή (teravi namaz) μετά την κατάλυση της νηστείας. Η πρακτική αυτή καταδεικνύει την διάκριση των χώρων κατά φύλα και την παραμονή των γυναικών στο σπίτι, ακόμη και στην περίπτωση της επιτέλεσης μιας δημόσιας πράξης, όπως είναι η κοινή προσευχή με την παρουσία χότζα και μουεζίνη.

Έτσι με την κοινωνική αυτή πρακτική ο οικιακός χώρος στην Λυγαριά προστατεύεται από ό,τι το «έξω» απειλεί: δηλαδή την έλλειψη καθαριότητας και καθαρότητας.

Στην Λυγαριά ο καθαρός χώρος είναι ο χώρος των γυναικών⁵⁹ ενώ ο βρώμικος χώρος είναι ο χώρος των ανδρών.⁶⁰ Βέβαια το τζαμί που αποτελεί χώρο κυρίως της

⁵⁸ Για την διάσταση του ανοικτού vs κλειστού, ενδεικτικά αναφέρω: Ernestine Friedl, 1962, Juliet du Boulay, 1974.

⁵⁹ Jill Dubisch, 1986, σελ. 195-214, όπου η συγγραφέας αναφέρει τον κόσμο των γυναικών ως τον κόσμο της ευταξίας, και τον αντιδιαστέλλει με τον έξω κόσμο.

ανδρικής συνάθροισης, είναι κι αυτός καθαρός όμως εμπίπτει στην διάκριση η οποία αφορά την αντίθεση του μέσα vs έξω, εφόσον το τζαμί ως χώρος μέσα είναι καθαρός και όχι ως χώρος όπου εντοπίζεται η δράση των ανδρών. Εξάλλου δεν αποκλείεται η παρουσία των γυναικών σ' αυτό, αντίθετα κάποιες φορές τον χρόνο πραγματοποιείται. Το τζαμί αποτελεί το εναλλακτικό μέσα των ανδρών, το οποίο εκτός από το γεγονός ότι είναι χώρος προσευχής, δίνει την δυνατότητα επιτέλεσης συγκεκριμένων θρησκευτικών υποχρεώσεων, όπως τα μεβλούτ (μνημόσυνα) και τα καντήλια τα οποία αφορούν την ανάπαυση των ψυχών. Σε αυτές τις θρησκευτικού χαρακτήρα εκδηλώσεις, το φαγητό στους άνδρες προσφέρεται από τους συγγενείς στο τζαμί, ενώ στις γυναίκες προσφέρεται στο σπίτι, μετά την προτελευταία προσευχή. Οι άνδρες δεν μπορούν να συμμετάσχουν στις θρησκευτικές αυτές εκδηλώσεις, γιατί εκεί βρίσκονται οι γυναίκες, πράγμα βεβαίως που αποκλείει την ταυτόχρονη παρουσία τους στο σπίτι.⁶¹ Ως εκ τούτου, ο μόνος μέσα χώρος, στον οποίο υπάρχει η δυνατότητα να γίνουν αυτές οι επιτελέσεις, είναι το τζαμί.

Συνεπώς, εφόσον αυτό συμβαίνει, ο χώρος του τζαμιού, ως χώρος λατρείας, χρειάζεται να είναι καθαρός και αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από το γεγονός της συνεχούς παρουσίας των ανδρών σ' αυτό. Η πραγματικότητα αυτή μάλλον μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ναι μεν ο χώρος των γυναικών είναι ο χώρος της καθαριότητας για τον οποίο ευθύνονται οι ίδιες, ο χώρος όμως των ανδρών ο οποίος είναι ο έξω χώρος, ο οποίος είναι βρώμικος, δεν είναι κάτι για το οποίο ευθύνονται οι άνδρες. Απεναντίας το γεγονός της παρουσίας των ανδρών έξω αποτελεί μια πραγματικότητα, την οποία η ίδια η δομή και οι κανόνες της κοινότητας την επιβάλλει, εφόσον η διαπραγμάτευση κάθε αξίας πραγματοποιείται εκεί, και οι άνδρες φέρονται ως οι κύριοι φορείς της.

11. Το δημόσιο vs ιδιωτικό και οι εννοιολογήσεις τους

Στην Λυγαριά οι κανονιστικές ρυθμίσεις που καθορίζουν την συμπεριφορά ανδρών και γυναικών, ταυτίζονται με τον χώρο και τον οριοθετούν απόλυτα, διαχωρίζοντάς τον με κριτήριο το φύλο. Η θρησκεία μαζί με τη λαϊκή παράδοση καθορίζουν έναν κώδικα τιμής για τους άνδρες ελαστικό, σε πολλές περιπτώσεις, και η παραβίασή του από αυτούς δεν εγείρει αυστηρές κυρώσεις από την κοινότητα. Η ίδια κοινότητα όμως, καθορίζει έναν άλλο κώδικα τιμής για τις γυναίκες, πολύ αυστηρότερο, δομημένο πάνω σε πολλούς κανόνες και απαγορεύσεις που στόχο έχουν καταρχήν μέσα από τον συμβολισμό τους, τον περιορισμό της δράσης των γυναικών.

Η διάκριση ιδιωτικό vs δημόσιο αποτελεί για όλους τους Πομάκους μια κοινωνική δραστηριότητα και όχι το αποκύημα της προσπάθειας του μελετητή για αναπαραγωγή της ως ευρωκεντρικής διάκριση και ως εκ τούτου μια αναγκαιότητα

⁶⁰ Βλ. Julie Marcus, 1992, σελ. 150, όπου η συγγραφέας αναφέρει: «ο κανόνας της καθαριότητας – αγνότητας είναι δομημένος και οργανωμένος στην βάση του φύλου και συντηρεί τον διαχωρισμό του χώρου σε ανδρικό και γυναικείο».

⁶¹ Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1992, σελ. 213, για τον διαχωρισμό των φύλων στον χώρο και στις δραστηριότητες, όταν μιλάει για τον κόσμο του καφενείου.

στην ερμηνεία αυτής της κοινότητας στην άκρη της Ευρώπης. Ο ερευνητής παρατηρεί σημαντικότερες διαφορές από αντίστοιχους διαχωρισμούς σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές, σε ό,τι αφορά την εννοιολόγηση του χώρου, ανδρικού και γυναικείου από τις ιθαγενείς αντιλήψεις, την αιτία και την ουσία του διαχωρισμού του δημόσιου από το ιδιωτικό. Η ίδια η δομή της κάθε πομακικής κοινότητας ως μουσουλμανικής, επιβάλλει κανόνες και συμπεριφορές που στηρίζονται σε αυτήν την διάκριση.⁶² Η κοινότητα της Λυγαριάς επιπλέον, στηρίζεται σε αυτόν το διαχωρισμό και τον ενσωματώνει σε κάθε πρακτική της, από την ένδυση μέχρι την οργάνωση του χώρου και τον προσανατολισμό ακόμη του χωριού, με έναν τρόπο απόλυτο και αυστηρό, σε βαθμό που να διαχωρίζει τον εαυτό της ακόμη και από τις διπλανές της κοινότητες.⁶³

Στην Λυγαριά ο διαχωρισμός του δημόσιου από το ιδιωτικό αποτελεί βασικό δομικό στοιχείο. Οι γυναίκες δεν έχουν πρόσβαση στον δημόσιο χώρο ποτέ, ούτε σε περιπτώσεις γιορτών.⁶⁴ Δεν υπάρχει δημόσιος χώρος στην Λυγαριά, ο οποίος να θεωρείται γυναικείος και η παρουσία γυναικών σ' αυτόν γίνεται κατ' οικονομία και με παραχώρηση. Αντιστοίχως συμβαίνει το ίδιο για τους άνδρες σε ό,τι αφορά τον ιδιωτικό χώρο, τον οικιακό. Ο οικιακός χώρος είναι γυναικείος⁶⁵ και πρόσβαση σ' αυτόν έχουν οι άνδρες μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις, οπότε υπάρχει και διατάραξη της φυσικής τάξης και ισορροπίας, όπως είναι ο γάμος και η κηδεία. Συνεπώς στην Λυγαριά δεν ανοίγει ποτέ το σπίτι και σε καμία περίπτωση δε γίνεται δημόσιο. Αντίστοιχα ούτε στον δημόσιο χώρο μπορούν να βρεθούν οι γυναίκες, με την έννοια της νόμιμης παρουσίας τους εκεί, όπως για παράδειγμα στο καφενείο, όπου δεν παρευρίσκεται καμία γυναίκα ακόμη και αν η επιχείρηση είναι οικογενειακή. Μόνο στην περίπτωση του γάμου, οπότε πάλι υπάρχει μια μη ομαλή κατάσταση για τα κοινωνικά υποκείμενα, τότε οι γυναίκες παρευρίσκονται στον δημόσιο χώρο, υποκείμενες σε πρακτικές της κοινότητας. Σε άλλη περίπτωση, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της συγκέντρωσης και των δύο φύλων στο τζαμί, (πράγμα το οποίο είναι εξαιρετικά σπάνιο) κατά την διάρκεια μιας τελετουργίας, οι γυναίκες συγκεντρώνονται στον γυναικωνίτη, σε ξεχωριστό δηλαδή χώρο, χωρίς οι άνδρες να έχουν τη δυνατότητα οπτικής επαφής με αυτές.

Η διάκριση του μέσα vs έξω και του ανοικτό vs κλειστό αποτελεί πρακτική της κοινότητας όχι μόνο σε σχέση με την συμπεριφορά των υποκειμένων αλλά κυριαρχεί και στην ρητορική που τα υποκείμενα αναπτύσσουν για μείζονος ή ήσσονος σημασίας θέματα. Από την πρώτη στιγμή της συνάντησης με τα κοινωνικά υποκείμενα, ο ερευνητής αντιλαμβάνεται πως η Λυγαριά αποτελεί έναν χώρο αντιθέσεων με προεξάρχουσα την αντίθεση αυτή. Πολύ εύκολα αντιλαμβάνεται

⁶² Η Julie Marcus, 1992, σελ. 170, ισχυρίζεται πως ο διαχωρισμός μέσα vs έξω είναι αντανάκλαση των ευρωπαϊκών προτύπων παρά η ζωή των ανατολικών μεσογειακών λαών.

⁶³ Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1990, σελ. 363, για την πολιτισμική περιχαράκωση της εντοπιότητας, και όχι την ενσωμάτωση της τοπικής κοινωνίας στο ευρύτερο σύνολο.

⁶⁴ Η Ernestine Friedl, 1962 και η Jane Cowan, 1991, αναφέρουν ότι συμβαίνει το αντίθετο στα Βασιλικά και στο Σοχό, κοινότητες, τις οποίες μελέτησαν.

⁶⁵ Η Robinette Kennedy, 1986, σελ. 128-130, μιλάει για τις σχέσεις που συνάπτουν οι γυναίκες στην Κρήτη, μετά τον γάμο τους και οι οποίες σχέσεις παρέχουν σ' αυτές συναισθηματική κάλυψη.

κανείς πως ο χώρος είναι διαιρεμένος και στο κάθε κομμάτι κυρίαρχη είναι μια μερίδα υποκειμένων.

Ερευνώντας κανείς τον χώρο και τον τρόπο δράσης των γυναικών, μοιραία οδηγείται στην μελέτη και διερεύνηση των εντολών του Ιερού Κορανίου για την συμπεριφορά και την παρουσία των γυναικών στον μέσα και στον έξω χώρο. Το Ιερό Κοράνιο επιτάσσει έναν συγκεκριμένο τρόπο ένδυσης, ο οποίος κρατά τις γυναίκες περιορισμένες μέσα σε ένα μαύρο φαρδύ φόρεμα, το οποίο καλύπτει στο εσωτερικό του το σώμα, δίνοντάς του ταυτόχρονα ελευθερία κινήσεων και δημιουργώντας την εντύπωση πως οι γυναίκες βρίσκονται συνεχώς μέσα σε έναν οριοθετημένο χώρο. Το Ιερό Κοράνιο επιτάσσει επίσης την εγκατάσταση των γυναικών μέσα στον οικιακό χώρο και απαγορεύει την άσκοπη μετακίνησή τους έξω και μάλιστα χωρίς την άδεια αυτών που κυριαρχούν στον έξω χώρο.⁶⁶

Στην Λυγαριά ο ιδιωτικός χώρος γίνεται δημόσιος μόνο για τις γυναίκες, καθημερινά και όχι απαραίτητα τις γιορτές ή άλλες σημαντικές ημέρες. Εκεί διαμείβεται όλη η δράση, και εξαντλείται το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικότητας των γυναικών. Παράλληλα ο δημόσιος χώρος είναι χώρος ελέγχου των γυναικών και επιβολής της ιδιωτικότητας με την κάλυψη του σώματος από την ενδυμασία και την αποτροπή της έκφρασης λόγου, όπως επιβάλλουν οι ιεροί κανόνες.⁶⁷ Κατά συνέπεια το κλείσιμο των γυναικών, επεκτείνεται πέρα από τον ιδιωτικό χώρο, συντελείται και στον δημόσιο χώρο,⁶⁸ όπου οι γυναίκες οφείλουν να περιορίζουν τον εαυτό τους σε ένα νοητό, φαντασιακό «μέσα». Έτσι είναι αντεστραμμένοι οι χώροι για τις γυναίκες σε σχέση με την δράση η οποία διαμείβεται. Ο δημόσιος χώρος των ανδρών, σε ό,τι αφορά τις γυναίκες, ιδιωτικοποιείται, ενώ ο ιδιωτικός χώρος των γυναικών, είναι μονίμως δημόσιος γι' αυτές.

Όλες αυτές οι πρακτικές της κοινότητας κατακυρώνονται από κυρίαρχους θεολογικούς και κατ' επέκταση ιδεολογικούς κανόνες. Με βάση τις εντολές του Κορανίου και τις νουθεσίες των χοτζάδων καταρτίζεται ο θρησκευτικός κώδικας τιμής για άνδρες και γυναίκες. Οι γυναίκες δεν εμφανίζονται έξω από το σπίτι τους χωρίς τον μαύρο φερετζέ τους ο οποίος υποκαθιστά το «μέσα» του σπιτιού τους, το οποίο παραβιάζεται όταν οι γυναίκες βγαίνουν από αυτό. Έτσι περιβάλλονται μέσω του ρούχου σε ένα άλλο «μέσα», το οποίο διασφαλίζει την μη έκθεση στο έξω και την διατήρηση της τάξης σε ό,τι αφορά την συμπεριφορά των γυναικών. Στους άνδρες δεν επιβάλλονται κανονιστικές ρυθμίσεις που να αφορούν την ένδυσή τους σύμφωνα

⁶⁶ Στο Ιερό Κοράνιο, 33:33,34, προτρέπονται οι γυναίκες του Προφήτη να παραμένουν στα σπίτια τους και να μην κάνουν επίδειξη του εαυτού τους, όπως την εποχή της άγνοιας. Μέσω αυτών των γυναικών και των παροτρύνσεων σ' αυτές, όλες οι μουσουλμάνες καθοδηγούνται σε ανάλογη συμπεριφορά.

⁶⁷ Μια κυρίαρχη κανονιστική ρύθμιση, για την οποία μάλιστα επέμεναν ιδιαίτερα οι πληροφορήτριες και οι πληροφορητές μου, ήταν να μην ακουστεί η φωνή των γυναικών από ξένους άνδρες. Στην πραγματικότητα ήταν τόσο η ανησυχία και ο φόβος τους μήπως αδιαφορήσω για όσα μου έλεγαν, και έτσι διαπράξουν αμαρτία, που μου ζήτησαν να τους υποσχθώ πως δεν θα άφηναν κανέναν άνδρα να ακούσει καμία κασέτα με την φωνή των πληροφορητριών μου και είναι αλήθεια πως τήρησα την υπόσχεσή μου. Τελικά αποδείχτηκε πως οι ίδιοι οι Λυγαριώτες υπονόμειναν αυτή την ρητορική, εφόσον άφηναν τις γυναίκες τους να μιλούν σε ξένους άνδρες.

⁶⁸ Η Janice Boddy, 2006, σελ. 153 και 157, σημ. 19, αναφέρει πως οι γυναίκες στο Σουδάν θεωρούνται «περίκλειστες» ακόμη και έξω από το σπίτι τους.

με τα μουσουλμανικά πρότυπα, έτσι ώστε να μη σκανδαλίζονται οι γυναίκες. Μια τέτοια στρατηγική της κοινότητας θα επινοούνταν, εάν κινδύνευε η επιβίωσή της από την συμπεριφορά των γυναικών. Συνεπώς από ό,τι φαίνεται η κοινότητα διασφαλίζει εν τέλει την διατήρηση της τάξης στην συμπεριφορά των ανδρών, επιβάλλοντας στις γυναίκες μια τέτοια ενδυμασία, η οποία κρατά κλειστό το γυναικείο σώμα όταν βρίσκεται σε ανοικτό χώρο, προστατεύοντάς το. Τον ίδιο σκοπό έχει η κάλυψη του κεφαλιού με την μαντήλα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά το γεγονός πως σ' αυτήν την κοινωνία οι έννοιες «κλειστή», που έρχεται σε αντίθεση με το «ανοικτή», δεν αποτελούν άγνωστο διαχωρισμό για την κοινότητα, μια εις ερμηνεία ενός ερευνητή, αλλά αποτελούν ένα βασικό δομικό στοιχείο της. Χρησιμοποιούνται μέσα στην καθημερινότητα από τα ίδια τα υποκείμενα και αναπτύσσεται μια ρητορική γύρω από τους κανόνες που χαρακτηρίζουν τις συμπεριφορές των γυναικών. Κλειστή θεωρείται η γυναίκα που φορά μαντήλα και φερετζέ ή έστω μαντήλα και μαντώ, ενώ ανοικτή αυτή που τύνεται όπως οι χριστιανές.

Έτσι οι γυναίκες καλύπτοντας τον εαυτό τους με τον φερετζέ δεν προστατεύονται απλώς από την παραβίαση του ιδιωτικού τους χώρου από τους άνδρες. Αυτή η συμπεριφορά των γυναικών παρόλη την προσπάθεια παραποίησης της αποτελεί έναν σιωπηρό, άφωνο λόγο, δηλωτικό της φύσης της γυναίκας, ταυτόχρονα όμως δυναμικό, ισχυρό, που δίνει δυνατότητες στις γυναίκες να διαπραγματευτούν την ταυτότητα της κοινότητάς τους, ως αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης της δύναμής της μέσα στην κοινότητα. Το κλείσιμο των γυναικών είναι η δύναμή τους ενώ το άνοιγμά τους οδηγεί στην αποδυνάμωσή τους.⁶⁹

Ο καθορισμός του «μέσα» και του «έξω» στην Λυγαριά εξαρτάται από την κάθε κοινωνική πρακτική κατά την οποία διαπραγματεύονται την θέση τους και την συμπεριφορά τους οι γυναίκες. Ως εκ τούτου, το «έξω» μπορεί να βρίσκεται στην κατάργηση του φερετζέ, στον δρόμο έξω από το σπίτι, στην απομάκρυνση από το χωριό, στην απομάκρυνση από την Ξάνθη.⁷⁰

Εν τέλει η αντίστιξη μέσα vs έξω σχετίζεται με την συνέπεια προς τους θρησκευτικούς και κοινωνικούς κανόνες, με την τήρηση μιας θεολογικά και κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς, ώστε να διασφαλιστεί το γόητρο και η επιβίωση όλης της κοινότητας. Πέρα από αυτό όμως, ο διαχωρισμός του χώρου με βάση τα

⁶⁹ Η Nira Yuval Davis, 1997, σελ. 37, πραγματεύεται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο την υπόθεση του κλεισίματος των γυναικών. Υποστηρίζει πως οι ελεύθερες γυναίκες μπορεί να γίνουν αποδυναμωμένες, πως ο έλεγχός τους, ο οποίος πραγματοποιείται από τις γηραιότερες, συντελείται τελικά για να αναπαραχθούν τα έθνη βιολογικά, πολιτισμικά και συμβολικά.

⁷⁰ Στην Λυγαριά και η διαπραγμάτευση του έξω αποτελεί υπόθεση η οποία βρίσκεται σε διαρκή εκκρεμότητα. Οι γυναίκες για παράδειγμα επισκέπτονται το κοινοτικό κατάστημα για υποθέσεις της οικογένειάς τους, εφόσον ο σύζυγός τους λείπει. Αντιθέτως μια πληροφορήτρια δεν πήγε στην Αστυνομία στο χωριό της μόνη για μια επείγουσα υπόθεσή της, ενώ δυο άλλες πήγαν μόνες στο Γυμνάσιο στον Εχίνο, για την παραλαβή των πιστοποιητικών σπουδών για τα παιδιά τους. Παρατηρεί συνεπώς κάποιος πως υπάρχουν διαβαθμίσεις στην έξοδό τους από τον οικιακό χώρο και την εννοιολόγηση του έξω και την παρουσία τους σ' αυτό. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην Μουριά, όπου ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, 1990, σελ. 350, μιλάει «για μια σχεδόν βίαιη συναναστροφή με το δημόσιο χώρο» των γυναικών.

φύλα, η απουσία των γυναικών από την δημόσια σφαίρα και η μουσουλμανική ενδυμασία τους αποτελούν στρατηγικές που επιβεβαιώνουν και διασφαλίζουν την διατήρηση της μουσουλμανικής παράδοσης της κοινότητας. Ταυτόχρονα όμως οι στρατηγικές αυτές αποτελούν κυρίαρχες εκδοχές, σύμφωνα με τις οποίες συγκροτείται η γυναικεία ταυτότητα, γιατί καθορίζουν την καθαρότητα, την ευσέβεια και την σεμνότητα των γυναικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alp, I., 1993, "Bulgarin Pomak Turkleri (Kıpcaklar – Kumanlar)". *Politikasi Diyanet* 29: 2, 75-80.
- Banks, Marcus, 2005, *Εθνοτισμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βαρβούνης, Γ. Μανόλης, 1996, *Λαογραφικά των Πομάκων της Θράκης Πορεία Αθήνα*
- Βαρβούνης, Γ. Μανόλης, 1997, *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων. Λαογραφία, εθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα. Το παράδειγμα του χωριού Κύκνος της Ξάνθης*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας.
- Βαρβούνης, Γ. Μανόλης, *Παραδοσιακός πολιτισμός των Πομάκων της Θράκης. Λαογραφικά μελετήματα*. Αθήνα 2000.
- Barth, Fredrik, 1969, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Βέικος, Θεόφιλος, 1999, *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Boddy, Janice, 2006, «Η όαση της μήτρας». Στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.) «Μουσουλμάνες της Ανατολής» Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές, 129-158. Εκδ. Κριτική.
- Βόλντμαν, Ντ., Κλαρίς-Ζιμπέρ, Κρ., Λαγκράβ, Ρ.-Μ., Ντοφέν, Σ., Πέζρα, Μ., Πέρο, Μ., Ρίπα, Γ., Σμιτ- Πάντελ Π., Φαρζ, Α., Φρες, Ζ., 1997, «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας». Στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, 332-366. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Γεωργαντζής, Πέτρος, 1993, Η σημασία των ονομασιών : Αχριάνες και Πομάκοι, εισήγηση στο Α΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Απόδημων Θρακών, Ξάνθη.
- Γιαννακόπουλος, Κ., – Γιαννιτσιώτης, Γ., 2010, «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες». Στο Κ. Γιαννακόπουλος–Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, 11-57. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γιαννακοπούλου-Ρούκουνη, Μάρω, 1982, «Πομακοχώρια. Διαμόρφωση ενός τοπικού πρότυπου κατοικίας». *Θρακικά Χρονικά* 37: 209-212.
- Γιαννοπούλου-Ρούκουνη, Μάρω, 1983, «Πομακοχώρια. Κατασκευή, υλικά και τεχνολογία σαν τροποποιητικοί παράγοντες της μορφής της κατοικίας.». *Θρακικά Χρονικά* 38: 189-204.

- Γκέφου-Μαδιανού, 2011, «Εισαγωγή: Από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 11-66. Αθήνα: Πατάκης.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα, 2011α, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις». ». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 365-436. Αθήνα: Πατάκης.
- Campbell, J. K., 1964, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Oxford University press.
- Cavusoglu, H., 1993, *Balkanlar'da Pomak Turkler*. Ankara
- Cowan, K. Jane, 1998, *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Driessen, Henk, 1998, «Η περιοχή της Μεσογείου ως πρόκληση στην πολιτισμική ανθρωπολογία και οι προκλήσεις στη μεσογειακή εθνογραφία». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 619-646. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Dubisch, Jill, 1986, «Culture Enters through the Kitchen: Women, Food, and Social Boundaries of Modern Greece» Στο Jill Dubisch (επιμ.), *Gender & Power in Rural Greece*, 195-214. Princeton: Princeton University Press.
- Du Boulay, Juliet, 1974, *Portrait of a Greek Mountain Village*. Oxford: Clarendon Press.
- Du Boulay, Juliet, 1986, «Women – Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece» Στο Jill Dubisch (επιμ.), *Gender & Power in Rural Greece*, 139-168. Princeton: Princeton University Press.
- Ζαρκιά, Κορνηλία, 1992, «Η συμβολή της ανθρωπολογίας του χώρου». *Εθνολογία* 1: 75-83.
- Ζεγκίνη, Χ. Ευστρατίου, 1996, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.
- Frangopoulos, Yiannis, “*Une minorite musulmane en transition; approche anthropologique des Pomaques grecs*” *these de Doctorat, Universite Catholique de Louvain*, CIACO Louvain-la-Neuve, 1996.
- Friedl, Ernestine, 1962, *Vasilika: A Village in Modern Greece*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart and Winston.
- Hastrup, Kirsten, 2011, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους;». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 337-364. Αθήνα: Πατάκης.
- Hristov, H., Hatzinikolov V., (eds), 1958, *Iz minaloto na Bulgarite Mohamedani n Rodopite*. Sofia.
- Hobsbawm, E. J., 1994, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Ιωσηφίδου, Μαρίνα, 2011, «Δύναμη και γνώση στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις: Σκέψεις από την επιτόπια έρευνα». ;». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.),

- Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 437-476. Αθήνα: Πατάκης.
- Kandiyoti, Deniz, *Women, Ethnicity and Nationalism*. 1996.
- Κελτσίδου, Παρθενόπη, 1996, «Ο εορτασμός του Εντρελές στην Κοτύλη Ξάνθης». *Πρακτικά Συνεδρίου: Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Δήμος Κομοτηνής- Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων*. Κομοτηνή.
- Kennedy, Robinette, 1986, «Women's Friendships on Crete: A Psychological Perspective». Στο Jill Dubisch (επιμ.), *Gender & Power in Rural Greece*, 121-138. Princeton: Princeton University Press.
- Κόκκας, Νικόλαος α, 2006, «Οι Πομάκοι της Βουλγαρικής Ροδόπης». Στο Θ. Μαλκίδης – Ν. Κόκκας (επιμ.), *Μετασχηματισμοί της συλλογικής ταυτότητας των Πομάκων*, 221-290. Ξάνθη: Εκδ. Σπανίδα.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη, 1989, *Λαογραφικά μελετήματα 1*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου.
- Kurper, Adam, 2011, «Ίθαγενής εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας κοσμοπολιτικής ανθρωπολογίας». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 297-336. Αθήνα: Πατάκης.
- Κωστόπουλος, Τάσος, 2009, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λαγόπουλος, Αλέξανδρος - Φ. 2000, «Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού». *Εθνολογία* 6-7: 61-92.
- Λαγόπουλος, Αλέξανδρος – Φ., 2006, Πρακτικές και χωρικά μοντέλα καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, 497-533. Αθήνα: Gutenberg.
- Λιάπης, Κ. Αντώνης, 1995, *Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων. Κομοτηνή: Θρακική Εταιρεία*.
- Lefebvre, Henri, 1991, *The production of space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Μαγκριώτης, Γιάννης, 1990, *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι. Οι Έλληνες μουσουλμάνοι*. Αθήνα: Εκδ. Ρήσος.
- Marcus, Julie, 1992, «History, Anthropology and Gender: Turkish Women Past and Present.» Στο *Gender and History* Vol.4 No 2:147-246.
- Massey, Doreen Barbara, 2005, *For Space*. London: Sage
- Mead, M., 1949, *Male and Female*. Νέα Υόρκη: W. Morrow and Co.
- Memisoglu, H., 1991, *Pomak Turklerin tarihini Gesmisinden sayfalar*. Enkara.
- Μερακλή, Γ. Μ., 1983, *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Καλλιτεχνικό πνευματικό κέντρο Ωρα.
- Μπάδα-Τσομώκου, Κωνσταντίνα, 1996, «Προς μια αποκρυπτογράφηση της φυσιογνωμίας των λαϊκών δρωμένων: Απόκριες στα Γιάννενα». Πρακτικά Συνεδρίου: Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Δήμος Κομοτηνής- Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων. Κομοτηνή.
- Μυλωνάς, Α. Πόλυς, 1990, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Νέα Σύνορα- Α.Α. Λιβάνη.

- Narayan, Kirin, 1993, «How Native Is a “Native” Anthropologist?». Στο *American Anthropologist* 95 (3), 671-686.
- Νιτσιάκος, Βασίλης, 1991, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Βασίλης, 2003, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας.
- Ortner, Sherry B. 1974. «Is female to male as nature is to culture?». Στο M. Z. Rosaldo and L. Lamphere (επιμ.), *Woman, culture, and society*, 68-87. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1990, «“Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου” Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία». Στο Μ. Κομνηνού- Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, 332-372. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1992, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης Ελλάδας». Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 11-98. Αθήνα: Εκδ. Θ. Καστανιώτη.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1992α, «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ναταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό». Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 209-250. Αθήνα: Εκδ. Θ. Καστανιώτη.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, 1996, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας». Τοπικά β', *Περί κατασκευής*: 197-216.
- Patriarh Kiril, 1960, *Bulgaromehamedanski selista y Yuzni Rodopi. Ksantiiskoto I Gyumurtzinsko Sinodalno Kinigoizdatelstvo*.
- Raichefsky, S., 2004, *The Mohammedan Bulgarians (Pomaks)*. Sofia.
- Rosaldo, M. Z., 1974, «Woman, Culture and Society: A Theoretical Overview». Στο M. Z. Rosaldo and L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 17-42. Stanford: Stanford University Press.
- Σαρρής, Νεοκλής, 1990, *Η οικογένεια στην Τουρκία. Κοινωνική πλαισίωση και θεσμική προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδ. Ρήσος.
- Στεφανίδης, Δ. Αθανάσιος, 1994, *Η γυναίκα στο Ισλάμ. Μύθος και πραγματικότητα*. Κατερίνη: Εκδ. Τέρτιος.
- Σερεμετάκη, Νάντια, 1994, *Η Τελευταία Λέξη στις Ευρώπης τα Άκρα. Δι-αίσθηση Θάνατος Γυναίκες*. Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Νόρα, 2011, «Υπό παρατήρησιν: Κείμενα και υποκείμενα ανθρωπολογικών πρακτικών». Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες Τάσεις*, 153-206. Αθήνα: Πατάκης.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Νόρα, 1991, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*. Αθήνα. Εκδ.: Ο Πολίτης.
- Τεντοκάλη, Βάνα, 1989, *Η οργάνωση του χώρου της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας. Η περίπτωση της Οργάνης*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. University Studio Press.

- Τρουμπέτα, Σεβαστή, 2001, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*. Εκδ. Κριτική.
- Τσιμπιρίδου, Φωτεινή, 1994, «Χώρος: δομές και αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική πρόταση ανάγνωσης του χώρου στα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης». *Εθνολογία* 3, 5-31.
- Tsibiridou, Fotini, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethnique et pratiques socioculturelle*, Paris 2000.
- Tsibiridou, Fotini, 2007, «“Silence” as an idiom of marginality among Greek Pomaks». Στο Steinke K. & C. Voss (επιμ.) *The Pomaks in Greece and Bulgaria. A Model Case for Borderland Minorities in the Balkans*. 49-73. Munchen: *Sudosteuropan-Gesellschaft-Verlag Otto Sagner*.
- Yuval-Davis, Nira, 1997, *Gender and Nation*. London: SAGA Publication Ltd.
- Vernier, B., 1978, *Representation mythique du monde et domination masculine. Un exemple de la division sexuelle du travail chez les Pomaques grecs*. Paris :EHESS.
- Χιδίρογλου, Παύλος, 1989, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*. Αθήνα: Εκδ. Ηρόδοτος.

Κελτσίδου, Π. (2015). Το τζαμί και η κατοικία ως χώροι οργάνωσης της έμφυλης ταυτότητας των κατοίκων ενός πομάκιου χωριού. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 363-389.

Παρθενόπη Κελτσίδου, M.Sc.
Καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης
Εσπερινό Γυμνάσιο Ξάνθης
Στάλλιου ,
67132 - Ξάνθη
E-mail: tsiarasdinis@gmail.com

Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού.

Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης
Λέκτορας Δημογραφίας στο ΔΠΘ.

***Περίληψη:** Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η στατιστική αποτύπωση του πληθυσμού της ελληνικής Θράκης, με βάση τα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής του 1928. Η ανάλυση διεξήχθη στο σύνολο της Θράκης και σε χωρικό επίπεδο Επαρχιών, σε κάθε μια από τις οποίες μελετήθηκαν οι Δήμοι και οι αντίστοιχες περιοχές της υπαίθρου. Αρχικά, εξετάστηκε η σύσταση του πληθυσμού σε σχέση με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης των προσφύγων, των γεννηθέντων στην ελληνική επικράτεια, και σε μερικές περιπτώσεις με βάση άλλα χαρακτηριστικά, όπως είναι η μητρική γλώσσα και το θρήσκευμα. Στη συνέχεια μελετήθηκε η κατά ηλικία και φύλο σύσταση του πληθυσμού αυτού. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας μεγάλης ποικιλομορφίας στον χώρο, η οποία σχετίζεται τόσο με την ετερογενή γεωγραφική προέλευση όσων απογράφηκαν στην ελληνική Θράκη, όσο και με την παρουσία συμπαγών ομάδων με διακριτά χαρακτηριστικά, όπως της μουσουλμανικής μειονότητας και των πληθυσμών των Αρμενίων, των Εβραίων κλπ. Ανάλογη ποικιλομορφία εντοπίζεται και στη δομή του πληθυσμού, αφορά δηλαδή τη σύνθεσή του κατά φύλο και ηλικία. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης καταδεικνύουν την ανάγκη περαιτέρω μελέτης του πληθυσμού της ελληνικής Θράκης, με σκοπό την αποτύπωση της δημογραφικής ιστορίας των επιμέρους πληθυσμών της.*

Λέξεις κλειδιά: ελληνική Θράκη, πληθυσμός, πληθυσμιακή δομή, πρόσφυγες, ανθρωπολογικοί πληθυσμοί.

1. Εισαγωγή

Το σύγχρονο πληθυσμιακό προφίλ της Ελλάδας σε μεγάλο βαθμό διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα των ιστορικών γεγονότων της περιόδου 1912-1923, η οποία αντιστοιχεί στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τη Μικρασιατική εκστρατεία και τελικά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης (βλ. Clog 1995: 85-113). Στο διάστημα αυτό, η Ελλάδα αρχικά επεκτάθηκε ώστε να περιλαμβάνει τη Μακεδονία, σημαντικό τμήμα της Θράκης, την Ήπειρο, τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη καθώς και ένα μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας, τελικά όμως περιορίστηκε στα σημερινά σύνορά της, με την εξαίρεση των Δωδεκανήσων¹.

Η ελληνική Θράκη, η οποία τότε αποκαλούνταν «Δυτική Θράκη» σε αντιδιαστολή με την «Ανατολική Θράκη», η οποία παρέμεινε τελικά στην κυριαρχία της Τουρκίας, αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. σχετικά Βακαλόπουλος 1993) μέχρι τον Νοέμβριο του 1912, όταν καταλήφθηκε από τον βουλγαρικό στρατό (Διβάνη 2000: 577). Οι πολεμικές επιχειρήσεις κατά το Β' Βαλκανικό Πόλεμο είχαν ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση της Ξάνθης, της Κομοτηνής και της Αλεξανδρούπολης από τον ελληνικό στρατό, ωστόσο με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου /10 Αυγούστου 1913), η «Δυτική Θράκη» περιήλθε εκ

¹ Τα οποία ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα αργότερα, το 1947 (Ν. 518 άρ. 1, ΦΕΚ 7/9-1-1948).

νέου στην κατοχή των Βουλγάρων (Διβάνη 2000: 579-583). Μετά από την ήττα της Βουλγαρίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την ανακωχή που υπογράφηκε (13/9/1918), η περιοχή τέθηκε υπό τη διασυμμαχική διοίκηση των δυνάμεων της Entente μέχρι το Μάιο του 1920, οπότε πέρασε στον ελληνικό έλεγχο αφού προηγουμένως η Βουλγαρία είχε παραιτηθεί από κάθε δικαίωμά επ' αυτής (Συνθήκη του Νεϊγύ, 14/27 Νοεμβρίου 1919). Τελικά με την υπογραφή της ειδικής Συνθήκης «Περί Θράκης» (28-7/10-8-1920) η «Δυτική Θράκη» παραχωρήθηκε στην Ελλάδα (Διβάνη 2000: 602-605) και παρέμεινε οριστικά σε αυτήν με βάση το Ειδικό Πρωτόκολλο XVI, που επικύρωσε την εν λόγω συνθήκη και το οποίο προσαρτήθηκε στη συνθήκη της Λωζάννης μετά την λεγόμενη «Μικρασιατική Καταστροφή» (24-7-1923, Διβάνη 2000: 618). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, η Ελλάδα δέχτηκε την παραχώρηση της περιοχής του Κάραγατς στην Τουρκία (Διβάνη 2000: 617).

Είναι προφανές ότι τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφηκαν με συντομία πιο πάνω και οι γεωπολιτικές αλλαγές που επισυνέβησαν προκάλεσαν μεγάλες πληθυσμιακές μεταβολές: πληθυσμοί μετακινήθηκαν από τις περιοχές στις οποίες ζούσαν συνεπεία των διώξεων που υπέστησαν και της γενικής ανασφάλειας που υπήρχε για την επιβίωση. Μερικά παραδείγματα είναι η έξοδος των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης προς την Ελλάδα, ο εκτοπισμός τους προς την Μικρά Ασία (βλ. Βακαλόπουλος 1999: 57-79, Διβάνη 1995: 65) και η μαζική φυγή ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών από τη «Δυτική Θράκη» την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής (Διβάνη 2000: 578-579, Βακαλόπουλος 1993: 280). Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε ο εποίκισμός της «Δυτικής Θράκης» με Βούλγαρους, με σκοπό την «εθνολογική αλλοίωσή» της (Διβάνη 2000: 588).

Μετακινήσεις πληθυσμών, όμως, έλαβαν χώρα και δια της εφαρμογής διεθνών συνθηκών. Στις 27/11/1919, υπογράφηκε η Σύμβαση του Νεϊγύ, σε εκτέλεση του άρθρου 56 της ομώνυμης Συνθήκης, βάση της οποίας ρυθμίστηκαν οι όροι της εθελούσιας ανταλλαγής ελληνικών και βουλγαρικών πληθυσμών που είχε προηγουμένως συμφωνηθεί. Λέγεται ότι 46.000 Έλληνες ήρθαν τότε στην Ελλάδα από τη Βουλγαρία, ενώ από την Ελλάδα έφυγαν 92.000 Βούλγαροι (Διβάνη 1995: 58). Αργότερα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, υπογράφηκε η συνθήκη της Λωζάννης² (24/7/1923), ενώ είχε ήδη αποφασιστεί και η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (Διβάνη 1995: 194). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν όσοι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης θεωρούνταν εγκατεστημένοι (établis), καθώς και οι Έλληνες κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου. Επίσης εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της «Δυτικής Θράκης» (Διβάνη 1995: 174-175, 195, 210-212).

Επομένως, τα πληθυσμιακά δεδομένα, όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων, μεταβλήθηκαν ραγδαίως σε ένα εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Υπό αυτό το πρίσμα, σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη

² διαθέσιμη στη διεύθυνση: <http://www.mfa.gr/to-ypourgeio/diethneis-symvaseis/semantikes-diethneis-suntheke-pou-aphoroun-ten-ellada.html>

του μεγέθους, της σύνθεσης και της δομής του πληθυσμού της Θράκης, όπως αποτυπώνονται στην απογραφή της 15^{ης}-16^{ης} Μαΐου 1928. Η εργασία αυτή είναι τμήμα μιας ευρύτερης προσπάθειας στατιστικής αποτύπωσης του πληθυσμού της Ελλάδας στον χώρο και στον χρόνο. Στα πλαίσια αυτά έχει μελετηθεί η σύσταση του πληθυσμού της χώρας σε επίπεδο Νομών, ανάλυση η οποία βασίστηκε στα αποτελέσματα που αφορούν τον τόπο γέννησης των μελών του πραγματικού πληθυσμού (Zafeiris 2015), καθώς και μερικά δημογραφικά χαρακτηριστικά της Θράκης (Ζαφείρης και Ξηροτύρης 2007). Μερικές εργασίες δημογραφικού χαρακτήρα για τη Θράκη είναι του Κοτζαμάνη (2006) και άλλες που αφορούν τους ορεσίβιους Πομάκους του Ν. Ροδόπης (Ζαφείρης 2006), τους Roma του Αράτου (Ζαφείρης και Ξηροτύρης 2002), διάφορους πληθυσμούς της περιοχής συγκριτικά με άλλους από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας (Ζαφείρης 2010).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εργασία αυτή δεν αποτελεί ιστορικό δοκίμιο. Φιλοδοξεί να συνεισφέρει από την οπτική γωνία της Δημογραφίας στην πολυπαραγοντική μελέτη των πληθυσμών της ελληνικής Θράκης και να συμβάλει θετικά στην ανάπτυξη των αναγκαίων διεπιστημονικών προσεγγίσεων μιας περισσότερο ολιστικής προσέγγισης των πληθυσμών του ανθρώπου.

1. Η απογραφή του 1928

Η απογραφή της 15^{ης}-16^{ης} Μαΐου 1928 διεξήχθη υπό την εποπτεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, η οποία τότε υπάγονταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Σε κάθε Νομό, ο Νομάρχης είχε τη γενική επίβλεψη της διεξαγωγής της, με σκοπό την ορθή και ομοιόμορφη εφαρμογή των σχετικών οδηγιών και αποφάσεων. Σε κάθε Δήμο ή Κοινότητα συγκροτήθηκαν επιτροπές απογραφής, στις οποίες συμμετείχαν τα αντίστοιχα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια και άλλα μέλη. Οι τοπικές επιτροπές χώρισαν τις περιοχές ευθύνης σε απογραφικούς τομείς και διόρισαν τους απογραφείς, οι οποίοι ήταν κυρίως δάσκαλοι, ιερείς και άλλοι εγγράμματοι άνθρωποι. Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε κάθε σπίτι την πρώτη ημέρα της απογραφής και ο αρχηγός της οικογένειας ήταν υποχρεωμένος να συμπληρώσει από ένα για κάθε μέλος που διανυκτέρευσε εκεί το βράδυ της 15^{ης}-16^{ης} Μαΐου.

Οι απογραφείς επισκέφτηκαν όλες τις κατοικίες την επόμενη ημέρα και έλεγξαν τα ερωτηματολόγια για την ορθή συμπλήρωσή τους. Επίσης, ήταν υπεύθυνοι για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων στις περιπτώσεις όπου κάποιος δεν γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Παρόλο δε που ο νόμος καθιστούσε υποχρεωτική τη συμμετοχή στην απογραφή, εάν κάποιος αρνιόταν, τότε οι απογραφείς ήταν υποχρεωμένοι να συλλέξουν πληροφορίες από συγκατοίκους ή γείτονες. Μετά τη συλλογή τους, τα ερωτηματολόγια αποστέλλονταν στις αρμόδιες Νομαρχίες και στη συνέχεια στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για την τελική επεξεργασία τους (ΓΣΥΕ 1933: ξ-ξη'). Προφανώς, είναι απολύτως άγνωστη η αποτελεσματικότητα του συστήματος που εφαρμόστηκε σε κάθε έναν από τους Δήμους και στις Κοινότητες της Ελλάδας. Ευλόγως πάντως μπορούν να διατυπωθούν διάφορες επιφυλάξεις με δεδομένη την εν γένει εικόνα της Δημόσιας Διοίκησης και της Τοπικής

Αυτοδιοίκησης εκείνη την εποχή, ιδιαίτερα δε στις περιοχές που είχαν πρόσφατα ενσωματωθεί στην Ελλάδα όπως είναι και η Θράκη. Διάφορα προβλήματα της απογραφής αυτής θα συζητηθούν στα σχετικά σημεία στο κείμενο που ακολουθεί.

Με βάση τα αποτελέσματα της απογραφής θα μελετηθεί ο πληθυσμός της Θράκης, τόσο σε συνολικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο Επαρχιών. Εξαιτίας των περιορισμών που υπάρχουν στα διαθέσιμα δεδομένα, σε κάθε μια από τις Επαρχίες θα διακριθεί ο πληθυσμός των Δήμων και των υπόλοιπων περιοχών. Συμβατικά, ο πρώτος θα αποκαλείται «αστικός πληθυσμός», η δε διαφορά μεταξύ του συνολικού πληθυσμού μιας Επαρχίας και του πληθυσμού του σχετικού Δήμου θα αποκαλείται «αγροτικός πληθυσμός».

Η διάκριση μεταξύ αγροτικού και αστικού πληθυσμού, που εξ' ανάγκης γίνεται εδώ, δεν ακολουθεί τους αντίστοιχους ορισμούς που χρησιμοποιήθηκαν στην απογραφή του 1928. Σε αυτήν, ως αστικός θεωρήθηκε ο πληθυσμός των πόλεων, ήτοι των συνοικισμών με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων. Αγροτικός θεωρήθηκε ότι είναι ο πληθυσμός των χωριών με πληθυσμό κάτω από 2.000 κατοίκους. Ως ημιαστικοί θεωρήθηκαν οι συνοικισμοί με πληθυσμό μεταξύ των 2.000 και 5.000 κατοίκων (ΓΣΥΕ 1933, σελ. λα'). Όμως στα αποτελέσματα των απογραφών δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία για την πληθυσμιακή δομή, τον τόπο γέννησης και την προσφυγική ή μη ιδιότητα των ανθρώπων παρά μόνο σε επίπεδο κράτους, Νομών, Επαρχιών, Δήμων και μεγάλων Κοινοτήτων. Εκ των πραγμάτων δηλαδή, η μοναδική λύση προκειμένου να μελετηθούν πιθανές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου είναι να θεωρηθούν οι Δήμοι ως εν γένει αστικός πληθυσμός και ο υπόλοιπος πληθυσμός των Επαρχιών ως εν γένει αγροτικός.

Η διάκριση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνονται στον αστικό πληθυσμό της Επαρχίας Κομοτηνής 1.415 επιπλέον άνθρωποι, οι οποίοι ζούσαν σε γειτονικά χωριά του ομώνυμης πόλης (4,5% του πληθυσμού του Δήμου), στον δε αστικό πληθυσμό της Επαρχίας Ξάνθης 2.200 άνθρωποι (6,1% του Δήμου Ξάνθης). Στο Νομό Έβρου και στην Επαρχία Αλεξανδρούπολης, συμπεριλήφθησαν επιπλέον 2.010 άνθρωποι (14,3% του πληθυσμού του Δήμου Αλεξανδρουπόλεως), στην Επαρχία Σουφλίου 437 (5,6% του Δήμου) και του Διδυμότειχου 486 (5,6% του Δήμου) (ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1933, σελ. 396-410). Οι οικισμοί Κιμμέριων Ξάνθης, Σαμοθράκης, Ορεστιάδος, Αχυροχωρίου, και Φερρών, οι οποίοι στην απογραφή είχαν θεωρηθεί ως ημιαστικοί σύμφωνα με τους σχετικούς ορισμούς, συμπεριλήφθησαν στις αγροτικές περιοχές, άλλωστε αγροτικό χαρακτήρα έχουν οι περισσότεροι από αυτούς και σήμερα. Η Χρύσα Ξάνθης συμπεριλήφθηκε στην ανάλυση στον Δήμο Ξάνθης, με τον οποίο έχει σήμερα συνενωθεί. Καθώς στοιχεία για τον μόνιμο πληθυσμό δεν υπάρχουν, η ανάλυση βασίζεται στον πραγματικό (de facto population), ο οποίος περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπων που βρέθηκαν και απογράφηκαν σε μια περιοχή, εν προκειμένω στη Θράκη, ανεξάρτητα από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους.

Θα μελετηθούν ειδικότερα, σε επίπεδο διαμερίσματος και αγροτικών και αστικών περιοχών των Επαρχιών της Θράκης:

- Το μέγεθος του πληθυσμού.

- Η αναλογία των προσφύγων στο συνολικό πληθυσμό της Θράκης και στις περιοχές των Επαρχιών που εξετάστηκαν. Η αναλογία αυτή εκφράζει τη συχνότητα των προσφύγων σε 100 άτομα του συνολικού πληθυσμού.
- Η διασπορά των προσφύγων, η οποία για το διαμέρισμα της Θράκης εκφράζει την επί τοις εκατό αναλογία των προσφύγων που απογράφηκαν εκεί το 1928 σε σχέση με τον συνολικό αριθμό προσφύγων που απογράφηκαν στην χώρα. Για τις αστικές και αγροτικές περιοχές κάθε Επαρχίας εκφράζει την επί τοις εκατό αναλογία των προσφύγων που απογράφηκαν εκεί το 1928 σε σχέση με το συνολικό αριθμό προσφύγων που απογράφηκαν στη Θράκη. Και στις δύο περιπτώσεις η ανάλυση θα γίνει ξεχωριστά για κάθε προσφυγική ομάδα, όπως αυτή διακρίνεται με βάση τον τόπο της γεωγραφικής προέλευσης των μελών της.
- Η αναλογία των προσφύγων ανά τόπο γεωγραφικής προέλευσης στον προσφυγικό πληθυσμό καθώς και στο συνολικό πληθυσμό κάθε περιοχής.
- Διάφορες ομάδες με ιδιαίτερα θρησκευτικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά.
- Η αναλογία του πληθυσμού που γεννήθηκε σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, εκτός Θράκης δηλαδή.
- Η ηλικιακή δομή του πληθυσμού.
- Η διάμεση ηλικία του πληθυσμού.

Η διάμεση ηλικία M υπολογίστηκε ως (Παπαδάκης και Τσίμπος 2004, σελ. 344):

$$M = L_i + \frac{\delta_i}{f_i} \left(\frac{N}{2} - F_{i-1} \right)$$

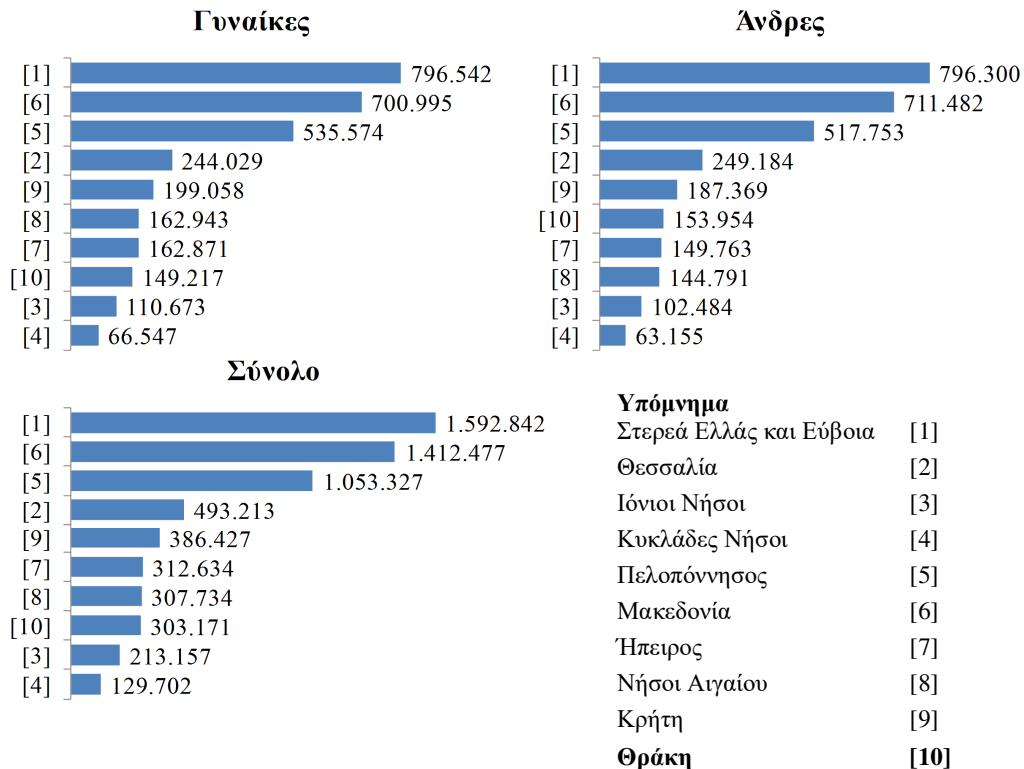
όπου N το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού, L_i το κατώτερο όριο του κλιμακίου στο οποίο εντοπίζεται η διάμεσος, f_i το μέγεθος του πληθυσμού στο κλιμάκιο όπου εντοπίζεται η διάμεση ηλικία, δ_i το εύρος του διαστήματος των ηλικιών στο οποίο εντοπίζεται η διάμεση ηλικία και F_{i-1} η αθροιστική συχνότητα του πληθυσμού της προηγούμενης τάξης από αυτήν που εντοπίζεται η διάμεση ηλικία.

Η μελέτη της ηλικιακής δομής του πληθυσμού έγινε με βάση τις πυραμίδες ηλικιών σε πενταετείς ηλικιακές ομάδες τόσο σε απόλυτα μεγέθη, όσο και σε σχετικά υπολογισμένα ως η επί τοις εκατό (%) αναλογία επί του συνολικού πληθυσμού και των δύο φύλων (βλ. Παπαδάκης και Τσίμπος 2004, σελ. 338).

Η ανάλυση θα γίνει ξεχωριστά για τις αστικές και αγροτικές περιοχές. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής για την ηλικιακή δομή του προσφυγικού πληθυσμού περιλαμβάνονται μόνον όσοι ήρθαν στη Θράκη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο σχετικό κεφάλαιο θα αποκαλούνται συμβατικά «πρόσφυγες». Οι υπόλοιποι πρόσφυγες, οι οποίοι ήλθαν στη Θράκη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή (περίπου το 10% του συνόλου προσφύγων), ελλείπει εναλλακτικής λύσεως συναθροίζονται με τους υπόλοιπους πληθυσμούς της Θράκης στην ανάλυση και σημαίνονται ως «γηγενείς και λοιποί». Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν και δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια η κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του συνόλου των προσφύγων κάθε περιοχής, είναι δυνατόν να διαμορφωθεί μια αδρή εικόνα για τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν μεταξύ των προσφυγικών και μη πληθυσμών της.

2. Το μέγεθος του πληθυσμού της ελληνικής Θράκης.

Το 1928, ο πραγματικός πληθυσμός της ελληνικής Θράκης ήταν 303.171 άνθρωποι (153.894 άνδρες και 149.217 γυναίκες). Η Θράκη ήταν το 8^ο πολυπληθέστερο διαμέρισμα της χώρας στις γυναίκες και το 6^ο στους άντρες (σχεδιάγραμμα 1). Διοικητικά, διαιρείτο σε δύο μεγάλους νομούς, τον Ν. Ροδόπης και τον Ν. Έβρου, οι οποίοι με τη σειρά τους περιελάμβαναν 8 επαρχίες, 5 Δήμους και 93 κοινότητες. Στην περιοχή υπήρχαν 518 οικισμοί (ΓΣΥΕ 1933, σελ. κ', πίνακας 7). Ήταν δε το δεύτερο πιο αραιοκατοικημένο διαμέρισμα της χώρας μετά την Ήπειρο (34,82 κάτοικοι ανά τ.χ.) και εκτεινόταν σε έκταση 8.706,3 τ.χ. (ΓΣΥΕ 1933, σελ. κα', πίνακας 8). Ο νομός Έβρου είχε πυκνότητα πληθυσμού 28,84 ανθρώπους ανά Km², ενώ ο νομός Ροδόπης ήταν πιο πυκνοκατοικημένος (40,54 άνθρωποι/Km²) (ΓΣΥΕ, 1931, σελ. 34).

Σχεδιάγραμμα 1: πληθυσμός κατά φύλο σε επίπεδο γεωγραφικών διαμερισμάτων. Πηγή δεδομένων: ΓΣΥΕ, 1935, πίνακας 1, σελ. η-θ.

Το 61,78% του πληθυσμού της Θράκης κατοικούσε σε μικρά χωριά, το 5,08% σε κωμοπόλεις και το 30% στις πόλεις. Παρόλο, δηλαδή, που η περιοχή είχε το 4^ο μεγαλύτερο «αστεακό» περιβάλλον στη χώρα (μετά τη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, τη Μακεδονία και το Νησιά του Αιγαίου ΓΣΥΕ 1933β, σελ. λβ', πίνακας 22), ο πληθυσμός παρέμενε κατά βάση αγροτικός διεσπαρμένος στη συντριπτική του πλειονότητα σε μικρά χωριά και λίγες κωμοπόλεις.

3. Ο πραγματικός πληθυσμός της Θράκης ανάλογα με τον τόπο γέννησης των μελών του και οι πρόσφυγες.

Εξαιτίας των ιστορικών γεγονότων που προηγήθηκαν και τα οποία εν συντομία περιγράφηκαν στην εισαγωγή της εργασίας, μια πληθώρα «τοπικών» και άλλων πληθυσμών βρίσκεται το 1928 στη Θράκη.

Πίνακας 1: Ο πραγματικός πληθυσμός της Θράκης το 1928, σύμφωνα με τον τόπο γέννησης των μελών του και την προσφυγική ιδιότητά του.

Τόπος γέννησης	Πραγματικός Πληθυσμός			Ποσοστό επί του πληθυσμού			Διασπορά του πληθυσμού στη Θράκη		
	Α	Γ	Σ	Α	Γ	Σ	Α	Γ	Σ
Γεννηθέντες εντός της ελληνικής επικράτειας									
Θράκη	95.943	94.739	190.682	62,3	63,5	62,9			
Μακεδονία	3.169	2.401	5.570	2,1	1,6	1,8	22,2	24,4	23,1
Πελοπόννησος	1.398	219	1.617	0,9	0,1	0,5	2,0	0,5	1,4
Στερεά Ελλάδα	877	333	1.210	0,6	0,2	0,4	3,5	1,9	2,8
Νήσοι Αιγαίου	716	258	974	0,5	0,2	0,3	4,7	1,9	3,4
Ήπειρος	672	261	933	0,4	0,2	0,3	2,6	2,1	2,4
Θεσσαλία	458	247	705	0,3	0,2	0,2	2,8	2,5	2,7
Ιόνιοι νήσοι	414	43	457	0,3	0,0	0,2	1,7	0,3	1,2
Κρήτη	346	90	436	0,2	0,1	0,1	2,6	1,1	2,0
Κυκλάδες	67	35	102	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1	0,2
Σύνολο	104.060	98.626	202.686	67,6	66,1	66,9			
Γεννηθέντες εκτός της ελληνικής επικράτειας									
Αν. Θράκη	26.154	29.462	55.616	17,0	19,7	18,3	25,0	26,3	25,7
Μικρά Ασία	9.449	9.672	19.121	6,1	6,5	6,3	3,6	3,2	3,4
Βουλγαρία	7.803	6.603	14.406	5,1	4,4	4,8	28,7	25,7	27,3
Πόντος	3.404	2.572	5.976	2,2	1,7	2,0	4,4	3,1	3,7
Καύκασος	1.117	1.068	2.185	0,7	0,7	0,7	6,5	6,5	6,5
Κωνσταντινούπολη	697	524	1.221	0,5	0,4	0,4	2,6	2,2	2,5
Ρωσία	345	312	657	0,2	0,2	0,2	4,7	5,8	5,2
Λοιπές περιοχές *	925	378	1.303	0,6	0,3	0,4	2,3	1,1	1,8
Σύνολο	49.894	50.591	100.485	32,4	33,9	33,1			
Γενικό Σύνολο	153.954	149.217	303.171						
Πρόσφυγες									
Θράκη	33.662	33.674	67.336	21,9	22,6	22,2	26,5	25,9	26,2
Μικρά Ασία	10.201	10.090	20.291	6,6	6,8	6,7	3,5	3,0	3,2
Βουλγαρία	4.856	4.335	9.191	3,2	2,9	3,0	19,4	18,1	18,7
Πόντος	2.845	3.040	5.885	1,8	2,0	1,9	3,2	3,2	3,2
Καύκασος	1.879	1.715	3.594	1,2	1,1	1,2	7,7	7,6	7,6
Κωνσταντινούπολη	405	263	668	0,3	0,2	0,2	2,0	1,4	1,7
Ρωσία	289	249	538	0,2	0,2	0,2	4,5	4,9	4,7
Λοιπές περιοχές *	73	31	104	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Σύνολο	54210	53397	107607	35,2	35,8	35,5			

Α: άνδρες, Γ: γυναίκες, Σ: σύνολο

* Αλβανία, Δωδεκάνησος, Ρουμανία, Κύπρος και Αίγυπτος.

Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1935, σελ. 3-4, 17-18, ΓΣΥΕ 1933 σελ. 411, 413.

Μια πρώτη ταξινόμηση των πληθυσμών αυτών μπορεί να γίνει με κριτήριο τον τόπο γέννησης των μελών τους, οπότε δίνεται μια αδρή εικόνα των πληθυσμιακών ροών μεταξύ των τόπων κατοικίας και των τόπων απογραφής, με την επιφύλαξη ότι τα διαθέσιμα δεδομένα αφορούν τον πραγματικό και όχι τον μόνιμο πληθυσμό της

περιοχής. Μια άλλη τυπική ταξινόμηση σχετίζεται με την προσφυγική ιδιότητα^{3,4} που αποδόθηκε στους ανθρώπους που εκπατρίστηκαν εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων και των ανταλλαγών των πληθυσμών που προηγήθηκαν.

Ωστόσο, ο αριθμός των προσφύγων δεν ταυτίζεται με τον αριθμό των γεννηθέντων σε περιοχές εκτός των ορίων της τότε ελληνικής επικράτειας (Πίνακας 1). Αυτό οφείλεται σε δυο κυρίως λόγους. Ο πλέον προφανής είναι ότι δεν είχαν όλοι οι γεννηθέντες στο εξωτερικό τον χαρακτήρα του πρόσφυγα. Ο δεύτερος λόγος αφορά το γεγονός ότι τα παιδιά που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και είχαν πατέρα πρόσφυγα⁵ θεωρούνταν ότι είχαν την προσφυγική ιδιότητα και αυτά (βλ. ΓΣΥΕ 1933, σελ. ιζ' και ξη').

Υπό το πρίσμα των παραπάνω περιορισμών, φαίνεται ότι το 1928 οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 35,5% του πληθυσμού της Θράκης. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά τους ήταν η εξαιρετικά ετερογενής γεωγραφική προέλευσή τους. Η πολυπληθέστερη προσφυγική ομάδα ήρθε από την Ανατολική Θράκη, αναλογώντας λίγο περισσότερο από 1 στα 5 μέλη του συνολικού πληθυσμού. Η πλειονότητα, όμως, των προσφύγων της ομάδας αυτής (περίπου 75%) βρισκόταν σε περιοχές εκτός της Θράκης εκείνη την εποχή.

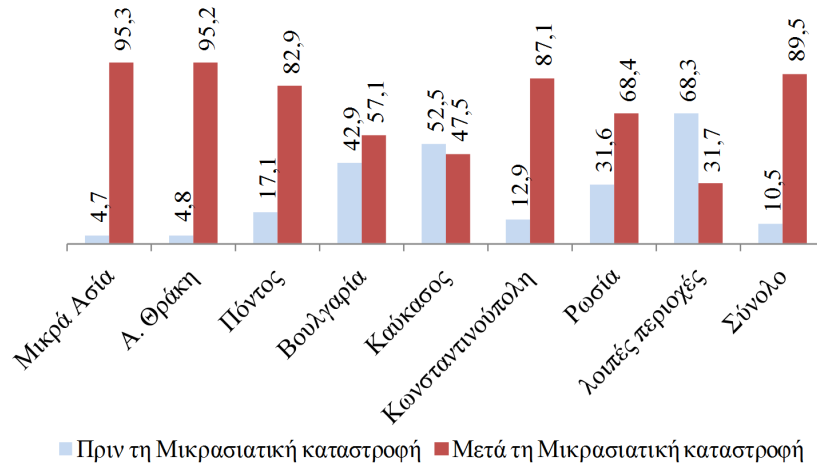
Οι Μικρασιάτες, αν και η πλειονότητά τους (πάνω από 96%) εγκαταστάθηκε σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, αποτελούσαν το 7% περίπου του πληθυσμού της ελληνικής Θράκης. Επίσης, 1 στους 5 πρόσφυγες από τη Βουλγαρία βρισκόταν στη Θράκη, επειδή όμως είναι σχετικά ολιγοπληθής ομάδα, η συχνότητά τους στον συνολικό πληθυσμό ήταν περίπου 3%. Ακολουθούν οι άνθρωποι που ήρθαν από τον Πόντο και τον Καύκασο, με συχνότητα εμφάνισης περίπου 3%, και άλλες μικρότερες ομάδες, όπως εκείνη με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, τη Ρωσία και άλλες περιοχές.

Η Μικρασιατική Καταστροφή θεωρείται ως ορόσημο για τη δημιουργία του σύγχρονου πληθυσμιακού προφίλ της Θράκης, καθώς το 90% των προσφύγων δήλωσε ότι ήλθε στην περιοχή μετά το 1922 (σχεδιάγραμμα 2). Ροές προσφύγων, βέβαια, προϋπήρξαν της Μικρασιατικής Καταστροφής και σε μερικές περιπτώσεις ήταν σημαντικές, όπως εκείνες από τη Βουλγαρία, τον Καύκασο, τη Ρωσία και άλλες χώρες. Οι μετακινήσεις αυτές οφείλονται στις συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές προέλευσης των προσφύγων αλλά και στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των προσφύγων από τη Βουλγαρία, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών που περιγράφηκε πιο πάνω.

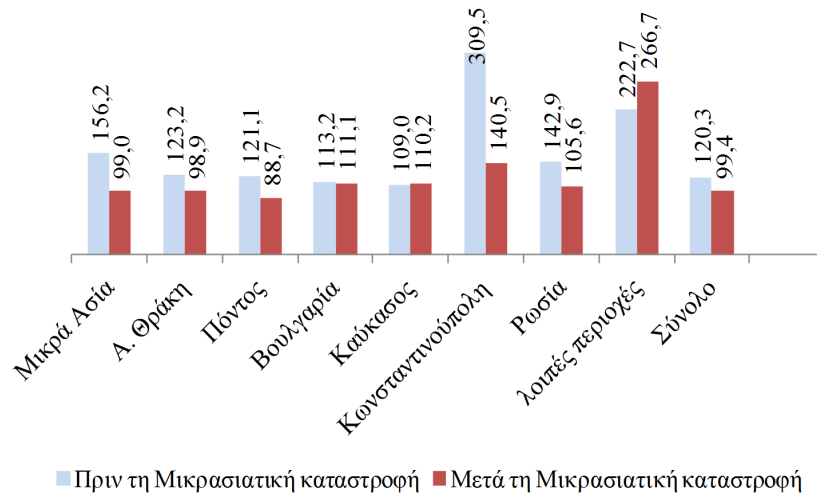
³ Μια εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν αντιληπτός ο όρος πρόσφυγας εκείνη την εποχή δίνεται από το άρθρο 1 του Νομοθετικού Διατάγματος περί «περιθάλψεως προσφύγων» (ΦΕΚ 136, 10-7-1917): «Ομογενείς εκδιωχθέντες εκ της υποδούλου Ελλάδος και προσφεύγοντες εις το Ελεύθερον Κράτος ως και οι λόγω της εμπολέμου καταστάσεως μετακινούμενοι εκ της κατοικίας των εγχώριοι πληθυσμοί διακινούνται εις περιθάλψην εκ μέρους του κράτους, εφ' όσον περιήλθαν εις απορίαν λόγω του διωγμού ή της μετακινήσεως».

⁴ Στη σχετική ερώτηση που υπάρχει στο απογραφικό δελτίο που χρησιμοποιήθηκε παρότι διακρίνονται οι πρόσφυγες από τους ανταλλάξιμους, στη σχετική απάντηση δεν υπάρχει η διάκριση αυτή: «Ηλθε στην Ελλάδα ως πρόσφυξ ή ανταλλάξιμος; (ναι ή όχι).....».

⁵ Αν και ήταν μάλλον σπάνια περίπτωση, τα παιδιά με μητέρα πρόσφυγα και πατέρα μη πρόσφυγα δεν θεωρούντο πρόσφυγες.

Σχεδιάγραμμα 2: αναλογία προσφύγων που απογράφηκαν στη Θράκη, σύμφωνα με το χρόνο άφιξής τους (πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή).
Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1933 σελ. 413.

Σχεδιάγραμμα 3: αναλογία ανδρών σε 100 γυναίκες.
Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1933 σελ. 413.

Στην περίπτωση των προσφύγων από τον Καύκασο και τη Ρωσία, έχει υποστηριχτεί ότι έπαιξε ρόλο ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η Οκτωβριανή επανάσταση (Φωτιάδης 2009). Η ανάλυση βέβαια των ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών που προκάλεσαν αυτές τις μετακινήσεις είναι εκτός των σκοπών της εργασίας αυτής και αποτελούν αντικείμενο έρευνας άλλων επιστημών. Όμως, είναι μάλλον προφανές ότι η πολύ υψηλή αναλογία ανδρών σε 100 γυναίκες στην προ της Μικρασιατικής Καταστροφής περίοδο (σχεδιάγραμμα 3), ιδιαίτερα από τις περιοχές της πρώην Οθωμανικής αυτοκρατορίας, υποδηλώνει την προσπάθεια των ανδρών να αποφύγουν τη στράτευση στα τάγμα εργασίας (αμελέ ταμπουρού) και τις επιπτώσεις της πολιτικής των νεότουρκων σε σχέση με τους μη

μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Τουρκίας (βλ. Vryonis 2007)^{6,7}. Η αντίστοιχη αναλογία στην ομάδα των μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εισελθόντων προσφύγων είναι ελαφρώς υπέρ των γυναικών, γεγονός το οποίο συνάδει με το χαρακτήρα της μετανάστευσης αυτή την περίοδο ως κυρίως ομαδικής.

3.1. Η σύνθεση του πληθυσμού σε χωρικό επίπεδο Επαρχιών

Πίνακας 2: Ο πραγματικός πληθυσμός της Θράκης το 1928 και οι Πρόσφυγες σε χωρικό επίπεδο Επαρχίας και Δήμων.

	Πραγματικός πληθυσμός			Πρόσφυγες		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Νομός Έβρου	61.471	61.259	122.730	23.802	24.027	47.829
Επαρχία Αλεξανδρούπολης	13.010	12.622	25.632	8.122	8.243	16.365
<i>Δήμος Αλεξανδρούπολης</i>	7.095	6.924	14.019	4.057	4.205	8.262
Επαρχία Διδυμοτείχου	18.425	19.293	37.718	4.617	4.591	9.208
<i>Δήμος Διδυμοτείχου</i>	4.127	4.563	8.690	916	977	1.893
Επαρχία Ορεστιάδας	17.407	16.870	34.277	6.979	7.209	14.188
Επαρχία Σαμοθράκης	2.024	1.842	3.866	126	66	192
Επαρχία Σουφλίου	10.605	10.632	21.237	3.958	3.918	7.876
<i>Δήμος Σουφλίου</i>	3.814	3.930	7.744	368	424	792
Νομός Ροδόπης	92.483	87.958	180.441	30.408	29.370	59.778
Επαρχία Κομοτηνής	35.877	33.820	69.697	10.724	9.983	20.707
<i>Δήμος Κομοτηνής</i>	15.984	15.567	31.551	5.435	5.310	10.745
Επαρχία Ξάνθης	46.025	43.241	89.266	16.817	16.571	33.388
<i>Δήμος Ξάνθης</i>	18.335	17.577	35.912	7.221	7.646	14.867
Επαρχία Σαπών	10.581	10.897	21.478	2.867	2.816	5.683
Θράκη	153.954	149.217	303.171	54.210	53.397	107.607

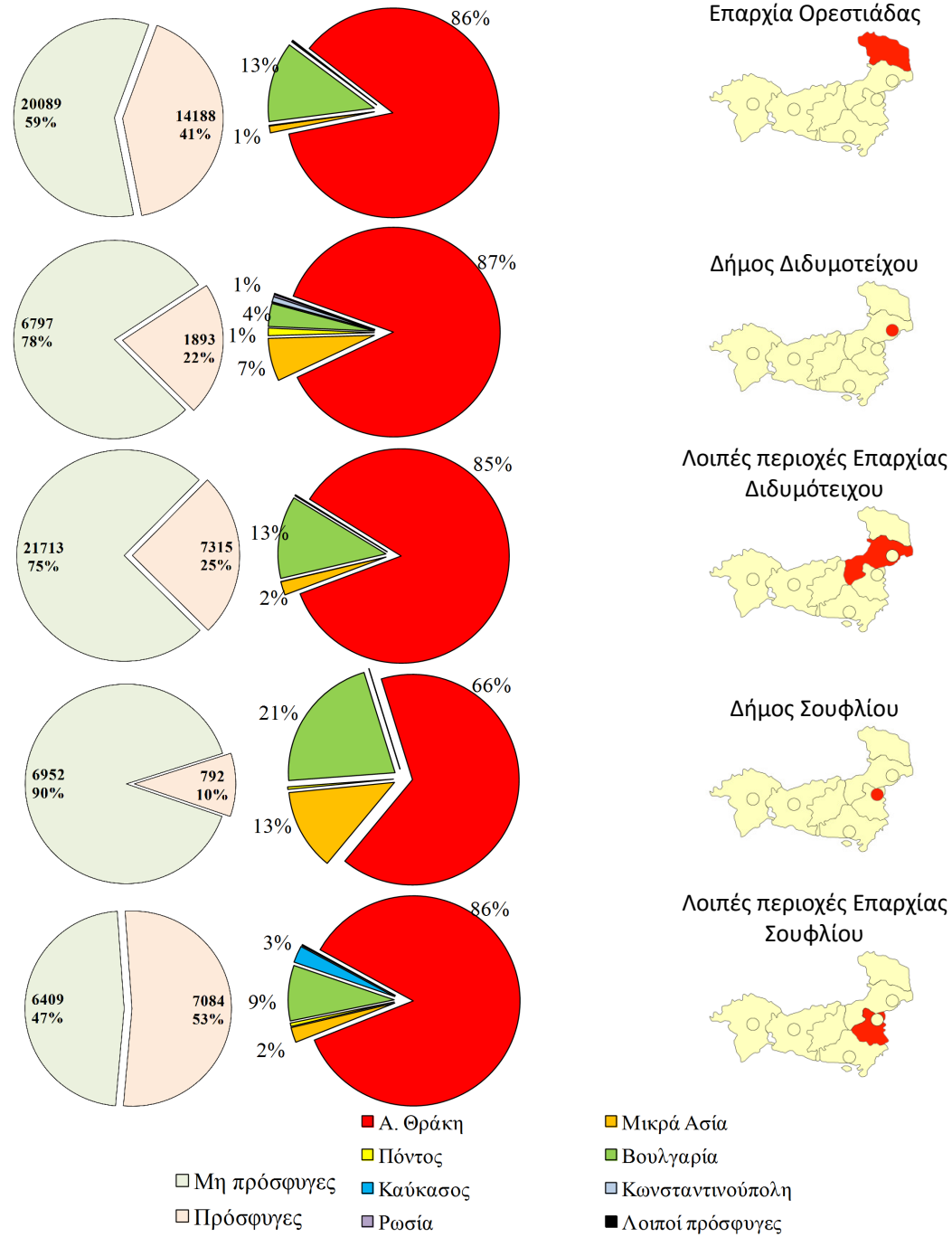
Πηγή δεδομένων: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468 και ΓΣΥΕ 1935β και ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

Η κατανομή του πληθυσμού σε χωρικό επίπεδο Επαρχιών και Δήμων φαίνεται στον Πίνακα 2. Η πολυπληθέστερη Επαρχία ήταν της Ξάνθης, ακολουθούμενη από την Επαρχία Κομοτηνής και τις υπόλοιπες Επαρχίες του Νομού Έβρου. Η μικρότερη Επαρχία ήταν της Σαμοθράκης, της οποίας ο πραγματικός πληθυσμός ήταν μόλις 2.024 άνθρωποι.

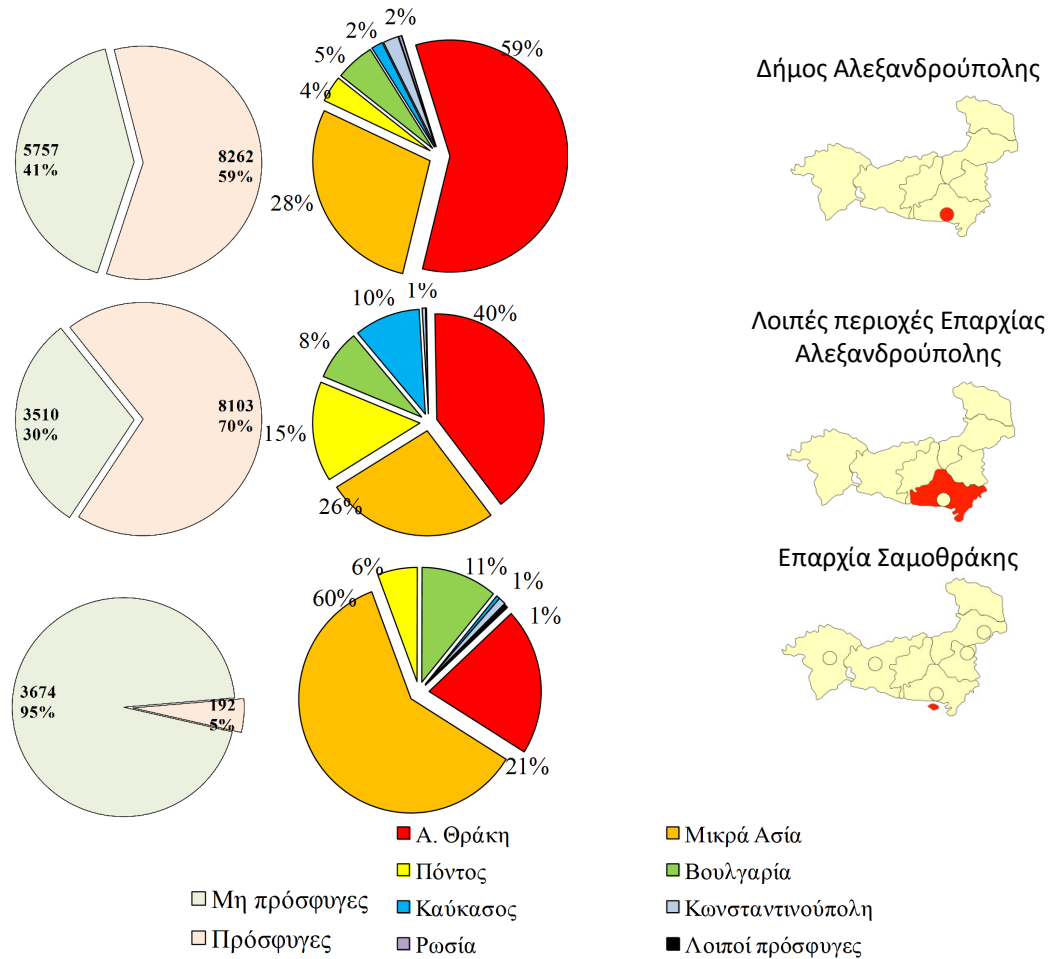
Ο Δήμος Ξάνθης εκείνη της εποχή ήταν ο 8^{ος} και ο Δήμος Κομοτηνής ο 13^{ος} μεγαλύτερος στην Ελλάδα. Η Αλεξανδρούπολη είχε πληθυσμό μόλις 14.019 ανθρώπους. Αντίθετα, από τους μικρότερους Δήμους της χώρας ήταν του Διδυμοτείχου και του Σουφλίου (ΓΣΥΕ 1933, σελ. κε'-κστ'). Τέλος, οι Δήμοι Ορεστιάδας και Σαπών δεν είχαν συσταθεί ακόμη.

⁶ Οι συνθήκες αυτές έχουν καταγραφεί με γλαφυρό τρόπο και στην ελληνική πεζογραφία. Βλ. για παράδειγμα το «Νούμερο 31328» του Ηλία Βενέζη.

⁷ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι αναλογίες αυτές αντιπροσωπεύουν την πληθυσμιακή εικόνα της 15-16 Μαΐου 1928. Η αναλογία των ανδρών προσφύγων που εισήλθαν στη Θράκη πριν τη μικρασιατική καταστροφή μάλλον θα ήταν διαφορετική κατά το παρελθόν, αφενός μεν γιατί στις παραπάνω εκτιμήσεις περιλαμβάνονται και τα παιδιά των προσφύγων, αφετέρου δε διότι δεν είναι γνωστή η θνησιμότητα και οι πληθυσμιακές ροές αυτής της ομάδας τις προηγούμενες περιόδους.

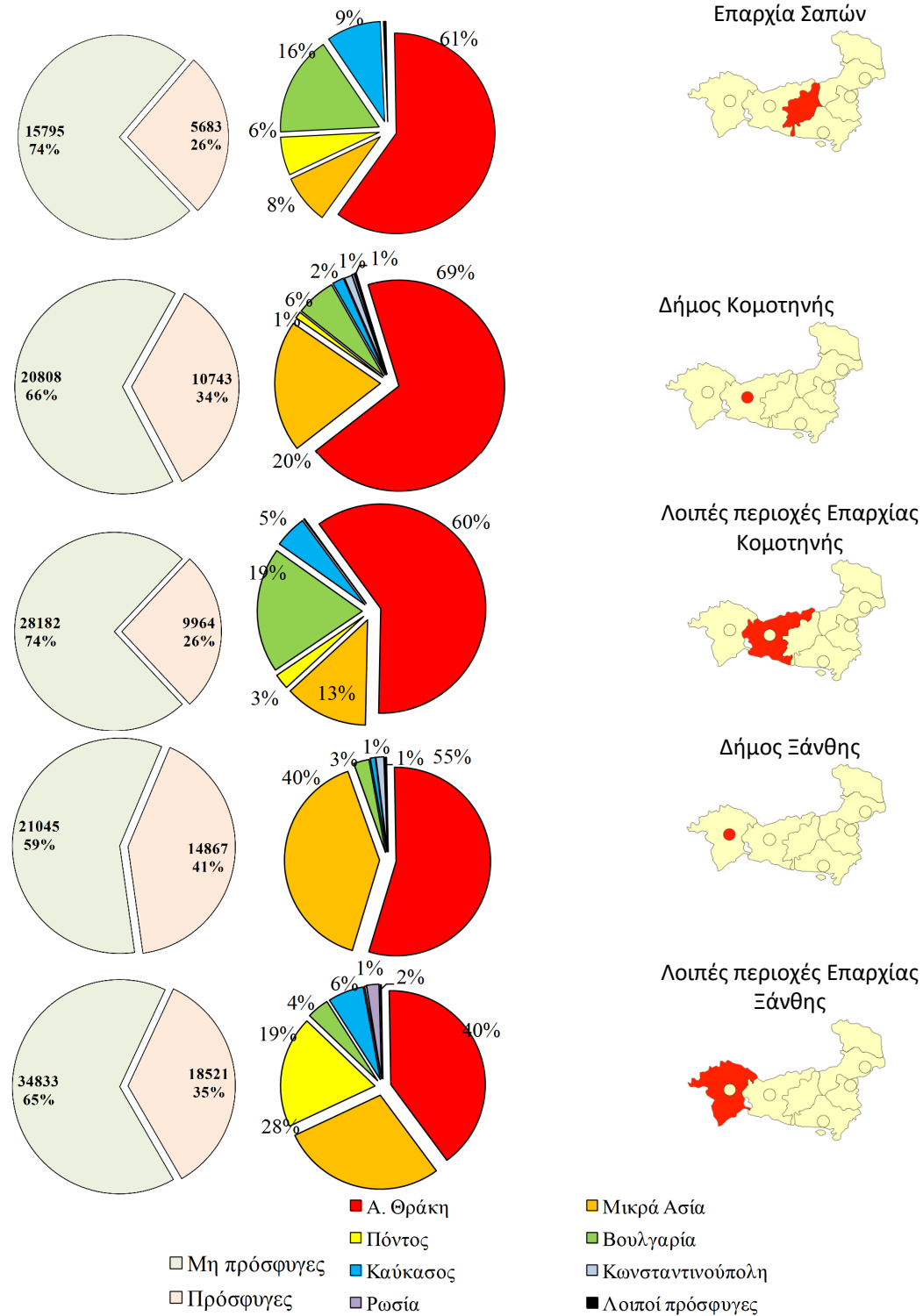
Σχεδιάγραμμα 4: κατανομή του πληθυσμού των περιοχών του νομού Έβρου βορείως της Επαρχίας Αλεξανδρούπολης, σύμφωνα με την προσφυγική ή μη ιδιότητα των ανθρώπων και τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης.
Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468 και ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

Σχεδιάγραμμα 5: κατανομή του πληθυσμού των Επαρχιών Αλεξανδρούπολης και Σαμοθράκης, σύμφωνα με την προσφυγική ή μη ιδιότητα των ανθρώπων και τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης. Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468 και, ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

Στον Βόρειο Έβρο (σχεδιάγραμμα 4), η μεγαλύτερη επίδραση των προσφυγικών πληθυσμών εντοπίζεται στην Επαρχία Ορεστιάδας (41% του απογραφέντος πληθυσμού). Η επίδραση αυτή προοδευτικά φθίνει προς τον νότο και μέχρι τις αστικές περιοχές του Σουφλίου. Από τις αγροτικές περιοχές της ομώνυμης Επαρχίας όμως και μέχρι τα παράλια του Νομού Έβρου η αναλογία των προσφύγων αυξάνει προοδευτικά φτάνοντας το 70% του πραγματικού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Επαρχίας Αλεξανδρούπολης (σχεδιαγράμματα 4 & 5).

Ως ένας γενικός κανόνας, η αναλογία των προσφύγων είναι πάντοτε μικρότερη στους Δήμους του Έβρου απ' ό,τι στις όμορες τους αγροτικές περιοχές και εξαιρετικά ποικιλόμορφη. Στο Σουφλί οι πρόσφυγες αντιστοιχούσαν μόνο στο 10% του πληθυσμού και στο Διδυμότειχο στο 25%. Μεταξύ των Δήμων της περιοχής, ο πιο σημαντικός εποικισμός έλαβε χώρα στο Δήμο Αλεξανδρούπολης (σχεδιάγραμμα 5), ο οποίος καθώς ήταν νέος, μεγεθύνθηκε πληθυσμιακά και αποτέλεσε πλέον το κύριο αστικό κέντρο της περιοχής του Έβρου.

Σχεδιάγραμμα 6: κατανομή του πληθυσμού των περιοχών του νομού Ροδόπης, σύμφωνα με την προσφυγική ή μη ιδιότητα των ανθρώπων και τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης. Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933β 453-455, 467-468 και ΓΣΥΕ 1935 178-185, 240-245.

Η Σαμοθράκη είναι η πλέον διαφοροποιημένη περιοχή της Θράκης, καθώς εκεί οι πρόσφυγες αποτελούν μόνο το 5% του πληθυσμού. Μια επιπλέον διαφοροποίηση της

νήσου αφορά τη σύσταση του προσφυγικού πληθυσμού, στον οποίο πλειοψηφούν οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο Έβρο στον οποίο οι ανατολικοθρακιώτες είναι πάντοτε αναλογικά περισσότεροι μεταξύ των προσφύγων. Αντίθετα οι μικρασιάτες έχουν μια σχετικά σημαντική παρουσία στον αστικό προσφυγικό πληθυσμό, ιδιαίτερα στην Αλεξανδρούπολη καθώς και στις αγροτικές περιοχές της ομώνυμης επαρχίας.

Οι Ποντιακής προέλευσης πρόσφυγες αποτελούσαν την τρίτη πολυπληθέστερη προσφυγική ομάδα στις αγροτικές περιοχές του νότιου Έβρου, στον δε Δήμο Αλεξανδρούπολης την 4^η. Όσοι ήλθαν από τη Βουλγαρία έχουν από μέτρια έως χαμηλή επίδραση στον προσφυγικό πληθυσμό των περιοχών στις οποίες διέμεναν. Μόνο στον Δήμο Σουφλίου η επίδρασή τους ήταν σημαντικότερη, όμως εκεί το μέγεθος του πληθυσμού των προσφύγων είναι περιορισμένο.

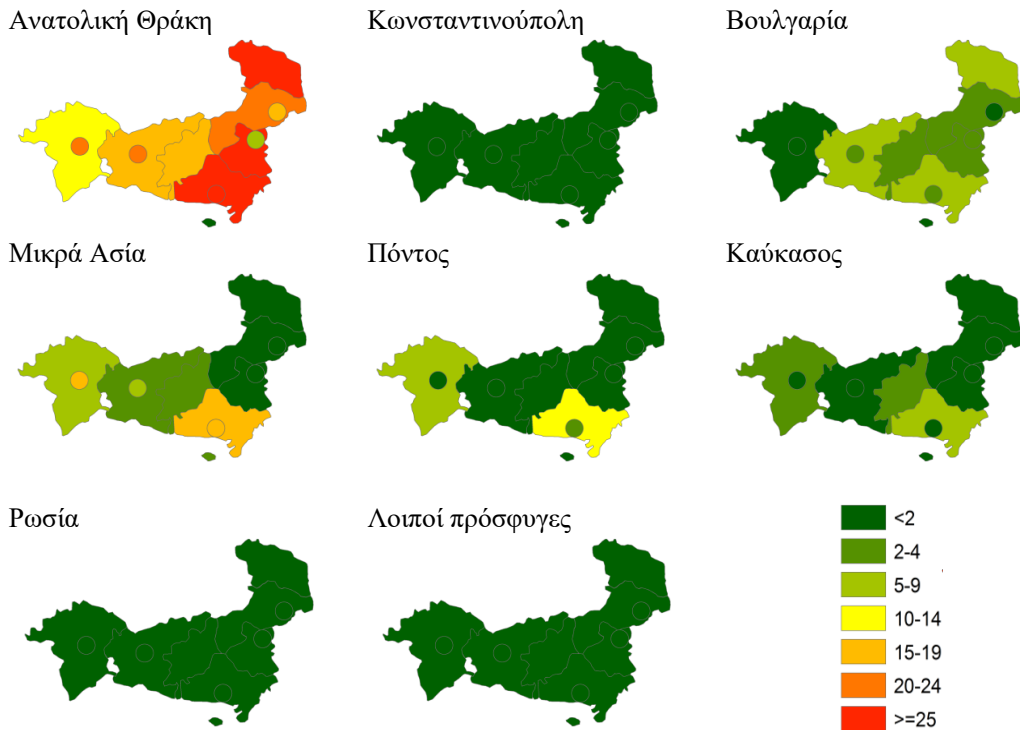
Η αναλογία των προσφύγων στην υπόλοιπη Θράκη φαίνεται στο σχεδιάγραμμα 6. Η σχετική συχνότητά τους στον πληθυσμό της Επαρχίας Σαπών είναι μικρή. Στην πλειονότητά τους, σε αντίθεση με τις γειτονικές αγροτικές περιοχές της Αλεξανδρούπολης, ήλθαν κυρίως από την Ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από τη Βουλγαρία. Χαμηλότερη είναι η αναλογία των Ποντίων και των Μικρασιατών, ενώ και οι δύο περιοχές (Σαπών και Αλεξανδρούπολης) έχουν παρόμοια επίδραση από πρόσφυγες από τον Καύκασο.

Η αναλογία των Ποντίων στους προσφυγικούς πληθυσμούς των αγροτικών περιοχών της Κομοτηνής είναι πολύ μικρή. Άλλωστε εκεί οι πολυπληθέστερες ομάδες είναι κατά σειρά εκείνες από την Ανατολική Θράκη, τη Βουλγαρία και την Μικρά Ασία. Η δε συνολική επίδραση των προσφυγικών πληθυσμών είναι σχετικά χαμηλή (26%), κυρίως εξαιτίας της ύπαρξης συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών στην περιοχή.

Ο πρόσφυγες του Δήμου Κομοτηνής ήταν κυρίως ανατολικοθρακιώτες και δευτερευόντως μικρασιάτες και ανατολικορωμιλιώτες, η δε συχνότητά τους στον σχετικό συνολικό πληθυσμό ήταν μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις όμορες αγροτικές περιοχές. Η επίδραση των προσφύγων, όμως, ήταν σαφώς μεγαλύτερη στο Δήμο Ξάνθης, ιδιαίτερα δε των μικρασιατών (40% των προσφύγων), οι οποίοι μαζί με τους ανατολικοθρακιώτες, τη δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα, αποτελούσαν περίπου το 95% του προσφυγικού πληθυσμού. Στις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης, οι μικρασιάτες, αν και μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα, είχαν μικρότερη επίδραση. Ακολουθούσαν οι Πόντιοι και εκείνοι που ήλθαν από τον Καύκασο. Όπως και στον ομώνυμο Δήμο, η πολυπληθέστερη ομάδα ήταν όσοι ήλθαν από την Ανατολική Θράκη.

Όσον αφορά την αναλογία των προσφύγων στον συνολικό πληθυσμό κάθε περιοχής ανάλογα με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσής τους, φαίνεται ότι υπερτερούσαν οι προερχόμενοι από την Ανατολική Θράκη (χάρτης 1). Η αναλογία αυτή είναι μέγιστη στον Νομό Έβρου, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές της Επαρχίας Σουφλίου (45% του συνολικού πληθυσμού), στην Ορεστιάδα (36%) και στον Δήμο Αλεξανδρούπολης (35% περίπου). Η μικρότερη αναλογία ανατολικοθρακιωτών στον Έβρο εντοπίζεται στη Σαμοθράκη και τους Δήμους Σουφλίου και Διδυμοτείχου. Στις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής και των Σαπών

αντιστοιχούσαν στο 16% του πληθυσμού. Στον Δήμο Κομοτηνής όμως περίπου 1 στους 4 ήταν ανατοlikοθρακιώτης. Στον αντίστοιχο Δήμο της Ξάνθης η αναλογία αυτή είναι 1:3, ενώ στις όμορες του αγροτικές περιοχές αποτελούσαν το 14% του τοπικού πληθυσμού. Η επίδραση των Κωνσταντινοπολιτών ήταν μικρότερη του 1% και μόνο στον Δήμο Αλεξανδρούπολης ελαχίστως μεγαλύτερη (1,2%).

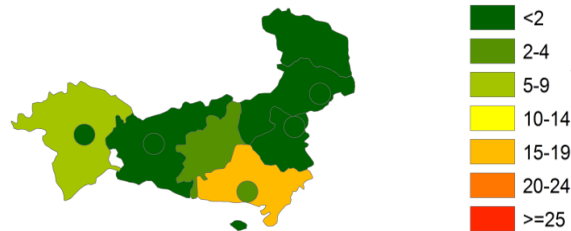
Χάρτης 1: η αναλογία (%) των προσφύγων επί του συνολικού πληθυσμού κάθε περιοχής της Θράκης σύμφωνα με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσής τους.

Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468 και ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

Οι προερχόμενοι από τη Βουλγαρία, μόνο στις αγροτικές περιοχές της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής και της Ορεστιάδας ξεπερνούσαν το 5%. Λίγο μικρότερη ήταν η αναλογία τους στις Σάπες (4,5%) και ελάχιστη σε όλες τις περιοχές της Ξάνθης και του Διδυμότειχου. Στις υπόλοιπες περιοχές κυμαινόταν μεταξύ 1,1 και 3,2%.

Η σημαντικότερη επίδραση των μικρασιατών στον συνολικό πληθυσμό εντοπίζεται στις Επαρχίες Ξάνθης και την Αλεξανδρούπολης. Με εξαίρεση τον Δήμο Κομοτηνής (όπου αποτελούσαν το 7% του πληθυσμού), στις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής και των Σαπών η αναλογία τους ήταν πολύ μικρή. Ακόμη μικρότερη ήταν σε όλες τις περιοχές βόρεια της Επαρχίας Αλεξανδρούπολης. Όμοια, οι προερχόμενοι από τον Πόντο είχαν σημαντική επίδραση στις αγροτικές περιοχές της Αλεξανδρούπολης και της Ξάνθης, πολύ μικρότερη στον Δήμο Αλεξανδρούπολης και στην επαρχία Σαπών. Σε όλες τις άλλες περιοχές, η επίδρασή τους ήταν μικρότερη από 1%. Οι προερχόμενοι από τον Καύκασο αντιστοιχούσαν στο 2,1% του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης, στο 2,4% στις Σάπες και στο 7%

στην Αλεξανδρούπολη. Σε όλες τις άλλες περιοχές η αναλογία τους ήταν ελάχιστη, όπως συνέβαινε άλλωστε με τους προερχόμενους από τη Ρωσία και τους άλλους πρόσφυγες.

Χάρτης 2: η αναλογία (%) των Ποντίων επί του συνολικού πληθυσμού κάθε περιοχής της Θράκης.

Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468 και ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

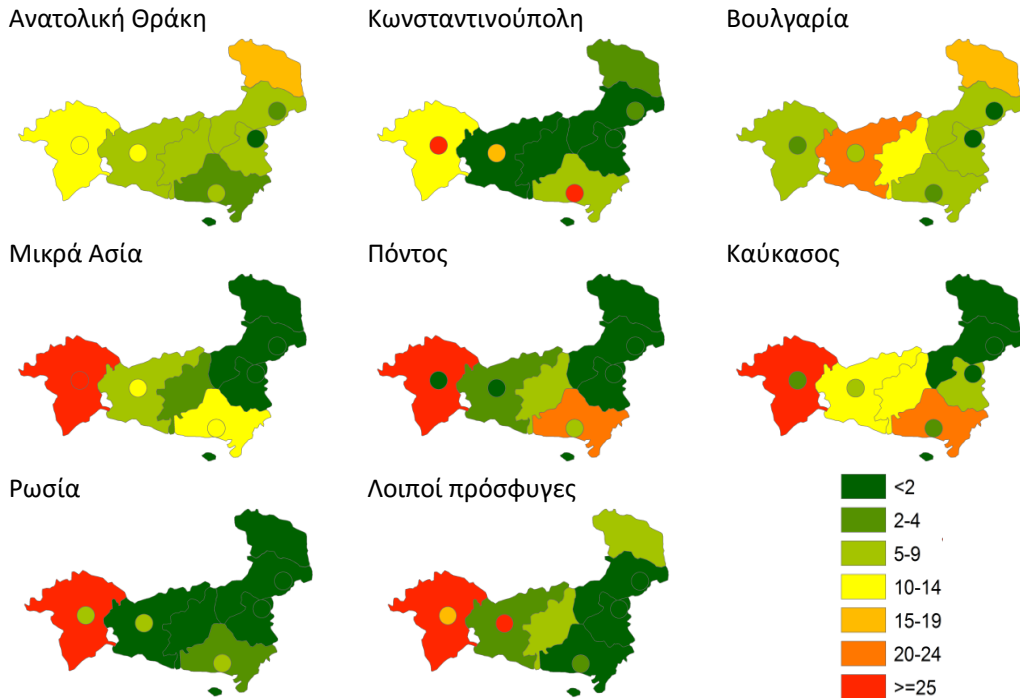
Ωστόσο, επειδή στη σημερινή Ελλάδα θεωρούνται Πόντιοι όλοι οι καταγόμενοι από τις σημερινές τουρκικές ακτές του Εύξεινου Πόντου και τις όμορες περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, οι άνθρωποι από τον Πόντο, τον Καύκασο και τη Ρωσία συναθροίστηκαν σε μία κατηγορία, όπως φαίνεται στον χάρτη 3. Με βάση αυτούς τους υπολογισμούς φαίνεται ότι οι Πόντιοι αποτελούσαν περίπου το 18% του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Αλεξανδρούπολης και λίγο λιγότερο από το 10% των αντίστοιχων περιοχών της Ξάνθης. Στις Σάπες, τον Δήμο Αλεξανδρούπολης και Ξάνθης ήταν 3-5% του πληθυσμού και σε χαμηλότερες συχνότητες βρίσκονταν στις άλλες περιοχές της Θράκης.

3.2. Η διασπορά των προσφύγων στην Θράκη και η επίδρασή τους στον πληθυσμό.

Η διαφορεική επίδραση των προσφύγων στους πληθυσμούς κάθε περιοχής, η οποία περιγράφηκε πιο πάνω, οφείλεται στο γεγονός ότι η εγκατάστασή τους έγινε με σχετικά οργανωμένο τρόπο (βλ. επίσης Πελαγίδης 2013). Φαίνεται δηλαδή ότι οι πρόσφυγες, ανάλογα με τον τόπο της γεωγραφικής τους προέλευσης, κατανεμήθηκαν με άνισο τρόπο στις διάφορες περιοχές της Θράκης (Χάρτης 3). Ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα περαιτέρω μελέτης τόσο από την οπτική της ιστορίας, όσο και από την οπτική της δημογραφίας και άλλων επιστημών, θα αποτελούσαν τα κριτήρια με τα οποία έλαβε χώρα η εγκατάσταση αυτή ή οι λόγοι που την προκάλεσαν.

Όσοι ήλθαν από την Ανατολική Θράκη εγκαταστάθηκαν κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Ορεστιάδας, στον Δήμο Κομοτηνής και στην Ξάνθη. Ελάχιστοι κατευθύνθηκαν προς τη Σαμοθράκη και τις αγροτικές περιοχές της Αλεξανδρούπολης και λίγοι περισσότεροι στο Δήμο Αλεξανδρούπολης. Στο σύνολο της Θράκης αντιστοιχούσαν 50 κάτοικοι Δήμων σε 100 κατοίκους αγροτικών περιοχών, όμως στις περιοχές όπου υπήρχαν μεγάλα αστικά κέντρα, στην Επαρχία Κομοτηνής, Ξάνθης και Αλεξανδρούπολης δηλαδή, υπερτερούσε ο αστικός πληθυσμός. Στα ομώνυμα αστικά κέντρα έγινε κυρίως η εγκατάσταση και όσων ήλθαν από την Κωνσταντινούπολη (αναλογία πάνω από 417 κάτοικοι πόλεων σε 100 κατοίκους των αγροτικών

περιοχών). Μόλις το 10% από αυτούς εγκαταστάθηκε στις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης και το 6,3% της Αλεξανδρούπολης. Σε πολύ μικρότερες συχνότητες εγκαταστάθηκαν στις άλλες περιοχές της Θράκης.

Χάρτης 3: η διασπορά (%) των προσφύγων στη Θράκη σύμφωνα με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης τους.

Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα: ΓΣΥΕ 1933 σελ. 453-455, 467-468.

Όσοι ήλθαν από τη Βουλγαρία, εγκαταστάθηκαν κυρίως στις λεγόμενες αγροτικές περιοχές (23,2 κάτοικοι πόλεων/100 κατοίκους αγροτικών περιοχών), ιδιαίτερα της Κομοτηνής (21%), της Ορεστιάδας (19,1%), των Σαπών (10%) και του Διδυμοτείχου (9,9%). Ελάχιστοι κατευθύνθηκαν προς τη Σαμοθράκη και τους Δήμους Διδυμοτείχου και Σουφλίου. Στις άλλες περιοχές κατευθύνθηκε αναλόγως από 4,9 έως το 6,8% του πληθυσμού τους.

Οι προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Ξάνθη: 1 στους 3 στον ομώνυμο Δήμο και 1 στους 4 στις αγροτικές περιοχές. Στο Δήμο Κομοτηνής και στην Αλεξανδρούπολη κατευθύνθηκαν σχετικά λιγότεροι και στις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής το 6,3%. Σε ακόμη μικρότερη αναλογία εγκαταστάθηκαν στις υπόλοιπες περιοχές της Θράκης. Στον πληθυσμό των μικρασιατών πάντως υπερτερούν οι κάτοικοι των πόλεων (111/100 κάτοίκους αγροτικών περιοχών). Μόνο στην Επαρχία Διδυμοτείχου και Σουφλίου, όπου άλλωστε ο αριθμός εκείνων που κατέφυγε ήταν μικρός, υπερτερούν οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών.

Οι Πόντιοι, ως πληθυσμός κυρίως εγκατεστημένος σε αγροτικές περιοχές (μόλις 8 κάτοικοι πόλεων/100 κάτοίκους των αγροτικών περιοχών), εντοπίζονται στις αντίστοιχες περιοχές της Ξάνθης (το 61% του πληθυσμού τους) και της Αλεξανδρούπολης (21% του πληθυσμού τους). Το 6% εγκαταστάθηκε στις Σάπες, το

5,1% στο Δήμο Αλεξανδρούπολης και το 4% στις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής. Οι υπόλοιποι διεσπάρησαν με πολύ μικρές συχνότητες στις άλλες περιοχές της Θράκης.

Οι όμοροι τους πληθυσμοί από τον Καύκασο έχουν επί το πλείστον εγκατασταθεί και αυτοί σε αγροτικές περιοχές, κυρίως της Ξάνθης και κατά σειρά της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής, των Σαπών και του Σουφλίου. Τέλος, οι πρόσφυγες που ήρθαν από τη Ρωσία εγκαταστάθηκαν στις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης (72%) και στους Δήμους Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής. Η αναλογία του αστικού πληθυσμού προς τον αγροτικό ήταν 26 κάτοικοι πόλεων σε 100 κατοίκους αγροτικών περιοχών. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Κομοτηνή και τις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης. Αν και εν γένει ήταν ένας αγροτικός πληθυσμός, στην Κομοτηνή υπερέχουν οι κάτοικοι της πόλης (109 σε 100 κατοίκους των αγροτικών περιοχών).

Πίνακας 3: ο εποικισμός των προσφύγων σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΑΠ.

Περιφέρειες και γραφεία εποικισμού	Συνοικισμοί	Αριθμός οικογενειών που εγκαταστάθηκαν	Εγκατασταθέντα άτομα
Αλεξανδρούπολης	61	5.040	21.485
Κομοτηνής	55	4.121	16.794
Ξάνθης	44	2.703	10.980
Ορεστιάδας	76	4.891	22.801
Θράκη	236	16.755	72.060
Δράμα	205	15.886	66.758
Καβάλα	121	10.149	40.242
Αν. Μακεδονία	326	26.035	107.000
Σύνολο Περιφέρειας «Δυτικής Θράκης»	562	42.790	179.060

Πηγή: ΕΑΠ, ΓΣΥΕ 1931, σελ. 105

Συνολικά, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, οι εγκατεστημένοι στους Δήμους ήταν 36.557 και στις αγροτικές περιοχές 71.050 άνθρωποι, δηλαδή αντιστοιχούσαν 50 κάτοικοι πόλεων σε 100 κατοίκους υπαίθρου. Όπως φαίνεται στον πίνακα 3, σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), η μέχρι τις 31 Ιουλίου 1929 ολοκληρωθείσα αγροτική εγκατάσταση στη Θράκη αφορούσε 16.755 οικογένειες και συνολικά 72.060 ανθρώπους, οι οποίοι διεσπάρησαν σε 236 αναγνωρισμένους τότε οικισμούς. Προφανώς τα απογραφικά μεγέθη δεν συμφωνούν με τα στοιχεία της ΕΑΠ, διότι εν τω μεταξύ είτε κάποιιοι που είχαν αποκατασταθεί από την ΕΑΠ απεβίωσαν, είτε μετακινήθηκαν σε άλλες περιοχές είτε γεννήθηκαν και άλλα παιδιά προσφύγων και σαφέστατα επειδή η διάκριση μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών που γίνεται εδώ διαφέρει από εκείνη της ΕΑΠ. Βεβαίως δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι και στις δύο πηγές μπορεί να υπάρχουν σφάλματα καταγραφής. Με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα, φαίνεται πάντως ότι είναι πιθανό, αν δεν είχε ήδη ολοκληρωθεί μέχρι τις 31/7/1929 (ημερομηνία στην οποία αναφέρονται τα στοιχεία της ΕΑΠ που είναι δημοσιευμένα στη Στατιστική Επετηρίδα), πάντως έβαινε προς την ολοκλήρωσή της η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων στη Θράκη.

Η δε αστική εγκατάσταση περιελάμβανε την ανέγερση οικημάτων σε 5 συνοικισμούς του αστικού κέντρου της Κομοτηνής (μέχρι τις 31/12/1928 είχαν ανεγερθεί 1.849 οικήματα). Στην Ξάνθη, σε 4 συνοικισμούς, είχαν ανεγερθεί 1.845 οικήματα μέχρι αυτή την ημερομηνία (ΓΣΥΕ 1931, σελ. 105). Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τις υπόλοιπες πόλεις της Θράκης. Πάντως μέχρι το 1930 η αστική αποκατάσταση των προσφύγων περιελάμβανε την ανέγερση 1.922 κτισμάτων στην Κομοτηνή και 1868 στην Ξάνθη.

4. Οι μουσουλμάνοι, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι της Θράκης.

Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928 είναι ενδεικτικά των προβλημάτων που μπορεί να προκύψουν, όταν στα σχετικά απογραφικά δελτία υπάρχουν ερωτήσεις που αφορούν τη μητρική γλώσσα.

Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα αποτελέσματα, (ΓΣΥΕ 1935: 280-281) στη Θράκη κατοικούσαν 102.621 Μουσουλμάνοι. Από αυτούς οι 84.585 (82,7%) δήλωσαν ότι είχαν ως μητρική τους γλώσσα την Τουρκική. Την Πομακική (στα αποτελέσματα της απογραφής αναφέρεται ως «βουλγαρική γλώσσα») δήλωσαν ως μητρική γλώσσα 16.740 άνθρωποι (16,3% του πληθυσμού), εκ των οποίων μόνο 2 στο Νομό Έβρου⁸.

Ωστόσο, η έρευνα πεδίου στην περιοχή έδειξε ότι πολλοί Πομάκοι μετακινήθηκαν από τη Βουλγαρία στις πεδιάδες της Ροδόπης και της Ξάνθης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενώ υπήρχε μια συνεχής πληθυσμιακή ροή από τα ορεινά προς τα πεδινά. Όμως, στο Δήμο Κομοτηνής καταγράφηκαν μόνον 10 (ΓΣΥΕ 1935: 394) και στις αγροτικές περιοχές μόλις 751 πομακόφωνοι μουσουλμάνοι (ΓΣΥΕ 1935: 357), ενώ είναι γνωστό ότι μόνο ο πραγματικός πληθυσμός της κοινότητας Οργάνης, η οποία κατοικείται από Πομάκους, εκείνη την εποχή ήταν 3.814 άνθρωποι. Εάν σε αυτούς προστεθούν επιπλέον 1.847 άνθρωποι που ζούσαν σε μερικούς οικισμούς που ανήκαν τότε στην Κοινότητα Πανδρόσου και οι οποίοι είναι Πομακικοί, όπως έχει δείξει η έρευνα πεδίου, μαζί με τους ορεσίβιους κατοίκους των άλλων κοινοτήτων προς τα ανατολικά και δυτικά της Επαρχίας Κομοτηνής, είναι προφανές ότι ο αριθμός των Πομάκων της περιοχής έχει υποκαταγραφεί σημαντικά στην απογραφή του 1928.

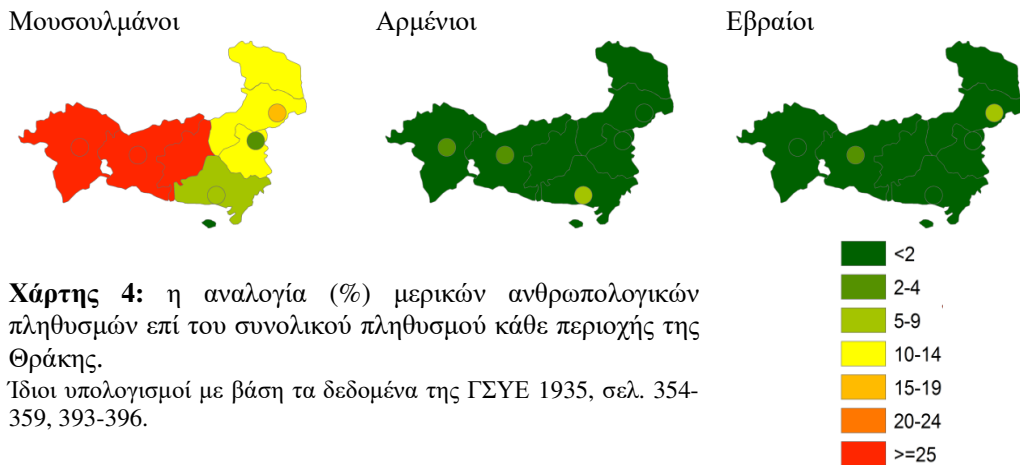
Είναι άλλωστε γνωστό από την έρευνα πεδίου ότι οι Πομάκοι που μετοικούσαν στα πεδινά συνήθιζαν να αλλάζουν τα επώνυμά τους και να υιοθετούν την τουρκική γλώσσα στην καθημερινή ζωή τους για πολιτικούς και πραγματιστικούς λόγους, καθώς αυτό διευκόλυνε την ενσωμάτωσή τους στις τοπικές μικροκοινωνίες στις οποίες εγκαθίσταντο. Από την άλλη είναι επίσης γνωστό ότι πολλοί Πομάκοι είχαν ήδη εκτουρκιστεί γλωσσικά, όπως δείχνει το παράδειγμα του οικισμού της Οργάνης (βλ. Ζαφείρης 2006).

Το ίδιο πρόβλημα υπάρχει και με τα αποτελέσματα που αφορούν τους Ρομά. Για παράδειγμα στο Δήμο Διδυμοτείχου, αν και υπάρχει εκεί σήμερα μια συμπαγής ομάδα με μακρόχρονη ιστορία, δεν καταμετρήθηκε κανένας που να έχει ως μητρική γλώσσα την «Αθιγγανική», ενώ στις αγροτικές περιοχές καταγράφηκαν μόλις 100

⁸ Στην απογραφή του 1951 (ΕΣΥΕ 1958: 208), μετρήθηκαν 18.666 με μητρική γλώσσα την Πομακική, δηλαδή μέσα σε 23 χρόνια, αν ληφθεί ως κριτήριο η γλώσσα που δηλώθηκε ως μητρική, οι Πομάκοι αυξήθηκαν κατά περίπου 11%.

άνθρωποι. Το ίδιο αφορά τους Δήμους Αλεξανδρούπολης (1 άνθρωπος), Κομοτηνής (95 άνθρωποι) και άλλες περιοχές της Θράκης.

Προφανέστατα η γλώσσα που δήλωσαν οι απογραφέντες ως μητρική κατά την απογραφή του 1928 δεν ανταποκρίνεται σε όλες τις περιπτώσεις στην πραγματικότητα, καθώς προσωπικοί, πολιτικοί ή/και άλλοι λόγοι μπορεί να τους οδήγησαν σε μη ορθή δήλωση κατά τη διάρκεια της συμπλήρωσης των απογραφικών δελτίων (βλ. επίσης Zafeiris 2015). Οι υπολογισμοί για τους Αρμένιους και τους Εβραίους πρέπει να είναι πιο ακριβείς, αφού λόγω γλώσσας και θρησκείας μπορούσαν να διακριθούν εύκολα. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει με τους μουσουλμάνους της Θράκης, εάν δεν ληφθεί υπόψη η μητρική τους γλώσσα, αφού εξαιτίας της ιδιότητάς τους ως μη ανταλλάξιμων, λόγω της θρησκευτικής τους ταυτότητας, αναμένεται να είχαν καταγραφεί με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Χάρτης 4: η αναλογία (%) μερικών ανθρωπολογικών πληθυσμών επί του συνολικού πληθυσμού κάθε περιοχής της Θράκης.

Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1935, σελ. 354-359, 393-396.

Η αναλογία των μουσουλμάνων στον συνολικό πληθυσμό κάθε περιοχής που μελετάται φαίνεται στο χάρτη 4, όπου είναι εμφανής μια ισχυρότατη παρουσία στον Νομό Ροδόπης, μια μετριότερη στον Βόρειο Έβρο μέχρι και το Σουφλί καθώς και μια μικρότερη στον νότιο Έβρο.

Στον Νομό Ροδόπης η μεγαλύτερη συγκέντρωση μουσουλμανικού πληθυσμού παρατηρείται στις αγροτικές περιοχές της Ξάνθης (66,4%), της Κομοτηνής (60%) και των Σαπών (53%). Στους Δήμους των περιοχών αυτών η αναλογία του μουσουλμανικού πληθυσμού ήταν σημαντική, αλλά πολύ μικρότερη (Ξάνθη 31% και Κομοτηνή 42% περίπου). Στις αγροτικές περιοχές του βόρειου Έβρου ήταν 12-13% και στον Δήμο Διδυμοτείχου, ο οποίος αποτελεί ένα από τα σημαντικά θρησκευτικά κέντρα των μουσουλμάνων στην περιοχή, περίπου 18%. Αντίθετα στον Δήμο Σουφλίου, οι Μουσουλμάνοι αντιστοιχούσαν μόνο στο 2% του πληθυσμού. Τέλος στην Αλεξανδρούπολη, τόσο στις πόλεις όσο και στις αγροτικές περιοχές, οι μουσουλμάνοι ήταν περίπου 6%.

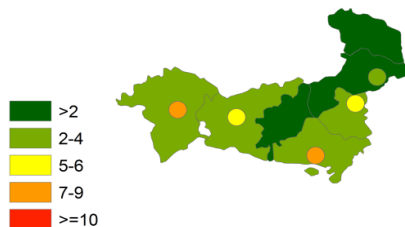
Αντίθετα με τους μουσουλμάνους οι οποίοι ήταν κυρίως αγροτικός πληθυσμός (36 κάτοικοι πόλεων ανά 100 κατοίκους αγροτικών περιοχών), οι Αρμένιοι της Θράκης ήταν αστικός πληθυσμός (μόνο το 12% απογράφηκε σε αγροτικές περιοχές). Η

μεγαλύτερη συνάθροισή τους ήταν στους Δήμους Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής (1.018, 853 και 779 άνθρωποι αντίστοιχα), η δε επίδραση στους σχετικούς πληθυσμούς ήταν σημαντική κυρίως στο Δήμο Αλεξανδρούπολης (6% του τοπικού πληθυσμού) και δευτερευόντως στην Κομοτηνή και την Ξάνθη (περίπου 3%). Μια μικρότερη παροικία τους εντοπίστηκε στο Δήμο του Διδυμοτείχου (159 άνθρωποι, 1,8% του πληθυσμού). Σε όλες τις άλλες περιοχές η αναλογία τους στον τοπικό πληθυσμό ήταν μικρότερη του 1%.

Οι Εβραίοι, ως αστικός πληθυσμός, είχαν αναπτύξει σημαντικές παροικίες στην Κομοτηνή (1.129 άνθρωποι), όπου ζούσαν εντός των ορίων του παλαιού κάστρου της πόλης, στην Ξάνθη (697 άνθρωποι) και στο Διδυμότειχο (648 άνθρωποι). Μικρότερος ήταν ο εβραϊκός πληθυσμός της Αλεξανδρούπολης (152 άνθρωποι), ενώ μερικοί βρέθηκαν στην Ορεστιάδα (139), στην οποία δεν είχε συσταθεί ακόμη ο ομώνυμος Δήμος.

5. Οι γεννηθέντες σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Τέλος, ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού που απογράφηκε στη Θράκη προέρχεται από άλλες περιοχές της τότε ελληνικής επικράτειας (χάρτης 5). Μια εκτίμηση του πληθυσμού αυτού μπορεί να γίνει μέσω της ανάλυσης των τόπων γέννησης των μετοίκων αυτής της κατηγορίας, χωρίς ωστόσο να λαμβάνονται υπόψη όσα από τα παιδιά των ανθρώπων αυτών γεννήθηκαν στη Θράκη.

Χάρτης 5: η αναλογία (%) γεννηθέντων εντός ελληνικής επικράτειας και εκτός Θράκης. Ίδιοι υπολογισμοί. Πηγή δεδομένων: ΓΣΥΕ 1935 σελ. 178-185, 240-245.

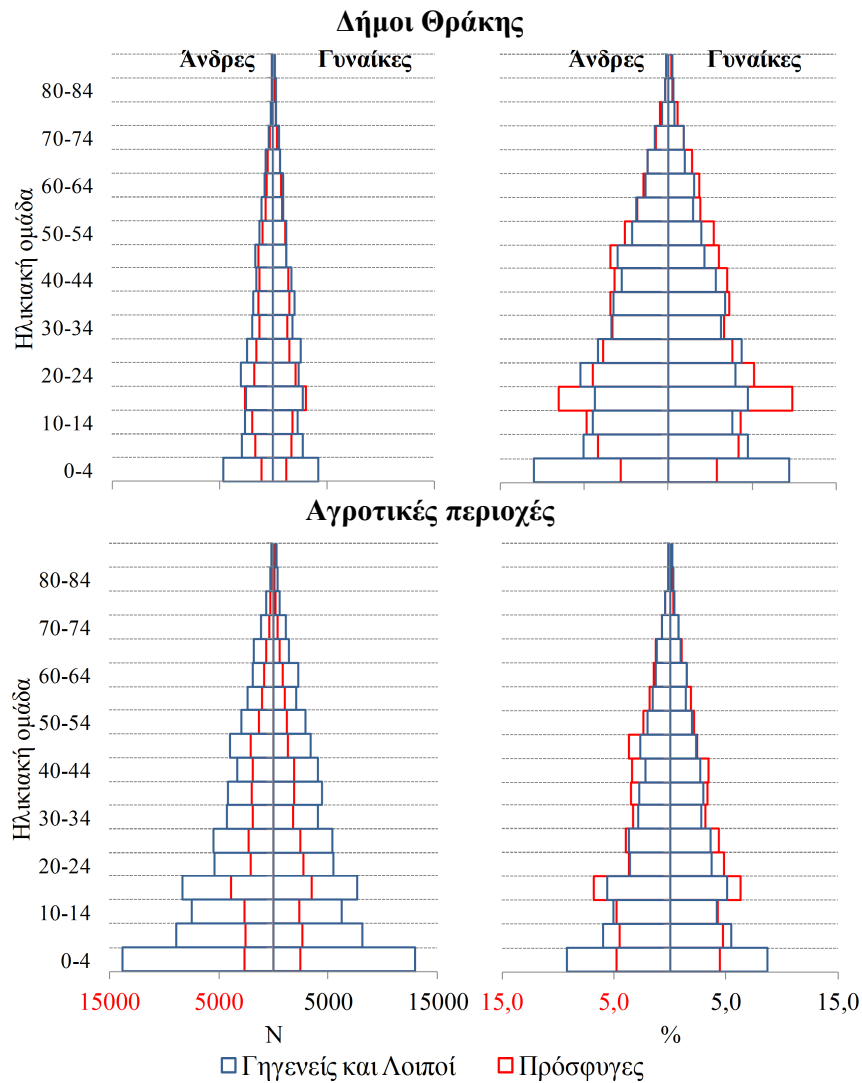
Η σχετική επίδραση στον πληθυσμό της Θράκης φτάνει στο 4% και είναι ποικιλόμορφη μεταξύ των περιοχών που μελετήθηκαν, αφορώντας κυρίως τα αστικά κέντρα, όπως φαίνεται στο χάρτη 5. Σε αυτά η μεγαλύτερη αναλογία μετοίκων εντοπίζεται στον Δήμο Αλεξανδρούπολης (1.239, 10% του πληθυσμού του Δήμου), Ξάνθης (3.318 άνθρωποι, 9% του τοπικού πληθυσμού) και Κομοτηνής (1.877, 5,9%) και σε μικρότερο βαθμό στον Δήμο Σουφλίου και στις άλλες περιοχές.

Πρόκειται κυρίως για στρατιωτικούς ή δημόσιους υπαλλήλους, καθώς για την ολοκλήρωση της ενσωμάτωσης της Θράκης στην Ελλάδα και για την εν γένει λειτουργία του κράτους, έπρεπε να στελεχωθούν οι αναγκαίες δημόσιες υπηρεσίες και ο στρατός. Ασφαλώς, πολλοί από αυτούς ήταν παιδιά προσφύγων προηγούμενων περιόδων, οι οποίοι γεννήθηκαν σε περιοχές της λεγόμενης «ελεύθερης Ελλάδας» και μετοίκησαν στη Θράκη όταν επέστρεψαν οι οικογένειές τους.

6. Η πληθυσμιακή δομή

6.1. Η δομή του πληθυσμού της Θράκης ανά φύλο

Η δομή του πληθυσμού της Θράκης φαίνεται στις πυραμίδες ηλικιών (σχεδιάγραμμα 7), ξεχωριστά για του Δήμους και τις αγροτικές περιοχές. Οι πυραμίδες στην αριστερή στήλη του σχεδιαγράμματος 7 δείχνουν σε απόλυτους αριθμούς τα πληθυσμιακά μεγέθη κάθε πενταετούς ομάδας ηλικιών σε κάθε φύλο. Οι πυραμίδες στη δεξιά στήλη του σχεδιαγράμματος 7 περιλαμβάνουν τη συχνότητα κάθε ομάδας ηλικιών ανά φύλο στον συνολικό πληθυσμό, ανάλογα των προσφύγων ή των άλλων πληθυσμών της Θράκης, οι οποίοι σημαίνονται ως «γηγενείς και λοιποί». Στους τελευταίους υπενθυμίζεται ότι περιλαμβάνεται και το 10% του προσφυγικού πληθυσμού, όσοι δηλαδή ήλθαν στη Θράκη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, των οποίων η πληθυσμιακή δομή είναι άγνωστη.

Σχεδιάγραμμα 7: οι πυραμίδες ηλικιών του πληθυσμού της Θράκης.

Πηγή: ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα. ΓΣΥΕ 1935β, σελ. 18-19, 379.

Στις πυραμίδες αυτές είναι εμφανής η επίδραση των ιστορικών γεγονότων στην πληθυσμιακή δομή. Στις αγροτικές περιοχές της Θράκης, η πυραμίδα του πληθυσμού των «γηγενών και λοιπών» έχει τη χαρακτηριστική μορφή ενός νεανικού πληθυσμού με υψηλή γεννητικότητα και θνησιμότητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις ηλικίες 15-19 ετών παρατηρείται μία έξαρση, η οποία υποδηλώνει τον μεγάλο αριθμό παιδιών που γεννήθηκαν την περίοδο 1909-1913, δηλαδή πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι και μετά τη λήξη τους. Θα πρέπει να σημειωθεί όμως ότι το πραγματικό μέγεθος αυτής της γενιάς όσον αφορά τον τοπικό πληθυσμό της Θράκης είναι άγνωστο, καθώς στο μεταξύ κάποια παιδιά είτε απεβίωσαν, είτε μετοίκησαν, είτε είχαν γεννηθεί σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και απογράφησαν εκεί το 1928. Άλλωστε, το εύρημα αυτό αποτελεί τη συνισταμένη μια σειράς ετερογενών πληθυσμών, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, των οποίων η δημογραφική ιστορία αποτελεί ένα επιπλέον θέμα έρευνας.

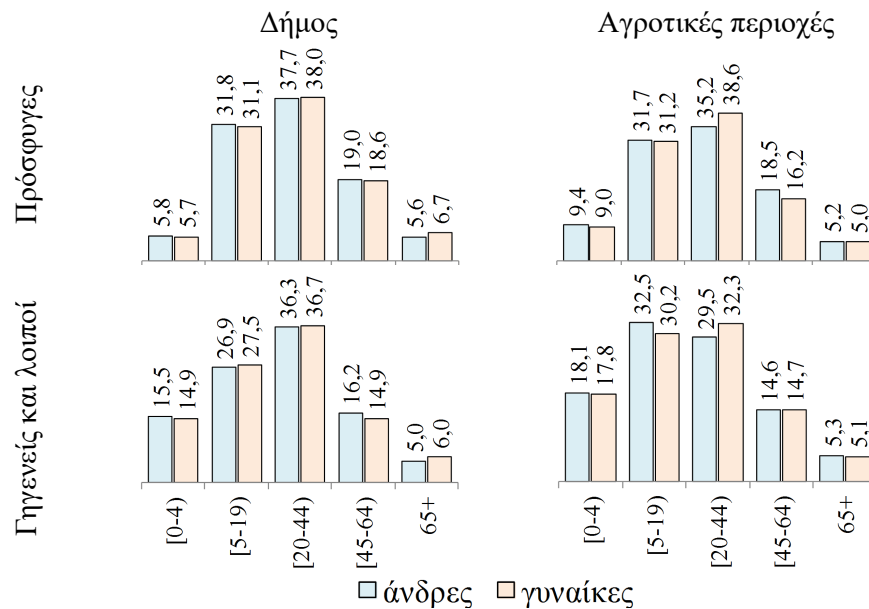
Πάντως, το μέγεθος αυτής της ηλικιακής ομάδας, είναι μεγαλύτερο από τη νεότερή της των 10-14 ετών, που αντιστοιχεί στη γενιά 1914-1918, δηλαδή στα παιδιά που γεννήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, κατά τη βουλγαρική κατοχή μέχρι την κατάληψη της Θράκης από τον συμμαχικό στρατό. Μια πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να σχετίζεται με το ιστορικό γίνεσθαι, το οποίο μπορεί να προκάλεσε είτε πτώση της γεννητικότητας είτε αύξηση της θνησιμότητας είτε μεταβολές και στα δύο. Είναι άλλωστε γνωστό ότι εκείνη την εποχή στη λεγόμενη Δυτική Θράκη, εκτός από τις πολιτικές βίαιου εκβουλγαρισμού που εφαρμόστηκαν, έλαβαν επιπλέον χώρα αθρόες μετακινήσεις πληθυσμών, όπως περιγράφηκε στην εισαγωγή της εργασίας αυτής, και θα ήταν μάλλον απίθανο να μην επηρεαστούν οι δημογραφικοί δείκτες. Όπως και να έχει, το μέγεθος των ηλικιακών ομάδων διευρύνεται μέχρι την νεότερη των 0-4 ετών, που αντιστοιχεί στα παιδιά που γεννήθηκαν μετά το 1923. Αν και είναι άγνωστα τα επίπεδα της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας στη Θράκη, μια βάσιμη υπόθεση εργασίας θα μπορούσε να ήταν ότι υπήρχε σταδιακή αύξηση των γεννήσεων στη Θράκη μετά το 1919.

Στις άλλες ηλικιακές ομάδες και μέχρι εκείνη των άνω των 85 ετών, ο αριθμός των ανθρώπων γίνεται προοδευτικά μικρότερος, πάντως -όπως και στις προηγούμενες ηλικίες- παρατηρούνται διάφορα δημογραφικά τραύματα, κάποιες ανισορροπίες δηλαδή στη διάταξη των ηλικιακών στρωμάτων, απότοκο της πρότερης δημογραφικής ιστορίας, έτσι όπως διαμορφώθηκε εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών και της δράσης των άλλων παραγόντων, κοινωνικών και οικονομικών, που καθορίζουν τη δημογραφική πορεία ενός πληθυσμού στον χώρο και στον χρόνο.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τον προσφυγικό πληθυσμό που εγκαταστάθηκε στις αγροτικές περιοχές της Θράκης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Σε κάθε ηλικιακή ομάδα ο πληθυσμός αυτός υπολείπεται σημαντικά σε απόλυτα μεγέθη του έτερου εξεταζόμενου. Μια επιπλέον σημαντική διαφορά εντοπίζεται στις μικρότερες ηλικιακές ομάδες (κάτω των 20 ετών δηλαδή): στους πρόσφυγες το μέγεθος των ομάδων αυτών είναι σχετικά μικρότερο, ιδιαίτερα δε η βάση της πυραμίδας είναι σημαντικά στενότερη. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στο ότι η γεννητικότητα των προσφύγων δεν αυξήθηκε μετά την έλευσή τους στη Θράκη είτε σε υψηλή βρεφική θνησιμότητα είτε σε συνδυασμό και

των δύο παραγόντων. Μια επιπλέον επίδραση θα μπορούσε να αφορά τη διάλυση των οικογενειών των προσφύγων, ενδεχόμενο όμως που χρήζει περαιτέρω μελέτης.

Μια ανάλογη εικόνα επικρατεί και στον αστικό πληθυσμό, όμως εκεί η γήρανση είναι μεγαλύτερη στους πρόσφυγες. Οι Δήμοι επίσης είναι σαφώς γηραιότεροι από τις αγροτικές περιοχές. Η διάμεσος ηλικία των ανδρών-προσφύγων που απογράφηκαν στους Δήμους είναι 26,9 έτη και των αντίστοιχων γυναικών 27,2 (ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα, ΓΣΥΕ 1935β, σελ. 18-19, 361-368, 379, 607-611), ενώ σημαντικά νεότερος είναι ο έτερος πληθυσμός (23,7 και 24,6 χρόνια αντίστοιχα). Στις αγροτικές περιοχές της Θράκης η διάμεσος ηλικία των προσφύγων είναι 26,1 και 25,0 έτη για τους άντρες και τις γυναίκες, αντιστοίχως δε στους «γηγενείς και λοιπούς» μόλις 19,7 και 21,4 έτη. Φαίνεται λοιπόν ότι η έλευση προσφύγων στη Θράκη είχε διαφορετική επίδραση στη γήρανση των αγροτικών και αστικών πληθυσμών και, επίσης, ότι εκείνη την εποχή οι αγροτικές περιοχές είχαν πιο νεανικό πληθυσμό από τις πόλεις.

Σχεδιάγραμμα 8: πληθυσμός Δήμων και αγροτικών περιοχών της Θράκης κατά φύλο και μεγάλες ηλικιακές ομάδες.

Πηγή: ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1935β, σελ. 18-19, 361-368, 379, 607-611.

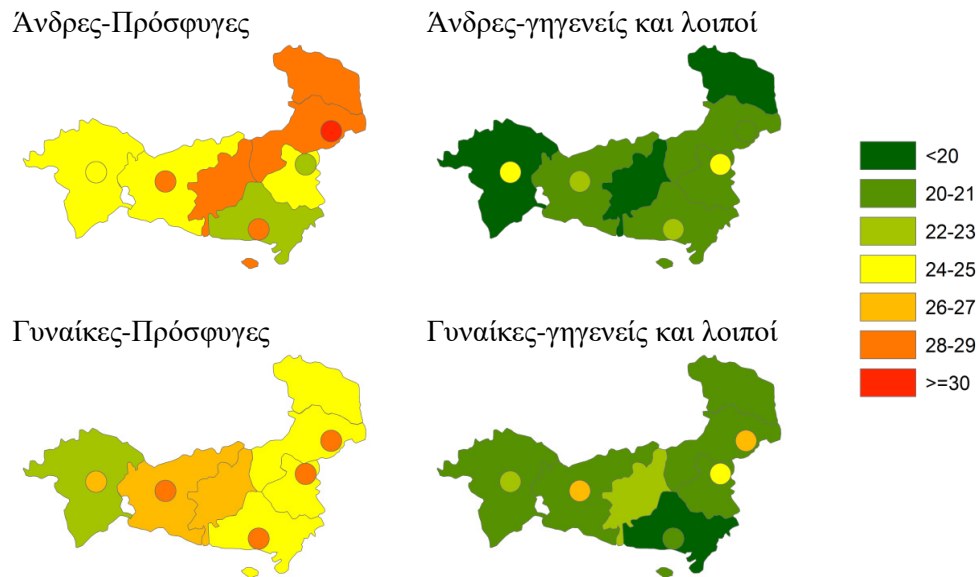
Οι διαφορές στην ηλικιακή δομή, οι οποίες προκαλούν και τις αντίστοιχες στη διάμεση ηλικία των πληθυσμών της Θράκης, συνοψίζονται στο σχεδιάγραμμα 8, το οποίο περιλαμβάνει μεγάλες ηλικιακές ομάδες⁹. Η πλέον εμφανής διαφορά μεταξύ των πληθυσμών που μελετώνται εντοπίζεται στις πολύ μικρές ηλικίες, μάλιστα στους

⁹ Συνήθως οι μεγάλες ηλικιακές ομάδες είναι οι: 0-14, 15-64 και 65+ έτη. Στην εργασία αυτή υιοθετείται μια διαφορετική διάκριση, η οποία εξυπηρετεί καλύτερα τους σκοπούς της έρευνας. Ήδη περιγράφηκε πιο πάνω πως τα ιστορικά γεγονότα μπορεί να επέδρασαν στη διαμόρφωση των νεότερων ηλικιακών ομάδων. Εκτός από αυτές διακρίνεται η ομάδα ηλικιών 20-44, η οποία αντιστοιχεί στο διάστημα του κύκλου ζωής του ανθρώπου, στο οποίο λαμβάνει χώρα η αναπαραγωγή. Η επόμενη ομάδα, 45-64, αντιστοιχεί στα χρόνια της όψιμης ωριμότητας και η 65+ αντιπροσωπεύει τον γηραιό πληθυσμό, καθώς η μέση διάρκεια ζωής εκείνα τα χρόνια ήταν μικρή, όπως θα αναφέρουμε πιο κάτω.

μετά την Μικρασιατική Καταστροφή πρόσφυγες των Δήμων το ποσοστό των παιδιών με ηλικία μικρότερη των 5 χρόνων είναι μόλις 6%. Σε αυτούς είναι επίσης αναλογικά περισσότερος ο πληθυσμός από την ομάδα των 20-44 ετών και άνω, γεγονός το οποίο επίσης συμβάλλει στην αύξηση της μέσης ηλικίας του πληθυσμού. Τέλος, οι άνθρωποι ηλικίας 5-19 ετών αντιστοιχούν περίπου στο 1/3 του πληθυσμού των δύο φύλων τόσο στους Δήμους όσο και στις αγροτικές περιοχές. Η αναλογία αυτή είναι ελαφρώς μικρότερη στον έτερο των προσφύγων πληθυσμό των Δήμων.

6.2. Χωρική ανάλυση της δομής του πληθυσμού της Θράκης

Η τάση αυτή, δηλαδή ο πληθυσμός των προσφύγων να είναι γηραιότερος από τον έτερό του, εντοπίζεται σε όλες τις περιοχές της Θράκης (χάρτης 6) και στα δύο φύλα, εκτός από τον Δήμο Σουφλίου στους άνδρες, στον οποίο η διάμεσος ηλικία είναι χαμηλή, όπως είναι και στις αγροτικές περιοχές της Αλεξανδρούπολης.

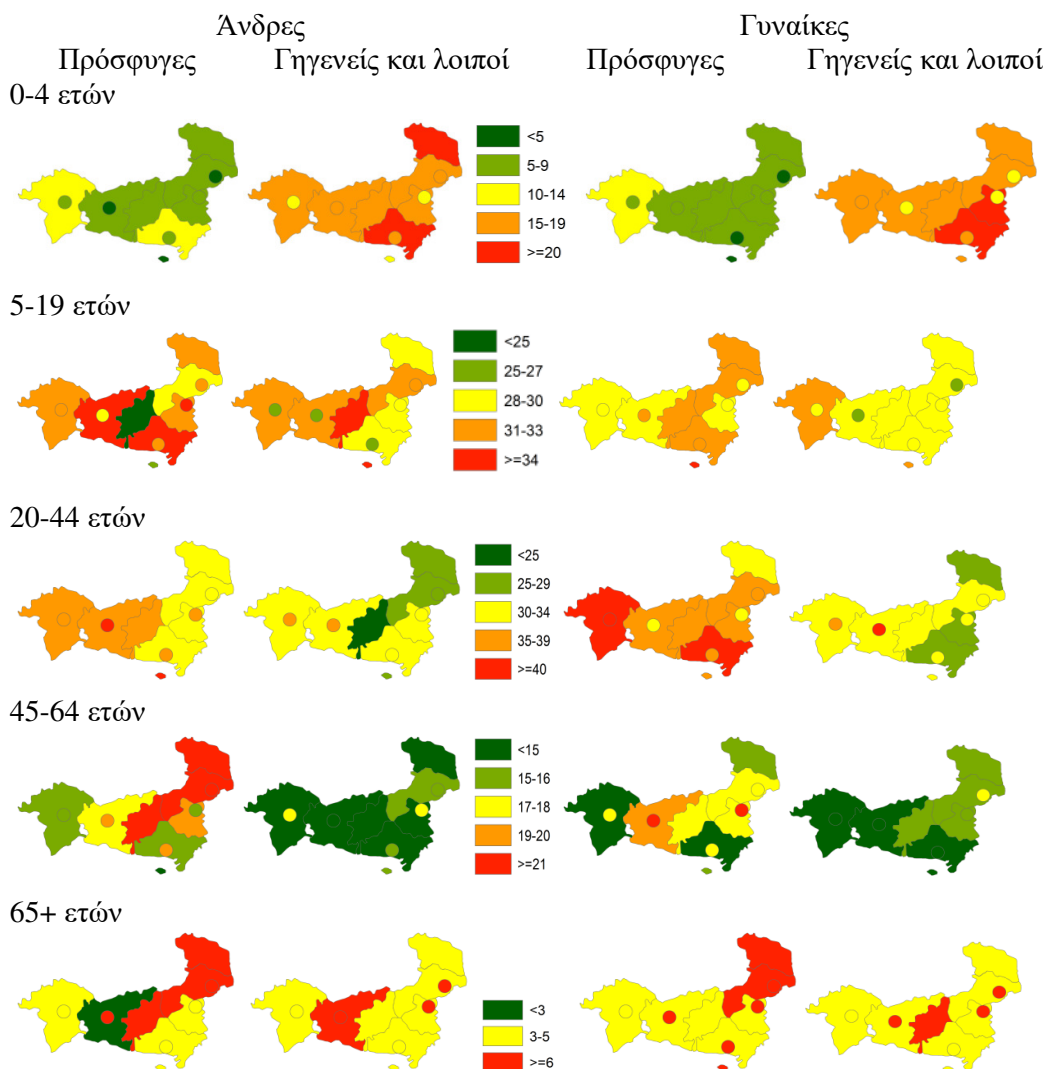
Χάρτης 6: διάμεσος ηλικία πληθυσμού ανά φύλο σε χωρικό επίπεδο επαρχιών.

Πηγή: ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1935β, σελ. 268-279, 361-368, 545-552, 607-611.

Σε μια ενδιάμεση ζώνη, η οποία περιλαμβάνει τις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής Ξάνθης και Σουφλίου και τον Δήμο Ξάνθης, η διάμεσος ηλικία των προσφύγων αυξάνεται στα 24-25 έτη. Σε όλες τις άλλες περιοχές της Θράκης είναι μεγαλύτερη από 28 έτη. Αντίθετα, στον έτερο πληθυσμό των ανδρών υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός των πόλεων και της υπαίθρου, καθώς σε όλες τις αγροτικές περιοχές η διάμεσος ηλικία είναι μικρότερη από 21 έτη, ενώ στους Δήμους 23-25.

Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στις γυναίκες πρόσφυγες, με μόνες εξαιρέσεις τις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής και το Δήμο Ξάνθης. Στους υπόλοιπους Δήμους, η διάμεση ηλικία του πληθυσμού ξεπερνά τα 28 έτη. Στις αγροτικές περιοχές, ο νεότερος πληθυσμός υπάρχει στην Επαρχία Ξάνθης και

ακολουθώς στον Έβρο. Στις αγροτικές περιοχές της Κομοτηνής και στις Σάπες η διάμεσος ηλικία των γυναικών είναι 26-27 έτη. Κατά παρόμοιο τρόπο, η διάμεσος ηλικία των «γηγενών και λοιπών» γυναικών ξεπερνά τα 23 χρόνια στους Δήμους, με εξαίρεση την Αλεξανδρούπολη, στην οποία είναι 21,2 έτη. Στις αγροτικές περιοχές είναι πάντοτε μικρότερη κατά 2 έτη. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η ετερογένεια των πληθυσμών που κατοικούν στη Θράκη έχει προκαλέσει σημαντική ποικιλομορφία και στη δομή του τοπικού πληθυσμού, όπως καταγράφεται στην απογραφή του 1928.

Χάρτης 7: η αναλογία % των μεγάλων ηλικιακών ομάδων του πληθυσμού σε κάθε φύλο.
 Πηγή: ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα της ΓΣΥΕ 1935β, σελ. 268-279, 361-368, 545-552, 607-611.

Η εικόνα αυτή επεξηγείται στον χάρτη 7, στον οποίο είναι εμφανείς οι διαφορές στη βάση της πυραμίδας μεταξύ των προσφυγικών και των άλλων πληθυσμών¹⁰. Οι διαφορές αυτές μεταξύ των περιοχών που μελετώνται είναι της τάξης του 7-12% στα

¹⁰ Ο υπολογισμός των σχετικών συχνοτήτων κάθε ηλικιακής ομάδας έγινε με βάση τον πληθυσμό του κάθε φύλου ξεχωριστά.

αγόρια και 6-16% στα κορίτσια στις ηλικίες κάτω των 5 ετών. Σε όλες δηλαδή τις περιοχές της Θράκης, τα παιδιά ηλικίας μικρότερης των πέντε ετών ήταν αναλογικά περισσότερα στον πληθυσμό των «γηγενών και λοιπών».

Στις ηλικίες 5-19 έτη η εικόνα που διαμορφώνεται με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περισσότερο ποικιλόμορφη. Στους άνδρες η σχετική αναλογία κυμαίνεται μεταξύ του 24 και 37% και στις γυναίκες μεταξύ του 26 και 35%. Σε άλλες δε περιοχές υπερέχουν αναλογικά οι πρόσφυγες και σε άλλες ο υπόλοιπος πληθυσμός. Η αναλογία των ανδρών που ανήκουν στις κυρίως αναπαραγωγικές ηλικίες των 20-44 ετών είτε είναι σχεδόν ίδια στους δύο πληθυσμούς είτε υπερέχουν κατά πολύ οι πρόσφυγες. Το ίδιο συμβαίνει και στις γυναίκες, εκτός από τους Δήμους του Σουφλίου, όπου οι «γηγενείς και λοιποί» υπερέχουν ελαφρώς (1%), και της Κομοτηνής, όπου οι διαφορές είναι μεγαλύτερες (9%).

Η ποικιλομορφία μεταξύ των περιοχών είναι βέβαια τεράστια. Αν εξαιρεθεί η Σαμοθράκη, στην οποία οι άνδρες πρόσφυγες αυτής της ηλικίας αποτελούσαν το 56% του σχετικού πληθυσμού, στις υπόλοιπες περιοχές η αναλογία τους κυμαινόταν μεταξύ του 25 και 41%. Αντίστοιχα, οι γυναίκες αυτής της ηλικίας έχουν συχνότητες από 30 έως 43%. Στις ηλικίες 45-64 έτη, οι άνδρες αποτελούσαν το 12-23% του τοπικού πληθυσμούς τους και οι γυναίκες το 13-21%, στις περισσότερες δε περιπτώσεις οι πρόσφυγες είναι αναλογικά περισσότεροι από τους υπόλοιπους. Στις μεγαλύτερες ηλικίες (65+ ετών), οι σχετικές αναλογίες κυμαίνονται μεταξύ του 3 και 9% και στα δύο φύλα, ενώ άλλοτε υπερέχουν αναλογικά οι πρόσφυγες και άλλοτε ο υπόλοιπος πληθυσμός.

Ουσιαστικά διαπιστώθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις της δομής του πληθυσμού, τόσο σε χωρικό επίπεδο όσο και μεταξύ των προσφυγικών και των άλλων πληθυσμών. Οι διαφορές αυτές οφείλονται στην πρόσφατη δημογραφική ιστορία των πληθυσμών αυτών, αντανακλούν δηλαδή τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους στα τρία φαινόμενα που καθορίζουν το μέγεθος του πληθυσμού στον ιστορικό χωροχρόνο, δηλαδή τα γονιμότητα, τη θνησιμότητα και τις πληθυσμιακές ροές.

Αντί επιλόγου.

Το σύγχρονο πληθυσμιακό προφίλ της Θράκης είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των ιστορικών εξελίξεων και των γεωπολιτικών διευθετήσεων των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Κομβική περίοδος για τη διαμόρφωση του προφίλ αυτού είναι η περίοδος πριν και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, όπως καταγράφεται από τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928.

Τότε εισήλθαν στη Θράκη πολυάριθμοι πρόσφυγες με εξαιρετικά ετερογενή γεωγραφική προέλευση. Η διασπορά τους στον χώρο έγινε με ανόμοιο τρόπο και ανάλογα ποικιλόμορφη ήταν η επίδρασή τους στον συνολικό πληθυσμό κάθε περιοχής που μελετήθηκε. Ταυτόχρονα διαπιστώνεται η παρουσία στον χώρο μιας σειράς πληθυσμών όπως ο μουσουλμανικός, ο αρμενικός και ο εβραϊκός, αλλά και άλλων προερχόμενων από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ανάλογα ποικιλόμορφη ήταν και η δομή του πληθυσμού ανά φύλο και ηλικία εκείνη την εποχή.

Η ύπαρξη αυτής της μεγάλης ποικιλότητας υποδεικνύει την αναγκαιότητα της συστηματικής και ενδελεχούς μελέτης της Θράκης, κατά τη γνώμη μας, με έναν

ολιστικό τρόπο, στον οποίο θα συμβάλλουν επιστήμονες από διακριτά επιστημονικά πεδία.

Τέλος, η εργασία αυτή δε φιλοδοξεί να είναι ένα ιστορικό δοκίμιο, ούτε είναι δυνατόν να περιλάβει όλες τις δυνατές προσεγγίσεις ή τις αναλύσεις που είναι δυνατόν να γίνουν από την πλευρά της Δημογραφίας. Αντίθετα, επιχειρώντας να σκιαγραφήσει μερικές όψεις της δημογραφικής ιστορίας της Θράκης, αποσκοπεί κυρίως στο να αποτελέσει έναυσμα για την περαιτέρω μελέτη και έρευνα στην περιοχή, ιδιαίτερα για όσους ενδιαφέρονται να ασχοληθούν με την Τοπική Ιστορία.

Αναφορές

- Clogg, R. (1995). *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος, 1770-1990*. Μετ. Α. Παπαδάκη. Αθήνα: Ιστορητής.
- Vryonis, S. Jr. (2007). *Greek Labor Battalions Asia Minor*. Στο: Hovannissian R. (ed.). *The Armenian Genocide. Cultural and Ethical legacies*. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 275-290
- Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1993). *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Θράκη*. Γ' έκδοση. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1999). *Η Θρακική Έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία στην παλιννόστηση το Ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος, Εθνικά ζητήματα.
- ΓΣΥΕ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1931). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος. 1930. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
- ΓΣΥΕ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1933). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15-16 Μαΐου 1928. I. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός - πρόσφυγες Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
- ΓΣΥΕ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15-16 Μαΐου 1928. IV. Τόπος γεννήσεως – Θρησκεία και Γλώσσα-Υπηκοότητας. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
- ΓΣΥΕ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1935β). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15-16 Μαΐου 1928. II. Ηλικία-Οικογενειακή κατάσταση-Παιδείσεις. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο
- Διβάνη, Λ. (1995). *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Διβάνη, Λ. (2000). *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ζαφείρης Κ. Ν. και Ν. Ι. Ξηροτύρης. (2002). *Οι Roma του Αράτου. Δημογραφική και Γενεαλογική Μελέτη*. Στο: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας (επιμ.). *Οι Roma στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας. σελ. 25-109.
- Ζαφείρης, Κ. Ν. (2006). *Συγκριτική Ανάλυση των Βιολογικών και Κοινωνικών Δομών απομονωμένων πληθυσμών του Ν. Ροδόπης*. Κομοτηνή: Εργαστήριο Ανθρωπολογίας. ISBN: 978-960-89678-009.
- Ζαφείρης Κ. Ν. και Ν. Ι. Ξηροτύρης. (2007). *Η Θράκη και ο Πληθυσμός της από την Ενσωμάτωση της στην Ελλάδα Μέχρι Σήμερα*. Στο: Παπάζογλου Γ. Κ. (επιμέλεια) *Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος ο Α΄. 15 Έτη Ευκλεούς Πατριαρχείας, 1991-2006. Δώρημα ψυχής Δημοκρατείου Πανεπιστημίου Θράκης*. Εκδόσεις Δημοκρατείου Πανεπιστημίου Θράκης. Σειρά: Θρακική Βιβλιοθήκη αρ. 14. Κομοτηνή, σελ. 107-143.

- Zafeiris, K. N. (2010). The Marriage System in Greek Thrace: A Sample of Marriages from the Department of Rhodopi. Spatial and Cultural Aspects. Proceedings of the Congress of DEMOBALK: "Spatial Demography of the Balkans. Trends and Challenges". Budva, Montenegro, 13-15 May, 2010.
- Zafeiris, K. N. (2015). On the Bridges between Demography and Biological Anthropology: What a census can tell us about the composition of the modern Greek Population. In: Simitopoulou, K. Zafeiris, K., Theodorou, T, Parageorgopoulou (eds.), *C. Anthropological Pathways. Festschrift for Professor N. I. Xirotiris*. Mystis: Herakleion. pp. 291-322.
- Κοτσαμάνης, Β. (2006). Θράκη, μια εβδομηκονταετία έντονων πληθυσμιακών ανακατατάξεων 1928-2001. Στο: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής (επιμ.), *Η Κομοτηνή και ο ευρύτερος χώρος (παρελθόν, παρόν και μέλλον)*. Κομοτηνή: ΕΠΕΚ, σελ. 149-186
- Παπαδάκης, Μ. και Τσίμπος, Κ.(2004). Δημογραφική Ανάλυση. Αρχές-Μέθοδοι-Υποδείγματα. Αθήνα: Αθ. Σταμούλης.
- Πελαγίδης, Ε. (2013). Το προσφυγικό πρόβλημα του Νομού Σερρών στη Βενιζελική τετραετία 1928-1932. Η περίπτωση των παραμεθόριων προσφυγικών οικισμών και των οργανωμένων προσφυγικών φορέων. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Α' τόμος, σελ. 161-172. ISBN: 978-960-86390-8-9.
- Φωτιάδης, Κ. (2009). Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Στο: Κολιόπουλος, Ι. Σ. και Μιχαηλίδης, Ι. Δ. (επιμ.): *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην Εποποιία*. Αθήνα: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Ζαφείρης, Κ. Ν. (2015). Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 391-419.

Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης, Ph.D.

Λέκτορας

Εργαστήριο Ανθρωπολογίας,

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: kzafiris@he.duth.gr

Τοπικά Ιστορικά Δομικά Συστήματα στη Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής

Μηνάς Α. Παπαδόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Οικοδομικής στο Δ.Π.Θ.

Περίληψη: Η παρούσα εργασία αναφέρεται στη διαχρονική εξέλιξη της Δομικής Τέχνης, των Τ.Ι.Δ.Σ. που αναπτύχθηκαν στην περιοχή της Θράκης αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής και της Β.Α. Μεσογείου. Δηλαδή, στην σημαντική τεχνολογική συνιστώσα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, και στην ανάγκη για διατήρηση, ολοκληρωμένη προστασία και ανάδειξή της. Ειδικότερα αναφέρεται στη δομή, τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, στη λειτουργία και την αξιοπρόσεκτη αντισεισμική συμπεριφορά του πλέον χαρακτηριστικού, ολοκληρωμένου και ευρύτατα εφαρμοσμένου Τοπικού Ιστορικού Δομικού Συστήματος στην περιοχή μελέτης, με το οποίο έχει υλοποιηθεί η συντριπτική πλειονότητα των κτιρίων του διασωζόμενου ιστορικού κτιριακού αποθέματος σε αυτήν. Αναφέρεται επίσης στις προϋποθέσεις και τους τρόπους μέσω των οποίων θα διασφαλισθεί η ισορροπία μεταξύ της προστασίας της Μνημειακής Αξίας και της Αξίας της ανθρώπινης ζωής, στα πλαίσια της Ολοκληρωμένης προστασίας τους. Επίσης, εξετάζει και αξιολογεί τη δυνητική συμβολή του στην εξέλιξη της Δομικής Τέχνης και ιδιαίτερα του Αντισεισμικού Σχεδιασμού, μέσα από τις δυνατότητες και τις προοπτικές που παρέχει η γνώση, από τη διερεύνηση και τη διεξοδική μελέτη της αντισεισμικής συμπεριφοράς κτιρίων χαμηλού σχετικώς κόστους τα οποία κατασκευάστηκαν με εφαρμογή του στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής και της Β.Α. Μεσογείου.

Λέξεις κλειδιά: Τοπικά Ιστορικά Δομικά Συστήματα, Αντισεισμική συμπεριφορά, Τεχνογνωσία, Εκπαίδευση.

1. Εισαγωγή

Η Θράκη και η ευρύτερη περιοχή μελέτης υπήρξε το πεδίο συνάντησης και ανάπτυξης σημαντικών πολιτισμών για περισσότερο από 3500 χρόνια, διαθέτει ενδιαφέρουσα γεωμορφολογία και σοβαρές σειсмоγενείς ζώνες, οι οποίες από την προϊστορία μέχρι σήμερα έχουν δώσει πολύ ισχυρούς και καταστροφικούς σεισμούς (Εικ. 1), γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την συνεχή προσπάθεια για ανάπτυξη και εφαρμογή - κατά τόπους - σε αυτήν βελτιωμένων δομικών συστημάτων, τα οποία εμπλουτίζουν την υφιστάμενη τεχνογνωσία κάθε εποχής. Η συνεχής αυτή διαχρονική εξελικτική διαδικασία έχει συμβάλει άμεσα και καθοριστικά στη διαχρονική εξέλιξη της Δομικής Τέχνης της περιοχής, τα Τ.Ι.Δ.Σ. της οποίας καταγράφουν με ενάργεια, πιστοποιούν και μεταφέρουν στον χρόνο το τεχνολογικό επίπεδο κάθε εποχής. Τα δομικά αυτά συστήματα διαγράφουν τη μεγάλη ιστορική διαδρομή ανάπτυξής τους έχοντας τις ρίζες των πρώιμων μορφών τους βαθιά μέσα στον χρόνο σχεδόν τέσσερις χιλιετίες [1-5]. Με αφετηρία τους Μινωϊκούς χρόνους, συνεχίζουν στην κλασική Αρχαιότητα και τους Ρωμαϊκούς χρόνους και επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας χάρη ακριβώς στα βελτιωμένα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που τους παρείχε η συνεχής εξέλιξή τους.

Εικόνα. 1: Η περιοχή μελέτης και άποψη του παραδοσιακού οικισμού της παλιάς πόλης της

Εάνθης.

Στην Θράκη το υπό μελέτη διασωζόμενο ιστορικό κτιριακό απόθεμα αφορά πρωτίστως στην κτιριακή ενότητα της κατοικίας (Εικ. 2), κατά δεύτερο λόγο στην κτιριακή ενότητα των βιομηχανικών κτιρίων (Εικ. 3) και σπανιότερα σε κάποια άλλη κτιριακή ενότητα. Σε αυτό καταγράφεται διαχρονικά η Ιστορική διαδρομή της, αλλά και η κοινωνική, η οικονομική και η πολιτισμική Ανάπτυξή της, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που να καθίστανται τα κτίριά του κτίρια-μνημεία, σύμβολα και Πολιτισμικά αγαθά, τα οποία οριοθετούν και χαρακτηρίζουν την ιδιαίτερη ταυτότητα της περιοχής μελέτης. Αυτό το γεγονός υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη για την Διατήρηση, τη Προστασία και την Ανάδειξη της Πολιτιστικής μας αυτής Κληρονομιάς, μέσα από την Ολοκληρωμένη Προστασία της Αρχιτεκτονικής – Τεχνολογικής συνιστώσας της. Υπογραμμίζει, δηλαδή, την ενδελεχή και διεπιστημονικού χαρακτήρα, δημιουργική και ολιστική προσέγγιση, υπό το πρίσμα των σύγχρονων μέσων, δομικών τεχνολογιών, υλικών και μεθόδων για την ολοκληρωμένη προστασία του διασωζόμενου ιστορικού αυτού κτιριακού αποθέματος με Γνώση, Σεβασμό και Συνέπεια ανάλογη των πολλαπλών Αξιών που αυτό μεταφέρει στις επόμενες γενιές. Πρόκειται για αξίες, τις οποίες οφείλουμε να διατηρούμε, να προστατεύουμε και να αναδεικνύουμε, φυσικά μέσα σε πλαίσιο Ασφάλειας. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει και υπογραμμίζει την αξία του Δομικού Συστήματος, ως βασικής παραμέτρου για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή όλων των απαραίτητων δομητικών παρεμβάσεων αποκατάστασης και βελτιστοποίησής του, λόγω της άμεσης, άρρηκτης και καθοριστικής σχέσης του με την Δομική μορφή αλλά και την Ασφάλεια και Προστασία της ανθρώπινης ζωής. Για τον σκοπό αυτό θα πρέπει να τίθενται με ενάργεια οι βασικές αρχές και τα κριτήρια επιλογής των βέλτιστων δομητικών αυτών

παρεμβάσεων, προκειμένου να διασφαλισθεί πρωτίστως η ισορροπία μεταξύ της προστασίας της Μνημειακής Αξίας και της Αξίας της ανθρώπινης ζωής, όπως αυτή προσεγγίζεται και διασφαλίζεται μέσα από την αντισεισμική προστασία της ιστορικής κατασκευής. Στο υπο μελέτη διασωζόμενο ιστορικό κτιριακό απόθεμα, οι σχέσεις και οι αναγκαιότητες αυτές γίνονται ακόμα πιο ισχυρές, γεγονός το οποίο ενισχύει περαιτέρω την απαίτηση για ολιστική προσέγγιση και αντιμετώπιση των θεμάτων που αφορούν ξεκάθαρα στη δομητική αποκατάσταση και στην ολοκληρωμένη προστασία του.

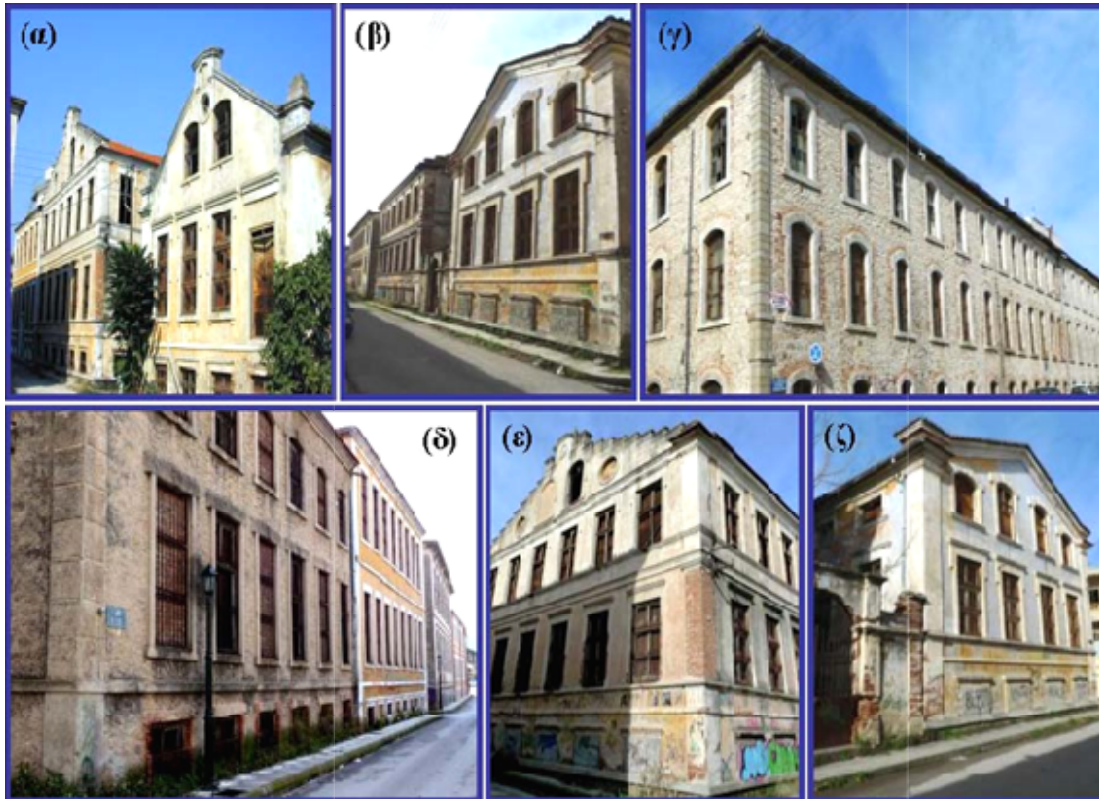

Εικόνα 2: Τυπικά παραδείγματα παραδοσιακών κτιριακών κατασκευών κατοικίας στην περιοχή μελέτης.

Τα κτίρια κατοικίας (Εικ. 2) του υπο μελέτη διασωζόμενου ιστορικού κτιριακού αποθέματος - κατά κανόνα - είναι κτίρια ενός, δύο ή και τριών ορόφων με ή χωρίς υπόγειο, τα οποία με κριτήρια τα Μορφολογικά και Τυπολογικά χαρακτηριστικά τους διακρίνονται σε 3 τύπους:

(α) Τον Αστικό τύπο κατοικίας (Εικ. 2: α, γ, ε, ι, κ, λ, μ), τα κτίρια του οποίου φέρουν νεοκλασικά και εκλεκτικιστικά στοιχεία - επιρροές κτιρίων της ίδιας κτιριακής ενότητας

από τα ανεπτυγμένα κέντρα της ευρύτερης περιοχής (Κωνσταντινούπολη) και την κεντρική Ευρώπη.

Εικόνα. 3: Τυπικά παραδείγματα Παραδοσιακών κτιριακών κατασκευών Βιομηχανικών κτιρίων στην περιοχή μελέτης.

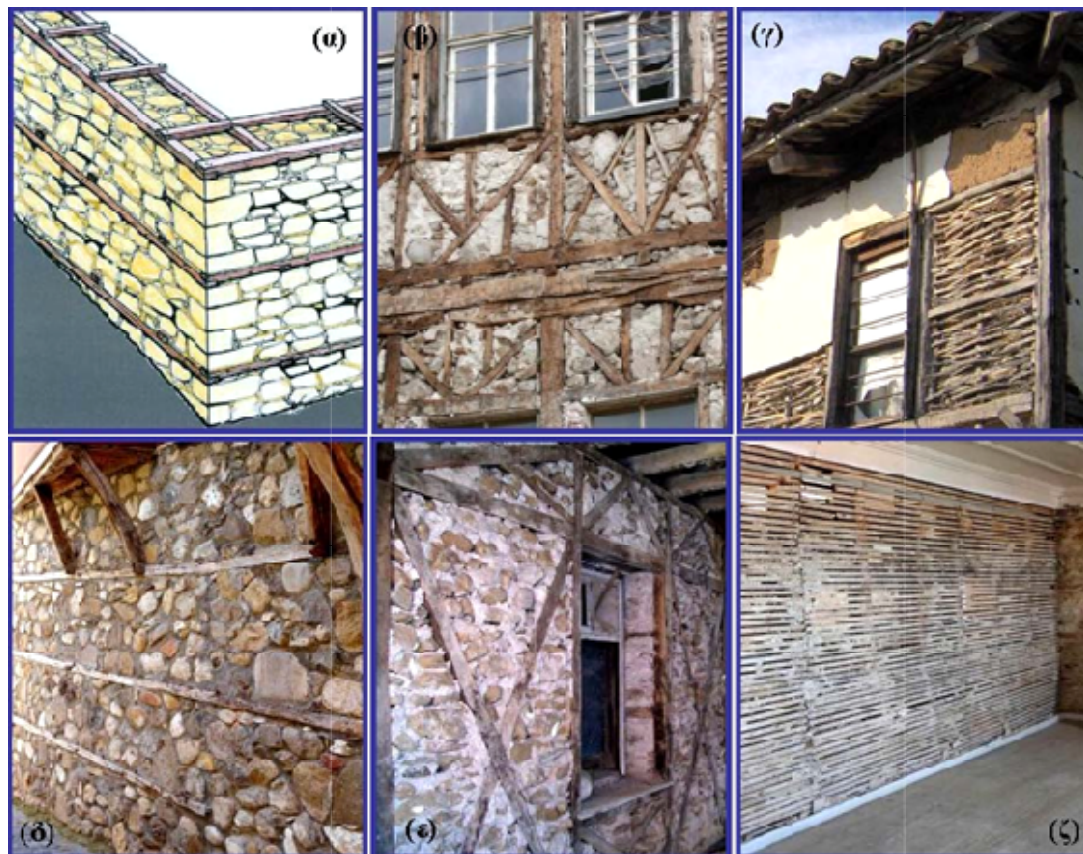
(β) Τον Παραδοσιακό τύπο κατοικίας (Εικ. 2: β, δ, ε, ζ, η, θ), τα κτίρια του οποίου φέρουν όλα τα τοπικά παραδοσιακά στοιχεία (εξώστεγα-σαχνισιά κλπ), καθώς επίσης και

(γ) κτίρια που φέρουν χαρακτηριστικά και από τους δύο παραπάνω τύπους κατοικίας (Εικ. 2: γ, κ, μ).

2. Το υπό μελέτη Τοπικό Ιστορικό Δομικό Σύστημα (Τ.Ι.Δ.Σ.)

Τα κτίρια του υπό μελέτη διασωζόμενου ιστορικού αποθέματος αποτελούν στιβαρές κτιριακές κατασκευές, με σκόπιμη δομοστατική οργάνωση. Για την κατασκευή τους έχει εφαρμοστεί η πλέον χαρακτηριστική, ολοκληρωμένη και ευρύτατα εφαρμοσμένη μορφή Τ.Ι.Δ.Σ. στην περιοχή μελέτης, που έχει τις ρίζες του στην τεχνογνωσία και τις κατασκευαστικές μεθόδους που εφαρμόζονταν στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής σαράντα αιώνες τώρα [1-5], φέροντας παραλλήλως ενσωματωμένες όλες τις εξελίξεις της διαχρονικής του πορείας, αλλά και τις επιρροές από τις τεχνικές πρακτικές αντίστοιχων κτιριακών έργων του εξωτερικού. Το ιστορικό δομικό αυτό σύστημα εμφανίζει σειρά ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, τα οποία αφορούν στον τρόπο διαμόρφωσής του - όπου τίποτα δεν αφήνεται στην τύχη - στην τυπολογία, στη μορφολογία, στην τρωτότητα και στην τυπική παθογένεια που παρουσιάζει, αλλά και στην εν γένει

αξιοπρόσεκτη ικανότητα και συμπεριφορά του στις σεισμικές δράσεις και καταπονήσεις. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην εκτεταμένη – όλα αυτά τα χρόνια – εφαρμογή του στις παραδοσιακές κατασκευές από την Βαλκανική χερσόνησο, την Ελλάδα και την Τουρκία, μέχρι το Κασμίρ και την Ινδία [5].

Εικόνα 4: α, δ Ανεπίχριστη Λιθοδομή ενισχυμένη με ξύλινα διαζώματα (Ξυλοδεσιές),
β, ε Ανεπίχριστη Ξυλόπηκτη τοιχοποιία (Τσαμάς),
γ, ζ Ανεπίχριστη Ξυλόπλεκτη τοιχοποιία (Μπαγδατί).

Τα δύο βασικά συστατικά δομικά υλικά του συστήματος είναι οι φυσικοί ή οι τεχνητοί λίθοι και το ξύλο, δομικά υλικά που βρίσκονται εν αφθονία και σε άμεση διαθεσιμότητα στην ευρύτερη περιοχή του κτίσματος και τα οποία στο πλαίσιο του αξιοποιούνται με ευρηματικό τρόπο σε Λιθοδομές με ξύλινες ενισχύσεις (διαζώματα, δεσίματα, ξυλοδεσιές) σε Ξυλόπηκτες και σε Ξυλόπλεκτες τοιχοποιίες (Εικ. 4), οι οποίες επιλεκτικά συνδυάζονται για τη συγκρότηση ενός ενιαίου στατικού συνόλου. Ο τρόπος οργάνωσης και συγκρότησης της δομής του ενιαίου αυτού συνόλου εξασφαλίζει την αρμονική συνεργασία όλων των διαφορετικών επιμέρους δομικών του στοιχείων, μελών και υλικών, που, ενταγμένα καταλλήλως, λειτουργούν προσδίδοντας στο υπο μελέτη δομικό σύστημα σημαντικά στατικά και δυναμικά χαρακτηριστικά. Αναλυτικότερα, στην Φέρουσα κατασκευή των κτιρίων του υπό μελέτη Ιστορικού κτιριακού αποθέματος:

(α) Οι λιθοδομές της θεμελίωσης και των φερόντων τοίχων του Υπογείου κατασκευάζονται με αργούς ή λαξευμένους λίθους και συνδετικό κονίαμα.

(β) Οι λιθοδομές στους φέροντες τοίχους του ισογείου, εξωτερικούς και εσωτερικούς, αποτελούν βασικό τμήμα της φέρουσας κατασκευής καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την φέρουσα ικανότητα του δομικού συστήματος στο σύνολό του. Είναι συνήθως λιθοδομές (αργών ή λαξευμένων λίθων) ή στιβαρές οπτοπλινθοδομές (συμπαγών οπτοπλίνθων) και συνδετικό κονίαμα, ενισχυμένες με ξύλινα διαζώματα (ξυλοδεσιές βλ. Εικ. 4: α, δ) ή και μεταλλικά στοιχεία (σιδηρόδεσμοι, ελκυστήρες κλπ).

(γ) Οι φέροντες τοίχοι του ορόφου είναι συνήθως είτε από ενισχυμένες λιθοδομές ή οπτοπλινθοδομές συμπαγών οπτοπλίνθων, όπως ακριβώς οι αντίστοιχες του ισογείου, είτε από Ξυλόπηκτη τοιχοποιία (opus craticium, infilled tiber frames wall, Masonry infilled tiber structures, fachwerk, Chatma). Η Ξυλόπηκτη τοιχοποιία συνδυάζει τον ξύλινο σκελετό - ξύλινη πλαισιωτή κατασκευή, με πλήρωση από λιθοδομή ή και οπτοπλινθοδομή συμπαγών οπτοπλίνθων (Εικ. 4: β, ε), προκειμένου να συγκροτηθεί μία κατά το δυνατό συμπαγής κατασκευή με βελτιωμένα δομικά χαρακτηριστικά και μικρό σχετικώς βάρος. Σπανιότερα - σε πρώιμες μορφές - η πλήρωση αυτή υλοποιείτο από τοιχοδομές ωμοπλίνθων ενισχυμένων με άχυρο.

(δ) Οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι του ισογείου είναι συνήθως επίσης Ξυλόπηκτοι, ενώ στους επάνω ορόφους είναι είτε Ξυλόπηκτοι, είτε - πολύ συχνά - Ξυλόπλεκτοι (Timber-Weaved Wall, Lath and Plaster Wall, Timber framed walls lattice covered, Bagdadi duvar). Η Ξυλόπλεκτη τοιχοποιία έχει ανάλογη δομή με την Ξυλόπηκτη, με τη διαφορά ότι στην Ξυλόπλεκτη (α) στη πρώιμή της περίοδο τα κενά του ξύλινου σκελετού πληρούνται με πλεγμένα κλαδιά ενώ (β) μεταγενέστερα δεν υπάρχει πλήρωση των κενών του ξύλινου σκελετού και οι παρειές του τοιχώματος σχηματίζονται από καλάμια ή ευθύγραμμα κλαδιά, είτε κυρίως από μικρής διατομής ξύλινες πήχεις (μπαγδατόπηχεις), που καρφώνονται εν σειρά στις δύο παρειές του ξύλινου σκελετού με κενά μεταξύ τους 1-1,5 cm, στα οποία διεισδύει το επίχρισμα που ολοκληρώνει την κατασκευή (Εικ. 4: γ, ζ).

Τα επιχρίσματα σε όλες τις παραπάνω τοιχοδομές ήταν αρχικώς - στις πρώιμες κατασκευές - αργιλοκονιάματα ενισχυμένα με άχυρο και τελική στρώση ασβεστοκονίαμα ενισχυμένο με τρίχες ζώων (γιαγλί), ενώ μεταγενέστερα και αναλόγως με τις επικρατούσες συνθήκες, το είδος και τα δομικά υλικά της τοιχοποιίας, τα επιχρίσματα αυτά ήταν ασβεστοκονιάματα ανάλογης σύνθεσης.

Η φέρουσα κατασκευή ολοκληρώνεται με τα δάπεδα - οροφές και τη στέγη. Τα δάπεδα συνήθως είναι ξύλινες κατασκευές ο φέρων οργανισμός των οποίων διαμορφώνεται από σύστημα κύριων δοκών - «πατόξυλα», τοποθετημένων παράλληλα κατά τη διεύθυνση του μικρότερου ανοίγματος, οι οποίες καλύπτονται με το σανίδωμα του πατώματος. Το σύστημα των κυρίων ξύλινων δοκών εδράζεται στη φέρουσα περιμετρική τοιχοποιία πάνω σε ξύλινους στρωτήρες, σε ειδικά διαμορφωμένες «φωλιές» εντός αυτής. Στο εσωτερικό του κτίσματος οι δοκοί αυτές - εδράζονται στους αντίστοιχους εσωτερικούς τοίχους οι οποίοι για τον σκοπό αυτό γίνονται κατά κανόνα από ξυλόπηκτη τοιχοποιία. Σπανιότερα, ιδιαιτέρως σε περιπτώσεις επιμελέστερων και ακριβότερων κατασκευών με φέρουσα τοιχοποιία από ενισχυμένη λιθοδομή ή και οπτοπλινθοδομή, έχουμε σύνθετα δάπεδα, ο φέρων οργανισμός των οποίων διαμορφώνεται από σύστημα κύριων μεταλλικών δοκών διπλού ταυ (I) τοποθετημένων

παράλληλα κατά τη διεύθυνση του μικρότερου ανοίγματος και συμπαγείς οπτοπλίνθους, οι οποίοι τοποθετούνται μεταξύ των μεταλλικών αυτών δοκών διαμορφώνοντας θολίσκους.

Η στέγη αποτελεί επίσης ένα από τα βασικά δομικά στοιχεία τα οποία ολοκληρώνουν την κατασκευή. Η μορφή και η δομή της είναι αποτέλεσμα των λειτουργικών απαιτήσεων, του μεγέθους και της γεωμετρίας του κτιρίου, αλλά και των κατασκευαστικών δυνατοτήτων της εποχής. Συνήθως είναι Τετράρριχτη με κεραμοσκεπή, παρακολουθεί το σχήμα της κάτοψης και φέρει τους απαραίτητους φλοιούς για την προστασία του κτιρίου. Ο φέρων οργανισμός της στέγης αποτελείται από σύστημα ξύλινων ζευκτών που εξασφαλίζουν τη στιβαρότητα της κατασκευής και την ομαλή κατανομή των φορτίων κυρίως στην περιμετρική φέρουσα τοιχοποιία του ανωτέρου ορόφου, αλλά κατά περίπτωση και σε κάποιους εσωτερικούς τοίχους που, στις περιπτώσεις αυτές, κατασκευάζονται - κατά κανόνα - από ξυλόπηκτη τοιχοποιία.

3. Η Λειτουργία

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα κτίρια του υπό μελέτη διασωζόμενου ιστορικού αποθέματος εστιάζεται στη συγκρότηση της φέρουσας κατασκευής και στον τρόπο λειτουργίας της, βάσει των οποίων αξιοποιούνται πλήρως τα κρίσιμα λειτουργικά χαρακτηριστικά όλων των επιμέρους δομικών υποσυστημάτων, μελών και στοιχείων που συνθέτουν το δομικό τους σύστημα.

Στις συνδέσεις όλων αυτών των επιμέρους δομικών υποσυστημάτων, μελών και στοιχείων του δεν υφίστανται πακτώσεις. Υπάρχουν πολύ στιβαρές συνδέσεις με δυσκαμψία, της οποίας ο βαθμός ποικίλλει σκόπιμα και αναλόγως με τον τρόπο λειτουργίας, λαμβάνοντας πολλές φορές - αν απαιτείται - υψηλές τιμές, χωρίς όμως να έχουμε πακτώσεις. Το σύνολο των συνδέσεων αυτών είναι ανεπτυγμένο καταλλήλως στο σώμα της φέρουσας κατασκευής με βάση τη στιβαρότητα, τον βαθμό δυσκαμψίας τους, αλλά και το ποσό ενέργειας που απορροφούν. Με τον τρόπο αυτό δεν υπάρχουν τα ισχυρά και άκαμπτα εκείνα δομικά στοιχεία και μέλη τα οποία αντιστέκονται «έλκοντας» ολόκληρη τη σεισμική δύναμη, με αποτέλεσμα τα κτίρια αυτά να αντιμετωπίζουν -σε έναν βαθμό- τον σεισμό απλώς με το να μην τον αναλάβουν πλήρως [4-7]. Η σεισμική ενέργεια δε συναντά την αντίσταση που θα προέβαλλε σε αυτήν μία άκαμπτη κατασκευή. Αντιθέτως, το κτίσμα λόγω ακριβώς της χαρακτηριστικής του δομής παραλαμβάνει τη σεισμική ενέργεια και την διαχέει κατακερματίζοντάς την σε όλη την έκτασή του. Η λειτουργία αυτή έχει ως αποτέλεσμα την απομείωση, τη σταδιακή απορρόφηση και τελικώς την απόσβεση μεγάλου ποσοστού της σεισμικής ενέργειας λόγω των εκτεταμένων εσωτερικών τριβών που αναπτύσσονται στις διεπιφάνειες και στις συνδέσεις όλων των επιμέρους δομικών στοιχείων, μελών και συστημάτων που το συγκροτούν. Η ίδια ακριβώς λειτουργία διακρίνει - σε διαφορετικό φυσικά βαθμό - τη δομή καθενός από τα τρία συνεργαζόμενα είδη τοιχοποιίας, δίδοντας σε καθένα από αυτά τη δυνατότητα να λειτουργεί και ως δευτεροβάθμιος «μηχανισμός απορρόφησης» ενέργειας, η αποτελεσματικότητα του οποίου ενισχύεται από την οργανική ένταξή του στο ενιαίο δομικό σύστημα, μέσα από τη σωστή σύνδεση και συνεργασία που

εξασφαλίζουν οι συνδέσεις και κατασκευαστικές του λεπτομέρειες. Την παραπάνω λειτουργία του δομικού αυτού συστήματος στο σύνολό του επικουρούν και ενισχύουν - ανάλογα με τον βαθμό στιβαρότητας της δομής τους - τα ξύλινα πατώματα και η στέγη. Συνολικώς, η χαρακτηριστική αυτή δομή με τον σκόπιμο και ισορροπημένο τρόπο ανάπτυξης του κτίσματος στον χώρο διαμορφώνει μία καλά σχεδιασμένη και επιμελώς υλοποιημένη διάταξη που λειτουργεί ως ένας πρωτοβάθμιος «μηχανισμός απορρόφησης» ενέργειας, ο οποίος συμβάλλει καθοριστικά στην εξασφάλιση αξιόλογης συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια ενός σεισμού.

Αναλυτικότερα, σε ό,τι αφορά στις επιμέρους λειτουργίες διαπιστώνεται ότι:

- Η φέρουσα τοιχοποιία από λιθοδομές ή και οπτοπλινθοδομές συμπαγών οπτοπλίνθων, ενισχυμένη με ξύλινα δομικά στοιχεία και μέλη – ξύλινα διαζώματα, ξυλοδεσιές, χαρακτηρίζεται από την αντοχή και τη δυνατότητα για την παραλαβή και μεταβίβαση σημαντικών κατακόρυφων φορτίων, τη διαφραγματικότητα, και εμφανίζει ολκιμότητα που της προσδίδουν οι ξύλινες ενισχύσεις που την διατρέχουν.

Πίνακας 1: Συγκριτική Αποτίμηση Βλαβών σε 4000 κτίρια Κατοικιών και Εργασίας στην ευρύτερη πληγείσα περιοχή του GÖLCÜK- KOCAELI (Τουρκία) [4], [6]

Κατηγορία βλαβών	Κατάρρευση ή σοβαρές βλάβες	Μέτριες βλάβες	Ελαφρές βλάβες	Χωρίς βλάβες	Σύνολο κτιρίων	Αναλογία ΚΟΣ σε σχέση με ΠΚ. (%)
SEHITLER	64	75	213	1251	1603	
Κατασκευές Οπλισμέ- νου Σκυροδέματος	60	70	134	550	814	51% (ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	4	5	79	701	789	49% (ΠΚ)
KAVAKLI	195	300	161	599	1255	
Κατασκευές Οπλισμέ- νου Σκυροδέματος	181	247	100	411	939	75% (ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	14	53	61	188	316	25% (ΠΚ)
DUMLUPINAR	61	145	346	590	1142	
Κατασκευές Οπλισμέ- Σκυροδέματος	57	126	287	462	932	82% (ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	4	19	59	128	210	18% (ΠΚ)
Σύνολο	(320) 8%	(520) 13%	(720) 18%	(2440) 61%	(4000) 100%	67% (ΚΟΣ) 33% (ΠΚ)

- Η ξυλόπηκτη τοιχοποιία δεν διαθέτει ισχυρά και άκαμπτα δομικά στοιχεία και μέλη και δεν έχει φέρουσα ικανότητα ανάλογη με αυτήν της παραπάνω λιθοδομής, όμως η χαρακτηριστική δομή της εξασφαλίζει την αρμονική συνεργασία όλων των «αδύναμων» και χαμηλού κόστους επιμέρους συστατικών της δομικών στοιχείων και υλικών, ως ένα ενιαίο δομικό σύστημα με αξιοπρόσεκτη αντισεισμική συμπεριφορά αλλά και φέρουσα ικανότητα. Παρά το γεγονός ότι η τοιχοποιία πλήρωσης και το συνδετικό κονιάμα της είναι ψαθυρά και οι μεμονωμένες ξύλινες δοκοί παραμένουν ελαστικές, τα δομικά αυτά στοιχεία ενταγμένα καταλλήλως στη συγκεκριμένη δομή συνεργάζονται και επιτρέπουν στο όλο σύστημα να συμπεριφέρεται σαν να ήταν

όλκιμο. Μάλιστα, χάρη σε αυτή τη δομή οι έντονες παραμορφώσεις ή η πιθανή αστοχία κάποιου από τα επιμέρους δομικά στοιχεία δεν επηρεάζουν σε κρίσιμο βαθμό τα υπόλοιπα, ώστε να κρίνει την συμπεριφορά του συνολικού συστήματος. Επίσης, στη χαρακτηριστική αυτή δομή της ξυλόπηκτης τοιχοποιίας οφείλεται και η ικανότητά της να λειτουργεί ως ένας δευτεροβάθμιος «μηχανισμός απορρόφησης» ενέργειας, μέσα από τη συνολική διαδικασία διάχυσης, κατακερματισμού, απομείωσης και τελικώς απορρόφησης και απόσβεσης των σεισμικών δυνάμεων, η οποία αναπτύχθηκε παραπάνω. Η διαδικασία μάλιστα αυτή στην ξυλόπηκτη τοιχοποιία μπορεί να συνεχισθεί για ικανό χρονικό διάστημα, πριν από την κλιμάκωση των βλαβών προς μια πιθανή αστοχία και καταστροφή. Έτσι, οι κατασκευές από ξυλόπηκτη τοιχοποιία «ενδίδουν» στις σεισμικές δυνάμεις εμφανίζοντας μεγάλης σχετικώς έκτασης αλλά χαμηλού επιπέδου βλάβες [4-7], οι οποίες οφείλονται κυρίως στη συνύπαρξη των ανόμοιων αυτών συστατικών τους δομικών υλικών και στοιχείων.

Πίνακας 2: Συγκριτική Αποτίμηση Βλαβών σε 3500 κτίρια Κατοικιών και Εργασίας στην ευρύτερη πληγείσα περιοχή της SAKARYA (Τουρκία) [4], [6]

Κατηγορία Βλαβών	Κατάρρευση ή σοβαρές βλάβες	Μέτριες βλάβες	Ελαφρές βλάβες	Χωρίς βλάβες	Σύνολο κτιρίων	Αναλογία Κ.Ο.Σ σε σχέση με Π.Κ. (%)
Περιοχή CUMHURIYET	8	122	320	150	600	
Κατασκευές Οπλισμένου Σκυροδέματος	5	2	-	-	7	1,2% (ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	3	120	320	150	593	98,8% (ΠΚ)
Περιοχή OZANLAR	257	653	260	130	1300	
Κατασκευές Οπλισμένου Σκυροδέματος	257	558	70	15	900	69,2%(ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	-	95	190	115	400	30,8% (ΠΚ)
Περιοχή YAHYALAR	295	1010	190	105	1600	
Κατασκευές Οπλισμένου Σκυροδέματος	290	940	50	10	1290	80,6%(ΚΟΣ)
Παραδοσιακές Κατασκευές	5	70	140	95	310	19,4% (ΠΚ)
Σύνολο	(560) 16%	(1785) 51%	(770) 22%	(385) 11%	(3500) 100%	63% (ΚΟΣ) 37% (ΠΚ)

- Ανάλογη λειτουργία και συμπεριφορά - με μικρότερες όμως δυνατότητες - εμφανίζουν και οι ξυλόπλεκτες τοιχοποιίες, οι οποίες έχουν σημαντικά μικρότερη μάζα και σημαντική αλλά όχι κρίσιμη συμμετοχή στη λειτουργία του συνολικού δομικού συστήματος.
- Τη σωστή λειτουργία, απόκριση και συμπεριφορά στις σεισμικές δράσεις και καταπονήσεις του δομικού αυτού συστήματος στο σύνολό του ενισχύει η λειτουργία των ξύλινων πατωμάτων και της στέγης. Ο βαθμός ενίσχυσης είναι ανάλογος και εξαρτάται άμεσα από τη μορφή και τη στιβαρότητα της δομής των δομικών αυτών τμημάτων και τον τρόπο σύνδεσης-συνεργασίας τους με το υπόλοιπο δομικό σύστημα.

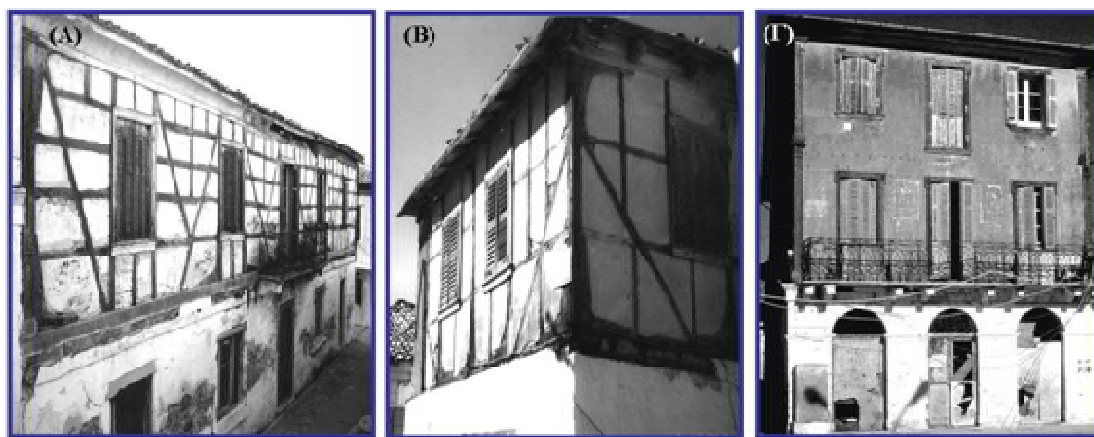
▪ Στην συνολική λειτουργία του συστήματος κρίσιμος και καθοριστικός είναι ο ρόλος των συνδέσεων και όλων των κατασκευαστικών λεπτομερειών μέσω των οποίων εξασφαλίζεται ο απαιτούμενος βαθμός και τρόπος σύνδεσης - και κατά συνέπεια η σωστή λειτουργία και συνεργασία - όλων των παραπάνω επιμέρους δομικών συστημάτων, στοιχείων και μελών ως ένα ενιαίο δομικό σύστημα.

Φυσικά, η παραπάνω αναπτυχθείσα λειτουργία-συμπεριφορά αφορά κτίρια στα οποία δεν έχει αλλοιωθεί ή και ανατραπεί η καλή κατάσταση και λειτουργία του δομικού τους συστήματος, συνήθως από βλάβες, λόγω: (α) αυθαίρετων παρεμβάσεων, (β) αυθαίρετων προσθηκών ή αφαιρέσεων τμημάτων, (γ) ελλιπούς ή λανθασμένης «αποκατάστασης» βλαβών από παλαιότερες σεισμικές καταπονήσεις αλλά και (δ) μερικής ή παντελούς έλλειψης συντήρησης. Όλα τα παραπάνω τεκμαίρονται και πιστοποιούνται στον χρόνο - εκτός των άλλων - και από τη συγκριτική μελέτη αποτίμησης των βλαβών τους αλλά και το συσχετισμό τους με άλλες σύγχρονες κατασκευές που βρίσκονται στην άμεση γειτονία τους και έχουν υποστεί τις ίδιες με αυτά δράσεις και καταπονήσεις. Από την ενδελεχή εξέταση και συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων και των αναλυτικών στοιχείων σειράς σημαντικών ερευνητικών εργασιών αποτίμησης των βλαβών μετά από σημαντικά σεισμικά γεγονότα (που υπάρχουν καταγεγραμμένα στην σχετική Διεθνή και Ελληνική Επιστημονική Βιβλιογραφία, [4-11], [16-17] για περιοχές στην Ελλάδα και την Τουρκία που έχουν υποστεί τα τελευταία χρόνια καταστροφικούς σεισμούς και στις οποίες συνυπάρχουν τέτοιες παραδοσιακές κατασκευές σε άμεση γειτονία με σύγχρονες κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα, προκύπτει μιά εναργής εικόνα του τρόπου λειτουργίας και της αξιοσημείωτης αντισεισμικής συμπεριφοράς που εμφανίζουν οι υπο μελέτη παραδοσιακές κατασκευές. Στους Πίνακες I και II παρουσιάζονται συνοπτικώς συγκεντρωμένα τα αποτελέσματα και τα αναλυτικά στοιχεία έρευνας αποτίμησης των βλαβών κτιρίων από περιοχές των επαρχιών Kocaeli και Sakarya, στην Τουρκία, που μας δίδουν μία αντιπροσωπευτική - ποσοτική - εικόνα της αντισεισμικής συμπεριφοράς των συγκρινόμενων δομικών συστημάτων [4],[6]. *(Πρόκειται για τις δύο από τις επτά επαρχίες της Τουρκίας που επλήγησαν περισσότερο από τον ισχυρό, καταστροφικό σεισμό - 7,4 βαθμών της κλίμακας Richter - στην περιοχή του Μαρμαρά στις 17-8-1999, στον οποίον - με βάση τα στοιχεία του Τουρκικού Υπουργείου Δημοσίων Έργων και Υποδομών - συνολικώς έχασαν τη ζωή τους 18.373 άνθρωποι, 48.901 τραυματίστηκαν και κατεστράφησαν 317.493 μονάδες κατοικίας και 47.412 χώροι εργασίας).*

Η εικόνα αυτή γίνεται εναργέστερη και ενισχύεται επίσης από τα αποτελέσματα που έχουν καταγραφεί, αναλυθεί και αξιολογηθεί και μετά τον τελευταίο ισχυρό σεισμό της 14-8-2003 στο νησί της Λευκάδας, τα οποία αφορούν στο Τοπικό Ιστορικό Δομικό Σύστημα του νησιού, μια ευρηματικά εμπλουτισμένη, βελτιστοποιημένη μορφή-παραλλαγή του υπο εξέταση ΤΙΔΣ, με υψηλό βαθμό επιτελεστικότητας, πιστοποιημένο από την απόκριση και την αντισεισμική συμπεριφορά του σε όλες τις μέχρι σήμερα ισχυρές σεισμικές δράσεις και καταπονήσεις, το οποίο δικαίως χαρακτηρίζεται διεθνώς, ως μία «Ολοκληρωμένη, Περίτεχνη Ευρωπαϊκή Αντισεισμική Τεχνική Δόμησης» [8], [10-11], [16].

4. Το Τοπικό Ιστορικό Δομικό Σύστημα της Λευκάδας

Είναι γνωστό ότι, η Λευκάδα και η ευρύτερη περιοχή της είναι ένα από τα πλέον σειсмоγενή σημεία της Ευρώπης και από τα ελάχιστα μέρη στην Ελλάδα - όπου από το 1819 (υπό Αγγλική τότε κατοχή) - για την ανέγερση ενός κτιρίου, είναι υποχρεωτική η έκδοση Οικοδομικής άδειας από την αρμόδια αρχή, η οποία προϋποθέτει την κατάθεση πλήρους σειράς σχεδίων σε τρία μάλιστα αντίτυπα, αλλά και αναλυτικότερη τεχνική περιγραφή των κατασκευαστικών τρόπων και λεπτομερειών που εφαρμόζονται. Μετά από τον καταστρεπτικό σεισμό του 1825 που σχεδόν ισοπέδωσε την πόλη της Λευκάδας, θεσπίζεται για πρώτη φορά υποχρεωτικός κανονισμός αντισεισμικής δόμησης. Με αυτόν ως πρωταρχικό κριτήριο επιλογής, το 1827 θεσπίζονται αυστηρές προδιαγραφές για τις κατασκευές που καθορίζουν τα γεωμετρικά δομικά χαρακτηριστικά τους, τις δομικές τεχνικές, τα δομικά στοιχεία και υλικά. Θεσπίζονται επίσης νέοι όροι δόμησης, διαφορετικοί μάλιστα από αυτούς που ίσχυαν στα υπόλοιπα Επτάνησα [8], [10-13].

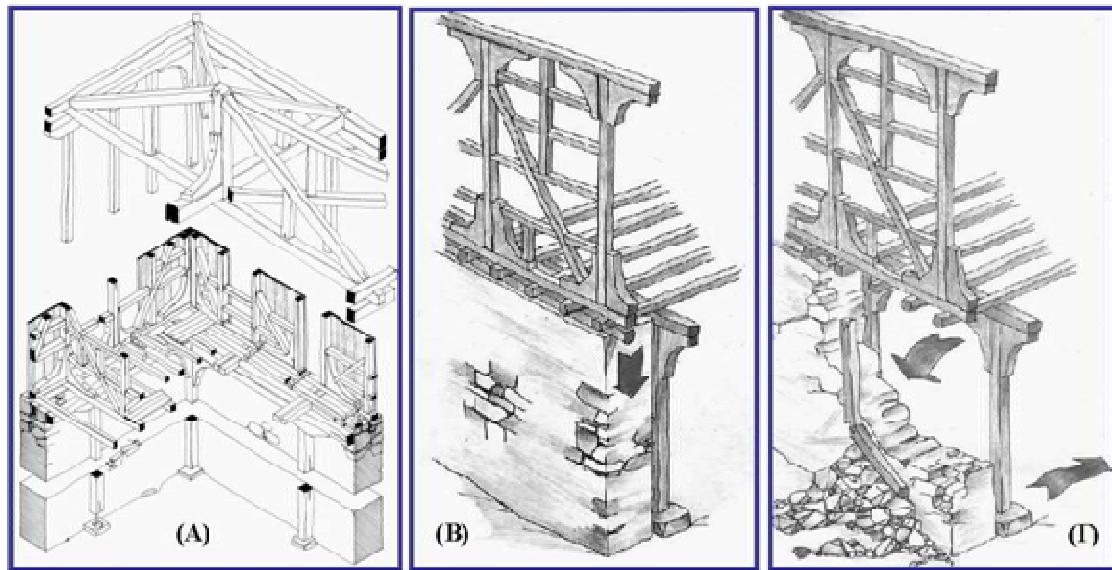

Εικόνα 5: Τοπικά παραδείγματα κτισμάτων υλοποιημένων με εφαρμογή του Τ.Ι.Δ.Σ. της Λευκάδας [2], [8], [10], [13].

Το τοπικό κατασκευαστικό σύστημα στο ιστορικό τμήμα της πόλης της Λευκάδας αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα αντισεισμικού σχεδιασμού, ένα ευρηματικό και ολοκληρωμένο παραδοσιακό κατασκευαστικό σύστημα με υψηλό βαθμό επιτελεσματικότητας, πιστοποιημένο από τη συμπεριφορά του σε όλες τις μέχρι σήμερα ισχυρές σεισμικές δράσεις και καταπονήσεις που έχει υποστεί και αντιμετωπίσει με επιτυχία (Εικ. 5 (Α), (Β), (Γ)). Φυσικά, με την απαραίτητη πάντοτε προϋπόθεση ότι βρίσκεται σε καλή κατάσταση, δηλαδή δεν έχει αλλοιωθεί ή και ανατραπεί η λειτουργία του, συνήθως από βλάβες λόγω αυθαίρετων παρεμβάσεων-προσθηκών ή αφαιρέσεων τμημάτων, ελλιπούς ή λανθασμένης «αποκατάστασης» βλαβών του από παλαιότερες σεισμικές καταπονήσεις, αλλά και μερικής ή παντελούς έλλειψης συντήρησής του. Είναι ένα Τοπικό Ιστορικό Δομικό Σύστημα η εφαρμογή του οποίου στο νησί - με την μορφή που το βρίσκουμε στις μέρες μας - ξεκινά πριν το 1800 μ.Χ., ενώ επιμέρους τεχνικές της δομής αυτής εφαρμόζονταν στην ευρύτερη περιοχή μελέτης από τους Μεταβυζαντινούς

χρόνους [2], [8], [12-13]. Ουσιαστικώς αποτελεί μία βελτιστοποιημένη μορφή του βασικού υπό μελέτη ΤΙΔΣ - με την επιλεκτική συνδυασμένη εφαρμογή και των τριών ειδών τοιχοποιίας για τη συγκρότηση ενός ενιαίου δομικού συστήματος που δουλεύει υπερστατικά, η οποία, εμπλουτισμένη με ευρηματικές επινοήσεις και κατασκευαστικές λεπτομέρειες, υλοποιείται με εξαιρετικό τρόπο και παρουσιάζει ιδιαίτερα κατασκευαστικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν σωστή εφαρμογή, λειτουργία και αντισεισμική συμπεριφορά. Οι ιδιαιτερότητες αυτές εντοπίζονται κυρίως :

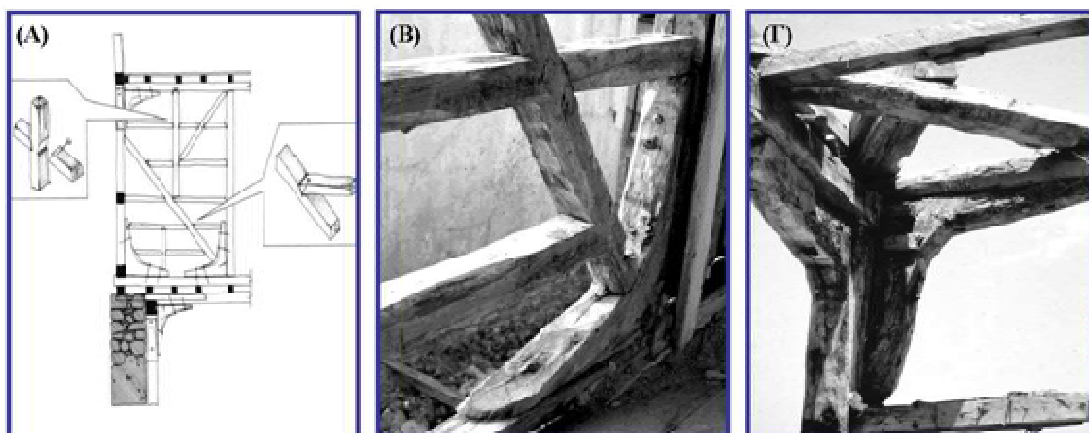
► **(α) στο εξαιρετικά επιμελημένο, σύνθετο σύστημα θεμελίωσής του**, με την σχολαστικώς κατασκευασμένη υποθεμελίωση, η οποία εξασφαλίζει το κτίσμα από τις ρηγματώσεις λόγω διαφορικών καθιζήσεων, αλλά και λειτουργεί προσφέροντάς του - ως ένα βαθμό - «σεισμική μόνωση» στις δύσκολες εδαφικές συνθήκες στο τμήμα αυτό της πόλης της Λευκάδας με τα πολύ μαλακά και βαλτώδη εδάφη και με υπόγειο υδάτινο ορίζοντα στα 50-100cm μόλις από την επιφάνειά τους. Πρόκειται για ένα σύστημα τρίστρωτης εσχάρας, που διαμορφώνεται από τρεις επάλληλες διασταυρούμενες στρώσεις ξύλινων κορμών, μετά από την σχολαστικώς φροντισμένη επεξεργασία προστασίας τους και πλήρωση των μεταξύ τους κενών με άμμο, αργούς λίθους και «πορτσολάνα» - τοπικό υδραυλικό κονίαμα [8], [10-13].

Εικόνα 6: (Α) Χαρακτηριστική αξονομετρική τομή του Τ.Ι.Δ.Σ. της Λευκάδας [2], Φάσεις λειτουργίας του διπλού φέροντος συστήματος στο Ισόγειο πριν (Β) και μετά (Γ) τον σεισμό [2], [8], [10], [13].

► **(β) στη λειτουργία του διπλού συστήματος φέροντος οργανισμού στο ισόγειο**, από Λιθοδομή και ξύλινο σκελετό. Σε αυτό η περιμετρική φέρουσα λιθοδομή έχει ύψος συνήθως 3,00m, το πάχος της κυμαίνεται από 0,50-1,00m περίπου και φέρει στην κεφαλή - καθ' όλο το μήκος - της σύστημα οριζόντιων ενισχύσεων από ισχυρούς ξύλινους στρωτήρες για περίδεση αλλά κυρίως για την έδραση των προεκτάσεων των δοκών του ξύλινου τρισδιάστατου πλαισίου και του ξύλινου σκελετού του ορόφου (Εικ. 6(A)). Η Λιθοδομή αυτή, εκτός από την ασφαλή μεταβίβαση των κατακόρυφων φορτίων των υπερκείμενων ορόφων, συμβάλλει με τη δυσκαμψία και τη φέρουσα

ικανότητά της στην ανάληψη των σεισμικών δράσεων (Εικ. 6(B)). Όταν, όμως, οι δράσεις αυτές της προκαλέσουν σημαντικές βλάβες, με αποτέλεσμα την απομείωση της φέρουσας ικανότητάς της, την ασφαλή μεταβίβαση των φορτίων αυτών αναλαμβάνει το δεύτερο φέρον σύστημα, ο βοηθητικός ξύλινος φέρων οργανισμός με την ενδιαφέρουσα δομή του (Εικ. 6(Γ)). Στην εσωτερική ακριβώς πλευρά της περιμετρικής φέρουσας τοιχοποιίας-λιθοδομής του ισογείου και παράλληλα με αυτήν, αναπτύσσονται σε αραιή διάταξη τα ξύλινα υποστυλώματα του δεύτερου δομικού συστήματος, του βοηθητικού φέροντος οργανισμού που φέρει επίσης και αυτός μέρος των στατικών φορτίων των υπερκείμενων ορόφων. Στην κεφαλή τους συνδέονται με ξύλινα δοκάρια δημιουργώντας έτσι στο σύνολο ένα ξύλινο τρισδιάστατο πλαίσιο. Οι ξύλινες αυτές δοκοί-τιμήματα του ξύλινου χωρικού συστήματος, προεκτείνονται και εδράζονται επίσης στο σύστημα των στρωτήρων που διαμορφώνει τη στέγη στην κεφαλή της φέρουσας περιμετρικής λιθοδομής του ισογείου, μεταβιβάζοντας σε αυτήν μέρος των στατικών φορτίων των υπερκείμενων ορόφων, οριοθετώντας έτσι την περιοχή «συνάντησης» και συνεργασίας των δύο δομικών συστημάτων που αποτελούν τον διπλό φέροντα οργανισμό του ισογείου.

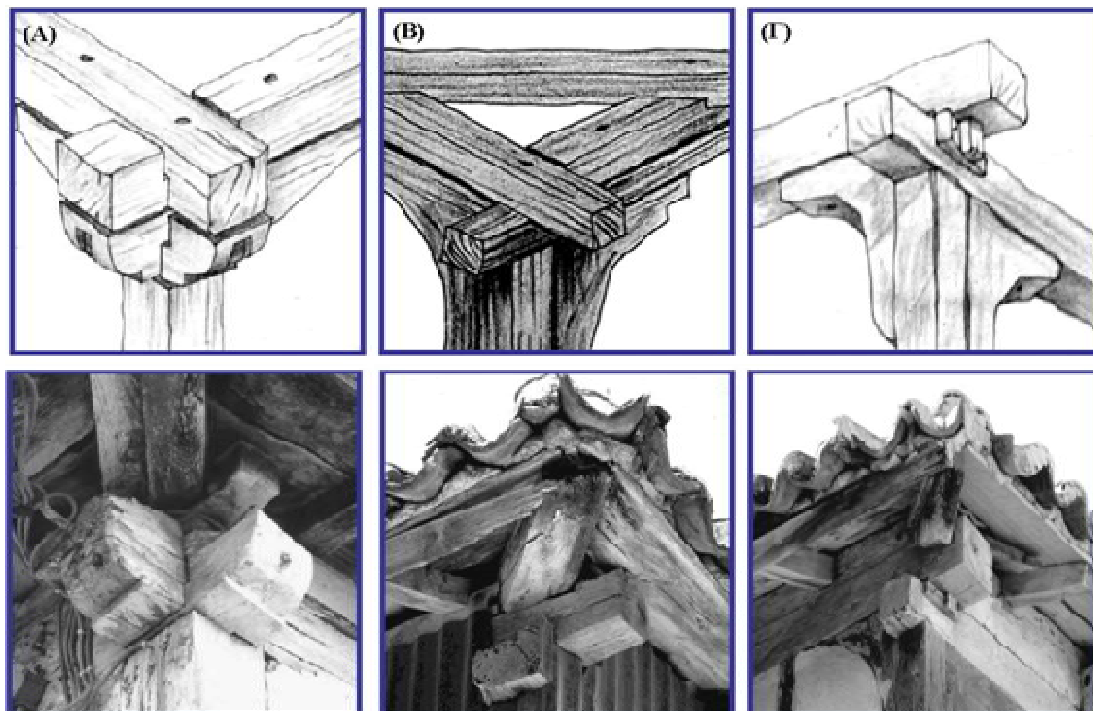
Εικόνα 7: Κατασκευαστικές λεπτομέρειες συνδέσεων του Τ.Ι.Δ.Σ. της Λευκάδας [2], [8], [10], [13].

Οι συνδέσεις των υποστυλωμάτων με τις δοκούς ενισχύονται για την εξασφάλιση της πλαισιακής λειτουργίας του συστήματος, προκειμένου να επιτευχθεί ο απαιτούμενος βαθμός δυσκαμψίας στο βοηθητικό φέρον σύστημα του ισογείου. Αναλυτικότερα, οι συνδέσεις των γωνιακών υποστυλωμάτων με τις δοκούς ενισχύονται με μονοκόμματους ξύλινους συνδέσμους από πολύ σκληρό ξύλο - συνήθως ελιά, σχήματος Γ ή L, «μπρατσόλια» ή «γωνιές», (Εικ. 7(B),(Γ),(A)), ενώ στα υπόλοιπα υποστυλώματα ενισχύονται με αμφιπροέχοντα φουρούσια – «μαξιλάρια», «κεφαλοκόλωνα» (Εικ. 6). Σε σημαντικές κατασκευές έχουμε χρήση «μπρατσολιών» και στα ενδιάμεσα υποστυλώματα, εναλλάξ με «κεφαλοκόλωνα». Αλλά και η σύνδεση της λιθοδομής με τον ξύλινο σκελετό του πατώματος και τον ξυλόπηκτο τοίχο του ορόφου ολοκληρώνεται και ενισχύεται με ισχυρά σιδερένια αγκύρια διαφόρων τύπων. Επίσης, θα πρέπει να υπογραμμισθεί η μεγάλη - εντός επιπέδου - ακαμψία των ξυλόπηκτων τοίχων του ορόφου, η οποία περιορίζει σημαντικά τις μετακινήσεις μεταξύ των επιπέδων, αποτρέποντας τις εκτεταμένες

βλάβες. Σε αυτό συμβάλλει σημαντικά η επαρκής φέρουσα ικανότητα των καλοσχεδιασμένων ξύλινων στοιχείων και οι επαρκείς συνδέσεις τους, αλλά κυρίως η τοιχοποιία πλήρωσης των κενών του ξύλινου σκελετού τους, η οποία επιμελώς δομημένη με μικρής διάστασης, αργούς λίθους ή συμπαγείς οπτόπλινθους και κονίαμα, σφηνώνεται καλά στα - σκοπίμως και επιμελώς μικρής επιφανείας - προς πλήρωση κενά, με την βοήθεια ξυλίνων σφηνών που παρεμβάλλονται μεταξύ αυτής και του ξύλινου σκελετού, με αποτέλεσμα την πολύ ικανοποιητική εκτός επιπέδου συμπεριφορά των ξυλόπηκτων τοιχοποιιών με πάχος περίπου 12 cm, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις περιορισμένες μόνο βλάβες στα ανώτερα επίπεδα των κτιρίων αυτών [2], [8-11].

► (γ) στο σύνολο των ευρηματικών κατασκευαστικών λεπτομερειών των ειδικώς διαμορφωμένων και επιμελώς υλοποιημένων συνδέσεων σε κάθε σημείο της κατασκευής, με τις οποίες εξασφαλίζεται ο επιθυμητός βαθμός και τρόπος σύνδεσης και συνεργασίας των δύο παραπάνω συμπληρωματικών φερόντων συστημάτων, αλλά και όλων των επιμέρους κατασκευαστικών τους στοιχείων μεταξύ τους. Οι συνδέσεις αυτές, απλές και σύνθετες, δύσκαμπτες ή με ελεγχόμενη αναλόγως «κινητικότητα», επιλεγμένες καταλλήλως για κάθε σημείο της κατασκευής, προσδίδουν στιβαρότητα στη δομή και λειτουργούν αποτελεσματικά, απορροφώντας και καταναλώνοντας σημαντικό μέρος της σεισμικής ενέργειας. Το γεγονός αυτό τις καθιστά κρισιμότερα και καθοριστικής σημασίας δομικά στοιχεία για την εξασφάλιση της σωστής λειτουργίας του ενιαίου δομικού συστήματος στο σύνολο και στα επιμέρους του, για την επιτυχή αντιμετώπιση των σεισμικών δράσεων και καταπονήσεων. Εμφανίζουν ιδιαίτερο κατασκευαστικό ενδιαφέρον. Η στιβαρότητά τους εξασφαλίζεται με κατάλληλες διαμορφώσεις-εντορμίες στα ξύλα και όπου χρειάζεται ενισχύεται με καρφιά, ενώ ο επιθυμητός βαθμός απορρόφησης της σεισμικής ενέργειας ελέγχεται μέσα από την συνθετότητα και τον συνολικό τρόπο διαμόρφωσης της δομής τους. Οι συνδέσεις στο σύνολό τους εξασφαλίζουν το σωστό «δέσιμο», τη σωστή σχέση, λειτουργία και συνεργασία, τόσο των δυο συμπληρωματικών φερόντων δομικών συστημάτων, όσο και όλων των επιμέρους συστατικών δομικών στοιχείων και μελών του ξύλινου σκελετού μεταξύ τους. Η ευρηματικότητα, η κατασκευαστική ποιότητα και η αποτελεσματικότητα που τις διακρίνουν, πιστοποιούν την βαθιά τεχνογνωσία των μαστόρων στην ξύλινη κατασκευή, αλλά και την γνώση τους για την κρισιμότητα των δράσεων που θα την καταπονήσουν. Έτσι, κάθε μία σύνδεση επιλέγεται σωστά, στην κατάλληλη θέση, υλοποιείται με σχολαστική επιμέλεια, και σέβεται και αξιοποιεί τη νομοτέλεια και τις ιδιαιτερότητες του ξύλου ως δομικού υλικού, αναδεικνύοντας τις δυνατότητές του.

Ιδιαίτερος εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνδέσεις των δοκών της στέγης με τα υποστυλώματα της ξυλόπηκτης περιμετρικής τοιχοποιίας στις γωνίες του κτιρίου - κρίσιμα σημεία για τη σωστή λειτουργία του συνολικού συστήματος (Εικ. 8). Οι συνδέσεις αυτές, υλοποιημένες επιμελώς με όλες τις παραπάνω κατασκευαστικές αρχές και τεχνικές, συνθέτουν αποτελεσματικούς μηχανισμούς απορρόφησης σεισμικής ενέργειας μέσα από την καταλλήλως διαμορφωμένη σύνθετη δομή τους.

Εικόνα 8: Χαρακτηριστικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες σύνδεσης των δοκών της στέγης με τα υποστυλώματα της ξυλόπηκτης περιμετρικής τοιχοποιίας στις γωνίες του κτιρίου [2], [8], [10], [13].

Με την πολλαπλότητα των αλληλεπιθέμενων, διασταυρωνόμενων και καταλλήλως διαμορφωμένων ξύλινων στοιχείων που συγκροτούν τους εν λόγω κόμβους, ενώ δεν επιτρέπουν εύκολα τη λύση της σύνδεσης αφήνουν μία δυνατότητα ακίνδυνων - για την υπόσταση του κτιρίου - μικρομετακινήσεων, οι οποίες απορροφούν και καταναλώνουν ένα σημαντικό μέρος της σεισμικής ενέργειας (Εικ. 8(A), (B)). Σε μερικά μάλιστα κτίρια, στα κρίσιμα αυτά σημεία εφαρμόζεται μία βελτιστοποιημένη μορφή τέτοιας σύνδεσης - ένα ευρηματικό «σύστημα» απορρόφησης σεισμικής ενέργειας, το οποίο εκτός των άλλων επιτρέπει άμεσο έλεγχο, αλλά και ταχεία και εύκολη επιδιόρθωση της βλάβης, ώστε το κτίσμα να είναι πάντα σε θέση να αντιμετωπίσει τις επόμενες σεισμικές δράσεις και καταπονήσεις. Σε αυτήν, εκτός από τις εντορμίες και τα καρφιά, την σύνδεση ολοκληρώνουν και εξασφαλίζουν ένας πείρος από σκληρό ξύλο και μία σφήνα καρφωμένη με ένα καρφί στη δοκό, ώστε να μην πέσει στην περίπτωση χαλάρωσης της σύνδεσης στη διάρκεια του σεισμού (Εικ. 8(Γ)). Όταν η σεισμική καταπόνηση υπερβεί κάποια όρια, ο πείρος σπάει αναλίσκοντας επί πλέον ενέργεια, παρέχοντας εκτός των άλλων τη δυνατότητα εύκολου και άμεσου ελέγχου των βλαβών αλλά και αποκατάστασής τους, ώστε το κτίσμα να είναι προετοιμασμένο για τον επόμενο σεισμό [2], [8-11], [13].

► (δ) Αλλά και στη λειτουργία και το ενισχυτικό έργο που παρέχει η δομή και η στιβαρή κατασκευή των πατωμάτων, με τις εγκάρσιες ή διαγώνιες ξύλινες ενισχύσεις σε όλες τις γωνίες για την επίτευξη επαρκούς βαθμού διαφραγματικής λειτουργίας. Το έργο αυτό ενισχύεται επιπλέον από τα ξύλινα ταβάνια, τα οποία είναι συνήθως απλά, χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία (σπανιότατα μόνο έχουμε σε αυτά διακοσμητικά στοιχεία). Επίσης, η στέγη με την ιδιαίτερα φροντισμένη στιβαρή δομή και τις ευρηματικά σύνθετες και επιμελώς κατασκευασμένες συνδέσεις στις γωνίες (Εικ. 8) -

χαρακτηριστικούς μηχανισμούς απορρόφησης και κατανάλωσης ενός σημαντικού μέρους της σεισμικής ενέργειας που πλήττει το κτίριο - εξασφαλίζει τη δυσκαμψία του στερεού της και σχεδόν πλήρη διαφραγματική λειτουργία, συμβάλλοντας στην αντισεισμική συμπεριφορά της κατασκευής.

Φυσικά όλα τα παραπάνω συνδυάζονται ευφυώς στα πλαίσια ενός σχεδιασμού που χαρακτηρίζεται από την ισορροπία και την «κανονικότητα» στην ανάπτυξη του κτίσματος στον χώρο, την ορθολογική οργάνωση όλων των επιμέρους δομικών στοιχείων και μελών της φέρουσας κατασκευής με βάση το βάρος, τη δυσκαμψία και την πλαστιμότητά τους και συνεργάζονται αποτελεσματικά σε μία αυστηρώς καθορισμένη και επιμελώς υλοποιημένη δομή - η οποία τους εξασφαλίζει την δυνατότητα να λειτουργούν ως ένα ενιαίο σύνολο - δομικό σύστημα με προδιαγεγραμμένα στατικά και δυναμικά χαρακτηριστικά, το ΤΙΔΣ Λευκάδας. Φυσική συνέπεια της συγκέντρωσης όλων αυτών των ιδιαίτερων κατασκευαστικών και λειτουργικών χαρακτηριστικών σε ένα ΤΙΔΣ ήταν και η αναγνώρισή του από το Πανεπιστημιακό Κέντρο για την Πολιτιστική Κληρονομιά του Συμβουλίου της Ευρώπης (1991), ως μία ολοκληρωμένη, περίτεχνη Ευρωπαϊκή Αντισεισμική Τεχνική Δόμησης [8].

4.1. Η Αντισεισμική Συμπεριφορά. Όπως είναι ευλόγως αναμενόμενο, η βελτιστοποιημένη αυτή δομή και τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του ΤΙΔΣ Λευκάδας εξασφαλίζουν την σωστή του λειτουργία τόσο στο σύνολο όσο και στα επιμέρους, με αποτέλεσμα την επιτυχή αντιμετώπιση των σεισμικών δράσεων και καταπονήσεων που έχει υποστεί από όλα τα μέχρι σήμερα ισχυρά σεισμικά γεγονότα που έπληξαν το νησί. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται με τον πλέον αδιάψευστο τρόπο από την διεξοδική διερεύνηση και σε βάθος μελέτη του ΤΙΔΣ της Λευκάδας, στα πλαίσια σημαντικών ερευνητικών εργασιών και αναλύσεων [2], [8-13], μέσα από την συστηματική έρευνα πολυάριθμων κτιρίων, με ανάλυση του τρόπου λειτουργίας του δομικού τους συστήματος, μελέτη της παθογένειάς τους, επεξεργασία των αποτελεσμάτων σειράς παραμετρικών διερευνήσεων σε αυτά, αλλά κυρίως από την διεξοδική διερεύνηση, ερμηνεία, ανάλυση και αξιολόγηση των βλαβών, οι οποίες έχουν σημειωθεί μετά από τα μεγάλα σεισμικά γεγονότα που προηγήθηκαν, ιδιαιτέρως μετά τον τελευταίο ισχυρό σεισμό της 14 Αυγούστου 2003 [8], [10-11].

Πιστοποιείται, δηλαδή, ακριβώς η ιδιαίτερα ικανοποιητική αντισεισμική συμπεριφορά των κτιρίων που κατασκευάστηκαν με το σύστημα αυτό, στα οποία παρά τη μεγάλη ισχύ της σεισμικής δράσης, οι σημειωθείσες βλάβες είναι περιορισμένης κλίμακας και χαμηλού βαθμού, και αφορούν μάλιστα μόνον σε κτίρια εντελώς εγκαταλελειμμένα, με πλημμελή ή παντελή έλλειψη συντήρησης και με ανεπισκευάστες ή πλημμελώς επισκευασμένες βλάβες από παλαιότερους σεισμούς, καθώς και σε μερικά που είχαν υποστεί αυθαίρετες προσθήκες ή αφαιρέσεις τμημάτων που μετέβαλαν ή και ανέτρεψαν την λειτουργία του δομικού συστήματός τους χωρίς προηγούμενο σχεδιασμό. Ενώ στο σύνολο των κτιρίων που κατασκευάστηκαν με το ΤΙΔΣ της Λευκάδας τα οποία βρίσκονται σε τυπικώς καλή κατάσταση και με επαρκή συντήρηση, η εξαιρετική αντισεισμική τους συμπεριφορά επιβεβαιώνει - για μια ακόμη φορά - την φέρουσα ικανότητα του υπο μελέτη συστήματος, πιστοποιώντας την αξία

του. Ολη αυτή η σε βάθος ερευνητική δραστηριότητα επέτρεψε την πληρέστερη ανάλυση και κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του ΤΙΔΣ της Λευκάδας, καθώς και τον ακριβή προσδιορισμό και την αξιολόγηση της λειτουργίας και της σημαντικά θετικής συμβολής στη συνολική αντισεισμική συμπεριφορά του καθενός από όλα τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, λεπτομέρειες και μηχανισμούς που αναπτύχθηκαν παραπάνω, επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι το υπό μελέτη δομικό σύστημα αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα ολοκληρωμένης, ευρηματικής και περίτεχνα υλοποιημένης Ευρωπαϊκής Αντισεισμικής Τεχνικής Δόμησης, κατάλληλης για την σεισμογενή περιοχή στην οποία αναπτύχθηκε.

Σε ό,τι αφορά στις βλάβες που παρατηρήθηκαν, από το βάθος, την έκταση και τον χαρακτήρα τους αλλά και την ανάλυση και ερμηνεία των αιτίων που τις προκάλεσαν, αποδεικνύεται ότι – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων (περιπτώσεις παραμόρφωσης κτιρίων οφειλόμενες σε μεγάλες μεταξύ επιπέδων αποκλίσεις στο ισόγειο) - είναι γενικά αποκαταστάσιμες. Οι πλέον συνήθεις σοβαρές βλάβες οφείλονται στην σημαντική αλλοίωση - αποσάθρωση των ξύλινων στοιχείων, όπως επίσης και στις αλλαγές του αρχικού εγκάρσιου φέροντος συστήματος [8], [10-11]. Οι παρατηρηθείσες βλάβες επιβεβαιώνουν ακόμη μία φορά την καθοριστικής σημασίας συνεισφορά των ξύλινων στοιχείων στη συνολική αντισεισμική συμπεριφορά των κτιρίων αυτών. Έτσι, βασική αρχή, προϋπόθεση-δέσμευση, αλλά και στόχο του σχεδιασμού των δομητικών επεμβάσεων αποκατάστασης, πρέπει να αποτελεί η διατήρηση της δομής και της σωστής λειτουργίας του δομικού συστήματος, μέσα από (α) την άμεση προστασία όλων των ξύλινων στοιχείων από τις περιβαλλοντικές και βιολογικές δράσεις, (β) την αντικατάσταση αυτών που έχουν βλαφθεί και την εξασφάλιση των συνδέσεών τους, καθώς επίσης (γ) την αναπλήρωση της ακαμψίας και της φέρουσας ικανότητας των λιθοδομών στο ισόγειο. Με γνώμονα την παραπάνω βασική αρχή και δέσμευση, ο υπεύθυνος μηχανικός καλείται να προσεγγίσει και να αντιμετωπίσει την ανάλυση και τον σχεδιασμό του συνόλου των δομητικών επεμβάσεων αποκατάστασης για κάθε συγκεκριμένο κτίριο ξεχωριστά και με τις κατάλληλες επιλογές να δώσει τις βέλτιστες λύσεις στα ιδιαίτερα προβλήματά του.

5. Διαπιστώσεις – Συμπεράσματα

Όταν έχουμε να διαχειρισθούμε και να αποκαταστήσουμε τέτοιας επιτελεστικότητας ιστορικά δομικά συστήματα με διαχρονικά πιστοποιημένη φέρουσα ικανότητα, αντισεισμική συμπεριφορά αλλά και σημαντικές δυνατότητες βελτιστοποίησης, αν μη τι άλλο, πρωτίστως οφείλουμε να τα σεβασθούμε ουσιαστικά, να τα αποκαταστήσουμε με ιδιαίτερη φροντίδα και να τα προστατέψουμε ολοκληρωμένα, διαφυλάττοντας και αναδεικνύοντας διαχρονικά τις υψηλές πολιτισμικές τους αξίες. Η επίτευξη του κυρίαρχου αυτού στόχου δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο και αποκλειστικώς μέσα από ολοκληρωμένες και αποτελεσματικότερες προσεγγίσεις με διασφαλισμένα σωστές επιλογές, ώστε τόσο η νέα χρήση, όσο και οι απαιτούμενες δομητικές επεμβάσεις αποκατάστασης και βελτιστοποίησής τους, όχι μόνο να μην αλλοιώσουν ή ανατρέψουν τη λειτουργία αυτή, η οποία για αιώνες «δουλεύει» σωστά

παρέχοντάς τους πιστοποιημένη αξιοπρόσεκτη φέρουσα ικανότητα και απόκριση σε συνθήκες και σεισμικές δράσεις, αλλά και να την βελτιστοποιήσουν, αξιοποιώντας όλα τα σύγχρονα μέσα, δομικές τεχνολογίες, υλικά και μεθόδους, που διαθέτουμε.

Είναι προφανές ότι η αποκατάσταση και η ολοκληρωμένη προστασία τέτοιων ιστορικών κτιριακών κατασκευών – είναι ένα θέμα ενδιαφέρον, σύνθετο και πολυπαραμετρικό, με διακλαδικό χαρακτήρα, η επίλυση του οποίου απαιτεί πρωτίστως ολιστική, διεπιστημονική, δημιουργική προσέγγιση με γνώση, σεβασμό και συνέπεια, αλλά και ορθολογική οργάνωση και έλεγχο όλων των διαδικασιών μέσα από τις οποίες γίνονται οι κρίσιμες επιλογές και λαμβάνονται οι βέλτιστες αποφάσεις, [14], [15] οι οποίες διασφαλίζουν:

- (α) την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας τέλεσης κακών επιλογών-αστοχιών και
- (β) τη μεγιστοποίηση του βαθμού επιτελεστικότητας των δομητικών επεμβάσεων αποκατάστασης και βελτιστοποίησης.

Συμπερασματικώς, από όλα όσα αναπτύχθηκαν ήδη διαπιστώνεται και πιστοποιείται η τεχνική και πολιτισμική αξία των τοπικών αυτών ιστορικών δομικών συστημάτων, αλλά και η δυνατότητα συμβολής τους στην εξέλιξη της δομικής τέχνης, μέσα από την ενδελεχή μελέτη τους με την αξιοποίησή τους ως πηγών γνώσης, αλλά και «νέων» ιδεών, υπό το πρίσμα όλων των σύγχρονων επιστημονικών αντιλήψεων και μέσων. Η αξιοποίησή τους μάλιστα αυτή δύναται να οδηγήσει σε νέες ολοκληρωμένες θεωρήσεις και αποτελεσματικότερες προσεγγίσεις, οι οποίες θα έχουν ως αποτέλεσμα όχι μόνο επιτυχείς δομητικές επεμβάσεις αποκατάστασης και βελτιστοποίησης, που σέβονται και αναδεικνύουν τις μνημειακές, κοινωνικές και τεχνικές αξίες της ιστορικής δομικής κατασκευής, αλλά και γιατί όχι, νέα δομικά συστήματα και μεθόδους κατασκευής. Απαραίτητη βεβαίως προϋπόθεση για την επίτευξη όλων των παραπάνω αποτελεί και παραμένει η δημιουργική προσέγγιση και ολοκληρωμένη αντιμετώπισή τους, με βαθιά επιστημονική γνώση και αξιοποίηση όλων των σύγχρονων μέσων, δομικών τεχνολογιών, υλικών και μεθόδων που διαθέτουμε, πάντοτε με τον σεβασμό, τη συνέπεια και την ιδιαίτερη φροντίδα, που αρμόζει σε σπάνια αντικείμενα υψηλής πολιτισμικής αξίας, ανάλογης των πολλαπλών υψηλών αξιών τις οποίες αυτά τα αντικείμενα φέρουν διαχρονικά.

References

- [1] Vitruvius, *On Architecture*, pp.147-175 Vol. I, Books I-V, Athens, Plethron, 1996.
- [2] Τουλιάτος Π (1998), “Ο σχεδιασμός της αντισεισμικής ξύλινης κατασκευής χθές και σήμερα”, Πρακτικά δημ.: *Το Ξύλο σε υπάρχουσες δομικές κατασκευές, παλιές και νέες τεχνολογίες*, στο Μνημείο & Περιβάλλον ειδική έκδοση II, σ. 167-173, ΥΠΠΟ, ΕΕ, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- [3] Wolfgang Müller-Wiener (1995), *Architecture in Ancient Greece*, pp. 70-101, University Studio Press, Thessaloniki.
- [4] Langenbach R (2002), “Survivors in the midst of devastation, Traditional Timber and Masonry Construction in Seismic Areas”, *Conference Proceedings, 7th US National Conference on Earthquake Engineering*, Boston, Massachusetts, July 21-25.

- [5] Langenbach R (2000), “Intuition from the past: What we can learn from Traditional Construction in Seismic Areas”, Conference Proceedings for Earthquake-safe: Lessons to be learned from traditional construction, an International Conference on the Seismic Performance of Traditional Buildings, UNESCO / ICOMOS, Istanbul, Turkey.
- [6] Gülhan D, Güney I. O. (2000), “The behaviour of traditional building systems against earthquake and its comparison to reinforced concrete frame systems; Experiences of Marmara earthquake damage assessment studies in Koaeli and Sakarya”, *Conference Proceedings for Earthquake-safe: Lessons to be learned from traditional construction, an International Conference on the Seismic Performance of Traditional Buildings*, UNESCO / ICOMOS, Istanbul, Turkey.
- [7] Tobriner S. (2000), “Wooden Architecture and Earthquakes in Turkey: A Reconnaissance Report and Commentary on the performance of wooden structures in the Turkish earthquakes of 17 August and 12 November 1999”, *Conference Proceedings for Earthquake-safe: Lessons to be learned from traditional construction, an International Conference on the Seismic Performance of Traditional Buildings*, UNESCO / ICOMOS, Istanbul, Turkey.
- [8] Βιντζηλαίου Ε, Τουλιάτος Π, Ζέρης Χ, Ρεπάπης Κ, Αδάμη Χ, Ζαγκότσης Α, Λεονάρδος Ε, Παλιεράκη Β (2004), *Αποτίμηση και σύνταξη συστάσεων για τις επεμβάσεις στα κτίρια του ιστορικού οικισμού της Λευκάδας*, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΕΜΠ, ΟΑΣΠ, Αθήνα.
- [9] Touliatos P. (2000), “Recognition and Analysis of a Local, Historic Structural System”, Proceedings of the 1st National congress for: *Appropriate Interventions for the Safeguarding of Monuments and Historical Buildings*, p. 3-13, Hellenic Ministry of Culture (4th Ephorate for Modern Monuments) and Technical Chamber of Greece, Thessaloniki.
- [10] Vintzileou E, Zagkotsis A, Repapis C, Zeris Ch (2007), “Seismic behaviour of the historical structural system of the island of Lefkada, Greece”. *Elsevier Construction and Building Materials*, 21, σ. 225-236.
- [11] Μακάριος Τ, Δημοσθένους Μ (2004), “Σεισμική συμπεριφορά παραδοσιακών κτισμάτων της Λευκάδας”, Πρακτικά 2^ο Εθνικού Συνεδρίου: *Ηπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, 26-33 τόμος ΙΙ, ΥΠΠΟ και ΤΕΕ, Θεσσαλονίκη.
- [12] Μαλακάσης Δ. (1984), *Τα παλιά σπίτια της Λευκάδας*, Επ. Ε.Λ.Μ. τομ. ΣΤ΄, Ανατ. Αθήνα 2000, σ. 23-35.
- [13] Τουλιάτος Π, Γαντέ Δ (1995), *Τοπική Ιστορική Αντισεισμική Δόμηση. Το παράδειγμα της Λευκάδας*, ΕΜΠ, Αθήνα.
- [14] Τάσιος Θ. (2004), “Αξιολογικές επιλογές κατά τη δομητική αποκατάσταση μνημείων”, Πρακτικά 2^ο Εθνικού Συνεδρίου: *Ηπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, 37-56 τόμος Ι, ΥΠΠΟ και ΤΕΕ, Θεσσαλονίκη.
- [15] Τάσιος Θ. (2007), “Το Αντισεισμικό πρόβλημα των Μνημείων (Μια Εισαγωγή)”, Επιστημονική Ημερίδα για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: *Αντισεισμική Προστασία Μνημείων*, ΤΕΕ, 18 Απρ. 2007, Αθήνα.

- [16] Παπαδόπουλος Μ.(2007), «Η Αντισεισμική Συμπεριφορά των Τ.Ι.Δ.Σ. στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής - Πηγή γνώσης στην εξέλιξη της Δομικής Τέχνης», Πρακτικά 1^{ου} Εθνικού Συνεδρίου: *Ιστορία των Δομικών Κατασκευών*, ΔΠΘ, ΥΠΠΟ, ΤΕΕ, 29 Νοε - 1 Δεκ. 2007, Ξάνθη.
- [17] M. L. Papadopoulos (2013), «Seismic Assessment of Traditional Houses in the Balkans – Case Studies in Xanthi», *Journal of Civil Engineering and Science (J.C.E.S.)*, *World Academic Publishing*, September 2013, Volume 2, Issue 3, PP. 131-143.

Παπαδόπουλος, Μ. Α. (2015). Τοπικά ιστορικά δομικά συστήματα στην Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 421-440.

Μηνάς Α. Παπαδόπουλος, Ph.D. Πολιτικός Μηχανικός
Δ/ντής Εργαστηρίου Οικοδομικής,

Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Βασ. Σοφίας 12, Ξάνθη, 67100

E-mail: mipap@civil.duth.gr

**Ιερές μονές Παναγίας Καλαμούς και Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας
στην Ξάνθη. Δείγματα της πολιτιστικής ταυτότητας της Θράκης
(Αποκατάσταση και επανάχρηση)**

Κωνσταντίνα Λαντίτσου

Επίκουρος Καθηγήτρια Περιβαλλοντικού
Σχεδιασμού του Χώρου στο Δ.Π.Θ.

***Περίληψη:** Η προστασία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αφορά σε ένα πλούσιο κτιριακό απόθεμα, που σηματοδοτεί περιοχές του τόπου μας, συνθέτοντας τα ποιοτικά στοιχεία του περιβάλλοντος που συνδέονται άμεσα με την ταυτότητά μας. Η Θράκη θεωρείται προαύλιο της Κων/πολης και διακρίνεται για τον σεβασμό της στις βυζαντινές της παραδόσεις. Στην Ξάνθη διασώζονται μοναστήρια που ανάγουν την ίδρυσή τους στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η εργασία στόχο έχει την παρουσίαση των εφαρμοσμένων μελετών και εργασιών αποκατάστασης των δύο ιστορικών κτιρίων, δείγματα της τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, της Ι.Μ. Παναγίας Καλαμούς και της Ι.Μ. Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας με το καθολικό της. Τα κτίρια είναι τριώροφα, το πρώτο κτισμένο εξ ολοκλήρου με πέτρα της περιοχής. Μετά την αποκατάστασή του, φιλοξενεί και το κέντρο της Πολιτιστικής Παράδοσης της Θράκης. Το δεύτερο στους δύο ορόφους έχει ξύλινο φέροντα σκελετό και, μετά την ανακατασκευή του, φιλοξενεί νέες χρήσεις και το Βυζαντινό Μουσείο της Ξάνθης. Ο Ναός της Αρχαγγελιώτισσας είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου κτισμένος με πέτρα της περιοχής. Η αποκατάσταση-επανάχρηση των ιστορικών μνημείων έγινε με σεβασμό στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, ώστε να αποτελούν ιστορικές μαρτυρίες της αρχιτεκτονικής και έμμεσα των κοινωνικοοικονομικοπολιτιστικών και τεχνολογικών δεδομένων της εποχής τους.*

Λέξεις Κλειδιά: πολιτιστικό περιβάλλον, αρχιτεκτονική κληρονομιά, αποκατάσταση ιστορικών κτιρίων

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε κάθε ιστορική περίοδο, σε κάθε τόπο, οι κοινωνικές ομάδες που κατοίκησαν εκεί ανέδειξαν πολιτισμούς, οι υλικές εκφράσεις των οποίων συνίστανται από κατασκευές ή ίχνη αυτών που διασώθηκαν μέχρι και σήμερα. Οι ανθρώπινες αυτές δημιουργίες αποτελούν ζωντανές μαρτυρίες της αρχιτεκτονικής αλλά και των γενικότερων οικονομικοκοινωνικών αντιλήψεων του εκάστοτε πολιτισμού. Η οικοανάπτυξη και ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός του χώρου έχουν ως βασική συνιστώσα τη διατήρηση και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς με άμεση αποκατάσταση των ιστορικών πυρήνων και μνημείων [1]. Η προστασία και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αφορά σε ένα πλούσιο κτιριακό απόθεμα, που σηματοδοτεί περιοχές του τόπου μας, συνθέτοντας τα ποιοτικά στοιχεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος που συνδέονται άμεσα με την ταυτότητά μας. Το έργο της αποκατάστασης με κατάλληλες μεθοδολογικές επιλογές οφείλει να αναδείξει το ιστορικό μνημείο ως αρχιτεκτονικό προϊόν που μαρτυρεί τα κοινωνικοοικονομικοπολιτιστικά και τεχνολογικά δεδομένα της εποχής του. Η μελέτη αποκατάστασης ενός ιστορικού κτιρίου ή ενός μνημείου ερευνά και καταγράφει την ιστορία, την ταυτότητά του, τη μορφολογία του, την τυπολογία του, την εν γένει αρχιτεκτονική του σύνθεση και την

κατασκευαστική του δομή. Καταλυτικό στάδιο είναι η διατύπωση και ο σχεδιασμός της πρότασης αποκατάστασης και επανάχρησης με τις νέες χρήσεις. Κατόπιν αποφασίζονται οι επεμβάσεις οι οποίες θα γίνουν στο μνημείο και στο άμεσο περιβάλλον του με τρόπο που να διατηρείται και να προβάλλεται η ιστορική και η αισθητική του αξία.

2. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΞΑΝΘΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ – ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ήκμασαν στη Θράκη μοναστικά κέντρα, όπως αυτό του Παπίκιου όρους, το οποίο βρίσκεται στις νότιες απολήξεις της Ροδόπης και είναι μια περιοχή με γλυκό κλίμα, υποβλητικό τοπίο και πλούσια βλάστηση. Στην πόλη της Ξάνθης και στους πρόποδες της Ροδόπης ιδρύονται τρία μοναστήρια. Η Ι.Μ. Παμμεγίστων Ταξιαρχών, βορειοδυτικά της πόλης ιδρύεται στο δεύτερο ήμισυ του 9^{ου} αιώνα, ενώ η ιστορία της Ι.Μ. Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας στα βορειοανατολικά της πόλης ανάγει τις αρχές της στον 10^ο ή 11^ο αιώνα, εποχή από την οποία σώζεται μέχρι σήμερα σε άριστη κατάσταση μια κρύπτη, η οποία βρίσκεται κάτω και πίσω από το ιερό βήμα του καθολικού της. Η ίδρυση της Ι.Μ. Παναγίας Καλαμούς τοποθετείται πιθανόν την ίδια περίπου εποχή. Η περιοχή της Ξάνθης είναι ιστορικά στενά συνδεδεμένη με τα τρία αυτά μοναστήρια.

Από τον 11^ο μέχρι τον 14^ο αιώνα η κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τους Οθωμανούς Τούρκους ανάγκασε σημαντικό αριθμό μοναχών να καταφύγουν στα μοναστήρια της Θράκης. Με την κατάκτηση της σημερινής ελληνικής Θράκης από τους Οθωμανούς Τούρκους το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, ο μοναχισμός στην περιοχή αντιμετωπίζει δυσχέρειες. Ωστόσο, τα μοναστήρια της Ξάνθης, οι Ιερές Μονές των Παμμεγίστων Ταξιαρχών, της Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας και της Παναγίας Καλαμούς, παραμένουν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας συνεχίζοντας το πνευματικό και φιλανθρωπικό τους έργο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην Ξάνθη υπήρξε περιορισμένη μουσουλμανική παρουσία καθ'όλο το διάστημα της τουρκοκρατίας. Μετά την αναγέννηση του ελληνισμού, η χριστιανική κοινότητα της Ξάνθης ελέγχοντας την καλλιέργεια και το εμπόριο του καπνού κυριαρχεί οικονομικοπολιτιστικά συγκεντρώνοντας αξιόλογο πλούτο, ο οποίος, όταν οι ανάγκες το απαιτούσαν, ετίθετο στη διάθεση της κοινότητας των χριστιανών. Η κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων της Ξάνθης αυτή την εποχή θεωρείται υποδειγματική για το σύνολο της ελληνικής χώρας. Έτσι, με χρήματα της κοινότητας ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων η Παλαιά Πόλη της Ξάνθης, οι ναοί και οι Μονές της, μετά τους ισχυρούς σεισμούς του 1829. Τον 20^ο αιώνα, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δημιούργησαν μεγάλα προβλήματα στα μοναστήρια της Ξάνθης, όπως και σε ολόκληρη την ελληνική Θράκη. Ιδιαίτερα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι κατακτήσεις της περιοχής αφαίρεσαν από τα μοναστήρια της Ξάνθης πολύτιμα χειρόγραφα και ιερά κειμήλια, τα οποία σήμερα φυλάσσονται στη Σόφια της Βουλγαρίας. Παρά τις δυσκολίες, τα μοναστήρια της Ξάνθης, ακολουθώντας τις βυζαντινές παραδόσεις, συνέχισαν το

πνευματικό, φιλανθρωπικό και κοινωνικό τους έργο. Ιδιαίτερη είναι η προσφορά τους στους πρόσφυγες που ήρθαν από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Εκτός από την προσφορά στέγης, τροφής και πνευματικής στήριξης, τα μοναστήρια αυτά διέθεσαν και την περιουσία τους για την κοινωνική αποκατάστασή τους [2].

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο οχυρωμένος βυζαντινός οικισμός της Ξάνθειας καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του διατηρητέου από το 1974 παραδοσιακού οικισμού της Ξάνθης, της Παλιάς Πόλης. Ο οικισμός αυτός ανοικοδομήθηκε μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1829, με πόλους τα θεμέλια των εκκλησιών της βυζαντινής Ξάνθειας και με γνώμονα την οργάνωση του χώρου σύμφωνα με τις νεοελληνικές κοινοτικές αντιλήψεις. Οφείλει την ανοικοδόμηση και την ακμή του στον πλούτο από την καλλιέργεια, την κατεργασία και το εμπόριο καπνού και στην προνομιακή της θέση πάνω σε σημαντικούς εμπορικούς δρόμους. Ανοικοδομήθηκε από εποχιακά μετακινούμενες ομάδες Ηπειρωτών, Μακεδόνων και Θρακών οικοδόμων ως ένα αρχιτεκτονικό υβρίδιο της λαϊκής μακεδονικής αρχιτεκτονικής, της «αρχοντικής» αρχιτεκτονικής του Ελλαδικού χώρου και της εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής, η οποία μεταφέρεται από τα μεγάλα αστικά κέντρα της κεντρικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι ένας χώρος γεωγραφικός, ιστορικός και πολιτισμικός. Αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο, στον χώρο της Ελλάδας, δομημένο δείγμα κοινοτικής οργάνωσης των Ελλήνων. Ο οικισμός πολεοδομικά είναι κτισμένος σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση για την καθαγίαση του χώρου. Όποιος βρίσκεται μέσα στην πόλη της Ξάνθης, ή όποιος κατευθύνεται προς την Ξάνθη από την πεδιάδα, βλέπει στα υψώματά της τα τρία μοναστήρια της, τα οποία ανάγουν, όπως αναφέρθηκε, την ίδρυσή τους στους βυζαντινούς χρόνους και τα οποία κτίζονται και ξανακτίζονται στις ίδιες βάσεις μετά από μεγάλες καταστροφές. Ολόκληρη η ευρεία περιφέρεια της πόλης καθαγιάζεται. Σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, περικλείεται σε νοερό σταυρό, τα άκρα του οποίου ορίζονται από τα τρία μοναστήρια της και το μικρό Ναό του Αγίου Νικολάου στη Βιστωνίδα λίμνη (η παρουσία του μετοχίου είναι παλαιοτάτη). Και η παλιά πόλη της Ξάνθης περικλείεται από νοερό σταυρό, τα άκρα του οποίου ορίζονται από τα τρία μοναστήρια και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου, σε σημείο το οποίο βρισκόταν στις παρυφές της βυζαντινής Ξάνθειας, δυτικά της υπάρχουσας σήμερα ομώνυμης εκκλησίας του 19^{ου} αιώνα. Κατά την ανάλυση της λαογράφου Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, πρόκειται για βυζαντινό μυστικό συμβολισμό και για πολεοδομική αντίληψη, η οποία όχι μόνο χαρακτηρίζει τις βυζαντινές πόλεις, αλλά και τα χωριά και τους οικισμούς της Ελλάδας κατά τη βυζαντινή και τη νεότερη εποχή. Σύμφωνα με τις δημόσιες εκφράσεις η πόλη είναι «σταυρωμένη» και τα μοναστήρια της είναι «σταυράτα» (κτίσματα που φέρουν το σημείο του σταυρού) [3].

Οι δυο ιερές μονές, της Παναγίας Καλαμούς και της Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας στην Ξάνθη, είναι ιστορικές Μονές της Θράκης που εκτός από την αρχιτεκτονική τους αξία, αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα της ιστορίας και του πολιτισμού της. Το 1992 ο νυν Επίσκοπος της Ξάνθης και Περιθεωρίου κ.κ.Παντελεήμων αποφάσισε την αποκατάσταση και επαναχρησιμοποίησή τους με νέες χρήσεις.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ-ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

3.1 Γενικές αρχές επεμβάσεων.

Κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης και ένταξης νέων χρήσεων σε ένα ιστορικό κτίριο κάθε νέα επέμβαση θα πρέπει να σέβεται και να αναδεικνύει τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του κτιρίου λαμβάνοντας υπόψη τη δομοστατική του οργάνωση [4]. Η συμβολική αξία και ιεράρχηση των υφιστάμενων σχέσεων του χώρου που συχνά συνοδεύονται και τονίζονται από αντίστοιχες κατασκευές και υλικά δεν θα πρέπει να αλλοιώνονται αλλά να αναδεικνύονται. Μια τέτοια θεώρηση δρα καταλυτικά στο σχεδιασμό των επεμβάσεων και βοηθά τους χρήστες να κατανοήσουν και να εκτιμήσουν την ιστορική και αισθητική αξία του κτιρίου, η οποία εκφράζεται με τη συγκεκριμένη τυπολογική διάρθρωση και την αισθητική της εποχής του. Θα πρέπει να εξαντλείται κάθε προσπάθεια για τη διατήρηση, όσο το δυνατό, περισσότερων αυθεντικών στοιχείων του κτιρίου. Υλικά δόμησης και τρόποι κατασκευής είναι στοιχεία αναπόσπαστα από τον χαρακτήρα του κτιρίου και αποτελούν ιστορικές μαρτυρίες, όχι μόνο για το υπό μελέτη κτίριο αλλά και για την κατασκευαστική πρακτική της εποχής του. Η ανάδειξη των ιστορικών φάσεων του κτιρίου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την προβολή της ιστορικής του ταυτότητας αλλά δε θα πρέπει να γίνεται εις βάρος της αισθητικής του. Οι προσθήκες ή συμπληρώσεις στοιχείων που καταστράφηκαν ή αφαιρέθηκαν, των οποίων οι διαστάσεις, η μορφή και η κατασκευή είναι γνωστά με βεβαιότητα, θα πρέπει να γίνονται με διακριτικό τρόπο, ώστε αφενός να μη συγχέονται με τα αυθεντικά τμήματα του κτιρίου, αφετέρου να αποτελούν αρμονικό σύνολο με τα υφιστάμενα στοιχεία του κτιρίου και να μη διασπών το συνολικό του χαρακτήρα. Οι νέες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις που αποσκοπούν είτε στη βελτίωση των λειτουργικών αναγκών του κτιρίου, είτε στον εκσυγχρονισμό του, είτε στην αισθητική του, θα πρέπει να είναι σαφώς διακεκριμένες, να εκφράζουν την εποχή τους ή να έχουν φανερά στοιχεία της εποχής τους και αν είναι δυνατό να είναι ανακλητές [4].

3.2 Συμβατότητα των νέων χρήσεων.

Στον επανασχεδιασμό των ιστορικών κτιρίων, κύριος στόχος των επεμβάσεων είναι η διατήρησή τους μέσω της χρήσης. Η καινούργια χρήση του κτιρίου θα πρέπει να εξασφαλίζει στους χρήστες μια σωστή, σύγχρονη λειτουργία και συγχρόνως ο εξοπλισμός του θα πρέπει να δίνει την εντύπωση ότι «φιλοξενείται» σε αυτό. Σε οποιοδήποτε ιστορικό κτίριο ευνοϊκότερη περίπτωση αποτελεί η ένταξη ίδιων ή παρόμοιων χρήσεων με αυτές για τις οποίες κατασκευάστηκε και λειτούργησε. Τότε, η βασική τυπολογική του διάρθρωση, η γεωμετρία και ενδεχομένως η ιεράρχηση των σχέσεων των χώρων μεταξύ τους δε θα χρειαστεί να τροποποιηθούν σημαντικά. Ο σύγχρονος κτιριοδομικός κανονισμός επιβάλλει ορισμένες διατάξεις για την ασφαλή λειτουργία των νεοαναγειρόμενων κτιρίων. Η «κατά γράμμα» υιοθέτηση των προτεινόμενων διατάξεων όμως, θα είχε ίσως καταστροφικές συνέπειες για τη δομή

και το χαρακτήρα του. Έτσι, θα πρέπει να επιλέγονται λύσεις κατά περίπτωση, οι οποίες αφενός να εξασφαλίζουν τη σωστή και ασφαλή λειτουργία του, αφετέρου να εντάσσονται αρμονικά ώστε να μην αλλοιώνεται ο ιστορικός και αισθητικός χαρακτήρας του ιστορικού κτιρίου.

3.3 Αποκατάσταση της δομοστατικής επάρκειας του κτιρίου.

Σε στενή συνεργασία ο αρχιτέκτονας και ο πολιτικός μηχανικός, ανάλογα με την προβλεπόμενη χρήση του κτιρίου, αποφασίζουν εάν το κτίριο πρέπει να αποκτήσει ξανά την αρχική του αντοχή. Γενικά, θα πρέπει να αποφεύγονται ενισχύσεις του κτιρίου και να προτείνονται λύσεις οι οποίες αποκαθιστούν τη στατική του επάρκεια χωρίς να αλλοιώνουν την αρχική του δομοστατική οργάνωση. Καθοριστικό ρόλο στις αποφάσεις αυτές παίζει η προτεινόμενη χρήση. Η μέθοδος που θα επιλεγεί για την αποκατάσταση της στατικής επάρκειας είναι καθοριστική. Ανακλητές ή μη αναστρέψιμες επεμβάσεις θα χαρακτηρίσουν το κτίριο για την επόμενη «ζωή» του. Οι ορατές ανακλητές ενισχύσεις είναι γενικά προτιμότερες αρκεί να αντιμετωπίζονται ως νέα στοιχεία καλαισθητά, εναρμονισμένα στο ιστορικό περιβάλλον του κτιρίου.

3.4 Αποκατάσταση των κατεστραμμένων και αλλοιωμένων στοιχείων του κτιρίου.

Οι ανακατασκευές στοιχείων που έχουν χαθεί είναι επιθυμητές, γιατί τα νέα αυτά στοιχεία ολοκληρώνουν την εικόνα του κτιρίου και αναδεικνύουν την ιστορική και αισθητική αξία του, στόχοι που είναι βασικοί στη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Τα ανακατασκευασμένα μορφολογικά στοιχεία του κτιρίου μπορούν να κατασκευαστούν με παραδοσιακά υλικά και τεχνικές, όμως, για τον προσεκτικό παρατηρητή, πρέπει να διαφέρουν και να δηλώνουν τη σύγχρονη κατασκευή τους. Οι μικροδιαφορές αυτές δε διασπών τη συνολική εικόνα του κτιρίου αλλά επιτρέπουν την ανάγνωση των επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό. Για τα διαβρωμένα ή αλλοιωμένα στοιχεία θα πρέπει να εξαντλείται κάθε προσπάθεια για τη διατήρησή τους [5]. Απαιτείται συστηματικός καθαρισμός και συντήρηση από ειδικά συνεργεία. Επίσης, η ανάδειξη και προβολή στοιχείων που ανήκουν σε προηγούμενες φάσεις του κτιρίου και για διάφορους λόγους έχουν επικαλυφθεί ή ενσωματωθεί με μεταγενέστερες κατασκευές είναι εξίσου ευαίσθητη και σημαντική εργασία. Εάν τα στοιχεία αυτά είναι κυρίως μορφολογικά (τοιχογραφίες, κορνίζες, ιδιαίτερα επιχρίσματα), επίσης κρίνεται απαραίτητη η ανάδειξή τους.

3.5 Αρχιτεκτονικές επεμβάσεις.

Στις αποκαταστάσεις των κτιρίων οι λειτουργικές απαιτήσεις και εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων, που οι νέες χρήσεις του κτιρίου επιβάλλουν, αντιμετωπίζονται με νέες σύγχρονες επεμβάσεις. Οι επεμβάσεις αυτές συνήθως είναι: Α) *Αναδιάταξη των χώρων*: σε αυτή την περίπτωση η μελέτη συμβατότητας των νέων χρήσεων αποσκοπεί ακριβώς στο να διερευνήσει τις ανάγκες του νέου κτιριολογικού προγράμματος σε σχέση με την υφιστάμενη διάταξη των χώρων του υπό μελέτη κτιρίου, ώστε να αποφευχθούν όσο το δυνατό μεγαλύτερες αναδιατάξεις οι οποίες ενδεχομένως θα αλλοιώσουν την τυπολογία του κτιρίου. Όταν οι αναδιατάξεις που πρέπει να πραγματοποιηθούν στο κτίριο είναι μικρής κλίμακας, τότε αυτές θα πρέπει να γίνονται με τέτοιο τρόπο ώστε τα νέα χωρίσματα (τοίχοι, δάπεδα, ανοίγματα) να διακρίνονται με σαφήνεια από τα αυθεντικά. Η διαφοροποίηση της γεωμετρίας και των υλικών αυτών των νέων διατάξεων πρέπει να εξασφαλίζουν τη διάκριση από τα αρχικά τμήματα του κτιρίου. Β) *Προσθήκη νέων χώρων*: εάν η υφιστάμενη υποδομή των ιστορικών κτιρίων δεν επαρκεί για την ικανοποίηση σύγχρονων λειτουργικών αναγκών (χώροι υγιεινής, κουζίνες, χώροι τεχνικού εξοπλισμού κ.α.) απαιτείται η ένταξη ή προσθήκη των απαραίτητων αυτών χώρων. Η θέση, η μορφή και η διάταξη των νέων αυτών τμημάτων θα πρέπει να γίνονται ως εξής: α) στην περίπτωση των προσθηκών να μη διαταράσσεται η ογκοπλασία και η γενική διάταξη του κτιρίου. Το νέο τμήμα θα πρέπει να διακρίνεται από το αρχικό αλλά και να «συνδύαζεται» διαλεκτικά με αυτό ώστε ακόμη και μέσα από αντιθέσεις να επιτυγχάνεται ένα αρμονικό αρχιτεκτονικό σύνολο. β) στην περίπτωση που τα νέα τμήματα εντάσσονται στην υφιστάμενη διάταξη του ιστορικού κτιρίου, τότε θα πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην ιεράρχηση των σχέσεων των χώρων ώστε σημαντικές λειτουργίες να εντάσσονται σε σημαντικά αξιολογημένους χώρους και βοηθητικές λειτουργίες να εντάσσονται σε δευτερεύοντες χώρους του κτιρίου. Και στις δυο περιπτώσεις, η γεωμετρία, οι διαστάσεις, η μορφή και τα υλικά των νέων τμημάτων θα πρέπει να διακρίνονται από τα αυθεντικά στοιχεία του κτιρίου αλλά και να συνδυάζονται αρμονικά ως σύνολο. Γ) *Εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων*. από τα κυριότερα θέματα της αποκατάστασης-επανάχρησης είναι η επιλογή του είδους των εγκαταστάσεων (ηλεκτροδότησης, υδροδότησης, αποχέτευσης, πυροπροστασίας, κλιματισμού κ.α.) που θα τοποθετηθούν στο ιστορικό κτίριο, για να βελτιωθεί η λειτουργικότητά του και να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες. Κάθε τύπος κτιρίου με συγκεκριμένη κατασκευαστική δομή απαιτεί διαφορετικούς χειρισμούς και επιλογές. Η κάθε περίπτωση επέμβασης είναι μοναδική. Βασική αρχή είναι η ελαχιστοποίηση των επεμβάσεων στις εντελώς απαραίτητες χωρίς να θίγονται ουσιαστικά οι λειτουργικές απαιτήσεις της νέας χρήσης. Τα ιστορικά κτίρια διαθέτουν ένα δικό τους ιδιαίτερο τρόπο ρύθμισης των συνθηκών του εσωτερικού περιβάλλοντος και θα πρέπει να εξαντλείται κάθε προσπάθεια ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι διατάξεις αυτές στον επανασχεδιασμό τους (διαμεπής αερισμός, φεγγίτες, μονώσεις, προστασία από την υγρασία κ.α.) [5,6].

3.6 Δομή και υλικά κατασκευής.

Συνήθως, η βασική δομή της κατασκευής των περισσότερων ιστορικών κτιρίων στην περιοχή της Ξάνθης είναι η ξυλόπηκτη τοιχοποιία, ένας συνδυασμός από ξύλινο σκελετό και χειροποίητους οπτόπλινθους (τσατμάς). Στα εσωτερικά χωρίσματα μετασχηματίζεται σε πιο ελαφριά κατασκευή από ξύλινο σκελετό, ο οποίος πληρώνεται με ξύλινους πήχεις (μπαγδατί). Η ξυλόπηκτη τοιχοποιία εδράζεται σε λιθοδομή, η οποία αποτελεί τους περιμετρικούς τοίχους του υπογείου και εκτείνεται και στους δυο ορόφους. Πατώματα και στέγες αποτελούνται από ξύλινο σκελετό πάνω στον οποίο στερεώνονται ξύλινες σανίδες διαμορφώνοντας τα δάπεδα και το πέτωμα της στέγης, το οποίο επικαλύπτεται από χειροποίητα κεραμίδια. Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή είναι α) η τοπική πέτρα, β) ξυλεία από τα γύρω δάση, γ) πηλός που αποτελεί βασικό συστατικό των κονιαμάτων των λιθοδομών και των οπτόπλινθων των ξυλόπηκτων τοιχοποιιών, ο οποίος μαζί με άλλα πρόσμικτα αποκτούσε αυξημένες αντοχές, δ) τα διάφορα υλικά των ποικίλων κονιαμάτων για τα επιχρίσματα, που ανάλογα με τη θέση τους στο κτίριο, κατασκευάζονταν από ασβέστη, κεραμάλευρα, θηραϊκή γη και ζωικά πρόσμικτα και ε) τα υδροχρώματα με έμφαση στο λουλακί και στην ανοιχτόχρωμη όχρα για τη χρωματική οργάνωση των εσωτερικών χώρων. Υπάρχουν και κτίρια που είναι κτισμένα εξολοκλήρου με πέτρα η κατασκευή των οποίων είναι ιδιαίτερα δαπανηρή. Οι τοιχοποιίες (σύνθεση λιθοσωμάτων τοποθετημένων σε καθορισμένη διάταξη και συνδεδεμένων σε καθοριστική διάταξη μεταξύ τους με κονίαμα) διαχωρίζονται σε «φέρουσες» και τοίχους πλήρωσης. Οι φέρουσες τοιχοποιίες πρέπει να έχουν ικανοποιητικό πάχος, να δένονται με περιμετρικά διαζώματα ανά 1μ. του ύψους τους, οι κατακόρυφοι αρμοί να μην είναι συνεχείς και στην Ελλάδα δεν επιτρέπεται να έχουν ύψος περισσότερο των δυο ορόφων. Σπάνια συναντώνται με τρεις ορόφους. Στον 3^ο όροφο το πάχος των τοίχων είναι συνήθως 45εκ. [7,8].

4. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΛΑΜΟΥΣ

4.1 Μεθοδολογία αποκατάστασης επανάχρησης και μετατροπής σε νέες χρήσεις του ιστορικού κτιρίου

Το έτος 2000 άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης και επανάχρησης του εγκαταλειμμένου ιστορικού κτιρίου της Μονής και διήρκησαν δύο έτη. Το να επεμβαίνει κανείς σχεδιαστικά και κατασκευαστικά σε ιστορικό κτίριο ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αξίας, στο οποίο όμως έχουν γίνει κατά καιρούς δραστικές και αλλοπρόσαλλες κατασκευαστικές εργασίες από αναρμόδιους, είναι ένα δύσκολο, επίπονο διεπιστημονικό εγχείρημα. Ως γνωστό, βασική αρχή για κάθε μελέτη αποκατάστασης και ένταξης νέων χρήσεων σε ιστορικό κτίριο είναι η κάθε νέα επέμβαση να σέβεται και να αναδεικνύει τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του κτιρίου, λαμβάνοντας υπόψη τη δομοστατική του οργάνωση. Για την αποκατάσταση ή την ανακατασκευή (εάν χρειαστεί) ενός ιστορικού κτιρίου

προηγείται η μελέτη που ερευνά και καταγράφει την ιστορία, την ταυτότητά του, τη μορφολογία του, την τυπολογία του, την εν γένει αρχιτεκτονική του σύνθεση και την κατασκευαστική του δομή και ακολουθεί ο σχεδιασμός της πρότασης αποκατάστασης και επανάχρησης του κτιρίου με νέες χρήσεις. Μετά τη μελέτη, αποφασίζονται οι επεμβάσεις οι οποίες θα γίνουν στο μνημείο και στο άμεσο περιβάλλον του με στόχο τη διατήρηση και προβολή της ιστορικής και της αισθητικής του αξίας.

4.1.α Ιστορικά στοιχεία.

Η Ι.Μ. Παναγίας Καλαμούς βρίσκεται βόρεια της Ξάνθης σε υψόμετρο 170 μέτρων σ'ένα βράχο στο τέλος μιας χαράδρας και μέσα στο περιαστικό πράσινο της πόλης. Έχει πανοραμική θέα όλη την Ξάνθη και τον κάμπο της. Η Μονή ιδρύθηκε περί τον 11^ο αιώνα, όπως μαρτυρούν σπαράγματα θωρακίου του μαρμάρινου μεσοβυζαντινού τέμπλου και μια ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, ενώ μαρτυρίες για την ιστορική παρουσία της κατά την περίοδο από 13^ο-15^ο αιώνα αποτελούν τα λειτουργικά χειρόγραφα που σήμερα βρίσκονται σε συλλογές στη Σόφια. Η Μονή ήκμασε μετά τα μέσα του 15^ο και κατά τον 16^ο αιώνα στον χώρο της λειτούργησε μικρό βιβλιογραφικό εργαστήριο. Από τον 17^ο αιώνα σώζεται κώδικας με κτητορική σημείωση, που χρονολογείται στα 1612, καθώς και ένα Ευαγγέλιο, έκδοση της Βενετίας του έτους 1645, που σήμερα φυλάσσεται στο Σκευοφυλάκιο της Μητρόπολης. Η Μονή εξακολουθεί να ακμάζει τους αιώνες που ακολούθησαν, (18^ο και 19^ο αιώνα) και αυξάνει την περιουσία της, εξέλιξη που συμβαδίζει με την μεγάλη ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας και του πλούτου της Ξάνθης [1,9,10]. Σε όλο το Ν.Δ. Ξάνθης παρατηρεί κανείς την ενότητα, την ομοιογένεια και την γνησιότητα της αυτογενούς αρχιτεκτονικής σε πλήθος κτισμάτων από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Μία τέτοια αρχιτεκτονική συναντά και το ιστορικό κτίριο της Ιεράς Μονής της Παναγίας Καλαμούς. Με τους σεισμούς του 1829 υπέστη μεγάλες καταστροφές. Τη διαχείριση της Μονής είχε επίτροπος που διόριζε η Δημογεροντία Ξάνθης, με συνέπεια να υπάρξουν σοβαρά προβλήματα στα οικονομικά της λόγω κακής διαχείρισης. Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, τα κειμήλιά της αφαιρέθηκαν από τους Βούλγαρους κατακτητές της περιοχής και μεταφέρθηκαν στη Σόφια. Μετά την μικρασιατική καταστροφή, η περιουσία της Μονής παραχωρήθηκε για την αποκατάσταση των ακτημόνων προσφύγων. Από την παλαιότερη μορφή της Μονής δεν έχουν σωθεί πολλά πράγματα. Μετά από τις σημαντικές καταστροφές του 1829, άρχισε η ανοικοδόμησή του που ολοκληρώθηκε στα χρόνια της αρχιερατείας του μητροπολίτη Ξανθής Ιωακείμ Σγουρού [1]. Από το κτίριο αυτό διατηρούνται μέχρι σήμερα μόνο οι τέσσερις εξωτερικοί πετρόκτιστοι τοίχοι, σε πολύ καλή κατάσταση και η στέγη του. Δυστυχώς υπήρξε μια παλαιότερη επέμβαση από το Δήμο Ξάνθης στο εσωτερικό του κτιρίου με την οποία καθαιρέθηκαν όλα τα εσωτερικά στοιχεία του κτιρίου, ενώ θεμελιώθηκε και κατασκευάστηκε ένα σύστημα από υποστυλώματα δοκούς και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα και το κτίσμα παρέμεινε εγκαταλειμμένο μέχρι το 1994. Ο Μητροπολίτης Ξάνθης κ.κ. Παντελεήμων από τις πρώτες ημέρες της αρχιερατείας το 1995 έθεσε στόχο την εύρεση χρημάτων των

κοινοτικών προγραμμάτων για την ανακαίνιση του κτιρίου. Σε άριστη κατάσταση διατηρείται και η πέτρινη περίφραξη της Μονής ενώ στα νοτιοδυτικά, προσκολλημένο τον τοίχο της παλαιάς πέτρινης περίφραξης υπάρχει ένα ισόγειο κτίσμα (σύγχρονο) που λειτουργεί ως αρχονταρίκι. Το σημερινό καθολικό της Μονής είναι σύγχρονο ανοικοδομήθηκε από τον σημερινό μητροπολίτη Ξάνθης και Περιθεωρίου κ.κ. Παντελεήμονα, έχει επένδυση με λεπτά φύλλα πέτρας και αντιγράφει τον Ναό του Πρωτάτου των Καρεών του Αγίου Όρους. Θεμελιώθηκε το έτος 1996 και εγκαινιάστηκε το 2001. Ανοικοδομήθηκε στη θέση παλαιότερου ναού, στον τύπο της βασιλικής, του έτους 1965, ο οποίος με τη σειρά του είχε κτισθεί πάνω σε προγενέστερο της μεταβυζαντινής περιόδου. Στον περίβολο σώζεται νεότερος τάφος με μαρμάρινη ταφόπλακα η οποία χρονολογείται στον 11^ο αιώνα. Από τα κειμήλια της Μονής σώζεται η εικόνα της Παναγίας της «Καλαμιώτισσας», στον τύπο της Οδηγήτριας, που βρίσκεται στο αριστερό προσκυνητάριο, έργο του 15^{ου} αιώνα με νεότερες επιζωγραφίσεις, καθώς και εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, έργο του 19^{ου} αιώνα.

4.1.β Κτιριακή δομή του ιστορικού κτιρίου και υλικά δόμησης.

Το υπό εξέταση κτίριο είναι διώροφο με ημιυπόγειο (από την εσωτερική αυλή) τριώροφο από την εξωτερική πλευρά μοναστηρίου, λόγω μεγάλης κλίσης του εδάφους. Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου είναι λιθόκτιστοι και οι γωνίες είναι διαμορφωμένες από λαξευτές πέτρες με χαρακτηριστικό χρώμα. Είναι παραλληλεπίπεδο κλειστό με πολλά περιμετρικά ορθογώνια παράθυρα εξωτερικά. Κτισμένο παραδοσιακά με ντόπια υλικά είναι απλό, αλλά συγχρόνως και αισθησιακό. Δείχνει την αφηρημένη αισθητική της λειτουργίας του πέτρινου υλικού, της μορφής και υπάρχουν τεχνικές που ερεθίζουν τη σκέψη. Η δόμηση με πέτρα είναι το χαρακτηριστικό λεξιλόγιο του κτιρίου. Η μορφή και η δομή είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Όλο το κτίριο παρουσιάζει μια εσωστρέφεια, έχει κεραμοσκεπή επικάλυψη ενώ η στέψη της στέγης είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική προσπαθεί κανείς να βρει μια οπτική έκφραση. Ο περίτεχνος τρόπος κτισίματος του πέτρινου αυτού κτιρίου δείχνει ότι οι χτίστες είχαν αίσθηση από τέτοιες κατασκευές, αν και έκτιζαν χωρίς σχέδιο αλλά με τις δικές τους ιδέες. Πρέπει να υπήρχε πολλή ψυχή και αγάπη για το κτίριο από τους τότε κτίστες. Έτσι κληρονομήθηκε ένα ισχυρό σύμβολο πολιτιστικής ταυτότητας στην Ξάνθη, ένα περιβάλλον όχι μόνο να το βλέπει κανείς αλλά και να το ζει. Βλέποντας κανείς τέτοιου είδους κτίρια διαμορφώνει άποψη για την επίδραση της πολιτιστικής παιδείας των πολιτών, την εποχή της κατασκευής τους. Στο κτίριο διακρίνει κανείς μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής της εποχής του, η οποία σχετίζεται με την οικονομική ευμάρεια, την εμπορική αλλά και πνευματική άνθηση των πολιτών και της κοινωνίας της Ξάνθης [11].

4.1.γ Διάγνωση.

Στις όψεις του κτιρίου έχουν γίνει μικροεπεμβάσεις, οι οποίες όμως είναι ανατρέψιμες. Τα παράθυρα του κτιρίου ήταν κλασικά ορθογώνια. Ενώ τα παράθυρα από την εξωτερική πλευρά του κτιρίου παραμένουν ορθογώνια, στα παράθυρα προς την αυλή υπήρξε μετατροπή τους με ημικυκλικούς φεγγίτες χρησιμοποιώντας «σύγχρονα» τούβλα. Σε όλα τα παράθυρα είχαν τοποθετηθεί μεταλλικές κάσες και κάγκελα σύγχρονα. Παλαιότερα στο αριστερό τμήμα του κτιρίου από την πλευρά της αυλής θα πρέπει να υπήρχε και μπαλκόνι με σιδερένια φουρούσια και σιδερένια κάγκελα και ξύλινη κουπαστή, το οποίο όμως καταργήθηκε. Στο εσωτερικό του κτιρίου έχουν γίνει μη αναστρέψιμες δραστικές και αλλοπρόσαλλες επισκευαστικές εργασίες που έχουν αλλοιώσει πλήρως την αρχική μορφή και λειτουργία και προκαλούν σύγχυση. Δεν διασώζεται σχεδόν τίποτε από τα τζάκια, την παλιά ξύλινη στέγη, τους εσωτερικούς τοίχους, τα δάπεδα και τα λοιπά στοιχεία του κτιρίου. Με μια μελέτη που εκπονήθηκε παλαιότερα από τον Δήμο Ξάνθης, καθαιρέθηκαν όλα τα στοιχεία του κτιρίου στο εσωτερικό του και έχουν κατασκευασθεί και είναι εμφανή, μια σειρά από υποστυλώματα δοκοί και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Με τις επεμβάσεις αυτές είχε καταβληθεί προσπάθεια να ικανοποιηθούν σημερινές ανάγκες, και αναμείχθηκε με πλήρη αποτυχία η παράδοση με την «καινοτομία». Δυστυχώς οι επεμβάσεις αυτές από τον Δήμο έγιναν από ανθρώπους που δεν έδωσαν την πρέπει προσοχή που αρμόζει σε τέτοιου είδους κτίρια. Στο εσωτερικό του κτιρίου η ανακατασκευή έπρεπε να γίνει σύμφωνα με την τεχνολογία της εποχής που αυτό κατασκευάστηκε. Άλλωστε κατά την διάρκεια ανακατασκευής, τα υλικά δόμησης και οι τρόποι κατασκευής αποτελούν μαρτυρίες για την οικοδομική της εποχής του κτιρίου και πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεβασμό, όχι μόνο για να διατηρούνται όσο το δυνατόν περισσότερα αυθεντικά στοιχεία αλλά και για λόγους διατήρησης της στατικής δομής του κτιρίου.

4.1.δ Περιγραφή του κτίσματος.

Το κτίριο αποτελείται από δύο χώρους που έχουν ανεξάρτητες εξωτερικές προσπελάσεις αλλά συγκοινωνούν μεταξύ τους. Στο κεντρικό τμήμα του κτιρίου που προεξέχει αισθητά χωρίζοντας το κτίσμα σε δύο μέρη από τη πλευρά της αυλής, υπάρχει μια κεντρική σκάλα που οδηγεί στο υπερυψωμένο ισόγειο και δυο σκάλες που οδηγούν στο ημιυπόγειο. Δυο σκάλες οδηγούν από το ισόγειο στον όροφο. Εκτός από την εμφανή κεντρική είσοδο υπάρχει στην άκρη του δεξιού τμήματος του κτιρίου δεύτερη είσοδος με εξωτερικές σκάλες που οδηγεί στο ισόγειο. Οι σκάλες της κεντρικής εισόδου προστατεύονται από κιγκλιδωμένα με ξύλινη κουπαστή. Σήμερα γίνεται σαφής διάκριση των παλαιών και των νέων κατασκευών.

4.1.ε Μελέτη και εργασίες αποκατάστασης.

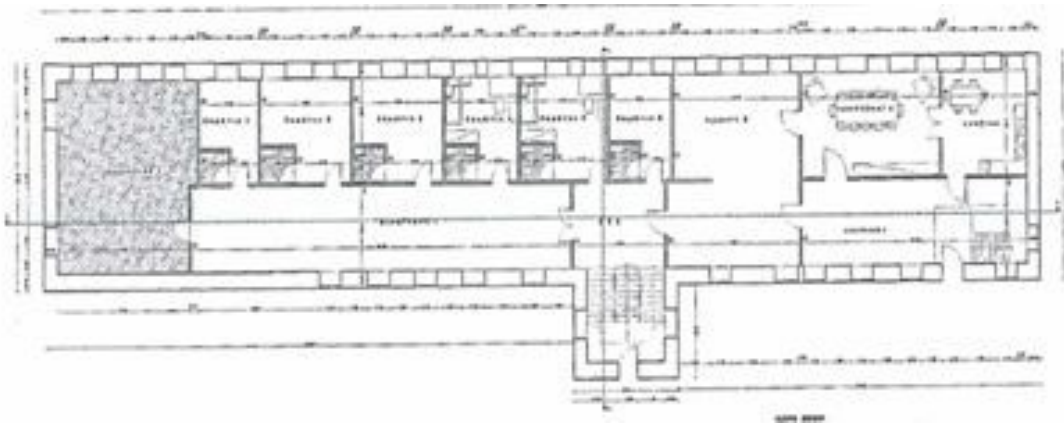
Η μελέτη επέμβασης περιέλαβε την αναδιάρθρωση παλαιών χώρων και την δημιουργία νέων, για τις λειτουργικές ανάγκες του κτιρίου με σκοπό την νέα του χρήση σαν Κέντρο Προβολής της Πολιτισμικής Παράδοσης της ευρείας περιοχής της Θράκης. Οι εξωτερικές επεμβάσεις αποφασίστηκε να γίνουν πολύ προσεκτικά, ώστε να αναδειχθεί η ομορφιά και η μοναδικότητα του κτιρίου. Σκοπός των εξωτερικών εργασιών ήταν η εξωτερική συντήρηση της τοιχοποιίας και η ανάδειξή της. Ειδικές εργασίες συντήρησης προβλέπονται στους λίθους που διαμορφώνουν τα πλαίσια των κουφωμάτων, των κατακόρυφων και οριζόντιων σενάζ, των γωνιακών λίθων, στη στέγη, και γενικά όπου υπάρχει πρόβλημα σε λίθους των προσόψεων. Υπήρξε πρόβλεψη να καθαριστούν οι λίθοι με αμμοβολή με πίεση κατόπιν δοκιμής. Έγινε καθαρισμός των αρμών από το παλιό κατεστραμμένο κονίαμα σε βάθος 2 εκ. περίπου και τοποθέτηση νέου ασβεστοκονιάματος ίδιο με το παλιό. Τα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν υδατοπερατά, έτσι ώστε το νερό να μη συγκρατείται αλλά να αποβάλλεται από τους λίθους, και της ίδιας απόχρωσης με τα προϋπάρχοντα. Τα υπάρχοντα κουφώματα αποφασίστηκε να αποξυλωθούν και να αντικατασταθούν με ξύλινα κουφώματα παραδοσιακού τύπου αλλά με δυνατότητα να δεχθούν δίδυμους θερμομονωτικούς υαλοπίνακες και να τοποθετηθούν παραδοσιακού τύπου κιγκλιδώματα στα παράθυρα τα οποία θα βαφτούν σε χρώμα μαύρο με αντισκουριακή βαφή.

4.1.στ Νέες χρήσεις:

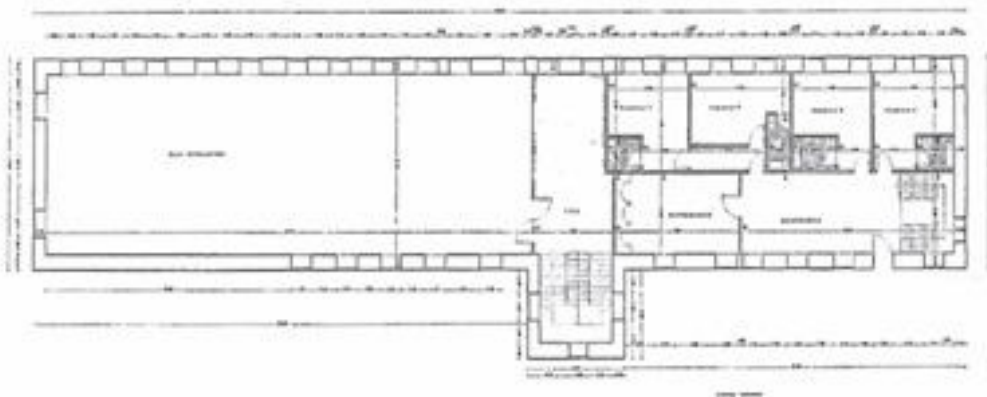
Στο υπόγειο περιλαμβάνονται οι παρακάτω χώροι. Στο δεξιό τμήμα υπάρχει λεβητοστάσιο με δεξαμενή καυσίμων και καυστήρα. Στο χώρο αυτό τοποθετήθηκε μια πόρτα πυρασφάλειας και έγινε κατασκευή της καπνοδόχου για τον καυστήρα ώστε να λειτουργεί σύμφωνα με τις προδιαγραφές. Στον διπλανό υφιστάμενο χώρο στο κέντρο του υπογείου απέναντι από το κεντρικό κλιμακοστάσιο του κτιρίου διαμορφώθηκαν χώροι υγιεινής για τους ξένους. Στο αριστερό τμήμα του υπογείου υπάρχουν χώροι φιλοξενίας. Στο ισόγειο η δεξιά πτέρυγα φιλοξενεί το αρχονταρίκι και την τράπεζα με την κουζίνα ενώ στην αριστερή πτέρυγα, η οποία ήταν ήδη διαμορφωμένη υπάρχουν τα κελιά των μοναχών, ένα αρχονταρίκι και κουζίνα. Ο όροφος διασπάται σε δύο επιμέρους λειτουργικά τμήματα. Το ένα τμήμα αριστερά αφορά τη μεγάλη αίθουσα των συνεδρίων και προβολών του Κέντρου Πολιτισμικής Παράδοσης Θράκης και στον κεντρικό χώρο στη συνέχεια του χώρου του κεντρικού κλιμακοστασίου διαμορφώθηκε ο χώρος υποδοχής των συνέδρων (Σχεδιαγράμματα 1-3). Το τμήμα δεξιά δεν επικοινωνεί με το τμήμα αριστερά. Στο τμήμα αυτό ανέρχεται κανείς από εσωτερική σκάλα από το αντίστοιχο τμήμα του ισόγειου με το οποίο συνδέεται και λειτουργικά. Εκεί κατασκευάστηκαν τρεις χώροι φιλοξενίας και ένα μικρό παρεκκλήσι. Στο υπόγειο και το ισόγειο τα δάπεδα καλύφθηκαν από μάρμαρα παλαιάς κοπής καθώς και ο χώρος συνεδρίων, ενώ στο δεξιό τμήμα του ορόφου υπήρξε κατασκευή ξύλινου πατώματος. Στον όροφο και στα δύο τμήματα κατασκευάστηκαν περίτεχνα παραδοσιακά ταβάνια (εικόνες 1,2).

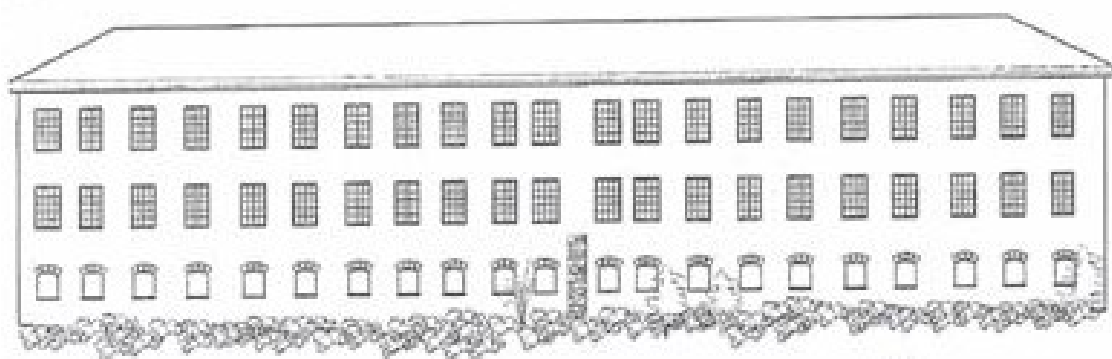
Εικόνες 1: Παραδοσιακά ταβάνια.

Σχεδιάγραμμα 1: Κάτοψη ισογείου

Σχεδιάγραμμα 2: Κάτοψη ορόφου

Σχεδιάγραμμα 3: Εξωτερική όψη (από την πλευρά της πόλης)

Εικόνα 3: Όψη της Μονής(εσωτερικά από τον αύλειο χώρο) μετά την ανακατασκευή

4.2 Διαμόρφωση αύλειου χώρου - Κατασκευή νέας εισόδου και καμπαναριού στη Μονή:

Ο αύλειος χώρος (Εικόνα 3) ενοποιεί το ιστορικό πέτρινο κτίριο αντιπροσωπευτικό δείγμα της αρχιτεκτονικής της εποχής του και του Ναού «σύγχρονο» κτίσμα του 2000 η κατασκευή του οποίου έγινε με οπλισμένο σκυρόδεμα και επενδύθηκε με λεπτές πέτρες επένδυσης σε γκρι χρώμα (χωρίς χρωματική σύνδεση με το κτίριο) και διακοσμητικά τουβλάκια σύγχρονα. Αφού σκάφτηκε όλη η αυλή για να περάσουν σωλήνες αποχέτευσης, ύδρευσης και όποιων άλλων σωληνώσεων απαιτούνταν, δόθηκαν κλίσεις για την απορροή των υδάτων και η αυλή πλακοστρώθηκε ενώ έγιναν ειδικές κατασκευές, πέτρινα παρτέρια για φύτεψη (με εσωτερική μόνωση ώστε να προφυλαχθεί το υπόγειο από την υγρασία) και πέτρινα καθιστικά για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών. Για να υπάρξει ένα αρμονικά αισθητικό αποτέλεσμα σ' αυτό το χώρο που συνδέει τα δυο τόσο διαφορετικά αισθητικά και χρωματικά κτίσματα στην αυλή, έγινε επίστρωση πλάκας, στο σύνολο της αυλής, στο χρώμα της πέτρας του κτιρίου (και της ίδιας υφής) και στα σχέδια που έγιναν σ' αυτό το εξωτερικό δάπεδο χρησιμοποιήθηκε πλάκα Ελευθερούπολης στην ίδια χρωματική γκάμα με την επένδυση του Ναού ενώ παράλληλα για τα περιγράμματα των σχεδίων χρησιμοποιήθηκαν τούβλα δαπέδων. Το αποτέλεσμα είναι αρκετά καλαίσθητο ενοποιώντας οπτικά το σύνολο. Παράλληλα έγινε αποκατάσταση του περιβάλλοντος, την αυλή και το μοναστήρι, υψηλού τοίχου στα τμήματα που είχε καταστραφεί. Έγινε η κατασκευή εξωτερικής κύριας εισόδου της Μονής. Κατασκευάστηκε με παραδοσιακές τεχνικές και καλυμμένο οπλισμένο σκυρόδεμα ένας τρούλος ο οποίος στηρίζεται σε τέσσερα τόξα που με τη σειρά τους στηρίζονται σε τέσσερις κολώνες.

Παράλληλα, στο βορειοδυτικό άκρο της πέτρινης περίφραξης της Μονής στον εξωτερικό χώρο σε άμεση επαφή, κατασκευάστηκε το νέο καμπαναριό της Ιεράς Μονής (Ι.Μ.). Η είσοδος (Εικόνα 4) και το καμπαναριό (Εικόνα 5) ακολούθησαν κατασκευαστικά τα πρότυπα του κτίσματος του κεντρικού κτιρίου.

Εικόνα 4: .Είσοδος της Ι.Μ.

Εικόνα 5: Το καμπαναριό της Ι.Μ.

Όπου χρειάστηκε χρήση πέτρας για το κτίριο αλλά και την ανακατασκευή των τμημάτων του τοίχου περίφραξης του μοναστηριού (στα σημεία που ήταν κατεστραμμένος) αλλά και για τη δημιουργία (κτίσιμο εξαρχής) της εισόδου στον αύλειο χώρο και του καμπαναριού της Ι. Μονής καθώς και άλλων μικροκατασκευών, η πέτρα αυτή ειδικού χρώματος και υφής, όμοια με την πέτρα του ιστορικού κτιρίου, εξήχθη από την ευρύτερη περιοχή. Οι τεχνίτες υπέδειξαν την περιοχή όπου με ειδικά μηχανήματα κόπηκαν λίθινοι όγκοι οι οποίοι τεμαχίστηκαν (σύμφωνα με τα νερά της πέτρας) σε μικρότερα τεμάχια και υπέστησαν επεξεργασία ώστε να χρησιμοποιηθούν για το κτίσιμο. Από την ίδια περιοχή έγινε και η λήψη πλακών ίδιου χρώματος και υφής για την πλακόστρωση του υπαίθριου χώρου της αυλής έμπροσθεν του κτιρίου. Για την κατασκευή του τρούλου της εισόδου χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινά τούβλα, χειροποίητα, πάχους 4εκ. Το αποτέλεσμα των επεμβάσεων κρίθηκε ιδιαίτερα καλαίσθητο.

5. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΡΧΑΓΓΕΛΙΩΤΙΣΣΑΣ

Το 1995 ξεκίνησε η αποκατάσταση της Μονής Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας. Ανακατασκευάστηκε το ιστορικό κτίριο της Μονής, αποκαταστάθηκε το καθολικό και το καμπαναριό της, έγιναν νέες κατασκευές (με σεβασμό στην αρχιτεκτονική της Ι.Μ.) και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

5.1 Μεθοδολογία ανακατασκευής-επανάχρησης και μετατροπής σε νέες χρήσεις του ιστορικού κτιρίου

Το ιστορικό κτίριο της Ι.Μ. είχε υποστεί μεγάλες φθορές και έτσι αποφασίστηκε να γίνει ανακατασκευή του κτιρίου. Προηγήθηκε η μελέτη και η έρευνα της ιστορίας του της αρχιτεκτονικής του σύνθεσης και κατασκευαστικής του δομής, έγινε ο σχεδιασμός της επανάχρησης του κτιρίου με νέες χρήσεις και αποφασίστηκαν οι

επεμβάσεις που έπρεπε να γίνουν στο ιστορικό μνημείο και στο περιβάλλον του. Κατά τη διάρκεια της ανακατασκευής, τα υλικά δόμησης και οι τρόποι κατασκευής αποτελούν μαρτυρίες για την οικοδομική της εποχής όπου κτίστηκε το κτίριο και πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και να διατηρούνται όσο το δυνατόν περισσότερο αυθεντικά στοιχεία του κτιρίου.

5.1.α Ιστορικά στοιχεία.

Η Ι.Μ. Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Ξάνθης μέσα στο περιαστικό της δάσος, στους πρόποδες της Ροδόπης σε ύψος 160μ. και πάνω από τη συνοικία Σαμακώβ με θέα όλη την πόλη της Ξάνθης, του κάμπου της και όταν ο καιρός το επιτρέπει τη θάλασσα και τα νησιά της Θάσου και της Σαμοθράκης. Αν και δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες για την ίδρυση της Μονής, προφορική παράδοση που χρονολογείται στη βυζαντινή περίοδο, τη συσχετίζει με την επίδραση της μοναστικής κοινότητας της οροσειράς του Παπίκιου. Από την ιστορική πορεία της Μονής το παλαιότερο τμήμα που διασώζεται σε άριστη κατάσταση μέχρι σήμερα είναι η πλινθόκτιστη και λαξευμένη σε βράχο κρύπτη της Μονής, η οποία βρίσκεται πίσω και κάτω από το Ιερό Βήμα του καθολικού και χρονολογείται στο 10^ο ή 11^ο αιώνα. Η πρώτη σωζόμενη γραπτή μαρτυρία για τη Μονή χρονολογείται στο 12^ο ή 13^ο αιώνα και στηρίζεται στην ύπαρξη χειρόγραφων κωδίκων. Πρόκειται για 36 χειρόγραφους κώδικες του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα που σήμερα βρίσκονται στο εκκλησιαστικό μουσείο της Σόφιας. Εκεί αναφέρεται: «..... Παναγίας Αρχαγγελιώτισσης». Η Μονή εκτός από την ονομασία της Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας έφερε και τα ονόματα «Παναγία Χαλκαλιώτισσα» και «Παναγία Σαμακοβιανή». 1. Η Μονή με την ονομασία «Αρχαγγελιώτισσα» αναφέρεται σε σημείωση σε Μηναίο του 1559. 2. Η επωνυμία της Μονής «Παναγία Χαλκαλιώτισσα» απαντάται σε ενθυμήσεις σε δυο κώδικες του 1557 ο πρώτος και του 1558 ο δεύτερος. 3. Η σύνδεση της Μονής με την υποκείμενη συνοικία του Σαμακώβ εκφράζεται από μια ακόμη ονομασία της Μονής ως «Παναγία Σαμακοβιανή» αφού η Μονή από τον 18^ο αιώνα λειτουργούσε και ως ενοριακή της συνοικίας μέχρι οι κάτοικοί της να οικοδομήσουν το δικό τους Ναό του Αγίου Δημητρίου. Τα τελευταία χρόνια της εποχής των Παλαιολόγων, τον 16^ο αιώνα (το 1549), η Μονή επανιδρύεται και πραγματοποιεί μεγάλο ανακαινιστικό πρόγραμμα. Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα πρέπει να λειτουργούσε στη Μονή βιβλιογραφικό αντιγραφικό εργαστήριο. Από τους σεισμούς του 1829 φαίνεται ότι η Μονή καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς εκτός από τη διώροφη βόρεια πτέρυγα. Με την οικονομική συμπαράσταση των Ξανθιωτών, ο μητροπολίτης Ευγένιος ανέλαβε την ανοικοδόμηση. Στις 19 Οκτωβρίου του 1841 εγκαινιάζεται το καθολικό. Κατά το 19^ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, η Μονή κατέχει μεγάλη περιουσία, γεγονός που συμβαδίζει με την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Την περιουσία της Μονής διαχειριζόταν επιτροπή που διόριζε η Δημογεροντία της Ξάνθης. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα. Τμήματα των περυγών φαίνεται ότι ήταν ετοιμόρροπα αλλά υπήρχε και η ανάγκη

συμπλήρωσής τους με νέα δωμάτια για να παραθερίζουν σε αυτά οικογένειες. Έτσι, αποφασίστηκε η εκ βάθρων ανοικοδόμηση της ανατολικής πτέρυγας της Μονής και το Σεπτέμβριο του 1894 άρχισαν οι οικοδομικές εργασίες. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}, η Μονή έχει έντονη φιλανθρωπική δράση, που ανακόπηκε με την κατάκτηση της περιοχής από τους Βούλγαρους (1913-1919) αφού ερημώθηκε και λεηλατήθηκε. Το 1913 οι Βούλγαροι αφαίρεσαν τα κειμήλια της Μονής και τα μετέφεραν στη Σόφια. Με τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τη Μικρασιατική Καταστροφή το μοναστήρι στάθηκε αρωγός και βοηθός των προσφύγων από τη Μ. Ασία και την Αν. Θράκη. Η απόδοση της κτηματικής περιουσίας της Μονής για την αποκατάσταση των προσφύγων και οι ζημιές που υπέστη το οικοδομικό συγκρότημα από τη φιλοξενία των προσφύγων είχε ως συνέπεια τον οικονομικό και πνευματικό μαρασμό της Μονής, η οποία περιήλθε στο Ταμείο Αλληλοβοήθειας Κληρικών Ελλάδας. [9,10] Το 1954-94 ο μητροπολίτης Ξάνθης Αντώνιος φρόντισε την επαναφορά της Μονής στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Ξάνθης και ανοικοδόμησε έναν τετραώροφο ξενώνα στη βορειοδυτική πλευρά. Το κτίριο έγινε χωρίς σχέδιο με αποτέλεσμα να αποτελεί ένα ξένο σώμα ως προς το σύνολο της προϋπάρχουσας ιστορικής Μονής. Ο Μητροπολίτης Ξάνθης κ.κ. Παντελεήμων (1995) ξεκίνησε την αποκατάσταση της Ι.Μ.

5.1.β Κτιριακή δομή του ιστορικού κτιρίου.

ο κτίριο του μοναστηριού είναι δείγμα Μακεδονικής αρχιτεκτονικής [11], κλειστό με πολλά περιμετρικά παράθυρα και είναι διώροφο, με υπόγειο (από την εσωτερική αυλή) τριώροφο από την εξωτερική πλευρά, λόγω μεγάλης κλίσης του εδάφους. Το υπόγειο είναι κτισμένο με πέτρα της περιοχής, ενώ το ισόγειο και ο όροφος έχουν ξύλινο φέροντα σκελετό. Οι εξωτερικοί τοίχοι με ξύλινο φέροντα σκελετό είναι κατασκευασμένοι με την τεχνική του «τσατμά», ενώ οι εσωτερικοί με «μπαγδατί». Στην περίπτωση κατασκευής με «τσατμά», τα κενά μεταξύ των ξύλινων ράβδων του δικτύωματος γέμιζαν με πέτρες, κομμάτια από κεραμίδια (πλινθιά ή τούβλα), τα οποία κτίζονταν με παχιές στρώσεις κονιάματος που εξασφάλιζε στο κτίριο ευλυγισία και το βοηθούσε να υποστεί τις σεισμικές καταπονήσεις. Αντίστοιχη μορφή ξύλινου φέροντα οργανισμού είναι το «μπαγδατί», με το ίδιο δίκτυωμα από ντιρέκια, ταμπάνια και παγιάντες, όπου τα ενδιάμεσα του φέροντος οργανισμού καλύπτανε με εξωτερικές επιφάνειες από πλέγμα ξύλινων πήχων [7]. Στο συγκεκριμένο κτίριο η μορφή αυτή χρησιμοποιήθηκε στους εσωτερικούς τοίχους, εκτός από τον τοίχο που χώριζε τα κελιά από τους διαδρόμους, που έγινε με την τεχνική του «τσατμά». Το κτίριο έχει σχήμα Γ με εσωτερικό διάδρομο που περιτρέχει το κτίριο από τη μια άκρη στην άλλη στους 2 ορόφους (ισόγειο και όροφος). Στην αρχή, ο διάδρομος του ορόφου ήταν ανοικτός και στεγασμένος (χαγιάτι) και αργότερα κλείστηκε με σειρά παραθύρων. Κατά μήκος του διαδρόμου, εξωτερικά με θέα στην πόλη και τον κάμπο της Ξάνθης βρίσκονται τα κελιά της Μονής. Στον όροφο, στη γωνία με θέα στην πόλη, είναι το αρχονταρίκι της Μονής. Το υπόγειο χωρίζεται σε δύο τμήματα που δείχνουν το διαφορετικό χρόνο κατασκευής τους. Το νότιο τμήμα είναι προγενέστερο

του ανατολικού. Στο βορειοανατολικό τμήμα του υπογείου και κάτω και πίσω από το ιερό βρίσκεται η κρύπτη του 10^{ου} ή 11^{ου} αιώνα. Το κτίριο έχει μία είσοδο για τον υπόγειο χώρο και δύο για τον ισόγειο. Η προσπέλαση στον όροφο γίνεται με εσωτερική σκάλα, η οποία συνεχίζεται και στο υπόγειο στο νοτιοδυτικό τμήμα. Εκατέρωθεν του κτιρίου αυτού υπάρχουν σε συνέχεια προσκολλημένα δύο διώροφα τμήματα, ενώ στο κέντρο της όλης διάταξης υπάρχει το καθολικό της Μονής. Για τη μελέτη του ιστορικού κτίσματος, έγινε πλήρης αποτύπωση των χώρων και στους 3 ορόφους, και λεπτομερής φωτογραφική κάλυψη των όψεων (Εικόνες 6,7,8), των εσωτερικών χώρων (Εικόνες 9,10,11) και του αύλειου χώρου.

Εικόνα 6: Άποψη της Ι.Μ. από την αυλή **Εικόνες 7,8:** Εξωτερικές όψεις του κτιρίου

Εικόνες 9,10,11: Φωτογραφική αποτύπωση από το εσωτερικό του κτιρίου

5.1.γ Περιγραφή του κτίσματος, υλικά και τρόπος δόμησης.

Το υπόγειο είναι εξ ολοκλήρου κτισμένο με πέτρα της περιοχής πάχους 90 εκ., ενώ στα θεμέλια ο τοίχος συνεχίζεται κλιμακωτά μέχρι πάχους 130 εκ. Στο ισόγειο και στον όροφο, ο βορινός τοίχος στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου και ο δυτικός τοίχος στη νότια πτέρυγα είναι εξ ολοκλήρου κτισμένοι με πέτρα πάχους 70 και 55 εκ. αντίστοιχα. Με πέτρα στο ισόγειο είναι και ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος και τμήμα του νότιου τοίχου (σε συνέχεια του ανατολικού) πάχους 70 εκ. Στο ισόγειο, το υπόλοιπο του νότιου τοίχου και οι τοίχοι από την πλευρά του αύλειου χώρου είναι ξυλόπηχτοι (τσατμάς). Στον όροφο, ξυλόπηχτοι (τσατμάς) είναι οι εξωτερικοί τοίχοι (εκτός από το βόρειο τοίχο της ανατολικής πτέρυγας και το δυτικό της νότιας πτέρυγας). Οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι των δωματίων μεταξύ τους είναι ξυλόπηχτοι (μπαγδατί) ενώ με το διάδρομο στο ισόγειο και στον όροφο είναι ξυλόπηχτοι (τσατμάς). Στο δυτικό διώροφο κτίσμα (συνέχεια της νότιας πτέρυγας του

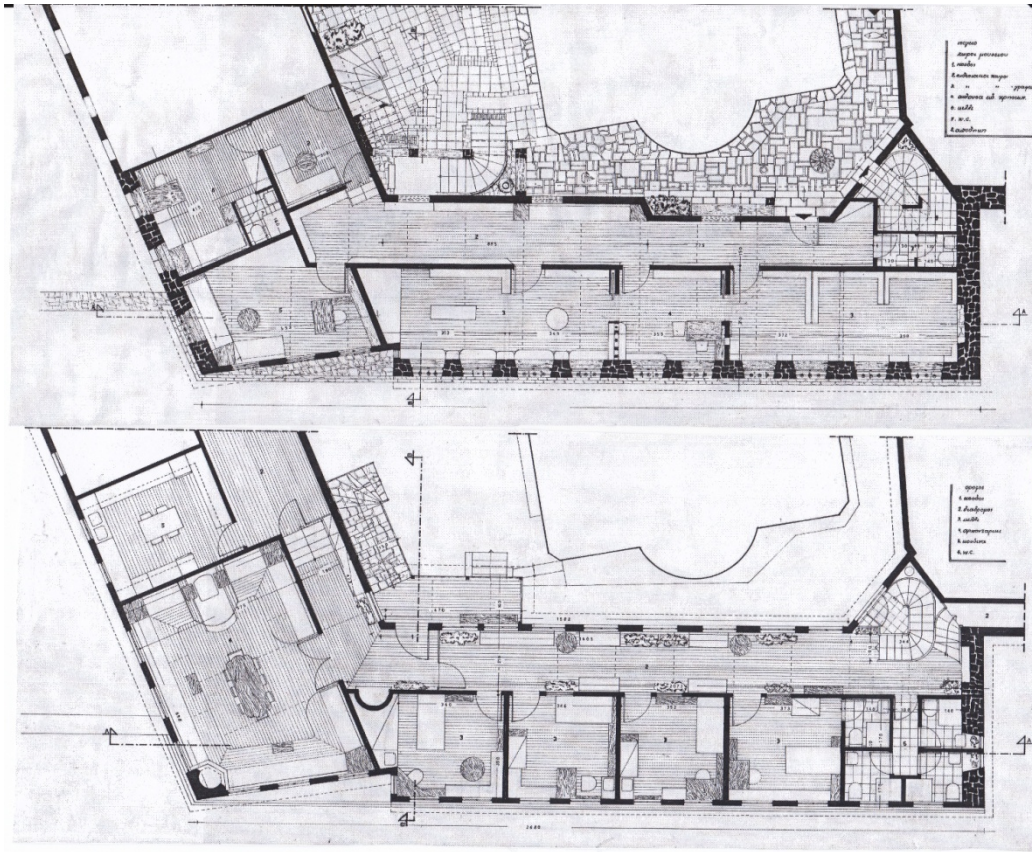
κύριου κτίσματος σε σχήμα Γ) το ισόγειο είναι κτισμένο με πέτρα, ενώ στον όροφο είναι κτισμένοι με τσατμά οι εξωτερικοί τοίχοι (πλην του δυτικού) και με μπαγδατί οι εσωτερικοί.

5.1.δ Διάγνωση.

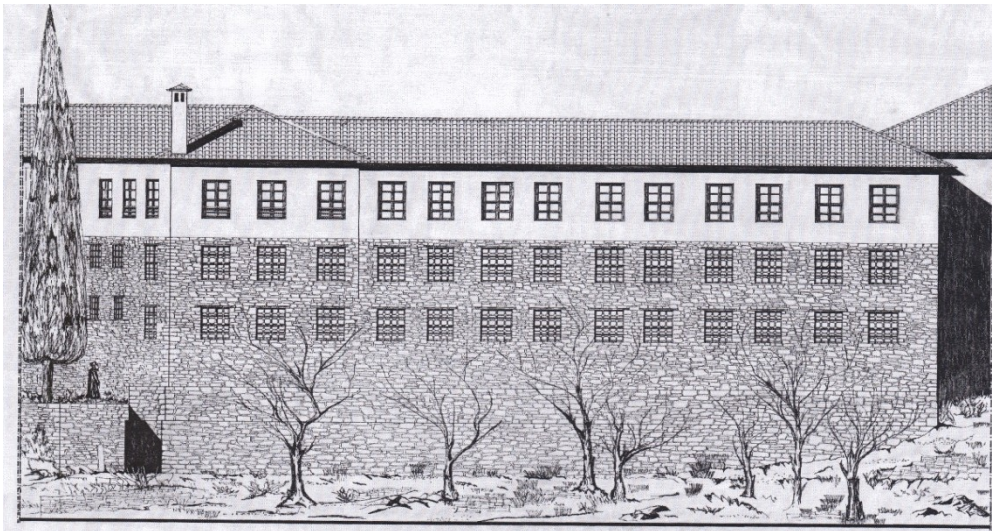
Το κτίριο είχε μεγάλες φθορές. Ήδη, στη νότια πτέρυγα τμήμα της στέγης ήταν έτοιμο να καταρρεύσει. Πολύ μεγάλες φθορές υπήρχαν στους ξυλόπηχτους τοίχους, στα πατώματα και στα κουφώματα. Σε σχετικά καλή κατάσταση ήταν οι πέτρινοι τοίχοι, στους οποίους υπήρχαν μόνο 2-3 ρωγμές. Το δάπεδο του υπογείου ήταν στην ανατολική πτέρυγα διαμορφωμένο με τσιμέντο, ενώ στη νότια πτέρυγα ήταν με χώμα. Τα δυο τμήματα του υπογείου δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Από τον τρόπο που είναι κατασκευασμένοι οι πέτρινοι τοίχοι του υπογείου της νότιας πτέρυγας φαίνεται ότι η νότια πτέρυγα είναι προγενέστερα κατασκευασμένη από την ανατολική πτέρυγα. Επίσης, υπάρχει υψομετρική διαφορά μεταξύ των δυο δαπέδων των υπογείων που διατηρείται και στους άλλους ορόφους. Ένα πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί ήταν οι απορροές των ομβρίων από τις αυλές του μοναστηριού. Η υπάρχουσα κατάσταση είχε σα λύση τη συγκέντρωση όλων των ομβρίων με ελεύθερη ροή στο χώρο του υπογείου και από εκεί με έναν αγωγό, έξω στην ύπαιθρο, με συνέπεια τα θεμέλια του οικοδομήματος να είναι σχεδόν μόνιμα βρεγμένα. Επίσης, έπρεπε να αντιμετωπιστεί και ο τρόπος προσπέλασης στο χώρο του υπογείου. Η είσοδος του υπογείου ήταν μικρή και χαμηλή λόγω της ύπαρξης ενός γρανιτένιου ογκόλιθου στην είσοδο. Στη λίθινη σκάλα του υπογείου, ο αναλημματικός τοίχος ήταν ετοιμόρροπος, ενώ ετοιμόρροπος ήταν και ένας τοίχος στο ορθογώνιο δυτικό κτίσμα, στο ισόγειο, από την πλευρά της αυλής. Φθορές είχαν υποστεί και τα εξωτερικά ξύλινα υποστυλώματα που στήριζαν την προέκταση του ορόφου του δυτικού αυτού κτίσματος προς την αυλή.

5.1.ε Μελέτη αποκατάστασης.

Με την αρχιτεκτονική μελέτη (Σχεδιαγράμματα 4,5,6) , αποφασίστηκε η ένταξη νέων χρήσεων και η πιστή διατήρηση της δομής και της μορφολογίας του κτιρίου κατά τη διάρκεια των εργασιών ανακατασκευής του. Οι νέες χρήσεις που αποφασίστηκαν ήταν: Στο υπόγειο, στην ανατολική πτέρυγα η μεγάλη τράπεζα φιλοξενίας, ένα μικρό αρχονταρίκι στη γωνία της Μονής καθώς και η ανάδειξη της κρύπτης του 11^{ου} αιώνα, ενώ στη νότια πτέρυγα μια μικρή τράπεζα των μοναχών, κουζίνα, βοηθητικοί χώροι και χώροι υγιεινής. Παράλληλα, αποφασίστηκε διάνοιξη πόρτας στον τοίχο που χώριζε τα δύο τμήματα, ώστε να υπάρχει εσωτερική επικοινωνία.

Σχεδιαγράμματα 4, 5: Κάτοψη ισόγειου(1) και ορόφου(2). Πρόταση

Σχεδιάγραμμα 6: Ν.Α όψη. Πρόταση

Στο ισόγειο, στην ανατολική πτέρυγα, αποφασίστηκε να γίνει σκευοφυλάκιο για την φιλοξενία ιερών εικόνων, βιβλίων και άλλων εκκλησιαστικών αντικειμένων που βρέθηκαν στο Ν. Δ. Ξάνθης. Στο εκκλησιαστικό μουσείο αποφασίστηκε να υπάρχει ένας χώρος για προβολές και συζητήσεις καθώς και ένα γραφείο. Στη νότια πτέρυγα, η οποία για λόγους ασφαλείας δεν επικοινωνεί με το μουσείο, αποφασίστηκε να υπάρχουν χώροι φιλοξενίας με ιδιαίτερους χώρους υγιεινής, βιβλιοθήκη και ένα εκκλησάκι το οποίο έγινε με την ένωση δυο δωματίων. Στο σημείο όπου υπήρξε τοίχος αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί σιδηροδοκός στηριζόμενος σε δυο

σιδηροκολώνες για την ανάληψη των υπερκείμενων φορτίων. Στον όροφο, στην ανατολική πτέρυγα διατηρήθηκαν 4 κελιά και στο βορινό δωμάτιο, αποφασίστηκε να διαμορφωθούν σε μια ενότητα οι χώροι υγιεινής των κελιών αυτών, ώστε οι αποχετεύσεις να μην διέρχονται μέσα από το χώρο του μουσείου. Το πρόβλημα κατασκευαστικά αντιμετωπίστηκε με διπλό πάτωμα στον χώρο αυτό. Το παλιό μεγάλο αρχονταρίκι στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, αποφασίστηκε να φιλοξενεί το Μεγάλο Συνοδικό της Μονής. Παράλληλα, σχεδιάστηκαν δύο νέες εισοδοί εκατέρωθεν της πτέρυγας. Η μία είσοδος με εξωτερική σκάλα και μικρό ξύλινο μπαλκόνι που στηρίζεται σε πέτρινες καμάρες οδηγεί στο κεντρικό αρχονταρίκι, ενώ η άλλη, με εσωτερική σκάλα, στα κελιά. Στη νότια πτέρυγα, η οποία συνδέεται εσωτερικά με την ανατολική πτέρυγα, υπάρχουν 3 κελιά μοναχών, με τους ιδιαίτερους χώρους υγιεινής και στο τελευταίο δωμάτιο φιλοξενείται το γραφείο του Μητροπολίτη. Στο δυτικό δώροφο κτίσμα, στο ισόγειο τοποθετήθηκε το λεβητοστάσιο και διάδρομος που οδηγεί στον εξωτερικό χώρο στα δυτικά της Μονής, ενώ στον όροφο αποφασίστηκε να δημιουργηθεί ένα ημιανεξάρτητο διαμέρισμα ως χώρος φιλοξενίας. Παράλληλα, έγινε μελέτη για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από τον αύλειο χώρο με αγωγό που διέρχεται κάτω από το χώρο της τράπεζας του υπογείου της ανατολικής πτέρυγας. Ακολούθησε μελέτη διαμόρφωσης του εσωτερικού αύλειου χώρου, καθώς και των τοίχων αντιστήριξης στον εξωτερικό χώρο του κτιρίου.

5.1.στ Βασικές αρχές της επέμβασης.

Αποφασίστηκε η διατήρηση της αυθεντικότητας του συνόλου, ο σεβασμός στην αρχιτεκτονική του κτιρίου, στη χρήση παραδοσιακών υλικών και τρόπων δόμησης, εκτός από τις περιπτώσεις εκείνες, όπως η ένταξη σύγχρονων εγκαταστάσεων κ. ά. που επέβαλλαν την εφαρμογή νέων υλικών και τρόπων δόμησης. Ενδιαφέρον έχει η συνδυαστική τέχνη του παλιού με το καινούριο, της παραδοσιακής τεχνολογίας με στοιχεία σύγχρονης τεχνολογίας, χωρίς να αλλοιωθεί η εικόνα του κτιρίου. Η παραδοσιακή τεχνολογία κρατά τις μνήμες εκεί που είναι δυνατές, ενώ η διακριτική χρήση της νέας τεχνολογίας όπου απαιτείται για την κάλυψη των σύγχρονων αναγκών, πρέπει να γίνεται χωρίς να θιγεί αισθητικά η μνήμη του αρχιτεκτονικού πολιτισμού που εκφράζει το ιστορικό κτίριο. Ο σεβασμός στη διατήρηση της δομής του κτιρίου αποφασίστηκε και για να μη θιγεί η στατικότητα του κτιρίου.

5.1.ζ Εργασίες ανακατασκευής του κτιρίου.

Πρώτα, έγινε η διαμόρφωση του εσωτερικού αύλειου χώρου, ώστε να διοχετευθούν τα όμβρια ύδατα έξω από το κτίριο μέσω συλλεκτήριων αγωγών διά μέσου και κάτω του υπογείου της ανατολικής πτέρυγας. Το σύστημα απορροής των ομβρίων έγινε κατόπιν μελέτης, στηριζόμενο στα υδρολογικά στοιχεία της περιοχής σε ώρες αιχμής μεγάλων βροχοπτώσεων σε συνδυασμό με χαλάζι. Ο γρανιτένιος ογκόλιθος στην είσοδο του υπογείου εμπόδιζε τις εργασίες απορροής των ομβρίων, έτσι,

αποφασίστηκε να γίνει αποξήλωση τμήματος του ογκόλιθου με χρήση κομπρεσέρ και κατόπιν με σιδερένιες σφήνες. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της τμηματικής αποξήλωσης του βράχου για να μη δημιουργηθεί βλάβη στο λίθινο σκελετό της οικοδομής, επειδή τα θεμέλια πατούσαν πάνω στον ογκόλιθο. Έτσι, δημιουργήθηκε χώρος ώστε να μπορέσει να κατασκευαστεί το δίκτυο απορροής ομβρίων και να είναι άνετη η προσπέλαση στο χώρο του υπογείου που είναι απαραίτητη λόγω της χρήσης που του δίδεται. Επίσης, έγινε καθαίρεση του αναλημματικού λίθινου τοίχου (ετοιμόρροπου) και της λίθινης σκάλας του υπογείου και εκσκαφή περιμετρικά του γρανιτένιου ογκόλιθου μέχρι του επιθυμητού σημείου για την κατασκευή νέου αναλημματικού τοίχου από μπετόν, ο οποίος θα επενδυθεί με πέτρα. Η επένδυση έγινε με επεξεργασμένες πέτρες της περιοχής και με χρήση σύγχρονων τούβλων, ως διακοσμητικά, για να φαίνεται η χρονολογία της πρόσθετης αυτής κατασκευής στο ιστορικό κτίριο ενώ, για τον ίδιο λόγο, χρησιμοποιήθηκε μαύρο τσιμέντο για αρμολόγημα. Διαμορφώθηκαν οι σκάλες και η είσοδος του υπογείου στο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας και κατόπιν ξεκίνησαν οι εργασίες ανακατασκευής του κτιρίου. Το υπόγειο ήταν χωρισμένο σε δύο τμήματα με εσωτερικό πέτρινο τοίχο. Για λόγους λειτουργικούς, ανοίχθηκε πόρτα, ώστε να υπάρχει και εσωτερική επικοινωνία. Στο υπόγειο έγινε καθαρισμός των σαθρών κονιαμάτων των αρμών των εσωτερικών και εξωτερικών επιφανειών της περιμετρικής φέρουσας τοιχοποιίας με αμμοβολή και αρμολόγημα εκ νέου με υγιές κονίαμα. Υπήρξε μερική αντικατάσταση ξυλοδεσιών που υπήρχαν στις λιθοδομές. Οι λιθοδομές σε 2-3 σημεία ενισχύθηκαν με τσιμεντοενέματα και το αρμολόγημα της πέτρας έγινε με συνδετικό κονίαμα άσπρου τσιμέντου και άμμου με προσθήκη χρώματος σε σκόνη, ώχρας ή κεραμιδί αντίστοιχα, ώστε να πλησιάζει χρωματικά στο αρχικό κονίαμα κατά περίπτωση. Η ίδια διαδικασία έγινε και στους πέτρινους τοίχους που υπήρχαν στο ισόγειο και στον όροφο. Στο υπόγειο, έγινε αποκατάσταση των ξύλινων υποστρωμάτων διαστάσεων 22x22 εκ. από ξύλο οξιάς, τα οποία με τα φουρούσια τους και τη χρήση ενός στρωτήρα δοκού διαστάσεων 22x22 εκ. παρέλαβαν τα υπερκείμενα φορτία των δαπέδων και των τοίχων του ισογείου και του ορόφου, καθώς και της στέγης (οι προαναφερθέντες τοίχοι χωρίζουν στο ισόγειο και στον όροφο τα δωμάτια από το διάδρομο) αφού πρώτα έγινε υποστύλωση και παραλαβή των υπερκείμενων φορτίων των πατωμάτων και των τοίχων με μεταλλικές σκαλωσιές. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι στύλοι του υπογείου εξήχθησαν από τα δάση της Ξάνθης, επεξεργάστηκαν και μεταφέρθηκαν στη Μονή από το Δασαρχείο Ξάνθης. Εξαιτίας της παλαιότητας των κτιριακών εγκαταστάσεων, αλλά και της τεχνολογίας με την οποία είναι κτισμένο, παρουσιάστηκαν απρόβλεπτες καταστάσεις στη φέρουσα δομή των ξυλόπηκτων τοίχων ισογείου και ορόφου. Οι ξυλόπηκτοι τοίχοι είναι φέροντες και συγκρατούν όλα τα φορτία του 1^{ου} ορόφου και της στέγης αντίστοιχα. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων διαπιστώθηκε ότι η ξυλοκατασκευή των τοίχων ήταν σάπια και έχριζε ολικής αντικατάστασης. Λόγω της επικινδυνότητας της απαιτούμενης (95%) ολικής αντικατάστασης, προτιμήθηκε να εφαρμοστεί η μέθοδος της τμηματικής αποκατάστασης των τοίχων με αντικατάσταση της ξυλείας με τη μέθοδο «ξήλωνε-ράβε». Αυτό προϋποθέτει τη γενική υποστύλωση των φερόντων και φερόμενων

δομικών στοιχείων της Ιεράς Μονής, ούτως ώστε να αποφευχθούν ζημιές στο φέροντα οργανισμό του οικοδομήματος και να μην υπάρχουν και εργατικά ατυχήματα. Πραγματοποιήθηκε υποστύλωση όλης της Μονής εσωτερικά και εξωτερικά, τμηματικά και ανά δύο δωμάτια, αρχίζοντας από το υπόγειο και ανεβαίνοντας κατακόρυφα έως και τον πρώτο όροφο. Κατά αυτόν τον τρόπο, συγκρατήθηκαν όλα τα φορτία με μεταλλικές σκαλωσιές. Κατόπιν άρχισε η αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλων των εξωτερικών και κατόπιν των εσωτερικών τοίχων, τμηματικά, από νέα ξυλεία καστανιάς χρησιμοποιώντας την ίδια τεχνοτροπία με την οποία κατασκευάστηκε η Μονή, εις τρόπον ώστε να μην υπάρξει αλλαγή στη στατικότητα και αντισεισμικότητα του όλου κτιριακού συγκροτήματος. Αφού καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα των εξωτερικών τοίχων, ακολούθησε η καθαίρεση της πέτρας πλήρωσης των κενών καθώς και του ξύλινου σκελετού και ανακατασκευή με την ίδια τεχνοτροπία χρησιμοποιώντας καινούρια ξυλεία καστανιάς διαστάσεων 10x10 εκ., κατακόρυφα, οριζόντια και διαγώνια.

Εικόνα 12: Ξύλινος σκελετός

Εικόνα 13: Τσατμάς

Εικόνα 14: Μπαγδατί

Όλη αυτή η ανακατασκευή των τοίχων πραγματοποιήθηκε τμηματικά. Μετά την ανακατασκευή του ξυλόπηκτου σκελετού (Εικόνα 12) -και αφού κατασκευαστεί ένα σημαντικό μέρος της πλευράς- πραγματοποιείται η πλήρωση των κενών της κατασκευής με διπλούς διάτρητους οπτόπλινθους διαστάσεων 6x9x18 εκ., πραγματοποιώντας πάχος τοίχου 12-13 εκ. Έγιναν επιχρίσματα στα πρώτα και δεύτερα χέρια ως μέρος των εξωτερικών τοίχων όπου είχε τοποθετηθεί και το σύρμα περιφράξεως $\frac{1}{2}$ (τοίχος τσατμάς) (Εικόνα 13). Παράλληλα και τμηματικά συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των εσωτερικών τοίχων του ισογείου και του ορόφου με καθαίρεση των φθαρμένων ξύλων και ανακατασκευή των ξυλόπηκτων τοίχων με νέα ξυλεία καστανιάς. Στους εσωτερικούς ξύλινους σκελετούς τοποθετήθηκαν οριζόντια και από τις δυο πλευρές πήχεις διατομής 1,5x2,5 εκ. για την καλύτερη αγκύρωση των επιχρισμάτων (τοίχος μπαγδατί) (Εικόνα 14). Από μπαγδατί έγιναν και οι «νέοι» τοίχοι που χωρίζουν τα δωμάτια με τον εσωτερικό διάδρομο, ώστε η όλη κατασκευή να είναι πιο ελαφριά. Επίσης, έγιναν επιχρίσματα στους εσωτερικούς τοίχους. Τα επιχρίσματα αυτά επί των ξύλινων σκελετών όπου είχαν καρφωθεί οι πήχεις (μπαγδατί) πραγματοποιήθηκαν με ανάμιξη στο σοβά ποσότητας από αιγότριχα (λειτουργεί ως οπλισμός) για καλύτερη πρόσφυση και αποφυγή των ρηγματώσεων λόγω της ιδιαιτερότητας της κατασκευής των ξυλόπηκτων τοίχων. Στο

βορινό τοίχο της νότιας πτέρυγας (προς την αυλή) κατά την κατασκευή του ανοίχθηκαν περισσότερα παράθυρα. Έτσι, υπάρχει ομοιομορφία με τη σειρά των παραθύρων του δυτικού τοίχου της ανατολικής πτέρυγας (Εικόνες 15,16,17).

Εικόνες 15,16,17: Όψεις του κτιρίου (από τη πλευρά του αύλειου χώρου) κατά τη διάρκεια των εργασιών ανά κατασκευή του ιστορικού κτιρίου.

Η όλη ανακατασκευή του ιστορικού κτιρίου έγινε τμηματικά σε δυο φάσεις. Πρώτα, ανακατασκευάστηκε η νοτιοανατολική πτέρυγα και στη συνέχεια η νότια πτέρυγα. Στην εσωτερική γωνία (από την εσωτερική αυλή) έγινε εσωτερική σκάλα από μπετόν και πέτρινη επένδυση και ξύλινο μπαλκονάκι που οδηγεί στη νέα κεντρική είσοδο του ορόφου. Έτσι, στην εσωτερική γωνία υπάρχει ο κόμβος που οδηγεί στο υπόγειο και στον όροφο. Τελευταία ανακατασκευάστηκε το τετράγωνο συνεχόμενο ημιανεξάρτητο κτίσμα με την ίδια τεχνική. Απλά αντικαταστάθηκαν οι στύλοι από ξύλο που στήριζαν το προεξέχον τμήμα του ορόφου με κολώνες και τοξοστοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα και επένδυση με πέτρες της περιοχής. Παράλληλα, χωρίστηκαν με τοίχους οι χώροι του υπογείου της νότιας πτέρυγας και εξοπλίστηκε ο χώρος της κουζίνας. Ο χώρος του υπογείου της ανατολικής πτέρυγας αφέθηκε τελείως ελεύθερος. Τα ξύλινα υποστυλώματα χωρίζουν το διάδρομο που οδηγεί στην κρύπτη από την τράπεζα φιλοξενίας. Η κατασκευή του πατώματος του υπογείου της ανατολικής πτέρυγας έγινε με μάρμαρα παλαιάς κοπής, ενώ το τμήμα στο μικρό αρχονταρίκι, που δημιουργήθηκε σε συνέχεια της τράπεζας στη νοτιοανατολική γωνία του υπογείου, έγινε με υπερυψωμένο ξύλινο πάτωμα. Με ιδιαίτερη φροντίδα αναδείχθηκε η κρύπτη του 11^{ου} αιώνα, που συνδέεται με το υπόγειο. Αλλαγή της αρχικής κατασκευής υπήρξε και στην είσοδο του μουσείου. Λόγω της ιδιαιτερότητας του σχεδιασμού στον ισόγειο χώρο στην είσοδο του μουσείου, έγινε υποχώρηση και μεταφορά του εξωτερικού ξυλόπηκτου τοίχου κατά 70εκ. εσώτερου. Για την παραλαβή όμως των φορτίων των δαπέδων και των τοίχων του 1^{ου} ορόφου, καθώς και αυτά της στέγης τα οποία βρίσκονταν στον 1^ο όροφο στην αρχική τους θέση, τοποθετήθηκαν πέντε στύλοι διαστάσεων 22x22 εκ. οι οποίοι με τα φουρούσια τους και τη χρήση ενός στρωτήρα δοκού διαστάσεων και αυτού 22x22 εκ., παρέλαβαν όλα τα προαναφερθέντα φορτία. Για την τοποθέτηση αυτών των στύλων, την αντικατάσταση του εξωτερικού τοίχου και τη μεταφορά εσώτερου κατά 70εκ., έγινε υποστύλωση και παραλαβή των φορτίων με σκαλωσιές, με τον ίδιο τρόπο που έγινε και στην περίπτωση για την αντικατάσταση των στύλων του υπογείου. Επίσης, πριν την τοποθέτηση των στύλων, έγινε εκσκαφή, σκυροδέτηση των θεμελίων και τοποθέτηση επί του νωπού σκυροδέματος γρανιτοπλακών πάχους 20 έως 30 εκ. για την έδραση των υποστυλωμάτων. Η προμήθεια των γρανιτοπλακών

έγινε με επιλογή από την κοίτη του γειτονικού χειμάρρου. Με την κατασκευή αυτή τονίστηκε η είσοδος του μουσείου. Όσον αφορά στη στέγη, έγινε πλήρης αποκατάσταση της. Η φέρουσα κατασκευή της στέγης έγινε από ξυλεία καστανιάς.

Για θερμομόνωση, τοποθετήθηκε πετροβάμβακας μεταξύ των δυο πετωμάτων της στέγης, ενώ ασφαλόπανο εξασφαλίζει την υγραμόνωσή της. Στη στέγη χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινού τύπου κεραμίδια. Η κατασκευή νέων πατωμάτων έγινε στις θέσεις των παλιών πάνω σε ξύλινους δοκούς καστανιάς. Για την εξασφάλιση της πυροπροστασίας μεταξύ των ορόφων έγινε ειδική κατασκευή από περλομπετόν, η οποία και καλύφθηκε από το τελικό δρύινο πάτωμα. Επίσης, για πυροπροστασία έγινε ειδική κατασκευή από περλομπετόν, κατακόρυφα ανάμεσα σε διπλό τοίχο στους δυο ορόφους (ισόγειο και όροφο) μεταξύ της παλαιότερης χρονικά νότιας πτέρυγας και της νοτιοανατολικής πτέρυγας. Υπήρξε κατασκευή περίτεχνων ταβανιών με τοπικά διακοσμητικά σχέδια. Ακόμη, έγινε κατασκευή εσωτερικών και εξωτερικών κουφωμάτων από ξύλο δρυός. Ιδιαίτερη επιμέλεια είχε ο χώρος του μουσείου, όπου και υπήρξαν ειδικές περίτεχνες κατασκευές. Επιλέχθηκε να κρατηθεί τμήμα ξυλόπηκτου σκελετού (από παλαιά ξύλα της Μονής) διαχωριστικού δύο συνεχόμενων δωματίων, ως διαχωριστικό βιτρίνας εκθεμάτων, ώστε ο επισκέπτης να μπορεί να βλέπει και τα παραδοσιακά δομικά στοιχεία του κτιρίου. Επίσης, στο μουσείο βρέθηκε εσωτερικός τοίχος μπαγδατί με πλεκτά κλαδιά. Κατά την ανακατασκευή του, ακολουθήθηκε η ίδια μεθοδολογία χρησιμοποιώντας για το πλέξιμο κλαδιά φουντουκιάς. Ο τοίχος δεν σοβαντίστηκε. Αλλά, τοποθετήθηκε φύλλο πλεξιγκλάς, ώστε η κατασκευή να είναι εμφανής στον επισκέπτη. Αισθητικά, ο χώρος είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός. Η θεματική οργάνωση του μουσείου (Εικόνες 18,19) κατά χώρο έγινε με τη συνεργασία αρχιτέκτονα και ειδικού μουσειολόγου μοναχού και ακολουθήθηκε η ταξινόμηση των εικόνων κατά το εορτολόγιο. Όσον αφορά στην εγκατάσταση φωτισμού για την αξιοποίηση των εκθεμάτων έγινε κατόπιν ειδικής μελέτης. Επίσης, έγινε καλαίσθητη διαμόρφωση του προσκείμενου στην είσοδο του μουσείου αύλειου χώρου. Περίτεχνες κατασκευές έγιναν στο μικρό αρχονταρίκι και στην τράπεζα φιλοξενίας, στο υπόγειο της ανατολικής πτέρυγας και στο εκκλησάκι στο ισόγειο της νότιας πτέρυγας. Με ιδιαίτερη επιμέλεια στο σχέδιο κατασκευάστηκε το ταβάνι του Μεγάλου Συνοδικού και το τζάκι του. Περίτεχνα σχέδια υπάρχουν και στα ταβάνια των διαδρόμων της Μονής. Ακόμη, πρέπει να αναφερθεί ότι όπου έγιναν πρόσθετες κατασκευές στο κτίριο με οπλισμένο σκυρόδεμα, όπως η κεντρική είσοδος που οδηγεί στο υπόγειο όπου υπάρχει η τράπεζα φιλοξενίας, καθώς και οι σκάλες που οδηγούν στον όροφο στο κεντρικό αρχονταρίκι, επενδύθηκαν με πέτρες που εξήχθησαν από την περιοχή έξω από τη Μονή αφού έγινε επεξεργασία τους. Το αρμολόγημά τους έγινε με μαύρο τσιμέντο ώστε να διακρίνονται ότι είναι σύγχρονες πρόσθετες κατασκευές στο αρχικό κτίριο, ενώ σε 2-3 σημεία για τον ίδιο λόγο έγιναν σχέδια με σύγχρονα τούβλα. Με τον ίδιο τρόπο έγινε και η πρόσθετη κατασκευή με κολώνες και καμάρες στο ανατολικό τμήμα του δυτικού διώροφου κτίσματος, σε αντικατάσταση των παλαιότερων φθαρμένων ξύλινων υποστυλωμάτων.

Εικόνα 18: Είσοδος του μουσείου

Εικόνα 19: Εσωτερικό του μουσείου

5.2 Διαμόρφωση προσκείμενου αύλειου χώρου

Σκάφτηκε όλη η αυλή για να περάσουν σωλήνες αποχέτευσης, ύδρευσης και όποιες άλλες σωληνώσεις απαιτούνταν, δόθηκαν κλίσεις για την απορροή των υδάτων και η αυλή πλακοστρώθηκε ενώ έγιναν ειδικές κατασκευές (παρτέρια για φύτευση) και πέτρινα καθιστικά. Για να υπάρξει ένα αρμονικά αισθητικό αποτέλεσμα σε αυτό το χώρο που συνδέει το κτίριο με το καθολικό της Μονής, η αυλή έγινε με επίστρωση πλάκας στο χρώμα της πέτρας του κτιρίου (και ίδιας υφής) και στα σχέδια που έγιναν σε αυτό το εξωτερικό δάπεδο χρησιμοποιήθηκαν πλάκες Πηλίου σε διάφορες αποχρώσεις, ενώ παράλληλα για τα περιγράμματα των σχεδίων χρησιμοποιήθηκαν μάρμαρα παλαιάς κοπής και βυζαντινά τούβλα δαπέδου. Τα σχέδια έγιναν μετά από μελέτη δαπέδων βυζαντινών ναών. Η πέτρα που χρησιμοποιήθηκε για τα παρτέρια, τα υπαίθρια καθιστικά και άλλες μικροκατασκευές εξήχθη από την περιοχή που βρίσκεται κοντά στην είσοδο του μοναστηριού. Με ειδικά μηχανήματα κόπηκαν λίθινοι όγκοι, οι οποίοι επεξεργάστηκαν και τεμαχίστηκαν (σύμφωνα με τα νερά της πέτρας) σε μικρότερα τεμάχια, ώστε να χρησιμοποιηθούν για το κτίσιμο. Ειδικά για τον αύλιο χώρο έμπροσθεν του μουσείου, χρησιμοποιήθηκαν για την πλακόστρωση οι παλαιές πλάκες επίστρωσης του καθολικού της Μονής (οι οποίες αντικαταστάθηκαν με μάρμαρα). Στον προσκείμενο περιβάλλοντα χώρο στο εξωτερικό του κτιρίου, αναστηλώθηκαν και συμπληρώθηκαν οι υπάρχοντες κατεστραμμένοι τοίχοι αντιστήριξης.

5.3 Το καθολικό της Αρχαγγελιώτισσας

Στο κέντρο της εσωτερικής αυλής της Μονής βρίσκεται το καθολικό. Ο Ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου, εξολοκλήρου κτισμένος με πέτρα της περιοχής, πάχους 1,20 εκ., εκτός από τον τρούλο του.

5.3.α Ιστορικά στοιχεία και υπάρχουσα κατάσταση.

Το καθολικό κατέπεσε στους σεισμούς του 1922. Το μνημείο στη σημερινή του μορφή είναι κτισμένο το έτος 1841 [2,3], σύμφωνα με δυο ανάγλυφες επιγραφές που βρίσκονται εξωτερικά στο μέτωπο του βόρειου και νότιου χορού. Οι εργασίες τής εκ

βάθρων ανοικοδόμησης του καθολικού άρχισαν το 1833 και ολοκληρώθηκαν το 1841 και οι δαπάνες καλύφθηκαν από χρήματα που συνέλλεξαν οι κάτοικοι της περιοχής με εράνους. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η οικονομική υποστήριξη των καπνεμπόρων κατοίκων της Ξάνθης. Το καθολικό κτίστηκε πιθανότατα πάνω στα θεμέλια του παλαιότερου μεσοβυζαντινού καθολικού που φαίνεται να το αντιγράφει. Ο ευρύτερος εσωτερικός χώρος και ο μεγάλος του τρούλος συνηγορούν υπέρ της παραπάνω υπόθεσης. Ο τρούλος στηρίζεται σε ρηχά τόξα. Στην ανατολική πλευρά το Ιερό Βήμα απολήγει σε ημικυκλική κόγχη, ενώ εσωτερικά δυο αβαθείς κόγχες, της προθέσεως και του διακονικού, είναι ενσωματωμένες στον ανατολικό τοίχο. Την περίοδο 1888-89 το καθολικό υπέστη πολλές ζημιές. Αναφέρεται ότι ο τρούλος κατέπεσε και ανακατασκευάστηκε. Στο δάπεδο διατηρήθηκε η μαρμάρινη πλάκα η οποία είναι διακοσμημένη με ανάγλυφο δικέφαλο αετό. Σε άριστη κατάσταση διατηρήθηκε ο άμβωνας στο βόρειο τοίχο του ναού. Η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται με πέτρινα σκαλοπάτια ενσωματωμένα σε ελαχιστότατο άνοιγμα στο εσωτερικό της πέτρινης τοιχοποιίας. Η κεντρική πόρτα του ναού είναι δίφυλλη, ξύλινη, καρφωτή με γύφτικα χειροποίητα καρφιά με μεγάλο στρογγυλό κεφάλι (θυροκάρφια). Η πόρτα κλείνει από μέσα με βαριά σιδερένια χειροποίητη μπάρα. Στο βόρειο τμήμα υπάρχει μια χαμηλή ξύλινη καρφωτή πόρτα. Στα παράθυρα υπάρχουν χειροποίητες σιδερέιες και διατηρούνται σε άριστη κατάσταση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού δε σώζεται ολόκληρο. Καταστροφική πυρκαγιά κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά και η υγρασία που προκάλεσαν τα όμβρια ύδατα κατέστρεψαν μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών. Σήμερα σώζεται, με σημαντικές φθορές και απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, το εικονογραφικό πρόγραμμα στον τρούλο και στα σφαιρικά τρίγωνα. Οι τοιχογραφίες πρέπει να φιλοτεγήθηκαν περί το 1874. Στον τρούλο παριστάνεται ο παντοκράτορας που περιβάλλεται από τα αγγελικά τάγματα. Στο τύμπανο του τρούλου διακρίνεται ζωγραφικός διάκοσμος με βαριές κουρτίνες δίνοντας έτσι την εντύπωση του σκηνικού. Στα σφαιρικά τμήματα που σχηματίζονται από τις καμάρες πάνω στις οποίες στηρίζεται ο τρούλος σώζονται οι παραστάσεις των ευαγγελιστών με αρκετές φθορές από την υγρασία. Στο κλειδί της ανατολικής καμάρας, τοποθετείται στην παραδοσιακή του θέση το Άγιον Μανδύλιον. Στο τέμπλο του οι παλαιότερες εικόνες είναι του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα και της Θεοτόκου Οδηγήτριας, οι οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Από τις υπόλοιπες, του αγίου Ιωάννη Προδρόμου, των Τριών Ιεραρχών, των Εισοδίων της Θεοτόκου και των αγίων Χαραλάμπους και Νικολάου, χρονολογούνται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ενώ στις πλάγιες εισόδους του Ιερού Βήματος, οι εικόνες των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ είναι έργα του 1874. Μια ακόμη εικόνα, του πρωτομάρτυρα αγίου Στεφάνου, έργο του Θασίτη αγιογράφου Μ. Ευαγγελίδη (1901) που δραστηριοποιείται στην Ξάνθη, είναι αναρτημένη στο βόρειο τοίχο του καθολικού [2].

5.3.β Διάγνωση υπάρχουσας κατάστασης και προηγούμενων επεμβάσεων.

Αναλυτικότερα, αναφέρεται ότι το ιστορικό αυτό μνημείο είχε υποστεί κατά τη διάρκεια προηγούμενων ετών άστοχες επεκτάσεις -επεμβάσεις-αλλοιώσεις. Υπήρχαν ακόμη φθορές του μνημείου, ιδιαίτερα στον τρούλο. Άστοχες επεμβάσεις υπήρχαν και στον περιβάλλοντα χώρο. Ενώ το καθολικό ήταν στο μέσον του αύλειου χώρου πανταχόθεν ελεύθερο, έγινε επέκταση στο δυτικό τμήμα, στην πλευρά της κύριας εισόδου, ώστε να σχηματιστεί πρόναος. Η επέκταση έγινε χωρίς αρχιτεκτονική μελέτη με στατικά (σε σχέση με το υπάρχον καθολικό) αλλά και αισθητικά προβλήματα. Ακριβώς δίπλα σε αυτήν την επέκταση προς βορρά προσετέθη ένα μικρό βοηθητικό κτίσμα. Παράλληλα υπήρξε εξωτερικό σοβάτισμα των πέτρινων τοίχων του καθολικού, ενώ σοβαρές αλλοιώσεις υπάρχουν στο εσωτερικό του τρούλου.

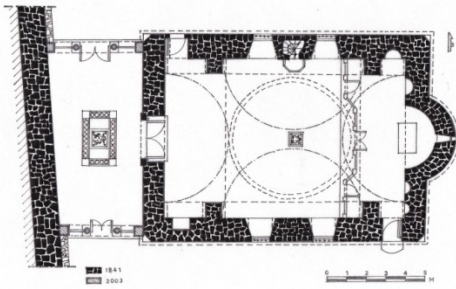
5.3.γ Μελέτη:

Η μελέτη (Σχεδιάγραμμα 7) είχε στόχο την πλήρη αποκατάσταση του καθολικού και την ανάδειξή του ως αρχιτεκτονικό έργο τέχνης. Έπρεπε να μελετηθεί το πρόβλημα της αποκατάστασης: τι θα καθαιρεθεί, τι θα συντηρηθεί, τι θα προστεθεί. Η πιο σοβαρή επέμβαση που αποφασίστηκε ήταν η άρση και η αποκατάσταση των προηγούμενων επεμβάσεων θεωρώντας ότι αυτές αλλοίωναν δραματικά το μνημείο, καθώς και η συντήρηση του καθολικού. Καθορίστηκαν οι στόχοι των επεμβάσεων που ήταν: Η αντιμετώπιση των δομικών και οικοδομικών προβλημάτων του καθολικού προκειμένου να σταματήσει η φθορά και να επανορθωθούν οι ζημιές που έχει υποστεί. Η μορφολογική και αισθητική αποκατάσταση του μνημείου στα πλαίσια επιστημονικά τεκμηριωμένων επεμβάσεων αποκατάστασης των αυθαίρετων «ωραιοποιήσεων». Η ανάδειξη και η προβολή της ιστορικής αξίας του κτιρίου και η κάλυψη λειτουργικών αναγκών του καθολικού μετά από συνεκτίμησή τους με τις επιταγές των αρχών της αποκατάστασης.

5.3.δ Εργασίες αποκατάστασης του καθολικού:

Οι εργασίες ξεκίνησαν με καθαρισμό της πέτρας και των σαθρών κονιαμάτων των αρμών των εξωτερικών και εσωτερικών επιφανειών της περιμετρικής φέρουσας τοιχοποιίας με αμμοβολή. Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν η συντήρηση της τοιχοποιίας και η ανάδειξή της. Ο καθαρισμός των αρμών από το κατεστραμμένο κονίαμα έγινε σε βάθος 2εκ. και αντικαταστάθηκε με συνδετικό κονίαμα άσπρου τσιμέντου και άμμου με προσθήκη χρώματος ώχρας, ώστε να πλησιάζει χρωματικά το αρχικό κονίαμα, ενώ υπήρξε προσθήκη και στεγανωτικού υλικού. Μετά την αμμοβολή και το καθάρισμα των τοίχων στο εσωτερικό του καθολικού, στους πέτρινους τοίχους και σε κατάλληλες θέσεις βρέθηκαν και διατηρήθηκαν ενσωματωμένα μικρά κεραμικά πυθάρια με το στόμιο ανοιχτό προς το εσωτερικό του

ναού. Αυτά τα τοποθετούσαν στους ναούς για να υπάρχει καλύτερη ακουστική. Οι πλάκες του δαπέδου του καθολικού αποξηλώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την επίστρωση τμήματος της αυλής στο πίσω μέρος του Ιερού του καθολικού. Κρατήθηκε μόνο η κεντρική μαρμάρινη πλάκα με σκαλισμένο το δικέφαλο αετό, έμβλημα του Βυζαντίου, η οποία και παρέμεινε στην ίδια θέση. Για το νέο δάπεδο χρησιμοποιήθηκαν πλάκες μαρμάρου παλαιάς κοπής. Από τις πόρτες του καθολικού κρατήθηκε η κεντρική διπλή πόρτα, τα ξύλα της οποίας ήταν διατηρημένα σε καλή κατάσταση και απλά συντηρήθηκε. Κρατήθηκε επίσης η μικρή πόρτα στο βόρειο τμήμα του καθολικού και για να προφυλάσσεται από τη βροχή εξωτερικά τοποθετήθηκε διάφανο φύλλο πλεξιγκλάς. Τα τέσσερα παράθυρα και η πόρτα του ιερού αντικαταστάθηκαν με νέα κουφώματα από ξύλο δρυός και διπλά τζάμια σε σχέδια παραδοσιακά. Κρατήθηκαν επίσης οι υπάρχοντες χειροποίητες σιδεριές από ράβδους χυτοσιδήρου που υπήρχαν στα παράθυρα και συντηρήθηκαν. Το τέμπλο και η εσωτερική επίπλωση του ναού επειδή είχαν μεγάλες φθορές αντικαταστάθηκαν εξολοκλήρου. Από το τέμπλο διαφυλάχθηκαν μόνο ελάχιστα τμήματα στο σκευοφυλάκιο της Μονής (το βημόθυρο και ο κεντρικός ξύλινος σταυρός). Οι εικόνες του 16^{ου} και 19^{ου} αιώνα τοποθετήθηκαν στο νέο τέμπλο. Η στέγη του ναού ήταν σε καλή κατάσταση και διατηρήθηκε ως έχει. Ο τρούλος εξωτερικά ήταν επικαλυμμένος με μολύβι. Η επικάλυψη αυτή με την πάροδο του χρόνου παρουσίασε σοβαρά προβλήματα γι' αυτό και αντικαταστάθηκε. Οι εργασίες αυτές ήταν και οι τελευταίες που έγιναν στο Ναό. Ειδικευμένο συνεργείο αφαίρεσε το μολύβι και στο υπάρχον υπόστρωμα από μπετόν τοποθετήθηκαν δυο στρώσεις από τσιμεντοειδές μονωτικό και δυο στρώσεις ακρυλικό λάστιχο. Πάνω σε νέο ξύλινο σκελετό από σύνθετο ξύλο και σανίδωμα, με ειδικά στηρίγματα, τοποθετήθηκαν φύλλα χαλκού.

Σχεδιάγραμμα 7: Κάτοψη καθολικού.

Εικόνα20. Β. όψη του καθολικού και ο πρόναος

5.3.ε Αποκατάσταση – ανακατασκευή του πρόναου.

Οι άστοχες εξωτερικές επεμβάσεις-επεκτάσεις (ο πρόναος και ο συνεχόμενος βοηθητικός χώρος) των τελευταίων χρόνων έπρεπε να ανακατασκευαστούν. Ο χώρος του πρόναου μετά την καθαίρεση της υπάρχουσας πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα ανακατασκευάστηκε. Το ίδιο και ο βοηθητικός χώρος που υπήρχε για τα κεριά και αποφασίστηκε να γίνει ένα προσκυνητάρι και ένας χώρος για το άναμμα των κεριών. Τα νέα αρχιτεκτονικά τμήματα (πρόναος και προσκυνητάρι) κατασκευάστηκαν μετά

από μελέτη των βυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης με στόχο τα νέα μορφολογικά στοιχεία να γίνονται αντιληπτά με διακριτό τρόπο, ώστε αφενός να μη συγχέονται με τα αυθεντικά τμήματα και αφετέρου να μη διαταράσσουν τη μορφολογική ενότητα με το χαρακτήρα του ιστορικού καθολικού (Εικόνα 20). Οι νέες αυτές κατασκευές εξυπηρετούν κυρίως την οργάνωση των λειτουργικών αναγκών του ιστορικού ναού. Από τις υπάρχουσες κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα οι οποίες στηρίζουν την οπλισμένη πλάκα του πρόναου διατηρήθηκαν οι τέσσερις στα άκρα του πρόναου και πάνω σ' αυτές πάτησαν δυο σιδερένια δοκάρια (το ένα πάνω στις δυο κολώνες προς βορρά και το άλλο στις δύο νότιες κολώνες). Για την ανακατασκευή της στέγης του πρόναου χρησιμοποιήθηκαν σιδερένια ζευκτά τοποθετημένα παράλληλα με τη δυτική πλευρά του ναού που πάτησαν πάνω στις δυο σιδερένιες δοκούς. Για τη θερμομόνωση τοποθετήθηκε πετροβάμβακας μεταξύ των δυο πετασμάτων της στέγης ενώ ασφαλτόπανο εξασφάλισε την υγρασιμότητά της. Για την επικάλυψη χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινά κεραμίδια ενώ τοποθετήθηκαν χάλκινες υδρορροές. Οι υπάρχουσες, στα άκρα του πρόναου τέσσερις κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα που στηρίζουν τη στέγη, επενδύθηκαν με πέτρες πάχους 15εκ. οι οποίες είχαν εξαχθεί από χώρο έξωθεν της Μονής, του ίδιου χρώματος και της ίδιας υφής με τις πέτρες που είναι κτισμένο το καθολικό. Στο βορρά και στο νότο ανάμεσα στις υπενδεδυμένες κολώνες για τη διαμόρφωση των εισόδων τοποθετήθηκαν από δυο κίονες με τα αντίστοιχα κιονόκρανά τους. Κατασκευάστηκαν από μασίφ λευκό μάρμαρο παλαιάς κοπής σύμφωνα με βυζαντινά εκκλησιαστικά σχέδια και πάνω σε αυτά πατά η τοξοστοιχία κτισμένη με πέτρα, ενώ ενδιάμεσα τοποθετήθηκαν ορισμένα βυζαντινά τούβλα για διακοσμητικούς λόγους. Εσωτερικά της στέγης τοποθετήθηκε ειδικό συρμάτινο πλέγμα που σοβατίστηκε ενώ το δάπεδο στρώθηκε με μάρμαρα παλαιάς κοπής. Ο σχεδιασμός των νέων κουφωμάτων έγινε με αφετηρία ιστορικά στοιχεία αντίστοιχων κτιρίων, επανασχολιάζοντάς τα με σύγχρονες αρχιτεκτονικές μορφές, με τρόπο ώστε να αναπτυχθεί ένας διάλογος των νέων κατασκευών με το ιστορικό καθολικό. Σε μικρή απόσταση από τον πρόναο στο βορρά κτίστηκε με πέτρα της περιοχής, με ενδιάμεσα ένθετα μαρμάρια σχέδια και βυζαντινά τουβλάκια, ένα μικρό προσκυνητάρι της Παναγίας για το άναμμα των κεριών. Οι νέες επεμβάσεις κρίνονται ιδιαίτερα επιτυχείς ενώ αναδεικνύουν την ιστορικότητα και την αισθητική του καθολικού.

5.4 Αποκατάσταση του καμπαναριού

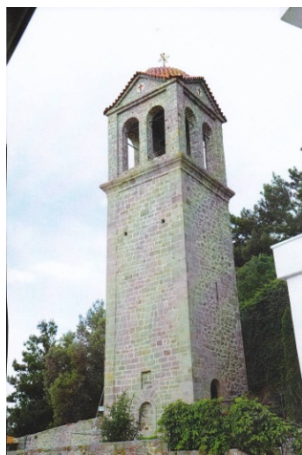
Το νοτιοδυτικό τμήμα της αυλής είναι υπερυψωμένο κατά 2,70 μέτρα. Η πρόσβαση σε αυτό το τμήμα γίνεται με πετρόκτιστες σκάλες από το χώρο της αυλής που υπάρχει μεταξύ της νότιας πλευράς του καθολικού και της βόρειας πλευράς της νότιας πτέρυγας του ιστορικού κτιρίου. Από το τμήμα αυτό υπάρχει μια είσοδος στον όροφο του ορθογώνιου κτίσματος (συνέχεια του κεντρικού ιστορικού κτιρίου) ο οποίος όπως προαναφέρθηκε λειτουργεί ως ημιανεξάρτητος χώρος φιλοξενίας. Στο υπερυψωμένο αυτό τμήμα της αυλής υπήρχε ένα μικρό κτίσμα μονόχωρο που λειτουργούσε ως φούρνος και το οποίο γκρεμίστηκε. Κρατήθηκε μόνο το τζάκι που ήταν

ενσωματωμένο στον εξωτερικό πετρόκτιστο τοίχο ο οποίος αποτελεί και την περιφράξη της Μονής σε αυτό το χώρο. Διαμορφώθηκε και αξιοποιήθηκε αυτό το τμήμα της αυλής με προσθήκη πετρόκτιστων καθιστικών, τραπεζιού και βρύσης, ως ένας υπαίθριος χώρος για χρήση από τους μοναχούς όταν ο καιρός το επιτρέπει. Εκεί υπάρχει και το κωδωνοστάσιο της Μονής το οποίο είναι βαρύ, πετρόκτιστο και θυμίζει μοναστηριακό πύργο. Το πυργοειδές αυτό κωδωνοστάσιο επιστέφεται από ελαφρύ φανό σοβαντισμένο. Κατασκευάστηκε το 1844 όπως φαίνεται από επιγραφή που είναι σκαλισμένη σε γρανιτόλιθο. Η πυργοειδής κατασκευή του κωδωνοστασίου αποτελεί μια ιδιαιτερότητα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι μοναχοί της Μονής το ανοικοδόμησαν επίσημα ως μοναστηριακό πύργο για να επιτύχουν την άδεια των οθωμανικών αρχών. Η αξιόλογη λιθοδομή του από τοπικό γρανίτη και τα λιθανάγλυφα του κωδωνοστασίου μαρτυρούν ότι η κατασκευή του έγινε από Ηπειρώτες «Κουδαραίους» μαστόρους, οι οποίοι ανοικοδόμησαν και κτίσματα της Παλαιάς Ξάνθης [2]. Στο καμπαναριό έγινε καθάρισμα των πέτρινων τοίχων με αμμοβολή και στη συνέχεια νέο αρμολόγημα. Το τελευταίο τμήμα του καμπαναριού ανακατασκευάστηκε χρησιμοποιώντας πέτρες της περιοχής (Εικόνα21).

5.5 Διαμόρφωση εσωτερικού αύλειου χώρου βόρεια του καθολικού

Σκάφτηκε όλη η αυλή για να περάσουν σωλήνες αποχέτευσης, ύδρευσης και όποιων άλλων σωληνώσεων απαιτείτο και δόθηκαν κλίσεις για την απορροή των υδάτων. Στο βόρειο τμήμα της αυλής, όταν αφαιρέθηκαν τα μπάζα μετά την εκσκαφή, αποκαλύφθηκε μέρος της αρχικής αυλής, η οποία ήταν στρωμένη με την τεχνοτροπία που στρώνανε τα καλντερίμια. Από το διαμορφωμένο αυτό τμήμα της αυλής με την τεχνοτροπία του καλντεριμιού αποφασίστηκε να κρατηθεί και να συντηρηθεί ένα κομμάτι πλάτους περίπου δυο μέτρων, κατά μήκος της βόρειας πλευράς που εφάπτεται του καθολικού, ενώ όλη η άλλη αυλή πλακοστρώθηκε με πλάκες Ελευθερουπόλεως και Πηλίου, με στόχο την άνετη πρόσβαση των επισκεπτών στο καθολικό. Το τμήμα αυτό της αυλής διακοσμήθηκε με περίτεχνα σχέδια με τη χρήση μαρμάρων, βυζαντινών χειροποίητων κεραμικών τούβλων πάχους 4εκ. και έγχρωμων πλακών. Στα σχέδια χρησιμοποιήθηκαν μοτίβα που σχεδιάστηκαν επιτόπου, μετά από τη μελέτη των δαπέδων βυζαντινών ναών της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Το αισθητικό αποτέλεσμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δημιουργώντας ένα ευχάριστο περιβάλλον, ενώ αναδεικνύει το καθολικό. Η είσοδος στο χώρο αυτό της αυλής η οποία είναι συγχρόνως και η εσωτερική είσοδος της Ι.Μ., γίνεται από στοά που βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα, η οποία δεν κατέπεσε από τους σεισμούς του 1829. Η πτέρυγα ήταν διώροφη και είχε επτά κελιά σε κάθε όροφο. Η πτέρυγα αυτή το 1995 «ανοικοδομήθηκε» ως «σύγχρονο» οικοδόμημα και αποτελεί το αρχονταρίκι της Μονής. Δυστυχώς, η ανοικοδόμηση έγινε από απλούς τεχνίτες, χωρίς μελέτη και επίβλεψη από αρχιτέκτονα και χάθηκαν όλα τα ιστορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του. Ο πρώτος όροφος, που ήταν κτισμένος από πέτρα της περιοχής, εγκλωβίστηκε εκατέρωθεν με τοίχους από τούβλο, ενώ μεταξύ του παλαιού τοίχου από πέτρα και του «νέου» από τούβλο υπάρχει οπλισμένο σκυρόδεμα. Τα

ξύλινα πατώματα αφαιρέθηκαν και έγινε πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ ο δεύτερος όροφος έγινε με τούβλο. Το κτίσμα αυτό φιλοξενεί σήμερα το αρχονταρίκι της Μονής.

Εικόνα 21: Καμπαναριό.

Εικόνα 22: Φιάλη.

Εικόνα 23: Εξωτερική αυλή

5.6 Διαμόρφωση εξωτερικού αύλειου χώρου

Ο χώρος αυτός βρίσκεται αμέσως μετά την εσωτερική είσοδο στο χώρο της Μονής (μέσω θολωτού διαδρόμου του βόρειου κτίσματος της Μονής που φιλοξενεί το αρχονταρίκι) πριν από την εξωτερική είσοδο και είναι περιφραγμένος. Στο χώρο αυτό αποφασίστηκε να παραμείνει ο χώρος πώλησης των κεριών και να κατασκευαστεί η νέα φιάλη (Εικόνα 22) της Μονής. Για να δημιουργηθεί χώρος για την κατασκευή της φιάλης αποφασίστηκε η διαπλάτυνση του χώρου στη δεξιά πλευρά αυτής της αυλής αμέσως μετά το χώρο πώλησης των κεριών δημιουργώντας έναν ημικυκλικό χώρο. Στη συνέχεια κατασκευάστηκαν τοίχοι αντιστήριξης ύψους 5,5 μέτρων για τη συγκράτηση των εδαφών του δάσους (λόγω υψομετρικής διαφοράς) που βρίσκεται έξω από τη Μονή. Οι τοίχοι κτίστηκαν με πέτρα της περιοχής. Επίσης, η αυλή σκάφθηκε για να περάσουν οι απαραίτητες σωληνώσεις και να δοθούν οι κατάλληλες κλίσεις. Στη βόρεια πλευρά της εσωτερικής εισόδου της Μονής, ανάμεσα στα μπάζα, αποκαλύφθηκαν σπασμένα τμήματα και 2-3 ολόκληρα βυζαντινά οκταγωνικά χειροποίητα κεραμικά πάχους 4εκ. (η ίδρυση της Μονής ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια) τα οποία καθαρίστηκαν και τοποθετήθηκαν σε ένα μικρό τμήμα της τελικής πλακόστρωσης της εξωτερικής αυλής και δίπλα στο πρόπυλο. Λόγω της υψομετρικής διαφοράς που υπάρχει μεταξύ της στάθμης αυτής της αυλής και του άμεσα εξωτερικού χώρου της Μονής (ανατολικά), δημιουργήθηκε με εκσκαφή ένας, υπόγειος από την αυλή, ισόγειος από την εξωτερική πλευρά, χώρος για τη δημιουργία χώρων υγιεινής προς εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Η πρόσβαση στον υπόγειο (ισόγειο εξωτερικά) χώρο, που δημιουργήθηκε λόγω κλίσης του εδάφους, γίνεται με ελαφρά κεκλιμένη ράμπα έξω από την κεντρική είσοδο της Μονής (πρόπυλο). Αφού

έγιναν όλες αυτές οι εργασίες, η αυλή τσιμεντοστρώθηκε, ενώ συγχρόνως έγιναν οι προεργασίες για την κατασκευή του χώρου της φιάλης έμπροσθεν του τοίχου αντιστήριξης του ημικυκλικού χώρου. Θεμελιώθηκαν τέσσερις κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα, οι οποίες επενδύθηκαν με πέτρες πάχους 15εκ. και δέθηκαν με τέσσερα τόξα, τα οποία στηρίζουν το θόλο που έγινε με ειδική κατασκευή και εσωτερικά φέρει οριζόντιες κυκλικές στρώσεις από βυζαντινά τούβλα. Στο χώρο που στεγάστηκε με το θόλο και είναι διαστάσεων περίπου 4,5x4,5 μέτρα, τοποθετήθηκε μια περίτεχνη φιάλη από μασίφ λευκό μάρμαρο, ενώ στο τμήμα του τοίχου αντιστήριξης, που εφάπτεται με την κατασκευή της φιάλης, τοποθετήθηκε η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής. Ο ημικυκλικός τοίχος αντιστήριξης φέρει περίτεχνα βυζαντινά σχέδια. Παράλληλα, και οι ήδη υπάρχοντες τοίχοι αντιστήριξης εκατέρωθεν του ημικυκλικού επενδύθηκαν με τις ίδιες πέτρες και σχέδια με βυζαντινά χειροποίητα τούβλα. Είναι σχέδια που έγιναν μετά από μελέτη αντίστοιχων σχεδίων σε τοίχους βυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια, η αυλή (Εικόνα 23) πλακοστρώθηκε με τον ίδιο τρόπο που έγινε η πλακόστρωση της εσωτερικής αυλής, ενώ έγιναν ειδικές κατασκευές (παρτέρια για φύτευση, καθιστικά και βρύσες). Στη πλακόστρωση το αρμολόγημα ενισχύθηκε με κεραμάλευρο και θηραϊκή γη. Για την αισθητική αναβάθμιση του χώρου της εξωτερικής αυλής, αποφασίστηκε η επένδυση με πέτρες της περιοχής πάχους 15εκ. και η δημιουργία κάποιων σχεδίων με βυζαντινά χειροποίητα τούβλα στον ισόγειο βορινό τοίχο του προϋπάρχοντος βορινού κτιρίου που φιλοξενεί το αρχονταρίκι της Μονής, ενώ επισκευάστηκε η πέτρινη περίφραξη της εξωτερικής αυλής από την αριστερή πλευρά και τοποθετήθηκαν νέα κάγκελα. Παράλληλα έγιναν μικρές αισθητικές παρεμβάσεις στο υπάρχον στη δεξιά πλευρά κτίριο που κτίστηκε χωρίς κανένα σχέδιο (αποτελεί ξένο σώμα σχέση με το σύνολο της ιστορικής Μονής) από τον προηγούμενο μητροπολίτη.

5.7 Το πρόπυλο της Μονής

Η εξωτερική κεντρική είσοδος της Μονής, δημιουργία των τελευταίων δεκαετιών στη βορινή πλευρά της εξωτερικής αυλής, κατεδαφίστηκε και στη θέση της αποφασίστηκε να κατασκευαστεί ένα κεντρικό πρόπυλο και εκατέρωθεν, από την αριστερή πλευρά, ένας μικρός σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου μικρός ναΐσκος και από τη δεξιά, ένας μικρός εκθεσιακός χώρος για μελλοντικές εκδόσεις της Μητρόπολης Ξάνθης (Σχεδιάγραμμα 8). Το εκκλησάκι έχει είσοδο έξω από τη Μονή, ενώ η είσοδος του εκθεσιακού χώρου γίνεται από την εξωτερική αυλή. Η όλη κατασκευή είναι ενιαία, ιδιαίτερα περίτεχνη και έχει κτιστεί με πέτρα της περιοχής, ενώ στο κτίσιμο έχουν ενσωματωθεί βυζαντινά σχέδια με χειροποίητα βυζαντινά τούβλα και μικρά μαρμάρινα ένθετα σχέδια. Δεξιά και αριστερά της εισόδου τοποθετήθηκαν δυο μασίφ κολώνες με κιονόκρανα που φέρουν σταυρό, σύμφωνα με βυζαντινά εκκλησιαστικά σχέδια, ενώ στο πάνω τμήμα της εισόδου υπάρχει ζωγραφισμένη η εικόνα της Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας (Εικόνα 24).

5.8 Διαμόρφωση ευρύτερου περιβάλλοντος χώρου περιμετρικά της Μονής

Ο χώρος έξω από την κεντρική είσοδο της Μονής διαπλατύνθηκε κατά 3 περίπου μέτρα με εκσκαφέα. Από τους ογκόλιθους που εξήχθησαν, ειδικοί πετράδες, αφού τους έκοψαν σε μικρότερα τμήματα με σφήνες, έχοντας οδηγούς τα νερά των ογκόλιθων, επεξεργάστηκαν τόνους πέτρας που χρησιμοποιήθηκαν για το κτίσιμο των νέων κατασκευών. Περίτεχνοι τοίχοι αντιστήριξης έγιναν και έξω από την κεντρική είσοδο της Μονής με πέτρα, ενώ τα σχέδια έγιναν με βυζαντινά χειροποίητα τούβλα και λίγα μαρμάρινα ένθετα σχέδια (Εικόνα25). Οι τοίχοι αυτοί έγιναν κατόπιν επισταμένης μελέτης των βυζαντινών τειχών της Κωνσταντινούπολης (εν είδει βυζαντινού σκηνικού). Επίσης, έγινε περίτεχνη πλακόστρωση, ενώ έγιναν εκατέρωθεν πέτρινα καθιστικά και μια βρύση για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

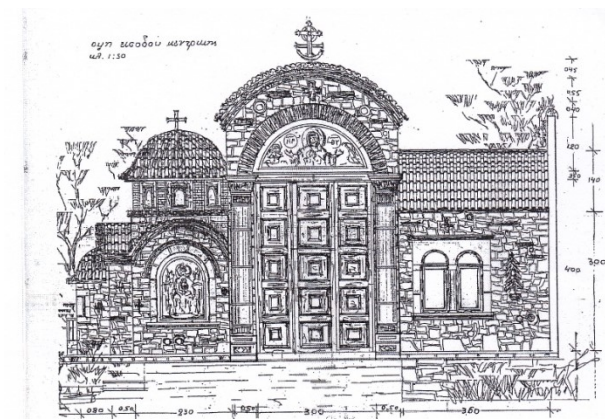

Εικόνα 24: Πρόπυλο.

Εικόνα 25: Τοίχος αντιστήριξης.

Στον άμεσο χώρο της Μονής που βρίσκεται περιμετρικά των κτιρίων και της κλειστής αυλής, διαμορφώθηκαν με τοίχους αντιστήριξης κλιμακωτά επίπεδα και για τη στατική ασφάλεια των κατασκευών (συγκράτηση του περιμετρικού εδάφους από διάβρωση) αλλά και για περιμετρική πρόσβαση στον ευρύτερο ιδιοκτησιακό χώρο της Μονής που δεν είναι άμεσα περιφραγμένος. Ξανακτίστηκαν επίσης και υπάρχοντες από παλιά μισογκρεμισμένοι τοίχοι αντιστήριξης, ενώ στο δυτικό ιδιοκτησιακό τμήμα της Μονής και έξω από τον πέτρινο τοίχο περίφραξης της, διαμορφώθηκαν με αναβαθμίδες χώροι για μικροκαλλιέργειες, ενώ διατηρήθηκε η υπάρχουσα πέτρινη στέρνα της Μονής. Στο τέλος έγινε αποκατάσταση του παλιού καλντεριμιού που οδηγούσε στη Μονή.

Σχεδιάγραμμα 8: Όψη της εξωτερικής εισόδου της Ι.Μ. Πρόταση.

Στις εικόνες 26, 27 και 28 που ακολουθούν φαίνονται οι απόψεις του κτιρίου μετά την ανακατασκευή του.

Εικόνες 26-27: Απόψεις του κτιρίου μετά την ανακατασκευή από την εσωτερική αυλή.

Εικόνα 28: Αποψη της Μονής μετά την ανακατασκευή από το δρόμο.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύγχρονη πολιτιστική ανάπτυξη πρέπει να είναι θεμελιωμένη στην έννοια της διατήρησης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Διατήρηση, όμως, δεν σημαίνει μόνο να προφυλαχθεί από την ερείπωση ή να διατηρηθεί σε ζωή ένα πολιτισμικό αγαθό. Κυρίως, πρέπει να διατηρηθούν οι αξίες του παρελθόντος, να αναδειχθούν και να προβληθούν, πράγμα το οποίο είναι δεμένο με τις έννοιες της μνήμης του ατόμου, της συλλογικής μνήμης, καθώς και της παράδοσης. Κάθε κοινωνία διατηρώντας την ιστορική της μνήμη διατηρεί τη συλλογική της μνήμη και έχει τη συνείδηση του εαυτού της.

Το να σχεδιάζει και να επεμβαίνει κανείς κατασκευαστικά σε παλιά ιστορικά κτίρια κάποιας ιδιαίτερης αξίας είναι ένα δύσκολο και επίπονο εγχείρημα. Θα μπορούσε να αναφερθεί ότι κάθε επέμβαση σε ιστορικό κτίριο για αποκατάσταση και επανάχρησή του είναι μια μεγάλη αρχιτεκτονική εμπειρία, διαφορετική κάθε φορά, γιατί αντιμετωπίζονται διαφορετικά κάθε φορά προβλήματα σε σχέση με την

κατάσταση στην οποία βρίσκεται το κτίριο και σε σχέση με το αν έχουν γίνει καλές ή κακές επιλογές σε μετέπειτα επεμβάσεις και αν αυτές είναι ανακλητές ή μη. Στη δεύτερη περίπτωση τα πράγματα για το μελετητή-επιβλέποντα είναι ιδιαίτερα δύσκολα.

Όσον αναφορά στην αποκατάσταση της Ι.Μ. Παναγίας Καλαμούς, η όλη επέμβαση κρίθηκε αρκετά ικανοποιητική. Η νέα χρήση στο κτίριο αυτό σχεδιάστηκε με δεδομένη τη θέληση ότι θα έπρεπε να απουσιάσει κάθε αρχιτεκτονική επέμβαση εξωτερικά, ενώ στο εσωτερικό θα έπρεπε να προχωρήσει κανείς με ένα συναίσθημα σεβασμού στο παλιό. Πιστεύεται ότι επιτεύχθηκε με την προτεινόμενη λύση να μη διαταραχθεί η ισορροπία ανάμεσα στον έξω και μέσα χώρο. Στην κατασκευή της αυλής και μέσω αυτής έγινε προσπάθεια αισθητικής σύνδεσης των τόσο διαφορετικών (μορφολογικά και αισθητικά) κτιρίων του κεντρικού ιστορικού κτιρίου και του «σύγχρονου» ναού τα οποία εξαρχής συνυπήρχαν δίπλα-δίπλα. Για την αποκατάσταση της Ι.Μ. Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας καταναλώθηκε περισσότερος χρόνος, περίπου δέκα έτη. Το ιστορικό κτίριο της Ι.Μ. Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας ήταν και είναι έργο τέχνης, δείγμα Μακεδονικής αρχιτεκτονικής (Εικόνες 26,27). Η ανακατασκευή-επανάχρηση του ιστορικού κτιρίου που διήρκεσε συνολικά τέσσερα έτη έγινε με πλήρη σεβασμό στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (ιστορικά, μορφολογικά, τυπολογικά και δομοστατικά), ώστε το κτίριο να αποτελεί ιστορική μαρτυρία της αρχιτεκτονικής και οικοδομικής της εποχής του. Με τον ίδιο τρόπο έγινε και η αποκατάσταση του καθολικού και του καμπαναριού της Μονής. Οι πρόσθετες κατασκευές στην ιερά Μονή έγιναν με πλήρη σεβασμό στις αρχές των επεμβάσεων σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να γίνονται αυτές στα αντίστοιχα ιστορικά κτίσματα. Με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου έγινε προσπάθεια να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της Μονής για υπαίθριους χώρους ενώ συγχρόνως συμβάλλει στην ανάδειξη των υπαρχόντων ιστορικών κτισμάτων.

Η καθημερινή ζωή επηρεάζεται από τη μορφολογία του δομημένου χώρου. Κατά τον Βιτρούβιο, η αρχιτεκτονική πρέπει να ικανοποιεί τρεις συνθήκες: την αισθητική απόλαυση, τη σκοπιμότητα (λειτουργικότητα) και την αντοχή. Όταν ικανοποιεί μόνο τις δυο τελευταίες συνθήκες, την ονομάζουν τεχνικό έργο. Η πρώτη συνθήκη μετατρέπει το τεχνικό έργο σε «έργο τέχνης». Κάθε έργο τέχνης έχει δυο θεμελιώδεις απαιτήσεις, την αισθητική και την ιστορική. Τα δυο συγκεκριμένα μοναστήρια έγιναν από τεχνίτες με πολύ μεράκι και αποτελούσαν έργα τέχνης. Η αποκατάστασή τους, η οποία σεβάστηκε και τις δυο θεμελιώδεις απαιτήσεις, την αισθητική και την ιστορική, συνέβαλε στο να αναδειχθούν ακόμη περισσότερο ως ιστορικά έργα τέχνης. Σήμερα, μετά την αποκατάσταση και επανάχρησή τους, οι Ι.Μ. Παναγίας Καλαμούς και Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας αποτελούν πόλο έλξης μεγαλύτερου αριθμού περιηγητών, συμβάλλοντας θετικά στην αύξηση του τουρισμού της περιοχής.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] Λαντίτσου Κ., (2012). Οικολογία και πολιτισμός, δύο συνιστώσες του χωρικού σχεδιασμού. Πρακτικά 1^{ου} Περιβαλλοντικού Συνεδρίου Θεσσαλίας, Σκιάθος 8-10 Σεπτεμβρίου: σελ.597-601

- [2] Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου - Αρχιμανδρίτου Μουτάφη Π., (2012) Ιερά Μονή Παναγίας Αρχαγγελιώτισσης Ξάνθης. Μέλισσα, Ξάνθη: σελ.11-94
- [3] Μαυρίδης Δ, (2007). Αγγελοφύλακτος Ξάνθη, Εκδόσεις ΙΜΞΠ, Ξάνθη: 135 σελ.
- [4] Λαντίτσου Κ., (2015). Αποκατάσταση ιστορικού κτιρίου στην Ξάνθη στο Νέες εξελίξεις στην έρευνα του Πολιτικού Μηχανικού, επιμέλεια έκδοσης Κώνστα Μ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πολυτεχνική Σχολή Ξάνθης, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, σελ. 177-186
- [5] Νομικός Ε., (2001). Αποκατάσταση-Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτιρίων στη Βόρεια Ελλάδα. Τόμος Β' Αθήνα, Εκδόσεις Έργων IV: 201 σελ.
- [6] Ορφανουδάκης Δ, (2001). Μελέτη αποκατάστασης μνημείων και συνόλων. Γ' Έκδοση, Πειραιάς: σελ. 7-32 και 77-116
- [7] Ζαχαριάδης Α., (2004). Οικοδομική Τεχνολογία, University studio press, Θεσ/νίκη, σελ. 206-212
- [8] Κίζης Γ, (1994) Πηλιορείτικη Οικοδομία. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 529 σελ.
- [9] Γεωργαντζής Π, (1981). Ιερά Προσκυνήματα της Ξάνθης. Ξάνθη
- [10] Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου – Μουφτεία Ξάνθης: Θρησκευτικά Μνημεία στο Ν. Ξάνθης (2005). Τσιγάρας Γ, Έκδοση Περιφέρεια ΑΜΘ: σελ.117-122
- [11] Λαντίτσου Κ, (2012). Αποκατάσταση και επανάχρηση κτιρίου Κέντρου Πολιτιστικής Παράδοσης Θράκης. Πρακτικά 1^{ου} Περιβαλλοντικού Συνεδρίου Θεσσαλίας, Σκιάθος 8-10 Σεπτεμβρίου: σελ.641-646
- [12] Lantitsou K, (2013). Restoration of a historic building in Xanthi and reuse as a center of maintenance of Byzantine paintings. Proceedings of the International Conference on “Changing Cities”, spatial, morphological, formal and socioeconomic dimensions. Skiathos Island, Greece, June 18-21: pp.1510-1519

Λαντίτσου, Κ. (2015). Ιερές μονές Παναγίας Καλαμούς και Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας στην Ξάνθη. Δείγματα της πολιτιστικής ταυτότητας της Θράκης (Αποκατάσταση και επανάχρηση). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 441-476.

Κωνσταντίνα Λαντίτσου, Ph.D

Επίκουρος Καθηγήτρια.

Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών,

Πολυτεχνική Σχολή

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Βασ. Σοφίας 12, 67100-Ξάνθη

E-mail: klantits@civil.duth.gr

ISBN 9786188233812

9 786188 233812